

ISSN 2306-5079

Индекс 75138

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЖЕНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER
TRAINING UNIVERSITY**

№2 (78) 2019

Алматы
«Қыздар университеті»
2019

Алғаш есепке қою кезіндегі нөмері мен мерзімі
№ 6204-Ж 08.08.2005ж.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігі,
Ақпарат комитеті, Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін
және желілік басылымды есепке қою, қайта есепке қою туралы
№16900-Ж қуәлігі негізінде
2018 жылы 12 ақпанда тіркелген.

**Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім
және ғылым саласындағы бақылау Комитеті ұсынатын Ғылыми
еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін ұсынатын ғылыми
баспалар тізбесіне 2018 жылдың 16 мамырында № 768
бұйрығымен енгізілді. Педагогикалық ғылымдар бөлімі.**

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет

МББ тілі: қазақша, орысша, ағылшынша

Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел

БАС РЕДАКТОР

Алдамбергенова Г.Т. – п.ғ.д., профессор

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

Шакирова С.М. – филос.ғ.к.

Редакциялық алқа

Отандық ғалымдар

Байташева Г.У., *а/и ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Бакирова Ә.А., *ф.-м.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Қуанышева Ж.К., *п.ғ.к., аға оқытушы (Қазақстан)*
Заманбеков Ш.З., *э.ғ.к., профессор (Қазақстан)*
Байназарова Т.Б., *п.ғ.к., доцент (Қазақстан)*
Уразалиева М.А., *п.ғ.к., профессор м.а. (Қазақстан)*
Сулейменова Ж.Н., *п.ғ.д., профессор (Қазақстан)*

Шетелдік ғалымдар

Kathie Stromile Golden, *PhD (АҚШ)*
Dave Chan, *PhD, профессор (Канада)*
Абдигали Бакибаев, *х.ғ.д., профессор (Ресей)*
Stanislav Bencic, *PhD (Словакия)*
Türkmen Fikret, *PhD (Түркия)*
Rimantas Zelvys, *п.ғ.д., пс.ғ.к., профессор (Литва)*

Жауапты редактор: Булебаева Л.К.

Корректор: Жакибаева К.А.

«Қыздар университеті»
б а с п а с ы

Медиа департаментінің директоры
Шорабек Ә.Д.
Көркемдеуші, беттеуші
Жексембиева Г.Н.

Басуға 26.06.2019 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x48 1/8. Көлемі 11,75 б.т.
Офисті қағаз. Сандық басылыс.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісімді.
050000, Алматы қаласы, Гоголь көшесі, 116.
«Қыздар университеті» баспасында басылды.
Тел.: 237-38-33

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім. Жаратылыстану / Раздел 1. Естествознание

Г.Н. Бектемирова, Р.Ш. Избасарова, Н.С. Мамытова Проблемы сформированности информационной компетентности у студентов-биологов педагогического вуза	8
--	---

2-бөлім / Раздел 2. Физика, математика, информатика

Б.Р. Қасқатаева, А.Қ. Пірмаханова Бейімдік мектепте математикалық анализ элементтерін саралап және даралап оқытудың тиімділігі	16
А.С. Рванова Реализация эффективных технологий в обучении геометрии	22
Д.А. Серікбаева Математика сабақтарында өзіндік жұмыстарды қолданудың ерекшеліктері	29
Ә.І. Тәжіғұлова, Е.В. Артықбаева, А.Ж. Арыстанова Шеттілін оқытуда цифрлік контентті құрастырудың отандық тәжірибесі	35

3-бөлім / Раздел 3. Филология

А.Б. Әмірбекова Санада ақиқат дүние бейнесін қалыптастырудың тетіктері	42
Г.А. Машинбаева, Е.Р. Игнатова, Д.С. Толмачева Шетелдік студенттерге қазақ және орыс тілдерін оқытудағы тыңдалым мен сөйлесімнің инновациялық әдістері	48
Г.Н. Нұрманова Қазақ тілі сабақтарында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы тапсырмаларды түрлендіру жолдары	57
Г.Б. Шайкенова Бексұлтан Нұржекеұлының “Әй, Дүние-Ай!” романының көркемдік ерекшелігі	64
А.Е. Айтбаева, Б. Қожекеева Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар Кезең» романындағы ұлттық қаһарман бейнесі	70
Т.К. Әлбеков Ауызекі әңгімелер – ел тарихының дереккөзі	76
Т.Е. Қыдыр, Ж.Б. Бейсенбинова Әлішер Науаидың «Мухәкәмәтул-Луғәтәйн» шығармасының зерттелуі мен аударылуы	81
Ә.Б. Дербісәлі, Ш.Д. Бүркітбаева Дидактикалық-философиялық өлеңдер – халықтық тәлім-тәрбие негізі (қазақстандық өзбек ақындары поэзиясы бойынша)	86
М.А. Жумашева Контактология: парсы тіліндегі түркізмдердің қолданыс аясы	90
Ш.Т. Адибаева, Д.А. Сабирова Мир семьи в литературе эпохи постмодерна	97
К.С. Яқубаева, А.С. Айтпаева Работа с тематическими текстами как один из способов развития устной речи	104
Л.Ю. Мирзоева, Ж.Б. Ержанова Обучающий потенциал информационно-коммуникативных технологий в изучении специальной терминологии при обучении английскому языку (на материале Quizlet)	113
А.К. Каранова, А.А. Mukhametzhanova Peculiarities of cross-cultural competence and its problems in teaching	119
G.N. Omarova, L. Koken, M.V. Knol Distance learning foreign languages in a non-language university	124
К.М. Smakova Conceptual understanding of communicative competence	129

B.A. Zhetpisbayeva, D.Kh. Shalbayeva	134
Application of “zone of proximal development” theory in teaching foreign languages within inclusive education	

**4-бөлім. Тарих, экономика, / Раздел 4. История, экономика,
құқық право**

Sunita Meena	142
Kazakhstan –the US relationship after the 9/11 attack	
Д.Б. Юсупова	151
Ұйғыр халқының тұрмыс- тіршілігіне шаман дінінен енген ғұрыптар	
А.А. Симонова, А.В. Швецова	157
Международные женские проекты как фактор формирования гендерной культуры университета	
Р.С. Саурбаева	163
Студент жастардың әлеуметтену процесіндегі волонтерлік қызметтің рөлі	
Б.Бихондиев, Ж.А.Орынханова	168
Экономикалық дәрменсіздік пен банкроттықтың маңызды мәселелері	

5-бөлім / Раздел 5. Педагогика – психология

Г.К. Ибрагимова	174
Методы оценки качества дошкольного воспитания и обучения в Казахстане и международной практике	
С.К. Абильдина, А.М. Бейсенбаева	183
Оқушылардың оқу-зерттеушілік қызметі туралы шетелдік педагогикадағы дидактикалық түсініктердің эволюциясы	
Е.Н. Агранович	190
Модель самоорганизации учебной деятельности студентов в контексте реализации технологии «тайм-менеджмент»	
С.К. Абильдина, Д.У. Байсалов, Ж.Б. Асетова	197
Жоғары білім беру жүйесінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің рухани мәдениетін қалыптастыру	
Н.А. Завалко, С.Г. Сахариева, Н.Н. Радченко	204
Реализация индивидуализации обучения дошкольников в современных условиях	
А.Н. Саржанова, Г.С. Квасных	209
Организация индивидуально-дифференцированного обучения чтению	
Д. Уркинбаева, Д.Ш. Омаш	214
Кейс әдісін пайдалану арқылы студенттердің құзыреттіліктерін дамыту	
Н.М. Makhatova, А.К. Mukazhan, Z.Zh. Khamitova	219
New types of summative assessment according to the updated curriculum content	
М.К. Жазыкова	227
Жас ұрпақты толеранттыққа тәрбиелеудегі мектеп пен отбасының әрекеттестігі	
Ж.А. Масалиева, К.Н. Даркулова	235
Инклюзивті білім беру: қажеттілік пен мүмкіндіктер	
Г.С. Оразаева	240
Болашақ арнайы педагогтардың кәсіпқойлық негіздерін қалыптастырудың заманауи үрдістері	
М.К. Бапаева, С.Т. Бапаева, Т.Б. Ракишева	246
Фрустрация жағдайындағы студенттерге психологиялық қолдау көрсету	

А.Т. Дельден Нетрадиционные техники рисования в развитии творческих способностей детей дошкольного возраста	253
С.Ж.Отаралы, А.С.Жуманова, А.Аликей Исследование функциональных возможностей студентов основного учебного отделения	259

6-бөлім. / Раздел 6.

Өнер және мәдениет Искусство и культура

А.С. Арынтаева Қазіргі заманғы қазақ эстрадасының фольклорлық сипаты	266
А.А. Тлеубергенов, В. Каратаева Европейский авангард и современная музыкальная культура Казахстана	274
И.Р. Аухадиев Технологии и инновационные подходы в подготовке режиссеров хореографии	281
А.С. Еркебай, Б.К. Нұрпейіс Ұлт-азаттық көтерілістің театр режиссурасындағы жаңа интерпретациясы	286
А.Б. Кенджақұлова Заманауи қазақ графикасындағы дала фольклоры	295
А.Т. Еспенова Тәуелсіз Қазақстан сәндік-қолданбалы өнеріндегі заманауи ізденістер (зергерлік өнер негізінде)	302
М.Б. Джанаев Композицияны оқытудағы интегративті әдістер	307
Н.Н. Дуймагамбетова, Н.А. Володева Актуальность и перспективы развития стиля «футуризм» в дизайне одежды в Республике Казахстан	313
Р.А. Альжанов Наука саспенса в искусстве кинематографа	319
С.З. Баймуханова, Н.Х. Жаксыбаев Болат Нусимбеков и главная составляющая его документальных кинофильмов	324
В.Э. Цой Психологический аспект операторской работы в коммерческой видеорекламе	331
Т.А. Бектурсунов Появление и тенденции развития кинематографа	337
Ш.З. Заманбеков Елбасы Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың Еуразиялық интеграция туралы бастамасының 25 жылдығына арналған ғылыми – тәжірибелік семинар	342
CONTENTS	343

1-бөлім
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ

Раздел 1
ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ

Section 1
NATURAL SCIENCES

ПРОБЛЕМЫ СФОРМИРОВАННОСТИ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ - БИОЛОГОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Г.Н. Бектемирова¹, Р.Ш. Избасарова², Н.С. Мамытова³

¹ докторант специальности 7D011300-Биология,

² к.п.н., профессор, ³ PhD, ст. преподаватель

^{1,3} Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

² Казахский национальный педагогический университет им.Абая, Алматы, Казахстан

В настоящее время важная роль отводится формированию информационной компетентности на основе информационной деятельности с различными источниками информации: как традиционными, так и электронными.

Формирование информационной деятельности учителя основано на широком спектре информационных умений, поэтому недостаточно сводить их исключительно к способности применять компьютер как техническое средство обучения и использованию информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе по биологии. В качестве ключевых характеристик информационной компетентности в широком смысле выделяется владение универсальными способами поиска (получения) информации в постоянно расширяющемся информационном поле (использование Интернета, электронных библиотек, баз данных и т.п.), отбора, переработки (анализ, синтез, обобщение), хранения и передачи информации.

Процесс формирования информационной деятельности, начало которому положено в школе, продолжается и постепенно усложняется в системе профессионального образования, не останавливается после окончания вуза, поскольку скорость развития информационного общества, интенсивность внедрения новых технологий во все виды деятельности требует постоянного повышения готовности специалиста работать в информационной среде.

Цель исследования – определить у студентов-биологов уровень готовности выполнять различные функциональные задачи педагогической деятельности и ориентирования в информационном потоке.

Для решения данной цели было проведено анкетирование студентов 2, 3 курсов специальности 5B11300-Биология.

Ключевые слова: будущие специалисты биологи, компетенция, компетентность, информационная компетентность, информационная деятельность, учебный процесс

Актуальность темы. Выпускник современного вуза вне зависимости от направления подготовки должен быть готов к включению в активную информационную деятельность. В системе общего образования реализация информационной функции учителя происходит путем передачи учебной информация от учителя к ученикам.

Рассмотрим изменения, произошедшие в характеристике информационной деятельности учителя в связи с информатизацией общества, а также в связи с применением компетентностного подхода в образовании.

Развитие информационно-коммуникационных технологий требует своевременных изменений в системе их использования при оценивании знаний, что обуславливает изменения способов обучения, методик и технологий. К примеру, в Великобритании современная молодежь, избравшая преподавательскую профессию, также, как их будущие ученики-школьники, сегодня обладают достаточной цифровой грамотностью, поскольку они относятся к поколению, регулярно взаимодействующему с цифровыми технологиями, используя все их возможности в различных аспектах жизненных ситуаций. Информационно-коммуникационные технологии являются значимым инструментом, помогающим учителям в преподавании, позволяя им облегчить объяснение и обеспечить понимание учащимися научных понятий. Следовательно, очень важно, чтобы учителя тщательно обдумывали использование информационно-коммуникационных технологий в преподавании [1; 740].

Для характеристики профессиональной педагогической деятельности А.К. Маркова определяет в качестве нормативного документа профессиограмму, которая включает сведения об объективном содержании труда, о психологических качествах, предъявляемых к человеку В профессиограмме учителя биологии, разработанной Н.А. Рыковым и А.И. Щербаковым еще в 1973 году, была представлена информационная функция: «функция вооружения учеников знаниями, приобщения их к научной информации». По мнению Н.А. Рыкова и А.И. Щербакова, выполнение информационной функции учителя невозможно без овладения им биологическими знаниями, знаниями и умениями ораторского искусства, способами графического изображения информации. Кроме этого, информационная функция учителя биологии невыполнима без знаний методики обучения предмету,

умений применять различные способы и средства передачи информации и получать обратную информацию об учебном процессе. Таким образом, в понимании Н.А. Рыкова и А.И. Щербакова информационная функция учителя биологии представлена значительно шире, нежели простая передача знаний и прием обратной связи. При этом сами авторы отмечали, что информационная функция тесно связана с выполнением всех других, «образует настолько нерасторжимое единство с ними, что порой кажется, будто учитель биологии выполняет всего лишь одну эту функцию». Действительно, понимание информационной функции в контексте рассматриваемых авторами составляющих, приближено к современному пониманию значения термина «информационная компетентность» [2; 145].

Цифровая грамотность – это способность определить местонахождение, организовать, понять, оценить и создать информацию, используя цифровые технологии. Быть технически грамотным означает умение использовать знание цифровых инструментов + критическое мышление + социальная осведомленность + социальная вовлеченность в обучение [3; 1017].

Информационная функция учителя биологии рассмотрена в исследовании Н.Д. Андреевой. Кроме информационной, были обоснованы и другие функции, соответствующие профессиональной деятельности учителя биологии в начале 2000-х годов. К ним были причислены социальная, экологическая, воспитательная, развивающая, организационная, творчески-конструктивная, контрольно-оценочная, прогностическая, научноисследовательская, коммуникативная, самообразовательная функции. Именно благодаря этим функциям учитель может и должен быстро реагировать на изменения социального заказа, изменения содержания биологического и экологического образования, инновации в педагогической теории и практике [4; 6].

Как отмечает А.К. Маркова, учитель остается ключевой фигурой образовательного процесса и в то же самое время становится ключевой фигурой программы внедрения информационно-коммуникационных технологий в образование. Меняется профессиограмма учителя и уровень его профессиональной компетенции. Это, в свою очередь, требует внесения изменений в процесс подготовки учителя в педагогическом вузе. Следовательно, традиционное понимание информационной функции учителя, реализуемой в виде ретрансляции научных знаний, организации их усвоения на основе объяснительно-иллюстративного метода (по Б.Е. Райкову) и получения обратной связи посредством репродуктивного воспроизведения, не достаточно полно отражает потребности общества. Учитель в данном случае выступает главным субъектом учебного процесса, являясь источником информации, а обучающиеся принимают готовую информацию [4; 6].

Основное содержание. Включение информационной деятельности в содержание и процесс методической подготовки студентов-биологов формированию информационной компетентности. В качестве ключевых характеристик информационной компетентности в широком смысле мы выделяем владение универсальными способами поиска (получения) информации в постоянно расширяющемся информационном поле (использование Интернета, электронных библиотек, баз данных и т.п.), отбора, переработки (анализ, синтез, обобщение), хранения и передачи информации. А также виды информационной деятельности по созданию информационных ресурсов:

- участие в работе сетевых объединений учителей, Интернет конференциях, дистанционных тренингах в целях повышения своего профессионального мастерства;
- разработка компьютерных тестов, систем рейтинговой оценки знаний учащихся по биологии на основе стандартных приложений и программных оболочек;
- разработка и применение мультимедийных презентаций по биологии на основе стандартного программного обеспечения;
- создание собственного сайта, Интернет-страницы, web-портфолио;
- разработка и внедрение модулей дистанционного обучения биологии на основе готовых оболочек.

В педагогическом вузе содержание понятия «информационная компетентность» обогащается в соответствии с требованиями профессиональной деятельности учителя. Формирование информационной деятельности в процессе методической подготовки студентов-биологов – основа для формирования их информационной компетентности.

Возможности применения средств новых информационных технологий для контроля результатов обучения биологии изучены О.И. Беляковым.

В научно-педагогической литературе рассматривается классификация программно-педагогических средств, обосновано значение компьютерной среды обучения биологии. Для успешного применения технических нововведений учителю необходимо уметь проводить анализ предлагаемых

тестовых оболочек, выбирать компьютерные игровые программы, включающие элементы имитации и моделирования.

Исследование Е.С. Гладкой посвящено изучению методики использования современных компьютерных технологий обучения в преподавании общей биологии. Автор подчеркивает значимость информационной компетентности учителя, отмечает, что учитель должен уметь осуществлять выбор компьютерных средств обучения, оценивать их дидактическую ценность, использовать готовые и прикладные мультимедийные продукты, проектировать урок с учетом автоматизации всех этапов, отслеживать количество и качество представленной ученикам информации с целью контроля нагрузки [5; 36].

Применение компьютерных технологий как средства формирования экологических знаний в процессе изучения естественнонаучных дисциплин в школе рассмотрено В.А. Дыгановым [5; 38]. В исследовании автор делает акцент на изменении профессиональных задач учителя. Так, учитель оказывается в ситуации, когда необходимо владеть умениями для внедрения и использования новых информационных технологий, позволяющих обеспечить наглядность, содержательность учебной информации, обеспечить индивидуальный и дифференцированный подход к организации обучения естественнонаучным дисциплинам.

Информатизация биологического образования многими авторами связывается преимущественно с внедрением в учебный процесс компьютерных технологий. Однако компьютеризация не обеспечивает существенного повышения качества результатов обучения биологии в сравнении с применением традиционных технологий и средств обучения. Одной из причин отставания информатизации биологического образования В.А. Смирнов называет низкий уровень готовности учителей биологии к включению в информационную деятельность. Для решения проблемы в работе ученого предложена подготовка учителей биологии в области профессионального использования достижений фундаментальной и прикладной информатики [6; 162].

Мы отводим важную роль формированию информационной деятельности с различными источниками информации: как традиционными, так и электронными.

Формирование информационной деятельности учителя основано на широком спектре информационных умений, поэтому недостаточно сводить их исключительно к способности применять компьютер как техническое средство обучения и использованию информационно-коммуникационных технологий в учебном процессе по биологии.

Таким образом, процесс формирования информационной деятельности, начало которому положено в школе, продолжается и постепенно усложняется в системе профессионального образования, не останавливается после окончания вуза, поскольку скорость развития информационного общества, интенсивность внедрения новых технологий во все виды деятельности требует постоянного повышения готовности специалиста работать в информационной среде.

Студенты, получив квалификацию учителя биологии, должны быть готовы выполнять различные функциональные задачи педагогической деятельности, свободно ориентироваться в информационном потоке.

Все рассмотренные компоненты информационной деятельности учителя биологии можно разделить на три группы:

1. Группа технологических компонентов – организация работы с компьютерной техникой: определение, поиск, обработка, структурирование и систематизация, хранение, интерпретация, представление, передача информации с помощью традиционных и новых информационных технологий.

2. Группа общепрофессиональных компонентов. Сюда отнесем:

- умения, связанные с выполнением различных видов информационной деятельности, направленных на самообразование, повышение профессиональной квалификации, организацию образовательного процесса в целом;

- представление учебной информации по биологии с использованием персонального компьютера; построение педагогической деятельности с помощью новых технологий согласно дидактическим требованиям.

3. Группа специальных (частно-методических) компонентов, которая включает умения, связанные с использованием новых информационных технологий в обучении биологии (организации внеурочной и внеклассной деятельности по биологии, внедрении и разработке творческих учебных проектов, факультативных занятий, для сбора и обработки данных полевых и лабораторных исследований и т.д.), в том числе для разработки учебных курсов в условиях профильного обучения.

По степени сформированности компонентов мы выделяем уровни информационной деятельности:

- начальный (в рамках базового образовательного стандарта среднего (полного) общего образования),
- средний (активный пользователь),
- продвинутый (владение способами создания собственных информационных продуктов) [7, 6].

Последний наглядно демонстрирует не только знаниевый, но и мотивационно-ценностный компонент информационной деятельности, когда стремление к освоению и выполнению процедур в информационном пространстве создаёт надстройку над стандартным (начальным) уровнем. Нужно отметить, что спектр компонентов информационной деятельности постоянно расширяется, что отражает непрерывность процесса информатизации общества. Таким образом, учитель биологии оказывается в условиях, когда ему необходимо самому владеть различными способами работы с информацией и организовывать деятельность учащихся по выполнению ими информационных [7; 10].

Методика педагогического исследования. Для определения необходимости и достаточности выделенных компонентов информационной деятельности студентов-биологов применялся метод анкетирования.

Метод анкетирования – это изучение индивидуальных особенностей личности студента на основе анализа содержания даваемых им письменных ответов на заранее подготовленный перечень вопросов. Бесспорным достоинством метода анкетирования является быстрое получение массового материала, что позволяет проследить ряд общих изменений в зависимости от характера учебного процесса.

В анкетировании приняли участие 30 студентов КазГосЖенПУ. В группу респондентов вошли студенты 2-3 курсов факультета «Естествознания». 9 из них были студентами русского отделения, 21 – студенты казахского отделения. Анкетирование проводилось в марте 2019 года.

Респондентами являлись студенты очной форм обучения. Также студенты были включены в группу экспертов в связи с тем, что одной из задач нашего исследования является определение структурных компонентов информационной деятельности и их состава в содержании методической подготовки. Изучение результатов анкетирования позволило установить владение студентами компонентами информационной деятельности, а также осознание значения освоения данного вида деятельности в целом для реализации функций учителя биологии.

Анкета содержала следующие вопросы:

АНКЕТА

Для студентов специальности 5В011300-Биология

1. Как вы понимаете понятие «информационно-коммуникативная компетенция» студентов? _____
2. Обладаете ли вы информационно-коммуникативной компетенцией? (да, нет, не знаю) На каком уровне? (низкий, средний, высокий)
3. Нужна ли информационно-коммуникативная компетенция будущим учителям биологии?

4. На каких занятиях и каких дисциплин у вас были сформированы информационно-коммуникативные компетенции? _____
5. Умеете ли вы использовать информационно-коммуникативные навыки при работе с иностранным текстом по биологии? _____
6. Переведите следующие термины с английского на казахский или русский языки:

The plant –
Diaphragm -
Membrane -
Animal
Kind
sort

На первый вопрос большинство студентов, как русского, так и казахского отделения дали разные ответы. Причем их невозможно было скомпоновать в группы. Так, часто встречались ответы следующего характера : «Я думаю, что «информационно-коммуникативная компетенция» студентов

- это обмен информацией в обществе с помощью технологий». Но есть и ответы, которые менее точны, например: ««Информационно-коммуникативная компетенция» студентов – это умение пользоваться информационно-коммуникативными технологиями: компьютером, проектором, умение находить информацию в Интернете».

На второй вопрос большинство студентов ответили, что обладают информационно-коммуникативной компетенцией на среднем и высоком уровне. То есть, большинство из них имели ввиду, что хорошо используют компьютерные технологии и могут работать с Интернет-ресурсами. Трудно представить современного человека не умеющего пользоваться гаджетами и Интернет-носителями. Многие студенты не просто являются отличными пользователями, но и умеют настроить и обновить устаревшие программы.

С третьим вопросом все единогласно согласились о необходимости информационно-коммуникативной компетенции учителям биологии. Учитель должен идти в ногу с научно-техническим прогрессом, тем более, что требования к учителю как носителю информации трансформируется.

На четвертый вопрос ответы студентов были разные. Некоторые ответили, что дисциплины – это «Информатика», «ИКТ». Некоторые – «Профессиональный английский язык», «Инклюзивное образование», «Биология» и «предметы по специальности». Были и такие ответы как: «Затрудняюсь ответить», «Не было таких дисциплин». Эти ответы наталкивают на мысли о том, что не все студенты имеют четкое представление о «информационно-коммуникативной компетенции», тем более на каких дисциплинах они могут быть сформированы. Так как респонденты относятся к 2 и 3 курсам, можно сделать вывод, что студенты неосознанно относятся к подготовке как будущих учителей биологии. Поэтому и ответы носят неконкретный характер.

На 5-ый вопрос большинство студентов ответили положительно, так как на данный момент им уже проводилась дисциплина «Профессиональный английский язык».

Дисциплину «Профессиональный английский язык» чаще всего преподают преподаватели, имеющие не только языковые навыки, но и владеющие биологией как наукой.

В группах, где проводилось анкетирование студентов, данная дисциплина велась, поэтому большинство студентов справились с заданием 6. Большинство смогли перевести такие термины как «the plant», «diaphragm», «membrane», «animal». Только термины «Kind», « sort» вызвали затруднения у некоторых студентов. Возможно, это связано с тем, что студенты еще не проходили такие дисциплины как «Генетика», «Биотехнология», «Биоразнообразие органического мира» и др.

Анкеты мы проанализировали и поместили в виде данных (таблица 1).

Таблица 1. Уровни владения информационно-коммуникативными компетенциями студентов 2, 3 курсов факультета «Естествознания»

Ответы	Как вы понимаете понятие «информационно-коммуникативная компетенция» студентов? (1)	Обладаете ли вы информационно-коммуникативной компетенцией? (2)	Нужна ли информационно-коммуникативная компетенция будущим учителям биологии? (3)	Умеете ли вы использовать информационно-коммуникативные навыки при работе с иностранным текстом по биологии? (4)	Переведите следующие термины с английского языка (5)
Правильный (да)	23	27	30	27	30
Неправильный (нет)	4	2	0	0	0
Не знаю (нет ответа)	3	1	0	3	0

Данные можно показать в виде диаграммы (рисунок 1).

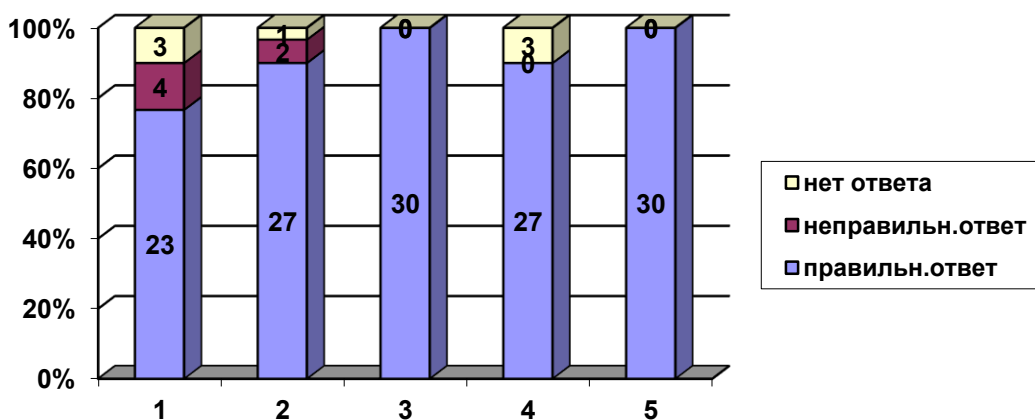

Рисунок 1. Результаты анкетирования студентов

Таким образом, из результатов анкетирования можно сделать выводы, что «информационно-коммуникативная компетенция» студентов является необходимостью для будущих учителей биологии, так как отражает те новые функциональные задачи (компетенции) учителя, которые необходимо решать при организации учебно-воспитательного процесса на уроках биологии. Успешное решение этих задач в педагогической деятельности свидетельствует об информационной компетентности учителя. В связи с этим информационная деятельность может быть включена в содержание и процесса методической подготовки студентов-биологов в педагогическом вузе.

Понимание учебной информации как специфической ценности обосновывает необходимость подготовки студентов к организации профессиональной деятельности в условиях информационно-образовательной среды по биологии.

Компетентному будущему учителю биологии необходимо отличное знание содержания преподаваемого предмета, понимание ключевых понятий, теорий и процедур, используемых в биологии. Кроме того, учителя естественных наук должны также понимать природу науки и как ученые проводят исследования. Однако наличие исчерпывающих знаний содержания предмета не гарантирует компетентности учителя и результативности обучения учеников.

Таким образом, нами предлагается формировать у студентов-биологов информационно-коммуникативную компетентность не только на занятиях педагогико-методического цикла, но и, в первую очередь, на занятиях биологических дисциплин.

Список литературы

1. Koehler, M. J., Mishra, P. & Yahya, K. Tracing the development of teacher knowledge in a design seminar: Integrating content, pedagogy and technology. *Computers & Education*, 2007, 49 (3), 740–762.
2. Жук О.Л. Педагогическая подготовка студентов: компетентностный подход: монография / О.Л. Жук. – Минск : РИВШ, 2009. – 328 с.
3. Mishra, P. & Koehler, M. J. Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 2006, 108 (6), 1017–1054.
4. Андреева Н.Д. Требования к личности и профессиональной деятельности учителя биологии / Н.Д. Андреева // *Методика обучения биологии и экологии в XXI веке: сб. тезисов докл. научн.-методич.конференции.* – СПб. : РГПУ им. А.И. Герцена, 1999. – С. 5–7.
5. Избасарова Р.Ш. Использование информационных технологий обучения при формировании биологических понятий у учащихся (монография) – Алматы, 2011., 380с.
6. Азизова И.Ю. Компетентностный подход как методологическая основа учебных программ курсов по выбору для студентов педагогического вуза / И.Ю. Азизова // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена.* – СПб. : РГПУ им. А.И.Герцена. – 2010. – №135. – С. 161–174.
7. Shulman, L. S. Those who understand: Knowledge growth in teaching. *Educational Researcher*, 1986, 15 (2), 4–14.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ БИОЛОГ-СТУДЕНТТЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Г.Н. Бектемирова*¹, *Р.Ш. Избасарова*², *Н.С. Мамытова*³

¹ докторант, ² п. ф. к., профессор, ³ PhD докторы, аға оқытушы

^{1,3} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Қазіргі уақытта ақпараттық қызметтің негізінде дәстүрлі және электрондық ақпарат көздері мен ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыруға маңызды рөл беріледі.

Мұғалімнің ақпараттық іс-әрекетін қалыптастыру ақпараттық іскерліктің кең спектріне негізделген, сондықтан оларды тек қана компьютерді оқытудың техникалық құралы ретінде қолдану қабілетіне және биология бойынша оқу процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалануға жеткілікті түрде жетелеу жеткіліксіз. Ақпараттық құзыреттіліктің негізгі сипаттамалары ретінде кең мағынада ақпаратты тұрақты кеңейтілетін ақпараттық алаңда (Интернетті, электрондық кітапханаларды, деректер базасын және т.б. пайдалану) ақпаратты іздеудің (алудың), іріктеудің, қайта өңдеудің (талдау, синтездеу, қорыту), сақтау және берудің әмбебап тәсілдерін меңгеру ерекшеленеді.

Мектептен бастау алған ақпараттық қызметті қалыптастыру процесі жалғасуда және кәсіптік білім беру жүйесінде біртіндеп күрделене түсуде, ЖОО-ны бітіргеннен кейін тоқтамайды, өйткені ақпараттық қоғамның даму жылдамдығы, барлық қызмет түрлеріне жаңа технологияларды енгізу қарқындылығы маманның ақпараттық ортада жұмыс істеуге дайындығын ұдайы арттыруды талап етеді.

Зерртеудің мақсаты - биолог-студенттердің педагогикалық қызметтері бойынша түрлі функционалдық міндеттерін орындауға және ақпараттық ағымды бағдарлауға дайындық деңгейін анықтау.

Бұл мақсатты шешу үшін «5B11300-Биология» мамандығының 2, 3 - курс студенттеріне сауалнама жүргізілді.

Түйін сөздер: болашақ биолог мамандар, құзыреттілік, құзыреттілік, ақпараттық құзыреттілік, ақпараттық қызмет, оқу үдерісі

PROBLEMS OF FORMATION OF INFORMATION COMPETENCE OF BIOLOGY STUDENTS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Bektemirova G. N. - Kazakh state women's pedagogical University, doctoral student

Izbassarova R. Sh. - Kazakh national pedagogical University Abai, candidate of pedagogic Sciences, Professor

Mamytova N. S. - Kazakh state women's pedagogical University, PhD, senior lecturer, Almaty, Kazakhstan

Currently, an important role is given to the formation of information competence on the basis of information activities with different sources of information: both traditional and electronic.

Formation of information activity of the teacher is based on a wide range of information skills, so it is not enough to reduce them exclusively to the ability to use the computer as a technical means of training and the use of information and communication technologies in the educational process in biology. The key characteristics of information competence in a broad sense is the possession of universal methods of search (obtaining) information in the ever-expanding information field (the use of the Internet, electronic libraries, databases, etc.), selection, processing (analysis, synthesis, synthesis), storage and transmission of information.

The process of formation of information activities, which began in school, continues and gradually becomes more complicated in the system of vocational education, does not stop after graduation, because the speed of development of the information society, the intensity of the introduction of new technologies in all activities requires a constant increase in the willingness of specialists to work in the information environment.

The purpose of the study is to determine the level of readiness of students-biologists to perform various functional tasks of pedagogical activity and orientation in the information flow.

For this purpose was the survey of students 2, 3 specialty courses 5B11300-Biology.

Key words: future specialists biologists, competence, competence, information competence, information activity, educational process.

Редакцияға 22.04.2019 қабылданды.

2-бөлім / Раздел 2
ФИЗИКА
МАТЕМАТИКА
ИНФОРМАТИКА

Section 2
PHYSICS
MATHEMATICS
COMPUTER SCIENCE

БЕЙІМДІК МЕКТЕПТЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ АНАЛИЗ ЭЛЕМЕНТТЕРІН САРАЛАП ЖӘНЕ ДАРАЛАП ОҚИТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Б.Р. Қасқатаева¹, А.Қ. Пірмаханова²

¹п.ғ.д., профессор м.а.

²6M010900 - Математика мамандығының магистранты

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

email: pirmakhanova.arailym@mail.ru

Мақалада бейімдік мектепте математикалық анализ элементтерін саралап және даралап оқытудың тиімділігіне байланысты зерттеу нәтижелері беріледі. Оқушылардың өздігімен жасайтын көп деңгейлі тапсырмалар сыныпта қолайлы психологиялық климатты қалыптастыратынын көрсетеді. Күрделі қиындықтарды жеңу нәтижесінде пайда болған табыс когнитивті белсенділікті күшейтуге қуатты серпін беретіндігі айқындалады. Мектепте математика курсының оқытудың әдістемесін жетілдіру, оның ішінде математикалық анализ элементтерін саралап оқыту қажеттігіне әкеледі. Сонымен қатар, мақалада жалпы білім беретін мектепте математиканы оқытуда бейімдік саралауды жүзеге асыратын жалпы талаптар айқындалған, деңгейлеп саралап оқытудың деңгейлері мен саралаудың түрлері баяндалады және бейімдік мектепте анықталмаған интеграл ұғымын енгізу ерекшелігін қарастыру арқылы оқушылардың танымдық қабілетін жетілдіру көрсетіледі.

Түйін сөздер: мектеп, математика курсы, бейімдік оқыту, деңгейлі саралау, интеграл

Әлемде болып жатқан радикалды өзгерістер білім беруге қоғамдық талаптардың өзгеруіне және оларды қанағаттандыру қажеттілігіне әкеледі. Бұл инновациялық процестердің жүзеге асырылуына септігін тигізеді. Соның бірі – оқыту үрдісіне бейімдік оқыту жүйесін енгізу болып табылады.

Қазақстан Республикасында бейімдік оқытуды дамыту тұжырымдамасында «мектепке қойылатын талап - оқушыларды кәсіптік білім беру бағдарламаларын игеруге дайындау, олардың кәсіптік бағдарлары үшін жағдай жасау, оқушылардың арнаулы бейімділігі мен қызығушылығын, танымдық қабілетін ескеруге бағытталған білім беру процесінің құрылымы мен мазмұнын ұйымдастыру», - деп атап көрсетілген [1].

Бейімдік оқыту – білім беруде оқушылардың мүдделерін, бейімділігі мен қабілеттерін ескере отырып, оқытуды саралау және даралау процесін ұйымдастыру.

Сонымен, мектеп математика курсының оқытудың әдістемесін жетілдіру математиканы, оның ішінде математикалық анализ элементтерін саралап оқыту қажеттігіне әкеледі.

Математиканы саралап оқыту мәселесі В.А.Гусев, И.М.Смирнова, М.В.Ткачевалардың докторлық диссертацияларында және В.Г.Болтянский, Г.Д.Глейзер, А.А.Кузнецов, Ю.М.Колягин, Г.Л.Лукашкин, В.Л.Матросова, Н.Л.Стефанова, Н.А.Терешиндердің т.б. еңбектерінде қарастырылған [2, 3].

Мемлекеттік жалпыға міндетті Қазақстан Республикасы білім беру стандартында жалпы орта білім берудің мақсаты «бейімдік оқытуды іске асыру, білім алушылардың саналы түрде кәсіптік, азаматтық, тұлғалық, өзін-өзі анықтауына мүмкіндік беретін түйінді құзыреттіліктерді игеруін қамтамасыз ету және даралық білімдік қажеттіліктерді қанағаттандыру», - деген [4].

Мектептерде әр оқушының жеке қабілетін ескермейтін оқытудың дәстүрлі түрі қолданылмайтын болды. Білім беруді жаңғырту жаңа үлгідегі мектептердің модельдерін құру, оқытудың жаңа оқулықтары мен бағдарламаларын жасауды, оқытудың жаңа әдістемелерін әзірлеуді талап етеді.

Бейімдік оқыту - білім беру процесінің құрылымындағы, мазмұнындағы және ұйымдасуындағы өзгерістерге байланысты оқушылардың мүдделері, бейімділігі мен қабілеттері толық ескерілетін, жоғары сынып оқушыларын олардың білімдерін жалғастыруға қатысты кәсіптік мүдделері мен ниеттеріне сәйкес оқыту үшін жағдай жасауға мүмкіндік беретін оқытуды саралау және даралау құралы. Бейімдік мектеп осы мақсатты іске асырады. Бұл негізгі нысан, алайда, жекелеген жағдайларда бейімдік оқытуды ұйымдастырудың, оның ішінде тиісті білім беру стандарттары мен бағдарламаларын жалпы білім беру оқу орындарында жүзеге асыруға болады. Бейімдік оқыту тұлғалық бағытталған оқу процесін жүзеге асырады. Бұл ретте оқушының жеке білім траекториясын құру мүмкіндігі кеңейеді.

Бейімдік оқытуға көшудің негізгі мақсаттары:

- толық жалпы білім беру бағдарламасының жекелеген пәндерін тереңдетіп оқытуды қамтамасыз ету;
- жоғары сынып оқушыларын оқу материалының мазмұнын саралауға жағдай жасап, жеке білім алу бағдарламаларын құру;
- оқушылардың қабілеттеріне, жеке бейімділігі мен қажеттіліктеріне сәйкес білім алушылардың әртүрлі санаттарына толыққанды білім алулары қол жетімді болуларына ықпал жасау;
- оқушыларды әлеуметтендіру мүмкіндіктерін кеңейту, жалпы және кәсіптік білім беру арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ету, мектеп түлектерін жоғары кәсіптік білім беру бағдарламаларын игеруге дайындау [5].

Математика пәні барлық мектепте оқытылатын пәннің ішінде оқушыларға қиындық тудыратын пәннің бірі. Дегенмен, математикаға қабілеті бар оқушылар көп кездеседі. Сондықтан, математиканы саралап оқыту мектеп тәжірибесіне енген. Математиканы саралап оқыту математикаға қабілеті бар балаларға да, бұл пәнді аса қиындықпен оқитын оқушылардың қажеттілігіне де жауап беруі керек.

Теориялық және тәжірибелік зерттеулердің нәтижесінде жалпы білім беретін мектепте математиканы оқытуда бейімдік саралауды жүзеге асыратын жалпы талаптар айқындалған. Олар:

- кез келген бағыттағы бейімдік орта мектептерде математиканы оқу міндетті;
- математика бағдарламасына оқушылардың болашақ мамандығына қолдануға пайдасы тиетін қосымша тараулар енгізу;
- математиканың нақты ортақ негізгі мазмұны болу;
- оқушыларға математикаға арналған оқу құралдары әр түрлі бағытта болады және әдістемелік тұрғыдан оның мазмұнына енгізілген жаттығулар жүйесінің айырмашылықтары бар болады [1].

Бейімдік оқыту процесінде жоғары сынып оқушыларының қабілеттері мен бейімділіктеріне байланысты мектеп бітіргеннен кейін білімін жалғастыруға қажет білім алуларына жағдай жасалады.

Деңгейлеп саралаудың негізгі мақсаты - барлық оқушыларға білімнің негізгі деңгейін меңгеруді қамтамасыз ету болып табылады. Деңгейлеп саралап оқыту технологиясында тапсырмалар төмендегідей төрт деңгейде орындалады:

Бірінші деңгей - «үйренушілік» (репродуктивтік). Оқушылардың жаңа тақырыптан алған білімдерін бекіту үшін, еске түсіріп, қайталау үшін және алған білімдерін практикада қолдана білуге жаттықтырады. Берілген есептер мен тапсырмалар өмірмен, қоршаған ортамен байланыстырылған болуы керек. Мұнда оқушының қызығушылығына, таным бірлігіне назар аударылады.

Екінші деңгей-«алгоритмдік». Мұнда ұлттық негізде құрылған, көбінесе танымдық және үйренушілік мәні бар тапсырмалар, мысалы, сөзтізбектер, ребустар, ойлауға арналған тапсырмалар беріледі.

Үшінші деңгей - «эвристикалық». Бұл деңгейде оқушылар тақырып бойынша меңгерген білімдерін жетілдіріп, тереңдетумен қатар, ой қорытуға арналған, дағды қалыптастыратын, әртүрлі әдіс-тәсілдермен орындалатын тапсырмалар орындайды.

Төртінші деңгей - «шығармашылық», Оқушы өзіндік шығармашылық деңгейін көрсетеді. Өз бетімен талдау жасау арқылы шығармашылық тұрғыдан зерттеу жұмысын жүргізуге баулу.

Осылай бір деңгейден келесі деңгейге өту үшін өз білімін, білік пен дағдысын толықтырып отырады. Нәтижесінде жоғары деңгейлік тапсырмаларды орындау әр оқушының мақсатына айналады.

Саралаудың екі түрі бар: Ішкі (топ ішіндегі) және сыртқы саралау.

Ішкі (топ ішіндегі) - барлық оқушыларды міндетті түрде базалық деңгейде игеру кезінде білімді меңгерудің әртүрлі деңгейлеріне бөлу арқылы балалардың жеке қабілеттерін есепке ала отырып ұйымдастырылатын әдістеме, нысандар және оқыту құралдарының жиынтығы [3].

Ішкі саралау оқушылардың жеке қабілеттерін ескеруіне негізделген. Осы мақсатта материалды зерттеу тақырыптары әртүрлі болады, олар зерттеу тапсырмаларын ажыратады, әр түрлі іс-әрекеттерді таңдауға мүмкіндік береді, мұғалімнің көмегінің табиғаты мен мөлшерін өзгертеді. Сонымен қатар, әртүрлі деңгейлерде алдын-ала жұмыс істеу мүмкіндігі бар; оқушыларды топтарға топтық бөлу (тұрақты, ұтқыр); жұппен жұмыс істеу (тұрақты және ауысым); командалық жұмыс. Қазіргі кезеңдегі ішкі саралау ерекшелігі оқу қиындықтарын бастан кешкен балаларға ғана емес, дарынды балаларға да назар аударады.

Ішкі саралау оқушылардың жекелеген сипаттамаларын (психологиялық-педагогикалық диагностикалау мен мониторингке негізделген саралау әдісі), міндетті нәтиже негізінде оқытудың деңгейлік саралану жүйесі түрінде дәстүрлі түрде де жүргізілуі мүмкін.

Сыртқы саралау білім беру мазмұны мен мектеп оқушыларына қойылатын талаптар әртүрлі болатын белгілі бір принциптерге негізделеді (мүдделер, бейімділік, оқыту материалын, жобалау мамандығын зерттеуде прогрестің қарқыны).

Бейімдік сыныптарда оқушыларға саралау әдісін қолданып әртүрлі қызықты сабақтарды өткізуге болады. Мысалы, математикалық талдау пәнін алып қарастырайық. Математикалық талдаудың элементтері мектеп математика курсына маңызды орын алады. Студенттер математика, физика және технологияның көптеген мәселелерін тиімді шешуге арналған математикалық ақпаратты меңгереді. Туынды және интегралдың тілі табиғаттың көптеген заңдарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Математиканың дифференциалдық және интегралдық тендеулерінің көмегімен функциялардың қасиеттері зерттеледі, олардың графиктері жасалады, ең үлкен және ең кіші мәндер үшін проблемалар шешіледі, геометриялық сандардың аудандары мен көлемі есептеледі. Басқаша айтқанда, жаңа математикалық ақпаратты енгізу қарапайым әдістермен шешілмейтін көптеген мәселелерді қарастыруға мүмкіндік береді. Алайда мұндай проблемалар бойынша математикалық талдау әдістерінің мүмкіндіктері сарқылмайды.

Көптеген дәстүрлі қарапайым мәселелер (теңсіздіктерді дәлелдеу, тепе-теңдіктерді, тендеулерді зерттеу және шешу және т.б.) туынды және интегралдың тұжырымдамаларының көмегімен тиімді шешіледі. Мектеп оқулықтары мен оқу құралдары осы мәселелерге аз көңіл бөледі. Сонымен қатар, математикалық талдау элементтерінің стандартты емес қолданылуы зерттелетін теорияның негізгі ұғымдарын терең меңгеруге мүмкіндік береді. Мұнда мәселені шешу әдісін таңдап, оны қолданудың жағдайларын тексеріп, алынған нәтижелерді талдау қажет. Шындығында жиі кішігірім математикалық зерттеу жүргізіледі, оның барысында логикалық ойлау дамып, математикалық қабілеттер, математикалық мәдениет жетілдіріледі. Бастапқы математиканың көптеген проблемалары үшін «қарапайым» шешімдерге жол берілмейді. Туынды және интегралды пайдалану, әдетте, тиімді шешім береді. Жаңа математикалық ақпараттың күшін, мәнін, қоғамдастығын бағалай алу мүмкіндік туады. Математикалық талдау әдісі тек қойылған мәселелерді шешу үшін ғана емес, сондай-ақ қарапайым математика үшін жаңа фактілердің көзін де қамтамасыз етеді.

Бейімдік мектепте «Алғашқы функция және интеграл» тақырыбы тереңінен оқытылады. Алғашқы функция ұғымының анықтамасы беріледі, оның негізгі қасиеті және алғашқы функцияны табудың ережелері қарастырылады. «Интеграл» ұғымы қисық сызықты трапецияның ауданын табумен, интегралды жуықтап есептеумен, Ньютон-Лейбниц формуласымен байланысты.

Бейімдік мектепте анықталмаған интеграл ұғымын енгізу ерекшелігін қарастыру арқылы оқушылардың танымдық қабілетін жетілдіруді көрсетейік. Әрбір сабақта оқушылардың арнаулы бейімділігі мен қызығушылығын, қабілетін ескере отырып, оқу процесін әдістемелік жағынан қамтамасыз етіледі. Берілген материалдың әрбір тақырыбының өткен материалдармен байланысты екеніне көз жеткізіп отыру қажет. Интеграл тақырыбын екі әдіспен оқытуға болады [6]:

1. Мектеп оқулығындағы берілген ретпен оқыту.

2. Жоғарғы оқу орнында интегралды оқыту ретімен оқылады.

«Интеграл» тақырыбын оқыту мына сияқты төрт түрлі мақсатқа жетуді көздейді:

- Білімдік-бағдарламаға сәйкес математикалық білім, білік және дағдылардың белгілі бір көлемін оқушылардың игеруі;

- Тәрбиелік шынайы ғылым дүниетанымдық көзқарасты, жоғарғы ізгі игіліктер мен сапаларды, еңбекке дайын болу және тағы басқа қасиеттерді қалыптастыру;

- Дамытушылық-логикалық құрылымдар мен ойлаудың математикалық стилін дамыта түсу;

- Оқушылардың меңгерген теориялық білімдерін нақтылы жағдайларда практикалық есептерді және т.б. мәселелерді шешуде қолдана білу біліктерін қалыптастыру [5].

Интеграл мектеп оқушылары үшін таныс емес ұғым болғандықтан оларға интегралдау тарихынан қысқаша мағлұмат бере кеткен жөн.

Интеграл ұғымының тарихы квадратураларды табу есептерімен аса тығыс байланысты. Қандай да болмасын жазық фигураның *квадратурасы туралы есептер* деп ежелгі Греция мен

Римның математиктері *ауданды есептеу есептерін* айтқан. Мына \int символды Лейбниц (1675 ж.) енгізген. Бұл таңба латынның *S* әрпінің (*summa* сөзінің бірінші әріпі) өзгерген түрі. *Интеграл* деген

сөздің өзін Я. Бернулли (1690 ж.) ойлап шығарған. Шамасы оның шығу тегі латынның *integro* сөзі болар, оның мағынасы: *бұрынғы қалпына түсіру, орнына келтіру*

Интеграл терминінің шығу тегі өзге болуы да мүмкін: *integer* деген сөз *бүтін* дегенді білдіреді.

Анықталмаған интегралды оқыту алдында оқушылармен өзара кері операцияларды қайталап, әрқайсына мысал келтіріліп дайындық жұмысы жүргізіледі. Олар: қосу – азайту, көбейту – бөлу, дәрежеге шығару – n дәредеден түбір алу, потенциалдау – логарифмдеу. Аталған операцияларды және дифференциалдау операциясын оқушылар біледі. Сондықтан, оқушыларға мынандай сұрақ қою керек: ал, дифференциалдауға кері операция бар ма? Механикадан бір мысалды еске түсірейік. Егер бастапқы $t=0$ уақыт мезетінде дененің жылдамдығы 0-ге тең болса, онда еркін түсетін дене t уақыт мезетінде мынадай жол жүреді:

$$s(t) = \frac{gt^2}{2} \quad (1)$$

Яғни, дене (1) заңдылықпен құлайды. (1) формуланы Галилей эксперимент жасап барып тапқан болатын. Дифференциалдау арқылы жылдамдықты табамыз:

$$s'(t) = v(t) = gt \quad (2)$$

екінші рет дифференциалдасақ, үдеу табылады:

$$v'(t) = a(t) = g \quad (3)$$

яғни үдеу тұрақты.

Алайда механикада басқа бір мынадай жағдай жиі кездеседі: нүктенің үдеуі $a(t)$ белгілі (біздің жағдайымызда үдеу тұрақты): сонда жылдамдықтың өзгеру $v'(t)$ заңын және сондай-ақ $s(t)$ координатын табу керек. Басқаша айтқанда, берілген $v'(t)$ туынды бойынша. Ол $a(t)$ -ге тең. $v(t)$ -ны табу керек, ал содан кейін $v(t)$ -ге тең $s'(t)$ -ны табу керек.

Әрмен қарай функцияның туындысын табу кестесін қарастырып, сұрақ қою керек: кері операция, яғни туындысы бойынша функцияның өзін қалпына келтіруге бола ма? Шынында ондай операция бар. Ол *интегралдау* деп аталады.

Мұғалім: сонымен, мұндай есептерді шығару үшін дифференциалдау амалына кері - интегралдау амалы қолданады. Онымен біз осы тарауда танысамыз.

Анықтама. Егер берілген аралықтағы барлық x үшін

$$F'(x) = f(x) \quad (4)$$

теңдігі орындалса, онда сол аралықта F функциясын f функция үшін *алғашқы функция* деп атайды.

Жаңа материалды бекіту мақсатында оқушыларға өздігімен орындауға көп деңгейлі тапсырмалар беріледі. Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясында сынып оқушыларын «қабілетті», «қабілетсіз» деген жіктерге бөлу болмайды. Сабақта қандай оқушы болмасын, жақсы оқитынына қарамастан жұмысты I деңгейден орындайды. I деңгей тапсырмаларын орындау мемлекеттік білім стандарты талаптарының орындалуына кепілдік береді. I деңгейді орындаған оқушы «3» деген бағамен бағаланады. Әрбір оқушы I деңгейді орындауға міндетті және одан жоғарғы деңгейдегі тапсырмаларды орындауға құқылы. «Үлгерімі төмен, баяу» оқушы жақсы оқитын оқушыға ілесе алмай жатқан жағдайда қалған тапсырмаларды үйде орындауға беріледі.

Мысалы, келесі интегралдарды табындар және нәтижелерін дифференциалдау арқылы тексеріндер [7]:

I деңгей	II деңгей	III деңгей	IV деңгей
1) $\int \frac{dx}{x^3}$; 2) $\int \frac{dx}{\sqrt{2-x^2}}$; 3) $\int 3^t 5^t dt$; 4) $\int \sqrt{y+1} dy$;	1) $\int \frac{dx}{\sqrt[3]{5x}}$; 2) $\int \frac{dt}{\sqrt{3-4t^2}}$; 3) $\int \cos 3\varphi d\varphi$; 4) $\int e^{\frac{x}{2}} dx$;	1) $\int (3-2x)^7 dx$; 2) $\int \sec^2(m-nx) dx$; 3) $\int tg \varphi d\varphi$. 4) $\int \sin(ax+b) dx$;	1) $\int \sqrt{4-x^2}$ 2) $\int \frac{dx}{2x^2-6}$ 3) $\int \sin \frac{x}{3} dx$ 4) $\int \operatorname{cosec}^2 2\varphi d\varphi$

Міне, осылайша мұғалім оқушылармен сабақ үстінде бірнеше деңгейде жұмыс жүргізе алады және дарынды оқушыларды анықтап, олармен тұрақты және жүйелі жұмыс істеу мүмкіндігі орнайды. Қазіргі уақытта оқытудың саралануымен байланысты әдістерді кеңінен насихаттау жүргізіліп отыр.

Деңгейлік саралау әдісінің мәселесі мектеп үшін жаңа емес. Алайда, міндетті оқыту нәтижелерін жоспарлау және тұжырымдамалық идеясын кеңейту мен дамыту осы проблеманы жаңа

тұрғыдан шешуге мүмкіндік береді. Математиканы оқытудағы деңгейлік саралауды оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескерудің бір жолы ретінде қолдану қажет. Қазір деңгейлік саралауды қолданғанда - әрбір оқушы өз оқу еңбегінің деңгейін және ол туралы есеп беруді өз еркімен таңдай алады. Оқушының оған қойылған талаптарды орындаған жағдайда математикадан жоғары бағаланады. Сонымен қатар, оқушы білім беру талаптарының деңгейімен шектеле ме немесе одан әрі терең білім ала ма, мұны өз бетінше шешу құқығы бар. Бұл оқытуды ұйымдастырудың дәстүрлі тәсілдерін түбегейлі өзгертеді: оқушы білімді меңгеру деңгейін өзі таңдайды, оның қабілеттеріне қандай деңгей сәйкес келетінін өзі шешеді, бірақ сыныпта міндетті деңгейге жетуге жағдай жасау керек, қабілетті оқушылардың ары қарай қозғалу, яғни келесі деңгейге көшу мүмкіндіктері бар.

Оқушылардың өздігімен жасаған көп деңгейлі тапсырмалар сыныпта қолайлы психологиялық климатты қалыптастырады. Балалар әрбір дұрыс шешілген мәселеден кейін қанағаттану сезіміне ие. Күрделі қиындықтарды жеңу нәтижесінде пайда болған табыс когнитивті белсенділікті күшейтуге қуатты серпін береді. Оқушылар, соның ішінде «әлсіз» оқушылар, өздерінің қабілеттеріне сенімділік танытады, жаңа міндеттерден қорықпайды, олар өздерінің күштерін ресми жағдайда сынап көреді, жоғары деңгейдегі мәселелерді шешуге тырысады. Мұның барлығы оқушылардың танымдық белсенділігін жандандыруға, оқытуға ынталандыруға ықпал етеді.

Сонымен, деңгейлеп-саралап оқыту технологиясының *тиімділігі*: топ оқушыларының барлығы деңгейлік тапсырма орындауы; білім көрсеткішінің нақты және сапалы болуы; оқушының өз білімін өзі бағалап, білім деңгейін дамыта алуы; оқушылардың оқуға ынтасы мен мамандығына деген қызығушылығының артуы; оқушының іздену дағдысының, ұстамдылығының қалыптасуы; белсенділігінің оянуы; алға қойған мақсатына жетуге дағдылануы, қиындықтарды жеңуге ұмтылуы; өздігінен жұмыс істеу жауапкершілігінің артуы.

Әдебиеттер тізімі

1. Тұжырымдама Қазақстан Республикасында бейіндік оқытуды дамыту. Астана – 2010. <http://melimde.com/tjirimdama-azastan-respublikasinda-bejindik-oitudi-damitu.html>
2. Болтянский, В.Г. К проблеме дифференциации школьного математического образования //Математика в школе.- 1988.- №2.- С.9-13.
3. Глейзер Г.Д. Проблемы индивидуализации и дифференциации обучения в вечерней школе. Л.: АПН СССР, 1981.- 91 с.
4. *Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты.* <https://www.google.com/search?q=%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B%D1%8>
5. Қасқатаева Б.Р., Бидайбеков Е.Ы., Медеуов Е.У. и др. Научно-методические основы подготовки магистрантов - математиков к профильному обучению: Монография.- Алматы: КазНПУ имени Абая, 2012. - 172 б.
6. Қасқатаева Б.Р. Математиканы оқытудың әдістемесі мен технологиясы. Оқу құралы.- Алматы: 2015. - 303 б.
7. Каскатаева Б.Р. Дифференцирование и интегрирование функций. Учебное пособие. - Алматы: Казгосженпу, 2016. - 123 с.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО И ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ЭЛЕМЕНТАМ МАТЕМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В ПРОФИЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Қасқатаева Б.Р.¹, Пирмаханова А.Қ.²

¹ д.п.н., профессор

² магистрант специальности 6М010900-Математика

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
email: pirmakhanova.arailym@mail.ru

В статье представлены результаты исследования эффективности дифференцированного и индивидуального обучения элементов математического анализа. Самостоятельное выполнение многоуровневых заданий учащимися формирует позитивный психологический климат в классе. Это определяет, что успех преодоления сложных трудностей дает мощный импульс усилению познавательной деятельности. Совершенствование методики преподавания математики в школе приведет к необходимости дифференцированного изучения математики, включая элементы математического анализа.

Кроме того, в статье определены общие требования к осуществлению профильной дифференциации в обучении математике в общеобразовательной школе, излагаются уровни дифференцированного обучения и виды дифференциации, и показывается совершенствование познавательных способностей учащихся путем рассмотрения особенностей внедрения понятия интеграла в профильной школе.

Ключевые слова: *школьный курс математики, профильное обучение, дифференциация, интеграл*

EFFICIENCY OF DIFFERENTIATED AND INDIVIDUAL TRAINING IN THE ELEMENTS OF MATHEMATICAL ANALYSIS IN A PROFILE SCHOOL

Kaskatayeva B.R.¹, Pirmahanova A.K.²

¹Dr. Sci. (Pedagogy), Professor

²Master student 6M010900 - Mathematics

^{1,2}Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: pirmakhanova.arailym@mail.ru

The article presents the results of the study of the effectiveness of differentiated and individual learning elements of mathematical analysis. Independent implementation of multi-level tasks by students demonstrate a positive psychological climate in the classroom. This determines that the success of overcoming complex difficulties gives a powerful impetus to the strengthening of cognitive activity. Improving methods of teaching mathematics in school will lead to the need for differentiated study of mathematics, including elements of mathematical analysis.

In addition, the article defines the General requirements for the implementation of profile differentiation in teaching mathematics in secondary school, sets out the levels of differentiated education and types of differentiation, and shows the improvement of cognitive abilities of students by considering the features of the introduction of the concept of integral in the profile school.

Key words: *school mathematics course, specialized education, differentiation, the integral*

РЕАЛИЗАЦИЯ ЭФФЕКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ГЕОМЕТРИИ

А.С. Рванова

к.п.н., доцент

Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева
г. Петропавловск, Казахстан, email: alla_rv@mail.ru

Проблема эффективного обучения геометрии по-прежнему остается актуальной для педагогической науки и в соответствии с современными тенденциями в школьном образовании требует нового взгляда на ее решение. В статье исследуются связи между содержательным, субъективным и процессуальным компонентами технологического тетраэдра работы с теоремой. Раскрываются особенности реализации технологии развития критического мышления, группового взаимодействия и информационно-коммуникационных технологий на различных этапах работы с теоремой в школьном курсе геометрии. Приводятся примеры реализации эффективных технологий в работе с теоремой. Предложенный подход позволяет организовать процесс обучения геометрии, ориентированный на осмысленное восприятие школьниками теорем и их доказательств, вывести работу с теоремой на качественно новый уровень.

Ключевые слова: *эффективное обучение, информационно-коммуникационные технологии, групповое взаимодействие, обучение геометрии, обучение доказательству*

Преобразование современной системы образования направлено на повышение эффективности процесса обучения и реализуется через обновление содержания обучения и внедрение новых педагогических технологий. Существенно меняется роль учителя и ученика в образовательном процессе. Происходит смещение акцентов с содержания образования на деятельностный компонент процесса обучения. В такой ситуации большое значение имеет выбор технологии обучения. В последнее время в педагогических исследованиях часто можно встретить точку зрения, что педагогические технологии носят надпредметный характер и гарантируют результат в обучении любой школьной дисциплине, в том числе и геометрии. На практике же учителя математики зачастую считают неприемлемым использование интерактивных технологий в преподавании своего предмета, поскольку в математическом исследовании нельзя отправить учащихся в «свободный поиск». Такое исследование базируется на системе ранее изученных знаний и требует от учащихся определенного уровня их владения, кроме того, предполагает точный результат, зачастую единственно правильный, когда альтернативные варианты будут просто неверными. Безусловно, это неоспоримые факты, но нельзя недооценивать положительный эффект новых технологий в развитии учащихся. Разрешение этого противоречия может содержаться в адаптации педагогической технологии к преподаваемой дисциплине с учетом особенностей ее содержания и методологии.

Организуя процесс обучения геометрии, учитель сознательно учитывает содержание предмета, и ориентируясь на уровень математических знаний учащихся, выбирает педагогическую технологию. Говоря о преподавании геометрии, следует отметить, что геометрия является уникальной школьной дисциплиной, построение которой основано на аксиоматическом подходе. В теории и методике обучения математике существуют мнения о методической несостоятельности такого подхода, тем не менее, авторы учебников геометрии, стремясь к достижению равновесия в реализации дидактических принципов научности и доступности, используют аксиоматическое построение курса. Именно благодаря дедуктивному построению курса геометрии, изучению аксиом и теорем у учащихся формируется умение доказывать, необходимое в любой сфере жизнедеятельности человека. Раскроем основные аспекты реализации эффективных технологий в обучении геометрии на примере работы с теоремой.

Взаимосвязь компонентов процесса обучения в организации работы с теоремой можно представить в виде технологического тетраэдра, вершинами которого являются компоненты процесса обучения (рисунок 1). Исследование и описание взаимодействия компонентов этой системы осуществляется в каждой плоскости (грани) тетраэдра. В технологическом тетраэдре работы с теоремой компонентами являются теорема, учитель, ученик, технологии. Теорема представляет собой содержательный компонент, учитель и ученик – субъективный компонент, технологии – процессуальный компонент. Исследование этой системы во всех четырех плоскостях тетраэдра

позволит выявить особенности ее функционирования и возможности управления ею в условиях современного процесса обучения.

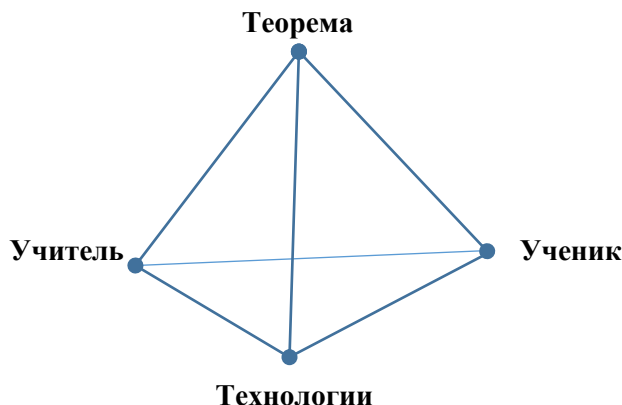

Рисунок 1. Технологический тетраэдр работы с теоремой

В основании конструкции находится плоскость «Учитель – Ученик – Технологии». Взаимодействие этих трех компонентов составляет базис процесса обучения. В условиях обновления процесса образования значимую роль играют технологии обучения. Выбор технологии обучения обусловлен множеством факторов. Важно одно – технология должна быть эффективна, давать ожидаемый результат, при этом следует оценивать не только предметные компетенции учащихся, но также учитывать его развитие как целостной личности, уровень самореализации, степень психологического комфорта. И.Б. Шмигирилова отмечает, что эффективные технологии обучения способствуют «становлению учащегося как активного субъекта образовательного процесса, способного самореализовываться в процессе познания, гармонически взаимодействовать как с другими его участниками, так и со всей окружающей действительностью» [1; 48]. Взаимодействие со всеми участниками учебного процесса является характеристикой интерактивного обучения, базирующегося на групповой деятельности. Основная идея группового обучения состоит в совместной работе групп учащихся в процессе решения учебных задач, при этом приобретение новых знаний осуществляется на базе ранее изученных в ходе аналитико-синтетической деятельности учащихся. Такой подход характеризуется наличием вызова, сподвигающего учащихся к взаимодействию, которое приводит к решению задачи путем выслушивания мнений, выдвижения собственных предложений, активного обсуждения. В ходе групповой работы идет обмен информацией, ее обработка (анализ, синтез, обобщение и т. д.), а не простое заучивание и воспроизведение. Выделяя групповое обучение как педагогическую технологию, отметим, что значительная часть современных интерактивных технологий реализуется при организации группового взаимодействия, поэтому если речь идет об эффективном обучении в современных условиях, зачастую это групповое обучение.

Эффективное обучение характеризуется самореализацией учащегося в процессе познания, которая выражается в его способности синтезировать и анализировать информацию, оценивать ее достоверность. Именно эти способности характеризуют критическое мышление. Основоположник теории развития критического мышления Д. Халперн [2] определяет критическое мышление как использование когнитивных техник или стратегий, которые увеличивают вероятность получения желаемого конечного результата. Таким образом, цель технологии развития критического мышления совпадает с основной идеей эффективного обучения – достижение ожидаемого результата.

Информационно-коммуникационные технологии являются неотъемлемой частью всех сфер жизнедеятельности человека, в том числе и современного образовательного процесса, и при их целесообразном использовании способствуют повышению эффективности обучения. Непрерывное развитие информационно-коммуникационных технологий каждый раз открывает новые возможности в организации процесса обучения, такие как визуализация учебного материала, дистанционное обучение, компьютерное моделирование реальных и нереальных процессов. Использование компьютерных моделей позволяет поставить ученика в роль исследователя и вывести процесс обучения на новый уровень, когда ученик является его активным участником, а не пассивным объектом педагогического воздействия. Таким образом, к технологиям эффективного обучения отнесем технологию развития критического мышления, групповую работу и информационно-

коммуникационные технологии и далее будем рассматривать их во взаимодействии с другими компонентами системы работы с теоремой.

Как уже отмечалось выше, большое влияние на процесс обучения школьной дисциплине оказывает ее содержание. В рассматриваемой системе содержательным компонентом является теорема. Изучению теорем в школьном курсе геометрии посвящены исследования ученых-методистов А.Е. Абылкасымовой [3], В.А. Далингера [4], Г.И. Саранцева [5], Н.Л. Стефановой [6], Н.С. Подходовой [6] и др. Авторы отмечают, что система работы с теоремой должна включать не только обучение логическим аспектам доказательства, но и формирование эвристических приемов открытия математических фактов, поиска доказательства. Это направление ярко представлено в работах Д. Пойа [7], [8], ставших классикой методики преподавания математики, столь актуальной и на сегодняшний день.

Исследуя проблему обучения доказательству, Г.И. Саранцев [5] говорит о необходимости целостного подхода к обучению доказательству, основанного на единстве логики и эвристики, и выделяет уровни обучения доказательству:

- формирование потребности в логических обоснованиях и умения выполнять дедуктивные выводы;
- обучение анализу готового доказательства и его воспроизведению;
- обучение самостоятельному открытию факта, поиску и конструированию доказательства;
- формирование умения опровергать предложенные доказательства.

В.А. Далингер под обучением доказательству предлагает понимать «как обучение школьников готовым доказательствам (они предложены либо учителем, либо учебником), так и обучение учащихся самостоятельному поиску доказательств» [4; 5]. В свою очередь обучение самостоятельному поиску доказательств требует целенаправленной пропедевтической работы по формированию умений учащихся замечать закономерности, выделять условие и заключение в математическом утверждении, отрицать высказывания, приводить контрпримеры для опровержения высказываний, выводить следствия, проводить доказательные рассуждения, делать выводы.

Существуют различные подходы к описанию последовательности этапов работы с теоремой, обобщая которые можно выделить следующие этапы: логико-математический анализ, подготовительный этап, основной этап, этап закрепления и этап развития теоремы. Взаимодействие компонентов системы в плоскости «Учитель – Ученик – Теорема» раскрывается в характере деятельности, которую осуществляют учитель и учащиеся на каждом этапе работы с теоремой на основе логико-эвристического подхода в обучении доказательству (рисунок 2).

Деятельность учителя в системе работы с теоремой начинается в ходе подготовки к уроку. Учитель проводит логико-математический анализ теоремы, который позволяет выявить логическую структуру теоремы и ее математическое содержание, определить место теоремы в системе математических утверждений школьного курса геометрии. Учитель должен выявить аргументы (определения понятий, теоремы, аксиомы), на которых будет базироваться доказательство изучаемой теоремы, и включить их в материал для актуализации знаний. На подготовительном этапе работы с теоремой полезно мотивировать учащихся к изучению теоремы, к примеру, предлагая рассмотреть задачу, для решения которой требуется новый теоретический факт. Также по возможности следует организовывать учебное исследование по открытию теоремы, поскольку поисковая деятельность способствует развитию познавательных процессов, осознанному восприятию информации. Структуру учебного исследования составляют такие этапы, как постановка проблемы, выдвижение гипотезы, ее доказательство или опровержение, первые два из которых реализуются на подготовительном этапе работы с теоремой, а третий – на основном.

В начале основного этапа работы с теоремой учащиеся изучают структуру формулировки теоремы, выделяют условие и заключение. Далее возможны следующие варианты организации работы с теоремой: 1) учитель проводит доказательство или предлагает ознакомиться с готовым доказательством в учебнике, учащиеся выделяют шаги доказательства, аргументы; 2) учитель организует деятельность учащихся по самостоятельному доказательству теоремы, учащиеся находят способ доказательства, составляют план и доказывают теорему. Выбор варианта зависит от таких факторов, как особенности доказательства изучаемой теоремы, уровень математической подготовки учащихся, актуальный уровень их умения доказывать теоремы. Далее осуществляются этапы закрепления и развития теоремы, при этом нет строгой последовательности их реализации. Этап закрепления заключается в решении задач на использование теоремы, а этап развития теоремы предполагает работу с обратным утверждением: его формулировку, доказательство или опровержение, а также вывод следствий из теоремы.

Этапы работы с теоремой

Рисунок 2. Деятельность учителя и учащихся на этапах работы с теоремой

Источник: Составлено автором

Рассматривая плоскости «Учитель – Теорема – Технологии» и «Ученик – Теорема – Технологии», особое внимание уделим их общей составляющей «Теорема – Технологии». Зачастую работа с теоремой организована так, что деятельность учащихся носит репродуктивный характер, направлена на понимание и запоминание, в то время как целесообразно организовывать обучение самостоятельному открытию теоремы, поиску доказательства. Осмысленное восприятие школьниками теорем и их доказательств не перестает быть проблемой и на сегодняшний день. Современные технологии позволяют повысить эффективность работы с теоремой, при этом специфика каждого этапа работы с теоремой определяет выбор приемов той или иной технологии (рисунок 3).

Этап работы с теоремой	Технология развития критического мышления	Групповая работа	Информационно-коммуникационные технологии
Подготовительный этап	Стадия вызова	Работа в группах по открытию теоремы различными способами	Оперирование динамическими моделями фигур в компьютерных средах с целью выдвижения гипотезы
Основной этап	Стадия осмысления содержания	Работа в группах при рассмотрении: 1) различных случаев в доказательстве; 2) различных способов доказательства	Презентация доказательства
Этап закрепления	Стадия рефлексии	Решение задач в группах	Оперирование динамическими моделями фигур в компьютерных средах с целью визуального подтверждения доказанного факта
Этап развития теоремы	Стадия рефлексии	Работа в группах по изучению обратного утверждения и следствий из теоремы	Оперирование динамическими моделями фигур с целью выдвижения гипотезы, подтверждения или опровержения факта, поиска контрпримера

Рисунок 3. Реализация технологий эффективного обучения на этапах работы с теоремой

К примеру, подготовительный этап работы с теоремой предполагает подведение к теоретическому факту, которое может осуществляться как с помощью логического вывода, так и посредством наблюдения частных случаев, выявления закономерностей, поэтому здесь уместно использование информационно-коммуникационных технологий для организации учебного исследования по открытию теоремы на основе математического эксперимента с динамической моделью геометрической ситуации. Динамические модели создаются учителем или учеником в специальных геометрических средах (Живая геометрия, GeoGebra, Математический конструктор и др.) и предоставляют совершенно уникальные возможности в организации обучения математике. Они позволяют вовлечь учащихся в математический эксперимент, редко доступный без

использования информационно-коммуникационных технологий. Так при изучении теоремы об отрезках пересекающихся хорд полезно использовать модель, созданную в компьютерной среде динамической геометрии (рисунок 4). Выполняя предписания, учащиеся выявляют свойства геометрической ситуации, а именно, двигая точки A, B, C, D , придают динамику чертежу и замечают, что произведения отрезков пересекающихся хорд изменяются, но всегда равны между собой. Таким образом учащиеся выдвигают гипотезу (формулируют теорему), доказательство которой осуществляют в ходе основного этапа работы с теоремой. Данная модель может быть использована и на этапе закрепления для визуального подтверждения доказанной теоремы, а также на этапе развития теоремы для исследования частных случаев.

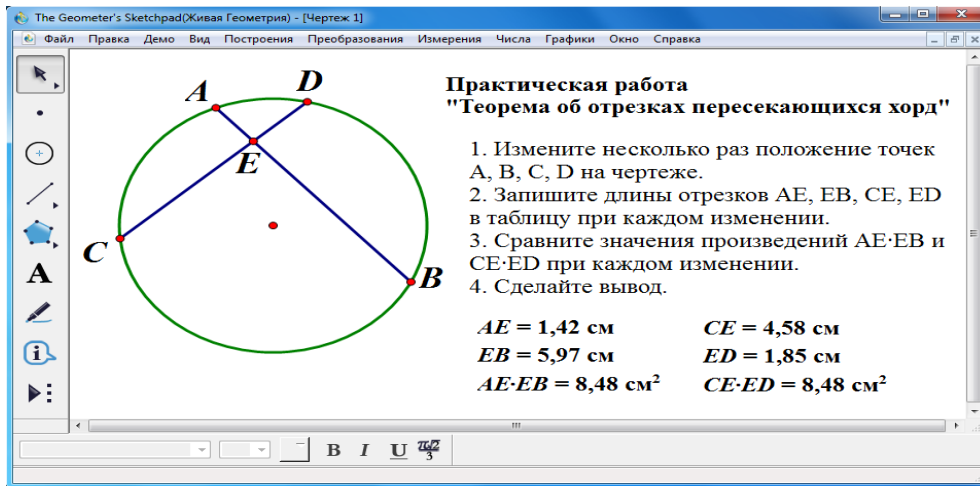

Рисунок 4. Модель «Теорема об отрезках пересекающихся хорд»

Организовать групповое взаимодействие на основном этапе работы с теоремой можно в двух вариантах. Первый вариант заключается в том, что различным группам учащихся предлагается рассмотреть различные случаи в доказательстве теоремы. Такой вариант групповой работы можно реализовать при изучении теоремы о вписанном угле, в доказательстве которой рассматривается три случая. Другой вариант предполагает рассмотрение разными группами разных способов доказательства. К примеру, для доказательства теоремы о площади трапеции учащимся можно предложить готовые чертежи (рисунок 5), на основе которых они должны построить доказательство теоремы, используя соответствующую аргументацию.

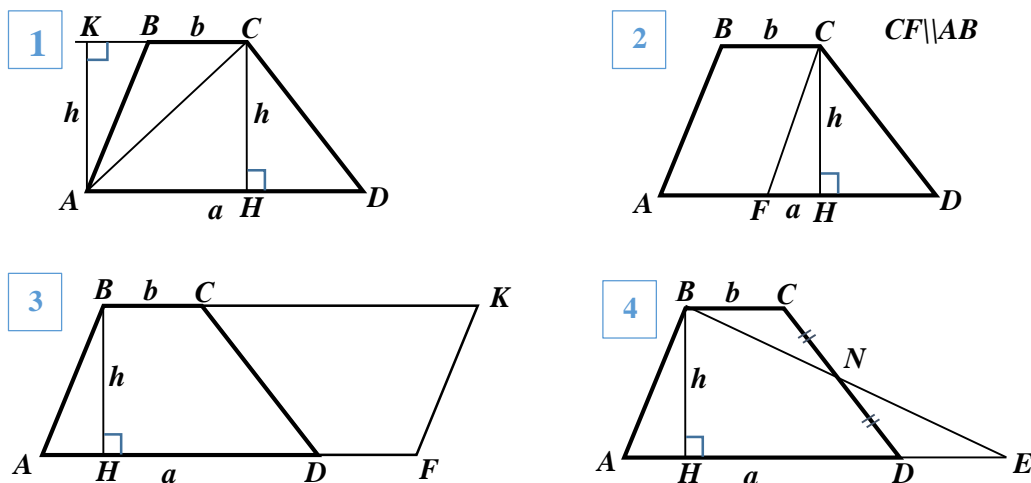

Рисунок 5. Задание для организации групповой работы по доказательству теоремы о площади трапеции

Подводя итог, заметим, что в процессе обучения геометрии выбор педагогической технологии определяется не только уровнем математической подготовки учащихся и стилем преподавания педагога, но и содержанием предмета и структурой математической деятельности. Математическая деятельность включает как строгие дедуктивные выводы, так и эвристический

компонент, состоящий в самостоятельном открытии фактов, поиске способа доказательства и т.д. В ходе такой деятельности формируется умение анализировать информацию, выделять существенное, формулировать проблему, проводить исследование, интерпретировать полученные результаты. Повышению эффективности процесса формирования указанных умений способствует использование специально подобранных педагогических технологий.

Список литературы

1. Шмигирилова И.Б., Лысенко Т.П. Использование многокомпонентных заданий на уроках математики как средства эффективного обучения: учебно-методическое пособие. – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2018. – 129 с.
2. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
3. Абылкасымова А.Е. Теория и методика обучения математике: дидактико-методические основы. – Алматы: Мектеп, 2014. – 224 с.
4. Далингер В.А. Методика обучения учащихся доказательству математических предложений: кн. для учителя. – М.: Просвещение, 2006. – 256 с.
5. Саранцев Г.И. Обучение математическим доказательствам и опровержениям в школе. – М.: ВЛАДОС, 2005. – 183 с.
6. Стефанова Н.Л., Подходова Н.С. Методика и технология обучения математике. Курс лекций: пособие для вузов / под научн. ред. Н.Л. Стефановой, Н.С. Подходовой. – М.: Дрофа, 2005. – 416 с.
7. Пойа Д. Как решать задачу. – Львов: Квантор, 1991. – 216 с.
8. Пойа Д. Математическое открытие. – М.: Наука, 1970. – 452 с.

ГЕОМЕТРИЯНЫ ОҚЫТУДА ТИІМДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

А.С. Рванова

п. ф. к., доцент

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті
Петропавловск қ., Қазақстан, email: alla_rv@mail.ru

Геометрияны тиімді оқыту мәселесі әлі күнге дейін педагогикалық ғылым үшін өзекті болып тұр. Сондықтан мектептегі білім берудегі заманауи беталыстарға сай болу үшін ол мәселелерді шешуде жаңа көзқарасты талап етеді. Мақалада теоремамен жұмыс істеу жүйесінің мазмұнды, субъективті және процессуалды компоненттерінің арасындағы байланыстар зерттеледі. Мектептегі геометрия курсындағы теоремамен жұмыс істеудің әр түрлі кезеңдеріндегі сыни ойлауды, топтық қарым-қатынасты және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жүзеге асыру технологияларының ерекшеліктері ашылады. Теоремамен жұмыс істеудің тиімді технологияларын жүзеге асырудың мысалдары келтірілген. Келтірілген тәсілдеме оқушылардың теоремалар мен олардың дәлелдеулерін мағыналы сезінуге көмектесетін геометрияның оқу үрдісін ұйымдастыруға, теоремамен жұмыс істеуді сапалы жаңа деңгейге шығаруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тиімді оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, топтық қарым-қатынас, геометрияға оқыту, дәлелдеуге оқыту.

IMPLEMENTATION OF EFFECTIVE TECHNOLOGIES IN GEOMETRY TEACHING

A.S. Rvanova

Cand. Sci. (Pedagogy), Associate professor
Monash Kozybaev North Kazakhstan State University
Petropavlovsk, Kazakhstan, email: alla_rv@mail.ru

The problem of effective geometry teaching is still relevant for pedagogical science and in accordance with modern trends in school education requires a new look at its solution. The article investigates the relationship between the content, subjective and procedural components of the technological tetrahedron of the theorem. Features of realization of technology of critical thinking, group interaction and information and communication technologies at various stages of work with the theorem in a school course of geometry are revealed. Examples of implementation of effective technologies in the work with the theorem are given. The proposed approach makes it possible to organize the process of geometry teaching, focused on the students' meaningful perception of theorems and proofs, to bring the work with the theorem to a qualitatively new level.

Key words: effective teaching, information and communication technologies, group interaction, geometry teaching, teaching evidence.

Поступила в редакцию 26.04.2019.

МАТЕМАТИКА САБАҚТАРЫНДА ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Д.А. Серікбаева

6M010900-Математика мамандығының магистранты

Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан

email: dinar9392@mail.ru

Мақалада, өзіндік жұмыстардың мақсаты мен мазмұны анықталған. Математика пәніне деген оқушылардың қызығушылығын ояту мақсатында, өздік жұмыстарды қолданудың ерекшелігі көрсетілген. Оқушылардың жұмыстарына бағыт, бағдар берудің жолдары қарастырылған. Өздік жұмыстардың орындалуындағы мұғалімнің міндеті анықталған. Математика сабақтарында әртүрлі деңгейлі өздік жұмыстарды ұйымдастырудың жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: бейінді оқыту, өзіндік жұмыс, деңгейлік, график, функцияны, реферат, презентация, сызықты функция

Қазақстан Республикасының 2017 жылдың «Білім туралы Заңы» 1-тараудың 1-бабында «Кәсіптік дайындықты бағалау – техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің кәсіптік оқу бағдарламаларын іске асыратын білім беру ұйымдары білім алушыларының кәсіптік дайындығы деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары мен белгіленген талаптарға сәйкес келу дәрежесін айқындау» - делінсе, аталмыш Заңның 3 тарау 11-бабында «Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау» - деп міндет қойған [1]. Сондықтан да қазіргі қоғам өмірінің барлық білім беру саласында, соның ішінде тұлға қалыптасуының негізін қалайтын жалпы білім беретін мектептің базалық білім мазмұнына болашаққа бағдарланған жаңартулар жасауды қажет етеді. Оқушылардың өздігінен білім алуы, білім беру сапасын көтерудің, мемлекеттің және қоғамның, тұлғаның өзекті және келешектегі қажеттіліктерін жүзеге асырудың бірден бір құралы ретінде қарастырылады.

Стратегиялық тұрғыдан анықталғандай, жалпы орта білім беру бағдарламалары білім беру мазмұнын кәсібилендіру және кіріктіру, саралану негізінде әзірленетін болады. Оқушыларға шығармашылық қызметіне және жеке қабілетінің дамуына ерекше орын берілетін, дараланған білім беру бағдарламаларын таңдауға мүмкіндік беріледі. Осы тұста математика пәнін оқыту бойынша қолданылатын тиімді әдіс – тәсілдердің бірі өзіндік жұмысты пайдалану болмақ.

Оқушылардың өздігінен есеп шығара білуінің артықшылықтары көп. Атап айтқанда, есепті өздігінен шығару арқылы шығармашылық белсенділіктерін дамытып, өздігінен ойлау қызметі жанданып, пәнге деген қызығушылығы артады. Есеп шығару арқылы оқушылар теорияны практикамен ұштастыра алады. Оқушылар математика сабағында өзіндігінен жұмыс жасау арқылы қиындығы жоғары есептерді шығарады.

«Математикалық есеп дегеніміз - математикадағы заңдылықтар, ережелер мен әдіс-тәсілдер негізінде оқушылардың ойы мен іс-әрекетін талап ететін және математикалық білімді меңгеруге, оларды практикада қолдана білуге дағдыландыратын, ойлау қабілетін дамытуға бағытталған ситуация» [2, 526].

Көптеген математикалық есептерді, сонымен қатар өмірмен байланысы бар есептерді шешу үшін, жеке адамды қалыптастыру, дамыту және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алуы үшін оқушының өзіндік жұмыстармен айналысуына мүмкіндік бере отырып, оқушының бойындағы өздігінен жұмыс жасай алу қабілетін дамытқан дұрыс деп ойлаймын.

Оқушының осы қабілетін мұғалім қолдана отырып үлгерім деңгейі төмен оқушыларға тақырыпты түсіндіруге пайдалана алады. Өзіндік жұмысты ұйымдастыру - сабақтың ең күрделі кезеңі. Өйткені жұмысты оқушылардың барлығы бірдей аяқтамайды. Ол үшін мұғалім оқытудың технологиялық жаңа тәсілдерін пайдалану керек. Өз бетінше жұмысты ұйымдастыруда баланың жеке қасиеттерін ескеріп, жекелей, саралай оқыту әдісін пайдаланған дұрыс. Мұндай жұмыстың мазмұнын жасау әдістерінің бірін мұғалімнің өзі айтып береді, ал оқушы - тек орындаушы ғана. Осы бағытта аса құнды жеке ой-пікірлерді бұған дейін атақты математиктер айтқан, олар: Г.Н.Дари өзіндік жұмыстың мәнін былайша ашады. Бұл жұмыстарды жеке тұлға өз бетімен орындайды, ол өзінің біліміне сеніміне,

дүние танымына сүйене отырып атқарады. Өзіндік жұмыс - арнайы бөлінген уақыт ішінде мұғалімнің көмегінсіз орындалатын жұмыс. Өзіндік жұмысты ұйымдастыруда мына жағдайларды ескеруіміз керек:

1. Өзіндік жұмыстың мақсаты мен мазмұнын анықтау.
2. Өзіндік жұмысты ұйымдастыру жоспарын жасау.
3. Оқушылардың жұмыстарына бағыт, бағдар беру

Өзіндік жұмыстардың орындалуындағы мұғалімнің міндеті – оқушылардың өздігінен жұмыс жасауына көмектесу, есеп шығару барысында тиімді жолдарды пайдалануға үйрету, олардың оқуға ізденімпаздалығы мен сауаттылығын арттыру [3;51].

Оқушылардың өздігінен орындайтын жұмыс түрлері өте көп: оқулықтағы тақырыпқа сай материалдарды оқып үйрену және оған сәйкес есептер шығару, сол тақырып бойынша есептер, жаттығулар құрастыру. Оқушыларға кітапта берілген есептерді жаппай шығару қай жағдайда да қиындық тудырады, себебі барлық оқушы тапсырманы бірдей түсініп, қабылдай бермейді. Үлгерім деңгейі жоғары оқушыға берілген есеп оңай болып басқа есептерге көшсе, үлгерім деңгейі төмен оқушыларға тақырып қиын соғып, есеп шығаруға деген ынтасын жояды. Үлгерім деңгейі жоғары оқушы мұғаліммен жарыса отыра тақырыпты түсінсе, өз бетімен есеп шығарса, ары қарай есеп шығару ол оқушыға оңай болмақ, осы мүмкіндікті пайдаланып оқытушы үлгерім деңгейі жоғары оқушымен бірге, үлгерім деңгейі төмен оқушыларға түсіндіре алады.

Мұндағы мақсат оқытушы уақыт үнемдеумен қоса, үлгерім деңгейі төмен оқушыларға тақырыпты түсінуіне, оқушының қалған тапсырманы өздiген шығара алуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар оқушының өзіндік жұмыспен айналысуына жол ашады. Мұнда сабақ түсінген оқушы орындалатын түрлендіруде жасалатын шарттарға талдау жасау керек. Басқаша айтқанда түсінген оқушы үлгерімі төмен оқушыға математикалық сөйлем ретінде бағыт, бағдар беріп, сілтеме жасау керек. Тақырыпты түсінбеген оқушы берілген сілтеме бойынша есеп шығара бастайды.

Мысалы: $4a^2b \cdot (-6ab^3)$ көбейтіндісін табындар [4;40].

Тақырыпты түсінбеген оқушы есепті тақтаға жазады, үлгерімі жоғары, есепті түсінген оқушы қандай амал жасайтынын айтады. Содан соң түсінбеген оқушылар есеп шығаруға кіріседі. Түсіндіруші оқушы тақтада тұрып

1) 4-ті – 6-ға көбейтсек неше шығады?

2) a^2 - ты a - ға көбейтсек ше?

3) b - ны b^3 - қа көбейтсек ше? – деп сұрақ қою арқылы оқушылардың өздігінен жұмыс жасауына көмек береді, сабаққа деген қызығушылықтарын арттырады. Ал мұғалім аралап жүріп оқушылардың есептерін тексеріп, жауабының $24a^3b^4$ - сі екеніне көз жеткізеді. Арасында есепті дұрыс шығармаған оқушыға қасына жеке барып түсіндіру арқылы мұғалімнің уақыты үнемделеді.

Өзіндік жұмысты ұйымдастырғанда бір жұмысты келесі бір жұмыспен ұштастыра білу керек. Өзіндік жұмыстардың кейбір түрлерін үйде орындаған да қолайлы, сонда мұғалімнің жұмысы белсенді емес, оқушының қалай орындағанын тексеріп, баға қою болмақ. Оқушының ізденіп өзі орындап келген жұмысы өзінше бір жаңалық болады. Ең бастысы өз білім қорын молайтады, пәнге деген қызығушылығы жоғарылап, белсенділігін арттырады, ізденіс қабілетін жетілдіруге ықпалын тигізеді. Негізінен өзіндік жұмыстардың нәтижесі: оқушының міндетті түрде өз күшімен азды - көпті жаңа нәтижеге жетуінде. Бірақ барлық жұмыс бір - бірін толықтырып отыруы қажет, алған білімін келесі өтілетін сабақпен өткен тақырыпты байланыстырып отыру, оқушының алған білімінің нәтижесі болмақ.

Оқушының өз бетімен орындауына берілетін әрбір тапсырма олардың күші келетіндей түсінікті, мазмұны қызығарлықтай әр түрлі болғаны жөн. Күрделігі, оған кететін уақыты ескеріле отыруы керек. Әрбір жұмысты мұғалім тексеріп, бағалап отыру керек, әйтпесе оқушылар білім мен іскерлікке деген жауапсыздыққа, ұқыпсыздыққа үйренеді.

Оқушылардың берілген тапсырманы өздігімен орындауы үшін төмендегідей шарттарды қарастырсақ

1. Оқушыға берілген есептің берілу шарттарын түсіндіру.
2. Оқушыға есеп шығарудың жоспарын құрастыруды үйрету.
3. Оқушыға есеп шығару үшін құрастырған жоспарды жүзеге асыруды дағдыландыру.
4. Оқушыға есептің табылған шешімін зерттей отыра келесі берілгені ұқсас есепті өздігінен шығаруына мүмкіндік жасау.

Сонымен қатар оқушылар сабақ өту барысында, есеп шығару барысында мынадай сұрақтарға өз – өзіне сұрақ қоя отырып сабақты қорытындылаған тиімді болмақ. Оқушылар төмендегідей сұрақ қою арқылы сабақты немесе тақырыпты қорытындылай алады.

1. Есептің берілгені қандай?
2. Есептің берілу шарты қандай?
3. Есептер шығару барысында берілген есепке ұқсас есеп кездесті ме?
4. Есептер шығару барысында берілген есепке жақындау есеп бар ма?
5. Шығарылған есептің жолдарын берілген есепке қолдануға болады ма?

Есептерді шығаруды ұйымдастыруда бірнеше кезеңдер пайдалануға болады. Оқушылардың ізденушілік қабілеттерін дамытатын бірнеше кезеңдерден және нұсқаулардан тұрады. Бұл жасалған жұмыстың тәртібі мен жүйелілігін қамтамасыз етеді.

Бірінші кезеңде оқушыларға есептің шарты және оның қай тақырыптан алынғандығы көрсетіледі.

Екінші кезеңде «Еске түсіреміз, талқылаймыз, зерттейміз...» деген жетекші сұрақтардың көмегімен есептің негізгі сұлбасы қалыптасады. *Келесі кезең* «Есепті шығарудың басқа әдісін іздеу» теоремада көрсетілген негізгі ойдың кеңестерімен іске асырылады (басқа әдіспен).

Зерттеудің соңғы кезеңінде есепті жалпылап, оны шығарудың жоспарын құру ұсынылады [5; 96].

Оқушы өзі іздеп, өзі тауып, талдап, керегін ала білсе, есте сақтау қабілетін де жақсартады. Қосымша әдебиетпен жасалатын жұмыста оқушы сөздік, анықтама ережелерді, журналдарды атқара отырып, реферат, презентация, талдау түрлері оқушыны ойланып жұмыс жасауға, келешекте тиянақтылыққа үйретеді. Өзіндік жұмыстарды ұйымдастыруға байланысты келесідей тапсырмаларды қолдануға болады.

1-тапсырма. Сұрақтарға жазбаша жауап алу

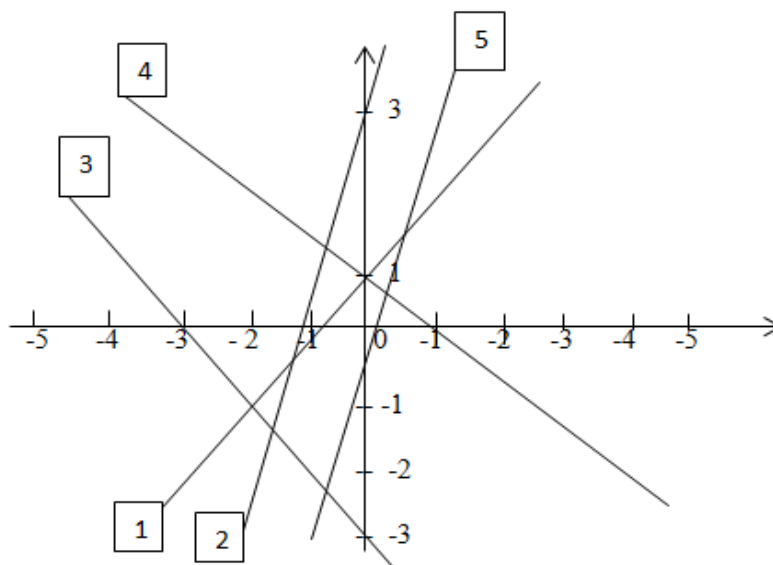
2-тапсырма. Тест тапсырмасын орындау.

3-тапсырма. Жаттығу мен тапсырмалар орындау.

4-тапсырма. Компьютер арқылы сынақ, емтихан алу. Осы тапсырмалардың біріне мысал келтірсек.

Мысалы: Функция тақырыбын өткенде өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру үшін бақылау мен салыстыру әдісін пайдалана отырып, оқушыларға мынадай тапсырмалар берсек. Тасырманың жауабын кестедегі график пен функцияны сәйкестендіру арқылы белгілейміз.

1. Берілген түзулердің қайсысы келесі сызықты функциялардың графигі болып табылады?

1 – сурет

2. Суретте берілген графиктер қай функцияға сәйкес келетінін анықтама?

	1	2	3	4	5
$y = 3x$					
$y = x + 1$					
$y = -x + 1$					
$y = 3x + 3$					
$y = -x - 3$					

2 – сурет [6; 107]

Берілген тапсырманың, яғни функцияның суретін көре отырып оқушының өткен тақырыпты еске түсіруіне мүмкіндік туғыза отырып, оқушыға өткен сабақты қайталауына мүмкіндік береміз. Оқушылардың өзіндік жұмыстармен айналысуының алар орны ерекше. Өзіндік жұмыстарды ұйымдастырудың маңызы келесідей.

1. Білім игерудің үш деңгейі қарастырылады: төменгі, бағдарламалы, күрделі.
2. Әр оқушыға білім алу үшін жағдай жасап, мүмкіндік береді.
3. Балардың барлығына бірдей көңіл бөліп, олармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Оқушының математикаға деген көзқарасын өзгертіп, математика пәніне қызығушылығын арттыру үшін тек сабақ барысындағы өзіндік жұмыстар аздық етеді. Оқушының математика пәніне деген қызығушылығын оятудағы өздік жұмыстармен қоса алғанда, сабақтан тыс өтетін яғни сыныптан тыс өзіндік жұмыстардың да алар орны ерекше болмақ.

Мұғалім іс – әрекеті компоненті бойынша – Ю.К.Бабанскийдың әдістер жүйесі, бұл оқыту әдісіне 3 үлкен әдістер тобы кіреді:

а) оқу – танымдық іс – әрекетті ұйымдастыру және жүзеге асыру (сөздік, көрнекілік, практикалық, репродуктивті және проблемалық индуктивті және дидуктивті, өзіндік жұмыс.

б) оқу – танымдық әрекеттегі мотивация және реттеу әдісі (қызығушылықты қалыптастыру әдісі: танымдық ойындар, өмірдегі жағдайларды талдау т.б.; оқытуда жауапкершілік пен міндетті қалыптастыру: оқытудың қоғамдық және жеке тұлғалық маңызын түсіндіру, педагогикалық шарттарды ұсыну);

в) бақылау және өзіндік бақылау әдістері (ауызша және жазбаша бақылау, лабораториялық және практикалық жұмыс, бағдарламаланған бақылау, фронтальды және қорытынды бақылау) [7; 65].

Математикадан сыныптан тыс жүргізілетін жұмыс деп – мұғалімнің оқушылармен сабақтан басқа уақытта жүргізілетін жұмыстарының жүйесін айтамыз. Математикадан сыныптас тыс жұмыстарға шолу жасай отырып оларды мынадай бағыттарға топтастыруға болады:

а) бағдарламадағы материалдарды толық түсінбеген оқушылармен жүргізілетін жұмыстар;

ә) математикалық қабілеттері жоғары, математика пәніне қызығушылықпен қарайтын оқушылармен жүргізілетін жұмыстар.

Бірінші бағыт: әртүрлі себептермен білім деңгейі, біліктілігі төмендеген оқушылармен жүргізіледі. Мұндай жұмыстар білім деңгейлері бірдей болатын оқушыларды 3-4-тен топтастыра бөліп алып, сабақтан тыс уақытта қосымша дәріс беру арқылы жүргізіледі.

Қалыс қалған оқушылармен дайындық мүмкіндігінше жүйелі түрде, яғни аптасына бір немесе екі рет, әр оқушыға нақты көмек ретінде болуы керек. Қайталау жасалғаннан соң, оқушылардың білім деңгейі дәрежесіне толық көз жеткізу үшін қорытынды бақылау жүргізіп, әр тақырып бойынша баға қойылуы қажет. Пән мұғалімі әр тақырып бойынша оқушылардың қалыс қалу себептерін анықтап, жиі жіберетін қателіктерге талдау жасау керек.

Екінші бағыт:

а) оқушылардың математикаға қызығушылығын арттыру;

ә) бағдарламада қамтылған сұрақтарды тереңірек және кеңірек оқыту;

б) оқушылардың математикалық қабілеттерін, іздену дағдыларын арттыру;

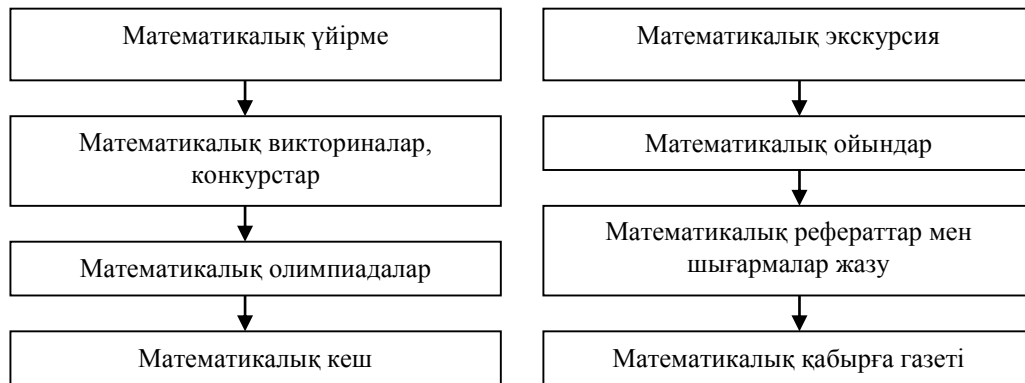
в) математикалық ойлауын тереңдету;

г) ғылыми-көпшілік әдебиеттерді өз беттерімен пайдалана білуге үйрету;

д) математиканы ғылым мен техникада, өмірде пайдалана білу т.б. мақсаттарға жетуін көздейді.

Сыныптан тыс жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру мұғалімнің шеберлігімен іске асады. Сол жұмыстар арқылы оқушылардың бос уақыттарын тиімді пайдалануға, өз қабілетін танып білуге, қосымша жұмыс жасауға үйретіп, дүниетанымын кеңейтеді. Оқытушы сыныптан тыс жүргізілетін өзіндік жұмыстарды ұйымдастырғанда оқушы тез жалықпайтындай, әрқашанда қызығушылықпен қатысатындай, сыныптан тыс жұмыстардың бірнеше түрін қарастырған дұрыс болмақ. Сыныптас тыс өзіндік жұмыстардың төмендегідей бірнеше түрлері бар.

Сыныптан тыс өзіндік жұмыстардың түрлері.

Сыныптан тыс жүргізілетін өзіндік жұмыстардың бірі математикалық үйірмелер. Математикалық үйірме – математика пәні бойынша ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстардың мейлінше кеңінен тараған және негізгі түрі. Математикалық үйірме оқушылардың білімін тереңдетуде, олардың математикалық таным мәдениетін және пәнге қызығушылығын арттыратын маңызды құрал болып саналады. Оған қосымша, әртүрлі үйірмелерге қатысу математика бойынша қосымша әдебиеттер мен өз бетінше жұмыс істей білуге дағдыландырады [8; 109].

Математикалық үйірме жұмысының белгілі бір жоспары және оқушылардың ынта-зейінін басшылыққа алған нақты мақсаты болады. Үйірме сабақтарындағы жұмыс математиканың даму тарихымен таныстыру арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығын қалыптастырады. Тәжірибе көрсеткеніндей, бұл тақырыптағы шолу баяндамалар оқушыларға беймәлім және түсініксіз есімдер мен терминдерге толы болғандықтан, қабылдауға ауыртпалық түсіреді. Соған қарамастан, математикалық үйірме әдетте оқу үлгерімі жақсы оқушыларды қамтиды. Нашар оқитын оқушылар қатысқысы келсе, оларға да үйірме есігі ашық болуы керек.

Расына келгенде оқушыларға бір - біріне хат жазу, туған күнге газет шығару, өз бетімен орталық кітапханада жұмыстар қызықтырады, ал қызығып орындаған өзіндік жұмыс әр уақытта нәтиже береді. Оларға мектеп, жергілікті газеттерге мақала жазған қатты әсер етеді. Мысалы, реферат жазу оқушылар үшін үлкен жауапкершілік пен ізденімпаздық қабілетін арттырса, сонымен қатар ғылыми кітаптарды оқи отырып, ғалым зерттеушілердің еңбектерімен танысу, оқуға деген, ізденіске деген қажеттілін, құштарлығын туғызады. Оқушыны жұрт алдында сөйлеуге дағдыландырады. Өзіндік жұмыстың бір түріне конспект те жатады. Математика саласына үлес қосқан ғалымдардың өмірбаянын, сонымен қатар өтілген тақырыптың шығу тарихын, мазмұнын өз беттерімен конспектілеу. Олар бізден не күтеді? Мақтау, жақсы баға күтеді. Оқушыларды кітаптағы жаттығулар мен есептер аса қызықтыра бермейді. Оларға жаңа жұмыс түрін өзі ізденетіндей жағдай туғызсақ, ол шамасы келгенше өз бетімен орындауға тырысады. Ол өз шамасын, білімін, күшін тексереді. Орындай алмаймын, білмеймін деген ойдан арылады. Түрлі жұмыстар орындау барысында жаңа идеялар, ойлар туындайды, өздері іздеп тапқан материалдарды есінде жақсы сақтайды. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтар болсақ, өзіндік жұмыстар оқушылардың пәнге деген танымдық қызығуын арттырады, тиінақты білім алуына жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы 27.07.2007 ж., № 319- Ш ҚРЗ. Астана
2. Қасқатаева Б.Р. Математиканы оқыту теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. Алматы, 2018 -136б.
3. Yessenova M., Amalbekova L. The essence of the concept "mathematical literacy". Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университетінің Хабаршысы, №1 .2016. 48-52 б.
4. Шыныбеков А. Н. Алгебра. Учебник для 7 класса общеобразовательной школы. Алматы, 2012.

5. Караев Ж.А. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. – А.; Мектеп, 2014.
6. Абылкасымова А., Бекбоев И., Абдиева А. Алгебра 8 класс. Алматы. 2008.
7. Бабанский Ю.К., Педагогика. - М., 2003.
8. Темербекова А.А. Методика преподавания математики. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений –М: ВЛАДОС, 2003 - 176с.
9. Remund D.L. The Journal of Consumer Affairs. 2010.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Д.А. Серікбаева

Магистрант специальности 6M010900-Математика
Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Dinar9392@mail.ru

В статье определены цели и содержание самостоятельной работы. С целью привития интереса к предмету математики, была показана особенность использования самостоятельной работы. В работе учащихся предусмотрены направления, пути ориентации. Задачи учителя определены в выполнении самостоятельной работы. Представлены пути организации самостоятельной работы различного уровня на уроках математики.

Ключевые слова: профильное обучение, самостоятельная работа, разноуровневые задания, график, функция, реферат, презентация, линейная функция

FEATURES OF USE OF INDEPENDENT WORK IN MATH CLASS

D.A. Serikbaeva

master student 6M010900-mathematics
Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
Dinar9392@mail.ru

The article defines the goals and content of independent work. In order to instill interest in the subject of mathematics, the feature of the use of independent work was shown. The work of students provides directions, ways of orientation. The tasks of the teacher are defined in the performance of independent work. At the lessons of mathematics presented ways of organizing independent work at various levels.

Key words: profile training, independent work, multi-level tasks, schedule, function, essay, presentation, linear function

Редакцияға 20.04.2019 қабылданды.

ШЕТТІЛІН ОҚЫТУДА ЦИФРЛЫК КОНТЕНТТІ ҚҰРАСТЫРУДЫҢ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Ә.І. Тәжізұлова¹, Е.В. Артықбаева², А.Ж. Арыстанова³

^{1,2} п.ғ.д., доцент, ³п.ғ.к.,

^{1,2,3} «Ұлттық ақпараттандыру орталығы» АҚ, Алматы, Қазақстан

email: ainur_lev@mail.ru,

Мақалада шеттілін үйрену үдерісінде цифрлық білім беру контентін құрастыру мен оны қолдану мәселесі және ағылшын тілін үйрену үшін электрондық оқулықтар және компьютерлік мультимедиалық білім беру программаларын құрастырудағы отандық тәжірибе қарастырылады.

Түйін сөздер: *цифрландыру, шеттіл білімі, цифрлық білім беру контенті, электронды оқу тәсілдері.*

Кіріспе. ХХІ ғасырдың барлық елдерін қамтып өткен жаһандану үдерістері білім беру саласына маңызды жүк артып отыр. Олардың ішінде екеуін атап айтуға болады: біріншісі – шеттілдерін жетік үйрену; екіншісі - цифрлық технологияларды меңгеру. Осы екі жайт Қазақстан Республикасы Президентінің халыққа Жолдауында орын алған болатын: «... ағылшын тілі - жаңа технологиялар тілі, жаңа экономика, жаңа өнімнің тілі болып табылады. Қазіргі таңда дүние жүзінің 90% ақпараты ағылшын тілінде жарыққа шығады. Әрбір екі жыл сайын оның көлемі екі еселенеді. Ағылшын тілін меңгерусіз Қазақстан жалпы ұлттық прогреске қол жеткізе алмайды. Сонымен қатар ІТ-біліміне де үлкен назар аудару қажет» [1].

Цифрландыру қазіргі таңдағы жаһандық білім беру кеңістігіне сәтті интеграциялануға қажетті болған шеттілдік білім алуға инновациялық үдерістерді жеделдетуге арналған. Цифрлық білім беру контентін білім беру үдерісінде қолдану (электрондық оқулықтар, мультимедиалық оқыту бағдарламалары, ғаламтор-ресурстары) шеттілдерді оқудың интеграциясының және цифрлық технологияларды үйрену шеберлігін қалыптастыру мәселесін шешетін болғандықтан қазіргі таңда Қазақстандық білім беру жүйесінде оқыту саласындағы бірден-бір жетекші тенденция болып табылады.

Әдістер мен материалдар. Бұл мақаланы дайындау барысында цифрландыру мен шеттілдерді оқытудың аясындағы нормативті-педагогикалық құжаттарды талдау, ғылыми-педагогикалық және оқу-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу, оқу кезінде цифрлық білім беру ресурстарын, мультимедиалық оқыту бағдарламаларын, ағылшын тілі бойынша электрондық оқулықтарды оқуға қолдануды бақылау сияқты көптеген әдістер қолданылды.

Әдебиетке шолу. Шетелдік зерттеушілердің пайымдауы бойынша цифрлық білім беру контенті шет тілін үйренуде дәстүрлі басылымнан шығатын кітаптарға қарағанда өзінің мультимедиалығымен, қол жетімділігімен, икемділігімен, мазмұнының кеңдігімен, білім алуға бақылауда көбірек ықпалдылығымен оқытудың әлдеқайда дамыған түрі екендігі дәлелденген [2, 3, 4]. Осы технологиялардың ең басты артықшылығы ретінде зерттеушілер оның актуалдылығын, бірігейлілігін, әрсалалығын, интерактивтілігін, мотивация мен қызығушылықтың жоғарылауын атап кеткен [5, 6].

Шеттілді үйретуде web.02, подкаста, блогтар, әлеуметтік желі, электронды пошта, веб-форум, чаттар, электронды сөздік, ақпараттық-анықтамалық интернет ресурстар, видеобайланыстар сияқты цифрлық технологияларды қолдану студенттердің шетелдік коммуникативті күзiреттерінің дамуына [7, 8], олардың өз бетімен білім алуға, комментарий және әртүрлі талқылау мен пікірталас арқылы тілдік қорының ұлғаюына, соның салдарынан өмір бойы білім алуға деген құштарлықтың пайда болуына әсер етеді [9]. Wiki технологиясының мультимедиалық контентті құруға, әрдайым жаңашалауға, жүйелеуге мүмкіндік беретіні ерекше айтылған. Себебі онда аудио, видео, графикалық материалдарды (біркелкі шеттіл текстерді, подкаста және видеофрагменттерді) платформаға құруға мүмкіндік бар. Ал, ол өз кезегінде, шеттіл үйренушіге өте маңызды әрі пайдалы [10,11].

Қазақстанда электронды оқу баспаларының пайдасы жөнінде педагогикалық зерттеулер жүргізілген болатын. Оған қоса, оларды шет тілін үйрену барысында қолдану жөнінде әдістемелер дамытылған еді [12, 13, 14]; аударма ісі студенттерінің елтанушылық күзiреттерінің қалыптасу үдерісі зерттелген болатын [15]; шетелдік білім беруді ақпараттандыру аясында мәдениаралық-коммуникативті күзiретін қалыптастырудың ғылыми-теориялық негіздері құрастырылды [16].

Шеттілдік білім берудегі цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері Ж.Т.Атшыбаеваның [17], А.Т.Бақтыбаеваның, К.А.Байбурианың [18], Д.М.Джусубалиеваның, А.Т.Чакликованың [19], С.Т.Қарғынның [20], А.Т. Шынжырбаеваның [21] және т.б жұмыстарында көрініс тапқан болатын. Ол жұмыстарда цифрлық білім беру контентінің шеттіл үйрену барысына өте жағымды әсер ететіні, білім беруді модернизациясының негізгі мақсаты – тұлғаның үйлесімді түрде дамуына ықпал ететін, ақпараттандырудың аясында жайлы өмір сүруге дағдылайтын білім берудің сапасын жоғарылату жөнінде айтылған.

Зерттеудің нәтижелері.

Алғаш рет ҚР-дың жоғары білім беру жүйесінде шеттілдерін үйретуде цифрлық білім беру контентін енгізу 1990 ж–а аяғында Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-де университет ректоры п.ғ.д., профессор С.С.Құнанбаеваның бастамасымен ғылыми-зерттеу лаборатория ашылып, кейіннен кәсіби білім берудің ақпараттандыру институты ашылып жүзеге асырылған болатын. П.ғ.д., профессор Г.Қ.Нурғалиеваның авторлық модульдік технологиясы бойынша және сол кісінің басқаруымен лингвистикалық дисциплина саласында алғашқы электрондық оқулықтар құрастырылған еді: «Шеттілдерін оқытудың теориясы мен әдісі», «Ағылшын тілінің тарихы», «Лексикология», «Теориялық грамматика», «Теориялық фонетика», «Елтану», «Стилистика» және т.б.

Қазіргі таңда шеттілді оқытудағы цифрлық білім беру контентінің нарығы кеңейді. Білім және ғылым Министрлігінің қаулысы бойынша орта мектептерде қосымша материалы бар аудио және видеодисктер секілді электронды оқыту басылымдары қолдануға ұсынылған: Smiles for Kazakhstan — Express Publishing, «Eyes Open» — Cambridge University Press, Teacher`s Resource Pack & Tests (CD-ROM), English Plus for Kazakhstan — Oxford University Press, Full Blast for Kazakhstan — MM Publications, ағылшын тілінің электрондық оқулықтары – Білім беруді ақпараттандыру педагогикалық технологиялар орталығы [22]. Көріп отырғаныңыздай, ағылшын тілін үйренуде көбіне шетел баспаларының өнімдері басым, ал отандық әзірлеушілердің арасында көш бастап тұрған Білім беруді ақпараттандыру педагогикалық технологиялар орталығы.

Бұл баспалардың барлығы орта мектептерде шеттіл оқытудың ақпараттық білім беруінің ортасын анағұрлым кеңейтеді. Ал, ол өз кезегінде, ағылшын тілін практика жүзінде жақсы үйренуге, олардың өмірде, іскерлік жағдайында қажет болатындай мектеп оқушыларының коммуникативті күзіретін қалыптастыруға бірден – бір ықпал болады.

Профессор Г.Қ.Нурғалиеваның көзқарасы бойынша электрондық оқулық басылымы қағаз оқулықтарды немесе басқа да баспадан шыққан ресурстарды қайталамау керек, керісінше сабақтың кезеңдерін негізге ала отырып білім алу үдерісін автоматтандырылған түрін пайымдауы керек, яғни қабылдау-хабардар болу-түсіну-бекіту-жалпылау-қолдану [23].

Ағылшын тілі бойынша электронды оқу басылым мазмұны оқу материалының мультимедиалық түсіндірмесі мен *әрбір* оқу тақырыбы бойынша тәжірибелік жаттығулық интерактивті тапсырмалардан тұруы қажет. Мультимедиалық түсіндірмелер баланың лексикалық тақырыпқа оңай әрі жеңіл кіріп кетуіне арналған, лексикалық, грамматикалық, стилистикалық материалды меңгеруге белгілі бір жағдай жасау және пәнге қосымша жағдаяттық қыр беру үшін қолданылады. Грамматикалық ережелердің түсіндірмесі білікті диктор мамандарымен дыбысталуы керек (тіл иесі болғаны абзалырақ), анимация, схема, кесте, үлгі арқылы көрнекілікпен, сюжеттік желі арқылы болғаны дұрыс, ал ол өз кезегінде сөзді дұрыс айтуға машықтырады.

Ағылшын тілін үйренуде сөйлеу қызметінің әркілы түрлері бойынша тәжірибелік шеберлікті қалыптастыру маңызды болып табылады. Мәселен: оқу, тыңдалым, сөйлеу, жазу. Ол үдеріс ауқымды, ұзақ уақытты талап етеді, оған қоса үздіксіз әрі мақсатты түрде ғана жүзеге асады. Ағылшын тілі пәнінің барысында электрондық оқулық басылымын қолдану интерактивті тапсырмалар арқылы оқушыларды білім алу қызметінің әртүрлі икеміне бейімделуге үйретеді. Соның ішінде *тыңдалым* – мәтінді видео мен анимация арқылы сүйемелдеп тыңдау; *оқу*, білім алушының есте сақтау қабілетіне тікелей бағытталған, логикалық ойлауға арналған мәтін бойынша жаттығулар; *жазу* – әріптерді, сөздерді, сөйлемдерді және т.б. жазу; *сөйлеу* – мәтін бойынша суреттерді дыбыстау, диалог бойынша жұмыс, өзіндік диалог құру және т.б.

Мысал ретінде біздің мамандар мен сингапурлық әріптестеріміздің 2005-2006 жылдар аралығында көптеген мектептер мультимедиалық лингафондық кабинеттермен қамтамасыздандырылған кезде жасалған мультимедиалық білім беру бағдарламаларын тілге тиек ете кету керек [24]. Қазақстандық-сингапурлық жобаны енгізу нәтижесінде біз алғаш рет ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кешенді түрде, яғни мектепке тек компьютерлік жабдық пен жиһазды құру ғана емес, қолданбалы бағдарламалық жасақтамамен қамтамасыздандыру

және мұғалімдерді арнайы оқытудан өткізу сияқты әрекеттердің мектеп қабырғасында қолданылуының үздік мысалы ретінде көре алдық.

Мультимедиалық кабинеттер жергілікті торапқа жалғанған оқушыларға арнайы компьютерлермен, мұғалім компьютері сервер ретінде, мультимедиалық проектор немесе интерактивті тақтамен жабдықталған еді. Осы бағдарлама аясында республикамызда алғаш рет білім арудың желілік технологиялары Multimedia Education Resource Interactive Teaching System (MERiTS): MERiTS CRMS енгізілген еді. Ол оқушылардың топтасып, жұптасып жұмыс жасауына, мұғалімнің өз компьютерінен оқушы жұмысын бақылауға мүмкіндік беретін сыныпты басқару жүйесі. MERiTS LMS – білім алу үдерісін басқаруды автоматизациялайтын, толық біріктірілген жабдықтарды қамтамасыздандыратын білім беру үдерісін басқаратын жүйе.

Біздің ойымызша, бұл жобаның ең маңыздысы – мультимедиалық кабинеттерде 2-11 сыныптар аралығында қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде LMS архитектурасына енгізілген және Қазақстан Республикасының орта білім беру стандарттарына сәйкес құрастырылған мультимедиалық оқыту бағдарламаларын (Courseware) орнатқанында. Courseware оқушыны сөйлеу қабілеттің барлық түрлеріне кірістіреді: тыңдау, диалог, сөйлеу, көптеген анимация негізінде жазу, мәтіндерді дыбыстау, интерактивті тапсырмалар, ойындар, сөзжұмбақтар, тестер, жаттығулар және т.б. Бағдарламаның мәтіндік материалдары оқушыны ағылшын мәдениетімен таныстырады, сол елдің ауызекі сөйлеу нормаларын қамтитын лексикадан тұрады. Мәтіндер шынайы материалдардан құралған. Елді таныстыру аспекті салыстыру тұрғысында құрастырылған, үйреніп жатқан тілдің елі туралы, оның мәдениеті жайлы оқушының білімін ұлғайтады.

Қазақстанда бұрын соң бұндай лицензиялық бағдарламалық қамтамасыз ету болған емес. Тілдер бойынша жасалған мультимедиалық оқыту бағдарламасының арқасында мұғалімдер сабақтың дайын дидактикалық құрылымына қол жеткізді десек болады.

Мектептерде бағдарламалық қамтамасыз етуді таратумен қатар ST Electronics пен Ұлттық ақпараттандыру орталығы қызметкерлерінің тіл пәні мұғалімдерін оқыту жұмыстарымен қатар жүретін.

МОБ мұғалімге өзіндік шығармашылық қабілетін іске асыруға, яғни практикалық және әдістемелік тәжірибелерге сүйеніп жеке сабақтарын, тапсырмаларын, тестерін және т.б. ойлап жасап шығаруға мүмкіндік береді. МОБ-тың ерекше тұсы оның білім беру тұрғысынан бөлек, мұғалімнің модульдер мен тапсырмалар бойынша ағылшын тілін меңгеру сапасына мониторинг жүргізе алуында. Осы жобаны іске асырып, қолданып жүрген ұстаздар қауымының айтуынша, компьютерлік оқыту бағдарламаларын жүйелі түрде қолданып жүрген оқушылардың білім деңгейі айтарлықтай жоғарылаған, ағылшын тіліне деген қызығушылығы артып, әртүрлі жарыстар мен олимпиадаларға қатысып, жүлделі орындар иеленіп, жақсы нәтиже көрсетіп жатыр [25].

Ағылшын тілі бойынша цифрлық білім беру контентін құрастырудағы келесі нәтижелі мысал ретінде 1-4 сыныптарға арналған білім беруді ақпараттандыру педагогикалық технологиялар орталығының құрастыруы бойынша (БАПТО, менеджері – М.Қ.Нуржанова), Білім және ғылым Министрлігінің Қаулысымен білім беру үдерісінде қолдануға ұсынылған бағдарламаны айтып өтпеуге болмас [22].

БАПТО-ның құрастырған ағылшын тілі 1-4 сынып бойынша МОБ дәстүрлі оқулықтардың функциясы мен инновациялық тенденцияларды керемет ұштастыра білген. Сол бойынша оқушының білімге құштарлығын арттырады, дербес өзіндік ойлау қабілетін дамытады, бастауыш сыныптарда-ақ креативті ойлау-жүйесін қалыптастырады.

МОБ-ның ерекше артықшылығы келесі мақсаттарға жету үшін жасалады:

- бастауыш сынып оқушыларының жаңа тілдік дүниеге коммуникациялық-психологиялық бейімделуіне және болашақта психологиялық кедергіні еңсеріп, тілді араласу құралы ретінде қолдануға жағдаят жасайды;

- баланың жеке тұлғалық қасиеті, сөйлеу қабілеті, назары, ойлау-қабілеті, есте сақтау, елестету қабілеттерін дамытады.

Барлық МОБ п.ғ.д., профессор Г.Қ.Нурғалиеваның электрондық оқулықтарды құрастырудағы авторлық модульді технологиялары бойынша жасалған. Модуль – ол жүйелік, жергілікті, функционалды білімнің ұштасуы (1-сурет).

1-сурет. 1-сыныпқа арналған ағылшын тілі бойынша МОБ модулі

Кіші сынып оқушысының қарапайым шеттілдік коммуникациялық құзыреттілігін құрастыру ерекше ой елегінен өтіп жасалған сөйлеу қызметінің 4 түрін қамтитын интерактивті тапсырмалар арқылы қол жетімді болып отыр. Олар: тыңдау, оқу, сөйлеу, жазу.

Дыбысталған және анимацияланған текстер көмегімен оқудың қарапайым шеберліктері қалыптасады. Аталмыш электрондық оқулықтардың мәтіндері көптеген графикалық көрнекілікпен, интерактивті, мультимедиялық түсіндірмелермен және анимациялық тапсырмалармен толықтырылған. МОБ-та тыңдау арқылы оқыту жақсы ұйымдастырылған. Балалар мәтіндерді үлкен қызығушылықпен тыңдайды және мәтіннің жалпы мағынасын тез ұғады. Мультимедиялық түсіндірмелерде ұлттық қазақи колорит керемет ұсынылған, әсіресе «Менің қалам», «Менің аулым», «Менің елім» лексикалық тақырыптарында.

Сөздікпен жұмыс жаңа сөздерді қарау, тыңдау және жаттауды қарастырады. Әрбір сөзге жаттауды жеңілдету үшін анық, жарқын түспен өңделген сурет беріледі. Жаңа лексикалық және грамматикалық материалды есте сақтау үшін МОБ-та арнайы интерактивті тапсырмалар құрастырылған. Оқушылар автоматизацияланған операцияларды орындау арқылы оны шеберлікке айналдырады. Осындай тапсырмалардың әртүрлілігі білім алу үдерісін жеңіл әрі оңайлата түсіреді.

Осылайша, лексиканы үйрену үшін авторлық ұжым сөздерді табуға арналған тапсырмаларды орындауға ұсынады: компьютер сөзді «айтады» немесе көрсетеді, ал оқушылар оны сөздер тізімінде табуы керек немесе соған қатысты суретті көрсету керек және т.б. Барлық тапсырмалар қанық түсті көрнекілікпен көмкерілген, сол арқылы баланың тілді үйренуге деген құштарлығын арттыра түседі, әрі көзбен көру арқылы берілген материалды жақсы жадында сақтап қалуға үлесін қосады.

Интерактивті тапсырмалар жауапты сол мезетте автоматты түрде тексеруге мүмкіндік береді, ол оқушының ұстазымен жұмыс жасауына да, өздігінен тапсырманы орындауға да жол ашады. Оқушымен әрдайым кері байланыс үздіксіз жүреді. Әрбір оқушының амалына комментарий беріледі: «Бәрекелді», «Тағы ойлан» және т.б. Белгілі эмоционалды жағдай туғызатын музыкалық сүйемелдеу де бар. Мұғалім сол арқылы әп-сәтте оқушының оқу материалын түсіну деңгейін анықтай алады.

«Жобалық қызмет» бөліміндегі тапсырмалар мұғалімге арналған, оны оқытушы оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастыру кезіндегі әдістемелік көмек ретінде қолдана алады. (онда тақырыптар берілген, мақсаттар баяндалған, жобаны көрнекілеу үлгілері берілген).

Қорытынды

Заманауи қоғам цифрлық технологиялардың ұдайы тарауы мен дамуының әсерінен тез әрі терең өзгерістермен ерекшеленеді. Шетелдік және отандық зерттеушілердің пайымдауынша цифрлық білім беру контенті шеттіл үйретудің ақпараттық-білім беру ортасын анағұрлым кеңейтеді, тілдік шеберлікті және коммуникативті күзіретін сапалы түрде қалыптастыруға жол ашады.

Біздің ойымызша, білім беруді ақпараттандыру педагогикалық технологиялар орталығының мультимедиялық оқыту бағдарламаларында және электрондық оқулықтарда қолданылған электронды білім беру формасы мен әдісі шеттілін үйренуде дәстүрлі оқыту әдістерін толықтыратын керемет нышан бола алады. Шеттілді меңгеру коммуникациялық бейімділікті, білімге құштарлықты

дамытады. Мультимедиялық құралдарды қолдану білім алушыға оқуға деген жеке өзіндік жолын табуға септігін тигізеді.

Бастысы, бұл технологиялар жайлы педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне мектепке жаңа ақпараттық білім беру ортасына маман ретінде даярланып келуі үшін мәлім болғаны жөн.

Аталмыш инновациялардың барлығы адами капиталға деген инвестиция, қоғамның жалпы интеллектуалды өрісіне құйылған салым болып табылады. Ол өз кезегінде индустриалды-инновациялық экономиканың дамуының алғышартын анықтайтын дүние деп білеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» [Электронный ресурс], 31 января 2017 г. – URL: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/oslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvaryu-2017-g. – Дата доступа: 24.10.2018.
2. Walker A., White G. Technology enhanced language learning. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 208 с.
3. Pourhosein Gilakjani A. A Review of the Literature on the Integration of Technology into the Learning and Teaching of English Language Skills // International Journal of English Linguistics. - 2017. Vol.7. – P.95-106.
4. Yang Y., Qian D. O. Assessing English reading comprehension by Chinese EFL learners in computerized dynamic assessment Language Testing in Asia. – July 2017, 7:11. <https://doi.org/10.1186/s40468-017-0042-3>.
5. Akbari E. et al. Student engagement and foreign language learning through online social networks // Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education. – 2016, 1:4. DOI 10.1186/s40862-016-0006-7.
6. Union C. D., Union L. W., Green T. D. The Use of eReaders in the Classroom and at Home to Help Third-Grade Students Improve Their Reading and English/Language Arts Standardized Test Scores// TechTrends: Linking Research and Practice to Improve Learning. – 2015. – Vol. 59, n 5. – P. 71-84.
7. Basal A. Using Web 2.0 Tools in English Teaching // Turkish Online Journal of Distance Education. – 2015. – Vol.16, № 4. – P. 28-37.
8. Buyvol P.A., Bagateeva A.O., Makarova I.V, Modern Mobile And Information Communication Technologies In Teaching University Students//Modern Journal Of Language Teaching Methods. – 2018. – Vol.8, Is.11. – P.254-259.
9. Kovalchuk O., Krasnokutska I. Using blogs in teaching English to philology students // Advanced Education. – 2017. – Issue 7. – P. 146-153.
10. Nazarenko A. L. Using Wiki-Technology For The Creation Of A Virtual Learning Environment For "The World Of Britain" Distance Course //Language And Culture. – 2017. – Vol.40. – P. 244-253.
11. Сысоев П. В. Вики-технология в обучении иностранному языку // Язык и культура. – 2013. – № 3(23). – С. 140-152.
12. Сағымбаева Ж. Е. Теория мен әдістемелік информатизациялау жағдайында студенттерге шет тілдергі үйретудегі әдістемелік даярлау: п.ғ.к. автореф.: 13.00.02. [Мәтін] – Алматы, 1999. – 18 с.
13. Нұрманалиева Ұ. Т. Электрондық оқулық негізінде ағылшын тілі сабағын өткізуге болашақ мұғалімдерді оқыту әдістемесі (ағылшын тілі, жоғары оқу орны): п.ғ.к. автореф.: 13.00.02. [Мәтін] – Алматы, 2004. – 32 б.
14. Атабаева Ф. К. Тіл негізгі пән ретінде оқытылмайтын жоғарғы оқу орындарында студенттерге шетел тілін үйретудегі ақпараттандырылған-қатынастық технологияларды қолданудың әдістемесі: п.ғ.к. автореф.: 13.00.02. [Мәтін] – Алматы, 2010. – 28 б.
15. Тусельбаева Ж. Ә. Кәсібі білім беруді ақпараттандыру жағдайындағы студенттердің елтанушылық біліктілігін қалыптастыру: п.ғ.к. автореф.: 13.00.08. [Мәтін] – Алматы, 2000. – 24 б.
16. Чакликова А.Т. Шетел тілінде білім беруді ақпараттандыру жағдайында мәдениетаралық коммуникативтік біліктілікті қалыптастырудың ғылыми-теоретикалық негіздері: п.ғ.д. автореф.: 13.00.02. [Мәтін] – Алматы, 2009. – 49 б.
17. Атшыбаева Ж.Т. Ағылшын тілі сабағында ақпараттық технологияны қолдану// «Модернизация образовательных ресурсов: опыт и перспективы», мат. международн. научно-практ. конф. – Астана: «Оқулық» РГПО, 2018. – С.267-271
18. Бактыбаева А.Т., Байбурина К. А. Современное полиязычное образование в Казахстане: проблемы и перспективы развития // Наука, техника и образование. – 2016. – № 2 (20). – С.132-135.
19. Джусубалиева Д.М., Чакликова А.Т., Еланцев Д.В. Использование инновационных технологий для создания электронного университета в языковом вузе: проблемы и пути решения // Вестник КазНУ. – 2015. – № 1. – С. 13-18.
20. Каргин С.Т., Андреева О.А. О возможностях использования современных компьютерных технологий в обучении иностранным языкам // Вестник КарГУ. Серия "Педагогика". – 2010. – № 3(59). – С.72-78.

21. Шынжырбаева А. Т. Сандық білім беру ресурстарын ағылшын тілі пәні сабақтарында қолданудың тиімділігі // «Модернизация образовательных ресурсов: опыт и перспективы», мат. междунардн. научно-практ. конф. – Астана: «Окулык» РГПО, 2018. – С.378-383.
22. Приказ Министра образования и науки РК «Об утверждении перечня учебников, учебно-методических комплексов, пособий и другой дополнительной литературы, в том числе на электронных носителях» от 03.05.2018 г. №192.
23. Нурғалиева Г. К. Преемственность в развитии научной школы. – Алматы: НЦИ, 2015. – 310 с.
24. Тажигулова А. И., Артыкбаева Е.В. Сингапурский опыт информатизации образования в Казахстане [Текст] // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки» – 2008. – № 3 (25). – С. 9-17.
25. Супрунова И. Н. Применение электронной образовательной программы «Merits» на уроках английского языка. [Электронный ресурс] – <http://www.azbyka.kz/primenenie-elektronnoy-obrazovatelnoy-programmy-merits-na-urokah-angliyskogo-yazyka>. Дата доступа: 24.10.2018.

ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ РАЗРАБОТКИ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТА ДЛЯ ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

А.И. Тажигулова¹, Е.В. Артыкбаева², А.Ж. Арыстанова³

¹доктор педагогических наук, доцент, президент АО «Национальный центр информатизации»,
almirat@list.ru, г. Алматы, Республика Казахстан

²доктор педагогических наук, доцент, вице-президент АО «Национальный центр информатизации»,
artykbaeva@mail.ru, г. Алматы, Республика Казахстан

³кандидат педагогических наук, директор департамента АО «Национальный центр информатизации»,
ainur_lev@mail.ru, г. Алматы, Республика Казахстан

В статье рассматриваются вопросы разработки и использования цифрового образовательного контента в процессе иноязычного образования, отечественный опыт разработки электронных учебников и компьютерных мультимедийных обучающих программ для изучения английского языка.

Ключевые слова: цифровизация, иноязычное образование, цифровой образовательный контент, методы электронного обучения

DOMESTIC EXPERIENCE OF DEVELOPING A DIGITAL CONTINENT FOR FOREIGN LANGUAGE

A.I. Tazhigulova¹, E.V. Artykbaeva², A.Zh. Arystanova³

^{1,2} Dr. Sci. (Pedagogy), associate professor, ¹president, ²vice-president

³ Cand. Sci. (Pedagogy), Director of Digital Content Development

^{1,2,3} JSC National Center of Informatization, Almaty, Kazakhstan

email: ainur_lev@mail.ru

The article describes the use of digital educational content in the process of foreign language education, the domestic experience in the development of e-books and of computer multimedia learning programs for learning English.

Keywords: digitalization, foreign language education, digital educational content, e-learning methods

Редакцияға 16.04.2019 қабылданды.

3-бөлім / Раздел 3
ФИЛОЛОГИЯ

Section 3
PHILOLOGY

САНАДА АҚИҚАТ ДҮНИЕ БЕЙНЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕТІКТЕРІ

А.Б. Әмірбекова

ф.ғ.к., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Лексикология бөлімінің меңгерушісі
Алматы, Қазақстан, email: marghan01@mail.ru

Мақалада «дүние бейнесі», концепт ұғымдарына қатысты зерттеулерге талдау жасалады. Концепт жіктелімі талданады. Мақаланың мақсаты - «тіл және таным» аспектісіндегі концепт және ұғым феномендерінің өзара айырмашылықтарын анықтау. Концепт адамның ойлау кодын таңбалайтын тірек бірлік ретінде танылады. Сондықтан концепт жүйесі шынайы әлемді танудағы адам түсінігінің «дүние бейнесін» құрайды. Концепт өрісі мен дүниенің ақиқат бейнесін тілде таңбалау мәселесі когнитивтік лингвистикада қарастырылады.

Түйін сөздер: *концепт, дүниенің ақиқат бейнесі, ұғым, мифологема, архетип, стереотип, логосфера*

Кіріспе. Ақиқат дүниені тіл арқылы тану, қарапайым лексикалық бірлік пен ұғым атауларының жігін ажырату, белгілі бір атаудың ұғым мәртебесіне жету мүмкіндігін қарастыру когнитивтік лингвистика зерттеулері арқылы жүзеге асырылады. Сондай-ақ, ұлт логосферасының танымдық мәнін түсіну үшін де ұлт өкілі түйсінген ақиқат дүниелер (картина мира) анықталуы қажет. Ол үшін белгілі бір атаудың бойына, яғни өз өрісіне (перифериясына) жан-жақты мол танымдық ақпараттардың қалай жиналатынын, қандай когнициялық әрекеттер арқылы шоғырланатынын анықтауымыз қажет. Мақалада ақиқат дүниені қалыптастыру үшін, оны таныту үшін қандай ой механизмдері қызмет ететіні талқыланады. Ой тетіктерінің бір-бірімен сабақтасуы, тізбектелуі когнитивтік лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны - концепт категориясы арқылы танылады. Сондықтан мақалада концепт құраушы ментальді тетіктердің қызметі сипатталып отыр.

Негізгі бөлім. Когнитивтік ғылымның зерттеу нысанасы – санада бейнеленген ақпараттар мен білім. Санада бейнеленген білім когнитивтік тіл білімінде мынадай зерттеулер негізінде танылады:

1. Таңбаның (семиотика) түрі мен типтері.

2. Таңбада бейнеленген мазмұн мен білімнің түрлері және сол білімді таңбадан тану және ажырату тетіктері, яғни интерпретация тәртібі.

3. Таңбаның қалыптасуы мен дамуының шарттары (семиотикалық онтогенез) [1; 5].

Тілдің когнитивтік аспектісі білімді қабылдау, ұғыну (концептілеу), топтастыру, конструкциялау, тілде бейнелеу мәселелерін қарастырады. Адамзат үшін дүниені танудың ең бірінші кілті – ұғымның, сезімдік негіздерден нәр алған сана әрекеті, ал тілдік белгі – танымның сыртқы формасы.

Б.А. Серебренников: «Тіл мен ойлау екі түрлі сала болғанмен әрқашан өзара қарым-қатынаста болады», - дей келіп, олардың қатынасынан «дүние бейнесі» танылатындығын айтады. Оның бірі – концептілік бейне, екіншісі – тілдік бейне. Мұның біріншісі – ұғынуға қатысты, екіншісі – тілде бейнеленуіне қатысты [2; 96-97]. Демек, «дүниенің бейнесі» деп - ақиқат немесе бейақиқат болмыстың санадағы көрінісі деп түсінген дұрыс.

Когнитивтік бағыттың негізгі қызметі – дүниенің бейнесін белгілі бір жүйеде репрезентациялау. Репрезентация – алғашқы түсініктен бастап, дамыған бай концептілік жүйедегі түсінікке дейінгі санадағы білімнің көрінісі [3, 196]. Демек когнитивтік тіл білімі – ақиқат дүние туралы санада қалыптасқан білімді репрезентациялау әдісін, заңдылығын, теориясын зерттейтін ғылым. Сонымен қатар когнитивтік тіл білімі дүние бейнесін модельдеуге, тілдік сананың құрылымын модельдеуге бағытталады.

Дүние туралы түсініктің санада қалыптасуы үш деңгейлі психикалық әрекеттердің өзара қатынасынан туындаған нәтижесіне байланысты: біріншісі – сезімдік қабылдау (көру, есту, терімен сезу, иіскеп сезу, дәмін сезу, т.б.) деңгейі; екіншісі – түсініктің қалыптасу деңгейі (қарапайым стереотиптер, ассоциациялар, эталондық таңбалар, жеке ситуациялар, қарапайым бейне, санадағы ойсуреттер, абстракция); үшіншісі – ойдың тілдік деңгейі. Санада қалыптасатын бұл операциялар бір дүние туралы ақпараттар жиынтығын тудырады. Осы жиынтық концепт жүйесін құрайды. Демек, әлем бейнесі тану үшін алдымен санада наивный силуэт болады. Бұдан туындаған ең қарапайым матрица санада қалыптасқан дайын шаблондарға салынады (мифологемалар, ассоциациялар,

стереотиптер, эталондар). Санада өңделген матрица тілдік матрицаға айналады (фразеологизм, афоризм, мақал-мәтел, бейнелі сөз, метафора ұран, т.б.).

Демек, когнитивтік лингвистика «сана - ойлау- таным - тіл» қатынастарында қалыптасатын аялық білімнің тіл арқылы жарыққа шығу үдерісін қарастырады. Дж.Тейлордың зерттеулерінде «Когнитивтік лингвистика бірнеше танымдық нәтижелерді біріктіруге, тұтастыруға бағытталатын генеративті лингвистика» деп анықтама беріледі [4].

Санада сыртқы әсердің көмегімен пайда болған ақпараттар адамның эмпирикалық тәжірибесімен толықтырылады. Онымен қоса, дүниенің онтологиялық үзіктері тілде көрініс табатын дүниенің қарапайым бейнесінде туындайды. Мысалы, ойдың метафоралануы – негізгі ментальді әрекет, дүниені тану және таныту тәсілі. Және ол жаңа білімді «ескінің көзімен» бейнелеп түсіндіруге бейім тұрады. Ойдағы нәтижені тіл арқылы тани аламыз. Демек тілсіз адамның интеллектуалдық білімі мен рухани дүниесін анықтау мүмкін емес. Дегенмен дүниені тану тілден тыс санадағы таңбалар мен жағдаяттардың сол дүниенің табиғатын толық аша алу деңгейіне байланысты. Санадағы кейбір жағдаяттар тілде көрініс таппай, тек ойда таным ретінде сақталуы мүмкін. Бұндай дүниенің табиғатын дәл әрі нақты таныта алатын ситуациялар стереотиптік, яғни жиі қайталану барысында ғана тілдік сипатқа ие бола алады. Мысалы, М.Мақатаев поэзиясында күз мезгілін танытатын стереотиптік таңбалар да («қоңыр күз», «күрең күз», «құстар қайтқан кез»,) онымен қоса стереотиптік емес таңбалар да («ағаштар алтын сырға таққан кез», «өміріңнің есейгенін сезінетін кез», «жапырақ жанған кез», «сары таңды ұзақ түн») қатар қолданылып, «күз» концептісінің құрылымын ойсурет, сценарий фонымен танытуға негіз болған.

Қазақ тіліндегі ақиқат дүниені тану өте жиі қолданылатын және концептуалдық құрылымды қалыптастыратын танымдық, тілдік жүйемен таныстырайық:

Мифологема – мифтегі басты кейіпкер немесе басты жағдаяттың тілдік көрінісі. Оның тұрақты тіркестер немесе мақал-мәтелдер бойында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жетуі. Мәселен «Асан қайғы - қайғы», «Көк бөрі - түркиялық народ», «Самұрық - қорғаушы, бақыт сыйлаушы» т.б. *Мифологемалар* – кез келген тілдік жүйеде ерекше орын алатын, сол ұлттың көне тарихы мен халқының таным-түсінігін, қияли әлемін танытатын мифтік бейнелерін, аңыз үзіктерін, мифологиялық ұғымдарын, аңыздық образдардың символдануы мен эталонға айналуын объективтендіретін тілдік бірліктер.

Архетип – бұл белгілі бір ұлттың мәдениетінде танымал болған жеке индивидуалды санада тереңнен орын алған, ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы жетіп отырған тұрақты бейне. Мәселен, *сараңдық* ұғымының тұрақты бейнесі «Шық бермес Шығайбай». Сол сияқты суайт, алдаушы ұғымы - «Алдар көсе», алаңғасарлық ұғымының архетипі – *Қожанасыр*, т.б.

Эталон – бұл белгілі бір дүниені ұлттық танымда бейнелі түрде сипаттап өлшеу. Мәселен, тілде эталондар тұрақты тенеулер арқылы көрініс табады: қазақтар үшін қулықтың өлшемі – түлкі, сұрқияның өлшемі – жылан, қорқақтың өлшемі – қоян, ақымақтың өлшемі – есек, алып үлкендіктің өлшемі – түйе, молшылықтың өлшемі – Абылайдың асы, биліктің өлшемі – қамшы, ұсақтықтың өлшемі – тары. Оларды тілдегі мынадай тіркестер дәйектей түседі: «жылқы мінез», «түлкідейін бұлғандап», «қоян жүрек», «түйедей алып», «Абылайдың асындай», «тарыдай шашылу», «қамшы ойнату» т.б.

Стереотип – белгілі бір құбылыстың (мінездің, әрекеттің) ұлт санасында автоматты түрде астырт түйсігінде бейнеліп түрде таңбаланып түсіндірілуі. Оның тілдік көрінісі бейнелі тіркестер болып табылады: мәселен, қазақта сұлулық «Қыз Жібек», «Баян Сұлу» деген стереотиптермен танылса, орыстарда «красавица-примудрая» деген стереотиппен танылады, яғни қазақта сұлулық «қою қас, қолаң шаш, қыпша бел, ақ білек», т.б тіркестермен бейнеленсе, орыстарда «на щеке румяна» сияқты сипаттаулармен стереотиптенген.

Мифологема, стереотип, эталон, архетип - бұлар тілге дейінгі санада картина мираны өңдеуші матрицалар болып саналады. Аталмыш өңдеуші матрицалар концептуалды құрылымның негізгі өзегі деп танылады. Ал концепт болу үшін тағы қандай құрылғылар қажет. Оны анықтау үшін концептіні тану жүйесіне назар аударайық

Концептіні таныту мақсатында кез келген тілдік бірлік, лексикалық мағынасы бар сөздер қолданылады. Ал концепт ретінде барлық ұғымды ала алмаймыз, тек белгілі бір мәдениетті тануда қолданылатын және автор үшін маңызы зор деп танылатын күрделі ұғымдарды, ең бастысы жалпыадамзаттық, жалпыхалықтық, жалпыұлттық құндылықты таныта алатын ұғымдарды тани аламыз. Мысалы, қазақ халқы үшін киіз үй, шаңырақ, қамшы, жазық дала, көш, бөрік, бесік, домбыра, тұмар т.б сөздер лингвомәдени бірлік ретінде ұлттық-мәдени концепт деп таныла алады. Ал орыс халқы үшін баспалдақ, қоңырау лингвомәдени бірлік ретінде мәдени концепт деп танылады.

Концепт пен ұғымның басқа да өзгешеліктері бар: ұғым өз бойына мәнді, маңызды белгілерді жинайды, ал концепт – бұнымен қоса, мәнді емес қасиеттерін де қамтиды. Ұғым құрылымына қарағанда концепт құрылымының шеңбері едәуір кең. Концепт пен ұғымды оның құрылымдары арқылы ажыратуға болады. Ұғым құрылымында тек мазмұндық, анықтамалық элементтер болады, оған концептілік құрылымдағы барлық компонент ене бермейді. Концептінің мағыналық, сипаттамалық қырынан басқа да әрқашан эмоционалды, экспрессивті, бағалауыш сәулелері көрінеді [3]. Яғни концепт бойынан адамның зат не құбылыс (дүние) туралы жағымды, жағымсыз бағасы, әсері, эмоциясы, ойы, танымы көрінеді.

А.П. Бабушкин концепт пен ұғым терминдерін ұқсас деп танып, ғылыми саладан оның бірін, яғни «ұғымды» ығыстырып шығаруды ұсынады. «Қазіргі таңда тілші ғалымдар «ұғым» терминін классикалық мәнінде қолдана бермейді, оның орнына концепт деп аталатын ойлау конструктісін қолданғанды жөн көреді» [5;146]. Н.Н. Болдырев, керісінше, екі терминнің де қолданылу аясы бар деп есептеп, оларды былай ажыратады: «Егер ғылыми танымда ұғымның көлемі (берілген дүниені толықтыратын белгілер мен қасиеттерінің жиынтығы) және мазмұны (ондағы бір немесе бірнеше нысан белгілерінің біріккен жиынтығы) болса, ал концептіде ұғымның мазмұндық бөлігі ғана көрінеді [6, 296].

Қазіргі тіл білімінде «концепт» ұғымы кең мағынада қолданылады және тілдің семантикасын бейнелеуде немесе тілдің мағынасын айқындауда концептілік құрылымға сүйенеді. Сонымен, концепт пен ұғым – ғылымда екі түрлі термин. Ұғым – логика мен философия термині, ал концепт – когнитивтік тіл білімі термині. Концепт пен мағына біржақты ұғымдар емес. Концепт дүние туралы тұрақты мәліметтер жинайды, ал сөз өз мағынасымен концептінің бір элементін ғана танытады. Дегенмен концептіні анықтауда оны танытып тұрған мағыналар мен сөйлемдерге, дискурсқа сүйенеміз. Концепт зат не құбылыстың семасы арқылы да танылады. Бірақ ол мазмұн – жадыда саналы түрде автоматты сақталған форма. Концептіні барлық жағдайда бейне деп тани алмаймыз, себебі, ол бірде бейне ретінде, бірде жалпы идея ретінде танылады. Сөздің мағынасы концепт қалыптастырушы материал ретінде қызмет атқарады. Сондықтан да концепт терминіне түсінік беруде санадағы ментальді бейнелерден бұрын сөздің мағынасы бірден тілге тиек болады. Концепт терминін анықтау сөз мағынасының қалыптасуына үңілуден туындайды.

В.Виноградов зерттеулерінде сөз мағынасы ұғым белгілермен сәйкестендіріліп, «ақиқаттың үзігі» формасында танылған [7, 166]. Б.А.Серебренниковтердің зерттеулерінде де сөз мағынасын санадағы мазмұнның бейнеленуімен таныту басым көрінеді [8, 1936]. Демек сөз мағынасы санадағы ұғымның мазмұнына қызмет етеді. Сөз мағынасын сана әрекеті арқылы танылатын, ойлау субстратының бір элементі деп тануға болады.

Тіл білімінде концепт кешенді қолданыстағы ұғым болғандықтан, әр қырынан қарастырылды.

1. Лингвомәдениеттанымдық аспектіде, концепт – ақиқат дүниенің санадағы мәдени, рухани, этикалық, әлеуметтік танымын айқындайтын бірлік ретінде танылады. (Н.Д. Арутюнова, А.М. Мороховский, Д.С. Лихачев т.б.).

2. Психолингвистикалық аспектіде концепт – ақиқат дүние туралы психикалық қабілеттер (қабылдау, жадыда сақтау, көру, есту, ұғыну, сезу) арқылы қабылданған алғашқы ментальді түсініктер ретінде танылады. (Р.И. Павленис, Дж. Келли, Дж. Каган).

3. Лингвокогнитивтік аспектіде, концепт – ақиқат дүниенің санада жан-жақты жинақталып тұжырымдалған ақпараттары мен когнитивтік семантикасы арқылы танылған көрінісі (бейнесі). Әрбір концепт тіл арқылы көрініс табады, концептіні танытуда тілдік семалар қызмет атқарады. (Е.Н.Кубрякова, А. Вежбицкая). Дүниені танытатын әрбір сема санада фрейм, сценарий, ойсурет, схема секілді фонға салынған ситуациялар мен бейнелер арқылы таңбаланады.

Британдық ғалым В. Эванстың зерттеуінде: «Санадағы ақиқат дүниені таңбалайтын бірліктер - лексикалық концептілер, когнитивтік модельдер және мағына конструктілері» деп көрсетіледі [9].

Концепт ұғымына берілген тұжырымдарды зерттеу нәтижесі концептіні танытатын критерийлерді ұсынуға негіз болды: концепт дүниенің құндылықтарын танытады; концепт санадағы дүниенің мәнін бейнелейді; тіл арқылы объективтенеді; жеке адамның білімі деңгейін танытады; белгілі бір ұлттың мәдени деңгейі мен ділін (менталитетін) көрсетеді; әрбір ұлттың танымдық белгілерінің мазмұнын ажыратады; Мысалы: қазақ халқында танылған «шаңыраққа қара ту тігу» фреймі «өлім» концептісін танытады; тұлғаның өзіндік танымдық стилін айқындайды; концепт – адам тәжірибесіндегі идеалды түсініктің ең кішкене бірлігі; концепт – білімді тарату, сақтау және оны өңдеудің негізгі бірлігі; концепт - белгілі бір мәдени болмыстың негізгі ұясы .

Бүгінгі таңда тұрақты анықтамаға ие бола алмай отырған концептінің негізгі себебі: оның дүниенің әлеуметті-психо-мәдени жағын қатар қамти отырып, күрделі көп қырлы құрылымнан

қалануында. Бұл құрылым сол тілде сөйлеушінің ойлау, түйсіну әрекеті арқылы жүзеге асып қоймай, мәңгілік толығу, талқылау үстінде жүреді. Дегенмен «концепт» ұғымын жан-жақты таныту үшін мынадай тұжырымдардың өзі де жеткілікті: «Концепт – бұл белгілі бір этномәдениетті сақтаушыларды сипаттайтын немесе ондағы лингвомәдени ерекшеліктерді айқындайтын семантикалық білім. Концепт этникалық дүниетанымды бейнелей отырып, этникалық дүниенің тілдік бейнесін уәждейді. Бұнымен қоса «үй» құруға арналған кірпіш ретінде реттеліп, толыға түседі (М. Хайдеггер бойынша). Концепт – адам әрекетінің әрбір болмысын, мәнін айқындайтын білім кванты. Ол сөз мағынасынан туындамайды, керісінше, адамның өзіндік жеке және ұжымдық (халықтық) тәжірибесінен туындайды (Д.С. Лихачев бойынша). Концепт бағалаушы, эмоционалды, экспрессивті әсермен толығып отырады (В.А. Маслова).

Поэтикалық мәтінде автордың концептісін таныту және қолдану шеберлігіне қарай оны әр деңгейде топтастыруға болатыны анықталды. Мәтінде концептілер мазмұндық, қолданымдық, түрленімдік көрінісіне қарай ажыратылады. Концептілердің санада танылу деңгейіне қарай, ақиқат дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалды концептілер деп шартты түрде жіктеуге болады.

Метафизикалық концепт – (жан, өмір, өлім, тағдыр, жалғыздық, махаббат) ақиқат немесе бейақиқат дүниедегі абстракцияның, жоғары дәрежедегі құндылықтарын танытатын ментальді мазмұн. Метафизикалық концептілер перцептивтік, сенсорлық қабылдау, яғни сезіну әрекеті арқылы рухани құндылықтарды тану нәтижесінде ғана хабарланады. Адам тәжірибесі арқылы ғана танып білуге болатын, құбылысты даму барысында ғана түсінуге болатын ұғымдарды көзбен көріп, қолмен ұстап тану мүмкін емес. Сондықтан философиялық мәні басым, адамның қажеттілігін өтейтін абстракттілі ұғымдарды нақты тұрақталған дефинициялармен танытуға болмайды. Оны адам қалай сезінеді, қалай басынан өткереді, сол әсері арқылы танытады. Мысалы, ұжым не тұлға санасындағы адамзат құндылығын танытатын «өмір» метафизикалық концептісінің қазақ поэзиясында алма кезек жарысып жатқан жақсы мен жаманның, бақыт пен қайғының арпалысқан күшті динамикалық қозғалысы ретінде танылуы басым көрінеді. *Өмір солай күйзеліс, жұлқыс көп. Болсын мейлі, дінің түз, тұрмыс тоқ. (М.Шаханов); Өмір деген – өрекіген бір ағын. (М.Шаханов); Өмір – жарыс, жасық жандар ұтар ма? (К.Ахметова); Өмір деген өзі де бәйге емес пе?! (Ф.Оңғарсынова); Өмір – ат жабысамын жалына мен. (Т.Молдағалиев); Өмір деген – буырқанған дария (Т.Молдағалиев); Өмір деген осынау майданда бұл, қолбасы да, қорқақ та сайраңдап жүр. (М.Мақатаев); Өмір – теңіз, ол теңізде мен шабақ (М.Мақатаев).* Қазақ поэзиясында «өмір» концептісінің қозғалыс, арпалыс ситуациясында таныту үшін бәйге, бәйгеге салынған аттың әрекеті, ағын су, өзен, теңіз дариясы, теңіз толқыны, майдандағы фрагменттер өмір ұғымын танытатын қарапайым түсініктердің көрінісі ретінде алынған.

Ұлттық-мәдени концептілер. Тек ұлттық танымда ғана жан-жақты ақпаратымен жүйеленіп, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсететін концептілер (дала, көш, домбыра, қамшы, тары). Мысалы, «дала» концептісі қазақтың өмірін, жайлауын, мал шаруашылығын, дарқан кеңдікті, жазықтықты объективтендіреді. Автор танымында дала кеңдік эталоны ретінде алынып, қазақтың кең байтақ жеріндегі ұлттық-мәдени өмірді, яғни қазақ даласындағы жырмен ұйықтап, жырмен оянған еркіндікті сүйетін халықтың болмысын сипаттайды. Мысалы, ойсурет құрылымында танылуы: *Жатыр дала шалқасынан жалаңаштап кеудесін, кеудесінде ұланғайыр қыбыр-қыбыр тіршілік.* Схемалық құрылымда танылуы: *Қазақ жері – алып бір қара қазан, қазанда қайран жұртым қуырылды.* Мұндағы лингвомәдени бірлік – **қара қазан**. Сценарийлік құрылымда танылуы: *Қашаннан жерік қара Жер, жесірдің қайғы-мұңына; Дала, дала... Сал дала селеулеген. Жырмен ұйықтап оянған өлеңменен; Дала деген – күйсандық бұл қазаққа, Абай десе құлағы елеңдеген; Уһ, дала! Дала толған көл-көсір жыр, Дала – қобыз, тұтпайды пернесін кір.*

Эмоционалды концептілер (қуаныш, қайғы, бақыт, мұң). Кейбір ақиқат дүниелер адам санасындағы эмоционалды, ашулы (аффективті) көңіл-күйі арқылы, ішкі сезімі арқылы танылады. Мысалы уайым ұғымы жағымсыз мағынада танылатыны, оның «сары уайымға салыну, күйзелу, көңіл-күйі болмау» деп объективтенетіні белгілі. Бірақ оны нақты денотатпен көрсете алмаймыз. Ал М.Мақатаев поэзиясында «уайым» концептісі тұман, бұлт бейнелерімен күңгірт, бұлдыр, түсініксіз, ауыр пәс күйге ену белгілері арқылы береді. *Отырмын ой тұманы шытырманды басымды бейуақыт қоршап алды; Шұғыла боп содан соң ашылдағы, бұлтымды таста серіпін басымдағы.*

Концептілердің әртүрлі ассоциативтік түсінікте танылу деңгейіне қарай контраст концептілер және калейдоскоптық концептілер деп топтастыруға болады.

Контраст концептілер – бірінсіз бірі болмайтын, бірін екіншісі толықтырып отыратын немесе бірінен кейін бірі жүретін, тіпті бір біріне қарама-қарсы тұратын ақиқат дүниелердің жұптасып қана танылуы (Өмір/өлім, қала/дала, бақыт/қайғы). Поэтикалық мәтінде «**өмір/өлім**»

контраст концептілері «*бұл дүниеге кірдім де қайта шықтым*» ситуациясы арқылы танытады. «Қала/дала» контраст концептілері «*Мотордың дауысын есіте шаршадым, жамырап жатқан жас төлдің үнін аңсадым*» деген денотатты ситуациялар арқылы танылып тұр.

Бейнелі концептілер – бір ғана ақиқат дүниенің санада әр алуан концептілік құрылымдарға салынып бірнеше концепт типтерінде (ойсурет, сценарий, схема, фрейм) көрініс табуы. Ақиқат дүниенің әрбір үзін (фрагментін) қалыптасқан (стереотиптік) таным шеңберінде емес, қалыптаспаған (стереотиптік емес) танымда ұғыну сол дүниені алуан түрлі жағдайда объективтендіруге мүмкіндік береді. Мысалы, М. Мақатаев поэзиясында «*тағдыр*» концептісі бірде «*шыр айналған көбелек*» кейпінде танылса, бірде «*аяққа жармасқан мыстан*» бейнесінде объективтенеді, бірде «*қолына қамшы ұстаған ұры арбақеш*» бейнесімен беріледі, бірде «*жағада сауға сұрап жүрген қайыршы*» кейпінде танылады. Бұл бейнелер «тағдыр» концептісінің стереотиптік емес, тұлғалық танымын көрсетеді де «өмірде жолы болмау», «құдайдың ісі», «пешененің жазуы», «маңдайға жазғаны», «өмірдегі құдайдың бұйрығы» деген стереотиптік танымдардың мазмұнымен астасып жатады.

Тұлға не ұжымның концептіні тілдік таңбалармен объективтендіру шеберлігіне қарай **эстетикалық-көркем танымда объективтенген концептілер** және **логикалық-позитивті танымда объективтенген концептілер** деп шартты түрде бөлуге болады. Концепт теориясында эстетикалық-көркем танымда объективтенген концептілер маңызды болып саналады. Себебі оның бойынан ұғым тудыру, атау беру, түсінік қалыптастыру, бейнелеу, ассоциативті, эмотивті модусін анықтау сияқты қасиеттерді көруге болады. Эстетикалық-көркем танымда объективтенген концептілер әрқашан индивидуалды. Мұнда логикалық ойлау заңдылығы мен шектілігі сақталмайды. Логикалық танымда объективтенген концептілерге жалпыадамзаттық, әлеуметтік идеялар тән. Ал эстетикалық-көркем танымда объективтенген концептілерге - жеке тұлғаның фантазиялық немесе қиялдан туған бейнелері тән. Логикалық-позитивтік концептілерде сезімдік, иррационалдық қабылдаулардан бұрын, логикалық ойлау тетіктері мен ой модельдерін құру әрекеттері басым. Эстетикалық-көркем концептілерді объективтендіруге сезімдік бейнелеу әрекеттері белсенді қызмет атқарады. Мысалы: «*Түн*» - *Тәуліктің кешкі уақыттан таңертеңгілікке дейінгі аралығы*. Немесе «*Ай*» - *түнде жерге жарық сәуле беріп тұратын планета*. (логикалық танымда объективтенген концепт). «*Түн* - *шашын жайған албасты*», «*Түн* - *қара кілем*», «*түн-меңіреу, мылқау*» Немесе «*Ай*» - *Жарты ай тұр шар аспанда – тозған таға, Үскірік үрлей ме әлде қозғалта ма?* (эстетикалық-көркем танымда объективтенген концепт). Логикалық танымдағы концептілер ақиқатқа негізделеді және логика (ойлау) заңдылығына сүйенеді. Ал эстетикалық-көркем танымдағы концептілерде ассоциация, фиксация, жұмбақ, жалған ойлау әрекеттері басым болады. Бірақ бұндай танымда заңдылық болмайды деп түсінбеу керек. Онда автордың өз заңы мен өз жүйесі болады.

Дегенмен қай концепт болсын санадағы ақиқат дүниенің бөлшегін танытуға бағытталады. Концептілер әрқашан идеалды және олар санада әмбебап заттық код (Н.И. Жинкин бойынша) бірлігі арқылы таңбалады. Әмбебап заттық код бірлігі – бұл адамның тұлғалық сезіну тәжірибесі негізінде көрінген индивидуалды сезімдік бейнелер. Санада концепт бейне түрінде туындайды, кейін ол абстракция деңгейіне жеткенде сезімдік бейнеден ой бейнеге ауысады. Мәселен, «қорқыныш» концептісі тактильді сезіну, яғни дененің мұздауы, қалшылдап дірілдеу сезімдерінен туындайды: «*төбемнен су құйғандай*», «*денем мұздап кетті*», «*тұла бойымды қорқыныш биледі*», «*дір-дір ету*», «*тісі-тісіне үйлеспеу*» т.б. Осы ойымызды нақтылау үшін Р.И. Павиленистің пікіріне сүйенеміз: «*Әрбір концептіні меңгеру үшін санада қалыптасқан құрылымын анықтау керек. Бұл құрылымда субъектінің байқаған, бақылаған, таныған білімі ақпараттарының шоғыры жүйеленген. Бұл жиынтық концептілік жүйеге ұласады [10].*

Қорытынды. Қорыта келгенде, тіл көмегімен санада қалыптасқан концептуалдық құрылымдар индивидтің өзекті тәжірибесінен гөрі, мүмкін көрінетін өзіндік танымы арқылы құрылады. Бұл концептуалдық жүйедегі сан алуан концептілер бір мағыналы сөздермен берілсе, оның әрқайсысы әртүрлі ұғым қалыптастырады. Адамның барлық танымдық әрекетіне дүниені тануға бағытталған бір дамушы үрдіс ретінде қарау керек, себебі бұл әрекеттер нысанның ұқсастығы мен айырмашылығын ажыратудан басталады. Осы ой әрекеттерінің нәтижесінде концепт қалыптасады. Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір аса ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың нысандармен қатынасын, олардың қызметі мен оларға берілген ұжымдық сананың сипатын әрі бағасын айқындап алу керек. Дегенмен концептіні анықтаудың жолын когнитологтар шешіп бергенмен, концептінің өзі неден туындайтынына терең бара қойған жоқ. Концептілер бақыланған, қиялдан туған бейнелерді өзара ұқсастырады. Бұл ұқсас дүниелердің ортақ белгілерін бір ортаға жинақтайды. Бұл білім санада сақталып, субъектінің тәжірибесі ретінде оның

концептуалдық жүйесінің құрылымдық элементтеріне айналады. Екі не одан да көп әртүрлі нысандардың (бейне, дүние) әрқайсысы бір элемент ретінде категорияның құрамына ене алады. Бұл белгісі төңірегіне жинақталған дүниелер бір класқа ене алады. Әрбір класс топтаса келіп, категорияны құрайды. Сол арқылы концептінің негізі жасалады. Ең бастысы концепт ұлттың логосферасын жинақтауға, ұлттың ақиқат дүниені тану тәжірибесін сақтауға, яғни ұлттық мәдениет пен құндылықтардың ақиқат дүние бейнесін сол қалпында санада қаттап, тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кравченко А.В. Когнитивная лингвистика и новая эпистемология// Известия РАН СЛЯ. 2001, том 60, № 5.с. 3-13
2. Серебrenников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И., и др. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира, – Москва, 1998. с.
3. Маслова В. Лингвокультурология Москва, 2004. -202с.
4. Taylor J. R. Cognitive Grammar. – N.Y.: Oxford University Press, 2002.
5. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической системе языка. Воронеж, 1996.
6. Болдырев Н.Н., Когнитивная семантика глагола. - М.: Директ-Медиа, 2016. - 222 с.
7. Виноградов, В.В. Избранные труды. Язык и стиль русских писателей — М.: Наука, 2003. – 388с.
8. Серебrenников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. – Москва, 1983
9. Evans V. How words mean: lexical concepts, cognitive models, and meaning construction. N.Y.: Oxford University Press, 2009. 377 p
10. Павиленис Р.И. Понимание речи и философия языка // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. XVII. - М.: Прогресс, 1986.

МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ КАРТИНЫ МИРА В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ

А.Б. Амирбекова

к.ф.н., заведующая отделом лексикологии Института языкознания им. Байтурсынова,
Алматы, Казахстан, email: marghan01@mail.ru

В статье рассматривается эволюция взглядов на понятие «картина мира», осуществляется обзор существующих точек зрения относительно определения концепта на современном этапе, формулируется основное представление о концепте, принятое в настоящем исследовании. В статье анализируются вопросы о существующих в современной лингвистической литературе классификациях концептов. Цель статьи - рассмотреть основные различия между двумя феноменами языка: концептом и понятием. Концепт определяется как дискретное ментальное образование, являющееся базовой единицей мыслительного кода человека. Система концептов образует картину мира, в которой отражается понимание человеком реальности. Анализом проблемного поля концептов и осмыслением языковой картины мира занимается когнитивная лингвистика.

Ключевые слова: *концепт, картина мира, понятие, мифологема, архетип, стереотип, логосфера*

THE PICTURE OF THE WORLD'S FORMATION MECHANISMS IN THE PUBLIC MIND

B. A. Amirbekova

Cand. Sci (Philology), A. Baitursynov Institute of linguistics,
Head of the Department of lexicology
Almaty, Kazakhstan, email: marghan01@mail.ru

The article discusses the evolution of views on the concept of "picture of the world" (real world), provides an overview of existing views on the definition of the concept at the present stage, formulates the basic concept of the concept adopted in this study. The article analyzes the questions about the classifications of concepts existing in modern linguistic literature. The purpose of the article is to consider the main differences between the two phenomena of the language: concept and notion. A concept is defined as a discrete mental formation that is the basic unit of a person's mental code. The system of concepts forms a picture of the world, which reflects the human understanding of reality. Cognitive linguistics deals with the analysis of the problem field of concepts and the comprehension of the linguistic picture of the world.

Key words: *concept, picture of the world (real world), concept, mythology, archetype, stereotype, logosphere*

Редакцияға 08.05.2019 қабылданды.

ШЕТЕЛДІК СТУДЕНТТЕРГЕ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ ТЫҢДАЛЫМ МЕН СӨЙЛЕСІМНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ

Г.А. Машинбаева¹, Е.Р. Игнатова², Д.С. Толмачева³

¹ ф.ғ.к., аға оқытушысы,

^{2,3} ф.ғ.к., доценті,

^{1, 2, 3} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

email: gulnaznuki@mail.ru

Мақалада қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттерге коммуникативті әрекеттерді үйретудің кейбір әдістемелік амалдары (жеке алғанда, ауызша сөйлеуге үйретуде тыңдалым мен сөйлесім оқытудың екі маңызды аспектісі ретінде) және коммуникативті қабілеттерін қалыптастыруға талдау жасау қарастырылады.

Мақала авторлары педагогикалық қызмет сапасын жақсарту үшін сабақтарда қолданылатын инновациялық тиімді әдістер мен студенттердің коммуникативтік дағдыларын жетілдіру үшін қажетті оқытудың жаңа тиімді амалдарын көрсетеді. Сондай-ақ, мақалада әр кезеңге сай қызықты дайындалған материал мазмұнын анықтап беруге тырысады. Нәтижесінде, авторлар жаңа оқу-әдістемелік материалдарды пайдалануды ұсынады.

Түйін сөздер: тыңдалым, сөйлесім, инновациялық әдістер, диалогтар, сөйлеуші, коммуникативтік қатынас, сөйлеу ниеті, жағдаят

Кіріспе. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ЖОО дейінгі білім беру факультетінде шетелдік тыңдаушыларға қазақ және орыс тілдері қатар оқытылады. Қазақ тілі - мемлекеттік тіл болғандықтан факультетке оқуға келген барлық шетелдіктер қазақ тілін міндетті түрде оқуы керек. Бүгінгі күні елімізде шетелдік азаматтар тарапынан да қазақ тіліне деген қызығушылық артып келеді. Қазақстанға келген студенттер күнделікті өмірде және оқу барысында үнемі қазақ тілін қолданатын ортамен етене араласады. Ал, еліміз көпұлтты болғандықтан Қазақстанда орыс тілі де ұлтаралық тіл ретінде белсенді қолданылатыны белгілі.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев жариялаған үш тілде сөйлеу (қазақ, орыс, ағылшын) принциптері адамдар арасындағы қарым-қатынасты кеңейтуге зор ықпалын тигізеді. Жаңа уақыт, әлемдік үдерістердің жаһандануы шетелдік азаматтарға қазақ және орыс тілдерінде оқытудың жаңа әдістерін енгізуді талап етеді. Студенттер қазақ және орыс тілдерін үйренгенде практикада әңгімелесушілер мен әріптестер сөзін түсіну және лекциялық курстарда айтылғанның бәрін қабылдай алатындай болу керектігін жақсы біледі.

Негізгі бөлім. Сөйлеу үдерісінде сөйлесім мен тыңдалым тығыз байланысты. Көптеген орыс тілі оқулықтарының авторы С.А. Хавронина шет тілін игерудің ұзақ кезеңі «білім беру сатылары» деп аталатын сегменттерге бөлінетінін атап айтады. Бұл бастауыш, орта және жалғастырушы кезеңдер; Жалғастырушы кезең негізгі және соңғы бөлімдерге бөлінген.

Бастауыш топтарда тыңдалым мен сөйлесімге үйрету. Бастапқы кезең – тілге бағыттаудың бастапқы және ең алғашқы тілдік дағдылар мен машықтарды өз бойына сіңіретін кезең. Бұл кезеңде студенттер тілдік қысқа фразаларды есте сақтаулары тиіс. Мұнда студенттер көп тыңдап, бірнеше мәрте қайталаумен болады. Ондай қайталаулар оқытушының сөзін қайталау, өзінің тобында оқитын тіл үйренушінің дұрыс айтқан сөзін қайталау, ұнтаспадан естіген жеке сөздер мен қысқа сөйлемдерді, сондай-ақ фразаларды қайталау арқылы тілдерін жаттықтырады. Бұл кезеңде оқытушы да, тіл үйренуші де аса табандылық танытуы тиіс. Мұнда оқытушының дауыс мәнері де назардан тыс қалмауы тиіс, топпен қайталау жұмыстары да осы кезеңде жүзеге асырылады. Сырт қарағанда оңай болғанымен тіл үйренудің алғашқы кезеңі болып табылатын бұл сәт кейінгі тіл оқыту кезеңдеріне салынатын алғашқы сүрлеу екендігін үнемі есімізде ұстап, аса жауапкершілікпен қарағанымыз жөн болады. Олар қайталау кезінде кейде өздеріне түсінікті сөздерді қайталаса, кейде тіл жаттықтыру үшін мағынасы жақсы таныс емес немесе есте сақтап қалмаған сөздерді қайталаулары мүмкін, бұл әдетте тіл оқытудың фонетиканы меңгерту кезеңдерінде жүзеге асырылады. Осы кезеңдегі тыңдаудан кейін жүзеге асырылу үшін тіл үйренушілер өздеріне түсінікті, ұзағырақ мерзімде есте сақтап қалған фразаларды қолданып сөйлейді.

Тыңдалымды оқытуға кіріспес бұрын осы кезеңдерге сай оқу материалдарын таңдап алған дұрыс. Сондай-ақ тыңдалымға қатысты үдерісті толық меңгеруі, шетелдіктің сөйлеуін тыңдай алуы және қажетті ақпаратты есте сақтай білуге қабілеттілік керек.

Бастапқы кезеңде ақпаратты шамаға қарай беру, синтагмалар арасындағы үзілістердің ұзақтығын біртіндеп ұлғайту, мазмұнды түсінуге ықпал ететін сөйлемдер беру керек. Сондай-ақ, мәтінді қабылдағанға дейін қиындықтарды жою үшін уақыт көлемін арттыру ұсынылады.

Орыс тілін оқытуға қатысты теориялық зерттеулерде Н.Д. Галькова мен Н.И. Геза оқу үдерісінің заңдылықтарын қалыптастыруда ақпаратты қабылдау, түсіну және белсенді өңдеумен тығыз байланысты болатын тыңдау үдерісін талдауға көп көңіл бөледі.

Тыңдау дағдыларын дамыту үшін жадтың (қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді) жұмысына сүйену керек.

Қысқа мерзімді жад түсетін ақпараттың қабылдану, өңделу және ұзақ мерзімде оның белгілі бір бөлігін жадта сақтап қалу кезінде көмек береді.

Ұзақ мерзімді есте сақтау сөздерді, сөз тіркестерін және синтаксистік құрылымдардың естілу мен айтылу нұсқаларын түсінуге мүмкіндік береді. Осыған байланысты фразалық құрылымды және сөйлемнің коммуникативтік түрін түсіну керек. Сөйлеу хабарламаларын түсіну үшін, тыңдаушы сөздер мен сөз тіркестерін есте ұстап тұруы керек, содан соң өз кезегінде естіген ақпаратты бұрын естіген мәліметпен байланыстыруы керек.

Қысқа мерзімді жад пен ұзақ мерзімді жад өзара әрекеттеседі. Қысқа мерзімді жад ұзақ уақытқа дейін ақпараттың бір бөлігін қабылдауға мүмкіндік береді. Түсінудің нәтижесі материалды дұрыс таңдауға, біртіндеп енгізу мен біріктіруге байланысты.

Тыңдауға арналған оқыту әдістерін жетілдіру үшін тыңдаудың мақсаттарын нақты түсіну қажет. Бастапқы кезеңде осы үдерістің мақсаты әртүрлі жағдаяттардағы сұхбаттасушы мәлімдемесін түсіну болып табылады.

Одан әрі қарай мазмұн күрделілігі мен тереңдігі әртүрлі дәрежедегі оқу мәтіндерін түсінуге көшу керек. Коммуникативтік тапсырмалар аудиомәтінді түсіну деңгейін, оның түрлері мен қабылдау жағдайларын анықтайды.

Бастапқы кезеңге арналған мәтіндер: аудиторияда сөйлесу (оқытушының нұсқаулары, студенттердің репликалары, оның ішінде тілдік ойындар, қарапайым мәтіндер).

Жалғастырушы топтарға арналған мәтіндер: танымдық және мәдениетаралық, монологтық және диалогтық болуы мүмкін. Бұларға әңгімелер, әндер, өлеңдер таңдалынып алынады. Біртіндеп мәтіндер күрделене түседі. Студенттер лекцияларды, радио және эфирлерді қабылдауға дайындалады.

Әртүрлі топтарда түрлі әдістерді қолдану керек. Мұнда ағылшын тілінде сөйлейтін студенттер үшін тілдік білімдерін дамыту қолайлы жағдай туғызады. Оқушылар түсінбеген сөздердің мағынасын өздерінің ана тіліндегі сөздермен ұқсастығын табу арқылы түсінеді.

Тақырыптар мен субпозициялар дыбысталған мәтіндегі басты нәрсені анықтауға көмектеседі. Диалогтық сөйлеуде белгілі бір бөліктерді анықтау үшін қайталап сұрау, өтініш айту, пікірталасу арқылы түсінуді жеңілдетуге болады.

Тыңдауға үйретуге арналған жаттығулар жүйесі естіген хабарларды қабылдауда кездесетін психологиялық және лингвистикалық қиындықтардың сәйкес келуін қамтамасыз етуі керек.

Тыңдаудың негізі сөйлеу әрекетінің басқа түрлерімен, бірінші кезекте сөйлесіммен байланысты болуы мүмкін.

Қазақ және орыс тілдерін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде жаттығулардың екі түрі бөлініп көрсетіледі: дайындау машықтау жаттығулары және сөйлеу қарым-қатынас жаттығулары.

Дайындау машықтау жаттығулары тілдегі сөздер мен сөз тіркестерінен бастап, айтылған ойды жеткізетін тілдік материалдарды семантикалық қабылдауда туындайтын лингвистикалық және психологиялық қиыншылықтарды жойып, сөздердің логикалық-семантикалық тобынан бастап шағын мәтіндерді түсінуге дейін жеткізеді.

Тыңдалымды оқытуды бастағанда студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытатын қарапайым әрекеттерді күрделі ойлау әрекеттерімен біріктіру керек. Алғашқы шағын мәтіндерден-ақ оқушылар қабылдауға қатысты тірек пен бағытты таба білуі керек.

Ұсынылатын тілдік материалды күрделендіргенде студенттердің естуін біртіндеп дамыта отырып жүзеге асыру керек. Студенттерге ұқсас қиындықтарға көңіл бөлуге, жаттығуларға белгілі және белгісіздерді біріктіруге үйрету керек. Студенттердің назарын тек қана мазмұнға ғана емес, сонымен қатар формаға да аудару қажет.

Жалғастырушы топтарда тыңдалым мен сөйлесімге үйрету. Жалғастырушы топтарда табиғи сөйлеуге жақын ешқандай тірексіз алдын-ала таныстырылмаған ауызша ақпаратты яғни адамның сөзін, хабарламаларды қолданған дұрыс.

Бұл жаттығулар студенттерді хабарламадағы негізгі ақпарат көбірек берілетін бөлігін анықтай алуға үйретеді. Осы тақырып бойынша алдын-ала әңгімелеу болжау арқылы түсінуге көмектеседі.

Тыңдалымға байланыс жасау жағдаятын ескере отырып үйрету керек. Студенттер дыбыстық мәтінді маңызды бөліктерге бөліп, олардың әрқайсысындағы негізгі мәліметтерді анықтай білуі қажет. Дыбысталған сөйлеуді, яғни, өзі сөйлесіп тұрған адамның сөзін түсіну үшін студенттерге сөйлеудің әртүрлі бөліктерін біртұтас мәтінге біріктіре білуге және сөйлеушінің жеке ерекшеліктерін түсіне білуді үйрету керек.

Сөйлеу жылдамдығы әртүрлі болады. Студенттерді орташа жылдамдықтан бастап бірте-бірте жылдамдата отырып сөйлеген сөзді қабылдауға үйрету керек, соның ішінде кідірістерді, дауыс ырғағын, риторикалық сұрақтарды, қайталауларды есте сақтап қалулары тиіс.

Алғашқы кезеңнен бастап-ақ мәтіндегі негізгі деректі мәліметтерді (сандық, хронологиялық мәліметтер, жалқы есімдер, географиялық атаулар т.б.) есте сақтап қалулары тиіс.

Тыңдалым барысында студенттерге жай сөйлеу хабарламаларын қабылдаудан бастап, мәтіннің логикалық-семантикалық жағын да қабылдауға дейін үйрету керек.

Барлық оқушылардың дыбыстық қабылдауы да, дыбыстық есте сақтау қабілеті де әр түрлі, яғни бірдей емес.

Ұсынылатын жаттығулар. Тыңдалымға үйрететін келесі тапсырмаларды ұсынуға болады:

I. Есте сақтауды жаттықтыруға арналған тапсырмалар.

1. Екі немесе үш қысқа сөйлемдерді тыңдап, оларды бір сөйлемге біріктіріңіз;
2. Ұзақтығы қысқа мерзімді есте сақтаудан асатын мұғалімнің (диктордың) фразаларын тыңдаңыз және қайталаңыз;
3. Мәтінді/хабарды тыңдаңыз, оны басылған мәтінмен салыстырыңыз;
4. Түсінбейтін жерлерін анықтап, мәтінді қайта тыңдаңыз;

II. Мазмұнға алдын-ала болжам жасауға үйрету жаттығулары;

1. Тақырып, негізгі сөздер, сұрақтар, сызбалар арқылы мазмұнды анықтау;
2. Фразаны, мәтінді аяқтау қабілетін дамыту;

3. Мәтіндегі жалқы есімдерді, географиялық атауларды анықтау арқылы мәтін мазмұнына алдын-ала болжам жасау.

Қазіргі заманғы техникалық құралдар студенттерге аудио және бейнематериалдарды, мәтіндерді, сабақ үзінділерін, радио және теледидар бағдарламаларының үзінділерін оңай жазуға мүмкіндік береді.

Қазақ және орыс тілдерін оқитын шетелдік студенттермен жұмыс істеу тәжірибесінен жақсы білетіміз, дыбыстау арқылы есте сақтауды дамытуға арналған жаттығулардың бірі мәтінді тыңдап, оны мүмкіндігінше есте сақтап қалған соң, қағазға басылған мәтінмен салыстыру жемісті нәтиже береді. Қажет болған жағдайда мұны бірнеше рет қайталауға болады. Мұнда тіл үйренушінің жады жаңа сөздермен толығады, ол жиі қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерін есте сақтап қала алады, тілдік пікірін дамытады.

Аудио мәтіндерді таңдағанда студенттерді саясат, экономика, мәдениет және спорт саласындағы халықаралық өмірдің негізгі оқиғаларын түсінуге бағыттау керек. Қысқа хабарламаларды түсінуден бастап, бірте-бірте радио хабарларды түсінуге дайындау қажет.

Инновациялық тәсілдер нақты аудитория есепке алынып, ұлттық ерекшеліктер ескеріліп, жалпы білім деңгейі мен мәтінді қабылдауға дайындығы есепке алынып қолданылуы тиіс.

Оқитын тілге оң көзқарас мәдениет пен елтануға қатысты таңдалынып алынған материалдар арқылы қалыптасады, сондықтан оларды мұқият іріктеп алған дұрыс.

Осылайша, тыңдау дағдылары студенттерге тіл меңгерудегі ілгерілеуді сезінуге және сөйлеу үдерісін күшейтуге мүмкіндік береді.

Тыңдалым сөйлесіммен тығыз байланысты, тыңдалым мен сөйлесім қабілеттерінің қалыптасуы бір уақытта жүзеге асырылады.

Сөйлесімге қарағанда тыңдалым жүзеге асу үшін көбірек сөздік қор қажет.

Қазақ және орыс тілдерін шет тіл ретінде оқыту әдіснамасында келесі оқыту мақсаттарына назар аудару керек: практикалық, жалпы білім берушілік, тәрбиелік және дамытушылық.

Соңғы жылдардағы зерттеулерде біз қоғамның әлеуметтік тапсырысының көрінісі болып табылатын тағы да бір инновациялық білім беру мақсаты - стратегиялық (жаһандық) мақсат туралы айтып жүрміз.

Стратегиялық мақсаттың мәні тіл үйрену үрдісінде екінші тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Сондықтан қарым-қатынас жағдайында жүріп-тұру және оларды дұрыс бағалай білу қабілеті сөйлеудің негізгі компоненттерінің бірі болып табылады және «олардың лингво-қоғамы қоғамның мәдениетін игерген жеке тұлғаның табиғи әлеуметтенуі үдерісінде қалыптасады» [2;100].

Осы бағытта әдіснамалық мәселелерді шешу үшін сөйлеу нәтижесі туралы ережелер маңызды болып табылады, ол бұл әрекеттің сыртқы көріністің бар-жоғына, бірден немесе кейінірек жүзеге асырылатынына қарамастан, байланысқа қатысушының өзара әрекеті ретінде анықталады.

Бұл нәтиже тіл үйренушілердің осы құбылысқа қатысты реакцияларында, оқушылардың іс-әрекеттерінде, мінез-құлқында көрініс табады және оның практикалық қызметінде жүзеге асырылады.

Педагогикалық сөйлеудің психологиялық алғышарттарын қысқаша талдаудан бастап, осы байланыс түрінің дамуының нәтижесі: а) техникалық сөйлеу дағдыларын қалыптастыру - фонетикалық және лексикалық-грамматикалық автоматизмдердің болуы, ішкі сөздердің азаюына байланысты болады. Балама ауыстыруды және қауымдастықты пайдалану мүмкіндігі; б) оқу мақсатын жасау; в) жағдаяттық шартты жүзеге асыру; г) кедергі мен трансферттік аймақтарды болжау.

Сөйлеуге шығаруда жағдаяттардың маңыздылығы. Аталғандардың арасында жағдаяттар ерекше қызығушылық тудырады. Бұл олардың практикалық мақсаттарына ғана емес, сонымен қатар мотивация мен қажеттіліктің пайда болуына үлес қосады, сондай-ақ ақыл-ойдың белсенділігін күшейтуге, оқыту үдерісін табиғи сөйлесуге жақындатуға мүмкіндік береді.

Жағдаяттардың компоненттері мен олардың мақсаттарына көптеген авторлар сипаттама береді. Олардың көзқарастарындағы айырмашылықтар түсіндірулерінде және қарым-қатынас жасау формаларында, нақты жағдаяттарға қатысты байқалады.

Ең кең тараған - Д. Вундерлих моделі, онда сегіз компонент беріледі: сөйлеуші, коммуникациялық серіктес, сөйлеу уақыты, сөйлеу орны, фонологиялық-синтаксистік ерекшеліктері, сөйлеудің танымдық мазмұны, сөйлеуші шыққан алғышарттар, сөйлеушінің ниеті.

Оқу үдерісінде студенттерге барлық әрекеттерді үйрете алмайды, нақты қарым-қатынас жағдайларын жүргізе алмайды, сондықтан нақты сөйлеу қарым-қатынастарын қалыптастыру үшін имитациялайтын коммуникативтік жағдайларды сөйлеу дағдыларын үйрету тұрғысында қалыптастыру керек.

Оқу үдерісіндегі жасанды жағдаяттар табиғи жағдаяттардан ауызша ынталандырудың, бірнеше репродукцияның, тіректердің болуымен ерекшеленеді. Оқудың кезеңдерінде мұғалімнің жағдаяттарға қатысуының әр түрлі дәрежедегі сипатын көруге болады.

Оқытушы әдетте алғашқы кезеңде иллюстрациялық көрініс пен тақырыпқа негізделген коммуникативтік міндеттерді және тілдік материалды анықтайтын жағдаяттарды жасайды. Бұл жағдайда мұғалім тақырып, байланыс уақытын, орнын және ішінара тілдік материалдарды өзі дайындайды. Студенттер сөйлеу материалдарын және алдын-ала оқыған материалдарды, сөйлеу, этикеттік және сөйлеу формулаларын қолдануы керек.

Еркін жағдаяттарда қарым-қатынас жағдайларын таңдау (жағдайдың компоненттері), мінез-құлық стратегиясы және өтініштің тілдік мазмұны студенттерге беріледі, ал мұғалім не болып жатқанын бақылап отырады.

Тіл оқытудың жалғастырушы кезеңдерінде кей жағдайларда мұғалім бақылауда ұстайтын кейде рөлдік ойындарда, пікірталастарда, дауларда дайындықсыз пайда болатын жағдаяттың өзіндік рөлі бар.

Мұнда сөйлесімге үйретуде де алдын-ала құрастырылған жағдаяттар жүйесі маңызды орын алады, олардың мазмұнындағы мәселелік А. А. Вербицкийдің айтуы бойынша ақпараттық формадан мәселелік пен ғылыми ізденістер элементтеріне ие белсенді ізденуге қарай ұмтылу қазіргі жоғарғы мектептің негізгі сипаты болып табылады [3; 25].

Қазақ және орыс тілдерін шет тіл ретінде оқыту заманауи әдіснамасында оқушылардың сөйлету үшін тиімді (сонымен қатар барлық ауызша сөйлеуге) интерактивті формалар қолданылады. Жұптық, топтық және ұжымдық тапсырмаларды орындау кезінде студенттер тілдік формаға емес, мазмұнға назар аударады.

Сонымен бірге бірлескен қызметтің мақсаты маңызды: бір-бірімен танысу, жаңа қажетті ақпаратты алу, кейбір мәселелерді бірлесіп талқылау, пікірталастарға қатысуға, коммуникативті ойынға қатысу. Диалогтар мен полилогтар болуы мүмкін.

Бірлескен қызметтің мақсаты - бір-бірімен танысу, жаңа қажетті ақпаратты алу, кейбір мәселелерді талқылау, пікірталасқа қатысу, коммуникативтік ойындар ойнау. Кейде олар диалогтар мен полилогтар болуы мүмкін.

Диалогтық сөйлеуге тән ерекшелік ретінде оның екі жақты сипаты болатындығын айтуға болады. Л.П. Якубинскийдің «... адамдар арасындағы кез-келген өзара іс-қимыл – нақты өзара әрекет, ол іс жүзінде өзара қарым-қатынас жасауға ұмтылады, ол бір жақты болудан қашады, екі жақты болғысы келеді»- деген пікірі бар [4;16].

Коммуникативтік әрекеттегі модельде екі немесе одан да көп адам қатысады, олардың арасындағы пікір алмасу көп болады. Мұндай қарым-қатынас сөздердің қысқалығымен сипатталады.

Жағдаяттың бірыңғайлығы, әңгімелесушілердің байланыстары, тілдік емес элементтерді кеңінен қолдану, болжаудың пайда болуына ықпал етеді, сөйлеушіге тілдік құралдарды қысқартуға мүмкіндік береді.

Диалогтық сөздің тағы бір айрықша ерекшелігі - бұл өздігінен дайындықсыз сөйлеу, өйткені әңгіме мазмұны мен оның құрылымы әңгімелесушілердің репликаларына байланысты.

Диалогқа сөйлеу тілінде пайда болатын бағалауыштық қасиетін көрсететін эмоционалдық пен экспрессивтік, тілдік емес құралдардың кеңінен қолданылуы, түрлі сипаттағы клишелердің, сөйлеу формулаларының, сондай-ақ фразалардың «нақты» емес түрлерінің қолданылуы тән.

Сондықтан, автоматтандырылған және сөйлесу үдерісінде бекітілген операциялар ретінде пайда болатын көптеген компоненттерді қамтитын студенттердің сөйлеу механизмдерін қалыптастыру дегеніміз оқытуда әртүрлі дайындық (сөйлеу) және сөйлеу жаттығулары арқылы сананың бақылауында бола отырып қалыптасқан дағдыларды танымыз.

Сондықтан студенттерге жеделділікті және қарым қатынас жасау арқылы сөйлеуге қатысты алған білімдерін бекітуді, сөйлеу механизмін меңгертудегі қамтамасыз ететін коммуникативтік жаттығуларды құрастырып, ұсынудың маңызы зор. Олардың кейбіреулері диалог түрінде, кейбіреулері монолог түрінде берілуі мүмкін, бірақ мақсаттары ортақ, яғни тыңдалым мен сөйлесімді біріктіре отырып меңгерту болып табылады.

Қазақ және орыс тілдерін шет тіл ретінде оқыту әдістемесінде сөйлеуді үйретуге арналған жаттығулар жүйесі бар, бұл табиғи сөйлесуге жақын жағдайларда сөйлеу тілін қалыптастыру дағдыларын дамытуға жағдай жасайды. Ауызша қарым-қатынас формасы ретінде сөйлеудің ерекшеліктерін ескере отырып, сөйлесу үдерісіндегі дайын емес мәлімдеме келесі ретпен қалыптасатындығын айтуға болады.

1. Үлгі мәтінін өзгерту.

2. Тәуелсіз мәлімдеме жасау: а) ауызша қолдаудың көмегімен (кілт сөздерді, жоспарларды, тезистерді, тақырыптарды және т.б.); б) зерттелген тақырып негізінде
Дайын сөздің даму сатысы:

1. Үлгі мәтінді өзгерту.

2. Өз бетінше мәлімдеме жасау: а) тілдік тіректің көмегімен (кілт сөздерді, жоспарларды, рефераттарды, тақырыптарды және т.б.); б) оқылған тақырыпты тіреу ету арқылы.

Дайындалған мәлімдемелерді оқыту үшін сөйлеу жаттығулары: сұрақтарға жауаптар (қысқаша, толығырақ, толығымен); мәтінге негізгі сұрақтар қою; тыңдалған немесе оқылған монологті диалогқа айналдыру; оқылған тақырып пен жағдаят бойынша диалог құру; монологті драматизациялау; диалогты үлкейту немесе өзгерту; әңгіме, фильм және т.б. мазмұнына бағытталған (немесе тәуелсіз) диалог құру. Сұраққа оң және теріс жауап және оны түсіндіру; сөйлесу бағытымен диалогты аяқтау (кіммен сөйлесті, қайда және қашан, не туралы) және т.б.

Дайындықсыз сөйлеуді дамыту кезеңі: а) ақпарат көзіне негізделген (кітап, мақала, сурет, көркем немесе деректі фильм); б) студенттердің өмірі мен сөйлеу тәжірибесіне сүйене отырып (оқыған немесе өз көзқарастары бойынша өзінің фантазияларыңыз бойынша); в) проблемалық жағдайға, соның ішінде рөлдік ойындарда және талқылауға сүйену.

Дайындықсыз сөйлеуге үйретуге арналған жаттығулар: сұрақтарға жауап беру үшін дайындалған дәйекті жауаптар; аралас диалогты жүргізу (басқа студенттердің ескертулерімен және ұсыныстарымен); рөлдік ойындарды немесе викториналарды өткізу; талқылау немесе пікірталас жүргізу; дөңгелек үстел, сондай-ақ коммуникативтік ойындар.

Ауызша сөйлеуді дамытуға бағытталған рөлдік ойындардың артықшылықтарымен қоса коммуникативті ерекшеліктері бар екендігін айтуымыз керек, бұл жаттығуларда сөйлеу қызметі,

атап айтқанда әріптестер арасындағы қарым-қатынас, әңгіме тақырыбын ескере отырып, әлеуметтік контексте қаралады, мұнда әңгімелесушілердің алдын-ала білімін ескере отырып, қарым-қатынас, іс-қимыл жасау орны мен уақыты туралы хабардар етеді. Бұл жаттығулар оқу үдерісін нақты өмірге жақындатуға ықпал етеді.

Сөйлеуге үйретудің ажырамас бөлігі сөйлесімде келесідей дағдыларын қалыптастыру бақылауымыз керек: ұсынылған репликаға жауап беру, сөйлеу қалыптастыруларының болуы және дұрыс орындалуы; репликалардың және олардың алуан түрлілігінің өзектілігі; сөздік және грамматикалық құрылымдарды дұрыс пайдалану; диалог сипаттамаларына сәйкестігі (эллипс, жағдай, эмоционалдық және бағалау сөздер мен сөйлемдердің болуы).

Сөйлесім мен тыңдалым тығыз байланыста болып келіп, олардың байланысы шынайы жүзеге асырылғанда барып тіл үйренуші сөйлеуге шығатынын үнемі есте сақтағанымыз жөн. Тыңдалымды сөйлеу әрекетінің ауызша репродуктивті түрі деп білеміз,

Тыңдалым сабақтың барлық кезеңдерінде, негізгі элемент болып саналуы тиіс. Оқытушы адамның қандай қабілеттері тыңдауды дамытуға көмектесетінін, қандай жаттығулар сөйлесімді, қайсысы қысқамерзімді есте сақтауды қамтамасыз ететінін үнемі есепке ала отырып оқытуы тиіс.

Өзге тілдегі сөйлесімді түсінудің өзіндік қиыншылықтары бар. Олар сол тілдегі сөйлеу формаларын қабылдаудың қиындығымен қоса оның мазмұнына қатысты (деректерді, баяндау логикасы, жалпы идеясын түсіну) қабылдау қиындығын тудырады.

Түсініп тыңдау қабілеттерін дұрыс қалыптастыру талаптары. Түсініп тыңдау қабілеттерін қалыптастыру жүйелі, сапалы, мақсатты түрде жүргізілуі тиіс. Мұнда тыңдау механизмін дұрыс білуіміз керек: мотив болуы - «мен не үшін тыңдаймын?» интенция - (Мен қалай тыңдаймын?) - айтылған сөздің ұғыну (Мен не тыңдап отырмын?) -сөйлеушінің ең соңғы мақсаты. Шетелдік студенттерді тіл оқытуға үйретуде келесі сәттерді есте сақтағанымыз дұрыс:

1. Егер студенттер оқып жүрген тілде тек оқытушының сөзін тыңдаса;
2. Мәтінді оқыр алдында дайындық жұмыстарын жүргізулері тиіс, бірақ бұл барлығын дайындап беру керек деген сөз емес;
3. Студенттер не туралы айтылып жатқандығын түсінбесе, қайталап айта беру ешқандай нәтиже әкелмейді.
4. Студент мәтінді тыңдамай тұрып алдын-ала қарап шықпауы тиіс.

Бастапқы және ортаңғы кезеңдерде келесі жаттығуларды орындаған дұрыс болады:

1. Имитация жасау қабілеті. Түсініксіз сөздер мен фразалар беріледі де, студенттер оларды бір рет естіп қайталаулары тиіс, егер бір рет айтқанда есте сақтай алмаса, екі-үш рет айтқан соң қайталатуымызға болады.

2. Дыбысты есте сақтау қабілеттерін тексеру. Студенттерге бірнеше дыбыстар беріледі. Олар қай дыбыстар қайталанды, қайсылары өзге дыбыстар екендігін айырулары тиіс.

3. Аңғарымпаздық жаттығуы. Студенттер жаңа сөздермен берілген бірнеше фразаларды (оның ішінде географиялық атаулар, адам аттары т.б. болулары мүмкін) тыңдап, онда не туралы айтылғандығын шамамен аңғарулары тиіс.

4. Назар. Студенттер суретке бірнеше секунд қарап тұрулары тиіс. Содан кейін олар оны жауып, естерінде не сақтап қалғандары туралы айтулары тиіс.

Бастауыш және жалғастырушы топтарда тыңдалымға үйрету жаттығуларының типтерін көрсетеміз:

1. Бірнеше жұп сөздер мен буындарды тыңдаңыздар , егер олар бірдей сөздер болса (+), егер олар екі түрлі сөз болса (-) қойып, есту қабілеттерін жаттықтыруға болады: мысалы ұл-ұл, ұл-ол; бол-бол; бол-бұл;

2. Студенттерге түрлі қалалар аттары жазылған сөздер берілгеннен кейін оқытушы қалалар аттары қатыстырылып жазылған мәтінді оқиды, студенттер өз қолдарындағы қала аттарының тізімінен естіген қала аттарын салыстырып, сәйкесін белгілеулері тиіс.

3. Келесі ойын «жануарлар әлемі» деп аталады. Оқытушы жануарлар аттары қатыстырылған мәтінді оқиды. Студент ондағы өзі естіген жануарлардың аттарын жазып алады. Осы арқылы ол естіген нәрсені дұрыс жаза білуді үйренеді.

4. Фразаларды және оларға берілетін жауаптарды қатар тыңдаңыз. Өздеріңізге берілген кестеден қай жауап, қайсы фразаға сәйкес екенін белгілеп отырыңыз.

5. Диктордың артынан қайталап айтып отырыңыз, ондағы **у** мен **и** дыбыстарының айтылуына көңіл бөліңіз.

6. Диалогтарды тыңдап, диалогқа қатысты сұрақтарға жауап беріңіз.

7. Диалогты тыңдап, диалогтағы негізгі бір кейіпкердің сөзін қайталап, рөлге салып айтып беріңіз.

Жалғастырушы топтар үшін тыңдалымға қатысты берілетін жаттығулар реті төмендегідей:

1. Аудиотаспаға жазылған мәтіндер мен диалогтар топтамасы;

а) Сұрақтарға жауап беріңіз.

б) Ақиқат/ақиқат емес. Сұрақтарға дұрыс жауап табу. Мысалы ретінде Қазақстан Республикасындағы қалаларға қатысты мәліметтерді алуымызға болады. Алматы қаласы туралы мәліметті алып, Алматы қаласы - Қазақстан Республикасының астанасы, Алматы елдің батысында орналасқан қала деген сияқты ішінде ақиқатқа жатпайтын элементтері кездесетін мәтіндерді беруге болады. Онда студенттер саналы түрде бұл Қазақстан туралы дұрыс емес ақпарат екенін аңғарып айтып берумізге болады. Тіл үйренушілер мұнда Алматы бұрынғы ескі астана, қазіргі кезде елдің астанасы Нұр-Сұлтан қаласы екендігін саналы түрде хабарлап айтулары тиіс, сондай-ақ ол елдің солтүстігінде орналасқан деген ақпаратты оқып, бұрын да мүлдем олай болмағандығын айтулары тиіс. Мұндай ақпараттар ерекше эмоция тудырып, еріксіз өз пікірлерін айтуға итермелейді.

в) Детальдарды іздеу

г) басты ақпаратты іздеу

д) Таныс сөздерді жазып алу

е) Сөйлесімге қатысушылардың сөзін мазмұндап беру.

Практикада қолдану. Оқытушы өзі туралы, достары туралы өзінің балалық шағы туралы әңгімелейді. Ол студенттерге таныс тақырыпқа қатысты әңгімелер айтады. Студенттер осы таныс тақырыпқа әсерлі әңгімені тыңдай отырып, дайындықсыз өз әсерлерін жеткізу үшін сөйлемдер айтады, репликаларын білдіреді. Олар: «Қандай қызык!» «Тағы да жалғастырып айтыңызшы» «Әрі қарай не болды? Бізде де осындай жағдайлар болды!» дегендей өтініштерін жеткізеді. Мұндай сәтті ойластырылған тартымды әңгімелер сауатты, дұрыс сөйлеуді тудыруға ықпал етеді.

1. Мәдениет, тарих, дәстүр туралы оқылатын шағын лекцияларды тыңдаған студенттер конспект ретінде жазып алады, ол бұлардың мәліметтерді қатыстырып сөйлеуіне, мәліметтерге қатысты түйінді ой айтуларына ықпал етеді.

2. Ертегі мен әңгімелерді дауыстап оқу арқылы берілген мәтіннің қай ертегі немесе әңгіме желісіне көбірек ұқсайтыны туралы ойларын ортаға салуға мүмкіндік беретінін айта аламыз.

3. Әнді тыңдап, әннің сөзін түсіну.

Ән тыңдау олардың сүйікті істері болулары керек. Оларға әнді таңдағанда, алдымен өздерімен санасуымыз керек. Бұл ретте: «Сендер бұрын ән тыңдап көрдіңдер ме, ән тыңдау ұнай ма?» «Ұнаған әндеріңді айтып үйренгілерің келе ме?» - деген сияқты қызықтыратын сұрақтар қоюымыз керек. Олар тыңдаған ән болмаса, елімізде ең көп айтылатын әндер тізімін ұсынып: «Алдымен оларды ғаламтор желісінен тыңдап көрейік!» дегендей ұсыныс білдіруге болады. Бұл жерде әннің сөзі, шығу тарихы туралы айтқанда, шынайы диалог туындайды. Өздерінің ұнататын әндерін айтуға мүмкіндіктері бар екендігін білген студенттерден еріксіз эмоционалды пікірлер шығады.

4. Студенттер бір-бірін тыңдайды.

а) Біреуі өзінің үйі туралы айтады, басқалары ол үйдің жобасын сызады.

ә) Екі студент өздеріндегі бар ақпаратты салыстырады. Айталық, бір студент қонаққа шақырылған адамдардың тізімін немесе дүкеннен сатып алынатын заттардың тізімін б) екінші студент өз қолындағы тізімнің сәйкестігін тексереді.

б) Бір студент белгілі бір адам туралы мәліметті оқиды, екінші студент айтылған мәлімет бойынша сауалнама толтырады.

в) Бір студент сабақ кестесін айтып тұрады, екінші студент оны есте сақтап қайта айтады немесе осы сияқты тапсырманы кездесу уақыты, орны туралы мәліметтермен ауыстырып ұсынуға да болады.

5. Үнтаспадағы материалдар мен қағаздағы визуалды материалдар

а) Қаланың суреті, дыбыстық жазбаға түскен портреттер топтамасы. Студенттер сурет пен дыбыстық жазбаны салыстыра отырып, ненің сәйкес келмейтіндігін табулары керек.

б) Суреттерді дыбыстық жазбада баяндалған ретпен орналастыру.

в) Дыбыстық жазбада белгілі бір орынға дейін қалай жету керектігін сипаттайтын нұсқау беріледі. Осыны тыңдап отырып маршрут сызу керек.

6. Оқытушы тақтаға баяндап отырып сурет салады. Мысалы бұл қала, пәтер, белгілі бір орын туралы әңгіме болуы мүмкін. Студенттер ол әңгімені тыңдай отырып өздеріне таныс сөздерді жазып алып отырады. Осыдан кейін оқытушы мәтінді қайта құрастырып шығу үшін сұрақтар қояды.

Қорытынды. Тіл үйренетін шетелдіктерге тыңдалым әрекетін қалыптастырып, бекіту үшін төмендегідей ұсыныстар жасаймыз.

1. Тыңдалым мен сөйлесім әр уақытта бірлікте ойластырылып жүргізілуі тиіс.
2. Тыңдалым әрқашан сабақтың тұрақты элементі болуы керек.
3. Тыңдалым әрқашан өз бетінше жұмыс жасаудың негізгі элементі болуы тиіс (лингфон кабинеті).
4. Жалғастырушы топтарда міндетті түрде аутентиялық мәтіндер енгізілуі тиіс.
5. Мәтін қандай мақсатпен тыңдалатындығын нақты анықтап алған дұрыс.
 - а) Керекті ақпаратты алу үшін
 - б) Берілген оқиғаға өзінің көзқарасын білдіру үшін.
 - в) Бұрын бар ақпаратпен мәтіннен енді алынатын ақпаратты салыстыру үшін.

Оқытушы материалды берген оның студенттердің қабылдауына қаншалықты күрделі болатындығын алдын-ала білуі тиіс. Ол материалды студент өз бетінше меңгере ала ма, оған көмек ретінде жетектейтін мәліметтер беру қажеттілігін ескеруі тиіс.

6. Диалог пен полилогпен жүргізілетін жұмыс мәтінмен жұмыс сияқты қарастырылмауы тиіс. Алдымен ауызша көрініс табуы керек.

7. Тыңдалымға қатысты қабілеттерін тексеру жұмыстарын міндетті түрде емтиханға енгізу керек. Тыңдалым қабілеттерін қалыптастыру мен бекітуді маңызды етіп санамаған жағдайда міндетті түрде студенттердің сөйлесіміне кері әсерін тигізуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Галькова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. М.: «Академия», 2008.
2. Айтпаева А.С., Кильдюшова И.В. Система работы по формированию навыков аудирования у студентов – иностранцев//Традиции инновации в теории и практике преподавания второго языка. КазНУ аль-Фараби, 2008.
3. Вербицкий А.А. Методы обучения: традиции и инновации // Профессиональное образование. Столица. 2015. № 9. С.
4. Якубинский Л. П. О диалогической речи, в его кн.: Избранные работы. Язык и его функционирование, М., 1986.
5. Соломатина А.Г. Методика развития умений говорения и аудирования учащихся посредством учебных подкастов (английский язык, базовый уровень)/ А.Г. Соломатина: автореф.дисс... канд. пед.наук. Москва: МГГУ имени М.А. Шолохова –2011. – 23с.
7. Николенко Е.Ю. Современные методы обучения как основа создания учебного комплекса по русскому языку для иностранных учащихся (начальный этап обучения). М., 2005.
8. Stanley G. Podcasting: Audio on the Internet comes of age [Электронный ресурс] / G.Stanley // TESL-EJ, 9(4):. <http://www-writing.writing.edu/TESL-EJ/ej36/int.html>

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АУДИРОВАНИЮ И ГОВОРЕНИЮ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ КАЗАХСКИЙ И РУССКИЙ ЯЗЫКИ

Г.А. Машинбаева¹, Е.Р. Игнатова², Д.С. Толмачева³

¹ к.ф.н., ст. преподаватель,

^{2,3} к.ф.н., доцент,

^{1,2,3} КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

email: gulnaznuki@mail.ru

В данной статье предлагаются к рассмотрению некоторые методические приемы обучения коммуникативной деятельности (в частности, обучение аудированию и говорению как двум важнейшим аспектам устной речи) иностранных студентов, изучающих казахский и русский языки, анализируется формирование коммуникативных навыков.

Авторами предлагаются методы по активизации и повышению эффективности организации педагогической деятельности на занятиях, основанные на инновационных подходах, способные обеспечить улучшение навыков коммуникации студентов. В статье предпринимается попытка уточнить содержание материалов для каждого этапа обучения. В результате авторами рекомендуются к использованию новые методические материалы.

Ключевые слова: аудирование, говорение, инновационные методы, диалоги, спикер, коммуникативное общение, речевая интенция, ситуация

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING ASPECTS OF "AUDITION" AND "SPEAKING" AT THE LESSONS OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE AND KAZAKH AS A FOREIGN LANGUAGE

G.A. Mashinbayeva¹, E.R. Ignatova², D.S. Tolmacheva³

¹ Cand. Sci. (Philology), senior lecturer

^{2,3} Cand. Sci. (Philology), associate professor,

^{1,2,3} KazNU named after al-Farabi, Almaty,

Email: gulnaznuki@mail.ru

This article discusses various ways of teaching listening and speaking to foreign students studying Kazakh and Russian, and the formation of communication skills is analyzed. The authors suggest methods for enhancing and improving the organization of pedagogical activity in listening lessons, based on innovative approaches that can improve speaking skills. In the article, the authors attempt to clarify the content of materials on listening and speaking for each stage of training. As a result, new teaching materials on listening and speaking are presented.

Key words: *listening, speaking, innovative methods, dialogues, speaker, communicative communication, speech intention, situation*

Редакцияға 11.02.2019 қабылданды.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ТАПСЫРМАЛАРДЫ ТҮРЛЕНДІРУ ЖОЛДАРЫ

Г.Н. Нұрманова

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының PhD докторанты
С.Демирель атындағы университет, Қазақстан, Қаскелең қ.
email: gulzhaina.nurmanova@sdu.edu.kz

Мақалада білім беру үдерісіндегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың тиімділігі, оның ішінде қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда компьютерлік бағдарламалардың қолданылу барысы айтылады. Мақала қазақ тілін үйретуде оқылым, тыңдалым және жазылым дағдыларын қалыптастырудағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жасалған тапсырмалардың тиімділігін көрсетуді мақсат етеді. Осыған байланысты әр сөйлеу әрекеті мен сөздік қорды дамытудағы компьютерлік бағдарламалар арқылы жасалған тапсырма мен ойын үлгілері беріліп, тиімділігі көрсетіледі. Оның ішінде тапсырмаларды түрлендіруде Learning Apps, Kahoot бағдарламаларының ұтымды тұстары қарастырылып, жан жақты сипатталады. Қазіргі қоғам сұранысына сай ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың тілді оқытудағы маңызы талданады.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, компьютерлік бағдарламалар, қазақ тілін оқыту, тіл үйренуші, тапсырма түрлері, әдістеме, Learning Apps бағдарламасы.

Ақпараттық технологиялар дамыған ғасырда білім беру саласы мен ұстаздарға деген талап күшейді. Технологияны түпқазық еткен ақпараттық қоғам жаңашыл мұғалімнің компьютерлік технологиялармен қарулануын, электронды құжат айналымын толық меңгеруін талап етуде. Бұл турасында Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы» деген болатын. Аталған «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасының екінші бағытының бір тармағы білім беру саласына ақпараттық технологияны ендіру болып табылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды білім беру саласында дер кезінде игеру және тиімді пайдалану бүгінгі күндегі маңызды қажеттіліктердің қатарынан саналады.

Осы орайда алаш зиялысы, қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынұлының «Қазақ» газетінде жариялаған «Мектеп керектері» атты мақаласындағы: «Ең әуелі мектепке керегі - білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші - оқыту ісіне керек құралдардың қолайлы һәм сайлы болуы. Құралсыз іс істемейді, һәм құрал қандай болса, істеген іс те сондай болмақшы. Үшінші - мектепке керегі белгіленген бағдарлама. Әр іс көңілдегідей болып шығуы үшін оның үлгісі, я мезгілді өлшеуі болуы керек. Үлгісіз я өлшеусіз істелген іс - ол я артық, я кем шықпақшы» [1, 315] - деген пікірі бүгінгі таңда да өзекті болып отыр. Яғни, ғалымның пікірінше оқыту ісіне керек құрал – бұл оқулық, әдіс, технологиялар. Заман талабына сай жаңарып, дамып отыратын технологиялар қатарын бүгінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар жалғап отыр.

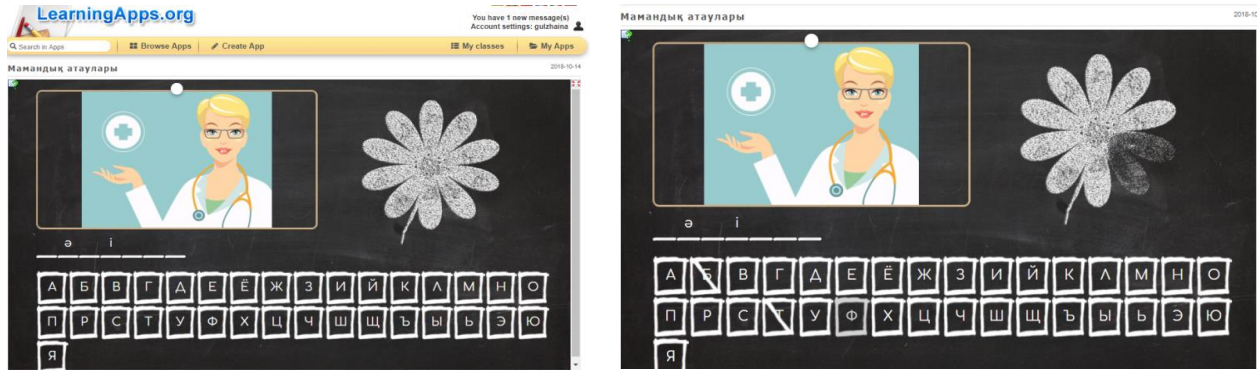
Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді [2, 78].

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың негізгі бөлігін құрайтын компьютерлік оқыту бағдарламалары тақырыпты түсіндіруге, теориялық білімді игертуге және тапсырмаларды түрлендіру мен нәтижені бағалауға байланысты түрленіп қолданылады. Оның ішінде қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда компьютерлік технологиялар арқылы жасалған тапсырмалардың мазмұны, білім алушылардың қызығушылығын тудырудағы рөлі туралы сөз етпекпіз. Алғашқы айтылатын компьютерлік бағдарлама – **Learning Apps**.

Learning Apps– тапсырма құрастырудың бірнеше жолын ұсынатын, оқытуда түрлі интерактивті модульдерді қамтитын компьютерлік бағдарлама. Өз тәжірибемізде қазақ тілін шетелдік студенттерге үйрету барысында аталған бағдарламаны әр сөйлеу әрекетіне негіздей отырып қолданып жүрміз. Алдымен, тіл оқытуда тіл үйренушінің **сөздік қоры**, яғни лексикалық минимумды

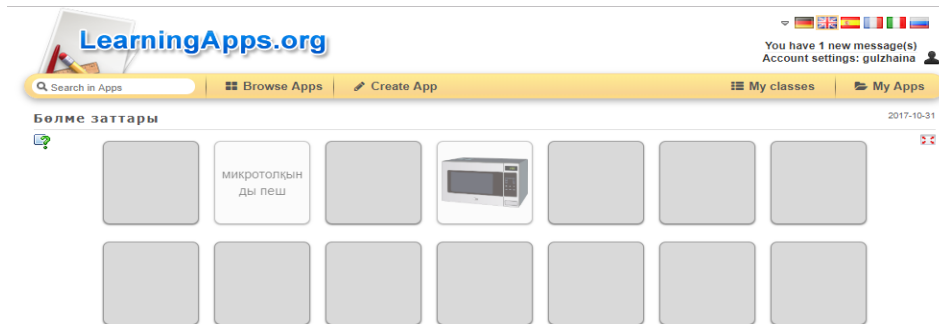
жете меңгеру маңызды. Learning Apps компьютерлік бағдарламасында лексикалық минимумды меңгеруде төмендегідей тапсырма түрлерін жасауға болады.

Мысалы, «Мамандық» тақырыбына қатысты меңгерілетін лексикалық минимумдер (дәрігер, мұғалім, аспаз, шаштараз, т.б) суреттерімен қосымшада беріледі. Тіл үйренуші тиісті әріптерді қойып, суретке сай сөзді шығарады. Егер әріп таңдаудан қателік орын алса, гүл жапырақтары біртіндеп өшіріледі (1-сурет). Тапсырманың мақсаты – меңгерілген сөзді суретімен көріп, мағынасын түсініп, сондай-ақ жазылу емлесін де меңгерту.

1-сурет

Орыс педагогы К.Д.Ушинский: «Таныс емес бес сөзді қаншама қайталап қиналатын оқушы сурет арқылы көрсетілген жиырма сөзді лезде үйреніп алады» деген пікіріне келесі тапсырма түрі дәлел бола алады. Мобильді қосымшаларда жиі кездесетін жасырынған ұқсас суреттерді табу сынды ойын түріне негізделген бұл тапсырмада тіл үйренуші сурет пен атауды сәйкестендіреді (2-сурет). Осылайша лексикалық тақырыпқа қатысты сөздік қорын байытады.

2-сурет

Сонымен қатар, лексикалық минимумды меңгеруде Learning Apps бағдарламасында адасқан әріптерден сөз құрау, сөзжұмбақ сияқты тапсырма түрлерін құрастыруға болады (3-сурет).

3-сурет

Қорыта айтқанда, қазақ тілін үйретуде сөздік қорды түрлі ойындар, әдістермен қатар, компьютерлік бағдарламалардың да көмегіне жүгінсек, тіл үйренушілердің қызығушылығын арттырып, уақытты ұтымды пайдалана аламыз.

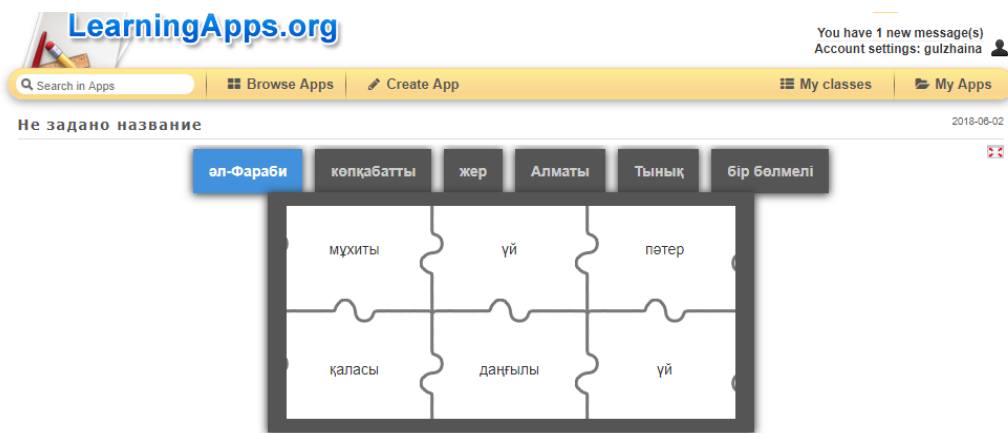
Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы сабақ жүргізу уақыты тиімді пайдалануды, білім алушының еркін ойлауына мүмкіндік беруді, ақыл-ойын дамытуды, ұжымдық іс-

әрекетке тәрбиелеуді мақсат ететіні белгілі. Осы орайда Learning Apps бағдарламасы арқылы **оқылым** әрекетін жүзеге асыратын тапсырма түрлеріне тоқталып өтсек.

Жалпы, оқылым – тіл оқытудағы маңызды сөйлесім әрекетінің бірі. Ғалым Ф. Оразбаева оқылымның маңызын төмендегідей жіктейді:

1. Тіл үйренуші оқылым арқылы бүкіл тілдік қатынасқа қажетті ақпараттан хабардар болады және оны тілдік қарым-қатынаста керегіне жаратады;
2. Оқылымның нәтижесінде әдеби, мәдени, әлеуметтік салалардағы жылдар бойы жиналған адамзаттық тәжірибелер бір кезеңнен екінші кезеңге өтіп, адамдардың қарым-қатынасын жетілдіреді, ішкі ой-санасын дамытады. Ойлау қабілеті мықты дамыған адамның сөйлеу қабілеті де ерекше болады.
3. Оқылым әрекеті арқылы көңілге түйгенін тіл үйренуші жинақтайды, сұрыптайды, тұжырымдайды [3].

Ғалымның бірінші тұжырымы бойынша Learning Apps бағдарламасында жасалған бұл тапсырма (4-сурет) мәтін бойынша (1-кестеде сабақ барысында берілген мәтіндер ұсынылды) меңгерілген сөз тіркестері мен тұрақты оралымдарды күнделікті тұрмыста дұрыс қолдануды мақсат етеді.

4-сурет

1-кесте

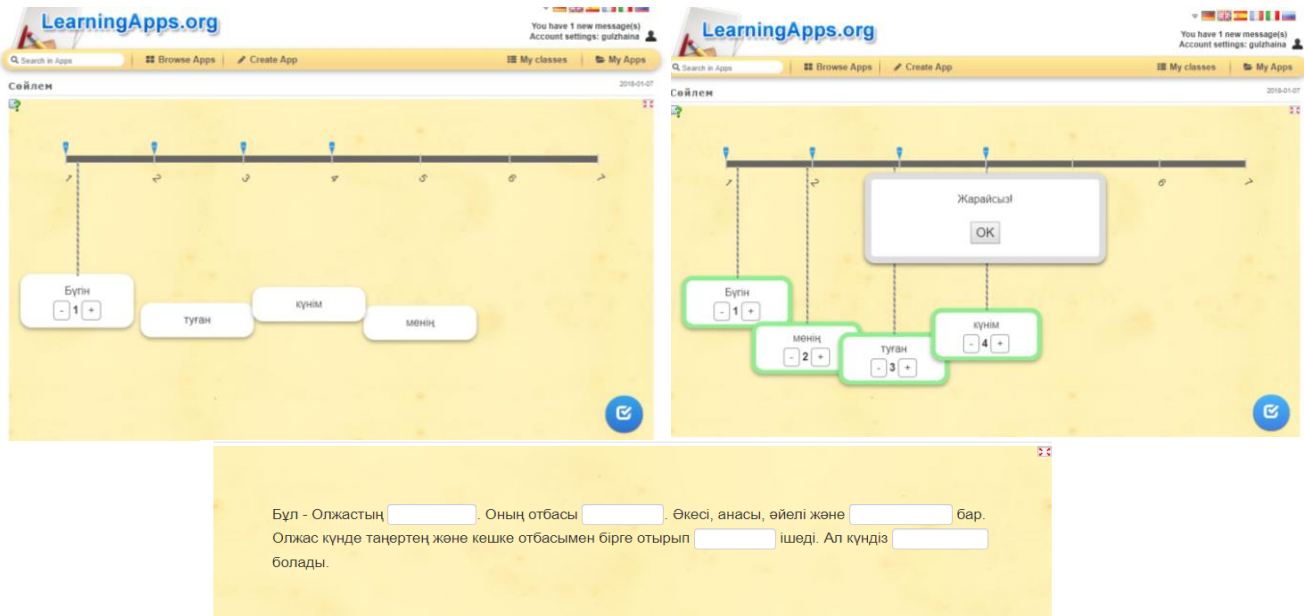
<p>Менің атым – Арайлым. Менің жасым жиырма үште. Қазір мен Американың Калифорния штатында, Санта-Круз деген қалада тұрамын. Мен осы қалада университетте оқимын. Санта-Круз өте әдемі және таза. Көпқабатты үйлер аз, жеке үйлер көп. Мен Тынық мұхитының жағасында отбасыммен пәтерде тұрамын.</p>	<p>Менің атым – Сара. Менің жасым жиырма бірде. Мен – мұғаліммін. Мен Алматы қаласында өзім тұрамын. Алматы – таудың етегінде орналасқан әдемі қала. Қалада көпқабатты үйлер көп. Мен бір бөлмелі пәтерде тұрамын. Ол әл-Фараби даңғылында орналасқан.</p>	<p>Менің атым – Нұржан. Менің жасым он алтыда. Мектепте оқимын. Мен Шұбарқұдық ауылында тұрамын. Ауылдың ауасы таза, табиғаты әдемі. Біз отбасымызбен жер үйде тұрамыз. Үйіміз бес бөлмелі, үлкен және кең. Үйіміздің алдында бақша бар. Маған ауылда тұрған ұнайды. Ауылдың өмірі тыныш әрі ыңғайлы.</p>
--	---	--

Сонымен қатар, оқылым әрекеті арқылы қалыптасатын дағдыларды меңгертуде аталған бағдарламада «Көкпар» сынды ойын түрін ұйымдастыру да тиімді болмақ. Дәлірек айтсақ, «Үйіңіз неше бөлмелі» лексикалық тақырыбы бойынша берілген мәтіннен тест сұрақтарын осы ойын форматына салып (5-сурет), аудиторияда топтық немесе жұптық жұмыс ретінде ұйымдастырылса тіл үйренушілер ерекше қызығушылық танытары анық.

5-сурет

Жалпы алғанда, Learning Apps бағдарламасында оқылым мәтіні бойынша білімді бекіту, ой қорытуға байланысты «Миллион кімге бұйырады», ақпараттың дұрыс не бұрыстығын табу, ақпараттарды ретімен қою, т.б тапсырмаларды түрлендірудің жолы көп. Ал, **жазылым** әрекеті бойынша тілдік дағдыларды қалыптастыруда сөйлемді ретімен қою, бос орынды толтыру (6-сурет), т.б тапсырма түрлерін жасауға болады.

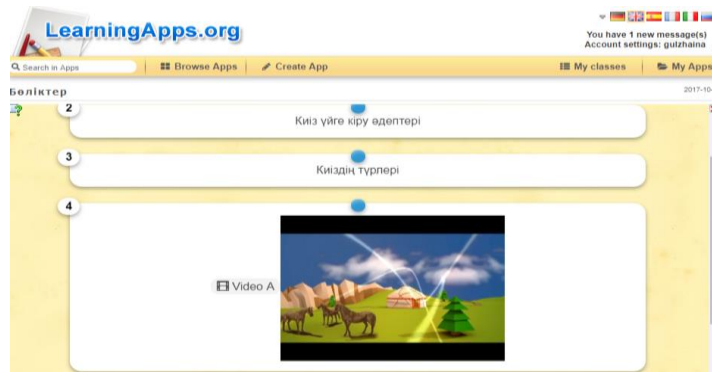
6-сурет

Ахмет Байтұрсынұлы тілді үйретудегі сауаттылық оқумен ғана шектеліп қалмай, жазумен қатар жүргенде ғана іске асатындығын ашып айтады. Расында жазылым әр сөйлеу әрекетінің бекіту тапсырмаларында маңызды орын алады. Грамматиканы да меңгертуде тапсырмалар жазылым әрекеті арқылы көрініс тауып отырады. Learning Apps бағдарламасында оқытушы кәсіби шеберлігіне байланысты ұсынылатын тапсырмаларды жазылым әрекетіне жан жақты бейімдей алады.

Оқытудағы көрнекілік принципі турасында құнды пікір қалдырған Я.А.Коменский «Алтын ережесінде»: «...бала сезімі қабылдай алатын нәрселердің барлығын сезім әсерлерін туғыза білдірген жөн: көруге болатынды көзге көрсет, естуге болатын нәрсені құлақ қойып тыңдасын, иісін иіскеп білсін, дәмін татып көрсін, қолына ұстап нәрсенің қатты, жұмсақтығын, т.б. байқасын...» - деген болатын [4]. Осы орайда тіл үйретуде көрнекілік ұстанымы бойынша бейнежазбалар, әндер жалпы айтқанда **тыңдалым** дағдысын қалыптастыруда компьютерлік бағдарламалардың маңызына тоқталайық.

Кез келген лексикалық тақырыпқа тіл үйренушінің қызығушылығын туғызу үшін қазақ мәдениетінен, тұрмысынан хабардар ететін сапалы бейнежазба немесе есті ән тыңдату – тиімді әдіс.

Аталған әрекеттердің жүзеге асуы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы жүзеге асатыны анық. Түрлі әлеуметтік желі (youtube, т.б) көздерінен көрсетілген бейнеүзінділерге Learning Apps бағдарламасында қандай тапсырма түрлерін жасауға болады? Алдымен көрсетілген бейнежазба бойынша ақпараттарды немесе жағдаяттарды ретімен қою тапсырмасын ұсынуға болады. Мәселен, 7-суретте киіз үй туралы көрсетілген бейнежазба бойынша мазмұнды ретімен қойып шығу тапсырмасы берілген.

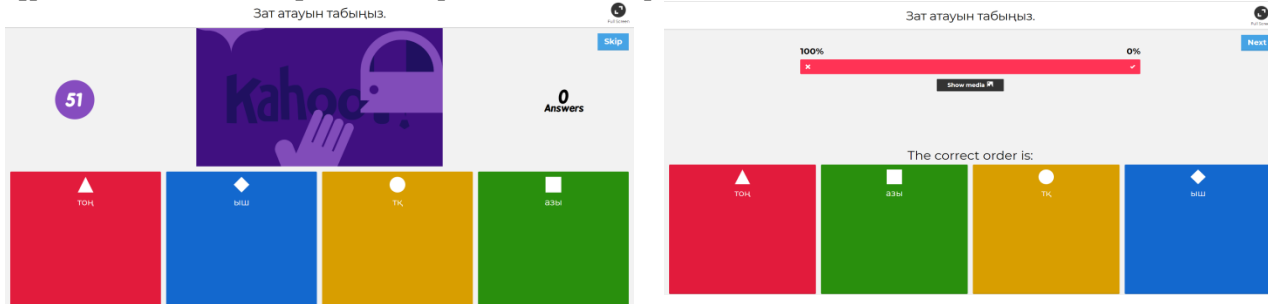
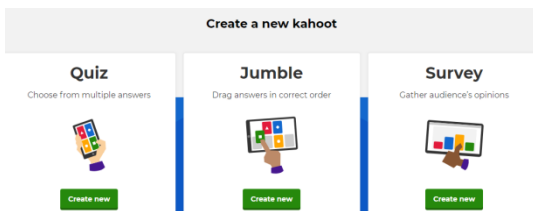
7-сурет

Бұл бағдарлама бойынша көрсетілген бейнеүзінді немесе тыңдалған ән мәтіні бойынша бос орынды толтыру, суреттермен сәйкестендіру, мазмұн бойынша бір немесе бірнеше дұрыс жауапты таңдау, т.б тапсырма түрлерін беру арқылы тіл үйренушілердің тыңдау, есте сақтау дағдыларын қалыптастыруға болады.

Жалпы алғанда Learning Apps бағдарламасында жұмыс жасау жолы өте қарапайым, жеке аккаунт ашып тіркелгеннен кейін өткізілетін сабақтың мазмұнына немесе сөйлеу әрекетінің түріне қарай тапсырмаларды сақтап, ұсынылатын QR код немесе сілтеме арқылы білім алушыларға қатысуға мүмкіндік беріледі.

Қазіргі кезде жиі қолданылып жүрген компьютерлік бағдарламалардың бірі – **Kahoot** онлайн сервисі. Kahoot – сурет, видео немесе тек сұрақ түрінде тест тапсырмаларын құрастыруға арналған бағдарлама [5]. Қазақ тілі сабақтарында да белсенділік танытып, білім алушылардың қызығушылығы мен белсенділігін арттыруда тиімді сервисің жиі қолданыстағы тапсырмасы – дұрыс жауапты таңдау, яғни **Quiz**. Бұл құрылымда берілген сұраққа дұрыс жауапты таңдау мүмкіндігі болады. Одан бөлек **Jumble** құрылымы да қазақ тілін оқытуда қызықты әрі тиімді. Бұл құрылым бойынша тіл үйренуші сөзді дұрыс құрастыру (8-сурет), сөйлемді ретімен қою немесе ойды, ақпаратты ретімен қою, т.б сынды тапсырмаларды орындау арқылы орфографиялық нормаларды есте сақтау, сөйлем құрылымын жадында тую дағдыларын қалыптастырады.

8-сурет

Қорыта келгенде, қазақ тілін шетелдіктерге оқыту - қазіргі жаһандану заманындағы білім беру үдерісіндегі маңызды қадамдардың бірі. Ал, қалай үйрету, немен үйрету деген мәселе қазақ тілі оқытушыларының үнемі ізденісіндегі, кәсіби шеберлігіндегі дамытуды қажет етіп отыратыны белгілі. Дамудың бір көрінісі ретінде дәстүрлі оқытумен, мәнді, терең әдіс-тәсілдермен қатар ақпараттық-коммуникациялық технологиялар белсенді қолданылып келеді. Жоғарыда аталған Learning Apps, Kahoot сынды онлайн-сервистерден бөлек біршама бағдарламалар тәжірибеге еніп, өз нәтижесін беруде. Тілді оқыту шексіз ойлар мен шеберліктерден тұратындықтан, әдіс-тәсілдер мен технологиялар да дами беретіні анық.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сахыбекқызы И.Р. Ахмет Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. – 384 б.
2. Садыбекова Ж. Оқу-тәрбие үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі // Информатика негіздері. – №4. – А., – 2008. – 78-79 бб.
3. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. Оқулық. Алматы: «Сөздік – Словарь», 2005. – 272 бет.
4. Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берікханова А.Е. Педагогика. Оқулық. ОНОН. – Алматы: 2017. –340 бет.
5. Sherlock A. LICORISH, Jade Li GEORGE , Helen. E. OWEN & Ben DANIEL. «Go Kahoot!» Enriching Classroom Engagement, Motivation and Learning Experience with Games. Chen, W. et al. (Eds.) (2017). Proceedings of the 25th International Conference on Computers in Education. New Zealand: Asia-Pacific Society for Computers in Education.
6. Ленская И.Д. Применение сервиса LearningApps.org на уроках в малокомплектной сельской школе // Развитие современного образования: теория, методика и практика: материалы X Межд. науч.–практ. конф. (Чебоксары, 20 нояб. 2016 г.) / редкол.: О.Н. Широков [и др.] – Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. – С. 193-195. – ISSN 2413-4007.
7. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. –Алматы: Print-S, 2005.
8. Глушков В.М. Основы безбумажной информатики. –М.: Наука,1982.

Интернет ресурстар

1. www.learningapps.org
2. www.kahoot.com

МЕТОДЫ РАЗНООБРАЗИЯ ЗАДАЧ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Г.Н. Нурманова

PhD докторант специальности «Казахский язык и литература»
Университет им. С.Демиреля, Казахстан, г. Каскелен
email: gulzhaina.nurmanova@sdu.edu.kz

В статье рассматривается эффективность информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе, в том числе использование компьютерных программ при обучении казахскому языку как иностранному. Целью статьи является демонстрация эффективности задач, выполняемых с помощью ИКТ, в развитии навыков чтения, аудирования и письма при обучении казахскому языку. Представлены образцы заданий компьютерные игры и показана их эффективность. Советы по обучению Learning Apps и Kahoot рассматриваются учебные эффекты программ, каждый из которых характеризуется комплексным подходом к речи. Роль ИКТ в преподавании языка анализируется в соответствии с потребностями современного общества.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, компьютерные программы, преподавание казахского языка, обучающийся, виды задач, методология, программа Learning Apps

METHODS OF DIVERSITY OF TASKS USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

G.N. Nurmanova

PhD student on specialty «Kazakh language and literature»
Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen
email: gulzhaina.nurmanova@sdu.edu.kz

The article discusses the effectiveness of information and communication technologies in educational process, including the use of computer programs in teaching Kazakh as a foreign language. The purpose of the article is to demonstrate the effectiveness of performed tasks using information and communication technologies in developing reading, listening and writing skills in teaching Kazakh language. Samples of tasks computer games are provided and their effectiveness is shown. Learning Tips Learning Apps and Kahoot examines the learning effects of the programs, each of which is characterized by an integrated approach to speech. The role of information and communication technologies in language teaching is analyzed in accordance with the needs of modern society.

Key words: *information and communication technologies, computer programs, Kazakh language teaching, student, types of tasks, methodology, program Learning Apps.*

Редакцияға 01.05.2019 қабылданды.

БЕКСҰЛТАН НҰРЖЕКЕҰЛЫНЫҢ «ӘЙ, ДҮНИЕ-АЙ!» РОМАНЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Г.Б. Шайкенова

Түрік тілі және әдебиеті мамандығы, PhD докторант,
Өмер Халисдемир Университеті, Нигде қ., Түркия, email: gulshat84@mail.ru

Бұл мақалада қарымды қаламгер Бексұлтан Нұржекеұлының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне арнаған «Әй, дүние-ай!» романы жөнінде айтылған. Сол заманның әлеуметтік жай-күйі, қазақ даласында орын алған тарихи оқиғаның жай-жапсары, өзге ұлттың боданы болған қорғансыз халықтың қасіреті суреттелген. Аталған оқиғаларға шығармадан орын беруіндегі жазушының идеясы ашып айтылады. Романда ойып тұрып орын алатын әр кейіпкерге қысқаша сипаттама берілген. Қаламгердің жазу стилі, романның көркемдік қуаты, романдағы артықшылықтары мен кемшіліктеріне баса назар аударылды. Негізгі ерекшеліктерінің бірі болып көрінген, сөздердің жазылуындағы дұрыс нұсқа деп санайтын грамматикалық өзгешеліктер туралы жазылған. Сондай-ақ, автордың шығарма кейіпкерлері арқылы берген ұлттың характеріне талдау жасалған.

Түйін сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, халық, стиль, қаламгер, идея, архив

Кіріспе

Бексұлтан Нұржекеұлының қай туындысын алсақ та, оқырманына үміт сыйлайды, адамгершілік пен адами қарым-қатынасты дәріптейді. Қарымды қаламгердің тарихи тақырыптағы туындылары тарихи дәлдігімен нақты деректер келтіріле отырып, халықтың бастан кешкен оқиғаларын тайға таңба басқандай оқырманның көз алдына күні бүгінгідей елестетеді. Шығармаларының көпшілігі шынайы махаббат пен іңкәрлік, адамгершілік сынды асыл қасиеттермен бейнеленген. Сөз зергерінің қарымды қаламынан 13 томдық жинағы жарық көрді.

Белгілі қаламгердің жазушы ретіндегі басты ерекшелігі: қандай шығарма жазса да, қалың оқырман қауымының көңілінен қалай шығуды білетіндігінде. Ол ер мен әйел арасындағы шынайы махаббатты, қасиетті қарым-қатынас мәселесіне көбірек қалам тербегендіктен жазушы тек қана махаббат мәселесіне шығармашылығын бағыттаған деп ойлағанымыз жаңсақ пікір. Жазушының махаббат мәселесіне ден қоя отырып, тереңіне үңілсек, адамдар тағдырын, сол заманның әлеуметтік жай-күйін көрсететіндігімен ерекшеленеді. Тек қана «махаббат жыршысы» деп танысақ әділетсіз болар еді. Бексұлтан Нұржекеұлы – шынайышылдықты айтып, өзінің азаматтық үнін шығарып отыратын күрескер. Сондай-ақ, ақиқатты айқара ашып, нақты деректер келтірілген қазақтың ұзын тарихының бір үзгі баяндалған «Әй, дүние-ай!» романын сөз ететін боламыз.

Зерттеу

Жазушының аталған шығармасында жазылған оқиғалар мен кейіпкерлері толық дерлік шынайы өмірден алынған. Олардың қай деректен, кімнің дерегінен алғанына автордың нақты дәлелдемелері жетерлік. Жазушымен өткізген сұхбатымда Ілияс Жансүгіровтің жазбалары осы романға себепші болғандығын алға тартады. Сонымен қоса, айлап архивтерде отырып жинаған мәліметтері де шығармадан орын алған [1]. Шығарма әдеби болғанымен де өзі айтқанындай нақты деректерге құрылған тарихи шығарма деп те тануға әбден жарарлық. Оның ауқымы көркем-әдеби шығармадан гөрі әлдеқайда кең. Оқыған оқырман жай ғана әдеби шығарма оқып қана қоймайды, өз танымында тарихтың ақиқатын ашады, жақсылық пен жамандықтың, мейірімділік пен зұлымдықтың ара-жігін ажыратарлық рухани әлемін байытады. Шығарманың идеясы астарлы емес, керісінше, ашық, анық күйінде мен мұңдалап тұр.

Әңгіменің басталуы да ерекше. В.А.Крыловтың ұлы ақын Абайдың аудармасындағы:

«Мен көрдім дүние деген иттің көтін,
Бүгінің жеп жүрген көп біреуі етін.
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін» [2;13]–

деген жолдармен бастайды. Бұл жолдармен жазушы романның идеясын ғана емес, өзінің жазулы қазақ тарихында кеткен олқылықтарға толмайтын көңілін де жеткізгісі келгендей. Айтып

кеткенімдей шығарма әдеби ғана емес, тарихи шындық негізінде жазылған. Сондықтан бұл шығарма айтыла бермейтін тарихи шындықтың беті ашылған шығарма болып қазақ тарихында қалары сөзсіз.

«Әй, дүние-ай!» романының тақырыбы – ХХ ғасырдың 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс пен 1991 жылы тәуелсіздік алғалы бергі қазақ даласында орын алған тарихи оқиғаларының сипаты. Роман үш бөлімнен тұрады: «Дейін» – Кеңес үкіметінің орнауына дейінгі кезең; «Кейін» – Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі кезең туралы. «Түйін» бөлімінде осы екі кезеңге кейіпкер Шәйінің көзімен талқылау жасалып, түйіні шығарылады [3].

Романның басты кейіпкері Шәйі – қазақ тағдырының көркем жинақталған тұлғасы. Жиырма төрт жасында жұбайы Тазабек жауыз орыстың оғынан қаза тауып, үш перзентімен жастай жесір қалған Шәйі 1932 жылғы ашаршылықтың қасіретін де көрді. 1939-1945 жылдары Екінші дүниежүзілік соғыста ұлдары Оралбек мен Кеңесбегі майданда қаза тапты. 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісінде 16 жасар шөбересінің қаза болғаны Шәйінің жүрегі қарс айрылғандай жанына батты. Осыншама тағдыр тауқыметін бастан өткерген Шәйі ананың тағдырын бейнелеу арқылы бүкіл бір халықты басынан кешірген өмірін жеткізу жазушының таланты мен білімділігін дәлелдесе керек.

Романдағы күрескер қазақ рухын танытуымен даралана мінезделген Тазабектің отбасына, ағайын-туысына сол арқылы туған елімізге – қазақ халқына қызметі мағыналы іс-әрекетімен дәлелденген. Тазабектің образы қазақтың елі үшін жанын беретін қайсар ұлдарының, батырларының бейнесін көрсетеді. Оқырманды ойға түсіретін пікірлер де көбінесе Тазабектің тарапынан айтылады. Тазабек – қазақ тарихындағы ел қамын жеген батырлардың жиынтық бейнесі. Тазабек арқылы автор өзінің идеясын оқушының санасына сіңдіріп, жүрегіне жеткізе білген.

Романда айтылатын Кобзев, София деген адамдар өмірде болған. Ковзев – әнші, сазгер Қапездің әкесі Байғабылдың досы болған. Ал Софьяға келетін болсақ, Сопыйа – қазақты қырған орыс жендеттерін айыптаушы сол халық өкілінің көркем шындықпен сомдалған тұлғасы. Атақты ақын Көдек Маралбайұлымен бірге қазақ әндерін Қарқара жәрмеңкесінде шырқағанда: “Таза орыс екенін әйгілеп тұрған түрі демесең, қыздың киімі киісі, дауысы, тіпті жүріс-тұрысы – бәрі қазақы. Орыстың қызы қазақша ән айтады, қазақтың дәл бүйтіп жақсы көреді дегенге, көзі көрмесе, көңілі сенбес еді” – деп бейнеленген осы кейіпкер жоғарыда айтылған орыс қызын Софьяның – Сопыйаның өз өлеңін әндете шырқағаны да екі халықтың арасын байланыстырады:

Жайлайды Іле бойын албан, суан,
Қуаныш қысы-жазы қызық думан.
Қытайға бас сауғалап босып жатыр,
Орыстың озбырлығы – бәрін қуған.
Болғанмен затым – орыс, жарым – қазақ,
Ол тартқан маған да ортақ мұң мен азап.
Орыстан қазақ қашса, мен де қашам,
“Қазақтың келіні”, –деп қылар мазак [2; 80].

Кобзев пен Софья сияқты кейіпкерлерден орыстың мәдениеті мен таза пейілін байқаймыз. Сопыйа қайсар, бірбеткей, әділетті жақтаушы қыз боп суреттеледі. Кобзев те шығарманың сюжеттік желісіне бастан аяқ қатысып, қазақтың шаруаларымен мұндас болып көрінетін кейіпкер. Ол да қазақ секілді өз орысынан қорлық көрген. Сонымен бірге Тазабектің өртеніп жатқан үйінен отбасы мүшелерін тегіс аман алып қалған да орыс шаруалары еді. Ал, Сергейчук, Берг сияқты зұлымдар олардың бар жақсылығын жамандығымен жуып-шайып кетеді. Роман кейіпкері Тазабектің де түсінбейтін бір түткілі осы еді. «Бұл орыс дегенің қандай халық?» деп неше мәрте ойы сан саққа жүгіреді. Ақыры сол залым орыстың қолынан қаза болады.

Қазақ даласындағы ұлт-азаттық көтерілісі бұған дейін де әр түрлі жанрдағы әдеби-көркем шығармаларға азық болғаны рас. Олардың ішінде Жетісу жеріндегі Албан көтерілісі жайында қалам тербеген қаламгерлер көп-ақ. М.Әуезовтің «Қилы заман» повесі отаршылдықтың қазақ халқына көрсеткен жүгенсіздігін, әдіс-айласын әшкерелеген, халықтың бостандыққа ұшырап, жан-жаққа тараған (Қытайға ауып көшуі) азапты өмірін осы тақырыпта шебер суреттеген шығарма [4]. Дегенмен, егемендік тұсына дейін жазылған шығармалардың идеологиялық електен өткізіп, бар болмысы толық ашыла алмағанын ескеруіміз керек. Осы орайда, Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-әй» романы аталған олқылықтың орнын толтырып, ұлт-азаттық көтерілісінің Жетісу өңіріндегі бар бояуын нанымды көрсете алуымен құнды. 1916-1991 жылдар аралығындағы болып өткен оқиғалар баяндалады десек те, шығармадағы сюжеттер желісінің дені халықтың Қарқара жәрмеңкесіндегі патша әміріне жасаған қарсылығы мен оның салдарын суреттеуге арналады [5].

Осындай қиын күндерде қазақтың қисық мінезі көлденең тұрған бөгеттей болғаны роман кейіпкерлерінен байқалады. Ұлы Абай өмір бойы: «Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?» – деген сұраққа жауап іздейді үшінші қара сөзінде [6]. Шынымен де, қазақ арасында алауыздық көбейе түскен заман болды. Құрып бітуге шақ қалғалы тұрғанда бірін-бірі қолдаудың орнына, бір-біріне арыз жазғыш болып кетеді. Бәкеннің білімді бола тұра Тазабекке арыз жазуы нағыз наданның қылығын көрсетеді. Пішәннің өлім жазасына кесілуі оны құрметтейтін халықтың сағын сындырып кетті. Сондағы Қапездің айтқаны: «Қазақ десең, өзіңе тиеді, қазақ өзінен озып бара жатқанды, оңтайы келгенде, бір қағып қалмай отыратын ба еді?» [2; 248]. Қазақтың қиын уақытта біріге алмауы да осы себебі де осы бір сөйлеммен шебер берілген.

Романда қазақтың бірде сенгіш, аңқау мінезі бейнеленсе, бірде, бұған кереғар батыл, намысшыл қасиеті бой көрсетеді. Бейбітшілікті, жақсылықты сүйетін қазақ орыстың өзіне осылай күш көрсететінін күтпегені байқалады. Оқу оқымаған, білім білмеген халықты оңай жолмен құрықтаудың әр қилы жолымен орыс басқыншылары қазақты құрықтауға тырысып бақты. Халықты жоюдың астарлы жолдары, ең аяусыз, ең сорақы түрлері қолданылғандығы да жазушы тарапынан ашық айтылған. Жазықсыз жабылған жала, «қолдан» жасалған аштық, аяусыз қырып-жою, бұдан басқа толып жатқан сорақы әрекеттер жылдар бойы қазақ халқын тамырымен жоқ ету мақсатымен жасалғандығын айтқысы келген жазушы халықтың бүгінгі тәуелсіздіктің қадірін білуге, оның жолында жанын қиған ата-бабамызды ұмытпауға шақырады. Бас кейіпкер Шәйінің де тәуелсіздікке дейін өмір сүруі, оның түбі жоқ терең ойлары қаламгердің осы ойының айқын көрінісі.

Шығарманың көркемдік ерекшелігіне келетін болсақ, автор романды қарапайым, түсінікті тілмен жазған, сүйте тұра оның көркемдік қуаты басқа қазақ романдарынан қалыс қалмайды. Әрбір жұмсалған сөзі өз орнында, қажет жерінде тұр. Оның қарапайымдылығы романның беделін асқақтатпаса, керісінше болмайтыны анық. XX ғасырдың басындағы қазақ пен бүгінгі қазақтың сөйлеу тілінде үлкен болмаса да айырмашылық бар екені белгілі. Заманға сай, заманның қоғамына, әлеуметтік жағдайға, тарихи оқиғаларға сай тілдің дамып, өзгеріп отыратыны белгілі. Бәрінен бұрын, жазушы тілдің осы өзгешелігін көрсете білгені – оқырманға сол заманның исін мұрнына жеткізе білгені. Ауыл қазағының орысша сөзді қазақ тіліне икемдеп сөйлеуі, диалогтардағы жергілікті халыққа тән сөздердің қолданылуы оқырманды оқиғаның болып жатқан жеріне жеткізгендей болады. Шәйінің жұмсақ мінезі мен нәзік ішкі сезімін, Қалиша ананың аналық мейірімін суреттей білген жазушы Тазабектің болат темірдей берік мінезін, Сергейчук сияқты жауыздың ішкі арам пиғылын да нанымды суреттей білген. Кейіпкерлерінің мінезі ісіне сай үйлесімділік тапқан. Шығарманың көркемдік қуаты да осында болар. Тілінің шеберлігі мен байлығын және сөз қуатын адалдық пен әділдік үшін жұмсай білген, оны халыққа қызмет еткізе алатындай деңгейде қолданған. Қазақтың шешендігі, ділмарлығы, айтқыштығын көрсететін мақал-мәтел, нақыл сөздер өте шебер қолданылған. Нұржекеұлының қолданып отырған қарапайым қаншама қазақ сөзі адамды ойлы әсерге бөлейді. Билік тізгінінен айрылып, бодандықтың бұғауында тыпырлаған халықтың осындай мүшкіл күйге ұшырауын дәл көрсете алды.

Академик З.Қабдоловтың роман туралы ғылыми тұжырымы осы «Әй, дүние-ай!» атты эпикалық туындының поэтикалық сипатын тануымызға айқын бағдар береді: «Ал дәуірлік шындықты көркем жинақтау үшін жекелеген адам тағдыры жеткіліксіз, әр алуан әлеуметтік топтардың қым-қиғаш күрделі қарым-қатынастары, олардың мақсат мүдделеріндегі бірліктер мен қарама қарсылықтар, өмір тіршіліктеріндегі өзекті оқиғалар мен кезенді құбылыстар кең қамтылып, терең тұтастырылуға, сол арқылы жалпы қоғамдық дамудың заңдылықтары танытылуға тиіс. Романның көлемі үлкен, мазмұны қат-қабат, сюжеті мен композициясы орасан күрделі болу себебі де осыған байланысты» [7].

Эпика деген ұғымға қысқаша анықтама беріп кететін болсақ, В.Е.Хализев эпикалық және эпикалық лиризм, драматизм туралы тұжырымдарды стильмен байланыстырады. В.Е.Хализев Аристотельше, әдеби тек – көп жағдайда жинақтаушы және адам өмірінің негізгі формаларын бейнелеудің әр алуан тәсілдеріне негізделген әдебиеттің қалыптасқан тарихи жіктелуі болып табылатындығын айқындай келіп: “Демек, Аристотель әдебиеттің текке бөлудің негізі ретінде шындықты суреттеудің тәсілін қарастырады, эпос – оқиға туралы өз атыңнан айтылған әңгіме, баяндау, лирика – өз-өзіңмен сырласу, драма – суреттелген қаһармандардың іс-әрекеті. Гегель негіз ретінде бейнелеу пәнін қарастырды: эпос – оқиға, лирика – көңіл-күй жағдайы, драма – әрекет”, – деп тұжырымдайды. Эпос грекше сөз деген ұғымды білдіреді. Эпос кейіпкерлер тағдыры, олардың іс-әрекеті, көңіл-күйі, сюжетке негіз болатын өмірлік оқиғалары туралы баяндау екендігі мәлім [8].

Эпоста баяндау өткен шақта айтылады. Баяндау телімдері әдебиетте әр түрлі қолданылатындығы да белгілі. Баяндау кең мағынада алғандағы шығармадағы пейзаж, жағдай, кейіпкерлердің келбеті, көңіл-күйлерінің суреттелуі, тілдік бейнелеу, қайталаулар, автор сөздері, диалог пен монологтар, ішкі сөздер болып табылады. Сондықтан эпикалық шығармада баяндау доминант болады [9].

Эпикалық шығармада басқа өнер түрінде болмайтын кейіпкерлер саны оқиғалар, тағдырлар, детальдар болуы мүмкін [10]. Баяндау формасы тұрғысынан алғанда эпикалық шығармада адамның ішкі жан әлемі терең суреттеледі. Эпикалық шығармада қалыптасу үрдісіндегі күрделі характерлердің сомдалатындығы белгілі. Жоғарыда айтылған теңеулер бұл романда көрініс тапқан [11].

Романды оқып отырғанда кездесетін бір өзгешелік бар. Бұл – сөздердің емлесі. Жазушының айтуы бойынша қазақтың рай, иық, ию деген сияқты сөздерінің алдында «ы», «і» әріптері жазылуы тиіс. Дұрыс нұсқасы *ырай, ыйық, йю* болу керек. Сол сияқты, *сиқырлы, тиын, қиыр, қиын* т.б. сөздерде де «ы» әрпі түсіп қалғандығын, дұрыс нұсқасы сыйқырлы, тыйын, қыйыр, қыйын болып жазылу керектігін айтып дабыл қағады. Романда да өзі дұрыс деп тапқан нұсқаны қолданғандығы көрініп тұр. Бұл әріптердің түсіп қалуының басты себебі, кирилл әліпбиіне көшу кезеңінде қазақта жоқ дауысты «и» дыбысының қосылып кетуінен дейді жазушы. Сонымен қатар, бүгінгі күні үндестік заңының сақталмайтынын басты мәселелердің бірі деп біледі. Осы сияқты мәселелердің басы шешілетін болса, жаңа әліпбиге көшу барысында шешілу керектігін баса айтады. Әйтпесе, әліпбиді тектен текке ауыстыру ешқандай нәтиже бермейтіндігіне кәміл сенімді. Б.Нұржекеұлы емлеге қатысты қателіктерді тек айтып қана қоймай, оларды іспен көрсеткеніне «Әй, дүние-ай!» романыны дәлел.

Латын әліпбиінің нұсқаларын жасау барысында болған қателіктерге байланысты Бексұлтан Нұржекеұлы өз пікірін білдірді: «Бір дыбысқа – бір әріп» дегенге не үшін көшіп отырмыз? Біріншіден, үндестік заңы деген қазақ тілінің негізгі заңы бар. Соны басшылыққа алу үшін көшіп отыр. Осы уақытқа дейін басшылыққа алғанымыз жоқ. Ол қараң қалған екен.» Сонымен қатар, жазушы латын әліпбиіне көшудің саяси астарына да үңілді. «Күні ертең бірі латын, бірі кириллица болып, ел іші екіге бөлінбей ме», – деген қорқынышын да жасырмады [12; 161].

Нәтижелер мен тұжырымдар

Бексұлтан Нұржекеұлы сұхбатында: «Әй, дүние-ай» романын 2004 жылдан бастап жаздым. Біраз уақыт архивті ақтардым. Албан көтерілісін зерттедім» – деген болатын [13]. Романдағы ұзын тарихтың бір үзгі – 1916 жылдан басталған халқымыздың бір бөлшегі албан жұртының басынан өткерген қасіретті оқиғасы баяндалған. 2016 жыл – Алаш қозғалысының 100 жылдық мерейтойы. Бұл – аса елеулі, өте маңызды меже, Қазақ елі мемлекетшілдігінің асыл арқауы. Тарих пен ұлт шежіресін парақтап көрсеніз, сын сағаттарда халық Алашты еске алған. Ойының астарында, ділінің түкіпірінде, тілінің ұшында Алаш тұрған. Бұл – жай сөз емес, мың дәлелі бар дәйекті сөз. XX ғасырдың қан қасап кезеңінде – ашаршылығында, қырғынында, соғысында, тұтқынында, меңіреуінде, еңіреуінде – елдің қандай жағдайда болғаны ашық айқын жазылады. Қазір таза тіл, ұғынықты тіркес, жүйелі сөйлем іздесек, көркем сөзге ұста осы шығарманы оқып, оқиға дәл бүгін болғандай әсер аласың, шебер тілмен суреттелген бірегей шығарма. Тәуелсіздіктің ширек ғасырлық межесінде дара жолымыздың тағылым-сабақтарын парақтадық. Үздіксіз, үзіліссіз алға жылжыған тарих көшінде ұлтты – ұлт, елді – ел еткен құбылыстар, оқиғалар, тұлғалар керемет суреттелген. Қазақстанның тәуелсіздікке жетуінің сан салалы жолы, белестері бар.

Шығарманы мектеп бағдарламасына енгізіп, оқушыларға оқыту өте маңызды. Ата-бабасының осыншалықты ауыр жолмен алған азаттығын әрбір қазақ азаматы бағалауға міндетті. Мұның басы мектептен басталатыны белгілі. Сол себепті де мұндай шығарманы мектеп оқушыларына оқыту – жастардың елім деп өсетіндігіне себеп бола алатыны анық.

Халықтың тағдыр тауқыметі баяндалатын бұл шығарма ұлт-азаттық көтерілістің 100 жылдығына, Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне 25 жыл толуына арналады. Бұл – сөз зергерінің Бексұлтан Нұржекеұлының ұлы жүрегінен туған теңдессіз, қайталанбас туынды.

Қорытынды

Қарымды қаламгердің қай туындысын оқысақ та магниттей өзіне тартып, ерітіп, елітіп жіберетіні хақ. Күрделі, құрмалас сөйлемдерінің өзі жаныңа жақын, жағымды, жұғымды, жүрекке жылы тиіп жатады. Қаламгердің нағыз шынайылығы да сонда, оның кез келген әңгімесін оқығанда өзіңнің басыңнан кешіргендей әсерде қаласың. Сол шығарманың бірі – албан көтерілісіне арналған

«Әй, дүние-ай!» романы. Әңгіменің бүкіл өн бойында күрсінуінен өкініш, үрей мен қорқыныш қатар жүреді. Сол қанқұйлы оқиғаның ішіне еніп кетіп, одан шыға алмай, есеңгіреуді де бастан өткересіз. Шәйінің кемпір болып, жаны шығатын тұсымен аяқталған әңгіменің соңғы сөйлемі: Токсан бір жыл бойы бір кеудеде бір-бірімен арпалысып келген қуаныш пен қайғы сол кеудеде бір сәтте бірге тынышталды деп аяқталады. Оқырман да Шәйінің таусылған демімен бірге тыныштала алады. Бірақ жүректерді сыздатқан осыдан бір ғасыр бұрынғы ұлтымыздың басына төнген қара бұлттың қаншалықты қасірет әкелгендігін жайбарақат қабылдау әсте мүмкін емес-ау... Тарихты ұмыту, оны санадан өшіру болашағы бар ұлт үшін ұятты нәрсе. Сондықтан бабалардың басып өткен жолдарын, олардың бастан кешкен азаптарын қайтара көрмеу үшін жан- жағымызға тек ниеті түзу адамдарды жиып, көршілермен тату болып, ауыз бірлігіміз бен татулығымызды асқақтатып, бейбіт күніміздің кәдірін сезінсек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жазушы Бексұлтан Нұржекеұлымен сұхбатымнан 2.10.2017
2. Нұржекеұлы Б. «Әй, дүние-ай!»: Роман: - Алматы: «Жалын баспасы». 2016. - 328 б.
3. Нұржекеұлы Б. «Әй, дүние-ай!»: Роман: - Түркия, Анкара: «Бенгу баспасы». 2018. - 318 б. (Түрікшеге аударған Г.Шайкенова).
4. Әуезов М. «Қилы Заман» Повесть: - Алматы: «Ап Арыс баспасы» 2016. - 264 б.
5. Худайбергенов Н. Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романындағы жалпы адамзаттық құндылықтар / Вестник Национальной Академии Наук Республики Казахстан. 2017. № 365. 160-165 бб.
6. Құнанбаев А. Абайдың қара сөздері (Nasihatler):(аударған Зафер Кибар). Түркия, Анкара, 2014. – 152 б.
7. Қабдолов З. Сөз өнері: Оқулық – монография. – Алматы: Өлке. 2014. - 496 б.
8. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник/ 4-е изд., испр. и доп. М: Высш.кл., 2005 – 405 с.
9. Сөйлемез О. Юлдашев М. және т.б. "Қазіргі Түрік Әдебиеті-II". Ескішехир: Анадолу Университеті баспасы 2013. - 232 б.
- 10.Чернец Л.В. Литературные жанры. М.: МГУ, 1982. - 338 с.
- 11.Әбдіқұлова Р.М. Жанр және шығарма: Зерттеулер, әңгімелер. - Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. - 288 б.
12. Жаңа ұлттық әліпби: Қазақ жазуын жаңғырту (Ақпараттық-медиа кеңістіктегі материалдар). 1-кітап. – Алматы, 2017. – 537 б.
13. Жазушы Бексұлтан Нұржекеұлымен сұхбатымнан 02.10.2017

References

1. The interview with the writer Beksultan Nurzhekeuly 2.10.2017, Almaty
2. Nurzhekeuly B. "Ai, Dunia-ai!" Roman: - Almaty: "Publishing house Zhalyin" 328 p.
3. Nurzhekeuly B. " Ai, Dunia-ai!": Roman: - Turkey, Ankara: "Publishing house Bengu ". 2018. - 318p. (Translated into Turkish by G. Shaikenova).
4. Auezov, M. "Kily Zaman" Novel: -Almaty: "Publishing house Arys" 2016.- 264 p.
5. Khudaibergenov Zh. "Human Values in the Beksultan Nurzhekeuly's Novel "Ai, Dunia-ay!" Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan ISSN 1991-3494. Volume 1. Number 365 (2017) 160-165, Almaty.
6. Kunanbayev A. Book of Words: (Translated into English by Zafer Kibar). Turkey, Ankara, 2014. –152 p.
7. Kabdолоv Z. Sozoneri: Textbook - monograph. - Almaty: Region. 2014. -496 p.
8. Halizev V.E Theory of Literature: The Teaching book / 4th ed., Thesis. And additional sources. 2005 – 405p.
9. Soylemез, Orhan. Yuldashev, Marufjon etc. "Cagdash Turk Edebiyatları-II". Eskişehir: Publishing University Anadolu 2013-232 p.
10. Chernets L.V Literary Genres: MGU. 1982, - 338 p.
11. Abdikulova RM Genre and work: Studies, stories. - Almaty: "Karatau CB" LLP: "Dastur" 2016. - 288 p.
12. New national alipbi: to develop Kazakh writing (materials in media and communication)
13. The interview with the writer Beksultan Nurzhekeuly. 02.10.2017, Almaty

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОМАНА БЕКСУЛАНА НУРЖЕКЕУЛЫ «АЙ, ДУНИЕ-АЙ!»

Г.Б. Шайкенова

PhD докторант специальности «Турецкий язык и литература»
Университет им. Омара Халисдемира, г.Нигде, Турция, email: gulshat84@mail.ru

В статье рассказывается о романе известного писателя Бексултана Нуржекеулы «Ей, Дуние-ай!», посвященном национально-освободительному движению 1916 года. В романе рассказывается о социальном

положении того времени, бесправном положении народа, исторических событиях в Казахских степях. Дается объяснение идеи автора относительно этих описаний в работе. В статье кратко описывается каждый персонаж, занимающий значительное место в романе. Особое внимание уделяется стилю писателя, художественному оформлению романа, преувеличениям и недостаткам. Объясняется одна из ключевых особенностей - грамматические различия в произведении, которые автор считает правильными в написании. А также анализирует характер нации, данный автором через персонажей.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, народ, стиль, особенность, идея, архив

ARTISTIC PECULARITIES OF THE NOVEL “AI, DUNIA-AY!” BY BEKSULTAN NURZHEKEULY

G.B. Shaikenova

PhD student of the specialty «Turkish language and literature»
Omar Halisdemir University, Nigde, Turkey, email: gulshat84@mail.ru

The article deals with the novel by the famous writer Beksultan Nurzhekeuly "Ai, Dunia-ai!" dedicated to the national liberation movement of 1916. The novel describes the social situation of the time, the dispossession of the people, historical events in the Kazakh steppes. Given an explanation to the author's idea concerning these descriptions in the work. The article briefly describes each character who occupies a significant place in the novel. Special attention is paid to the style of the writer, the artistic design of the novel, exaggerations and shortcomings. One of the key features - the grammatical differences in the work, which the author considers correct spelling is explained. And also analyzes the character of the nation given by the author through the personages.

Key words: national liberation movement, people, style, feature, idea, archive

Редакцияға 03.12.2018 қабылданды.

Қ.МҰХАНБЕТҚАЛИҰЛЫНЫҢ «ТАР КЕЗЕҢ» РОМАНЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚАҒАРМАН БЕЙНЕСІ

А.Е. Айтбаева¹, Б. Қожжекеева²

¹доцент, ф.ғ.к., қауымд. профессор

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,

email: Bekzada61.2018@gmail.com

Мақалада XVIII ғасырдағы Елек пен Жайық бойын мекендеген қазақ халқының хал-жағдайы мен ауыр тұрмысы суреттелген Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романы туралы айтылады. Елдің жағдайына алаңдап аянбай күрес жүргізген Сырым батыр бейнесін толықтыратын тарихи деректер келтіріліп романдағы оқиғалардың ақиқаттығы зерттеліп, зерделенеді. Патшалық Ресейге бағынып, оның отарына айналған қазақ халқының тар кезеңге тап болғаны тарихи негізде нанымды суреттелген. Батыр бейнесін сомдауда өзіне дейін жазылған шығармаларды назарда ұстап қана қоймай, батыр өміріне қатысты негізгі оқиғаларды іріктеп алуға ден қойған жазушының шеберлік қыры мақалада ашық көрініс тапқан. Қазақ деген халықтың ел айтып жүргендей көшпелі, жабайы халық емес екендігін басқа халықтардың да мойындаған мысалдар арқылы көптеп келтіріледі.

Түйін сөздер: патшалық империя, халық, жазушы, дала өркениеті, жауынгер, қазақ

Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романына арқау болған - XVIII ғасырдағы белгілі өңірдегі тарихи оқиғалар. Бұл тұста Елек пен Жайық бойын мекендеген қазақ халқы ата-бабасы мекен еткен атақоныстарынан ығыстырылып, екі жақты талауға түскені тарихи мәліметтерден белгілі.

Осы кездегі елдің хал-жағдайы мен ауыр тұрмысы халық ақындарының Сырым батыр туралы жырларында да кеңінен жырланғаны мәлім болса, жазушы да осы шындыққа аса көңіл бөлгені романдан менмұндамайды. Мәселен, мына тарихи дерек Сырым бейнесін толықтыруға қызмет етіп тұрғаны белгілі. «Маған патша тарапынан толып жатқан сыйлықтар жіберілсе де және одан менің атыма тыныштық орнат деген арнаулы жарлық келсе де, бұл туралы генералдан, бір емес талай жарлық келіп отырса да, мен осының бәріне қарамастан, орыстарға сенбеймін. Бұдан бұрынғы үш жылдарда ұстап алған балаларымызды қайтарып бермесе және сұмырай Даниланы (яғни Донсковты – М.В.) қызмет орнынан алмаса олардан қандай жақсылық күтуге болады» [1; 11].

Көріп отырғанымыздай ол ел мен жер мәселесі тұрған жерде ешнәрседен аянбайды да, қорықпайды да.

Романдағы оқиға Ресейдің астанасы Санкт-Петербургтегі тарихи оқиғадан басталады. Оқырман ә, дегенде II Екатеринаның сән-салтанаты келіскен патша сарайындағы қабылдауына тап болады. Жазушы патшайымның қабылдауына жиналған әрбір кейіпкеріне тәптіштеп сипаттама береді. Бұдан алғаш кездескен кейіпкерлердің барлығы дерлік алдағы негізгі оқиғаға тікелей араласатын жандар болғандықтан автор олар туралы толыққанды мәлімет беруге тырысқаны байқалады. Мәселен, мына үзіндіге үңіліп көрелік: «Императрица бұларды Петр ағзамның аруағына бағышталған әйгілі қызылқүрең залда қабылдайтын болған екен. Барон мұны іштей ырым ғып, жақсылыққа жорыды. Өйткені, басқасын былай қойғанда, колонналарының өзі аршыған жұмыртқадай кіршіксіз ақ мәрмәрден тұрғызылып, қабырғаларына қан түстес күреңқызыл барқыт тұтылған; ал төбесіндегі әлкей-күлекейлері мен әшекейлі айшықтары кіріп келгенінде көзінді тұндыратын бұл залда, – әйгілі Петр ағзамның залында – көп аса кісі қабылдана бермейтін. Сондықтан, осы залда қабылдауды барон ерекше ықылас-пейілдің белгісіндей көрді» [2]. Сән-салтанаты келіскен сарайды мұқият суреттеуге себеп болған нәрсе – ол қазақ халқының болашақ тағдыры. Жазушы осында жиналған әрбір кейіпкердің қазақ тағдырына тікелей араласатын билік иелері екенін назарда ұстап отырған.

Мәселен, Мемлекеттік әскери коллегия президенті Григорий Александрович Потемкин мен оның қабылханасына (аудиенциясында) келген генерал-майор Осип Андреевич Игельстром мансаптарының өзі-ақ олардың атқаратын қызметтерін айғақтап тұрғандай. Жазушы бұл оқиғаның 1785 жылы өткенін нақты көрсету арқылы шығарманың тарихилығына назар аудартып отыр. Ал, Сыртқы істер коллегиясының екінші басшысы Александр Андреевич Безбородкоға берілген: «Иә-ә... патшайым анамыздың оған шексіз сенетіндігі соншалық, граф Безбородко қызметке ұсынған адам өтпей қалған емес. Өзі де сақ кісі ғой, қолына алған әрбір ісін жеті рет өлшеп барып, бір-ақ кеседі» [2;12] – деген сипаттама оқырманға ол туралы толыққанды мәлімет береді. Әрбір бастаған істі «жеті

өлшеп, бір кес» деп түсіндіретін қазақ үшін Безбородконың сауысқаннан сақ қылығының өзі-ақ ол туралы көп сырдан хабар беріп тұрғандай. Ендеше осы аталған шен-шекпен иелері Қазақстанның батыс өңірінде өтетін тарихи оқиғаларға тікелей араласатындығы дау туғызбаса керек. Себебі, бұл – XVIII ғасырдың соңы қазақ тағдырының шырғалаңға түскен кезі болатын. Жазушы аталған романда Елек пен Жайық бойында қазақтардың тығырыққа тірелуін олардың ата-қонысынан айырылғандығымен нанымды суреттеген.

Көркем шығармаға негіз болған уақыт пен сол уақытта өтіп жатқан оқиғаның үндестігін тарихи мәліметтер толықтырып отырады. Бұл кезде қазақтар жан-жақты талауға түсіп, тығырыққа тірелгені тарихтан белгілі. Казак-орыстар, башқұрттар мен Еділ қалмақтарының кезек шабуылынан тұралаған халықтың тығырықтан шығар жолы қалмаған да еді. Талауға түскен халықтың аянышты тұрмысы Нұралы ханның өзін тығырыққа тірегені белгілі.«Қазақстан тарихында» хандықтың ыдырауы Нұралы ханның кемшілігі, оның тәжірибесінің саяздығы ретінде түсіндіріледі. Алайда 1822 жылы Бірінші Александр патша «Сібір қырғыздарының уставын» жариялағаны белгілі. Сол устава:

1. Қазақ елінде бұдан былай «Болыстарды сұлтандар басқарады;
2. Болыстарды «округтерге билік жүргізетін сұлтан сайлайды;
3. «Сұлтан атағы атадан балаға мұра боп қалады» [3; 401-402] – деп көрсетілген.

Міне, ел басқару жүйесіндегі осындай жоғарыдан басқару, яғни отаршыл империяның қол астындағы халықты «бөліп ал да, билей бер» деген саясатының негізінде жасалғандығы анық. Олар үшін қазақ хандығын құлату – мемлекетті жою еді.

Жазушы осындай сәтте елді тығырықтан алып шыққан Сырым батырдың бейнесін жан-жақты сомдау үшін оның тек батыр емес, «сегіз қырлы, бір сырлы» жан болғанын назарда ұстап отырған. Осындай мақсатпен романда оның билік шешімдеріне көбірек көңіл аударылған. Ол жөнінде әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеукунов былай дейді: «Тар кезен» романының басты идеясы – Сырымның осы би ретіндегі образында жинақталған. Бұл бидің ел басқарудың жаңа, тарихта бұрын-соңды кездеспеген тәсілін ойлап тапқаны – тарихи факт» [4].

Сырым батырдың Кіші жүз жұртына сенімділігі мен беделі туралы Орынбордың генерал-губернаторы Игельстром да 1789 жылы 10 мамырда Екатерина II патшаға жолдаған түсінігінде: «Бүкіл Ордада одан атақты, одан артық старшина жоқ... – дейді Игельстром. Сырымның артықшылығы көп. Бүкіл Орда оның аузына қарап, айтқанын істейді деуге болады. Бір сөзбен айтқанда, жиындарда Сырым не ұсынса, Орда, халық оған сенеді де орындайды. Осыған қарап, оны Ордадан алып, тұтқынға ұстау пайдалы бола ма, жоқ па, ол мәселені Ұлы мәртебелі император, сіздің көрегендігіңізге қалдырамын» [2] – деген болатын.

Міне, осындай тарихи деректерге сүйенген жазушы жалаң баяндаудан аулақ. Оның басты себебі – Сырымның өміріне қатысты тарихи мағлұматтардың көптеп сақталуы. Еліміз егемендік алған соң осындай тарихи құжаттарды іздестіруге, оны ғылым мен әдебиетте еркін қолдануға мүмкіндік туды. Міне, осы мүмкіндікті тиімді қолданған жазушы батыр бейнесін сомдауда өзіне дейін жазылған шығармаларды назарда ұстап қана қоймай, батыр өміріне қатысты негізгі оқиғаларды іріктеп алуға ден қойған. Осы оқиғалардың нақтылығы мен деректілігі жөнінде тарихи романдарды тыңғылықты зерттеп жүрген әдебиеттанушы ғалым Г.Орда былай дейді: «Шығарманың тарихилығын арттырып тұрған тарихи құжаттар десек, жазушы 1749 жылғы 6 қарашадағы, 1760 жылғы 18 шілдедегі, 1776 жылғы 25 маусымдағы, 1779 жылғы 4 қазандағы, 1783 жылғы 3 шілдедегі жарлықтардан үзіндіні орынды келтірген» [5].

Бірінші тарауға негіз болған оқиға Санкт-Петербургте өткенмен оның қазақ халқына тікелей қатысты екендігін жазушы Игельстромның ұсыныс-тілектері арқылы растауға тырысқан. Ол Уфа мен Сібір әкімшілік аймағының наместнигі, генерал-поручик Аким Иванович Апухтиннің орнына баратын болғандықтан біріншіден, өзіне дейінгі жарлықтар мен қарарлармен жақынырақ танысу керектігін, яғни тарихи ахуалдың қандай екендігіне көңіл аударады.

Екіншіден, баратын елі туралы толыққанды мәлімет алу керек. Бөтен елге, бөтен жерге барғанда оларды басқаратын адамның олар туралы білуі қажет. Міне, жаңа басшының көздеген осындай мақсаттары оның алдында үлкен міндеттердің тұрғанын түсіндіреді. Құжаттарды ақтарған сайын Урал шекара бекетіндегі елмен жақынырақ тілтабысу, олардың мақсат-тілектеріне құлақ түру қажеттілігі өзінен-өзі айқындала түседі. Осыны жазушы кейіпкердің: «шайқаса-шайқаса шаршаған күннің өзінде, арқа тұтып келген алып елден тауфих таба алмай түңілген жұрт тілі, ділі, діні жақын аржақтағы Орта Азия хандықтарына қарай ауа көшіп кетсе де, бізге жақсы бола ма екен?», – деген ойына сыйғызған.

Бұдан шығатын қорытынды – қазақ елін отаршыл империяның мойындай бастағандығы. Ыждағаттылықтың арқасында 1751 жылдың 29 қаңтарындағы сауда-саттықты жолға қою

мақсатымен жасалған Неплюев пен Тевкелев жобаларының өмір тәжірибесімен ұштастырылмағандығы. Жоба қағаз жүзінде қалған да оны орындаушылар жобаны өмірдегі іс-тәжірибеге асырмаған. Жазушы осындай ұсақ детальдарға мән беру арқылы қазақ елінің тығырыққа тірелген күйінің себеп-салдарын ашуға ден қойған.

Осындай мысалдың бірі – Польша жерінде жүрген инфантерия генералы Игельстромның Императрицаның қабылдауында болып, өзінің ұсыныстарын айтуы. Патшайымға 1775, 1784 жылғы Ережелермен жақынырақ танысқандығы, алайда осында жазылған заңдар мен үкімдердің дұрыс орындалмағандығы туралы пікірінің өтімді болғандығы нақты деректерге сүйенгендігінен көрінсе, мұның өзі оған деген сенімнің арта түсетіндігін байқатады. Игельстромның пікірінше саудасаттықты сол шекаралардың түбіне апару керектігі. Ал Императрицаның: – Қай түкпірде, қандай киянда жүрсеңіздер де, Ұлы Россия, орыс халқы, Россия тәжі мен тағы Отан алдында еңбегі адал ұлдарының қызметін ешқашан ұмытқан емес, барон мырза! Өлі күнге құлқы беймәлім, мінезі әрпіл-тәрпіл мынау басы асау қырғыз-қайсақ жұртын жөнге салып, күллі Ресейге ортақ Заң жолына бейімдей алсаңыз, сөйтіп оларға да тәртіп пен тыныштық орната алсаңыз, Ұлы Россияға сіңірген ұлық еңбегіңіз ескерусіз қалмайтынына бек сене беріңіз, – деген сөзі Игельстромға деген үлкен міндетті танытуға қызмет етеді.

Осылайша патшалық империяға бағынғандарына жарты ғасыр болған қазақ халқының олардың заңдарына бағынбай келе жатқандығын байқатса, ол халықтың да тегін емес екендігі белгілі. Міне, жазушының да алдына қойған мақсаты – осы. Ол дала өркениетін қабылдаған жауынгер қазақ халқының сан ғасырлардан бері қалыптасқан өздерінің ата заңы бар, олар сол заңға ғана бағынады. Оларды күштеп, зорлап айтқаныңа жүргізе алмайсың дегенге саяды.

Кезінде хан көшіне шабуыл жасаған атаман Чагановтың өзін тізгіндеп тезге салған Сырым патша үкіметі үшін де осал жау емес. Аңыз әңгімелер мен тарихи жырларда жағымды кейіпкерлерді асыра суреттеу басым болса, романда әрбір кейіпкердің ет пен сүйектен жаралған екі аяқты пенде екендігіне көзіміз жетеді. Ақ патшаның атаманын Жайық қалашығына жеткізбей тұтқындайтын Байбақты Сырымның ержүрек батырлығы оны алыс жерге тұтқынға сатып жібергендігімен толыға түседі. Осы сотқарлығы үшін ол кезінде патша ағзамның тас түрмесінде төрт ай отырып та шыққан. Бұлардың айтуына қарағанда Сырым баскесер қарақшы тәрізді ой қалдырады. Ал тарихи құжаттар оның әлсізге тізе батыратын әумесерлігін жоққа шығарғандай. Міне, қазақ елімен шекараға қызметке келе жатқан Игельстромды осындай сан сауал мазалағаны рас. Ой құшағында қалған кейіпкердің монологу мен патшайымға жасаған ұсыныстарының өзі оның бейнесін толықтыруға қызмет етеді.

Сырымның орыс хуторларын шабуының да өзіндік себептері бар секілді. Құжаттарға қарап отырса, казак-орыстардың қазақ ауылдарына тыныштық бермегені сайрап тұр. Аңыз-әңгімелердегідей емес романда әрбір оқиғаның астарына үңіліп, оның себеп-салдарына әлеуметтік талдау жасау басым. 1785 жылғы ақпан айының басында Санкт-Петербургтегі Әскери Коллегия Президенті генерал-фельдмаршал Потемкиннен келген бұйрықты жүзеге асыру барысындағы оқиғаға назар аударып көрелік. Орынбор мен Оралдағы казак әскерлерінің құрамында башқұрттардың көптеп болғаны белгілі. Діні жағынан келгенде олар мұсылман халқы болғандықтан қазаққа жақын. Алайда қазақтарды шабу оларға да оңай емес. Жазушы мұсылман бауырлардың осы сәттегі көңіл күйлері мен жан тебіреністеріне мешіттің азаншысы Шәпи молданың ықпалы болғандығын назарда ұстауға тырысқан. Жұма намазға жиналғандарға намаздан кейін айтылған уағыздың өзі-ақ сол жерге жиналғандардың ертеңгі жоспарына күдікпен қарағандығын растайды.

Осы сәтті жазушы былай сипаттайды: «Самсаған сары қолдан жаны шошып, шын торыққан Шәпи сол күні тебірене толқи тұрып, Жаратқан Иемізге жаман қатты жалбарынып еді. Кім біледі, мыңның тілегі емес, бірдің... бір ғана соның тілегі қабыл болды ма... Әйтеуір, Електің жоғарғы жағындағы қазақ ауылдарын шабамыз деп, мұздай қаруланған екі жүз елудей казак-орысты басшы етіп, оған екі мың жарымға жуық башқұртты қоса ертіп, сондарынан екі ауыр зеңбірек сүйретіп, 1785 жылдың 17 ақпанында Орынбордан шыққан осынау отряд, – майор Смирнов бастаған қарулы қол, – қаладан едәуір ұзап шыққан соң айдалада ақ түтек боранға ұрынып, әлденеше күн адасып, бірталай адамдары мен ат-көліктерінен айырылып, өз-өздерінен азып-тозып, ақыры жарты ай шамасында шаһарға әрең қайта оралған» [2]. Құран-кәрімнің сүрелерінде «Алланың жәбірленуші жағында» екендігі баса айтылады. Осы қағидаға сүйенетін болсақ, басқыншылардың қазақтардың жеріне қол салуын Алла тағаланың өзі де қолдамай тұрғандай әсер береді. Ақ түтек боранға ұрынған әскердің аш-жалаңаш күйде қалаға тоз-тозы шығып келуі біріншіден, олардың бөтен жердің климатын білмейтіндігі болса, екіншіден, жат жердің тасы мен суы да жаттық жасайтындығы. Олай болса, сырттан келгендердің жергілікті халыққа тізе батыруының өзі – отаршылдықтың белгілері.

Отаршылдықтың осындай көрінісінің бірі – ақпанның 17 жұлдызындағы Теке казак-орыстарының шабуылы. Сарайшық қамалынан аттанған Колпаков пен Пономарев отряды Құр Ойыл бойындағы Қаракөл мен Қарабаудағы Беріштер мен Адайлардың ауылына шабуыл жасайды. Алаңсыз отырған қазақ ауылдарын шапқан шапқыншылар 102 адамды тұтқындап, 2955 жылқы мен 83 түйені Орал қаласына айдап кете барады. Алаңсыз жатқан бейбіт халықтың тыныштығын бұзғандарымен тұрмай, оларға экономикалық шығын келтіріп жатқандардың патша ағзамның қарамағындағы әскери қызметкерлер екендігін есімізге алатын болсақ, осының өзі жергілікті халықтың наразылығын арттырып, теке-тіресті ушықтыруға себеп болып тұрғаны белгілі.

Донсковтың жас офицер Петр Назаровқа берген тапсырмасы әскери бұйрық болғандықтан оның орындалатыны даусыз. Алайда казактардан барымталаған олжаның тең жартысы ғана өзіне тиесілі екенін ұққан жас офицердің казактарды аяусыз шабатыны тағы да белгілі. Қулығына құрық бойламайтын зымиян офицердің түнделетіп казактардың ақсақ-тоқсақ, арық-тұрық аттарын жайылып жүрген қазақ жылқыларына қосып жіберуі оқиғаны ширықтыра түседі. Волгаға дейін орналасқан орыс хуторларын шапқан Әжібек пен Жиенбет тәрізді табын руының жылқысын айдап әкетуді көздеген Назаров Айшуақ сұлтанның жылқысына тап болғанын ол кезде білген жоқ еді. Шайқаста Айшуақ сұлтанның баласы Апақтың қазақ болуы казак-орыстар мен казактар арасындағы шиелісті ушықтыра түседі. Жазушы ел арасындағы оқиғаларды осындай нақты оқиғаларға қатысқан тарихи кейіпкерлердің өмірі арқылы тиянақтап отырған.

Романдағы кейіпкерлер жүйесі жөнінде Ш.Елеуенов былай дейді: «Қажығали романында негізгі үш тұлға айырықша бой көрсетеді. Біріншісі – Ұлы мәртебелі II Екатерина патшайым. Екіншісі – құрылғанына екі жылдай ғана болған Уфа және Симбирск әкімшілік аймағының әкімі яки генерал-губернаторы, генерал-поручик Осип Андреевич Игельстром. Үшінші тұлға – қазақтың атақты биі әрі батыры – Сырым Датов. Үшеуінің де кемесі – тарих айдынында ұлтаралық қатынастардың заманынан озық рейдін жасағанымен ел есінде қалған» [6]. Себебі бұл кейіпкерлердің барлығы да өмірде болған, қазақ халқының тарихына қатысты негізгі оқиғаларға тікелей араласқан тарихи тұлғалар.

Үшінші тарауға негіз болған оқиға казактардың жеңілісімен аяқталған. Жас офицер Назаров бастаған казак-орыс әскерлерінің шекара сызығына жақын жерде жайылып жүрген ханның жылқысын айдап алып кетуі, Айшуаққа берген Орынбор шекаралық экспедициясының рұқсат қағазын Назаровтың жыртып тастауы, онымен де қоймай баласы өлген Айшуақты тұтқындап алып кетуі хан-сұлтандардың ғана емес, исі қазақтың мойнына қасірет бұғауын мықтап салғандығының белгісі ретінде суреттелген.

Төртінші тарау генерал-поручик Игельстромның келген бойда іске қызу кірісуімен басталады. Уфа және Сіңбір аймағының жаңадан тағайындалған наместнигін Петербордан шыққан ұзақ жолда мазалаған ой – шекара бойындағы ахуалдың асқынып кетпеуі. Жазушы үш қабатты тас үйдің ішінде өтіп жатқан алқалы кеңестер мен сол жерде талқыланған мәселелер арқылы генерал-майор Александр Александрович Пеутлингтің кім екендігінен, ой-мақсаттарынан хабар береді. Жаңа келген басшыға ел ішінің жағдайын, әсіресе соңғы уақытта бірнеше жерде өршіген шабуылдарды жасырып қалуы оның екіжүзділігін ғана емес, ақ патшаның сенімді өкілдерінің жасап жатқан екіжүзді әрекеттерінің көрінісі еді. Іздеушісі де, сұраушысы да жоқ ақ патшаның қол астына бағынған ұсақ ұлттарға жасалған шабуыл Ресей империясына деген көзқарасты өзгертетінін олар ол кезде ойлағысы да келмеді. Алайда Сырым бастаған қолдың Рештейнер мен Овчинниковтың отрядын баса жаншып, 21 казак пен 40 башқұртты тұтқынға алуы, Таналық қамалын босатуы жауырды жаба тоқуға келмейтіндігін байқатты. Шекара экспедициясының бастығы генерал-майор Зенбулатовтың хаты Пеутлингтің құпия шабуылдарын әшкерелей түсті.

Намазтауда ата-баба рухына Құран-кәрім бағыштап, жау қолындағы Таналықты босатуға аттанған Сырым батырдың қолы күн санап көбейе түседі. Бұл кезде исі қазақ бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарды. Қолға қол, батырға батыр қосылғанын жазушы былай суреттейді: «Аламанның мынадай көңіл ауғанына көзі қуанған қолбасы Сырым, соңына мың-мыңнан сарбаз ертіп келген серіктері – батыр Барақ пен Тіленшіге; Шектінің қызу қанды жас батыры Көтібарға; Тіленшімен бірге Елек бойынан кеп қосылған Таманың ел ағалары, ағайынды Қадыр мен Садырға; сондай-ақ өзінің Байбақтылары мен Сұлтансиықтың жалпы жұртқа белгілі басты-басты кісілеріне де ендігі істің жай-жағдайын осы жерде тағы бір пысықтады» [5; 252].

Орынбор мен Текеден аттанған атты казак әскерін ел үстіне жібермей, маң далада майдандасуды көздеген Сырымның соғыс тактикасын еркін меңгергені оның соғыс стратегі екенін айшықтай түссе, Жайық шебіндегі қамалдарға емес, «ит арқасы қияндағы» Иректіге келуінің басты себебі – туған жердің ойы мен қырын алақандағыдай білетіндігіне мысал. Жайықтың жоғары жағына

жесір алу қамымен келген олар қолға түскен тұтқындарын өз адамдарына айырбастамақ. Олардың ішінде, әрине, жазықсыз, қапыда кеткен Айшуақ сұлтан да бар.

Сырымның ұрыс заңын меңгергендігі жауды қамалда отырғанда ала алмайтындығын біліп, оларды қалай да далаға шығарудың жолын қарастыруы. Көктен сұрағандары жерден табылып, тұтқындарын босатпақ болып қамалдан өздері шыққан әскер мен Сырым батырдың қолы кескілескен ұрыс салады. Сырымның соғыс тактикасын меңгергеніне соғыс тәсілдерін әп-сәтте өзгертуі негіз болады.

Осы оқиға жөнінде Г.Орда: «Таналық секілді мықты қамалының тал-түсте шабылуы Уфа мен Сімбір әкімшілік аймағын аяқ астынан аяғынан тік тұрғызды. Губернатордың қабылханасында бас қосқан шұғыл жиынның негізгі мәселесі де осы Таналық қамалының шабылуы еді. Игельстром жиналғандардың пікірлерін мұқият тыңдау арқылы істің ақ-қарасын шешу үшін мәселені бейбіт түрде келісіммен шешуге бел буды. Барып кел, шауып келдің күні өткенін ол қарамағындағыларға Императрицаның сөздері арқылы түсіндірді. Әскери атаман Акутин, премьер-майор Донсков тәрізді қызметкерлердің пікірін тыңдау арқылы қазақтардың ішінде генерал Суворовтың өзі мойындаған Сырым батыр сынды батырлары бар екені, олардың кезінде Пугачев көтерілісіне қатысқаны жөнінде мәлімет алады. Қарымта қайтару үшін қатаң жазалауға болмайтынын түсінген Игельстром екі жаққа бірдей бейбіт келісім жасау керектігіне тоқталады» [7; 82] - деген болатын. Ғалымның пікіріне сүйенетін болсақ, Императрицаның өзіне деген үлкен сеніміне аса қошеметпен қараған Игельстром бұл мәселені де мұқият шешу керектігін түсінді.

Жергілікті халықпен тілбабысу үшін олардың өздеріне сенімді өкілдерімен келісімге келу керектігін пайымдаған Игельстром Шекара істері жөніндегі экспедицияда істейтін титулярный советник Нұрмұханбет Әбдіжәлеловті (Нұралының күйеу баласы), Айырбас Сарайдың делдалы Шүкірәліні, мешіттің молдасы Шәпиді қабылдап, олардың ұсыныс-тілектерін қабылдайды. Жергіліктің ұлттардың өкілі ретінде келген кісілердің әрқайсысына мұқият қырағылықпен қараған басшы сол өкілдер арқылы қазақ деген халықтың ел айтып жүргендей көшпелі, жабайы халық емес екендігін түйсінеді.

Оны жазушы былай сипаттайды: «Риза болғаны – осы уақытқа дейін төңірегіндегілер: «тағы», «жартылай жабайы», «бұлармен сөйлескеннен гөрі, азулы жыртқыштың өзімен аңдысып-арбасқан әлдеқайда жеңіл» деп, әбден түңілдіріп тастаған мына қырғыз-қайсақтар, қарап отырса, әлгіндей сөздерді айтып жүргендердің өзінен әлдеқайда әдепті де сыпайы; үлкенді – үлкен, кішіні – кіші деп орнымен сыйлай білетін жұрт екенін өз көзімен көріп, бұл елді мүлде басқа жағынан танығаны бір болса; оның үстіне бұлардың аса маңызды шаруаларға да атүсті қарамайтын, әр нәрсені артқы жауапкершілігі мен ұятын ойлайтын арлы халық екендігіне сүйсінгендігі де бар еді» [2; 331].

Жазушы осы оқиға үстінде кеңестік дәуір тұсында көп айтылған «тағы», «жартылай жабайы» деген сөздерді белгілі мақсатпен тырнақшаға алып отыр. Осы сөздер арқылы қазақ халқының ұлылығын мойындамай келген отаршыл империяның ішінде де көзі қарақты жандардың болғандығы қуантады. Жазушы Игельстромның көзқарасын жеке адамның емес, патшалық империяның қазаққа деген көзқарасының өзгеруі ретінде алған.

Қорыта келгенде, романда Жайық казак-орыстары мен башқұрттар Еділ қалмақтарының талауына түсіп, Нұралы ханның тығырыққа тірелгені, Патшалық Ресейге бағынып, оның отарына айналған қазақ халқының тар кезеңге тап болғаны тарихи негізде нанымды суреттелген.

Сырым батырдың елі мен жері үшін өз басын өр өлімге тіккенін, белін шешіп аттан түспегенін, ақ патша мен ханға елінің сөзін сөйлегені үшін жақпағанын тарихи құжаттар растайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Сырым батыр Датұлы. Орал, 1992.
2. Мұханбетқалиұлы Қ.. Тар кезең. Тарихи роман. Алматы. «Мереке» баспаасы. 2012.
3. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы. «Санат». 1966.
4. Орда Г. Қазіргі қазақ романындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім // Жұлдыз. – 2016. – №8. – Б.159-170.
5. Тар кезең тағылымы (Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романы туралы) // Егемен Қазақстан. – 3 қыркүйек, 2014.
6. Елеуенов Ш. Шығармалары. I Т. Тәуелсіздік көзімен. – Астана: Фолиант, 2011. – 536 б.
7. Мұқтар Ә.Қ. Нұралы хан және Сырым батыр. Тарих. Тағдыр. Тұлғалар. Қостанай, 2011.

ОБРАЗ НАЦИОНАЛЬНОГО ГЕРОЯ В РОМАНЕ К.МУХАНБЕТКАЛИУЛЫ
«ТАР КЕЗЕҢ»

А.Е. Айтбаева¹, Б. Кожжекеева²

¹доцент

² к.филол. н., ассоциированный профессор,

¹Кзылординский государственный университет им.Коркыт ата, Кзылорда, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

email: Bekzada61.2018@gmail.com

В статье рассматриваются исторические события из жизни казахского народа, проживавшего вдоль рек Елек и Яик в XVIII веке, которые нашли отражение в романе К.Муханбеткалиулы «Тар кезең». Писателем создан яркий образ Сырым Батыра, возглавившего освободительное движение. Исторически казахский народ в условиях российского колониального режима переживал тяжелый период. В статье анализируются героические подвиги Сырым Батыра, воспетые благодаря мастерству писателя. Тот факт, что казахский народ не был диким, малочисленным народом, иллюстрируется свидетельствами представителей других народов, описанных в романе.

Ключевые слова: царская империя, народ, писатель, степная цивилизация, воин, казах

THE IMAGE OF A NATIONAL HERO IN THE NOVEL BY K. MUKHANBETKALI "TAR KEZEN"

A.E. Aytbayeva¹, B. Kozhekeyeva²

¹ associate professor

² Cand. Sci. (Philology), associate professor,

¹Kyzylorda State University named after Korkyt Ata

²Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

email: Bekzada61.2018@gmail.com

The article discusses historical events in the life of the Kazakh people, who lived along the rivers of Elek and the Yaik in the XVIII century, which are reflected in the novel by K. Mukhanbetkaliy "Tar kezen". The writer created a vivid image of Syrym Batyr, who led the liberation movement. Historically, the Kazakh people in the conditions of the Russian colonial regime experienced a difficult period. The article analyzes the heroic deeds of Syrym Batyr, sung thanks to the skill of the writer. The fact that the Kazakh people were not a wild, small people is illustrated by the testimonies of representatives of other peoples described in the novel.

Key words: Tsarist empire, people, writer, steppe civilization, warrior, Kazakh

Редакцияға 12.02.2019 қабылданды.

АУЫЗЕКІ ӘҢГІМЕЛЕР – ЕЛ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕККӨЗІ

Т.К.Әлбеков

ф.ғ.к., «Қолжазба және текстология» ғылыми-инновациялық бөлімінің меңгерушісі,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан, email: tokhtar58@mail.ru

Зерттеудің бастауында ауызекі әңгімелердің құрылымы, халық прозасының өзгеде жанрларымен арақатынасы, таралу аясы, өзіндік ғылыми сипаты, нақты тарихи оқиғаларға қатыстылығы, олардың тарихи тұлғалар өмірдеректерін қалыптастырудағы маңызы сөз болады. Ауызекі әңгімелердің сюжеттері жаңа замандағы, бергі оқиғаларды қамтытындықтан және зерттеудің көлемі шығын болу себепті оның негізгі ғылыми нысанасына қазақ жеріндегі алғашқы кен орындарының бірі Қарағанды көмір өндірісінің Қазан төңкерісіне дейінгі, кеңестік кезеңіндегі тарихи оқиғаларға қатысты, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске белсенді түрде қатысқан, ауыр зұлматы басынан кешірген адамдар туралы, ұлы Абай өмірінің кейбір тұстарын көрсететін, оның адамгершілік қасиеттерін айқындайтын туындылар алынып, Қазақстан тарихында беймәлім болып келген кейбір тарихи деректер ғылыми айналымға түсірілді.

Түйін сөздер: фольклор, ұлт-азаттық, ауызекі әңгімелер, тарихи тұлғалар, ауызша тарих, сюжет

Халық прозасының ауызекі әңгіме жанрында белгілі бір оқиға сенімді, әрі қарапайым тілмен баяндалады. Ол шағын болғанымен, өзіне тән баяндалу тәсілі, көркемдік жүйесі, композициялық, сюжеттік құрылымы болады. Ауызекі әңгімеге қатысты басты ерекшелік, онда баяндалатын оқиғаның желісі аса кең уақыт кеңістігін қамтымайды және халық прозасының өзге жанрларына қарағанда, таралу аясы шектеулі, нұсқалық үлгілері некен-саяқ. Көбінесе, айтушы өзінің басынан кешірген жайттарды, болмаса жеке басы қарым-қатынаста болған адамның көрген, білген, тіпті, естіген әңгімелерін сөз етеді. Сондықтан бұл жанр – халық прозасының миф, ертегі, хикаят, эпсана, аңыз сияқты салаларына қарағанда жинақы, нақты, шынайы сипатқа ие. Әрине, қай кезеңдерде де халық өзінің күнделікті тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдағы болып жатқан басты оқиғалар туралы ауызша әңгімелер туғызып отырған. Алайда, уақыт өтіп, ауыздан-ауызға таралу барысында олар түрлі өзгерістерге ұшырағандықтан, көпнұсқалық сипатқа ие болған. Сөйтіп, бара-бара ертегі, аңыз т.б. жанрларға ауысып, бүкілхалықтық мұраға айналған.

Тағы бір айта кетерлік жайт, әңгімелердің таралу аясы жалпыхалықтық деңгейде өріс ала алмайтындығынан, сондай-ақ қарапайым ауызекі тілде баяндалатындығынан, жазба көркем әңгімелер секілді қалыптасқан әдеби нормаларға, стилдік қағидаларға бағына бермейді. Әңгімеге арқау болған жерге, өлкеге, аймаққа ғана тән жергілікті, кәсіби, диалекті сөздер, тіркестер, мақал-мәтелдер, нақылдар т.б. көптеп кездеседі.

Әр кезеңдерде жазып алынып, сирек қорларда жинақталып қалған, болмаса бүгінге дейін азды-көпті басылымдарда жарияланған мәтіндерді жүйелеп, ғылыми саралау барысында «Ауызекі тарихи әңгімелердің» тақырыптары: Қазақстандағы тұңғыш өндіріс орны Қарағандының жерінен тас көмірдің табылуы, Ресей өкіметінің шешімімен оның ағылшын кәсіпкерлеріне сатылуы, қазақтардың көмір қазу кәсібіне мамандануы, жұмысшы болып қалыптасуы, олардың ауыр тұрмыс-тіршілігі жөнінде халық туындылары, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске белсенді түрде қатысқан, ауыр зұлматы басынан кешірген адамдардың әңгімелері, Абай және оның айналасын, Ақан сері, Балуан Шолақ, Қажымұқан т.б. өмірін, халыққа жасаған қайырымды істерін баяндайтын шығармалар т.б. болып жалғаса беретінін көруге болады.

Ал «Новеллалық ауызекі әңгімелерге» негізінен жекелеген адамдардың болмыс-бітіміне, тұрмыс-тіршілігіне, кәсіп-мамандығына, көзқарас-ұстанымына қатысты туындылар жатады. Мысалы, бағзы замандарда да, тіпті бүгінгі күннің өзінде де қиыннан қисын табар, ой-қиялы жүйрік қуақы, қу тілді, тапқыр, ділмар адамдар көптеп кездеседі. Ұрпақтан ұрпаққа тарап, қазақ қоғамының әр кезеңдерінде бой көрсететін түрлі адамдардың саналуан мінез-құлықтары, ерекше қасиеттері, болмыс-бітімдері, іс-әрекеттері қулардың жиынтық бейнесі ретінде көрініс береді. Қуларға, тапқырларға, шешендерге қатысты ауызекі әңгімелер көбінесе жиын-тойларда, бас қосуларда, қонақ-кәде үстінде тыңдарман қауымның көңіл-күйін көтеру үшін, болмаса дүниеқор, пасық үй иелерін, немесе қарсы адамдардың, билік иелерінің қайырымсыздығын, әділетсіздігін, үстемдігін тікелей сынап, бетіне басу мақсатында арнайы дайындықсыз, табан астында туындап отырған. Айырықша

ескере кететін жәйт, мұндай әңгімелер орнымен, жүйелі түрде, халықтың қалжыңдасу дәстүрімен, қысқа мазмұнда айтылатындықтан, тыңдарман жадына жылдам жатталып, ел арасына тез таралған.

Өзге жұрттар сияқты қазақ халқында да мергендік, аңшылық, құсбегілік, саяткерлік туралы, тұрмысқа, ұрлық-қарлыққа т.б. байланысты новеллалық әңгімелер мол сақталған. Олардың көпшілігі қызықты оқиғалар желісіне құрылып, тыңдаушыны таңдандырып, өзіне еріксіз тартып отырған. Әсіресе, саяткерлік әңгімелерде қиялға беріліп, әсірелей, асыра айту үрдісі белең алған. Ал тұрмыстық әңгімелерде кәсіп-мамандық, тарихи жағдайлар, жеке адамдардың басынан өткен ауыр жайттар, қилы-қилы тағдырлары баяндалады.

«...Әңгімелерде өмірдің ащы шындығы бейнеленеді. Халықтың мұң-мұқтажын, арманын, үстемдік етушілерге деген ашу-ызасы мен күресін бейнелейтін әңгімелер өмір сүруін тоқтатпай, дамып отырды. Халық оларды тыңдап, ұзақ уақыт бойы есте сақтап, ауыздан-ауызға таратып отырды. Әңгімелерден сол кездегі уақыт ағымын, халықтың дүниетанымын сезуге болады. Кей әңгімелер өзінің көркемдік түрі жағынан қанша әлсіз болса да, тарихи танып-білерлік материал ретінде құнды болып табылады. Тарихи анықтық, нақты шындық – міне, осылар өткен ғасырлардағы әңгімелердің сапасын білдіреді.

...Фольклордың басқа жанрларына қарағанда ауызша әңгіме қандай да бір оқиғаға негізделіп туындайды. Болған оқиғаны бейнелеп шығады. Тарихта белгілі, атақты адамдардың көбінесе ауызша әңгімелерде бейнеленуі, міне, сондықтан. Оқиға болып кеткеннен кейін бірден туындаған ауызша әңгімелердің фольклорлық өмірі көп жағдайларға байланысты. Егер әңгіме өмір ағымына сай келіп, әрі қызықты болса, кең тарап, халықтың жадында қалады. Олардың мазмұны өзектілігімен, қоғамдық маңыздылығымен, көпшілік сұранысымен ерекшеленеді» [1, 10-11 бб.].

Жер қойнауының байлығымен бүкіл әлемге танылған Қарағанды өңірінің, қаласының, көмір өндірісінің тарихы қарапайым көшпелі малшы баласы Аппақ Байжанұлының есімімен тығыз байланысты екендігі мәлім. Оның 1833 жылы шамасында қой жайып жүріп суыр інінен тауып алған «жылтыр тастары» ауыл жұртын таңдандырып, кейін олардың тас көмір екендігі анықталып, Сармантай деген қазақтың иелігіндегі бұл жер (1856) көпес Н.Ушаковпен 250 сомға сатылып, «Қаразабой» алғашқы кен орны жұмысқа қосылған еді. Басында ол Спасск мыс балқыту зауытының ғана қажеттілігін өтеп отырды. ХХ ғасырдың басында «Ушаков және компаниясы» кәсіпорындары қаржылық қиындықтарға ұшырап, кен орнын алдымен кәсіпкер Жан Карноға (сол тұстағы Сади Карно Франция президентінің ұлы) жалға беріп, соңында Николай II патшаның қолдауымен түбегейлі сатылған (1905). Араға екі жыл салып өндіріс Джим Герберт басшылығындағы «Спасск мыс рудаларының акционерлік қоғамы» мекемесінің басқаруына беріледі. Өңірде Кеңес өкіметі құрылған жылы (1918) «Спасск мыс балқыту зауытын» және басқа көмір кәсіпорындарын мемлекеттің меншігіне өткізіліп, Қарағандыға аумағында алғаш А.А.Гапеев геологиялық барлау жұмыстары жүргізіледі. Сөйтіп, Кеңес кезеңінде бұл өңір КСРО көлеміндегі аса ірі көмір бассейніне айналады. Қарағанды өндірісінің тарихына байланысты әңгімелерде Аппақ баланың тас көмір көзін табуы туралы ауыздан бастап кеңестік кезеңнің 50-60 жылдарына дейінгі тарихы баяндалады. Әңгімелердің дені шахтерлердің аузынан жазылып алынғандықтан, олар боямасыз, қарапайым тілмен жеткізілген. Алайда, кеңестік идеологияның салдарынан таптық көзқараста, коммунистік ұстанымдардың ықпалында айтылып, шынайылықтан алшақтаған тұстары да байқалмай қалады. Сондықтан кейбір әңгімелерді оқи отырып, біржақты саясаттың, жалаң пролетариаттық өмір-салттың көріністері айқын көрініс береді.

Профессор А.Гапеевтің жетекшілігімен 1920 жылы Қарағандыға келген геологиялық-барлау экспедициясы туралы, ғалымның жеке қызметі жөнінде сол кезде көмір шахталарының бірінде жұмыс істеп жүрген Шәйт Асайыновтан 1956 жылы жазылып алынған мына әңгімеде жан-жақты сөз болады. «...Гапеев екі күндей тынықты. Ол кезде біздер қазған көмірімізді ауыл-ауылға таратып, тамаққа айырбастап отыратын едік. Қой сойып, қонақасы бердік. Қонақасыны қалай берді десейші? Біз оны былай бердік: бір көгалды жерде, ашық далада. Гапеев әйеліне айтып жатыр:

– Мұны қазақша ет дейді, – деп. Ол екі кісіге бөлек табақ жасап, бас тарттық. Нариман Ахметов түсіндіріп отыр:

– Сойылған малдың басы мал кімге арналып сойылса, соған беріледі, – деп. Сөйтсе, Гапеев қазақтың ол дәстүрімен ертерек таныс екен. Өйткені 1916 жылы Екібастұзда болып қайтқан екен. «Жақсыда жаттық жоқ» деген ғой. Сол күннен бастап-ақ үйреншікті адамымыздай болып кетті.

Содан Гапеев бір жаз бойы болды. Бұрынғы ескі шахталарды аралады. Біршеті Майқұдық, Соқырөзені, Соранға дейін, осы Қарағандыны түгел тексерді ғой. Мен және Жүніс дейтін кісі бар екеуміз алғашқы күннен бастап қашан Қарағандыдан қайтқанынша Гапеевтің қарауында жұмыс істедік. Бірақ қазір бізді ұмытып та қалғаншығар...

Бір күні бір қызық уақиға болды. Қарағандыдан ұзай бердік. Жаңбырсыз, бұлтсыз күндері жеткен жерімізге түней де салып жүрдік. Оған ішімнен ренжіп те жүрдім.

Бір күні күндіз атып алған бес-алты үйректі асып жеп, Соқыр өзенінің бойында жатып қалдық. Гапеевтің қасында жүретін Виктор деген жігіт бар еді. Таңертең бәріміз де тұрдық. Гапеев те тұрған. Ал әлгі Виктор ұйықтап жатқан-ды. Бір кезде «түр!» деп оның үстіндегі көрпесін біреу жұлып алды. Дәл бауырында от орнындай болып иіріліп бір қарашұбар жылан жатыр. Гапеевтің зәресі ұшып кетті. Виктор әлі ұйықтап жатыр. Оны оятсақ, қозғалып кетуі мүмкін. Байқамай жыланға соқтықса, жылан шағып алуы мүмкін. Сондықтан бір адам қолынан, бір адам аяғынан сүйреп ала қаштық. Төсек қозғалғанда жылан басын ортасынан шығарып, қайқайтып ала қойды. Виктордың зәресінің кеткені-ай! Сонан кейін далаға сирек қонатын болдық-ау! Сол жылы күзгі суық түсе қайыра қайтып кетті. Содан кейін қайтып оралған емес. Кісі-ақ еді!» [2].

Бүгінгі күнге жеткен ауызекі әңгімелерде белгілі бір тарихи оқиғалар сенімді, әрі қарапайым тілмен баяндалатыны аңғарылады. Көбінесе, айтушы өзінің басынан кешірген жайттарды, тарихи оқиғаларды, болмаса жеке басы қарым-қатынаста болған адамның көрген, білген, тіпті, оқиға кейіпкерінің аузынан естіген әңгімелерді сөз етеді. Әсіресе, халықтың басынан өткен ауыртпалықты сәттерді, қанды оқиғаларды, отаршылдарға қарсы күрестерді, ел басшыларының, батырлардың, тарихи тұлғалардың ерлік, азаматтық істерін бейнелетін деректік мазмұны басым әңгімелер көптеп кездеседі. Мысалы, Орталық ғылыми кітапханадағы есімі белгісіз сарбаз жеткізген «1916 жылғы Ақмола уезі, Сарыарқа болысындағы көтеріліс» атты ауызекі әңгімеде қарусыз ел адамдарының мұздай қаруланған патша әскерлеріне қарсы көтеріліс шынайы баяндалады. Дәлел үшін әңгімеден қысқаша үзінділер келтіруге болады.

«...Ізін суытпай 1916 жылғы 25 июльде «Қазақтан қара жұмысқа кісі берсін!» деген бұйрық жетіп келді.

Елдің жүрегі енді аузынан шықты, «салдат сұраған екен» деп шошыды. Болыстар бұйрықты орындағанын тәуір көрді. Ел бермегенін көздеді. Көзқарасы бұзылды, болыстар ұлықтығын істей бастады, оған ел көпшілігі көнбеді. Жанжал болды, болыс, тілмаш, ауылынайлардың қағазын, мөрін тартып алды, кісі, тізім бермейтіндікке бекіді, «Қарсы тұрамыз, қасықтай қанымыз қалғанша патшаның, төрелердің әділсіздігіне көнбейміз!» деген бірлікті күшейтті. Бұрынғы ру араздық қалып, мейілінше бауырмал болды. ...Қысқасы, соғысуға бетті түзеді, арабастық сайлап, ретпен соған бағынды. Осы күнгі Сарыарқа болысы (ескіше Көнек, Қарағаш) деген елден екі мыңдай кісі әскерлік сабына тізілді. Басқа жақтан өзі тіленіп келген де бар. Бәрі үш мыңнан артық кісі болды. Сентәбр айының іші, Аймысық деген таудың бауырында көп қосын шеру тартып жатты.

Қолдарындағы қаруы, машина темірінен ұсталарға соққызған айбалта, найза, кейбіреулерінде бытыралы мылтық, қынапсыз ескі қылыш, киімдері: кигізден істелген көнек (ескі батырлардың сауытындай); бастарында: төбесі жіңішке, ұзындығы екі қарыс, сайларын қызылмен жүргізген құлақшын тәрізді қоқима бөрік, іштерінен шандыған арқан, кейбіреулері жіңішке шыбықтан шарбақ тоқып киген (бұлардың бәрі оқ өтпестің амалы). Бұл уақытта осы күнгі Қорғалжың болысы (Тінәлі деген ел) бір пристопты Рақымжан деген азаматтың басшылығымен өлтірген. Содан 300 салдат шыққан хабар келген.

...Бірталай қазақтан ұстаған тұтқындары бар 200 салдаттың келіп қалғанын білді, алдынан қазақ әскері қарсы шығып, енді соғыс болды. Орыста мылтық бар деген қазақтың есінде жоқ, өшігіп отырған көңілмен көкбар тартқан адамдай қаптап атты қойды. Тоғыз атты салдаты бар, өңгесі арбада, аттылар арбаның екі жағына кезек шыға састы. Қазақтар таяна бергенде арбаның қазақ жағына шығып алып, аттан түсе қалып мылтықты қардай жаудырды. Жаяулары да атып жатыр, мылтықтың оғы бұршақтай түсіп, түтіні тұмандай болды. Әлі қазақ қайтқан жоқ, алдымен Әбділда Бекұлы деген бір азамат жетіп барып, найзаны сала бергенде, өкпеден тиген көп оқтың күшімен қалпақтай ұшып түсті. Онымен қоса апыр-топыр қазақтан құлап-құлап қалды, кісі қалып, ат ойнақтап шығып жатыр, ат жығылып, кісі мінгесіп жүр, салдаттар маңына жолатпады. Қазақ әскері кейін серпілді.

Санап келгенде өлген атта есеп жоқ, жиырмаға жуық кісі өліпті. Бұрынғы ойдай болмады, әскердің көбі жасырынып қашып жатыр, бастықтары айқайлап тоқтатып жүр. Енді қолтықтаспады, алыстан қоршап жүріп алды, әйтеуір, орысты жүргізбеді. Орыс та сасайын деді. Қысқасы, осымен шөлге екі күн қамады. Үшінші күні артынан 500 салдат ел шетіне келіп қалды деген хабар келді. Енді әлінің келмейтінін білді ел, мұнымен өз бетімен қоя беріп, әскер тарап, елді көшіріп Шуға қарай қашуға бет түзеді. Бір күн, бір түн тоқтамай көшіп «Ескене» деген жерге барғанда, кейінгі 500 салдаттың алды қуып жетті. Соғысарлық шама жоқ, әскер тараған, ел қашып құтыла алмады. Сол жерге қонды. Атқа мінер ел адамдары қашып, қатын-бала, шалдар қалды. Орыс түгел жетіп, қалған елді түгел тұтқын қылды.

...Кез-келген қазақ баласының қоянша секіріп өліп жатқанының саны жоқ. Ел малдан, жаннан безді, әке баладан айырылды, қашқаны аң болды, қашпағаны мылтық пен қылыштың жүзінде қор болды. Ел адамдары «Қиямет осы!» десті. Қалған ел қарады, жүзін берді. Хан болдың деп елдің бас көтерерін (Алсын, Оспан тағы бірнешелерін) тұтқын қылып, Ақмоланың қаласына алып кетті» [3].

Бұл – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің бір ғана көрінісі. Ал шаң басып, сарғайған қолжазбалар қаншама тарихи оқиғаларды, деректерді жасырып жатыр. Ол жағы көптеген зерттеушілерге беймәлім.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде өткен тарихи оқиғалар мен танымал тұлғаларға байланысты туындаған ауызекі әңгімелерде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістен өзге халықтың басынан өткен қилы-қилы кезеңдер, ауыр трагедиялық жағдайлар, ел тағдырына жауапты белгілі қайраткерлердің көркем бейнелері айшықталады. Олардың қатарында ұлы Абай мен әкесі Құнанбайға, атасы Алшынбайға, маңайында Қиясбай, Көкбай, Базарәлі, Көкше, Мырзахан т.б., Абдрахман, Уәсила, Әубәкір, Ақат секілді туыстары жөніндегі, Балуан Шолақ, Қажымұқан, Ақан сері, Шорманның Мұсасы, Шоң, Саққұлақ билер жайындағы, атақты аңшы-мергендер, саяткерлер, күлдіргі-қулар, айтқыш-шешендер мен тапқырлар туралы әңгімелер бар. Солардың бір тобы – Абайдың әділ билігін, ақыл-парасатын, адамгершілік қасиеттерін ашып көрсететін туындылар. Солардың сапындағы мына әңгімені семейлік Қ. Хайроллаұлы 1947 жылы белгісіз айтушыдан жазып алған:

«... Бұл кезде Бибіш Абайдың қолында болған кездерінде Абай 34 жаста еді. Бұл 1879 жылдарында. Қайнағам Естемір Игембай баласы жылқысын бақты, күйеуім Шынтай қойын бақты. Мен үй шаруасына айналыстым. Жиыны – Абайдың өзімен, оның балаларының қолында 13 жыл болдым. Ең алғаш барғанымызда малымыз жоқ, қамқор адамның қарамағында барған едік. Он үш жылдың ішінде бізге 500 қой бітті. Мен Абайдың қолына барғанда 19 жаста едім. 32 жасымда өз еркіммен қайта көштім» [4].

Осы бір әңгіменің өзінде Абай мен оның ұрпақтарының әділдігін, кісі ақысына қиянат жасамаған адалдығын, әлсізді демеп отыратын жомарттығын көруге болады. Бұл Кеңес кезеңіне дейінгі қазақы қоғамдағы қожайын мен қызметшінің, жалшы-малшының арасында қалыптасқан қарама-қайшылықтың (оппозициялық пиғылдың – Т.Ә.) Абайдың азаматтық ұстанымдарынан сырт екендігін білдіреді. Абай талғамы бойынша әр адамның маңдай терімен келген еңбегі адал бағалауы тиіс.

Біз бұл ретте бірер тарихи ауызекі әңгімелерге ғана тоқталып өтуді мақсат тұттық. Себебі, халық прозасының өзге жанрларына қарағанда, тарихи мазмұндағы әңгімелердің деректілігі үлес-салмағы басым келеді. Сондықтан бұл жанрдың тарихилығын да түбегейлі түрде зерттеу қажет етіледі.

Түйіндеп айтқанда, осы шағын ғана шолу еңбектен бағзы замандардан бері атадан балаға ауызша тарап келген халықтың прозалық мұралары, әсіресе аңыздар мен ауызекі әңгімелер ұлттық тарихтың қайнар көздерінің бірі екендігіне көз жеткізгендей болдық. Оларда баяндалатын оқиғалар, көрсетіліп отыратын деректер, қайраткер тұлғалардың өмірі мен қызметіне қатысты мәліметтер – көркемдік қиялдың жемісі емес, керісінше, нақты тарихтың, дәлелді шындықтың нысанды белгісі ретінде аса құнды. Себебі бұл жанрларды қамтытын туындыларда реалды кейіпкерлердің аты-жөні, атқарған іс-әрекеттері, яғни тарихи бейнесі шынайы суреттеледі. Бұл аңыз-әңгімелерде көркем қиял мүлде болмайды деген біржақты тұжырым емес. Рас, қоспа, қиял кездеседі, бірақ миф, ертегі, хикая, хикаят жанрларындағыдай кең ауқымды қамтымайды. Мәселен, шежірелік аңыздарда қазақ халқының, оның бірлестіктерінің, ру-тайпаларының, төре-төлеңгіттері мен қожаларының ата-тегін көркем сөзбен баяндай отырып, ұлттың сан ғасырлық тарихнамасын, тұтас бір ұлттың өсу-өрбу жолдарын айқындап береді.

Күй аңыздарда дәстүрлі қазақ музыка өнерінің, жекелеген туындылардың шығу тарихын баяндау арқылы ұлттық руханияттың негізін қалаушы Қорқыттан кейінгі ұлы өнерпаздардың өмірі мен шығармашылығын, олардың әр кезеңдердегі мәдениетке қосқан үлесін айқындауға, сөйтіп, біртұтас мәдениетінің біртұтас тарихын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ал топонимдік аңыздардың да деректік сипаты, тарихи негіздері басым болып келетінін аңғаруға болады. Ұлы даланың әрбір тасы, тау мен ойы, сай-саласы, өзен-көлдері атауларының жеке-жеке шежіресі оларды қоныстанған ру-тайпалардың, қайраткерлер мен батыр-баһадүрлердің тарихымен тығыз байланыста өрбіп отыратындығы аңғарылды. Тарихи аңыздарға арқау болған ұлт-азаттық идеясы қашанда елдің еркіндігі мен бостандығын, ерік-жігерін, ерен ерлігін ту етіп, тәуеліздік ұстанымдарын сан ұрпақтың санасына сіңіріп келді. Ел басына күн туған сын сәттерде аңыз әңгімелер әр азаматтың жүрегіне асқақ рухтың ұрығын септі, отансүйгіштік сезімін оятты. Ауызекі әңгімелердің оқиғаларын айтушы өзінің басынан кешіріп, болмаса оған қатысты кейіпкердің аузынан есту арқылы баяндайтындықтан,

аңыздарға карағанда бұл жанрлардағы туындылардың деректілігі басым болып келетіндігіне көз жеткізілді.

Ұзақ жылдар бойы бабалардан аманат болып жетіп, елдің сирек қорларында жатып қалған араб әліпбиінің шағатай, қадім, төте жазуларда хатқа түскен бұл жәдігерлер толық жарияланбағандықтан, бүгінге дейін олардың зерттелуі де кемшін болып келді. Сондықтан зерттеушілерге де, жалпы оқырмандарға да қолжазба мәтіндермен танысудың мүмкіндігі аз болды. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты дайындаған «Бабалар сөзі» жүз томдық сериясы (2004-2013) осы олқылықтардың орнын толтырып, бірегей топтаманың 80-89-томдары аталған жанрларды қамтыды. Сөйтіп, қазіргі буын мен кейінгі «Мәңгі ел» азаматтарының қазақ халқының өткен тарихы мен мәдениетін, салт-дәстүрін, фольклорын кең ауқымда оқып-тануына, құрмет көрсетуіне, отансүйгіштік рухта тәрбиеленуіне мүмкіндіктер туғызды. Бұл үрдіс халық әдебиетінің негізінде ұлттық тарихты толықтырып, жаңаша жазуға зор ықпалын тигізеді деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

Әуесбаева П. Алғы сөз //Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013. Т. 96: Ауызекі әңгімелер. – 432 б.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты. Қолжазба қоры. 432-бума.

Орталық Ғылыми кітапхана. 1022-бума.

Орталық Ғылыми кітапхана. 629-бума, 10-дәп.

УСТНЫЕ РАССКАЗЫ – ИСТОЧНИК ИСТОРИИ НАРОДА

Т.К. Албеков

к.филол.н., руководитель научно-инновационного отдела «Рукописи и текстология»

Институт литературы и искусства им.М.О.Ауэзова, г.Алматы, Казахстан

Алматы, Казахстан, email: tokhtar58@mail.ru

В начале исследования речь идет о составе устных рассказов, о взаимосвязях народной прозы с другими жанрами, ареале распространения, научные характеристики, отношение к подлинным историческим событиям, и их роли в формировании источниковой основы жизнедеятельности исторических личностей. В научный оборот впервые вводятся малоизвестные до настоящего времени сюжеты устных рассказов, охватывающих исторические события досоветского и нового времени. Поскольку формат исследования носит ограниченный характер, в его основу легли трагические моменты восстания на Карагандинском угольном бассейне, повествования о судьбах людей, погибших в период восстания 1916 года, некоторые исторические сведения из биографии Абая, характеризующие его гуманистическую сущность.

Ключевые слова: фольклор, национально-освободительный, устные рассказы, исторические личности, устная история, сюжет

ORAL STORIES - THE SOURCE OF HISTORY OF PEOPLE

T.K. Albekov

Cand. Sci. (Philology), head of scientific-innovation department "Manuscript and textual criticism»

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan, email: tokhtar58@mail.ru

At the beginning of the research, there is the discussion of the composition of the oral stories, the interaction between the folk prose and other genres, the area of spread, scientific characteristics, attitudes to real historical events, and their role in formulation of the source basis of vital activity of historical personalities. For the first time the little-known plots of the oral stories covering the historical events of the pre-Soviet and modern times have been introduced into scientific circulation, and since the format of research is limited, it was based on the tragic moments of the uprising in the Karaganda coal basin, the narrative about the fate of people who died during the uprising of 1916, some historical information from the biography of Abay, characterizing his humanistic essence.

Key words: folklore, national liberation, oral stories, historical personalities, oral story, plot

Редакцияға 13.02.2019 қабылданды.

ӘЛІШЕР НАУАИДЫҢ «МУХӘКӘМӘТУЛ-ЛУҒӘТӘЙН» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ МЕН АУДАРЫЛУЫ

Т.Е. Қыдыр¹, Ж.Б. Бейсенбинова²

¹ Ғылыми жетекшісі: филол.ғ.к., доценті,

² шығыстану факультетінің 2-курс магистранты,

^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

email: beisenbinovazh@gmail.com

Мақала түркі әлемінің ойшылы, сөз зергері, ортағасырдың ұлы ақыны Әлішер Науаидың лингвистикалық трактаты «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» (Екі тілдің таласы) шығармасына арналады. Әлішер Науаидың түркі тілі мен парсы тілін бір-бірін салыстыру арқылы түркі тілінің үстемдігін көрсету мақсатында жазылған шығармасы еді. Шағатай тілінде жазылған «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» еңбегі әлем ғалымдарының қызығушылығын тудырған. Осы мақалада бұл шығарма төңірегінде жасалған аудармалар мен зерттеулерге шолу жасалады.

Түйін сөздер: Науаи, «Мухәкәмәтул-луғәтәйн», қолжазба, шағатай тілі, парсы тілі, аударма, әдебиет

Тіл – қатынас құралы ғана емес, сонымен бірге әр халықтың ұлт ретінде ұйысуының, өмір сүруінің басты нышаны. Тілі жойылған халықтың өзі де жоғалаты анық. Сондықтан да ұлт қамын ойлаған жандар қашанда ана тілінің тағдырына бейжай қарамаған. Орта ғасырларда Ислам өркениетінің аясына ұйысқан түркілер де өз тілдерінің ертеңгі күніне алаңдаушылық білдірген. Қараһандықтар билігі тұсында өмір сүрген Махмұт Қашқари: «Қасірет мұңын түсіндіріп, шағыну үшін түркілерге өз тілінде сөйлеуден басқа жол жоқ. Өзінің ортасындағы жауларынан жерініп келгендерді түркілер әрқашан қамқор қанатының астына алып, төнген қауіп-қатерден құтқарады. Олармен бірге басқалар да пана табады. Сол себепті түркі тілін үйренудің қажеттілігін өмір талабы мен ақыл таразысы әбден дәлелдеді» [1; 35] - деп жазса, оның замандасы Жүсіп Баласғұн: «Арабша, тәжікше кітаптар көп, Ал, бұл-біздің тіліміздегі тұңғыш даналық жинағы» [2; 15], деп, сол кездегі түркі тілінің хал-жағдайын ашына отырып жазған. Ислам мәдениетімен бірге келген араб, парсы тілдері дінді жаңадан қабылдаған халықтардың тілін жұтып жіберудің алдында тұрғанын Ахмет Иасауи да өз хикметтерінің бірінде атап өтеді [3; 100]. Осыдан-ақ тіл үшін күрестің тарихы тереңде жатқанын көреміз.

Қараһандықтар билігі тұсында өмір сүрген ақындар тіл тағдырына алаңдаушылық білдіріп, өз шығармаларының ішінде атап өтсе, бертін келе бұл мәселе кеңінен қозғала бастаған. Ғылым мен әдебиеттің тілі ретінде мойындалған араб һәм парсы тілдері XIII-XIV ғғ. түркі жазба тілін ығыстырып, ғылыми айналымнан шығара бастағанын сезген Әлішер Науаи «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» атты шығарма жазған. Науаи бұл туындысында парсы мен түркі тілінің сөздік қорын салыстырып, түркі тілінің өмір сүруге хұқы бар екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп шыққан. Жастайынан араб, парсы һәм түркі поэзиясына қанық болып, елу мыңнан астам жыр жолдарын жатқа білген [4; 206] ақын өз шығармалары арқылы барша адамзат баласына ортақ кемелдік ұстындарын жырлаған. Сондықтан да оны тек бір халық әдебиеті көлемінде ғана атап өту жеткіліксіз болар еді. Ең алдымен, Әлішер Науаиды орта азиялық түркі тілінде (қазір ол ескі өзбек тілі деп аталып жүр) сонау XV ғасырда ғажап көркем туындылар жасаған, бұл тілдегі әдебиетті көп ғасырлық дәстүрі бар тәжік-парсы әдебиетінің биігімен теңестірген алып шайыр деп білеміз [5; 112-113].

Әлемдік әдебиетке Фердоуси, Сағди, Жәми сияқты алыптарды берген парсы поэзиясының дәстүрінде әдебиетке келген Әлішер алғашында өлеңдерін парсы тілінде жазғанымен де көп ұзамай-ақ түркі тіліндегі өлеңдерімен әдебиеттің ақ айдынына шықты. Бұл кезде түркі тілі жыр жазуға жарамсыз деп, Шығыстың шайырларының барлығы дерлік, парсы тілінде жазатын. Міне, Ә. Науаи осы бір қалыптасқан жаңсақ пікірді жоққа шығарып, түркілік сөз өнерінің мол мүмкіндіктерін барынша пайдаланып, осы тілде тамаша жыр жауһарларын жасап, түркілік әдебиетті әлемдік аренаға шығарған ұлы ақын болды. «Өз ғазалдарымды түрікше жаздым» деген Әлішер түркі тілінің ғажайып тіл екендігін жасампаз жырлары арқылы дәлелдеп, өзі де осы тіл арқылы түркі әлемінің шексіз құрметіне бөленіп қана қоймай, сонымен бірге әлемдік әдебиеттің жарық жұлдыздарының біріне айналды [6; 266].

Өз тілінің жанашыры болған, түркі тілінің беделін арттыруға ат салысқан Әлішер Науаи 1499 жылы түркі тілінің бай сөздік қорымен қатар, өзінің саздылығы мен құдіреттілігі жағынан парсы тілінен асып түспесе, кем емес екендігін дәлелдеу мақсатында теңдесі жоқ еңбекті жазады. Автор тіл майданына түркі пен парсы тілін әкеліп, тілдердің фонологиялық, лексикологиялық, грамматикалық жақтарын салыстырып, шығарманы «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» деп атайды. Түркі тілінің демеушісі болған Науаидың бұл шығармасы күні-бүгінге дейін өзектілігін жоғалтпай, оған деген қызығушылық ғасырлар бойына жалғасатынына күмән жоқ.

Сөз шеберінің «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» атты шығармашылық мұрасы әлем тілші ғалымдарының назарын аударды. Сондықтан да бұл туынды бірнеше тілдерге тәржімаланды.

Алғаш рет еңбекті батыс ғалымы М.Куатремер 1841 жылдың 1-наурызында Париж қаласында «*Chrestomaties Orientals, Extraits d'Ali-Schir*» еңбегін жариялайды. 1845 жылы еңбектің түзетілген нұсқасын «*Chrestomathie en Turk oriental*» кітабында «Мухәкәмәтул-луғәтәйннің» француз тіліндегі аудармасын қайта басып шығарады. Бұл шығарма Париждің Ұлттық кітапханасында сақтаулы. Сондай-ақ ғалымның бұл аудармасы 1842 жылы Қырымдағы Бақшасарайда жарық көреді.

Сондай-ақ батыстағы бұл еңбекпен айналысқан ғалымдардың қатарында Арминий Вамбери де бар. Ол «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» шығармасының Будапешт нұсқасының аудармасын Венгриядағы «*Nyelvtudomány Közlemények*» журналының I басылымында 1862 жылы 112-130 беттер арасында жариялады [7; 3].

Ал 1966 жылы Роберт Деврикс Лейден қаласында «*Judgment of two languages; Muhakamat Al-Lughatain by Mir `Ali Shir Nawai; Introduction, Translation and Notes*» атты ағылшын тіліндегі аудармасын басып шығарады. Алайда автор Науаидың бұл еңбегіне сын пікір білдіреді. Ол: «Бұл шығарманы оқыған әрбір лингвист Науаидың өз позициясын толыққанды дәлелдемегенін ескере алады, себебі автор парсы тілінде баламасы жоқ түркі тіліндегі сөздерді мысалға келтіре отырып, парсылар сол үшін де түркі тілін қолдану керек деп тұжырымдайды. Бұл өте әлсіз дәлелдеме, себебі парсы тілі кірме сөздері аз, ғажайып тілдердің бірі. Қалай болғанда да, тілдің сұлулығы мен беделі әдеби ортада оның тілдік қорына байланысты емес, мұнда сөздердің нақты ойды білдіруі, айқындығы мен дұрыс жеткізілуі маңызды орын алады. Науаи өзінің еңбегінде түркі тілінің сөздік қоры жағынан бай екендігін дәлелдей отыра, сол шығарманың өзінде көптеген араб және парсы сөздерін қолданған». Автордың ойынша «Науаи лингвистикалық трактатын тек түркі тілінде жазатын болса, оның беделін одан сайын жоғарылатар еді», [8] -деген өзінің қысқаша ойын айтады.

Түрік тарихындағы алғашқы маңызды еңбектердің бірі – 1941 жылы Анкарада жариялаған Рефет Ышытманның «*Ali Şir Nevai, Muhakemet-ül-lûgateyn*» болса, екіншісі - 1968 жылы жазылған Агах Сыры Левендтің «*Ali Şir Nevai*» атты 4 томдық еңбегінің соңғы томындағы (187-217 беттер) «*Мухәкәмәтул-луғәтәйн*» мәтініне арналған [7; 3].

Әлішер Науаи өзінің туып-өскен Ауғанстан мемлекетінде де «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» шығарма төңірегінде бірнеше аудармалар мен зерттеулер жүргізілді. Олар үш түрлі жолмен жарыққа шыққанын көреміз:

1. «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» кітабының түпнұсқа мәтіні алғаш рет 1984 жылы Ауғанстанның Кабул қаласындағы доктор Мохаммад Якуб Вахиди тарапынан басылып шықты. Алайда, ғалымның қысқаша өмірбаянында айтылғандай, бұл жұмыс сәтті шықпаса да, мәтінді дайындауда ғалымдардың бірқатар жарияланымдары пайдаланылып, аудармашылар ат салысқанымен ерекшеленеді.

2. «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» кітабының екінші басылымы Пәкістанның Пешавар қаласында 1984 жылы (хижри жыл санауы бойынша 1363 жылы) жарық көрді. Бұл басылым Тұрхан Генжейдің парсы аудармасын қайта қарастыру болып табылады. Аудармашы қысқа кіріспесінде ол парсы аудармасындағы кейбір қателерді түзетіп, оларды кітаптың соңында бөлек кестеде көрсетіп кеткенін жазады.

3. «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» кітабының үшінші басылымы Кабулда 2009 жылы жарыққа шықты [9].

Ал енді Әлішер Науаи шығармасында кеңінен талданатын парсы тілінің отаны – Иран Ислам Республикасындағы әйгілі ғалымдардың зерттеу жұмыстарын да атап өтейік. «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» шығармасы парсы тілінің кемшіліктерін айқындап көрсеткен еңбек болғанымен де, сол елдің ғалымдары тарапынан біраз қарастырылды.

Иран мемлекетінде бұл еңбекті парсы тіліне алғаш болып Тұрхан Генжей (Тегеран, 1323) тәржімалаған. Кейіннен Әлішер Науаидың шығармасы төңірегінде ирандық ғалым, доктор Хусейн Мухаммадзода Сыдық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, еңбектің аудармасын Тебриз қаласында басып шығарады. Өмірлік тәжірибесі мол, ғылым жолында бірқатар еңбектері бар Х.Сыдық «Мухәкәмәтул-луғәтәйн» шығармасының жаңа редакциясын жасайды. Бұл басылымда автор бірқатар жұмыстар

жүргізген. 49 беттік кең көлемді кіріспе сөзінде Әлішер Науаидың өмірінің барлық кезеңдері, жасаған қайырымдылық жұмыстары туралы, жүздеген шығармаларымен қатар, сондай-ақ ғалымның түркі тілінің және әдебиетінің дамуындағы үлкен рөлі туралы толық мағлұмат береді. Бұл бөлімде түрік мәтіндерін оқу үшін пайдаланылатын транскрипциялық қаріпті ұсынып, араб және латын жазуының салыстырмалы кестесі жасалынған. Бұл кітапты шығаруда Түркияның Ыстамбұл қаласындағы Топқапы сарайының мұражайында 808-нөмірімен сақтаулы тұрған шығарманың қолжазбасы, түрік тіліндегі аудармасын даярлаған Сема Барутчу Өзендер мен парсы тіліндегі аударманың авторы Тұрхан Генжейдің жұмыстары пайдаланылған болатын. Хусейн Сыдық өзінің кіріспе сөзінен кейін Тұрхан Генжейдің парсы тіліндегі аудармасын ұсынады (51-95 беттер). Ол Топқапы нұсқасындағы көшірмеде кейбір кемшіліктер бар екендігін атап көрсетіп, өзінің еңбегінде «[]» ішінде толтырады. Автор барлық түркі сөздерінің дұрыс формасын латын жазуында ұсынып, мәтіндердегі айырмашылықтарды, араб сөздері мен сөз тіркестерінің мағынасын ашып көрсетеді. Ғалым Хусейн Сыдық «Мухәкәмәтул-луғатайн» шығармасының өзі әзірлеген аудармасын 97-141 беттер арасында басып шығарады. Ғалымның айтуынша, ол мәтінді әзірбайжан түрікшесіне аударуда Науаидың жазу стилін сақтап, тек айтылуы мен жазылуында әзірбайжан түрікшесіне келістіріп құраған, яғни шағатай түрікшесін әзірбайжан түрікшесіне тәржімалаған. Топқапы сарайының мұражайындағы көшірменің толық мәтіні «Шағатай түрік мәтіні» атауымен 144-158 беттер арасында ұсынылғанын ерекше атап өткен жөн. Сондай-ақ кітаптағы 160-188 беттер аралығында «Шағатай түрік мәтіні» латын әліпбиінде берілген болатын. Ал, соңғы бөлімі (190-214 беттер) автордың еңбекке қосқан әртүрлі толықтырулары, түсініктемелері мен пікірлерден тұрады [9].

Түркі әлеміне ортақ болған бұл шығарма төңірегінде түркі мемлекеттерінде де зерттеу жұмыстары жүргізілді.

1925 жылы Түркменстанда Абдул Хаким Кулмухамедов Түркменстан Мемлекеттік баспасы тарапынан «*Muhakamatul-lugatayn*» атты түркмен тіліндегі араб әліпбиімен Ашхабад қаласында жарияланып шығады. Оның аудармасы 90 бет көлеміндегі жұмыстан тұрады. Бұл кітаптың Түркменстан мәдениеті, сондай-ақ Түркі мемлекеттері үшін үлкен маңызы бар.

Абдул Хаким Кулмухамедов кітабының алғы сөзінде: «Түркістан халқы мұсылмандықты қабылдағаннан соң Ислам дінінің тілі болған араб тілін үйренеді, кейін араб пен парсы тілдерінде өз шығармаларын жаза бастайды. XIV-XV ғасырларда Орта Азияны билеп тұрған Темір заманының өзінде тек халықтың төрттен бір бөлігі өз тілдерінде, яғни шағатай тілінде, шығармаларын ортаға салады. Он бесінші ғасырда өмір сүрген Әлішер Науаи сияқты түркі тілінің беделін көтеріп, түркі әдеби тілін құраған, ана тілімізге қорлық көрсеткен парсыларға жалғыз қарсы шығып, тіліміздің беделін арттырған ешкім болмады» [10; 57], - деп жазады.

Кітабының алғы сөзінен кейін автор Науаидың өмірлік жолы мен шығармашылығы туралы баяндайды. «Медреседегі досы Хұсайын Байқара мемлекет билеушісі болғаннан кейін, Әлішер Науаи оның уәзірі болып сайланады. Осылайша басқару істеріне араласып, тарихта әйгілі болған Байқараның кеңестерінде орын алды» [10;57], - деп қысқаша мағлұмат береді.

Абдул Хаким Кулмухамедов түркмен халқының арасында араб тілін білегіндердің саны аз екендігін ескере отырып, «Мухәкәмәтул-луғатайн» шығармасында кездесетін араб сөздерін түркмен түрікшесінде жазып, кейбір сұлтан, ғалым, әнші, ақындардың есімдерін қысқартып жазғаны жайлы айтып кетеді. Бұл шығарманы араб әліпбиімен жазса да, кейбір араб, парсы сөздерінің жазылу емлесін бұзып, оның орнына түрік жазу емлесін (тек 1928 жылдан бастап түркілер латын әліпбиін қолдана бастады) қолданады. Бұл аудармадағы сөздердің жеңіл оқуына септігін тигізеді деген оймен жасалынады [10; 58].

Сондай-ақ 1948 жылы Өзбекстанда Айбек пен П. Шамсиев «*Mecalisün nefais, Muhakemetül lugateyn*», Е.А. Османов «*Muhakamatul-lugatayn*», 1971 жылы У.Санакулов «*Исследование языка памятника 15 века «Мухакаматул-луғатаин»»*» еңбектерін жариялайды. 1970 жылы Ташкент қаласында «Алишер Навои «*Возлюбленный сердце, суждение о двух языках*» атты Малехованың орыс тіліндегі аудармасы басып шығарылады [7; 2].

Шығыс Түркістанда Хамит Темір мен Абдуруп Полат шығарманы ұйғыр түрікшесіне аударып, сөздігін жасап, 1988 жылы Үрімші қаласында жариялады [7; 3].

Қорытынды

Түркі дүниесінің ортақ жәдігері болып саналатын Әлішер Науаидың «Мухәкәмәтул-луғатайн» атты еңбегі - парсы және түркі тілінің тілдік табиғаты кеңінен салыстырылып жазылған еңбек. Күні бүгінгі күнге дейін құндылығын жоғалтпаған бұл еңбекте екі тілдің грамматикалық құрылымынан бастап, фонетикалық ерекшелігіне дейін зерделеніп, тілдің келелі мәселелері

тереңінен қарастырылған. Сондықтан да ортағасырлық түркі жазба тілінен мол мәлімет беретін Науаидің бұл еңбегіне деген қызығушылық уақыт өткен сайын артып отырғанын байқаймыз. Ортақ түркі тілінде жазылған әдеби жәдігер осы уақытқа дейін түрік, өзбек, ұйғыр, түркімен, парсы, орыс, ағылшын тілдеріне аударылып, сол елдердің ғалымдары тарапынан біраз зерделенді. Өкінішке қарай түркі халықтарының бір тармағы болып келетін қазақ тіліне бұл шығарма әлі күнге дейін тәржімаланған жоқ. XIV-XV ғасырлардағы әдеби тілдің мол сөздік қорын қамтыған мұндай еңбек біздің ғылыми ортаға да аса қажет дер едік. «Мухакәмәтул-луғатәінде» кездесетін жүз етістіктің басым бөлігі бүгінгі қазақ тілінде кездесетіндігін ескерсек, Мәурәннәһір аймағында жазылған жәдігердің Дешті Қыпшақ даласында да зор сұранысқа ие екендігін аңғаруға болады.

Парсы және түркі тілдерінің сөздік қоры мен өзіндік ерекшелігін саралаған бұл туындыға сол кездегі өз тіліне жанашырлықпен қараған ұлтжанды азаматтар бейжай қарамаған. «Араб – ғылымның, ал парсы – әдебиеттің тілі» деген жазылмаған қағида өмір сүрген сол қоғамда түркі тілінің қоғамдағы орнын нақтылау үшін, әр халық өз ана тілінде әдебиет жарату керектігін ғылыми негіздеп берген Әлішер Науаи осы шығарманы жазуға кіріскен. Бүгінгі жаһандану заманында да қазақ тілінің биік тұғырдан түспестен, орыс пен ағылшын тілдерінің саясында қалып қоймауын күйіттесек, онда өткен тарихқа терең бойлап, көне жәдігерлерімізді қайта зерделеу қажеттілігі туындары анық.

Ортағасырларда Шығыс мұсылман әдебиетінде кеңінен қолданылған «Хамса» («Бестік») дәстүрін түркі даласына енгізген Әлішер Науаи мұрасы тақырыбының саналуандығымен ерекшеленетіндігі белгілі. Ақын шығармашылығы арасында «Мухакәмәтул-луғатәин» («Екі тіл туралы пікір») туындысының орны ерекше дер едік. Сондықтан да әлемнің бірнеше тілдеріне аударылып, арнайы қарастырылған бұл жәдігер болашақта қазақ тіліне де тәржімаланып, қазақ филологтары тарапынан арнайы зерттеу нысанына айналуы тиіс деп қорытындылауға негіз бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Махмұд Қашқари. Түбі бір түркі тіл ("Диуани луғат түрік"). Алматы: Ана тілі, 1993. –191б.
2. Құтты білік. Аударған А.Егеубаев. Алматы: Жазушы, 1986. –616б.
3. Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (аударма, транскрипция, мәтін, сөздік). Түркістан: Тұран, 2010. – 400б.
4. Polat A. Ali Şir Nevayi ve meşhur eseri "Muhakemetü'l-lugateyn" hakkında (aktaran Fatma Özkan), Türk kültürü dergisi, 1996. – 280 б.
5. Рахманқұл Бердібай. Әр жылдар ойлары. Көмекші оқу құралы. – Түркістан, «Тұран» баспасы, 2007. – 680 б.
6. Ысқақұлы Д. Рухани толғамдар: Зерттеулер. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС; «Дәстүр», 2015. – 404б.
7. Барутчу С. "Muhakemetü'l-lugateyn: iki dilin muhakemesi", Ankara, TDKY, 1996. - 244 бет.
8. Мухаммад Халим Ёркин. «Мухокамат ул-луғатайн»нинг янги Эрон нашри <https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/l-r-2011-2/>
9. Muhakamat al-Lughatayn. https://en.wikipedia.org/wiki/Muhakamat_al-Lughatayn
10. Mehmet Gümüskılıç. Türkmen Türkçesiyle yazılmış bir «Muhakemetü'l-lugateyn kitabı», Türk kültürü dergisi, 2001.

ИССЛЕДОВАНИЕ И ПЕРЕВОД ПРОИЗВЕДЕНИЯ АЛИШЕРА НАВОИ «МУХАКАМАТУЛ-ЛУГАТАЙН»

Т.Е. Кыдыр¹, Ж.Б. Бейсенбинова²

¹ Научный руководитель: к.филол.н., доцент,

² Магистрант 2-года обучения факультета востоковедения,

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы
email: beisenbinovazh@gmail.com

Статья посвящена труду мыслителя тюркского мира, мастера языкознания, великого поэта средневековья Алишера Навои, его лингвистическому трактату «Мухакаматул-Лугатайн» (Суждение о двух языках). Работа Алишера Навои заключалась в том, чтобы доказать совершенство родного языка, противопоставляя тюркский и персидский языки. Работа «Мухакаматул-Лугатайн», написанная на чагатайском языке, привлекла внимание мировых ученых. В этой статье представлен обзор переводов и исследований, выполненных по этому труду.

Ключевые слова: Алишер Навои, «Мухакаматул-Лугатайн», рукопись, чагатайский язык, персидский язык, переводы, литература

RESEARCH AND TRANSLATION OF THE WORK OF ALI-SHIR NAVA'I
"MUHAKAMAT AL-LUGATAYN"

*T.E. Kydyr*¹, *Zh.B. Beisenbinova*²

¹ Research supervisor: Cand. Sci. (Philology), associate professor

² 2nd year MA student, Faculty of Oriental Studies,

^{1,2} al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, email: beisenbinovazh@gmail.com

The article is devoted to the work of the Turkic world thinker, master of linguistics, the great medieval poet Ali-Shir Nava'i, and his linguistic treatise "Muhakamat al-Lugatayn" (Judgment of two language). The work of Ali-Shir Nava'i was to prove the perfection of the native language by contrasting Turkic and Persian languages. The work "Muhakamatul-Lugatayn", written in Chagatai language, attracted the attention of world scientists. This article provides an overview of translations and studies performed on this work.

Key words: *Ali-Shir Nava'i, "Muhakamat al-Lugatayn", manuscript, Chagatai language, Persian language, translations, literature*

Редакцияға 15.03.2019 қабылданды.

**ДИДАКТИКАЛЫҚ – ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ӨЛЕҢДЕР – ХАЛЫҚТЫҚ ТӘЛІМ – ТӘРБИЕ
НЕГІЗІ (ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӨЗБЕК АҚЫНДАРЫ ПОЭЗИЯСЫ БОЙЫНША)**

Ә.Б. Дербісәлі¹, Ш.Д. Бүркімбаева²

¹ ф.ғ.д., академик, профессор,

² 2-курс докторанты

^{1,2} Өл – Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Шығыстану факультеті Түркология бөлімі,
Алматы, Қазақстан, email: burkitbaeva.1975@mail.ru

Мақалада Тәуелсіз Қазақстандағы өзбек ақындарының өлеңдері халықтық тәлім-тәрбие негізі ретінде дидактикалық – философиялық тұрғыдан талданады. Ақындардың дидактикалық мазмұндағы туындыларындағы халықтық философия, педагогика, мораль, этика мәселелері баяндалады. Халықтық көркемдік және эстетикалық түсініктер, сан ғасырлар бойы жинақталған білік, ақыл, тәжірибе, әдет-ғұрып, тұрмыс-салттағы жарқын дәстүрлер әңгімеленеді. Қазақстандағы өзбек ақындарының дидактикалық-философиялық өлеңдері әлемдік сөз өнерінің дидактикалық сипаттағы шығармаларын, ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасатын тәлім-тәрбиелік дүниетанымын қалыптастыруға, дамытуға өз үлесін қосуда.

Түйін сөздер: Тәуелсіз Қазақстандағы өзбек ақындары, поэзия, дидактикалық – философиялық өлеңдер, сөз өнері, халықтық тәлім-тәрбие.

Кіріспе. Өлем халықтары әдебиетінің қалыптасуы, даму жолы – адамзат дүниетанымының айнасы. Ұрпақтар жалғасуында адамгершілік қасиеттердің асыл сапалары эстетикалық – гуманистік тағылымымен игерілуі басты назарларда болып келеді. Адамдардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан тәлім-тәрбиелік игі дәстүрлерін сөз өнері шығармалары арқылы насихаттау, ұрпақтардың санасына ықпал ету, байыпты дүниетанымын қалыптастыру өлем әдебиетіндегі дидактикалық әдебиет мұраларының, оның ішінде поэзиялық шығармалардың мазмұны мен пішініне негіз болды. Профессор С.Негимов сөз өнері тарихындағы дидактикалық шығармалардың поэтикалық табиғатына былайша баға береді: «Дидактикалық әдебиет... ғылыми танымдық сипатта түзілген көркем шығармалар... Дидактикалық поэзия... үгіт-насихаттық, өсиет сарын сипаттарда түзілген, поэзиялық жанрда жазылған шығармалар. ...Дидактикалық мазмұндағы туындыларда халықтық философия, педагогика, мораль, этика мәселелері гуманистік сарындар баяндалады. Халықтық көркемдік және эстетикалық түсініктері, сан замандар мен ғасырлар бойы жинақталған білік, ақыл, тәжірибе, әдет-ғұрып, тұрмыс-салттағы жарқын дәстүрлер әңгімеленеді» [1; 80]. Өлем халықтары сөз өнеріндегі дидактикалық сипаттағы шығармалар ата-бабалардан кейінгі ұрпақтарға жалғасатын тәлім-тәрбиелік дүниетанымды қалыптастырады, дамытады. Қазақстандағы түркі халықтары ақындарының дидактикалық-философиялық шығармаларының басым бөлігі адамның фәнидегі тіршілік сапары, өмір жолы туралы болып келеді. Мысалы, қазақстандық өзбек ақыны Әбдірахым Пратовтың «Менің әлемім», «Адам», «Қайырымды адам», «Сыр», «Қанағат», «Мәңгілік пәлсапасы», т.б. өлеңдерінде фәни дүниенің тіршілік қозғалыстарындағы адамдар және әртүрлі қасиеттер саралана бағаланады. «Менің әлемім» өлеңінде көңілділік пен қайғы, мықтылық пен әлсіздік, сәтсіздік пен сәттілік, өмір сапарынан аман өту, адаспау мен адасу, адалдық, адамның өзі жасап алатын өз әлеміндегі сан алуан қарама-қайшылықты қасиеттер, құбылыстар, сапырылысқан өз әлеміндегі өз тағдырының күрделі қайшылықтарға толы болмысы жырланған. Ақын адамдардың фәнидегі тіршілікте тек қана алға ұмтылатын өршіл арманмен, құштарлықпен өмір сүретінін, фәнидің өткінші екендігін біле тұра араздасатынын, жауласатынын, бірақ өмір сапарында адамның бәрібір артына мәңгілік жалтақтайтын алаң көңілін де жырлайды: «...Пейіліме Періштелер жұмсаған, / Онда мені мазалайды мың сауал. / Мың сауалдан сана сазып, бас қатып, / Жамбасыма жатады ылғи тас батып. / Міркем дүние осы болар біз күткен. / Келбетіне келмей жатып үздіккен. / Көктеймін деп жер мен көктің арасын, / (Адам деген білмейді-ау өз шамасын). / Тағдырыңның таба алмастан дауасын, / Бұл өмірден сен де кетіп қаласың. / Опа жоқ, / Екі көзің тұрғанмен боталап...» [2; 13].

Талқылау. Адамдардың балалық, жастық және есейген, егделенген шақтарының барлығы да – өмір сапары жолының көрінісі. Өмір сапары жолдарының белестерінде, кезеңдерінде арттағы қалған жылдарды қимастықпен, сағынышпен еске алу, замандастардың үлкендеріне де, кішілеріне де жанжүйе толғаныстарымен үнемі қайырыла көңіл арнауларын жолдап жүру – саналы адамдарға тән қасиет. Егделенген сайын арттағы мен қазіргі және болашаққа жалғасқан өмір сапары жылдарының қуаныштары да, қиыншылықтары да сабақтасқан қозғалысына баға беретін адам көңілінің

психологиялық болмысы айқындалады. Мұндай өлеңдердің дидактикалық – философиялық сарынынан адамдардың тіршілікті өркендету, дамыту жолындағы жанқиярлық – күрескерлік тұлғалары романтикалық өршіл сарындылығымен ұрпақтарға өнеге етіп ұсынылады. Қазақстандағы түркі поэзиясы құрамында танылатын өзбек ақындары Әбдірахым Пратовтың «Мәңгілік пәлсапасы» (2009) [2; 33], Соатой Камалқызының «Өзіме есеп» (Сархисоб) (2016) [3; 11-12], Парпи Бобоевтың «Туртликлар» (2013)[4; 47-48], Ирисали Жумановтың «Бахор» (2012) [5; 31-32], Бердиер Жумаевтың (Диер Дилер) «Шеърларим – дардларимни дерларим» (2012) [5; 19-20], Олимжон Дуржонбоевтің «Туртликлар» (2000) [6; 67-72], Майсара Сапарованың «Бақыт саған әркез күліп тұрады» (2013) [7; 33-35], Баходир Оташтың «Нега тақдир?» (2012) [5; 57-58] өлеңдерінде адамның фәни дүниедегі уақыт белестерінде атқарылатын сәтті және сәтсіз әрекеттерге байланысты ойлары түйінделген.

Уақыт пен кеңістік – ақындардың дидактикалық поэзиясындағы тұрақты жырланатын психологиялық желі. Аталған өлеңдердегі лирикалық қаһарман – автор атынан берілетін толғаныстар, түйіндеулер арқылы жалпы адамзатқа тән дүниетаным сипаты қамтылған. Адамдардың жүріп өткен жолдарындағы қиындықтарды жеңіп жүріп өткеннен кейін қазіргі және болашақтағы ұрпақтарға қарата есеп бергендей поэтикалық арнаумен жырлауы –романтикалық асқақ көңіл – күй иелеріне тән ортақ мінез – құлық психологиясын аңдатады. Ақын М.Сапарованың «Бақыт саған әркез күліп тұрады» [7; 33] атты өлеңінен лирикалық қаһарманның қиын өткелдерден өтсе де, шашы ағарған қиындыққа жетсе де жылдарға алаңдамаған, күш-жігерін жоғалтпаған, тек қана алға ұмтылған адамдардың романтикалық құштарлығын таныта жырлайды: «...Рухың мықты болса қарсы тұрасың, / Бұл өмірдің қысы менен жазына. / Жас келгенде еңіреп бір жылағын, / Алаңдама ем табамыз, шырағым!...». [7; 33-34] Ақын С.Камалқызының «Онажон» өлеңінде де алыста қалған балалық, жастық шақтағы айналған ойындарды, туып-өскен ортадағы тәлімді – өнегелі дәстүрлерді жанына демеу, тірек еткен арманшыл жанның өткеннің ізгі жолын жарқын болашаққа жалғастыратын жігерлі көңіл-күйі танылады. Бақилық болған анасын аңсаған жанның қамкөңіл жағдайы, анасымен бірге бар балалығынан айрылғандай күй кешкен жанның уақыттың емші екеніне бағынған, болашаққа үмітпен көз салған кейпін көреміз. Дидактикалық – философиялық мағыналы өлеңдерде адамдардың тіршілік жолындағы мақсат – мұраттары, армандарының орындалу нәтижелері, жас кезеңдерінің, туған жердің, әлеуметтік ортаның қадір – қасиеті поэтикалық астарлары мағыналы өмір сүру мақсаты жолындағы қиындықтар, оларды жеңуге ұмтылған құштарлық, тіршілік қозғалыстарының үнемі ауысып, сабақтасып отыратын заңдылығы – бәрі де дидактикалық – философиялық дүниетаным аясында өріледі.

Уақыт пен кеңістік сабақтастығы – ақындар өлеңдерінің тәлім – тәрбиелік, ойшылдық бағдарын айқындайтын ерекшелік. Ақын Туроббой Йулдошевтің «Наврузим» [8; 5], Тилобат Пирназарованың «Наврузим, сен келсанг» [8; 51] өлеңдерінде адамдардың мағыналы, мазмұнды өмір сүруі жолында өткен жылдардағы көктемдерді де, жаздарды да, күздерді де жарқын болашақ істеріне жалғасатыны уақыт шындығы рухымен берілген. Әрбір наурызды, жыл басын қарсы алған адамдардың тағы да алдағы жақсылықтардан үміт күтетін көңіл кеңістігі көрсетілген. Барлық түркі халықтарына ортақ жыл басы – наурыз тақырыбына Қазақстандағы өзбек ақындары да кеңінен қалам тербеген. Жер бетіндегі тіршілік атаулыға жан бітіп, жер бусанып, мал төлдеп, мал-жан аққа қарқ болатын табиғаттың ерекше мейірімін төгетін осы бір мезгілінде адам баласының басындағы шатшадман көңіл-күйді ақын С.Камалқызы былай жырлайды: «Бұлақтың суы еркелеп ағып, / Бұтаққа әрбір маржанын тағып. / Төңірек түгел қуанып, бағып, / Келе жатыр Наурыз-думан..., / ...Табиғат ғажап жыр жаза алған, / Сумалақ, әне, қайнайды қазан. / Жақсы тілектер айтылар азан, /Келе жатыр Наурыз – думан.» [3; 38]. Ақын Әбдірахым Пратовтың өлеңдерінде лирикалық қаһарманның толғаныстары арқылы адамдардың өмір жолдарының қуаныш пен қайғы, жақсылық пен жамандық қатарласқан сипаты, кезеңдерінің қайта оралмайтын өкініштілігі толғаныстармен өрілген. Туған жеріне мәңгі ғашық азаматтың даласына арналған перзенттік махаббаты «Атамекен», «Сайрамым» өлеңдерінде үйлесімді көрініс тапқан. Қандай қиындықтарға ұшыраса да өзі жүріп келе жатқан жолынан айнымайтын ар-намысын сақтайтын жанның күш – жігері тұлғасын ақынның «Қанағат», «Сыр», «Мәңгілік пәлсапасы» жырларынан байқаймыз. Фәнидің өткіншілігін білсе де, қайғылы жағдайларды сезсе де тіршілікті мағыналы өткізуге құштарлық («Алғаусыз ақиқат», «Өмір керуені»), Жастық шақтан басталған мағыналы өмір сүру арманын мәңгілік құштарлықпен аялайтыны («Жүрегім») – бәрі де адам өмір жолының ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан тағлымы екендігі поэтикалық көркем тіркестермен бағаланған. Өлеңдердегі лирикалық қаһарманның әрі арманшыл жігерлі әрі мұңлы-шерлі толғаныстары арқылы уақыт пен кеңістіктегі тіршілік қозғалыстарының философиялық – эстетикалық мәні айқындалады. Лирикалық қаһарманның өмір жолдары туралы толғаныстары жеке тұлға мен қоршаған әлеуметтік – тұрмыстық орта байланыстарының да күрделі сипатын байқатады.

«Мынау жарық жалғандағы қағида: / Күн батады, таң атады тағы да. / Көкжиектен күн қанатын жайғанда, / Жұлдыз сөніп, әр қашады Айдан да. / Сезген сәтте дүниенің кеңдігін, / Тіршілікке құлшынасың сен де, ұлым..., / ...Көктем келмей қайта көктер күш кәні?- / Бір жапырақ жерге үзіліп түсті әні. / Алмағайып күз артында Ақпан бар, / Жердің бетін жабады әлі-ақ мақпал қар. / Кеңірдектен кешсең де өмір талқысын, / Тәңірің мен тағдырына тәнтісің...» [2; 40-41].

Нәтиже. Түркі халықтары ақындарының дидактикалық – философиялық өлеңдері халықтың тәлім – тәрбие көзқарастары негізінде жырланған. Адамдардың өмір жолдары кезеңдерінде жақсылық пен жамандық жалғасқан қарама – қайшылықтар әлемінде өмір сүретінін ақындар келер ұрпақтардың санасына сіңіруді ойлайды. Мағыналы өмір жолдарынан өтіп келе жатқан адамдардың отбасылық берекесі, дүниекоңыздықтан аулақ болуы – өзбек ақындары жырларының көркемдік түйіндеулері болып төгіледі. Ақын С.Камалқызының «Ардақты әйел» атты өлеңінде де отбасының ұйытқысы әйелді дәріптеп, оның іс-әрекетін ерлікке теңейді, іні – сіңлі, бауырға арқа сүйер сүйеніш, тіреу болған, өз балаларына әке орнына әке, асқар тау болған ай мүсінді әйелді тау мүсінді тұлғаға теңейді: «...Балауса қызын қолына алып, / Бауыры – інісін арқаға салып, / Жас жүрегін қайғыға малып, / Жарын күткен жанары талып. / Сол сіз ғой ай мүсін әйел, / Тоқсанға келген тау мүсін әйел...» [3; 19-20]. Отбасындағы еркек пен әйел махаббаты, тұрмыстық қатынастардағы мінез – құлық психологиясы тәлім – тәрбиелік мәні зор мәселе. Қанағатпен, қайырымдылықпен жұптасып, ар-ұят пен шынайы махаббатпен қызықты өмір сүру мәселесін айту – ақын жырларының өзегі. Ақын Шоахмад Шопулатовтың «Қизим Зулфияға», Соатой Камалқызының «Уғлимга насихат», М.Аматованың «Уғлим Зуфаруллога», Суннатулла Акрамовтың «Уғлимга беш насихат», М.Сапарованың «Әдептілік қағидалары», т.б. ақындардың осы сарындағы өлеңдерінде адамдар арасындағы өзара қарым – қатынас, сыйластық, жауапкершілік, қайырымдылық сияқты жақсы қасиеттерді бойларына сіңірудің маңызы дидактикалық насихат, ұлағат тағылыммен бағаланған. Түркі халықтары поэзиясындағы дидактикалық шығармаларда адамдардың ата – бабалық, діни – исламдық салт – дәстүрлерге адалдығы, сол жолға ұрпақтарды да тәрбиелейтін ұлағаты дәріптеледі.

Қазақстандағы өзбек ақындарының дидактикалық – философиялық өлеңдері адам өмірінің мағыналы, мәнді өтуі сипатын поэтикалық көркемдікпен сипаттайды. Ақындар жалпы тіршілік қозғалыстарының қарама – қайшылықтардан құралған сипатын философиялық тұрғыдағы толғаныстармен байыптайды. Лирикалық қаһарманның – ақынның жеке тұлғасын даралай мінездеу арқылы мағыналы өмір сүру жолында шығармашылық шабытпен, романтикалық аңсармен фәнидегі ақырғы тынысына дейін туған халқына, жалпы адамзатқа пайдалы қызмет жасау жолындағы күрескер, адал адамдардың поэтикалық бейнесі жинақтала айқындалады. Бұл орайда, тағы да өзбек ақыны Әбдірахым Пратовтың «Жар бола гөр...» атты өлеңіндегі адамгершілік – гуманистік дүниетаным көзқарастарының эстетикалық тағылымын айқын көреміз: «Хақ тағала, жар бола гөр бір өзің, / Кімге ерсі, кімге емші мінезім..., / ...Жығылған да кездерім көп, сүрінген, / Түңілген де кездерім көп, тірілген..., / Жылаған да кездерім көп, құлаған, / Жаным бірақ, жаһилдіктен дін аман. / Тірісінде не көрмейді бұл адам, / Ада-күде жан да емеспін күнәдан..., / Ұят-аят, намыс-ождан, ар-иман-, / Өмірбақи өлмейтұғын қағидам. / Өлгеннен соң айырмам не Елестен, / Тек, өтінем, шығармашы мені естен!...» [2; 62].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Тәуелсіз Қазақстандағы түркі халықтары ақындарының, оның ішінде біз қарастырып отырған өзбек ақындарының лирикалық – дидактикалық өлеңдері адамдардың фәни дүниедегі қалыптасу, өсу-өркендеу жолындағы тұрмыстық – әлеуметтік философиялық дүниетаным тұрғысында жырланды. Ақындар отбасынан басталған, тіршіліктің сан салалы тармақтарын қамтыған жеке адам тағдырының күрделі кезеңдерін, арман – мұраттарын уақыт пен кеңістік қозғалыстары болмысымен бағалайды. Бұл – көркем әдебиет дамуы үдерісіндегі шығармашылық тұлғалар арқылы қалыптасатын поэтикалық ерекшеліктердің көрінісі.

Қолданылған әдебиеттер

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Құрастырғандар З. Ахметов, Т. Шанбаев – Алматы: Ана тілі, 1996. -240 б.
2. Әбдірахым Пратов, Бір тал гүл – Алматы: «Нұрлы әлем», 2009. -144 б.
3. Соатой Камалқызы, Сырлы саз (Сирли соз) – Шымкент: «Шах», 2016. -52 б.
4. Парпи Бобоев, Сархисоб – Аксукуент: «Жамият ва маърифат», 2013. -108 б.
5. Жинақ. Чашма чамани – Алматы: «Нур-Принт», 2012. -166 б.
6. Олимжон Дуржонбоев, Туркистон тупроғидан – Чимкент: 2000. -76 б.
7. Майсара Сапарова, Аққу арман – Кентау: 2013. -124 б.
8. Жинақ. Чашма Гулдастаси – Алматы: «Дала», 2003. -66 б.

9. Жинақ. Туркистонлик шоир ва иждокорлар –Туркистон, 2013. -152б.
10. Marufjon Yoldaşev, Çağdaş Türk Edebiyatı – II. –Anadolu Üniversitesi, 2013
11. Emek Üşenmez, Yeni Özbek Edebiyatı. – Akçağ yayınları, 2010

References

1. Dictionary of literary terms. Compiled by Z. Akhmetov, T. Shanbaev –Almaty; Ana tili, 1996 -240 p.
2. Abdrakhim Prатов. Bir tal gul. (One Flower) - Almaty; "Nurly Alem", 2009 -144 p.
3. Soatoy Kamalovna. Syrly saz –Shymkent; "Shah", 2016 -52 p.
4. Parpi Boboev. Sarkisob –Ahsukent; "Hello and Meath", 2013. -108 p.
5. A little bit. Chashma Chamani –Almaty; Nur-Prints, 2012 -166 p.
6. Olimjon Durzhonboev. From Turkestans Land –Chimkent; 2000. -76 p.
7. Maysara Saparova. Akku Arman-Kentau; 2013 -124 p.
8. Compiled. Chashma Guldastasi –Almaty; "Dala", 2003 -66 p.
9. Compiled. Turkistans Poets -Turkistan, 2013 -152p
10. Marufjon Yoldaşev, Çağdaş Türk Edebiyatı – II. –Anadolu Üniversitesi, 2013
11. Emek Üşenmez, Yeni Özbek Edebiyatı. – Akçağ yayınları, 2010

ДИДАКТИКО–ФИЛОСОФСКИЕ СТИХИ - ОСНОВА НАРОДНОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА УЗБЕКСКИХ ПОЭТОВ КАЗАХСТАНА)

*А.Б. Дербисали*¹, *Ш.Д. Буркитбаева*²

¹ д.ф.н., академик, профессор,

² докторант 2 курса

^{1,2} Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
факультет Востоковедения, кафедра ТУРКСОЙ, Алматы, Казахстан, email: burkitbaeva.1975@mail.ru

В статье рассматриваются стихи поэтов узбекской диаспоры периода независимого Казахстана. Стихи анализируются как дидактические и философские аспекты народного воспитания. Вопросы народной философии, педагогики, нравственности, этики в дидактическом содержании поэтов описаны в гуманистических терминах. Произведения поэтов несут знание о многовековой мудрости, практике и традициях узбекского народа. Авторы приходят к заключению, что дидактико-философские стихи узбекских поэтов Казахстана способствуют формированию и развитию педагогического мировоззрения.

Ключевые слова: *узбекские поэты независимого Казахстана, поэзия, дидактико-философские стихи, искусство речи, народное воспитание*

DIDACTICO-PHILOSOPHICAL VERSES AS THE BASIS FOR PEOPLE'S EDUCATIONAL ACTIVITIES (ON THE EXAMPLE OF WORKS OF UZBEK POETS OF KAZAKHSTAN)

*A.B. Derbisali*¹, *Sh.D. Burkitbayeva*²

¹ Dr. Sci. (Philology), Professor, Academician

² PhD student

Chair TURKSOY, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, email: burkitbaeva.1975@mail.ru

The article deals with the poems of poets of the Uzbek Diaspora of the period of independent Kazakhstan. Poems are analyzed as didactic and philosophical aspects of national education. Questions of folk philosophy, pedagogy, morality, ethics in the didactic content of poets are described in humanistic terms. The works of poets carry the knowledge of the centuries-old wisdom, practice and traditions of the Uzbek people. The authors come to the conclusion that didactic and philosophical poems of Uzbek poets of Kazakhstan contribute to the formation and development of pedagogical worldview.

Key words: *Uzbek poets of independent Kazakhstan, poetry, didactic-philosophical verses, art of speech, public education*

Редакцияға 18.02.2019 қабылданды.

КОНТАКТОЛОГИЯ: ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ТҮРКИЗМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫ

М.А. Жумашева

магистрант, 6M021200- Түркітану
эл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университет
Алматы, Қазақстан, email: zhumashevamlr@gmail.com
Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессоры Р.А. Авакова

Бұл мақалада Иран-Түран тарихи қатынастары, түркі халықтары мен Иран жеріндегі халықтардың байланыстары мен сол байланыс барысында бір-біріне тигізген лингвистикалық әсерлері баяндалады. Мақалада парсы тілінде жиі кездесетін, қолданылу аясынан әлі шыға қоймаған түркі сөздері берілген. Парсы тіліндегі түркізмдерге жалпы түсініктеме беріліп, олардың аудармалары көрсетілген. Парсы тіліндегі түркізмдердің қолданылу аясы мен ерекшеліктеріне тоқталған. Зерттеу барысында алға қойған мақсат-міндеттерді шешу үшін негізгі дереккөздерді жинау, жүйелеу, талдау, қорыту және салыстыру әдістері, тарихи-салыстырмалы, салғастыру тәсілі қолданылды.

Түйін сөздер: тарихи қарым-қатынастар, контактология, түркізмдер, парсы тілі, мәдениет, кірме сөздер.

Тілдің сөздік құрамының қалыптасуы мен дамуы елдің тарихы, сол тілде сөйлейтін халықтардың тарихи тағдырымен, материалдық және рухани мәдениетімен, экономикалық, әлеуметтік және саяси құрылымдарымен байланысты. Тіл-тілдің қазіргі сөз байлығы – ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, бірден-бірге ауысып, бүгінгі дәуірге дейін келіп жеткен мол қазына, асыл мұра. Тіл-тілдің лексикасы үнемі даму үстінде болады. Шығу тегі мен негізіне, өзге тілдермен қарым-қатынасына, өзінің ішкі даму заңдылықтарына қарай тілдің сөз байлығы сан алуан салалар мен арналарға бөлінеді. Басқа сөзбен айтқанда, сан жағынан ғана емес, сапа жағынан да өзгеріп, жаңа сөздермен толығып отырады. Кірме сөздердің енуі – тілдердің лексикасын байытудың өнімді жолдарының бірі. Бір тілдің сөздері екінші не үшінші, төртінші бір тілге тікелей де, жанамалап, сатылап та ауыса береді. Зерттеушілердің пікіріне сүйеніп, дүниежүзінде өзге тілдерден сөз қабылдамаған тіл жоқ деп кесіп айта аламыз.

Парсы тілдері мен түркі тілдерінің қарым-қатынасын тілдердің араласуына жатқызуға болады. Парсы тілі өзінің көркемділігі, әдемілігі жағынан ерекшеленіп, осы күнге дейін өз маңызын жоғалтпай отырған беделді тілдердің бірі. Парсы тілі бүгінгі таңда Иранда қолданылатын әдеби әрі ресми тіл болып өзін қабылдаған тіл. Баршамызға белгілі, парсы (фарси) сөзі орталығы Шираз шахары болған Парсы өңірінен келген.

IX-XIV ғасырларда бұл тіл үшін «Сарай тілі» мағынасында «дері/тері» сөзі жиі қолданылған. Парсы тілі XI жүзжылдықта шынымен де әдеби тіл халіне келе бастаған еді, бұның бірден бір көрінісі әрі ең ғажап мысалы осы ғасырдың басында жазылған Фирдаусидің «Шахнамесі». Кейінірек ирандықтарға Ислам діні келе жаңа түсінік қалыптасып, алаңға ортақ өркениет араб тілімен қоса қалыптасып, парсы тілінің лексикасында біраз әлсіреген араб тілінің сөздері қайта басымдылық таныта бастады. XII-XIII ғғ. Араб халифатында Аббас әулеті билік құрған кезеңінде араб мәдениетіне гүлденіп, Шығыс пен Батысқа кең таралды. Осы тұста "араб мәдениеті" деген ұғым пайда болды, бірақ бұл мәдениетті мұсылман дінін қабылдаған халықтардың бәрі, яғни арабтар, парсылар, түркілер, үнділер, т.с.с. халықтар бірігіп жасады. Араб халифаты өз құрамына енген халықтар мәдениетінің ең озық үлгілерін алып, ортақ тамаша мәдениет тудырды. Осы мәдениеттер арасындағы байланыста Иран дәнекерші болды. Иран ежелден батыстағы Рим, Византияны шығыстағы Орталық Азия, Үндістан, Қытаймен байланыстырып тұратын көпір болатын [1; 124].

Түркі мәдениеті эволюциясында иран факторын еш жоққа шығаруға болмайды. Түркі тайпалары иран халықтары арқылы ислам дінімен танысты. Қазақстан жерін мекендеген түркі тайпалары Орталық Азияда тәуелсіз ирандық Саманилер әулеті билікке келгеннен кейін жаппай ислам дінін қабылдай бастағаны да тарихтан мәлім. Саманилер мемлекетінің көшпенді далаға мәдени ықпалы орасан болды. Түркілер Саманилер мемлекетінің әскерінің негізін құрады. IX-X ғғ. аймақта түркілер саясат пен әскери өнер де басты роль атқарса, қалалардың иран тілдес тұрғындары сауда мен рухани салада басымдыққа ие болды [2; 81].

Ислам діні оны қабылдаған халықтарға тың мәдениет, ұлы өрениетті әкелді. Осы дінді қабылдаған халықтардың барлығында тамаша ислами әдебиет пайда болды. Ислам дәуірінде ежелден

өркениет ошақтарының бірі болған Иранның өзінде бұрын-соңды болмаған әдебиет қалыптасқан еді. Ислам әдебиетінің негізі Араб түбегінде пайда болғанымен де, сопылық әдебиеттің басым көпшілігі парсы тілінде қалыптасты. Мұсылмандық араб-парсы әдебиетінің ықпалымен мұсылмандық түркі әдебиеті қалыптасып, XII -XIV ғғ. Жүсіп Баласағұнның "Құтты білік", Қожа Ахмет Яссауидің "Диуани Хикмет", Сүлеймен Бақырғанидің "Бақырғани кітабы", Құтып шайырдың "Құсрау Шырын", Сәйфи Сараидың "Гүлстан", Хорезмидің "Махаббатнама", Махмұт Қашқаридың "Диуани лұғат ат-турки" және т.б. осындай әдеби жәдігерлер түркі тілінде жазылды. Ал ислам дінін қабылдамаған түркі халықтарының әдебиеті де, мәдениеті де дамымады. Тіпті, олар демографиялық тұрғыдан да өсіп-өнбей қалды [3; 4].

Түркі-Иран халықтарының тарихи-мәдени байланыстары бір жақты, яғни парсы тілі мен мәдениетінің шығысқа, Орталық Азияға ықпалы түрінде ғана қалып қоймады. Түркі тілдес халықтардың батысқа көшіп, иран тілдес халықтар тұратын аймақтарға қоныстанып, сол жерлерде билік құрып, олармен тікелей қарым - қатынасқа түсуі секілді бұл байланыстардың екінші бір қыры бар. Түркілер Иран аумағын X ғ. аяғынан бастап жаулап алып, өз биліктерін орнатты, бұл билік аздаған үзілістермен XX ғасырдың 20 жылдарына дейін шамамен 10 ғасырға дейін созылды.

Иран жерінде, Азияда билік құрған Салжұқтар әулеті кезеңінде, мәдениет жағынан аса түркіленген Моңғолдар заманында, кейінірек билеушілері түркілерден болған Сефеві мен Қажарлар сияқты билігі кезінде парсы тіліне түркі тілінен әкімшілік басқару мен әскери терминдер көптеп кірген еді. Сондай-ақ, Иран жеріне келіп қоныстанған түркілердің әсерімен біршама түркі түсініктерінің қабыл болғанын байқаймыз. Шын мәнінде, түркі мен парсы арасындағы байланыс өте ертерек заманнан басталады.

Біздің білуімізше, ескі түркі тарихындағы алғашқы эпикалық дастанның кейіпкері, Фирдаусидің «Шахнамасындағы» Афрасиаб аталатын, Иран-Тұран соғыстарында жеңіс тапқан аса батыр қаһарман, бірақ соңында Кейхусревтен жеңіліс тапқан көне заманда өмір сүрген түркілердің көсемі Алып Ер Тұңға. Фирдауси өзінің әлемге мәшһүр «Шахнамасында» Тұран елінің патшасы, әскери қолбасшысы, дақты батыры Алып Ер Тоңға жайындағы әфсана-аңыздарды, тарихи деректерді, мақтау өлеңдері мен жоқтау жырларын аса дарынды сөз зергерлеріне тән шеберлікпен пайдалана білген. Алайда бұл арада мықтап ескеретін бір жайт бар. Алып Ер Тоңға - Тұран елі үшін жағымды қаһарман, ал Иран жағы үшін ол нағыз жау, басқыншы патша болып саналады. Сол себепті ұлы шайыр «Шахнамада» Алып Ер Тоңғаны, яғни Афрасиабты, бір жағынан, жанкешті батыр, орасан күштің иесі, дарынды қолбасшы етіп көрсетсе, екінші жағынан, Иран елін қанға бөктіруге әзір тұрған залым патша ретінде бейнелейді. Соның өзінде, Фирдоуси өз шығармасында Алып Ер Тоңғаның түркі жырындағы батырлық келбетін көп өзгертпей, сол күйінде сомдап берген. Фирдоусидің «Шахнамасында» Тұран елінің қалың қолын бастаған Афрасиаб (Алып Ер Тоңға) жорықтарын бейнелеп көрсеткен он шақты арнаулы тарау бар. Бұл ұлы тұлғаның есімі ғасырлар бойы түркілермен бірге өмір сүріп келген, әрі Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде «Алып Ер Тұңғаны жоқтау» деп аталатын жыр бүгінгі күнге дейін жетіп, Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» жырланып, Алып Ер Тоңғаның ізгілікті істері, асыл тектілігі, даналығы, Тұран елін басқарудағы көрегендігі, дарынды қолбасшы, қарапайым халыққа қамқоршы болғаны, жомарттығы, мәрттігі, т.б. ізгі қасиеттері мадақталады [4; 77].

XI ғасыр Оғыздар мен Ұйғырлардың парсы тілдес халықтармен саяси байланыстарының күшейген кезі болған еді. Бастапқы кезеңде жеңіл, кейінірек күшейе түскен парсы тілінің әсері түркі тілінің оғыз, ұйғыр диалектілерінің морфологиясында недәуір өзгерістер енгізіп, елеулі дәрежеде байқалатын жаңа сөздер алып келді. Алайда бұл жағдай ұзаққа созылмады, ирандық диалектілер біртіндеп түркі тілдерінің әсерінен әлсіреп, қысылып, жойыла бастады.

Парсы мен түркі тілінің өзара ықпалы Махмұт Қашқаридың еңбегіне қарағанда көбірек Оғыз диалектісінде өзін көрсетеді. Оғыздардың парсылармен тығыз байланысуынан бірсыпыра түрікше төл сөздер ұмытылып, олардың орнын парсы сөздері басқандай, парсы тілінде де түркі сөздері өз орнын алды. Махмұт Қашқари «Диуани лұғат ат-түркте» келтірген бір мақалында:

«Бассыз бөрік болмас,

Татсыз түрік болмас.» [5; 255]. Яғни, «бассыз бөрік, қалпақ болмайтынындай, парсысыз (тәжіксіз) да түрік болмас» деп, осы мәселеге тоқталған [6; 19].

Кейбір Түркі мемлекеттерінде парсы тілінің «сарай тілі» ретінде қолданылып, оның халыққа қабылдануға байланысты көпшіліктің кертартпа көзқарастарын білеміз. XIII ғасырда Мехмет Қараманлының 1277 жылдың 13 мамырында түрік тілін ресми тіл ретінде жариялаған атақты «*Bundan böyle bârgâhta, dergâhta, meydanda Türkçe'den başka dil konuşulmayacaktır*» (Бұдан былай қазармада, портта, алаңда түрікшеден басқа тіл қолданылмайды) деген жарлығы мен Алишер

Науaidiң «Мухакама ал-лугатайн» («Екі тілдің таласы») еңбегі бұған дәлел бола алады. А. Науаи түрік тілінің парсы тілінен үстемдігінің басымдылығын дәлелдей келе, бұл алып шығарманы әдеби алаңға шығарды [7; 156].

Бұл тақырыпта шет елдік ғалымдардың ішінде П. Пеллиот, В. Минорский, В. Хинз, Г. Дерфер, Г. Заринезад, Ф. Копрулу, Т. Гуленсой зерттеулер жүргізіп, Тунджер Гуленсой Стамбул Университетінің «Түрік тілі және әдебиеті» атты журналының ХХІ басылымында «Парсы және араб тіліндегі түркі сөздері туралы жазбалар» (Yaşayan Farsça ve Arapça'daki Türkçe kelimeler üzerine notlar) атты мақаласында парсы сөздерімен қатар араб сөздерінің түрік тіліндегі мағынасы мен олардың туынды сөздері көрсетілген.

Бұл мақалада берілген сөздердің біразы Сүлейман Хайым тарапынан құрастырылған парсыша-ағылшынша сөздігінен, кейбірі ирандық авторлардың мәтіндерінен алынған [8]. Төмендегі кестеде толығырақ тоқталамыз.

№	Қазақша аудармасы	Транслитерация	Парсыша	Түсініктемесі
1.	Аға	Aga	آغا/آقا	Аға, үлкен, сыйлы мағынасында. Сондай-ақ қазіргі таңда آقا сөзін ер адамдарға, آغا сөзін әйел адамдарға байланысты сыйлы, мәртебелі, қымбатты мағынасында қолданады [9; 65].
2.	Ағаш	Agac	آغاج	Бұтақты, жапырақты, дінді, биік өсетін көпжылдық өсімдіктердің жалпы атауы [10; 26].
3.	Айғыр	Aygir	ايغر	Үйірге түсетін еркек жылқы [10; 38].
4.	Ақсұңқар	Aksunkar	آقسنقر	Алғыр, қарулы жыртқыш құс [10; 58].
5.	Ақша	Akça	آقچه	Сауда-саттық кезінде құн өлшемі ретінде пайдаланылатын металл және бағалы қағаз [10; 60].
6.	Алашық	Alaçik	آلاچيق	Көшкенде алып жүруге ыңғайлы, жеңіл киіз үй [10; 68].
7.	Аркалық	Arhalik	آرخالق	Бешпетке ұқсас, биік, тік жағалы, денеге жабыса киілетін шекпен [9; 196].
8.	Арыстан	Arsalan	ارسلان	Мысық тұқымдас ең ірі жыртқыш аң [10; 107].
9.	Арыстанлы	arsalan-li	ارسلانلی	Көне түрік ақшасының атауы [9; 200].
10.	Ас	Aş	اش	Адам баласының қоректік заты, тағамы; ішіп-жем, тамақ [10; 107].
11.	Аспаздық	Aşpezi	آشپزی	Ас дауындауды кәсіп етушілік, аспаз болушылық [10; 109].
12.	Аспазхана	Aşpezhane	آشپزخانه	Тамақ дайындайтын орын, бөлме [9; 277].
13.	Атабек	Atabek	اتابك	Орта ғасырлардағы ел билеуші және әскер басқарушысы лауазымының бірі [10; 117].
14.	Ашар	Açar	آچار	Бұрайтын кілт, есік, қақпа, т.б. ашуға арналған құрал [9; 33].
15.	Бажа/ Бажалық	Bacenak	باجناق	Бірге туған қыздарға немесе ағайынды кісілердің қыздарына үйленген ер адамдар [10; 171].
16.	Бажи	Baci	باجی	1. Өпке; 2. Таныс емес әйел: Бажи сөренің жанынан артқа шегін!(باجی از جلو دکان رد شد!); 3. Үй қызметкері [9; 433].
17.	Байрақ	Beirak	بيرق	Ту, жалау [10; 176].
18.	Балға	Tohmak	تخماق	Әртүрлі затты қағуға, ұруға, шыңдауға арналған, шойынды басы бар, сапты құрал [10; 184].

19.	Барыс	Pars	پارس	Қара дақтары бар түсі шұбар, мысық тұқымдастарына жататын жыртқыш аң [10; 193].
20.	Баспа/ кесте	Basme	باسمه	1. Баспа, басып шығару; 2. Кестелеу [9; 459].
21.	Бастық	Başlık	باشلىق	Бастаушы, жетекші, ұйымдастырушы [10; 202].
22.	Батпақ	Batlak	باتلاق	Сазды, үнемі ылғалды болып жататын жер бөлігі [10; 205].
23.	Башлық	Başlok	باشلىق	Үстіге жамылатын жауын-шашынға киетін киімнің жағасына қоса тігілген сулық [10; 210].
24.	Башмақ		باشماق	Үй ішінде киетін өкшесіз жеңіл, жұмсақ аяқ киім [10; 210].
25.	Бидай/ булгур	Balgur	بلغور/بلغور	Ыстық сумен өңделген жарма және кептірілген, уатылған бидай [9; 569].
26.	Бөдене	Baldarçin	بلدرچين	Егістікте, қалың шөп арасында кекілік тұқымдас сұр түсті кішкене дала құсы [10; 254].
27.	Бұрғы	Borku	برقو	Ағашты, темірді үнгіп тесетін құрал [10; 277].
28.	Елші	Elçi	الچى	Бір іс жөнінде екі кісінің не екі елдің арасын бітімге келтуі үшін жүретін адам, делдал [10; 408].
29.	Есек	Eşak	اشك	Жылқыдан аласа, құлағы үлкен, күтімді онша қажет етпейтін азық талғамайтын, құрғақшылыққа төзімді көлік малы [10; 425].
30.	Етік	Çekme	چكمه	Былғары не резенке сияқты материалдардан тігілетін қонышты аяқкиім [10; 434].
31.	Жайран	Ceyran	جيران	Киік тобына жататын, жүгірісі өте тез, әдемі түз жануары [10; 447].
32.	Жасауыл	Yasavol	ياساول	Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі әскербасының қасындағы шабарманы [10; 482].
33.	Желетке	Celedke	جلدكه	Астарлы, сырып тігілген жеңсіз киім, кеудеше [10; 498].
34.	Жүзім	Ozum	اوزوم	Үлкен жапырақты ұзын бұтақтары бар бау-бақша өсімдігі [10; 534].
35.	Жүн бас киім	Papah	پاپاخ	Жүн бас киім [9; 641].
36.	Зеңбірек	Tup	توپ	Алысқа атылатын соғыс құралы [10; 559].
37.	Итмұрын	İt-buroni	ايت بورنى	Жемісі ұсақ, қызыл, гүлдері хош иісті, қалың болып өсетін тікенді бұта [10; 593].
38.	Қаз	Gaz	غاز	Суда жақсы жүзетін, мойны ұзын, жабайы және үй құсы [10; 727].
39.	Қайшы	Keiçi	قيچى	Әртүрлі нәрселерді кесу, қию үшін жүздерін қарама-қарсы бекіткен металл құрал [10; 735].
40.	Қақтығыс	Çatma	چاتمه	Екі адамның бір-біріне қақтығуы; бетпе-бет соғыс [10; 739].
41.	Қарабидай	Çavdar	چاودار	Қарабидай дақылының дәні; астық [10; 759].
42.	Қарсақ	Karsak	قارساق	Терісі жақсы бағаланатын, түлкі тұқымдас кішкене аң [10; 768].
43.	Қауын	Kavun	قارون	Асқабақ тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік [10; 782].
44.	Қобыз	Kopuz	قپوز	Түркі халықтарының ысқышпен ысып тартатын екі, үш, төрт ішекті көне саз аспабы [10; 796].

45.	Қошқар	Koşkar	قچقار	Күйекке түсетін еркек қой [10; 826].
46.	Құрбақа	Gurbage	غورباغه	Далалы жерлердің сулы мекендерінде көп кездесетін бақа түрі [10; 849].
47.	Құрт, қышқыл сүт	Kort	قورت	Сүзбеде жасалған қатық түрі [10; 852].
48.	Марал	Meral	مرال	Аша тұяқтыларға жататын сүтқоректі, ірі аң; бұғының ұрғашысы [10; 902].
49.	Моншақ	Boncak	بنچاق	Жіпке тізіп, әсемдік үшін мойынға салып жүретін түрлі-түсті уақ асыл тастан немесе сутастан жасалған әшекей [10; 940].
50.	Ошақ	Ocak	اجاغ	Үстіне қазан қойып, тамақ пісіруге арналған үш аяқты қоршау темір [10; 1018].
51.	Өрмекші	Orumçek	ارومچک	Тор құрып, шыбын–шіркейді аулап қоректенетін жәндік [10; 1037].
52.	Өрік	Öruk	اروک	Түсі сары, кішілеу домалақ жеміс беретін ағаш; осы ағаштың жемісі [10; 1038].
53.	Пышақ	Piçak	بيچاق	Кесуге, турауға лайықты, жүзі өткір, үшкір, сабы бар құрал [10; 1076].
54.	Сандал	Çarık	چاروق/ چارغ /	Жазда киетін теріден жасалған жеңіл аяқкиім [10; 1111].
55.	Сержант	Çavuş	چاوش	Әскерлер мен милиция қатарындағы кіші командирлерге берілетін атақ [10; 1145].
56.	Тор	Tur	تور	Жіптен кереге көздендіріп, шаршылап тоқылған зат, ыдыс [10; 1267].
57.	Түйме	Dogme	دگمه	Қаусырыну үшін киімге қадалатын әртүрлі нұсқадағы кішірек дөңгелек пішінді зат [10; 1295].
58.	Тілмаш	Dilmaş	ديلمج	Бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударатын адам [10; 1317].
59.	Уыз	Aguz	اغوز	Жаңа туған сиырдың сүті, уыз [9; 305].
60.	Үкі	Baykuş	بايغوش	Жапалақ отрядына жататын, түнде ұшатын ірі жыртқыш құс [10; 1347].
61.	Үтік	Ötu	اتو	Қыздырып алып, киімнің қыртыс-тыртысын жазуға арналған электрлі тұрмыстық құрал [10; 1353].
62.	Шабуыл	İlgar	يلغار	Соғыста жауға қарсы қарсыласты жеңуге бағытталған қимыл-әрекет, ұрыс әрекетінің негізгі түрі [10; 1379].
63.	Шақпақ	Çahmak	چاخماق	Төрт бұрышты, тор көзді [10; 1383].
64.	Шана	Surtme	سورتمه	Жүк тасуға арналған қар үстінде сырғанайтын, көлікке жегілген қос табанды сүйретпе құрал [10; 1388].
65.	Шапақ	çapak	چپاغ	Ұсақ балық [9; 1271].
66.	Шатыр	çadır	شادر/چادر	Сая қылатын күрке, баспана [10; 1397].
67.	Шешек, гүл	çeçek	چچک	Түрлі түсті жұпар иісті гүл [10; 1408].
68.	Шойнақ, шолақ	çolak	چلاق	Қолы немесе аяғы сынған адам [9; 1305].
69.	Шопан	çupan	چوپان	Қой бағатын кісі, қойшы [10; 1416].
70.	Шүберек	çul	چول	Қиылған я жыртылған шағын мата [10; 1427].

Қазіргі тіл білімі мен лингвомәдениеттану ғылымында тілдің мәдениеттегі рөлі мен мәдениеттің тілдің қалыптасуына ықпал етуі сияқты мәселелердің өзектілігі артып, кең көлемде қарастырылуда.

Мыңдаған жылдық тарихы бар парсы-түркі мәдени қарым-қатынастарының осы тілдердің сөздік қорына «із» қалдырғаны сөзсіз. Сондықтан зерттеу тақырыбының өзектілігі тілдік байланыстардың қазіргі парсы лексикасындағы көрінісін анықтау, парсы тілінің сөздік қорындағы кірме элементтерді анықтау, олардың түпнұсқа тіліндегі ерекшеліктерін талдау қажеттілігінен туды.

Парсы тілінің тұрмыстық лексикасын көптеген түркі сөздерінен тұрады. Қазіргі таңда парсы тілін اتو үтік, دگمه түйме, قاشق қасық, قیچی қайшы, قاب қап сияқты сөздерсіз елестетудің өзі қиын. Көптеген тегі түркі өсімдік, аң –құс атаулары әлі де қолданысқа ие болып отыр. Кейбірінің парсы немесе араб тілдеріндегі баламасы түсіндірме сөздіктерде кездеспейді. Олардың қатарына, قرقى қырғи, غاز қаз, قرقاول қырғауыл, т.б. сөздерін жатқызуға болады.

Негізінен тілде тың мағына жасау үшін байырғы тума сөздер ұйытқы болады, демек, парсы тіліндегі кейбір түркі сөздері әбден сіңіп, парсының төл сөзіндей біте араласып, кіріп кетсе керек.

Қорыта келе, қаншама ғасырлар бойы көршілес болып, сауда-саттық қарым-қатынасқа түсіп отырған түркі халықтары мен парсы тілді елдердің арасында тікелей тілдік байланыс болғаны айдан анық. Қандай да бір өркениеттің әсері бір жақты болмайтынын естен шығармаған жөн. Осы жайтты ескере отырып, түркі халықтарына араб-парсы тілдерінің әсері қаншалықты болса, түркі тілінің де әсері болғанын ескеріп, түркі тілдерінің де тілдік аренада өзіндік орнын айқындап көрсеткен жөн деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. История Ирана. Отв.ред.профессор Иванова М.С. - М: Изд-во МГУ,-1977. – 488 С.
2. Нуртазина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. – Алматы: «Фараб»,-2000. – 312 С.
3. Қыдыр Т.Е. Ортағасырдағы қазақ даласында ислами әдебиеттің тууы және қалыптасуы (XI-XII ғ.).Филол.ғыл.канд.дисс., - Алматы,-2005.
4. Әдеби жәдігерлер : 20 томдық; 1-т.: Көне дәуірдегі әдеби ескерткіштер. Құраст.: Ш.Ахметұлы, А.Әлібекұлы, Н.Базылхан, С.Қорабай, Қ.Орынғали, Қ.Сартқожаұлы. - Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 504 б.
5. Әдеби жәдігерлер : 20 томдық; 5-т.: Жүсіп Баласағұн. Құтты білік /Көне түрк тілінен аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Қ. Егеубай. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2007. – 536 б.
6. Togan, İ. Bugünü anlamak için Orta Asya tarihine bir bakış. Bağımsızlıklarının yirminci yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk dilli halklar – Türkiye ile ilişkiler I. Ankara: AKM Yay. 19-50.,-2012.
7. İbni Bibi'nin eseri Yazıcıoğlu Ali tarafından Tevarih-i Al-i Selçuk adıyla 15.yüzyılda Türkçeye çevrilmiştir. Çevirinin yazması, Topkapı sarayı Revan bölümü, 1391 n.
8. English-Persian dictionary. Compiler: Sulayman Haim / Ағылшын-парсы сөздігі. Құраст.: Сүлейман Хайым. – Tehran: «Beroukhim», 1975. – 722 p.
9. Моин М.Фарханг-э Моин. Парсы тілінің 6 томдық энциклопедиялық түсіндірме сөздігі / 1-2-т. Құраст.: Муайан Мухаммад. – Тегеран: «Амир Кабир», 1375 г.х. (1996 г.) – 1472 – 1302 с.
10. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі)/ Құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.

КОНТАКТОЛОГИЯ: ОБЛАСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ТЮРКИЗМОВ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

М.А. Жумашева

магистрант 6М021200-Тюркология,

Казахский Национальный Университет им аль-Фараби,

Алматы, Казахстан, email: zhumashevamlr@gmail.com

Научный руководитель: д.филол.н., профессор Р.А. Авакова

В данной статье описываются исторические отношения между Ираном и Тураном, отношения между тюркскими и иранскими народами и лингвистическое влияние в этих отношениях. В статье много тюркских слов и выражения, которые часто встречаются в персидском языке, которые еще не вышли из повседневной жизни народа. Даны общие пояснения и переводы тюркизов в персидском языке. В статье сделан анализ области применения тюркизов в персидском языке и их особенности. Такие методы, как сбор материалов, систематизация, анализ, обобщения и сравнения основных источников, историко-сравнительные и сравнительные методы были использованы для решения целей и задач нашего исследования.

Ключевые слова: исторические отношения, тюркизмы, культура, контактология, персидский язык, заимствованные слова

CONTACTOLOGY: THE SCOPE OF TURKISM IN PERSIAN LANGUAGE

M.A. Zhumasheva

Master student of 6M021200-Turkology
al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
email: zhumashevamldr@gmail.com

Scientific supervisor: Dr. Sci. (Philology), Professor R.A. Avakova

This article describes the historical relations between Iran and Turan, the relations between the Turkic and Iranian peoples and the linguistic influence in these relations. The article contains many Turkic expressions that are often found in Persian, which have not yet emerged from the daily life of the people. General explanations and translations of Turkisms in the Persian language are given. The article analyzes the field of application of Turkisms in the Persian language and their features. Methods of collecting, systematizing, analyzing, generalizing and comparing the main sources, historical-comparative and comparative methods were used to solve the goals and objectives of the study.

Key words: *historical relations, Turkism, culture, Persian language, contactology, borrowed words.*

Редакцияға 26.02.2019 қабылданды.

МИР СЕМЬИ В ЛИТЕРАТУРЕ ЭПОХИ ПОСТМОДЕРНА

Ш.Т. Адибаева¹, Д.А. Сабирова²

¹к.филол.н., ст. преподаватель

²PhD, ст. преподаватель

¹Университет международного бизнеса, Алматы, Казахстан

²Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

email: dinasabirova_84.kz@mail.ru

В статье рассматривается понятие «художественный мир» литературы. Дается анализ современного состояния художественного мира литературы Казахстана. Перечислены основные признаки текстов постмодернистского письма периода Независимости. Выявлены основные темы и мотивы, которые привели к глобальным переменам в мире семьи эпохи постмодерна. Перечислены признаки присущие для постмодернизма. Названы социальные, экономические, политические и культурологические процессы, которые привели к глобальным переменам в мире семьи эпохи постмодерна.

Ключевые слова: художественный мир, литература, мир семьи, постмодернизм, проза, Казахстан

Понятие «художественный мир» в последние годы действительно обрело категориальный статус для литературоведческой науки, что зафиксировано в целом ряде филологических словарей и вузовских учебников. Итог многолетней дискуссии подвел М.Л. Гаспаров, заявив, что в понятие «художественный мир» наконец-то «удалось вложить объективно установимое содержание», что «художественный мир текста представляется теперь системой всех образов и мотивов, присутствующих в данном тексте» [1; 154].

Важность и значимость данного научного результата для теории литературы подчеркивает и Б.В. Кондаков, указывая, что «в отличие от типологических понятий, используемых для изучения «вертикальных» «срезов» историко-литературного процесса, категория «художественный мир» в большей степени подходит для описания «горизонтальных» срезов и периодов сравнительно небольшой продолжительности; обращение к ней позволяет индивидуализировать анализ художественных произведений» [2; 9].

Данное замечание Б.В. Кондакова очень важно для понимания категории «художественный мир» как категории антропологической поэтики, поскольку в равной степени акцентируется и индивидуальность автора, и индивидуальность интерпретатора, и «индивидуальность» текста литературно-художественного произведения.

Особенность базовой категории науки состоит в том, что она отражает реальность на любом уровне научного исследования. Интегральный характер категории «художественный мир», таким образом, требует применения к исследованию отдельно взятого художественного произведения или творчества писателя в целом системного подхода, представить основные компоненты которого позволяет экскурс в историю формирования понятия и его функционирования в литературоведческой практике.

Но прежде заметим, что ключевое для словосочетания «художественный мир» слово «мир» является с точки зрения науки многогранным по смыслу термином. Особенность его состоит в том, что он позволяет выявить как интегральную целостность глобальных образований, так и структурное единство явлений и процессов. «Слово «мир» в этом словосочетании – в соответствии с традицией второй половины XIX века – взято во «всезначении» в качестве «смысловой скрепы» - как организованный, «устроенный» космос, включающий в себя и устройство человеческого общества, противостоящий хаосу и дезинтеграции» [3; 230-232].

В философии, филологии и других гуманитарных науках такие понятия, как «внутренний мир» и «духовный мир», давно получили прописку и выполняют свою интегральную функцию. Понятие «художественный», выполняющее в словосочетании вторичную, уточняющую функцию, подчеркивает антропологический характер познаваемого мира, указывает на творчество как деятельность человека, в результате которого рождается целостная и завершенная духовная реальность, выраженная с помощью принятых в пределах данной культуры знаков и символов. «Художественный мир всегда содержит некий смысл, содержащий объяснение мира – он выражает определенный закон, понятый его создателем – творцом произведения искусства» [2; 9].

Антропная составляющая понятия «художественный мир» сводит на нет всякое стремление разграничить форму и содержание, к чему нередко прибегают при анализе художественного произведения сторонники текстоцентрической парадигмы в литературоведении.

Мысль о том, что литературное сочинение есть не что иное, как отражение объективного мира, а художественный мир – «подражание», высказывалась еще Аристотелем. При этом в его поэтике разграничивались опосредованное отражение, «если в основу художественного задания была положена нормативная функция (конструирование нормы предполагает знание той реальности, которая ту или иную норму выдвигает), или отражение непосредственное, если в основу художественного задания кладется познавательная функция» [4; 4].

Мир современной литературы Казахстана на сегодняшний день переживает новую ступень развития. Современные авторы под влиянием трансформаций классических жанров экспериментируют с формами и содержанием. Порой, выливаясь в причудливые литературные формы. Так в литературе Казахстана Периода независимости наблюдается тенденция «миксовости» жанров. Мы можем наблюдать жанровые типы рассказов: социально-психологический рассказ, юмористический рассказ рассказ-притча, рассказ-миниатюра, новеллистический рассказ, рассказ с элементами абсурда и гротеска. В свою очередь, в творчестве отдельных авторов также можно дифференцировать жанровые разновидности рассказа.

Казахстанский роман на сегодняшний день – это наиболее многогранный по тематике и поэтике направление. Среди романов можно выделить следующие типы: историко-публицистический, документальный роман, роман-эссе, роман-симфония, лирический роман, роман-сновидение, исторический роман, роман-родословная, экзистенциальный эпос или роман-пунктир, а также лирико-философские романы.

Среди рассказов выделяются следующие типы: рассказы-притчи, философские рассказы, рассказы-сценки, рассказы-ситуации, рассказы-миниатюры, рассказы-сны или видения, рассказы-очерки и путевые заметки.

Содержание прозаических произведений определяет философский подход авторов к раскрытию своей художественной идеи.

Анализ, проделанный Б.В. Кондаковым, позволяет выделить ряд признаков художественного мира произведения:

- 1) интерес к проблемам развития культуры;
- 2) национальная локализация художественного мира, появление целостных национальных образов;
- 3) переход от описания предметного мира к воссозданию мира духовной культуры, символизация художественных предметов, использование культурных символов, «бродячих», «мировых» образов и сюжетов;
- 4) культурная «многослойность» внутренних миров литературных произведений: появление многочисленных цитат, реминисценций, заимствованных из культуры прошлого [2;14].

Затрагивая новейший период литературного творчества Казахстана, мы можем говорить о новом взгляде на традиционные ценности, в центре которых, несомненно, стоит институт семьи и брака, мир семьи. Именно через понятие мира семьи хорошо отслеживаются те колоссальные изменения, произошедшие в нашем обществе и мире в целом.

Период становления литературы периода независимого Казахстана совпадает с целым рядом глобальных перемен. В первую очередь, с изменением геополитической обстановки в мире. Распад СССР, выход из состава «большой советской семьи», падение железного занавеса, урбанизация, американизация и вестернизация постсоветского общества – вот те процессы, которые оказали большое влияние на казахстанскую литературу и не могли не отразиться в произведениях отечественных авторов.

На онтологическом уровне в этот период происходит «утрата» большой советской семьи и поиск своих национальных корней, истоков. «Коллажность мира становится сегодня основой постмодернистского видения, а «большая» история уступает место «малой». Это можно наблюдать как на примере социальной сети Facebook (каждый представляет свою точку зрения происходящего, «творит» свою историю), так и, в более глобальном плане, на примере независимых суверенных государств, возникших на обломках СССР. Каждая новоиспеченная страна, когда-то входившая в состав 15-ти республик, сегодня представляет свое видение происходящего с ней в прошлом. Тот же процесс протекает и в странах дальнего зарубежья – пересмотр итогов Второй мировой войны, переоценка американских демократических ценностей, несостоятельность европейской идеи

мультикультурности и т.д. Этносы всего мира обращаются к поиску своих корней, своей «малой» истории. Это своего рода теневая сторона глобализации [5; 4].

Вопросы о том, кто мы такие, откуда и куда идем, волнуют молодых авторов эпохи независимого Казахстана гораздо больше, чем авторов, о которых мы говорили ранее. Именно в данный отрезок времени происходит процесс воссоздания и реконструкции достоверных исторических фактов, осмысливается недавнее советское прошлое и даже появляются попытки моделирования альтернативных вариантов реальности.

Показательно, что после «прощания» с большой «советской семьей», русскоязычная литература Казахстана впитывает некоторые генетические особенности литературы минувшей эпохи и это является вполне закономерным процессом.

Вот что достается казахстанским писателям, родившимся в СССР и воспитанным в духе советских традиций (и/или/а может быть в парадигме их отрицания и неприятия) в наследство от большой советской империи:

- русский язык не только как язык межнационального общения независимого Казахстана, но и как язык творческого самовыражения;
- наследие русской литературы, ее духовное богатство (русская литература изучалась в школах в обязательном порядке);
- идеалы традиционной (патриархальной) семьи и образцы духовности, транслируемые русской литературой;
- тема отцов и детей;
- тема преемственности поколений;
- «осколки» советского мифа как материал для строительства новых художественных/возможных миров;
- евразийский тип мышления, в котором более преобладает восточный тип мышления и мироощущения.

Отрыв от «советской семьи» зачастую ознаменован в произведениях русскоязычных авторов периода независимости ностальгией по советскому прошлому, в котором авторам, по сути, не удалось пожить. Как правило, авторы периода независимости застали закат СССР. Отсюда возникает чувство недосказанности и потерянности, развивается некий комплекс обманутых надежд и обещаний.

Таким образом, можно сделать промежуточный вывод о том, что казахстанская литература новейшего периода на уровне поэтики отчасти базируется на обломках советского мифа и перенимает некие духовные традиции не только русской, но и советской культуры.

В произведениях казахстанских писателей транслируются определенные культурные коды советской эпохи, присутствует ностальгия по прошедшему, вводится прием ретроспективного взгляда, производятся попытки осмысления прошлого, попытки возвращения «домой», воссоздания на «геопоэтической» карте ушедшей в небытие Страну Советов.

Тему возвращения домой в своем творчестве активно развивает поэт и писатель Юрий Серебрянский. В поэтическом сборнике «Рукопись, найденная в затылке» представлен целый цикл, посвященный его родному городу, Алматы. «Цикл имеет необычное название «Город, выросший в стеклянного дядьку», здесь мы также видим как эпитет «стеклянный» показывает насколько изменился наш город – была каркасно-камышитовая барышня Алма-Ата, а теперь – стеклянный дядька Алматы. Название каждого стихотворения цикла несет в себе частичку старой Алма-Аты: «Первая Алма-Ата I», «Вторая Алма-Ата II», «Алма-Атинский зоопарк», «Алма-Атинский цирк» и так далее .

В цикле «Рукопись, найденная в затылке» существуют конкретные, узнаваемые топонимы (пересечение улиц, названия магазинов, кинотеатров), что способствует определенному миметическому эффекту. Однако в данном конкретном случае они имеют статус названий неких возможных миров, отличных от реального мира. Так как алма-атинские топонимы, в отличие от алматинских, могут помнить только «свои», коренные жители южной столицы Казахстана. Поэт воссоздает свой мир, мир своего детства и находит отклик в душах тех, с кем связан своими воспоминаниями. Подобная поэтика «строительства» или воссоздания каждого вымышленного локуса предполагает по мысли российского исследователя постмодернистской «геопоэтики» Н.Г. Бабенко, «интенсификацию одних (реальных или легендарных, но непременно наиболее ценных для творца иного мира) черт исходного географического объекта при «стирании» всех остальных» [6].

Еще один алматинский автор Арсен Баянов, которого можно отнести к представителям писателей старшего поколения, отдает дань, в первую очередь, мемуарному жанру. Повествование книги «Алма-Ата неформальная» (2006) подобно памятной фотографии, где на каждом фото можно «лицезреть» самого автора. Взгляд в прошлое становится модной стилистической составляющей современной культуры.

Заслуживающей внимания является и тема дружбы в этой книге. В посвящении к книге звучат такие слова: «Алма-атинским пацанам, живым и мертвым, посвящается». Алма-Ата Пацанская открывает эту книгу: «И в той Алма-Ате все мы были одной крови, только делились на районы». Не случайно автор устремляет свой взгляд в прошлое, где слово «друг» было тождественно слову «брат»: «При любом раскладе ты должен был «ответить за базар», выйти один на один с обидчиком или встать стеной за своих пацанов». Отметим, что тема дружбы и семьи не часто эксплуатируется в современной литературе, она откровенно не модна. С первых строк этого произведения приходит понимание того, насколько изменился не только один из казахстанских городов (Алма-Ата), но и те идеалы, которыми жили его горожане и граждане всех союзных республик. Наряду с такими словами, как «родина», «труд», «революция», слова «дружба» и «семья» тоже девальвируются в своем значении, и весьма ощутимо.

Показателен в этом ключе роман казахстанского писателя Дмитрия Шишкина «Восстание», в котором возникает образ вождя народа, отца и прародителя советской семьи – Владимира Ильича Ленина. «Двое московских аспирантов-биоинженеров похищают тело и мозг Ленина и заявляют, что им удалось воскресить вождя. Но ситуация выходит из-под контроля: задуманная ими игра оборачивается кровавым хаосом. В России по призыву «восставшего из мёртвых» большевика разгорается революция. Под ее знамёнами объединяются даже непримиримые идейные противники. Сюрреализм происходящего подчеркивается религиозно-мистической истерией в обществе. Остановить бессмысленный и беспощадный бунт может только... Ленин» – приводим здесь аннотацию к этому роману, который, к слову сказать, был написан в жанре альтернативной истории, что тоже представляет значительный интерес. По словам автора, в основе романа лежит идея русского философа-космиста Николая Федорова, которая заключается в возможности и даже необходимости воскрешения предыдущих поколений при помощи научных методов. Безусловно, здесь мы усматриваем не только подсознательную тягу к возвращению в прошлое, в лоно «советской» семьи, но и попытку моделирования альтернативной истории, попытку исправить и изменить историю, переписать ее «сызнова» – занять активную творческую позицию.

Так или иначе, мотив пути, мотив возвращения домой, поиска нового дома, где «дом» тождествен понятию «семья» присущ большому количеству молодых казахстанских авторов. Среди них такие писатели и поэты как Илья Одогов, Сергей Алексеенко, Равиль Айткалиев, Павел Банников, Михаил Земсков, Айгерим Тажи, Вета Ножкина, Алексей Швабауэр, Мария Вильковская, Евгения Зольцман, Жанар Серкебаева, Алия Кадырова и многие другие.

Таким образом, можно выделить некий частотный мотив, присутствующий в произведениях казахстанских авторов постсоветского периода – это мотив возвращения домой, поиска себя и своих корней, своей семьи, идентификация и классификация своей родовой принадлежности.

Так же необходимо отметить, что для текстов периода независимости характерны признаки постмодернистского письма. Перечислим ниже признаки как постмодернизма в целом, так и мировоззрения целой плеяды казахстанских авторов, чьи тексты воплотили философские идеи постсовременности:

- Сращение искусства с техникой;
- Понимание мира как текста;
- Феномен маленького мира;
- Цитатность и соавторство;
- Игровое начало;
- Нарративность (маленькая история приходит на смену большой истории, жизнь после истории);
- Принцип коллажа, мозаичности реальности;
- Полифония или многоголосье;
- Шизофрения (дробление мира);
- Интертекстуальность;
- Гипертекстуальность (кроссылки фактов и антифактов);
- Отказ от авторитетов;

- Потребность в рефлексии: возвращение к мифу и неверие в будущее.

Безусловно, все эти признаки присутствуют на уровне поэтики и в новейших произведениях казахстанской литературы, так как невозможно жить в эпоху постмодерна, не получив определенный отпечаток. Это высказывание правомерно как в применении к обычному человеку, так и в отношении творца.

На уровне семьи в обществе, в эпоху постмодерна происходят также глубокие изменения. Говоря о мире семьи в эпоху постмодерна, мы обращаемся к термину нуклеарной семьи. Нуклеарная семья (англ. nuclear family) – это супружеская или партнерская семья, состоящая из родителей (родителя) и детей, либо только из супругов, на первый план выдвигаются при этом отношения между супругами (представителями одного поколения), а не отношения между представителями разных поколений (родителями и детьми). Это очень важный момент для понимания глубины изменений, которые происходят не только в казахстанском обществе, но и во всем мире.

Нуклеарная семья противопоставляется традиционной семье и семье патриархальной, а, вернее, семья как понятие проходит этот эволюционный (или инволюционный) путь.

Ниже назовем социальные, экономические, политические и культурологические процессы, которые привели к глобальным переменам в мире семьи эпохи постмодерна:

- научно-технический прогресс;
- переход от традиционного общества к индустриальному обществу;
- урбанизация;
- глобализация;
- сексуальная революция;
- переход от патриархальной, традиционной семьи к нуклеарной;
- телевидение;
- реклама;
- интернет;
- атеизм и отказ от религиозных канон;
- появление и активная пропаганда противозачаточных средств;
- провозглашение гендерного равенства, феминизм;
- движение «child free»;
- работающая мать;
- пропаганда потребительского отношения к жизни;
- синдром «удобного ребенка»;
- синдром «маленького взрослого»;
- индивидуальность против универсального;
- отказ от традиционного в пользу инновационного;
- провозглашение девиза «каждый сам за себя».

Конечно, все вышеперечисленные явления не могли не сказаться на институте семьи и брака.

Интересно наблюдать как в современном казахстанском обществе, традиционном по своей сути, борются два типа мышления, два полюса, две поведенческих парадигмы. Одна часть морализирующая, именно она указывает на должное поведение в обществе, семье, а вторая – живет в свое удовольствие, попирая моральные нормы, сопротивляется прессингу социальных догматов, дает отпор. Так на просторах казнета стал резонансным случай с одеванием памятника влюбленных в Астане. Житель Астаны Талгат Шолтаев решил прикрыть статую девушки тканью, прикрывая «слишком откровенную скульптуру», порочащую, по словам Шолтаева, образ казахской девушки, которая, в первую очередь, будущая жена и мать. Действия Шолтаева вдохновили художника Мурата Дильманова на создание борца с постыдными явлениями – Уятмена, вслед за которым возник и другой образ Уятсыз. Таким образом, казахское общество поделилось на «уяты бар» (совестливых) и «уятсыз» (бессовестных). Прообразом Уятсыз выступила блогер Асель Баяндарова, которая «выложила» откровенное фото в социальной сети Facebook как ответный вызов Уятмену Талгату Шолтаеву. Итогом этой виртуальной дуэли стала уят-пати, на которой встретились два оппонента.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что для мира казахской семьи характерно деление на приемлемые поступки и неприемлемые, постыдные. А в эпоху постмодерна общество готово к открытому обсуждению этого явления, что вскрывается и на уровне литературного текста.

Такое деление, характерное для мира казахской семьи, возникает в новоиспеченной бюрократической саге «Легенда о Nomenclature» Досыма Сатпаева и Ербола Жумагулова. Произведение, увидевшее свет в 2016 году, было написано в соавторстве, что вполне отвечает духу эпохи постмодерна. В авантюрно-приключенческом романе «Легенда о Nomenclature», как его называют сами авторы, возникает карикатурный образ традиционной казахской семьи с ее огромным количеством родственников, которые с детства сопровождают главного героя романа, будущего крупного чиновника, маленького Баскайду: «Стало быть, весь круг его периодического общения сводился к многочисленным родственникам – родителям, братьям, сестрам, агашкам, татешкам, кокешкам, жездешкам и женгешкам» [7]. Авторы вскрывают логику казахстанского обывателя, согласно которой «стыдно» - это когда ребенок окончил школу не с золотой медалью, когда «у отца триста пятьдесят лошадей». И «не стыдно», когда твой начальник приходится тебе родным дядей: «Естественно, главным гостем был дядя Бермаган, без которого не видать бы Баскайде желанной должности, как своих ушей. То бишь, приходился отныне любимому племяннику непосредственным шефом. Статус этот был обоим не внове, поскольку и на прежних местах работы начальником Баскайды всегда был дядя. Такие миграции характерны для современного Казахстана, и никто уже не удивляется тому, как иная семейно-клановая толпа кочует по учреждениям вослед за самым пробивным родственником подобно ордам Чингисхана, нередко оставляя после себя пепел и руины» [7]. На примере этого произведения казахстанских авторов мы замечаем, как нормы морали традиционной казахской семьи становятся с ног на голову, что приводит к установлению двойных стандартов в казахстанском обществе. Так и становится постыдным совершенно не то, чего нужно стыдиться.

На примере появления интернет-супергероя Уятмена, мы видим, что роль обличителя пороков не такая уж и благодарная. Понимая, что образ Уятмена является собирательным образом всех тех, кто любит морализировать и решать, что стыдно, а что нет, приходим к выводу, что и современная казахстанская литература сегодня выступает в роли некоего обличительного инструмента. В современных произведениях как в кривом зеркале отражаются пороки казахстанского общества, мир семьи выглядит тут тоже весьма неприглядно. Конечно, литературе эпохи постмодерна в целом свойственна самоирония, что не отменяет правила «зеркального эффекта», когда литература чутко откликается на все происходящее в социуме и беспощадно отражает это на бумаге [6].

Мир семьи в современных реалиях подвергается серьезным испытаниям. В этом мире не всегда есть место не только представителям старшего поколения, но и детям. Не обязательным становится наличие обоих родителей, вполне допустимо рождение ребенка, без создания семьи. Универсальные каноны воспитания детей и преемственности поколений заменяются индивидуальными моделями поведения, где возможны любые варианты, которые будут приняты обществом как приемлемые.

Список литературы

- 1 Гаспаров М.Л. Избранные труды: в 3 т. Т. 2. О стихах. - М.: Языки русской культуры, 1997. - 501 с.
- 2 Кондаков Б.В. Русская литература 1880-х годов и художественный мир Д.Н. Мамина-Сибиряка // Известия Уральского государственного университета. – 2002.-№24.-С. 9-24.
- 3 Бочаров С.Г. О художественных мирах. –М.: Советская Россия, 1985. – 296 с.
- 4 Федоров В.В. О природе поэтической реальности. М.: Советский писатель, 1984.-184, 1988
- 5 Адипбаева Ш.Т. Поэтика мифа в художественной прозе конца XX - начала XXI веков: автореф. ... канд. филол. наук: 10.01.08. Алматы: КазНПУ им. Абая, 2005. - 28 с.
- 6 Сабирова Д.А. Художественный мир семьи в литературе Казахстана: типология и методика изучения. Дисс... доктора PhD. Алматы: КазНПУ им. Абая, 2016. - 170 с.
- 7 Сатпаев Д., Жумагулов Е. Бюрократическая сага «Легенда о Nomenclature»: авантюрно-приключенческий роман.. - Алматы, 2016. - 336 с.

ПОСМОДЕРН ДӘУІРІНІҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ ОТБАСЫ ӘЛЕМІ

Ш.Т. Әдібаева¹, Д.А. Сабирова²

¹ф.ғ.к., аға оқытушы

¹ Халықаралық бизнес университеті, Алматы, Қазақстан

²PhD, аға оқытушы

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
dinasabirova_84.kz@mail.ru.

Мақалада әдебиеттің «көркем әлемі» түсінігі талқыланады. Қазақстандағы көркемдік әлемінің қазіргі жай-күйін талдау қарастырылған. Тәуелсіздік кезеңіндегі постмодернистік хаттардың негізгі мәтіндері келтірілген. Постмодерн дәуіріндегі отбасының әлеміндегі жаһандық өзгерістерге әкелетін негізгі тақырыптар мен себептер анықталды. Постмодернизмге тән ерекшеліктерді тізімдейді. Постмодерндік отбасының әлеміндегі жаһандық өзгерістерге әкелген әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени процестердің аттары аталған.

Түйін сөздер: өнер әлемі, әдебиет, отбасылық әлем, постмодернизм, проза, Қазақстан

FAMILY WORLD IN THE POSTMODERN LITERATURE

Sh.T. Adibaeva¹, D.A. Sabirova²

¹ Cand. Sci. (Philology), senior teacher

¹ University of International Business, Almaty, Kazakhstan

² PhD, senior teacher

² Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan
email: dinasabirova_84.kz@mail.ru

The concept "art world of literature " is considered in the article. The analysis of the current state of the art world of literature of Kazakhstan is given. The main signs of the postmodern letters texts of the period of Independence are listed. The main subjects and motives which led to global changes in the world of family of postmodern era are revealed. Lists the features inherent in postmodernism. Social, economic, political and cultural processes that led to global changes in the world of the postmodern family are named.

Key words: Art world, literature, family world, postmodernism, prose, Kazakhstan

Поступила в редакцию 12.04.19

РАБОТА С ТЕМАТИЧЕСКИМИ ТЕКСТАМИ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ РЕЧИ

К.С. Якубаева¹, А.С. Айтпаева²

¹ к.п.н., доцент, ² ст. преподаватель,

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Алматы, Казахстан, email: k.s.yakub@mail.ru

Статья посвящена проблеме обучения устной речевой деятельности на занятиях по русскому языку как иностранному на основе прочитанных учебных текстов. Авторы рассматривают методы обучения и способы развития устной речи иностранных учащихся начального этапа обучения с помощью отработки лексико-грамматических моделей на материале тематических текстов. Учащиеся должны научиться трансформировать текст, сокращать, отбирать в нем главное, а затем последовательно его воспроизводить. В статье представлены задания на формирование и развитие монологической речи учащихся уровнями А1 и А2. Авторы опираются на опыт работы с иностранными учащимися. Статья носит практический характер и может быть использована при подготовке учебных пособий по русскому языку как иностранному для начального этапа обучения.

Ключевые слова: *русский язык как иностранный, устная речь, чтение, микротекст, монологическое высказывание, коммуникативная компетенция*

В современной методике преподавания русского языка как иностранного для определения результативности обучения используется термин компетенция - способность к выполнению какой-либо деятельности на основе знаний, навыков и умений, приобретённых в ходе обучения. Чтобы свободно владеть иностранным языком, в нашем случае русским языком, у иностранного учащегося должна быть сформирована коммуникативная компетенция, которая включает в свой состав лингвистическую (языковую), социолингвистическую (речевую), дискурсивную, стратегическую, социальную, социокультурную, предметную, профессиональную компетенции.

Говоря о начальном этапе обучения русскому языку как иностранному, стоит большее внимание уделить лингвистической (языковой) и социолингвистической (речевой) компетенциям. Языковая компетенция предполагает овладение определённой суммой формальных языковых знаний и соответствующих им навыков, связанных с лексикой, фонетикой, грамматикой, а речевая – умение выбрать нужные лингвистическую форму и способ выражения в зависимости от условий речевого акта: ситуации, коммуникативных целей и намерений говорящего. Естественно, что грамматика является основой процесса обучения, но не должна становиться его главной целью. Всё, что изучается в языке, должно быть направлено на осуществление свободного общения на различные темы. Таким образом, все аспекты обучения иностранным языкам сходятся в одной точке – использование приобретённых навыков непосредственно в процессе коммуникации. Конечно, с развитием технологий отношение людей к общению несколько изменилось. Но, несмотря на эти изменения, именно коммуникативный аспект обучения остаётся основным.

Предметом исследования данной статьи являются методы и приёмы работы, направленные на развитие навыков устной речи на уроках русского как иностранного.

Перед авторами стояли задачи: изучить теоретические материалы, посвященные данной теме; рассмотреть виды работ по обучению устной речи на основе учебных текстов, разработать систему упражнений.

В работе была изучена психолого-педагогическая и методическая литература, проведён анализ устных ответов иностранных студентов.

В данной статье авторы рассмотрели некоторые методы обучения русскому языку как иностранному, а также приёмы и виды заданий при работе с учебными тематическими текстами, которые дадут иностранным учащимся возможность овладеть языковой, речевой компетенциями на русском языке.

По принятому в современной методике определению, «речевая деятельность – это активный, целенаправленный опосредованный языковой системой и обуславливаемый ситуацией общения процесс передачи или приёма сообщения. Это система умений творческого характера, которая направлена на решение различных коммуникативных задач»[1;95]. Таким образом, чтобы овладеть языком, нужно развивать все виды речевой деятельности: говорение, аудирование, чтение и письмо.

В данной статье авторы рассматривают такие виды речевой деятельности, как чтение и говорение. Чтение является «рецептивным видом речевой деятельности, направленным на извлечение информации, которая содержится в письменном тексте (речевом произведении)» [1; 116]. Говорение - «продуктивный вид речевой деятельности, посредством которого осуществляется устное общение». Это сложный психолингвистический и психофизический процесс, который имеет начальный, средний и самостоятельный уровни [2; 36].

Каким же образом можно овладеть коммуникативной компетенцией на изучаемом языке? Здесь нужно отметить, что эффективность процесса общения, помимо знания языка, зависит от множества факторов: условий и культуры общения, правил этикета, знания невербальных форм выражения (мимики, жестов), наличия глубоких фоновых знаний и многого другого. Любое общение появляется при наличии определенной ситуации. Чтобы процесс общения проходил эффективно, его участники должны правильно представлять себе отношения между собеседниками, а также тему и содержание общения. Данную информацию учащийся может почерпнуть из текста, объяснений преподавателя. Речь может быть представлена в виде диалога или монолога. Используя формы диалогического общения, преподаватель помогает учащимся отрабатывать и запоминать отдельные речевые образцы, целые структуры, которые используются затем в монологической речи. Авторы согласны с А.А. Лазаревой, которая считает, что обучение диалогу и монологу должно проходить взаимосвязано и параллельно [3; 35].

Бесспорно, что на начальном этапе невозможен полноценный диалог, а также развёрнутое монологическое высказывание вследствие не владения языковой, речевой компетенциями. Если в диалогической речи есть опора на вопросы / реплики собеседника, то для монолога говорящий должен иметь некоторые навыки в языковой, речевой компетенциях. Хотя можно сказать об усечённом диалоге, в котором собеседником студента является преподаватель. В этом случае студент отвечает на вопрос преподавателя, выражает согласие / несогласие, просьбу повторить или уточнить вопрос. Всё зависит от количества пройденного лексико-грамматического материала.

На начальном уровне учащийся даёт ответы при отсутствии или наличии опор, но обязательно с участием преподавателя; на среднем может опираться на текст или на средства наглядности; на самостоятельном уровне учащийся использует только свои знания по предмету высказывания, употребляет в речи сложные предметно-смысловые конструкции. Преподаватель обучает иностранных учащихся говорению, а именно: запрашивать информацию; обмениваться мнениями; вести групповую беседу по прочитанному материалу; адекватно реагировать в стандартных ситуациях общения при знакомстве, встрече и т.д.; описывать, рассказывать, пересказывать. При этом большое внимание обращается на выработку таких коммуникативных умений, как начать общение, стимулировать собеседника на продолжение разговора.

В большинстве учебников и учебных пособий по русскому языку даётся список тем, на которые учащийся должен уметь общаться, задавать и отвечать на вопросы, адекватно реагировать на них, продуцировать монологическое высказывание. Но нередко учащийся не может составить такое высказывание на конкретную тему из-за невозможности получить необходимую информацию. Это связано с тем, что в современных учебниках недостаточно таких текстов, чтобы на уроке можно было в достаточной мере отработать языковые и речевые навыки по какой-либо определённой теме. Планомерная же работа с учебными тематическими текстами допустимого уровня сложности способствует закреплению в речи изученных лексико-грамматических моделей и способствует выводу их в речь.

Поэтому большая ответственность ложится на преподавателя, так как именно ему будет необходимо подобрать тексты, не просто соответствующие лексико-грамматическому наполнению урока, а отражающие в своём содержании необходимую информацию и модель речевого поведения в определенной ситуации общения. Именно чёткое представление преподавателем задач и текст, подобранный с учётом принципа функциональности, помогут вывести учащегося в речь более комфортно и безболезненно.

Как было сказано ранее, в данной статье авторы кратко остановятся на работе с языковым, речевым, лингвострановедческим материалом уровней А1 и А2.

На начальном этапе обучения иностранных учащихся русскому языку особое место занимает обучение общению в ситуациях социально-бытовой, учебно-бытовой, социально-культурной сферах, так как, бесспорно, именно эти ситуации находятся на первой ступени процесса аккультурации, социализации иностранцев в новой этносоциокультурной общности.

Не будем забывать о том, что понятие начального этапа обучения связывается с определённым уровнем сформированности умений и навыков во всех видах речевой деятельности

при минимуме учебного материала. Целью же данного этапа является создание ориентировочной основы грамматического действия для последующего формирования навыка в различных ситуациях общения.

Считается, что работа с текстом носит некоторый консервативный характер: правильно прочитать, правильно интонировать, ответить на вопросы с опорой на текст и т.п. То есть такая работа на начальном этапе не даёт реального выхода в речь и, в свою очередь, не мотивирует учащегося. Конечно, в качестве метода стимулирования и мотивации можно отнести поощрение, использование яркой наглядности, просмотр видеofilm, создание ситуаций успеха (распределение заданий с учётом способностей студентов и психологических и национальных особенностей).

В методике обучения иностранным языкам активно применяются такие методы, как коммуникативный, интерактивный, интуитивно-имитативный и сознательно-сопоставительный. Авторы считают, что в аспекте данной работы наиболее эффективны интерактивный и сознательно-практический методы.

В основе сознательно-практического подхода лежит представление о языке как о триединой сущности: язык–речь–коммуникация. На наш взгляд, метод сознательно-практического обучения – один из основных на раннем этапе обучения русскому языку, так как учащиеся должны осознавать языковые формы, необходимые для общения в конкретной ситуации и в то же время практически их использовать. Об этом методе ещё в 1974 году говорил Л.В.Щерба, который рассуждал об активной и пассивной грамматике, о важности сопоставительного изучения языков для более глубокого проникновения не только в изучаемый, но и в родной язык, об общеобразовательном значении иностранного языка и т.д. [4].

По мнению авторов, на начальном этапе (А1) метод сознательно-сопоставительного обучения наиболее приемлем, так как предполагается, что учащимся необходимо осознавать определенные языковые формы, необходимые для общения, а также практически использовать эти знания в иноязычно-речевой практике на основе лексико-грамматического минимума.

В современных учебниках встречаются задания, которые непосильны учащимся из-за недостаточного владения необходимым лексико-грамматическим материалом. Кроме того, надо учитывать психологический фактор, под влиянием которого взрослый учащийся будет стараться построить своё монологическое высказывание по аналогии с родным языком, что повлечёт за собой негативные последствия: ошибки, потерю мотивации из-за трудности найти доступный на этом этапе обучения лексико-грамматический эквивалент своей мысли.

Конечно, всё это будет препятствовать выходу в речь. Поэтому для начального этапа обучения приемлемо только изложение прочитанного материала, с использованием имеющихся в тексте речевых конструкций.

Второй метод, активно используемый в процессе обучения – это интерактивный метод, так как он ориентирован на взаимодействие учащихся не только с преподавателем, но и друг с другом.

В процессе обсуждения учащимися и преподавателем содержания текста актуализируется новая лексика и речевые конструкции, которые в дальнейшем могут быть использованы при составлении различного вида высказываний.

Роль преподавателя – направлять деятельность учащихся на достижение целей урока, внедрять такие принципы построения урока, как: приоритет практики, сотрудничество и сотворчество, развитие мыслительной и речевой активности и самостоятельности учащихся, речевая направленность, индивидуализация, функциональность, новизна.

В любом учебнике по русскому языку рассматриваются такие темы, как «Я и моя семья», «Мой друг», «Моё свободное время», «Покупки», «Праздники» и т.д. Темы содержат n-количество ситуаций, и в каждой есть задача, которую с помощью общения должен решить человек.

Стимулом овладения языковым материалом служит понимание учащимся речевой ситуации и коммуникативных задач, стоящих перед ним. Для решения вышеназванной проблемы – нехватки текстового материала тематической направленности – автором статьи было написано учебное пособие по языковой адаптации «Уроки общения» [5]. В этом учебном пособии представлены диалоги и тексты, учитывающие:

- типичность и достоверность ситуаций;
- лексическое наполнение, соответствующее этапу обучения;
- использование иллюстративного материала;
- выполнение коммуникативных задач, таких как: «информирование», «умение выразить мнение, дать оценку», «установить контакт» и т.п.

Конечно, на этом уровне обучения учащийся не может свободно поделиться своими мыслями и чувствами по поводу прочитанного, но работа с тематическими текстами даёт возможность преподавателю постоянно вовлекать учащегося в процесс практического использования языка. В этом случае реализуется принцип приоритета практики.

Естественно, что при работе с текстами необходимо опираться на принцип индивидуализации обучения, так как данный принцип включает учёт личностных свойств иностранного учащегося: его жизненного опыта, эмоциональной сферы, мировоззрения, способностей, склонностей, интересов. Речевые задания, уровень сложности, соответствующий возможностям студентов, должны мотивировать потребность вступить в коммуникацию. Преподаватель должен преподносить новый материал, используя разные методы, чтобы по возможности охватить всю аудиторию. В тексте обязательно должны быть речевые конструкции, которые необходимы для осуществления разнообразных функций, например, попросить извинения или поблагодарить за что-либо, выразить (не) согласие, попросить о чём-либо и т.д. В этом проявляется принцип функциональности.

Функциональный принцип не всегда реализуется в учебниках. Часто в уроке при объяснении какого-нибудь грамматического материала даются разрозненные, не связанные тематически словосочетания или предложения. В качестве примера возьмём учебник русского языка «Дорога в Россию» элементарный уровень [6]. В последнем уроке этого учебника даётся перечень вопросов, по которым учащиеся должны составить развёрнутые монологические высказывания по лексическим темам, не имея текстов-образцов.

Принцип новизны осуществляется с помощью смены проблем обсуждения, смены формы уроков и приемов, например, разыгрывание сценок по прочитанному материалу, составление вопросов интервью с героем рассказа и т.д.

Важно, чтобы в группе был комфортный социально-психологический климат, сформирована адекватная учебная мотивация, снимались психологические барьеры в иноязычном речевом общении.

Основой обучения воспроизведению прочитанного является учебный текст, который должен отвечать определенным требованиям. Это: 1) тематическое и структурно-композиционное единство текста; 2) познавательная, информативная ценность текста; 3) соответствие понятийной структуры учебных текстов и их языка уровню знаний студентов; 4) тематическая завершенность.

Рассмотрим работу с текстом на уровне А1. Первый этап работы с текстом – выполнение предтекстовых заданий:

- обработка лексико-грамматического материала в языковых упражнениях;
- закрепление этого же материала в речевых упражнениях.

Например, как может проводиться работа с текстом на тему «Семья, друзья». Здесь большая роль отводится ответам на вопросы и мини-диалогам. На первом этапе с помощью наглядности, например, фотографий, повторяем лексику, речевые конструкции: это кто; кто – это кто. Затем, используя формулы речевого этикета, например: Извините, вы не знаете, кто это? / Скажите, пожалуйста, кто это? учащиеся составляют мини-диалог, который заканчивается словами благодарности / извинения за незнание ответа на вопрос.

Далее учащиеся отрабатывают вопрос о наличии семьи и детей, повторяют глаголы жить, работать, учиться в настоящем и прошедшем времени.

В качестве речевого упражнения можно предложить учащимся составить собственный диалог по модели. Информация может быть запрошена у собеседника о нём или о ком-то другом.

Модель:

- Скажите, пожалуйста, где вы жили раньше?
- Я жил в Новосибирске.
- А где вы работали раньше?
- Я работал на заводе.
- Кто вы по профессии?
- Я инженер.
- А где вы живёте сейчас?
- Я живу в Алматы, в общежитии номер четырнадцать.
- Вы работаете?
- Нет, я учусь.

В процессе работы с мини-диалогами также отрабатываются навыки чтения, а также произношение. Важно, что вся работа проходит осознанно. После выполнения предтекстовых заданий можно переходить к чтению текста.

Вначале текст читается преподавателем. Внимание учащихся акцентируется на интонационных конструкциях. Затем учащиеся читают текст «про себя» и вслух. Это даёт возможность учащимся с разными стилями обучения использовать «свой» и потому чувствовать себя более комфортно. На следующем этапе желательно разобрать текст с точки зрения грамматики. Например, нужно будет выписать из текста глаголы в настоящем времени с управляемыми словами, а затем дать эти глаголы в прошедшем времени.

Учащимся можно предложить: ответить на вопросы по каждому тексту; найти в микротекстах информацию, которая совпадает с их личной информацией; озвучить свою информацию отличную от предъявленной в тексте; задать вопросы на данную тему кому-либо в группе. Как результат, сначала студенты пересказывают текст, а затем составляют собственное монологическое высказывание на эту же тему.

В качестве примера ниже представлено 5 микротекстов (Источник: учебное пособие по языковой адаптации для студентов-иностранцев начального этапа обучения «Уроки общения» [5])

Текст 1.

Здравствуйте, меня зовут Даулет. Я студент. Я учусь в университете. А это моя семья. Это мои родители. Это мой отец. Его зовут Серик Есетович. Он врач. Он работает в поликлинике. А это моя мама. Её зовут Вера Николаевна. Она учительница. Она работает в школе. Это мой младший брат Бауржан. Он школьник. А это моя младшая сестра Бота. Она тоже школьница. Они учатся в школе, где работает мама. Это мой дедушка. Он уже старый, не работает. Он пенсионер. Это моя бабушка. Она тоже пенсионерка, но ещё работает. А это мои дядя и тётя. Они работают в компании «КазМунайГаз».

Текст 2.

Привет, друзья. Меня зовут Ахмад. Я из Афганистана. Сейчас я учусь в университете в Казахстане в городе Алматы, а раньше я работал в Кабуле в университете. У меня большая семья: 12 человек. У меня 5 сестёр и 4 брата. Мои родители уже старые, они пенсионеры. Братья и 4 сестры работают. Самая младшая сестра, ей 13 лет, ещё учится. Я женат. У меня есть дети: два сына и дочь.

Текст 3.

Здравствуйте, меня зовут Джабархил. Я студент из Афганистана. Мне 29 лет. Сейчас я живу в Казахстане и учусь в университете. Я изучаю русский язык. Я хочу говорить по-русски свободно. Мне нравится жить в Казахстане. Алматы – красивый и большой город. Я женат. У меня большая семья: жена и четверо детей. Мои родители и моя семья живут в Кабуле в Афганистане. Мой отец уже пенсионер. Раньше он работал в университете. Моя мама домохозяйка. Моя жена работает в библиотеке. Раньше я работал в школе. Мои дети маленькие. Они учатся в школе. Я очень скучаю по своей семье.

Текст 4.

Здравствуйте, меня зовут Сессиль. Я студентка из Франции. Мне 21 год. Раньше я жила в Париже и училась в университете. Сейчас я живу в Казахстане и учусь в КазНУ. Здесь я изучаю русский язык. Я хочу говорить по-русски свободно и правильно. Мне нравится жить в Казахстане. Это большая и интересная страна. Я думаю, что Алматы – красивый, зелёный, но не очень большой город. Я не замужем. У меня есть родители и младший брат. Мои родители и брат живут в городе Лилль во Франции. Мой отец работает в известной косметической компании «Лореаль». Он менеджер. Моя мама домохозяйка. Раньше она работала в аптеке. Мой брат учится в школе. Ему 16 лет. Я очень его люблю. Я ужасно скучаю по своей семье.

Текст 5.

Здравствуйте. Меня зовут Олег. А это мой друг Антон и его сестра Аня. Мы живём в России в городе Новосибирске. Я и Антон уже студенты, а сестра Антона Аня ещё школьница. Мои родители работают на заводе. Они инженеры. Отец Антона и Ани уже пенсионер, а мама ещё работает в библиотеке. Я первый раз в Казахстане. Я думаю, что Алматы очень красивый и

зелёный город. Конечно, он не такой большой как, например, Москва. Но мне нравятся такие города. Здесь красивая природа, горы, река, озеро. И мы думаем, что здесь живут хорошие, добрые люди.

Говоря об уровне обучения А2, нужно отметить, что задания усложняются, объём текста увеличивается согласно пройденному материалу.

На начальном этапе учащиеся должны научиться строить и распространять минимальное высказывание на основе структурной модели простого или сложного предложения, затем - более развернутое с опорой на текст на уровне нескольких предложений, и на следующем этапе - в форме монолога на уровне сверхфразового единства, служащее выражению собственной мысли учащегося [7; 121].

Учащийся должен научиться трансформировать заданный текст, сокращать, отбирать главное в нем, а затем последовательно его воспроизводить. Такому воспроизведению надо обучать целенаправленно, поскольку оно требует активного, сознательного подхода к структурно-смысловому построению текста. Для этого необходимы специальные упражнения по развитию у студентов следующих речемыслительных операций: а) извлекать основную информацию, обобщать, конкретизировать; б) заменять содержание равнозначным по смыслу; в) смещать отдельные части и объединять их в единое целое; г) делать дополнения, высказывать мнение и т.д. Психологи считают, что именно эта мыслительная деятельность, в ее самых разнообразных проявлениях, составляет ядро воспроизведения. Для обучения воспроизведению у обучаемых должны быть сформированы умения:

- выделять главную и второстепенную информацию;
- определять тему текста;
- прогнозировать содержание текста по заголовку и первому абзацу;
- делить текст на смысловые фрагменты;
- составлять план текста;
- сокращать или дополнять текст;
- восстанавливать пропущенные части текста;
- анализировать содержание;
- раскрывать смысл высказываний.

Для формирования перечисленных умений могут использоваться следующие упражнения [8; 153]:

- Прочитайте текст и дайте ему название.
- Выберите из предложенных предложений то, которое выражает тему прочитанного текста.
- Ответьте на вопросы.
- Прочитайте предложения. Расположите их в соответствии с последовательностью событий в тексте.
- Продолжите предложения так, чтобы они соответствовали содержанию текста.
- Найдите и прочитайте в тексте отрывок, где говорится о
- Составьте словосочетания со следующими глаголами ...
- Замените выделенные слова синонимами или близкими по значению словами из текста.
- Найдите в тексте фрагменты, иллюстрирующие следующие утверждения.
- Найдите в тексте и выпишите слова и словосочетания, описывающие ...
- Составьте план текста из данных предложений, расположите их в правильной последовательности.
- Расскажите текст по составленному плану.
- Прочитайте план текста. Скажите, достаточно ли полно он передает содержание текста. Дополните, если нужно, этот план. Расскажите текст по дополненному вами плану. Используйте следующие глаголы и словосочетания.
- Составьте текст из данных предложений (расставьте их в нужном порядке). Сравните свои варианты с оригиналом текста.
- Определите, соответствуют ли данные предложения содержанию текста.
- Прочитайте текст, а затем его сокращенный вариант, скажите, какая информация опущена в сокращенном варианте.
- Прочитайте текст и его расширенный вариант, скажите, какая новая информация дополняет уже известную.
- Расскажите текст (о событиях, описанных в тексте) от имени ...

- Скажите, какова главная мысль рассказа. Выберите один из предложенных вариантов или дайте свой вариант. Сравните свой ответ с ответами других учащихся. Обсудите все мнения. Определите более точный вариант.

- Удачно ли название теста? Не хотите ли вы дать другое название? Выберите один из предложенных вариантов или дайте свое название. Обсудите все мнения. Определите лучший вариант.

- Как вы думаете, что произошло дальше? Обсудите все предложенные варианты конца рассказа. Определите самый интересный вариант [9; 9]:

При порождении подготовленного устного монологического высказывания студенты опираются на заданное текстом содержание, а также на формальные признаки (ключевые слова, план, заголовки, иллюстрации и т.д.). Работа над планом подготавливает учащихся к воспроизведению текста, а опора на план улучшает качество воспроизведения, его логичность, связность. Важной опорой при воспроизведении текста являются также ключевые слова. Обычно это бывают слова, необходимые для структурного оформления речевой модели, представляющие собой любые, наиболее информативные слова текста, смысловые опорные пункты высказывания.

Приведем пример разработки урока по обучению устному пересказу текста «Абай Кунанбаев» при изучении темы «Биография человека».

1. Найдите в словаре следующие слова:

область, новатор, зрочок, проза, называть – назвать (кого? что? как?), потерять СВ (что?кого? где?), умирать – умереть (от чего? где?), внимание, отношение, крупный, -ая, -ое, -ые, легенда, правитель, власть, невежество.

2. Прочитайте комментарий к следующим словам:

Семипалатинск (Семей) – город на северо-востоке Казахстана;

феодал – представитель господствующего класса в 19 веке;

мулла – служитель культа у мусульман;

медресе – духовное учебное заведение при мечети;

бай – богач, крупный землевладелец или скотовод дореволюционной Средней Азии.

Правитель рода – человек, управляющий группой людей, объединенных кровным родством.

3. Обратите внимание на употребление новых глаголов. Постарайтесь понять их значение в предложении:

посвятить (СВ) что? кому?/чему?

Абай решил посвятить свою жизнь литературе.

Отказаться (СВ) от чего?

Абай отказался от власти.

4. Объясните значение данных слов:

черноглазый, -ая, -ое, -ые – черные глаза;

тонкобровый, круглолицый, краснощёкий.

5. Прочитайте текст. Ответьте на вопрос: почему Абай отказался быть правителем?

Абай Кунанбаев – великий казахский поэт, философ, композитор, переводчик, создатель казахского литературного языка.

Абай Кунанбаев родился в 1845 году в Семипалатинской области на севере Казахстана. Его настоящее имя – Ибрагим. Абаем его назвала мать за его внимательное отношение к людям. «Абай» с казахского языка переводится как «внимание». Это имя осталось за ним на всю жизнь.

Отец Абая был крупным феодалом, правителем рода Тобыкты. Его звали Кунанбай. Он был суровым и жестоким человеком. Мать его звали Улжан. Она была добрая, умная женщина. Она очень любила своих детей. Но самым большим другом Абая в детстве была его бабушка Зере. Она рассказывала Абаю сказки, легенды, пела народные песни. Абай знал их наизусть.

Сначала Абай учился дома у муллы, а потом учился в медресе в городе Семипалатинске. Уже с детских лет Абай знал арабский и персидский языки. В свободное время он любил читать стихи и философские книги. Абай хотел выучить русский язык, познакомиться с русской культурой. Когда он учился в последнем классе медресе, он поступил в русскую школу. Там он изучил русский язык и русскую литературу.

Несколько лет Абай по желанию отца был правителем в Семипалатинской области. В это время он лучше узнал жизнь народа, его проблемы, поэтому отказался от власти и решил посвятить свою жизнь литературе. Абай начал рано писать стихи. Он писал обо всем: о любви, о дружбе, о природе, о жизни и главных проблемах своего народа. Абай резко критиковал баев и биев. Он выступал против невежества, вражды между казахами.

Абай был талантливым человеком. Он изучал народную и восточную поэзию, русскую классическую литературу, перевёл на казахский язык стихи Пушкина, Лермонтова, восточные поэмы «Шах-намэ», «Лейла и Меджнун», «Керр-оглы», поэмы Байрона и Гёте.

Абай писал не только стихи, но и прозу. Его самая известная проза – «Книга слов». Он написал её в последние годы жизни. В ней он писал о тяжелой жизни казахского народа и о том, что больше внимания нужно уделять его просвещению.

Абай – гениальный композитор, автор сорока песен. Его песни до сих пор популярны. Их с удовольствием поют известные певцы и простые люди.

В 1895 году он потерял сына Абдрахмана. Его смерти Абай посвятил много печальных строк. Вскоре умирает от болезни его другой сын, молодой и талантливый поэт Магауя. Абай тяжело переживает смерть сыновей и через 42 дня умирает сам. Ему было 60 лет.

Абай Кунанбаев – гордость казахского народа. Один из самых красивых проспектов Алматы носит имя Абая Кунанбаева. Там в 1960 году ему установили памятник. Проспект Абая любят не только алматинцы, но и гости города.

6. Ответьте на вопросы:

1. В какой семье родился Абай?
2. Кто был его самым лучшим другом?
3. Где учился Абай?
4. Куда он поступил, когда учился в последнем классе медресе? Почему?
5. Почему Абай отказался от власти?
6. О чем писал Абай в своих стихах и прозе?
7. Какие произведения Абай перевел на казахский язык?
8. Что вы узнали о его сыновьях?
9. Чье имя носит один из самых красивых проспектов Алматы?

7. Закончите предложения в соответствии с содержанием текста.

1. Абай родился ...
2. Отец Абая был ...
3. Его мать была ...
4. Сначала Абай учился ...
5. Абай хотел выучить русский язык, ...
6. По желанию отца он несколько лет ...
7. Абай писал ...
8. Он выступал ...
9. Абай перевел ...
10. Его самая известная ...
11. Песни Абая ...
12. В 1960 году Абая ...

8. Составьте рассказ, отвечая на вопросы:

1. Что вы узнали о родителях Абая?
2. Что вы узнали о его учебе?
3. Что вы можете рассказать об Абаяе – переводчике, об Абаяе – композиторе?

9. Озаглавьте текст. Объясните свой выбор.

10. Составьте план текста и перескажите текст по плану.

В заключение можно сделать вывод, что чтение небольшого объема текстов тематической направленности благотворно влияет на все виды речевой деятельности, способствует активному запоминанию новой лексики и грамматики, а также закреплению ранее пройденного материала. Как показывает опыт работы, рассмотренные в статье виды заданий по развитию устной речи достаточно эффективны, и способствуют формированию и развитию у иностранных учащихся навыков говорения на русском языке.

Список литературы

1. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. – М.: Высшая школа, 2003. – 334с.
2. Педагогическое речеведение. Словарь-справочник. – М.: Флинта, Наука, 1998. –311с.
3. Лазарева А. А. Обучение устной речи с опорой на учебные тексты (начальный этап обучения РКИ) // Международный научно-исследовательский журнал. — 2017. — № 04 (58) Часть 3. — С. 34—38. — URL:

<https://research-journal.org/languages/obuchenie-ustnoj-rechi-s-oporoj-na-uchebnye-teksty-nachalnyj-etap-obucheniya-rki/> (дата обращения: 24.03.2019.)

- Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – М.: Едиториал УРСС, 2004. –432с.
- Айтпаева А.С. Уроки общения: учебное пособие по языковой адаптации для студентов-иностранцев начального этапа обучения. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. –127с.
- Антонова В.Е., Нахабина М.М., Сафронова М.В., Толстых А.А. Дорога в Россию. Учебник русского языка (элементарный уровень). – СПб.: Златоуст, ЦМО МГУ, 2010. – 343с.
- Методика обучения русскому произношению / Под ред. А.А.Леонтьева. – М.: Рус.яз., 1988. – 180 с.
- Капитонова Т.И., Московкин Л.В. Методика обучения русскому языку как иностранному на этапе предвузовской подготовки. – СПб.: Златоуст, 2006. – 272 с.
- Кухаревич Н.Е. Я читаю и говорю по-русски. Средний этап / Н.Е.Кухаревич, М.Б.Будильцева, Н.И.Киселева. – М.: Рус.яз., 2004. – 128 с.

АУЫЗША СӨЙЛЕУДІ ДАМЫТУДЫҢ БІР ТӘСІЛІ ТАҚЫРЫПТЫҚ МӘТІНДЕРМЕН ЖҰМЫС.

К.С. Якубаева¹, А.С. Айтпаева²

¹ п.ғ.к., доцент,

² аға оқытушысы,

^{1,2} Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
email: k.s.yakub@mail.ru

Бұл мақала орыс тілін шет тілі ретінде оқыту сабағында оқылған мәтін негізінде сөйлеуге үйрету мәселесіне арналған. Авторлар тақырыптық мәтіні бар материалдар бойынша лексика-грамматикалық моделдердің негізінде оқытудың бастауыш деңгейіндегі шетелдік студенттердің ауызша сөйлеуін дамыту әдістері мен тәсілдерін қарастырады. Тіл үйренушілер мәтінмен жұмыс істей алуға, мәтінді қысқартуға, мәтіндегі негізгіні таба білуіне, одан кейін оны айтып шығуға үйрену керек. Мақалада А1 және А2 деңгейлеріндегі тіл үйренушілердің монологиялық сөйлеуін дамытуға және қалыптастыруға тапсырмалар көрсетілген. Авторлар шетелдік студенттермен жұмыс істеу тәжірибесіне сүйенеді. Мақаланы тәжірибеде қолдануға болады, оқытудың бастауыш деңгейінде орыс тілін шет тілі ретінде оқытуға арналған оқу құралын дайындауда қолдануға болады.

Түйін сөздер: орыс тілі шет тілі ретінде, ауызша сөйлеу, оқылым, микромәтін, монологтық сөйлеу, коммуникативтік құзыреттілік

WORK WITH THEMATIC TEXTS AS A WAY OF ORAL SPEECH DEVELOPMENT

K.S. Yakubayeva¹, A.S. Aitpayeva²

¹ Cand.Sci. (Pedagogy), assistant professor,

² senior teacher,

^{1,2} Kazakh national university named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan
email: k.s.yakub@mail.ru

This article is devoted to the problem of teaching oral speech activity in the classroom in Russian as a foreign language on the basis of reading educational texts. The authors consider the methods of teaching and methods of development of oral speech of foreign students of the initial stage of training through the development of lexical and grammatical models on the material of thematic texts. Students should learn how to transform the text, reduce, select the main thing in it, and then consistently reproduce it. The article presents tasks for the formation and development of monologue speech of students of levels A1 and A2. The authors rely on the experience of working with foreign students. The article has a practical value, can be used in the preparation of textbooks on Russian as a foreign language for the initial stage of training.

Key words: Russian as a foreign language, oral speech, reading, microtext, monologue speech, communicative competence.

Поступила в редакцию 28.03.2019

ОБУЧАЮЩИЙ ПОТЕНЦИАЛ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИЗУЧЕНИИ СПЕЦИАЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ (НА МАТЕРИАЛЕ QUIZLET)

Л.Ю. Мирзоева¹, Ж.Б. Ержанова²,

¹ д.ф.н., доцент

¹ Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

² ст. преподаватель

² Алматинский университет энергетики и связи, Алматы, Казахстан

email: mirzoeva@list.ru

В статье рассматриваются принципы использования информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения терминологии в сфере профессионального английского языка. В цели работы входит рассмотрение возможностей Интернет-ресурса Quizlet как обучающего инструмента, позволяющего заменить рутинный процесс механического запоминания терминов (в нашем случае приводятся термины из сферы теплоэнергетики) на творческую работу с элементами игры. Использование общенаучной индуктивной методики (расположение и анализ учебного материала в направлении от простого к сложному) дает возможность показать разнообразие методик, лежащих в основе Quizlet, и значительный мотивирующий потенциал ресурса.

Ключевые слова: информационно-коммуникативные технологии, обучение профессиональному английскому языку, учебный ресурс Quizlet, мотивация, терминология в сфере теплоэнергетики

Использование информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения иностранному языку в настоящее время является одной из ключевых тем научных исследований. Если обратиться к определению данного понятия, в ряде исследований информационно-коммуникативные технологии (ИКТ) рассматриваются как совокупность различных методов, способов и алгоритмов сбора, хранения, представления и передачи информации (см., например, работы О.В. Брезгиной, Г.В. Андрияновой, Д.Д. Аветисян, Н.В. Изотовой, И.В. Нужа и Н.В. Смирновой и пр.) Так, О.В. Брезгина указывает, что «интерактивность информационно-коммуникационных технологий, которая обеспечивается гипертекстовыми и мультимедийными средствами, предполагает переход на качественно иной уровень работы с информацией. Потенциал ИКТ поистине безграничен: здесь большие возможности дифференцированного подхода, визуализации обучения, организации самостоятельной работы студентов, оперативного контроля, обеспечения учебно-методическими материалами.» [1; 78]. В свою очередь, Г.В. Андриянова отмечает, что использование информационных технологий в обучении иностранному языку значимо и для личностного роста преподавателя, поскольку «дает возможность постоянного совершенствования учебных материалов, повышает уровень мотивации в изучении иностранного языка» [2].

В научной литературе, посвященной данному вопросу, детализируется понятие информационных и коммуникационных технологий: «На практике информационными технологиями обучения называют технологии, предполагающие использование специальных технических информационных средств и программ (компьютеров, аудио- и видеоаппаратуры, включая сенсорные экраны), портативных и распечатывающих устройств, мультимедиа и др.). Под коммуникационными технологиями обучения понимаются технологии, обеспечивающие связь посредством Интернет-пространства, теле- и видео конференций, форумов, электронной почты, ICQ, системы Skype и др. Если еще 7–8 лет назад в педагогическом сообществе активно велись дискуссии о том, нужно ли и зачем использовать информационно-коммуникационные технологии в преподавании иностранного языка, то в наши дни эта необходимость ни у кого не вызывает сомнения. При ответе на вопрос “Why should we use such technologies in language teaching?” внимание обычно акцентируется на следующих преимуществах использования ИКТ в процессе обучения:

- высокая степень мотивации учащихся (Motivation);
- интерактивность обучения (Interactivity);
- гибкость индивидуального режима работы (Flexibility);
- большая свобода действий и самостоятельность (Autonomy);
- широкое распространение и общедоступность (Currency);
- соответствие ожиданиям нового поколения учащихся (Expectations);

- возможности аутентичного общения (AuthenticCommunication);
- возможность немедленной обратной связи (Feedback)» [3; 60].

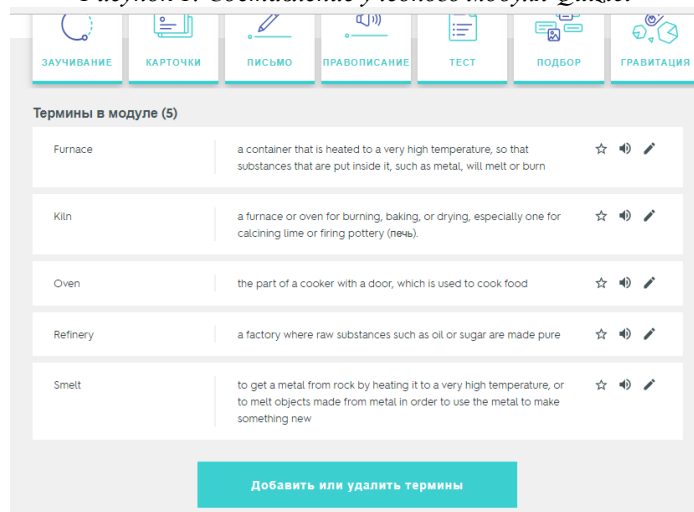
Все вышеуказанные преимущества характерны для программы Quizlet, которая, как это будет показано ниже, обладает значительным мотивирующим потенциалом и делает привлекательным процесс освоения профессиональной терминологии, который при традиционном подходе зачастую сводится к рутинному запоминанию слов. В этом случае, по нашему мнению, мы имеем дело с методом передачи новых знаний; как указывает О.В. Брезгина, на этой модели основаны цифровые образовательные ресурсы в Интернете, которые облегчают массовый доступ к учебным материалам, независимо от временных и пространственных ограничений [1, 80]. Отметим, что мы рассматриваем Quizlet как один из инструментов e-learning, предоставляющих практически неограниченные возможности при обучении профессиональному иностранному языку в высшей школе.

В чем заключаются преимущества Quizlet как обучающего инструмента? Как отмечается на сайте Quizlet, на нем размещаются учебные модули, которые представляют собой «набор терминов и соответствующих им определений (или вопросов и ответов), которые можно изучать в Quizlet с помощью различных учебных режимов» [5]. Как указывается на сайте, в данные учебные модули, наряду с вербальной информацией, могут быть включены также изображения, диаграммы и аудио TTS (преобразование текста в речь). Таким образом, возможности Quizlet полностью соответствуют утверждению Е.В. Тимофеевой и Ю.А. Кайль о том, что «применение современных педагогических технологий позволяет перейти от обучения как функции запоминания к обучению как процессу умственного развития; от статической модели знаний к динамической системе умственных действий; от внешней мотивации обучения к внутренней нравственно-волевой регуляции» [7].

Несомненно привлекательным в Quizlet является широкий выбор разнообразных упражнений, которые основаны не на механическом запоминании, а на задействовании различных техник (преимущественно игрового характера) для обогащения словарного запаса студентов в профессиональной сфере.

Важно и то, что Quizlet позволяет выстраивать освоение учебного материала по принципу нарастающей сложности. Проиллюстрируем это утверждение на примере созданного нами учебного модуля, где отражены термины из сферы теплоэнергетики. На Рисунке 1 представлены 5 терминов с определениями, предназначенные для освоения. Безусловно, помощниками студента в освоении иноязычной специальной терминологии являются специальные возможности, позволяющие корректировать произношение, написание (см. представленные на Рисунке 1 иконки, нажимая на которые студент может прослушивать произношение термина и сам текст определения, корректировать написание и ранжировать термины по степени значимости, а также добавлять новые термины для последующего освоения):

Рисунок 1. Составление учебного модуля Quizlet

Источник: <https://quizlet.com/307069911/flashcards> (составлено авторами)

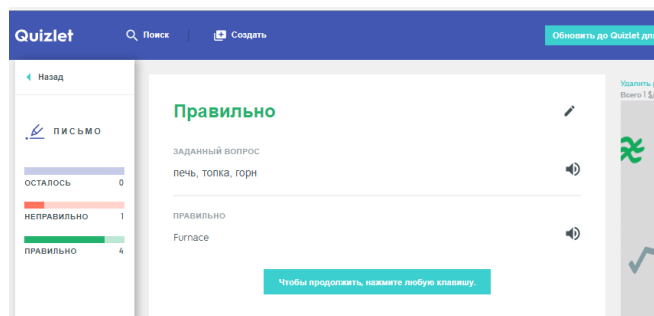
В процессе работы с лексическим материалом в программе Quizlet возможно использовать такие приемы, как

- сопоставление терминов на иностранном и родном (казахском/русском) языках, т.е. работа, которая в дальнейшем ложится в основу перевода текста, насыщенного данными терминами (см. разработанные нами примеры, представленные на Рисунке 2);

- сопоставление термина и дефиниции, которая может быть дана не только на родном, но и на изучаемом языке, что позволяет не только освоить содержание термина, но и понять специфику формирования определений на иностранном (в нашем случае – на английском) языке, что способствует развитию иноязычного мышления. Помимо этого, Quizlet позволяет, как уже говорилось выше, осваивать фонетический и графический облик термина, что обеспечивает его узнавание в тексте. Можно утверждать, что в данном случае задействованы эмоциональные механизмы запоминания, так как игровые элементы, введенные в процесс освоения терминологии, вместо рутинного запоминания предлагают весьма привлекательную для современного студента технику, сочетая такие каналы, как визуальное восприятие, слуховое восприятие и пр. Единственное, что в данном случае мало задействовано, – это механизмы моторной памяти, так как программа предполагает введение термина с клавиатуры, а не запись.

К числу важных особенностей Quizlet относятся и элементы своеобразного учебного менеджмента, так как программа «подсказывает» студенту, какие термины еще не изучались, какие термины освоены недостаточно, в связи с чем необходим повторный тренинг (см. Рисунок 2), а какие безошибочно представлены при ответе на вопросы, задаваемые программой.

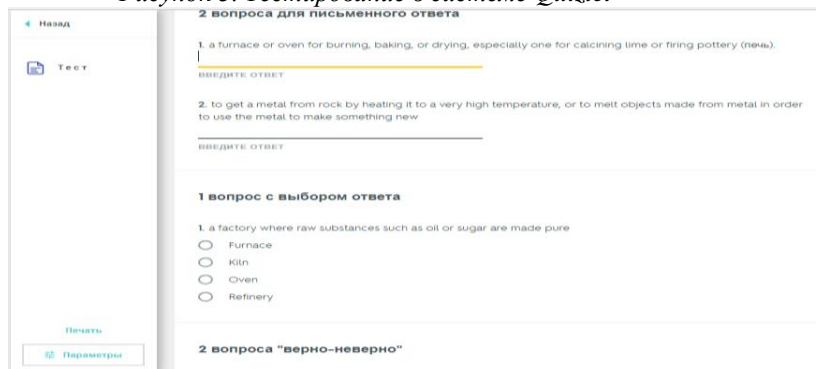
Рисунок 2. Контроль за усвоением терминов

Источник: <https://quizlet.com/307069911/test> (составлено авторами)

Выше нами были охарактеризованы некоторые обучающие возможности Quizlet (ниже нами будет продемонстрирована игра, также представленная в Quizlet и тренирующая, помимо всего прочего, скорость реагирования при восприятии и воспроизведении). Помимо этого, одной из важных функций Quizlet является контролирующая, реализуемая в основном путем использования тестов на множественный выбор (MultipleChoice). Безусловно, данный тип контроля не является самым совершенным, так как он позволяет проконтролировать только приобретенные знания в сфере специальной лексики, и никак не отражает приобретенные студентами навыки и умения использовать данную лексику в контексте; в то же время, на первоначальном этапе контроля за усвоением материала такая методика позволяет выявить степень усвоения путем самоконтроля, что позволяет усилить подготовку (см. Рисунок 3).

Рисунок 3. Тестирование в системе Quizlet

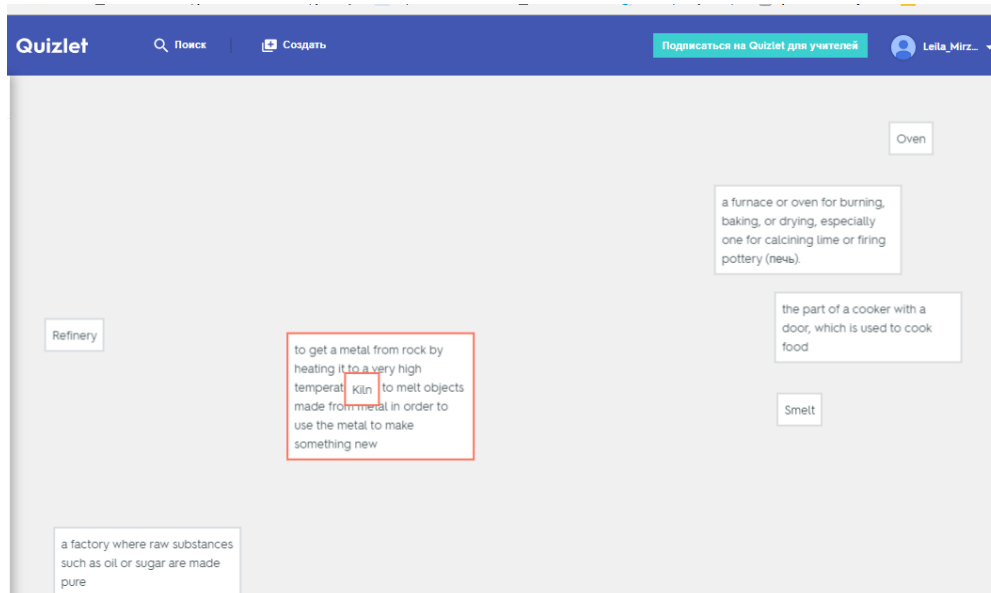

Источник: <https://quizlet.com/307069911/test> (составлено авторами)

Структура модуля в Quizlet позволяет также осуществлять самоконтроль в процессе выполнения упражнений на нахождение соответствия (matching); в данном случае особенно важно, что студент сразу же получает информацию о верном/неверном нахождении соответствия, а также может сразу откорректировать неверный ответ.

К числу мотивирующих факторов относится и то, что студент работает в ритме и в условиях компьютерной игры, ведь, как утверждают R. Garris, R. Ahlers, J.-E. Driskell, «произошел значительный сдвиг от традиционной дидактической модели обучения к студентоцентрируемой модели, что предполагает акцент на более активной роли обучающегося» в учебном процессе [7; 441]. Поэтому ценность ресурсов типа Quizlet состоит и в том, что даже в процессе столь традиционной и рутинной учебной деятельности, как освоение терминологии из профессиональной сферы, инструменты обучения позволяют сделать акцент на личностных особенностях студента, подобрать необходимый каждому конкретному обучающемуся наиболее подходящий темп выполнения задачи, а также учесть индивидуальные особенности запоминания. Так, например, можно предлагать студентам (в зависимости от уровня владения языком, от специфики изучаемого материала) различное количество терминов для усвоения; студент сам регулирует время выполнения того или иного задания (в ряде случаев лимит времени может быть настроен студентом, особенно в процессе использования игры «Гравитация», о которой будет сказано ниже).

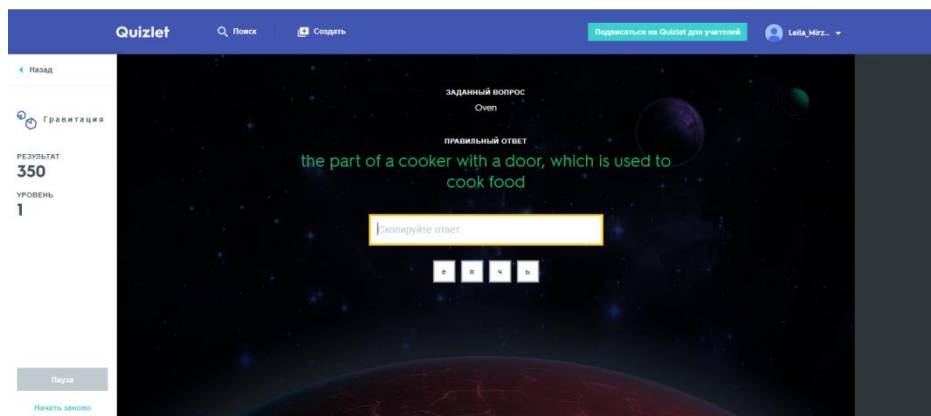
Рисунок 4. Упражнения на нахождение соответствия в Quizlet

Источник: <https://quizlet.com/307069911/match> (составлено авторами)

Как указывают А.М. Бершадский и Е.Е. Янко, GFLI (GamesforLearningInstitute) предлагает три основных критерия: техническая применимость и удобство, соответствие образовательным целям и целостная интеграция игровых и обучающих целей [8]. Представленные в Quizlet игры соответствуют данным требованиям в полной мере. В рамках созданного нами модуля использовалась игра «Гравитация», выполненная в стиле компьютерных игр, целью которых является развитие внимания, а сценарий настроен на предотвращение негативных последствий (в игре поставлена следующая задача: **Берегитесь красных астероидов! Если вы ошибетесь в термине два раза, они разрушат вашу планету**). В данной игре запрограммированы три уровня – легкий, средний и сложный; студент также может регулировать и темп, и язык (так, в окошко для определения можно ввести как синонимы, существующие в казахском/русском языках, так и дефиниции на английском языке).

Рисунок 5. Игра «Гравитация»

Источник: <https://quizlet.com/307069911/gravity> (составлено авторами)

Таким образом, в системе Quizlet можно отметить такие преимущества студентоцентрированного подхода, как выбор индивидуальных параметров усвоения учебного материала; мотивирующий потенциал, который является необходимым для замены рутинной и механической деятельности на творческую, игровую; разнообразие представления материала; вариативность функций, выполняемых модулями Quizlet (в частности, наличие обучающей и контролирующей функции в процессе изучения модуля).

Все это делает ресурс Quizlet незаменимым инструментом для самообучения и самоконтроля; более того, он позволяет реализовать творческие интенции преподавателя, дает широкие возможности для цифровизации обучения английскому языку.

Список литературы

- 1 Брезгина О.В. Об использовании информационно-коммуникационных технологий при обучении иностранному языку. // Вестник НВГУ, № 4-2014. С. 77-80
- 2 Андриянова Г.В. Использование информационно-коммуникативных технологий в обучении английскому языку. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://nota.triwe.net/teachers/open2/ikt.pdf> Дата обращения: 01.08.2018
- 3 Бученкова И.Г. Использование информационно-коммуникационных технологий в преподавании английского языка. // Методист. № 8 – 2010. – С. 59-65
- 4 Нужа И.В., Смирнова Н.В. ИКТ в обучении иностранному языку: от традиционного учебника к виртуальной обучающей среде. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.hse.ru/mirror/pubs/lib/data/access/ram/ticket/97/15340609017277e04edba7b419cce8546f09a62c92/text.pdf> Дата обращения: 01.08.2018
- 5 Ресурс Quizlet. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://quizlet.com/ru/help/2950128/what-are-study-sets> Дата обращения: 01.08.2018
- 6 Тимофеева Е.В., Кайль Ю.А. Использование информационно-коммуникационных технологий при обучении иностранному языку. // Известия Алтайского государственного университета, 2014. - С. 77-80.
- 7 Garris R., Ahlers R., Driskell J. Games, motivation, and learning: A research and practice model. // Simulation & Gaming, Vol. 33 No. 4, December 2002, С. 441-467.
- 8 Бершадский А.М., Янко Е.Е. Игровые компьютерные технологии в системе образования. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://technology.snauka.ru/2016/09/10429> Дата обращения: 01.08.2018

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА АРНАЙЫ ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ОҚЫТУ ӘЛЕУЕТІ (QUIZLET МАТЕРИАЛЫНДА)

Л.Ю. Мирзоева¹, Ж.Б. Ержанова²,

¹ д.ф.н., доцент

¹ Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

² ст. преподаватель

² Алматинский университет энергетики и связи, Алматы, Казахстан

email: mirzoeva@list.ru

Мақалада кәсіптік ағылшын тілінде терминологияны оқыту процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану принциптерін қарастырады. Зерттеудің мақсаты терминдерді жаттаудың жаңа бір мүмкіндігі Quizlet интернет-ресурсын ойын элементтерімен үйретуге мүмкіндік беретінін (жылу энергетика саласының терминдері) құрал ретінде қарастыру болып табылады. Жалпы ғылыми индуктивті әдісті пайдалану (қарапайымдан кешенге дейінгі бағыт бойынша оқу материалын орналастыру және талдау) Quizlet негізіндегі әдістердің әртүрлілігі және осы ресурстың маңызды ынталандырушы әлеуетін көрсетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, кәсіби ағылшын тілін оқыту, Quizlet білім беру ресурсы, жылу энергетика саласындағы терминология*

EDUCATIONAL POTENTIAL OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE STUDY OF SPECIAL TERMINOLOGY WHEN TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE (ON THE MATERIAL QUIZLET)

L.Yu. Mirzoeva¹, Zh. B. Erzhanova²,

¹ Dr. Sci. (Philology), associate professor

¹ Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

² senior lecturer

² Almaty University of Energy and Communication, Almaty, Kazakhstan

email: mirzoeva@list.ru

The article discusses principles of using information and communication technologies in terminology learning while teaching English for professional purposes. The main goal of the work is to consider opportunities provided by such Internet resource as Quizlet. It is the learning tool that allows teachers to replace the routine process of mechanical memorization of terms (for our experimental work, we have chosen terms in heat power engineering) by creative work with the elements of the game. The application of inductive method (selection and analysis of the teaching material starting from the elementary and continuing with the complicated one) makes it possible to show the variety of techniques used in Quizlet, and significant motivating potential of that learning resource.

Key words: *information and communication technologies, teaching English for professional purposes, Quizlet learning resource, motivation, terminology in the field of heat power engineering*

Поступила в редакцию 13.02.2019

FEATURES AND PROBLEMS OF CROSS-CULTURAL COMPETENCE IN TEACHING

A.K. Kapanova¹, A.A. Mukhametzhanova²

¹PhD student, instructor

²Senior Lecturer

TAU, Nur-Sultan, Kazakhstan, email: kapanova@tau-edu.kz

The article presents the main problems of intercultural competence in learning. In the era of globalization, one of the urgent problems of cross-cultural competence is their transformation in learning. In the class there are students with different cultural values and they can feel a sense of their inferiority, which leads to increased alienation, and to the desire to create inter-ethnic tensions in the process of relations with others. Teachers must create a stabilization and approach the learning of cross-cultural competence correctly. Thus, intercultural communication is one of the constituent parts of cross-cultural competence in studying the problem of safe and conflict-free interaction of ethnic groups by instilling the skills of tolerant and conversational attitudes towards each other.

Key words: *cross-cultural competence, intercultural competence, discourse style, intercultural communication, EFL*

Nowadays cross-cultural competence is practiced in any field including education. The main reason for this phenomenon is the evidence of globalization in society. When faculty member enters the classroom there are students from diverse cultures. In order to meet students' needs and be successful in educating teacher should cope with the difficulties which arose by background information of students. To deal successfully with representatives of other culture in modern world young generation should acquire sets of skills as global awareness and competence [1] which makes attempt to help in finding solutions for mutual understanding. Cross-cultural competence is when person becomes aware of other cultures [2; 11] and leads to successful work with other member of culture [3].

Characteristics and importance of cultural competence. As Diller and Moule defines: Cultural competence is the ability to successfully teach learners who come from other cultures. It brings on developing specific personal and interpersonal awareness and sensitivities, developing certain bodies of cultural knowledge, and mastering a set of skills that, taken together and essential results lie on effective cross-cultural teaching.

Deardoff [4] gives definition to intercultural competence as effective communication skill in intercultural situation and taking into account communicator's intercultural knowledge, skills and attitudes. It is believed that intercultural competence concerns about others and to understand his worldviews.

According to Osei-Bonsu [2], as an individual manager's level, cultural competence needs three very important concepts: *cultural awareness, cultural knowledge, and cross-cultural skills*. We can accept instructors as a manager of the classroom. So, to be culturally competent does not need only being aware of cultural diversities. There are deeper perspectives to feel in the achievement gap of the educator. Educator needs diverse teaching strategies for diverse learners. Marietta Saravia-Shore highlights to embrace diverse teaching by giving strategies for students who are culturally and ethnically diverse. Also, for students who are linguistically diverse.

Cazden shows that many teachers fail to communicate effectively with learners from diverse backgrounds [5]. Teachers may not understand actions of student or behavioral norms and attitudes in the classroom settings. Because most of the time educator can misinterpret behavior of learners and misunderstand the culture they come from. Cultural clash may occur and will be caused when teacher unable to recognize and violates or does not know student's language, nonverbal cues, gestures, physical movement, learning styles, even a worldview [5]. Also, teacher expectations play crucial role in teaching. They may have low expectations for learners of diverse backgrounds and fail to present engaging lessons. Robert W. Cole suggests that one of the reasons is to give clear instructions despite the student's racial, ethnic or socioeconomic backgrounds. Before entering the classroom both teacher and learner should believe in themselves that they will gain knowledge and achieve success. Moreover, teachers' attitudes to learners with affluent or poor family backgrounds should be equal. In many cases children's success depends on teacher's high and low expectations concerned to learner.

Dennice has studied teacher learning on cultural diversity, its values and concluded 12 key elements for effective teaching for diverse population [6]. 1) Teacher is aware of their own ethnic and cultural

identities; 2) teacher believes that all students can succeed and sets high expectations for all learners; 3) teacher attitude is equal to all students and believes that he can make difference in students learning; 4) teacher is in a good relationship with their students and stops seeing their students as “the other”. Tries to make students feel as if they are a big family; 5) schools proves appropriate curriculum and pays attention to the development of higher-level of cognitive skills; 6) the right instruction ensures student’s awareness about their own learning; 7) teacher assists students to recognize tasks as purposeful; 8) curricula provide students with variety of content; 9) teacher provides students with the contribution and perspectives of the different ethnocultural groups that form the society; 10) teacher educates students to school culture and helps to feel students as a part of a society; 11) Parents are engaged in students learning and are given the right to make decisions in the school’s life; 12) teachers are engaged in every aspect of a society [6].

Dennice Van Roekel gives parameters and gives reasons why there is a need for promoting educators’ cultural competence in order to teach students effectively which hold different cultural background.

- 1) *Students more diverse than ever.*
- 2) *Culture plays a critical role in learning.*
- 3) *Cultural competence leads to more effective teaching.*
- 4) *Culturally competent educators are better equipped to reach out student’s families.*
- 5) *Cultural competence helps address student achievement gaps.*
- 6) *Cultural competence reinforces national ideals.*
- 7) *Cultural competence helps educators meet accountability requirements [6].*

This is the one of the main reasons why cross-cultural competence is used and promoted widely. Moreover, it is held by many researchers to be more effective than the conscious study of the subject programme. In particular, cross-cultural competence has been shown to be highly successful way of understanding, conforming and deepening knowledge of worldview of every individual.

When teacher candidate or any member of education field is culturally competent can make fair judgments about someone’s cultural assumptions, prejudices, values, and beliefs. Osei-Bonsu states that when person is able to view the world through another person’s eyes or understand that other people may perceive the world through different perspectives. Culturally competent professional veers away from ethnocentric attitude, shows increased flexibility and openness, and exercises non-judgmental viewpoints. For sure it helps to block occurrence of cultural conflict and ensure friendly environment where it is practiced and necessary. Furthermore, would help remove barriers and current one-size-fits-all approach.

Aydogan and Akbarov conceptualize the development of intercultural sensitivity and awareness by using English language as the medium of instruction that claims to the globalized world. Furthermore, authors make stress on the vitality of becoming more sensitive to the endless variety of separate cultural thinking forms around us. Rapidly changing world can take you to the place where you are competent enough to show your skill [3].

The earliest research was conducted by Hammer, Gudykunst and Wiseman [7] in their work of “intercultural effectiveness”. They asked travelers to name range of competencies which are needed to live successfully overseas. They gathered 24 skills, for instance, there were communication problems, hurdles which is caused by culture and custom differences and others. These abilities were analyzed and researchers developed three groups to compile them which is called three-factor model of intercultural effectiveness: a) the ability to cope with psychological stress, b) effective communication ability, c) to be able to build interpersonal connection.

Later work of Chen and Starosta [9] put forward that intercultural competence incorporates three related dimensions: *sensitivity, awareness and skills*. Sensitivity refers to a person’s capacity to understand and appreciate cultural differences. Awareness is described the ability to understand how culture affects thinking, behavior, and interactions. Skills are related to effective dialog and intercultural communications.

The next stage is to measure cross-cultural competence. There are still debates about how to measure and effective ways of measuring cultural competence.

If university wants to stay competitive in the higher education and labor market it has to attract foreign students to their programmes. University may engage learners and faculty members in exchange, scholarship, foundation or internship programmes. The most important thing in these programmes is the number of enrolled students to the course which carry the name of “international” and the list of many international courses. But they do not worry about what kind of knowledge and skills students need to develop to be interculturally competent in the faculty. Moreover, higher education needs to develop ability of being aware of cultural diversity and give solutions to the cross-cultural issues which arose in the academic area.

Cross-cultural competence problems. Cultural differences arose in day to day interaction discourse. Sileo and Prater have found that African American students were highly engaged in discussions and giving comments participating in lectures. American teachers who are not aware of this occurrence may find this very interrupting. Sileo and Pratter also added that Pacific Islanders may regard students as passive and lazy or even not ready to the class.

The most researches were conducted in Japan, the USA, the South Korea, and in Europe (Dong Chui, Dong Cuj, Duan W, Ho SMY, Sui, Bowie, P.Y., Li Tingting, Zhang Yohghong, He Ying, Zhang Yalin, Yang Haiyan, Chen Hui, Che Hongsheng, Shan Chunyan, Wei M., Heppner P., Mallen M., Reichard R.J., Serrano S.A., Condren M., Wilder N., Dollwet M., Wang W. and others), but there is not enough work on cross-cultural adaptation of foreign students in Kazakhstan. According to Chen S. that the social adaptation of culturally diverse students influence on social-psychological peculiarity of students tolerance, real life situation judgments, condition of life, practicality and narrow circle of interests and friends in another country [8].

Culturally diverse discourse style issues. In globalised world more often we find ourselves in front of people from different language backgrounds, with people who have different discourse style. In Kazakstan during Soviet period, English language was taught only by accents and voices of the native speakers. Nowadays the trend is that we have to be able to comprehend and communicate with culturally diverse holders of second language. In interaction between people of different cultures and different speech styles may perceived negatively rather than positively [12]. Negative reaction is the result of the interaction in particular ways that speaker have to follow. During the communication person is tend to find differences between speeches than similarities. The communication will be successful and effective when participants of interaction have developed multiple interaction skills, including respect and tolerance to the next person. Robinson [12] believes that multicultural understanding takes place when individuals become multicultural to some degree.

Diversity in speech not only demands interaction with verbal speech factors but also through such language elements including speech pitch, intonation, stress, speed of speech, at the same time important is body language, like posture, facial expression and gestures.

Language issues itself: Non-native teacher speaker. Sometimes learners think that non-native English speaking teachers do not know much. Some students may have had native English speaking teachers in their learning experience. Student may not accept the teaching of non-native teachers. Rampton [13] assumes that it is desirable to students the teacher's ability and skill to do the job, it is not who you are, but what can you offer. Non-native speaker teachers can be as good as native speaker teachers in teaching methodology.

Content of knowledge problems. Sometimes the content of knowledge can be problem for the students. It may lead for some frustration: Guest [10] mentioned that comparing and contrasting cultures arise to oversimplification and stereotypes of cultural items. As a result, it may lead to positive and negative assumptions from students.

Moreover, confusion takes place when students cannot find the common things which are accepted in their own culture. For instance, there can be differences in rituals, traditions, customs and norms that are found in the content of the textbook, learners with different cultural background feel stress, anxiety. Moreover, living with different cultural values is also an issue. They are religion, moral behavior, justice, ethnic and racial equality, gender equality, work ethic and privacy. Students have to deal with anxiety, cultural trauma, strong and great surprise.

Kunanbaeva proposed elements of cultural knowledge based on multicultural education:

a) Cultural materials such as basic type settlements, housing, basic household items, clothing (national costume), jewelry, national food, crafts, tools, labor.

b) Spiritual culture of national customs, rituals, holidays; language, folklore (tales, proverbs and sayings, children's games, music), art (songs, dances, work of art and decorative art, literature).

c) Regulatory culture: universal moral quality; rules of communication between people inside and outside the ethnic group. Basics of the reported knowledge about customs, cultural values, norms of behavior stereotypes of other nations should be based on a complete mastery of ethnic features of their culture – man deeply respects and understands the identity of its people will be able to understand and accept the specificity of cultural values of other ethnic groups [14].

Cross-cultural competence is the main recourse for successful and effective communication and international relationship. This is not “one size fits to all” approach though many models include similar dimensions and they include tolerance, open-minded relation and concern, relevant intercultural knowledge and skills that lead to successful academic achievements and behavior as a result. Moreover a Western

teacher accepts Southern Asian students' responses like smiling shockingly. They may accept smiling as disrespect, however, it does not mean so.

Educators must be aware of different worldview, peculiarities of the local culture and target culture [15]. Even it is difficult to observe and understand of your own culture. It is not as easy and effortless to know every detail of what other person think and act in such way. Educators need training in getting input on each student's background.

References

1. Osei-Bonsu. Discourse Analysis of Cross-Cultural Competencies in International Business Management // European Scientific Journal, 2006.vol.12, No.22.
2. Sileo, T., Prater, M. Creating classroom environments that address the linguistic and cultural background of students with disabilities. Remedial and Special Education. 26, 1998. Pp. 149-159.
3. Aydogan H, Akbarov A Attitudes and Intercultural Sensitivity towards English Language Teaching, 2014. p.2, <https://www.researchgate.net/publication/261710775>
4. Chen and Starosta the Development and validation of the Intercultural Sensitivity Scale // Human Communication. 2000. p.3
5. Cazden, C.B. Classroom Discourse: the Language of Teaching and Learning. Portsmouth, NH:Heinemann . 1988.
6. Dennice Van-Roekel. National Education Association, NEA Resolutions 2007-2008. In National Education Association: Handbook. Washington, DC. 2008.
7. Ladson-Billing,G. Teaching and cultural competence. What does it take to be a successful teacher in a diverse classroom? Rethinking Schools Online, 2001. 15(4), p.2, www.rethinkingschools.org/archive/15_04/Glb154.shtml.
8. Dong Cui. Intercultural adaptation. Social Sciences Journal. 2005: 191-193.
9. Chen Hui, Che Hongsheng. A review of the research on the influence factors of cross-cultural adaptation. Progress in Psychology Sciences. 2003; 11(6): 704-780.
10. Guest A. A critical checkbook for culture teaching and learning // ELT Journal 56/2 155. 2002.
11. Rampton, M.B.H. Displacing the native speaker: expertise, affiliation, and inheritance // EL.T. Journal, 1990. 44/2: 97
12. Robinson, G.L.N. Crosscultural Understanding: Processes and Approaches for FL, ESL, and Bilingual Educators // Englewood Cliffs. N.J. 1985.
13. Sultana Sh. Teaching English in a Crosscultural Context: challenges and directions // Journal of NELTA vol.16 No. 1-2, 2011. Pp. 114-122.
14. Kunanbaeva S.S. Theory and practice of modern foreign language teaching. Almaty. 2010.
15. Ashirimbetova M. Culture in the FLT Classroom: to teach or not to teach? // Journal of Teaching and Education, CD-ROM. ISSN: 2165-6266 :: 04(01):79-84 (2015)

ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ КРОССКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБУЧЕНИИ

А.К. Капанова¹, А.А. Мухаметжанова²

¹ PhD докторант, преподаватель

² ст. преподаватель,

^{1,2} Университет Туран-Астана, г. Нур-Султан, Казахстан,

email: kapanova@tau-edu.kz

В статье представлены основные проблемы межкультурной компетентности в обучении. В эпоху глобализации одной из актуальных проблем кросс-культурной компетентности является их трансформация в обучении. В классе находятся ученики с разными культурными ценностями и они могут ощущать чувство своей неполноценности, ущербности, что ведет к росту отчужденности, к стремлению создать межэтническую напряженность в процессе отношений с другими. Учителя должны создать стабилизацию и правильно подойти к обучению кросскультурной компетенции. Таким образом, межкультурная коммуникация является одной из составляющих частей кросскультурной компетенции в изучении проблемы безопасного и бесконфликтного взаимодействия этносов путем привития навыков терпимого и диалогового отношения друг к другу.

Ключевые слова: кросс-культурная компетентность, межкультурная компетентность, дискурсивный стиль, межкультурная коммуникация, EFL

**БІЛІМ БЕРУДЕГІ КРОССМӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

А.К. Каранова¹, А.А. Мухаметжанова²

¹ PhD докторанты, оқытушы

² аға оқытушы,

^{1,2} «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан,
email: karanova@tau-edu.kz

Мақалада оқытудағы мәдениетаралық құзырлылықтың негізгі мәселелері қарастырылған. Жаһандану дәуірінде мәдениетаралық құзырлылықтың өзекті мәселелерінің бірі оларды оқытуда трансформациялау болып табылады. Сыныпта әртүрлі мәдени құндылықтарға ие оқушылар бар және олар өздерінің басқа адамдармен қарым-қатынастарында этносаралық шиеленісті тудыруға деген ұмтылыстарға, олардың иелік етуін арттыруға әкеліп соқтыратын кемшілік, кемсітушілік сезімін сезінуі мүмкін. Мұғалімдер тұрақтылықты қалыптастырып, мәдениетаралық құзырлылықты дұрыс меңгеру керек. Осылайша, мәдениетаралық қарым-қатынас - бір-біріне төзімділік пен сөйлесу қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру арқылы этникалық топтардың қауіпсіз және жанжалсыз өзара әрекеттесу мәселесін зерттеудегі мәдениетаралық құзыреттілік құрамдас бөліктерінің бірі.

Түйін сөздер: *кросс-мәдени құзыреттілік, мәдениетаралық құзыреттілік, дискурс стилі, мәдениетаралық қарым-қатынас, EFL*

DISTANCE LEARNING FOREIGN LANGUAGES IN A NON-LANGUAGE UNIVERSITY

*G.N. Omarova*¹, *L. Koken*², *M.V. Knol*³

^{1,3} Master of Humanities, ^{1,2,3} senior teacher of foreign languages chair,
^{1,2,3} Karaganda State University after the academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
email: marina_vagner@mail.ru

The authors condemn the definition of distance education, its importance in modern education, its prospects. The authors touch upon the topic of creating an electronic textbook for students of non-language universities. The article reveals the topic of introducing computer programs that serve as verification tools. The structure of a remote course is discussed, its components are analyzed. The specifics of selection and structuring maintenance of a remote course of a foreign language are shown.

Key words: *distance learning, foreign languages, computer learning, educational process, e-learning, distance educational technology, Information and Communication Technology, informational and educational environment*

The requirements for the quality of language training of specialists that have increased in recent years have led to corresponding changes in the forms of organization of the educational process, methods, means of teaching and control at the university. As a result, within the framework of this article, it is advisable to identify the relevance of distance education, in general, and an electronic textbook for students of a technical college, to determine the most optimal methods, means of training and control of a foreign language. First, it is necessary to define distance learning. Distance learning is a form of organization of the educational process, when learning, for example, a foreign language, takes place at a distance, through computer telecommunication networks [1]. For many years, this form of education was considered as correspondence.

What are the specifics of distance learning a foreign language at a university? Its main feature is the mediated nature of telecommunications communication teacher-student and the associated limited opportunities for their interpersonal interaction, on the other hand, it is this form of education that allows for the maximum activation of students' independent work, which is especially important in the context of university education, as the future specialist should be able to independently organize their cognitive activity.

Distance learning involves a different form of presentation and interaction between the teacher and the student. Of course, it is precisely in the context of university education that the most likely is a conscious attitude to the learning process, a craving for self-education and self-realization, a enough knowledge of a computer (possession of user computer skills) by students. From our point of view, distance learning is not only a new form of education but also a new form of education. Unlike various forms of distance learning, distance learning provides opportunities:

- operational transmission for any distance of information of any volume, of any kind (visual and sound, static and dynamic, textual and graphical);
- storing it in the computer's memory for the necessary time, it's editing, processing, printing, etc.;
- interactivity with the help of specially created for these purposes' multimedia information and operational communication with the teacher;
- access to various sources of information;
- work with this information [2].

The distance learning tool is an electronic or programmed textbook. The material of such a textbook is compiled considering the principles of programmed control of the process of learning. On the one hand, an electronic textbook allows to satisfy the leading didactic principles: visibility, scientific nature, consciousness, activity, systematic and consistent, accessibility, assimilation strength and some others, and on the other hand, it corresponds to the modern requirements of a personality-oriented approach to the teaching of foreign languages. Since each student can work with the textbook individually and perform those tasks that are of greatest interest to him. How exactly can an electronic textbook be applied?

1. self-study simulator;
2. the means of the current type of control;
3. examiner for graduation or entrance exams.

The electronic textbook serves mainly as a simulator for an independent study of students in professionally-oriented teaching of the English language. In what modes is working with an electronic textbook?

1. reading educational materials;
2. learning the elements of the language;
3. control and assessment of knowledge [3].

The electronic textbook is aimed at mastering the elements of the language, for example, the pronunciation skills of specialty terms, necessary grammar skills, etc.

A prerequisite for the use of an electronic textbook is the presence of a computer, whose role in the educational process is difficult to overestimate since it allows you to optimize learning a foreign language while performing routine work (checking test assignments, explaining difficulties, etc.). Thus, we can state that thanks to the computer, the teacher and students have time for active communication, personal communication in the framework of vocational-oriented teaching of the English language. Electronic textbook provides instant feedback, which certainly affects the motivation of students. Only an electronic textbook allows you to work online, reflecting the level of student learning. Increased motivation is also associated with an objective assessment of students' knowledge based on discrete tests.

Test, by definition of I.A. Tsaturova, is a means of control, the procedure for the implementation of which creates special, psychologically comfortable conditions for those tested to identify, for example, professional competence [4].

From a psychological point of view, an electronic textbook carries with it a huge motivational potential using various methods and means, and students can feel the constant presence of a friendly instructor in the form of a computer. It should also be noted that only the computer guarantees us the confidentiality of the results, since no one except the student who performs the test knows his mistakes made by him, and, consequently, his self-esteem does not decrease. The tested person performs the test in a more comfortable environment, realizing that his work is of a training nature. One indisputable advantage of an electronic textbook is to provide emotional comfort since there are no negative emotions from the comments of the teacher or classmates, there is no fear of making a mistake in the proposed test, etc. [5].

Analysing the role of control in teaching foreign languages, we mean the repetition and consolidation of previously learned material, which means that the learning process is impossible without control. The following control functions are distinguished in domestic and foreign publications:

1. Controlling or verifying.
2. Estimated.
3. Educational.
4. Managing (often corrective).
5. Diagnosing.
6. Warning.
7. Stimulating or motivating.
8. Generalizing.
9. Developing, educating and disciplining [6].

The control in the electronic textbook is presented to a greater extent by the diagnostic function since the assessment is not of fundamental importance for the teacher.

From the point of view of independent work, the textbook allows students to work independently on the pronunciation of the terms of their specialty, combining all three images of the proposed word: graphic, semantic and sound in the process of listening to the speech of the author of the electronic textbook. It should also be noted that in the electronic textbook it is possible to present a large amount of language material in a convenient and interesting form since in the process of developing it the creator has no limits for creativity.

However, the creation of an electronic textbook is a time-consuming process, since it requires careful selection of interesting tasks, optimal computer programs, lack of uniformity, etc. Due to this circumstance, interest in creating electronic manuals declined in the 1970s. abroad and in our country. At present, there is a new interest in the development of electronic textbooks, which is explained by the popularization of distance education, the unlimited possibilities of the Internet, a decrease in the interest of young people in reading books, an increase in the information space, changes in requirements for modern specialists and the pace of life in general.

Distance learning is a flexible system of education, allowing to acquire knowledge where and when it is convenient for students. In general, the electronic textbook for teaching foreign languages allows you to:

1. to individualize the process of learning and control;

2. increase the activity of students;
3. to intensify the process of learning and control;
4. increase the motivation of students;
5. create the necessary conditions for independent work;
6. to develop self-esteem among the students;
7. to develop a cognitive interest in learning a foreign language;
8. create a comfortable learning environment. There are several functions that a computer performs in distance learning. Let us briefly discuss the most important of them:

- communicative (carried out by imitating in the electronic textbook the activities of the teacher as a partner in verbal communication in a foreign language, implemented in the form of a student's interactive interaction with a computer);

- organizational-stimulating (realized since the computer acts as technical support for the organization of the educational process in the implementation of distance learning, imitation of the organizational-stimulating function of the teacher is possible);

- informative (it is the ability to store and process large volumes of information presented in the form of information support informational personnel);

- training (there is a unique opportunity to develop strong skills in teaching foreign languages);

- managing (amplified by instant feedback);

- controlling and correcting (carried out in the form of 1) acceptance and recognition of students' answers, 2) analysis and determination of the correctness of the answers received, 3) saving the results obtained, 4) setting the result for performing a specific test).

In fact, performing numerous functions, a computer can play the role of students:

- 1) the teacher;

- 2) an expert;

- 3) activity partner;

- 4) a tool of activity;

- 5) the trainee.

It can be stated, that currently there are a variety of special computer programs focused on teaching foreign languages in the form of distance learning. Among them are the three main groups:

1. Programs dedicated to the study of various sections of the language system (the main task of such programs is the introduction and activation of language forms and structures).

2. Programs aimed at learning the types of speech activity.

3. Monitoring programs that provide control over the level of development of speech and language skills.

Using computer programs, it is still difficult to imitate speech communication, although computer programs provide for the introduction of educational material, simulation of communication situations, an organization of game tasks, control, and assessment of knowledge. Recently, multimedia systems, synthesizing sounds, video, and texts, have been actively used in education, which allows the use of all kinds of visualization. For a long time, there were certain difficulties in reproducing the oral dialogue. Recognition and analysis of the verbal response of the test are one of the most difficult problems of computer linguodidactics. However, currently used the following methods of analysis

Test responses:

1. Comparison with an alphanumeric reference;

2. use of data banks of correct answers;

3. error modelling method;

4. grammatical analysis;

5. analysis at the semantic level [7].

The method of comparison with the standard is very well combined with the technique of multiple choice. In this case, the tester only chooses the right answer by pressing a certain key, and the computer compares it with the correct answer option stored in the memory.

When implementing the method of creating a data bank of correct answers, the creators of electronic textbooks face considerable difficulties, since it is almost impossible to foresee all possible errors and all variants of correct answers.

The error modelling method is sometimes used as an additional method for diagnosing erroneous answers that are difficult to determine unambiguously.

In intelligent tutorials, such methods of analysing answers as universal data banks, grammatical and semantic analysis are used, which makes it possible to move on to freely constructed and arbitrary forms of response [8].

In the electronic textbook discrete tests are mostly used, which test the degree of proficiency in individual elements of phonetics, grammar, and vocabulary in reading, listening, and speaking in vocational-oriented teaching of English. Such tests are narrowly focused, their main function is diagnostic. Discrete tests contribute to the identification of specific difficulties in the assimilation of linguistic units. With the help of the proposed tests, students could independently identify existing problems in the assimilation of certain linguistic phenomena and get the corresponding explanations in the informational prompts section. In this tutorial, we mainly used the method of comparison with the standard [9].

Test control in the framework of distance education of students in the specialty language in an electronic textbook allows you to:

1. timely control, as the error in the test is corrected at the time of its appearance;
2. objective control since no mistake can be missed due to fatigue, overwork or carelessness of the teacher, i.e. due to exposure to subjective factors or circumstances;
3. friendly control, as the tested not only learns about the existence of a particular error in the test but also sees ways to correct it [7].

The practical experience of using the electronic textbook created by us testifies in favour of the fact that it allows us to optimize the management of education, significantly increase the efficiency and objectivity of the educational process and, of course, save time and strength of a foreign language teacher. This tutorial presents discrete multiple-choice tests, authentic texts with gaps and linguistic games (crossword puzzles). After analysing the test control in the framework of distance learning of students in the specialty language, we concluded that the electronic textbook as a means of distance learning and control meets the modern requirements of the communicative and personality-oriented approaches in the methodology of teaching foreign languages and allows for operational and objective control.

References

1. Bajmuhonov B., Karaev Z.H. Didakticheskie osobennosti ispol'zovaniya informacionnyh tekhnologij obucheniya // Vysshaya shkola Kazahstana. 2000. №6. S. 46.
2. Rivers W.M. Principles of interactive language teaching. Harvard University, 2015.
3. Mashbits E.I. Computerization of learning: problems and prospects. M., 2016.
4. Zaharova I.G. Vozmozhnosti informacionnyh tekhnologij v sovershenstvovanii obrazovatel'nogo processa vysshej shkoly. Tyumen', 2018.
5. Bazina N.V. Razvitie audiovizual'nyh umenij u studentov sredstvami inostrannogo yazyka : kompetentnostnyj podhod. M.: NIC «Evroshkola», 2015. 168 s.
6. Andrade, M.S. & Bunker, E.L. (2009). A model for self-regulated distance language learning. *Distance Education* 30.1, 47–61.
7. Suprunov S.E. Kommunikativnaya kompetenciya v prepodavanii inostrannyh yazykov. - Innovacionnye pedagogicheskie tekhnologii materialy VI mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. 2017. S. 143–145.
8. Kunanbaeva S.S. i dr. Metodicheskaya podgotovka studentov v usloviyah informatizacii teorii i metodiki obucheniya inostrannym yazykom.- Almaty, 2000. – 150 s.
9. Nurgaliev G.K. i dr. Pedagogicheskie tekhnologii informatizacii obrazovaniya.- Almaty, RCIO , 2002.- 269s.

ШЕТ ТІЛІН ТІЛДІК ЕМЕС ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНДА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ

Г.Н. Омарова¹, Л. Көкен², М.В. Кноль³

^{1,3} гуманитарлық ғылымдар магистрі, ^{1,2,3} шет тілдер кафедрасының аға оқытушысы,

^{1,2,3} академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

Қарағанды, Қазақстан, email: marina_vagner@mail.ru

Авторлар қашықтықтан оқытудың маңызды, заманауи білім берудегі маңызы мен оның болашағын анықтайды. Авторлар тілдік емес жоғары оқу орындарының студенттеріне электрондық оқулықтарды құрастыру тақырыбын қозғайды. Мақалада құрал-жабдық болып табылатын компьютерлік бағдарламаны енгізу тақырыбы айтылады. Қашықтықтан оқыту курсы талқыланады, оның компоненттері талданады. Шет тілінің қашықтағы курсының мазмұнын таңдау мен құрылымдау ерекшелігі көрсетілген.

Тірек сөздер: Қашықтықтан оқыту, шетел тілдері, компьютерлік оқыту, оқу үдерісі, электрондық оқыту, қашықтықтан оқыту технологиялары, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, ақпараттық-білім беру ортасы

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Г.Н. Омарова¹, Л. Кокен², М.В. Кноль³

^{1,3} магистр гуманитарных наук, ^{1,2,3} ст. преподаватель кафедры иностранных языков,
^{1,2,3} Карагандинский государственный университет им. академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан
email: marina_vagner@mail.ru

Авторы определяют значение дистанционного образования в современном образовании, его перспективы. Обсуждается необходимость создания электронного учебника для студентов неязыковых вузов. В статье раскрывается тема внедрения компьютерных программ, которые служат инструментальным средством. Описывается структура дистанционного курса, анализируются ее компоненты. Показана специфика отбора и структурирования содержания дистанционного курса иностранного языка.

Ключевые слова: дистанционное обучение, иностранные языки, компьютерное обучение, учебный процесс, электронное обучение, дистанционные образовательные технологии, информационно-коммуникационные технологии, информационно-образовательная среда

CONCEPTUAL UNDERSTANDING OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

K.M. Smakova

PhD Student, Suleyman Demirel University,
Kaskelen, Kazakhstan, kymbat.smakova@sdu.edu.kz

In regard to the integration of Kazakhstani education to the modern world, the concept of communicative competence in English language education becomes relevant. There is a common consensus among linguistic scholars and educators on the basic interpretation of the content of communicative competence, however, before undertaking research on communicative abilities, a comprehensive construction of the concept of communicative competence is essential. This paper provides a thorough analysis of the concept of *communicative competence* with the subsequent overview of the models of communicative competence, which are considered prominent in the ambiance of foreign language education. Communicative competence refers to the set of sociocultural knowledge and communication skills and abilities of speakers to use a language appropriately, to convey and understand each other's messages outside the classroom rather than merely produce memorized accurate grammatical sentences. On the bases of the models, there is a comparative analysis, which aids to understand the core role of the current concept.

Key words: *concept of communicative competence, English language education, models of communicative competence, communicative language ability*

In regard to the modernization of Kazakhstani education, the concept of communicative competence in English language education becomes relevant. In the context of today's foreign language education and empirical studies in linguistics, psycholinguistics, cognitive psychology and sociolinguistics, the competency-based approach and communicative abilities play one of the priority roles. The established goals are combined and reconsidered in one common and most essential aim - the development of communicative competence and intercultural communicative competence.

Communicative approach provides a new impetus to the shift from structural-based to communicative-oriented learning. On the basis of communicative language teaching, competency-based approach and linguistic performance, there is a development of Communicative Competence, which has been defined and interpreted by scholars from different aspects (Hymes, 1971; Canale & Swain, 1980; Savignon, 1972, 1983; Widdowson, 1983; Bachman, 1990).

The concept of Communicative Competence (CC) was initially introduced by Hymes [1] as a sociolinguistic concept, which was originally derived from Chomsky's fundamental distinction between linguistic "competence" and "performance" [2]. Within this distinction, Chomsky laid the groundwork for the subsequent studies. The linguistic competence refers to the speaker-hearer's knowledge of the grammatical structures in the context of the native language community, whereas linguistic performance is the actual use of this language. The concept was "concerned with the tacit knowledge of language structure" but "omits almost everything of socio-cultural, significance" [1 ; 270-280].

Hymes was one of the first anthropologists who was inspired, but at the same time, reacted against Chomsky's concept of linguistic competence and the "memorization of grammatical paradigms". Hymes identifies in the theory the lack of actual language behavior and the significance of linguistic ability of performing and understanding the utterances, which are appropriate to the context in which they are produced. In comparison with the linguistic competence, which focuses on the grammatical accuracy, communicative competence refers to the appropriate use of utterances within the socio-cultural contexts or heterogeneous speech communities. Consequently, communicative competence is more inclusive and more general concept including the speaking and hearing capabilities of an individual, which is seen as relevant to tacit knowledge (personal, hidden experience, skills, ideas in person's mind that are difficult to express) and ability to use it. While Hymes describes the Communicative Competence as the sociocultural knowledge and the ability of language users *to know when, where, how and with whom* to use the language appropriately, to convey and understand each others' messages outside the classroom rather than merely produce memorized accurate grammatical sentences [1], Widdowson comparatively, insists on teaching communicative competence alongside linguistic competence stating that the purpose of effective communication consists of not only composing and comprehending correct sentences as solely linguistic items but also of using appropriate sentences. By making the distinction between competence and performance, Widdowson was one of the first who pointed out the emphasis on the real language use and performance, and describes communicative competence as a convention of linguistic and sociolinguistic knowledge [3].

The well-known research project on the concept of communicative competence was presented by Savignon who describes communicative competence as “the ability to function in a truly communicative setting—that is in a dynamic exchange in which linguistic competence must adapt itself to the total informational input, both linguistic and paralinguistic, of one or more interlocutors”[4;8]. Thus, Savignon outlines the following characteristics of communicative-competence:

- communicative competence belongs to a dynamic rather than a static concept. It reflects the common idea or an agreement between two or more interlocutors who share to some extent the same code or symbolic system.
- communicative-competence refers to not only written and spoken language but to different other symbolic systems as well;
- communicative competence is context-based. Communication occurs in limitless diversity of circumstances, and the achievement depends on the interlocutors’ comprehension and knowledge of the context.
- a distinction is drawn between competence and ability: competence is what one knows, performance is what one does. Communicative competence is developed, supported and evaluated through performance.
- communicative competence is relative, not absolute; it involves the collaborative participation of all implicated [4; 272].

These characteristics are the basic and primary implications for one’s communicative behaviour and ability. They lead to the shift from traditional classroom to focus on experiential learning where learners not only get knowledge about communication, but also learn how to communicate in foreign language effectively.

Although the concept of communicative competence provided by scholars varies, they all highlight the core role of CC in language education as an ultimate goal with meaningful communication [5]. According to Ozverir, the aim of teaching and acquiring the communicative competence is to provide students with “real-world relevance, which can help them link what they learn at school and how to use the language in practical communication” [6], while Barrot emphasizes the aim of development “learners’ competence of understanding and exchanging different ideas, behavioral modes, values, beliefs and cultures.” [7].

The literature on CC clearly demonstrates the significance of authentic language settings to consolidate the knowledge learners have learned in classes.

Models of Communicative Competence

Hymes’ concept of communicative competence was further developed by a number of language educators and practitioners (Canale & Swain, 1980), (Van Ek, 1986), (Bachman, 1990). Canale and Swain were the first theorists who introduced a comprehensive model of a communicative competence in the ambiance of foreign language education. They define communicative competence as “the relationship and interaction between grammatical competence, or knowledge of the rules of grammar, and sociolinguistic competence, or knowledge of rules of language use” [8;6]. It is a combination of language grammar knowledge, an ability of using acquired knowledge in interactional social communication and the awareness of how utterances and communicative functions can be integrated in compliance with the principles of discourse. Hence, Canale and Swain’s model consists of three components of communicative competence: *grammatical*, *sociolinguistic* and *strategic*.

Grammatical indicates the accurate knowledge of the lexicon, morphology, syntax, statement-level meaning and phonology.

Sociolinguistic relates to the ability to comprehend and use language in various social settings at the appropriate level, and *strategic* refers to the knowledge of verbal and non-verbal communication strategies to improve the effectiveness and overcome breakdowns in communication [8; 28-31].

Afterwards, Canale refined the aforementioned model and developed a four-dimensional model, transferring some essential features from sociolinguistic competence into the additional competence, entitled as a *discourse competence* which refers to cohesion and coherence in understanding and expressing oneself in a specific language [9].

According to Hymes [1], grammar strategies and rules cannot be presented without rules and principles of language use, whereas Canale and Swain state that rules and principles of language use cannot be presented without grammar strategies. They claim that the process of acquiring grammatical competence is closely interrelated with the acquisition of sociolinguistic competence and cannot be achieved separately [8,9; 80].

Regarding the analysis of the relevant literature in the second and foreign language education, the Canale and Swain models are still dominant and warrant attention per se, the models explicate different dimensions to construct the communicative competence which comprise of definite underlying abilities. Each component cannot be regarded as a separate entity but interdependent on the whole notion coherently and serve as the key points for advancing subsequent models of communicative competence and language pedagogy overall [8,9].

Building upon the prior theoretical and empirical studies, Bachman (1990) replaces the term of communicative competence with *Communicative Language Ability*, which states for both “knowledge, or competence, and the capacity for implementing or executing that competence in appropriate contextualised communicative language use” [10; 84]. Bachman gives more attention to language proficiency and proposes a new model of ‘language ability’. Since communicative language ability is influenced by various traits of language users, afterwards that model was slightly changed by Bachman and Palmer, which is considered to be much more detailed and comprehensive [11].

Communicative Language Ability model is classified into two important categories, which complement each other to achieve communicatively effective language use:

1. *Organizational competence*, which refers to the development of formal structures of the language that allow users to “produce and comprehend grammatically acceptable utterances and organize these to form texts, both oral and written” [11; 67]. As for the sub competences, it includes *grammatical* and *textual competences*. *Grammatical competence* -similar to Canale & Swain's grammatical competence, is considered as a vital part of communicative competence including the knowledge of the language (i.e. morphology, phonetics, syntax, vocabulary) [8]. It promotes understanding and producing of both grammatically accurate sentences and comprehension of the text. *Textual competence* is described as “the knowledge of the conventions for joining utterances together to form a text” [10; 88] (i.e. cohesion, rhetorical organisation, conversational routines). Textual competence involves written as well as spoken language. Bachman points out that communication correlates with the written discourse and therefore, is best provided in the context of abilities compatible with textual competence [10].

2. *Pragmatic competence* focuses on the relationships between linguistic items and utterances in their messages, purposes of language users and the relevance in elements of the language use context. In other words, it is the options people take, the efforts they devote during using language in the social interactive context and the impression their use of language make on other participants during the communicative interaction.

Pragmatic competence includes *illocutionary* and *sociolinguistic knowledge*.

Illocutionary competence refers to knowledge of language functions; it can be used for expressing and interpreting utterances and intentions “with certain illocutionary force” [10; 92].

Sociolinguistic competence defines the knowledge of sociolinguistic appropriateness, using the appropriate language utterances in specific settings of language use. It involves the awareness of diversity in dialect and variety, awareness of different cultural contexts and utterances.

Sociolinguistic competence and illocutionary competence were described together in pragmatic competence to establish one’s own comprehensive language competence.

Comparatively to Canale and Swain’s model where they divide it into three models - grammatical, sociolinguistic and discourse, Bachman’s model integrate all parts into one entitled language competence which is categorized into six subcompetences. Bachman’s model also includes strategic competence, which is far beyond Canale and Swain’s; it is used “to characterize the mental capacity for implementing the components of language competence in contextualized communicative language use” [10; 84]. The mechanisms involved in strategic competence, consists of three components: assessment, planning and execution.

Assessment refers to identifying the required information and language, and to interpreting ideas about interlocutors in the particular communicative goal. After all, the communicative goal is evaluated to check whether it is achieved, whereas, *planning* process involves the extracting the information from language competence and developing a plan to achieve a communicative goal.

The final component *execution* describes psychophysiological elements that take into consideration neurological and physiological aspects involved in language use [10; 98-107].

According to Bachman and Palmer, language skills such as reading, writing, listening and speaking should be provided as language use exercises. Their concept of language competence includes knowledge components that are integrated to all models to language use [11; 61-84]. Consequently, comparatively to Canale and Swain’s model, Bachman’s model is considered as more comprehensive due to the detailed and organizational elaboration of fundamental components of communicative language competence. It facilitates

to expand teachers' understanding to what extent we teach, learn and assess learners' language communicative performance.

Another recent model that merits to be described is a Common European Framework Model (CEF), which is meant for language assessment as well as learning and teaching of languages. The model focuses on what learners should know to interact appropriately, and what language and skills should be developed in order to communicate effectively. The document describes the common roles and a thorough elaboration of curriculum framework, course books, syllabus, test materials. CEF model comprises of three main competences: *linguistic*, *sociolinguistic* and *pragmatics* [12], which emphasize on particularly knowledge and skills and know-how.

Linguistic competence in CEF model indicates the learners' abilities to use language items to develop well-structured messages to achieve communicative goals. It focuses on mastering "lexical, phonological, syntactical knowledge and skills and other dimensions of language as system, independently of the sociolinguistic value of its variations and the pragmatic functions of its realizations" [12;13].

Sociolinguistic competence refers to the appropriate use of language in sociocultural settings including the following aspects: manners of appropriate behaviour, norms and differences between generations, genders, social groups, and differences in linguistic codification, register and dialects. Sociolinguistic components directly influence on all communicative interactions with interlocutors of different social and cultural background, even though communicators might be unaware and insensitive to its effect.

Pragmatic competence is concerned with two subcomponents: *functional competence* and *discourse competence*. The former refers to the effective use of linguistic resources and speech acts, basing on the scenarios or scripts of interactional exchanges, while the latter masters the discourse, cohesion and coherence, the recognition of text types and patterns, irony and satire. Both subcompetences include the planning competence, which relates to a logical and procedural sequence of communication in compliance with an interactive and transactional scheme.

Having carried out the analysis of the above-mentioned models from foreign language perspectives, all of them share the number of common points and goals of transferring a message to foreign language interlocutors at appropriate level. In all three models, grammatical competence is basically identical with linguistic competence, although Canale and Swain's and Bachman's models conceptualize strategic competence, they convey different components of communicative competence. What is different is that Bachman adds a new dimension- a pragmatic competence, and the sociolinguistic competence is a sub-component of it, which stresses the accurate use of language and social interaction regarding the sociolinguistic appropriateness.

Theories and the models of communicative competence thoroughly demonstrate the process of language acquisition. Thus, all above-mentioned models are important for further effective development of foreign language teaching.

However, it should be pointed out that the application of any models of communicative competence is relative rather than absolute. In other words, communicative competence can vary according to learners' levels and learning objectives intrinsic to the used context. Some components may be more substantive in some teaching-learning conditions than in others. Therefore, the models may be adapted according to the communicative goals and needs of the learners in particular social contexts.

References

1. Hymes, D. H. On Communicative Competence. In Pride, J. B., & Holmes, J. (Eds.), *Sociolinguistics*, Baltimore, USA: Penguin Education, Penguin Books Ltd, 1972. pp. 269-293.
2. Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1965.
3. Widdowson, H. G. *Learning Purpose and Language Use*. Oxford: Oxford University Press, 1983.
4. Savignon, S. J. *Communicative Competence: An Experiment in Foreign- Language Teaching*. Philadelphia: The Centre for Curriculum Development, Inc, 1972.
5. Garton, S., & Grave, K. D. An analysis of three curriculum approaches to teaching English in public-sector schools. *Language Teaching*, 50(4), 2017. pp. 441-482.
6. Ozverir, I., Herrington, J., & Osam, U. Design principles for authentic learning of English as a foreign language. *British Journal of Educational Technology*, 47(3), 2016. pp 484-493.
7. Barrot J. Exploring the Implementation of Communicative Language Teaching in the Philippines: A Tertiary Teachers' Perspective. *Social Science Electronic Publishing*, 12(3), 2018. pp 5-12.
8. Canale, M., & Swain, D. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics* (1), 1980. pp.1-47.

9. Canale, M. From communicative competence to communicative language pedagogy. In R. JC, & S. RW, Language and Communication London: Longman, 1983. pp. 1-47.
10. Bachman, L.F. Fundamental Considerations in Language Testing. Oxford etc.: OUP, 1990.
11. Bachman, L.F., & Palmer, A.S. Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests. Oxford etc.: OUP, 1996.
12. CEF. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching and Assessment. Cambridge: CUP. Language Policy Unit, Strasbourg www.coe.int/lang-CEFR, 2001.

КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІККЕ КОНЦЕПТУАЛДЫ ТҮСІНІК

Қ.М. Смакова

PhD докторанты, Сүлейман Демирель атындағы университет
Қаскелен қ., Қазақстан, kymbat.smakova@sdu.edu.kz

Қазіргі таңда Қазақстандағы білімнің интеграциялануына байланысты ағылшын тілін оқытуда коммуникативтік құзыреттілік тұжырымдамасы өзекті болып табылады. Коммуникативтік құзыреттілік - тілді дұрыс қолданудағы коммуникативтік қабілеттер мен дағдылар, сондай-ақ ақпарат алмасу мен мектеп қабырғасынан тыс бір-бірін түсінуді қамтитын әлеуметтік-мәдени білімдер жиынтығы. Коммуникативтік құзыреттілік мазмұнына қатысты лингвист ғалымдар мен педагогтар арасында ортақ пікір бар, алайда коммуникативтік қабілеттер бойынша зерттеу жұмысын жүргізгенге дейін коммуникативтік құзыреттілік тұжырымдамасын жан жақты талдау қажет. Бұл мақалада коммуникативтік құзыреттілікті тұжырымдамасын терең талдау қарастырылған, ол кейіннен шет тілін оқыту жағдайында тиімді деп саналатын коммуникативтік құзыреттілік модельдерін қарастырады. Осы модельдер негізінде қазіргі тұжырымның негізгі рөлін түсінуге көмектесетін салыстырмалы талдау бар.

Түйін сөздер: коммуникативтік құзыреттілік тұжырымдамасы, ағылшын тілін оқыту, коммуникативтік құзыреттілік модельдері, коммуникативтік тілдік қабілет.

КОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ПОНИМАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Қ.М. Смакова

PhD докторант, Университет им. Сулеймана Демиреля,
г.Қаскелен, Қазақстан, kymbat.smakova@sdu.edu.kz

Важность применения концепции коммуникативной компетенции в казахстанском образовании продолжает расти в связи с прогрессирующей интеграцией образования с мировыми тенденциями в этой области. Существует общее согласие среди лингвистов и преподавателей в отношении базовой интерпретации содержания коммуникативной компетенции, однако, прежде чем приступить к исследованию коммуникативных способностей, необходимо всестороннее определение концепции коммуникативной компетенции, известной как совокупность социокультурных знаний, коммуникативных способностей и умений правильно использовать язык, а также включает в себя обмен информацией и понимание друг друга за пределами школьных стен. В данной статье представлен подробный разбор концепции коммуникативной компетенции с последующим сравнительным анализом моделей, важных для понимания ключевой роли в формировании коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: концепция коммуникативной компетенции, обучение английскому языку, модели коммуникативной компетенции, коммуникативная языковая способность

APPLICATION OF “ZONE OF PROXIMAL DEVELOPMENT” THEORY IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES WITHIN INCLUSIVE EDUCATION

B.A. Zhetpisbayeva¹, D.Kh. Shalbayeva²

¹ Doctor of Education, Professor

² Master of Humanities, the first year doctoral student on “Foreign language: two foreign languages” specialty

^{1,2} E.A. Buketov Karaganda State University

email: dinara.shalbaeva@mail.ru

The article describes methods of applying the theory developed by Brunner D, as well as “scaffolding” for overcoming the zone of proximal development introduced by Vygotsky L. S. Teaching allows building the learning process, taking into account the zone of proximal development of each student, in such a way so that it is based on the student’s basic knowledge, speed of learning language material and mastering features by each student individually. The urgency of the research is justified on the grounds that a principal concern for developing foreign language teaching methodology in an inclusive class is becoming ever more acute, due to the development of inclusive education in Kazakhstan. The article analyzes English language textbooks in order to determine their conformity to the “zone of proximal development” theory. The article deals with the advantages and disadvantages of using scaffolding in a foreign language teaching process within inclusive education. The examples are given for working with students in an inclusive class by using scaffoldings.

Key words: *inclusive education, zone of proximal development, Common European Framework of Reference for Languages, Bloom’s taxonomy, Vygotsky, Brunner, students with special educational needs, constructivist theories*

Foreign language teaching in the context of inclusive education should be provided with a number of conditions for its successful implementation, including teacher’s knowledge of teaching methods in an inclusive classroom, besides material and technical equipment and ensuring training of specialists in various fields.

Currently, future teachers are taught learning basics within inclusive education. However, this elective course is general and has no answer to the question of how to teach a foreign language and what foreign language teaching methods are more effective in an inclusive education for students of different levels training and language skills.

In addition to changes in general approaches to learning, the principles of teaching a foreign language, which in the Soviet school were built on native-based fundamental learning of a foreign language, are also changing. Since recently, teaching has been conducted on the basis of educational and methodological complexes developed in accordance with the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR), which implies, for example, not systematic memorization, but using context for studying grammatical phenomena [1; 2].

It should be noted that the tasks in such textbooks are developed on the basis of Bloom’s taxonomy [2; 7-8]: knowledge, understanding, application, analysis, synthesis and assessment. That is, if we consider a typical English textbook, then we will find that:

The first task allows the teacher to check the level of learning a new topic by students and introduce new words (knowledge), for example, to match words and pictures;

According to the second task, the teacher checks new lexical and grammatical material (understanding), for example, answer the questions or insert missing words;

In the third task, students should use current knowledge (application), for example, listen to the text and answer the questions using new words;

In the fourth task, students should analyze the knowledge gained (analysis), for example, study the rule and answer the questions to it or play a dialogue using new words on a new lexical topic;

According to the fifth task, students should create some kind of their product, using the knowledge gained (synthesis), for example, to do a project work;

At the final stage, students should determine whether they achieved the goals and tasks set at the beginning of a new topic introduction, and where they still have gaps (assessment) [3].

As a rule, assessment is performed by tasks for self-assessment, which are included in the syllabus, and formative or summative assessment work. The latter is carried out at the end of the section or term studied.

In addition to the principles of Bloom's taxonomy, this delivery clearly traces the "zone of proximal development" theory. The zone of proximal development (ZPD) is a theoretical constructs introduced by L. Vygotsky in the early 1932-1934 for characterizing the relationship between learning and child's mental development.

"ZPD determines functions that haven't grown ripe yet, but are still in the ripening process, which will become ripe tomorrow, but now are still in its infancy; functions, which can be called not the fruits of development, but like the development of buds, that is, which only becomes ripe" [4; 42]. That means the zone of proximal development is determined by the content of those tasks which cannot be solved by the child independently, but is able to do it together with an adult. The knowledge, initially available to the child under teacher's supervision, later becomes his own achievement (skills, abilities).

Developing the idea of his "ZPD", Vygotsky gave the leading role to an adult [5, XXXIII]. However, within the updated education content, when the lesson is not teacher-centered, assistance in overcoming the zone of proximal development can be given by adults, peers, a textbook, the Internet, books and various objects surrounding the child. An adult should act only as a training provider in this process, guiding child's development, but not as an authoritarian leader.

Nevertheless, giving the leading role to an adult, Vygotsky noted that a team also influences child's mental development. He said about the developmental dependence of egocentric speech and independent reasoning on the interaction in the team. That is, a child, communicating with others and building up some logical reasoning, argumentation of which depends on his mental development, can move this kind of reasoning from outside to inside: from his communication with others into his egocentric speech addressed to himself, and then to his own reasoning [6; 202].

ZPD regulations must be used in the updated program. This is due to differences in the traditional form of education and the updated program. When teaching the traditional form of education the student received a certain content knowledge throughout a term or a year and after that, the knowledge gained was tested or examined. According to the test results, weak, talented and students with a foreign language learning increased motivation were built an educational route, which would allow the above categories of children to improve their language skills. The conducted work was rather complex, as it required an individual approach to each student. In theory, it was focused on students A (talented, gifted, increased motivation students, bright) and students C (students with disabilities, weak and retarded students, deviant behavior students, oralmans (repatriated Kazakhs), ungraded school students, decreased motivation students), but in fact it was directed only at students B (middle level students).

This happened because students A and C either received individual tasks and were out of general work, or had to work with everyone, and the tasks targeted at students B, were too difficult for students C and too easy and uninteresting for students A. Students C, unable to cope with the task, or they did in such a way that they understood how far they were behind the rest, and students A, who were not developed by such tasks at all, lost interest and didn't improve their knowledge.

Therefore, only the level of student's current development was determined. The psychologist should inevitably take into account both the current level as well as ZPD when assessing the state of development [7; 905].

The updated program requires building activity in a slightly different way. For example, we determined by testing that two students know how Present Simple is formed. If we do not dwell on this, but try to find out what way both students do tasks built for the next level of language skills which they cannot do independently and if we show them how to do such tasks, ask leading questions, focus on literary texts etc., it turns out that one of students given an assistance understands in what cases Present Simple is used, and the other can tell the difference between Present Simple and Present Continuous.

This gap between current education skills of a tense form, the developmental degree of which is determined by using tasks done independently and the level gained by the student when doing grammar tasks in cooperation, determines ZPD. In our example, this zone for one child is expressed by his ability to determine cases of using Present Simple and a comparison of two forms of Present tense and choice of the most suitable to the situation for another.

As shown from the example, both students have a different level of language competences development and the degree of mastering the material. So, ZPD is different for both. However, both students managed to do the tasks successfully, achieved the goal by knowing and using Present Simple in speech and were able to get out of their knowledge's comfort zone and develop their language skills, each at their own level.

When teaching the traditional form of education, there was an outside chance that students C would ever become successful, that is, they could overcome their zone of proximal development. This happened

because ZPD was too huge to overcome or the student had no way to overcome it, even if he had an example to follow (student A or B did the first task on the board as an example). There should be some transition from what the child can do to what he can't in order to follow.

If everything could be imitated, regardless of the developmental state, then both children would do all tasks, aimed at their language competence level easily, according to CEFR. In fact, it turns out that the child performs tasks, closest to his level of development, more easily even in cooperation. Then, the difficulty of doing the task increases and finally becomes insuperable even in cooperation. The transition of the child from what he can do independently to what he can do in cooperation is the most sensitive symptom characterizing his dynamics of development and success. It comes in line with his ZPD [7; 906].

L. Vygotsky gives an important place in overcoming ZPD to imitation in his work "Thinking and speech", which is the main form of learning influences development [5; 220]. Schooling is built on imitation to a large extent. The child learns at school not what he can do independently but what he still can't, and this becomes achievable for him in cooperation with the teacher and under his guidance. Learning of new things is the main in the child's education. Therefore ZPD, which determines this area of transitions available to the child, turns out to be the most defining moment towards the learning and development.

Imitation in this case is as a kind of scaffolding. In pedagogical and psychological context scaffolding means the educational process support by giving, for example, such advising prompts as instructions, nudging and other types of assistance. As soon as the student is able to do the task independently, scaffolding is gradually taken away [8].

Despite the fact that the theory of scaffolding belongs to constructivist theories, its definition is mistakenly attributed to L. S. Vygotsky. The term "scaffolding" first appeared in 1976 in the article by such American cognitive psychologists as Bruner, Wood and Ross. At that time, it wasn't attributed to Vygotsky's work yet. They chose the "scaffolding" metaphor to describe the form of support offered by teachers to a child. In the process of creating scaffoldings, the child needs help to do the task that he cannot perform on his own. The child is offered help in areas which exceed his current level of knowledge. The goal is to allow him to solve the problem mostly without guidance. Only in 1985, Jerome Bruner noted that there was a parallel between the scaffolding and Vygotsky's theory of ZPD concepts [9].

Certainly, there are both **advantages** and **disadvantages** in using **scaffolding** in learning. **The advantages** are:

1. The student takes part at the lessons. He is not just an information user, given to him by the teacher. Most probably, he develops new skills, based on his previous knowledge, by himself.

2. The student is motivated. Showing him what he can achieve with the help of a competent person, a weak student understands he is able to create things which he considered impossible doing before. Teacher's positive feedback contributes to his further motivation as well.

3. The student is rarely disappointed. It is very important to prevent the student, prone to frustration, from dropping out of the learning process and refusing to follow the lesson. The scaffolds can keep him by focusing on his individual skills.

The disadvantages are:

1. It takes a lot of effort. There is often no time needed for finishing a lesson that takes into account previous knowledge and potential knowledge (ZPD) of each student.

2. The teaching staff has insufficient skills. From the scaffolding theory viewpoint, teachers should be specially trained in order to use this learning strategy in full. Teachers are not ready to give a task to students for doing independently and allow them to make mistakes.

3. There are often no examples and recommendations on how a teacher can plan his lessons on a certain topic by using scaffold [10].

Various **methods and techniques** can be used as **scaffoldings** at foreign language lessons:

1. **Organizers** and **tools** that present new information for a student (ways to organize information). They organize the information in such a way as to help students understand new and difficult material. Such organizers include:

Venn diagram, which allows comparing two categories and identifying differences and general criteria, is made up in the form of two crossed circles. One of them describes features proper to only one category, the other describes features proper to the second one. The features, proper to both categories, are named in the crossing place of these circles. For example, we can compare the cases of using different tense forms or the forms of passive and active voice with the help of Venn diagram.

Flow charts are charts describing algorithms or processes where certain steps are demonstrated as blocks of various forms, interconnected by lines and indicating the sequence direction. The use of flow charts is varied: for example, starting from describing the formation of various grammatical forms or lexical

units and ending with an explanation of how to work on a particular topic and to handle a new lexical and grammar material.

Chart is a short summary or a so-called sketch of some topic. The chart, like a flow chart, allows us to organize an algorithm for working on a new topic. In addition, the chart application allows us to describe briefly the content of any topic and be used as prompts (scaffolding) in the future.

Assessment criteria are described in topic activity results. They can be developed both by the teacher himself and by the students together with the teacher or by themselves. Moreover, the assessment criteria can be either a student's activity assessment put by a teacher or other students, or achievable and unachievable goal assessment set at the beginning of a new topic introduction.

2. **Modeling** is the presentation of desirable behavior, knowledge or tasks to students. Modeling is used for:

- presentation of tasks that should be done by students independently. For example, students read the text on a card in order to create a similar one that will describe their own situation.

- step-by-step guide. Step-by-step guides, like flow charts, can be used to help students understand how to work on a new topic.

It is the encouragement of students in a new problem or task activity, that is, a practical task that allows students to work with materials and stimulates their need for knowledge. For example, students should be given a model of a house or room for its detailed description when having such lexical topic as "House".

3. **Concept maps** are another kind of organizer, graphic tools for organizing, presenting and displaying the connection between knowledge and concepts. Concept maps include:

The spider map is organized as follows: the main topic is in the center, subtopics move away from the main topic. This format really makes the map look like a spider. This type of a map is ideal for writing an essay, since it helps to generate the accompanying conditions, to understand primary and secondary properties of objects. It performs the role of a lexical organizer very well at the initial stage.

Hierarchical/chronological map allows us to organize events or concepts in a hierarchical or chronological order. It is very useful when working with texts in which you need to remember a logical or chronological order.

A system map is like a spider map organizes information, but unlike the second, the system map components are not interconnected. It consists of drops where the words are written into, which in turn can be outlined/connected with another drop. Such a map helps to structure the system, as well as a spider map, and can be used for writing an essay.

The mental map is a thinking visualization technique. Applications of mental maps are very diverse. For example, they can be used to fix, understand and remember the content of a book or text, generate and write ideas, take in a new topic, work out a plan for working on a problem.

4. **Teaching tools** are the ways in which teachers present and explain new material to students. The way a new topic being presented is a critical component for effective learning. The use of pictures, graphic organizers, video, audio files and other technical teaching tools can make the explanation of a new material more attractive, motivating and meaningful for learning.

5. **Teaching material** is an additional resource used to support teaching and learning. These tools can provide students with the necessary information, such as task instructions, learning goals, tasks and practice, for example, tasks that need to be done. Such tools are necessary for students to master new knowledge and skills. Teaching material is useful for explanations and examples.

6. **Hints or reminders** are physical or verbal signal set to make the learner recall the material studied before. The prompts can be: pointing, nodding, tapping with a finger or foot, ringing the bell, asking leading questions, placing reference materials in a visible place. The latter can be developed both by the teacher and students themselves, with or without teacher's help.

To determine how successfully a student has overcome his ZPD in learning a new topic, it is necessary to observe two things:

1. Setting a goal at the beginning of a new topic presentation.

2. Assessment and analysis of overcoming ZPD in learning a new topic or after its completion.

Foreign language learning in elementary school and even in the fifth grade is completely under teacher's control, as they have no skills in analyzing their achievements and planning, since their prefrontal cortex is underdeveloped. But already at this stage, the teacher may ask questions that will guide the child in this process. For example: "Look carefully at page 30. What do you see? What do you think we are going to study today? What mistakes do you see in your classwork? What words were spelled wrong? What is the correct spelling of this word?"

In the fifth grade, goals and tasks are set at the beginning of each topic. For example: “In this section: I talk about daily activities. I listen and read a legend. I ask and answer the questions about past events” [3; 44].

In the sixth grade, there are no such goals, that is, the students are supposed to set the goals on a new topic by themselves.

Formative assessment tasks are used to define the midpoint assessment and analysis of overcoming ZPD. That is, the task of such test is to be performed by the students (or a teacher at the initial stage) to determine inaccessible zones and develop a follow-up plan for correction. Summative assessment is performed to determine how successfully ZPD has been overcome, what zones still remain inaccessible, what was achieved and what you should pay attention to in the future.

The zone of proximal development determination allows the learner to overcome it, gaining new knowledge at his own pace, correct disadvantages and use advantages for extending this zone, being in a success situation. The student becomes an active participant in this process: defining his ZPD and using various types of scaffolding, he becomes able to make a significant progress for himself in foreign language learning, regardless of his developmental level and language competence skills. Moreover, students A will not take advantage in obtaining new knowledge and will have to work on a par with other students, students C will remain interested and successful, and students B will be able to reach a new level for themselves. Each student will get a quality result in foreign language learning, irrespective of their needs.

References

1. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Cambridge University Press, 2001. – Foreign Language Study. – 260 p.
2. Murzagaliev A.E., Utegenova B.M. Sbornik zadaniy i uprazhnenij. Uchebnye celi soglasno taksonomii Bluma. – Astana: AOO «Nazarbaev Intellektual'nye shkoly» Centr pedagogicheskogo masterstva, 2015. – 54 s./ Collection of tasks and exercises. Learning objectives according to Bloom's taxonomy. - Astana: “Nazarbayev Intellectual Schools” AEO Center of excellence, 2015. – 54 p.
3. Read C., Ormerod M. Tiger Time Level 5 Student's Book Pack. – Macmillan Publishing: 2017. – 80 c.
4. Vygotskij L.S. Umstvennoe razvitie detej v processe obuchenija. – Moskva: Ripol Klassik, 2013. – 142 s./ Vygotsky L.S. Mental development of children in the learning process. - Moscow: Ripol Classic, 2013. – p.142.
5. Vygotskij L. S. Myshlenie i rech': psihologicheskie issledovanija. – Moskva, Leningrad: Gosudarstvennoe social'no-jekonomicheskoe izdatel'stvo, 1934 – 325 s./ Vygotsky L.S. Thinking and speech: psychological research. - Moscow, Leningrad: State Socio-Economic Publishing House, 1934 – p.325.
6. Vygotskij L. S. Osnovy defektologii: sobranie sochinenij v shesti tomah. Tom pjatyj. – Moskva: Pedagogika, 1983. – 368 s./ Vygotsky L.S. Thinking and speech: psychological research. - Moscow, Leningrad: State Socio-Economic Publishing House, 1934 – p.325.
7. Vygotskij L.S. Psihologija razvitija cheloveka. – Moskva: Eksmo, 2005. – 1136 s./ Vygotsky L.S. Psychology of human development. - Moscow: Exmo, 2005. - 1136 p
8. McKenzie J. Scaffolding for Success // From Now On - The Educational Technology Journal. Vol 9. – 1999. [Electronic resource]: <http://fno.org/dec99/scaffold.html>
9. TeachThought Learning Theories: Jerome Bruner On The Scaffolding Of Learning [Electronic resource]: <https://www.teachthought.com/learning/learning-theories-jerome-bruner-scaffolding-learning/>
10. L. Lange. Instructional Scaffolding. 2002 [Electronic resource]: <https://web.archive.org/web/20110221134851/http://condor.admin.cuny.cuny.edu/~group4/Lange/Lange%20Paper.doc>

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ "ЖАҚЫН АРАДАҒЫ ДАМУ АЙМАҒЫ ТЕОРИЯСЫНЫҢ" ЕРЕЖЕЛЕРІН ҚОЛДАНУ

Б.А. Жетпісбаева¹, Д.Х. Шалбаева²

¹ педагогика ғылымдарының докторы, профессор

² гуманитарлық ғылымдарының магистрі, «Шет тілі: екі шет тілі» мамандығының I оқу жылының докторанты,

^{1,2} акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
email: dinara.shalbaeva@mail.ru

Бұл мақалада Д.Бруннердің тұжырымдамасын қолдану тәсілдері, Л.С. Выготский енгізген жақын арадағы даму аймағынан өтуге көмектесетін «көпір» түрлерінің түсінігі сипатталады. Әрбір оқушының жақын даму аймағын ескере отырып, оқыту білім алушының бастапқы білімдеріне, тілдік материалды меңгеру

жылдамдығына, әрбір білім алушының жеке-жеке меңгеру ерекшеліктеріне негізделетіндей оқыту бағдарламасын құруға мүмкіндік береді. Мақаланың өзектілігі – Қазақстанда инклюзивті білім берудің дамуын ескере отырып, инклюзивті сыныпта шетел тілін оқыту әдістемесін әзірлеу мәселесінің белсенді талқылануы. Мақалада ағылшын тілі оқулықтарының "жақын даму аймағы" теориясына сәйкестігін анықтау мақсатында талдау жүргізіледі. Инклюзивті білім беру жағдайында білім алушылардың шет тілін оқыту үдерісінде «көпірлерді» қолданудың кемшіліктері мен артықшылықтары қарастырылады. «Көпір» ретінде әрекет ете алатын, инклюзивтік сыныптағы оқушылармен жасалатын жұмыстың үлгі-нысандары келтірілген.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, жақын арадағы даму аймағы, Блум таксономиясы, шетел тілін меңгеру деңгейін анықтаудың еуропалық өлшемдері, Выготский, Бруннер, ерекше білім алу қажеттіліктері бар оқушылар, сындарлылық теориясы

ПРИМЕНЕНИЕ ПОЛОЖЕНИЙ «ТЕОРИИ ЗОНЫ БЛИЖАЙШЕГО РАЗВИТИЯ» В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Б.А. Жетписбаева¹, Д.Х. Шалбаева²

¹ д.п.н., профессор, ² магистр гуманитарных наук, докторант I-го года обучения специальности «Иностранный язык: два иностранных языка»,

^{1,2} Карагандинский государственный университет им. академика Е.А.Букетова
email: dinara.shalbaeva@mail.ru

В статье описываются способы применения теории, разработанной Д.Бруннером - «подмости» для преодоления зоны ближайшего развития, понятие которой было введено Л.С. Выготским. Преподавание с учетом зоны ближайшего развития каждого ученика позволяет выстроить обучение так, чтобы оно основывалось на исходных знаниях обучаемого, скорости усвоения языкового материала, особенностях его усвоения каждым обучающимся в отдельности. Актуальность статьи обосновывается тем, что с учетом развития инклюзивного образования в Казахстане все острее встает вопрос о разработке методики преподавания иностранного языка в инклюзивном классе. В статье проводится анализ учебников английского языка с целью определения их соответствия теории «зона ближайшего развития». Рассматриваются недостатки и преимущества применения подмостков в процессе обучения иностранному языку обучающихся в условиях инклюзивного образования. Приводятся примерные формы работы с обучающимися в инклюзивном классе, которые могут выступать в качестве подмостков.

Ключевые слова: инклюзивное образование, зона ближайшего развития, таксономия Блума, общеевропейские критерии определения уровня владения иностранным языком, Выготский, Бруннер, обучающиеся с особыми образовательными потребностями, конструктивистские теории.

4-бөлім
ТАРИХ
ЭКОНОМИКА
ҚҰҚЫҚ

Раздел 4
ИСТОРИЯ
ЭКОНОМИКА
ПРАВО

Section 4
HISTORY
ECONOMICS
LAW

KAZAKHSTAN –THE US RELATIONSHIP AFTER THE 9/11 ATTACK

Sunita Meena

Ph.D. Scholar, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India

email: jnusunita@gmail.com

Since the country's independence, Kazakhstan and the United States have been sharing close ties. The US was the first country that immediately recognized Kazakhstan as a sovereign and independent country on December 25, 1991, the next day both countries established diplomatic relations. Since then energy and security issues have been a cornerstone of their bilateral relations. Nuclear disarmament policy of Kazakhstan played a significant role in Kazakh-US relations. Both countries have been enjoying a wide range of issues including political, economic (trade and energy sector), military and humanitarian cooperation. Kazakhstan is a landlocked country, bordering with Russia, China, Uzbekistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan and sharing a border with a large part of the Caspian Sea. In the security realm, Kazakhstan attracted towards the US, because it is geographically far from the country, hence, it prioritized the United States in its foreign policy and security assistance program. Energy and trade is another area of their deep relationship. Kazakhstan contains huge oil and natural gas reserves. The 9/11 incident of the terrorist attack on the US has changed world politics and global balance in international politics and the cooperation between the two countries have strengthened.

This study will try to examine the Kazakh-US relations since 2001 and its impact not only upon the two countries but also the whole international system, which is increasingly becoming more interdependent. The study focuses on the US assistance to Kazakh to improve its border security issue, because boundary plays an important role in the security of any country. Kazakhstan's borders are suffering to numerous threats, including illegal narcotics smuggling, arms trafficking, WMD materials and militants transiting through its territory, which has facilitated and internationalized its search for foreign assistance.

Key words: *security cooperation, Nazarbayev, landlocked country, geopolitical importance, energy, trade cooperation, 9/11 incident*

Introduction

The disintegration of the Soviet Union in 1991 wrote a new chapter in the history of Central Asian republics when the possibility of independence suddenly converted into reality. After the collapse of the USSR, the newly independent states, including Kazakhstan got the opportunity to make their own foreign policies. The United State was the first country that immediately officially recognized Kazakhstan's independence on 25 December 1991 and established diplomatic relations. Both countries have been enjoying warm bilateral relations since Kazakhstan's independence. Kazakhstan is actively developing cooperation with the US in practically all spheres such as political, economic, and cultural and security issues and it became the first priority of Kazakh's foreign policy. Another important step in the development of their bilateral relations was the disarmament policy of Kazakhstan because Kazakhstan was one of the four successors in which the Soviet Union had abandoned strategic nuclear weapons. Consequently, the American primary goal was to get rid of Soviet nuclear weapons from the soil of Kazakhstan (Oliker, 2007: 64). In exchange, the US provided financial and technical assistance to Kazakhstan. Therefore, Kazakh's disarmament policy has confirmed Kazakhstan's loyalty to peaceful development and significantly increased the level of mutual trust between the two countries. However, the 9/11 attacks on the United States changed the geopolitical situation not only in Central Asia but also at the global level. Consequently, relations between Kazakhstan and the US have been strong in all areas. The United States interests are primarily emphasized on three issues: promoting security, access to natural resources and political reform particular in the authoritarian regime. In 2016, Kazakhstan and the US marked the 25th anniversary of the establishment of their bilateral relations. The two countries highlighted their major achievements mainly in three areas: friendship, innovation, and partnership. In 2016, Nursultan Nazarbayev and Donald Trump agreed to introduce 10-year business and tourist visas.

Multi-Vector Foreign Policy of Kazakhstan

Kazakhstan is geographically located in Central Asia as well as Eastern Europe; therefore, is considered the heartland of Eurasia. Due to geostrategic location and hydrocarbon reserves of Kazakhstan, the country has become a place of the playground of rivalry among great powers namely Russia, the US, EU, and China which created 'New Great Game'. In such a scenario, Kazakhstan is taking advantages and

benefitting from the 'New Great Game', which is necessary for the country's development. Keeping this entire picture in the mind, Kazakh president Nursultan Nazarbayev adopted a balanced policy or multi-vector foreign policy for the country's economic, political and social development and ensuring peace, security, and stability of the region. The aim of the multi-vector foreign policy of the country is to protect its national interests by making a close relationship with the US, Russia, China, EU, and others. Therefore, Kazakhstan is a member of international organizations such as NATO, SCO, CSTO, etc. Therefore, the foreign policy of the country is directed towards CIS, Central Asia, East Asia, Europe, the Pacific region and the Islamic world. Kazakhstan's diplomacy succeeded in developing good and friendly relations with the US, Russia, China, with other Central Asian countries and the European Union as well as with international organizations. By implementing political reforms as well as economic reforms, Kazakhstan was particularly successful in appeasing the major powers. For example, Kazakhstan has introduced democratic norms such as two bicameral chambers of Parliament, multi-party systems, separation of powers, particularly to please the West. It has established diplomatic relations with one hundred forty countries and has become a member of sixty-four international political and economic organizations (Chaudhury, 2009:46).

Russia is one of the most important strategic partners of Kazakhstan. Kazakhstan is strongly bound with Russia due to its history, border, culture, population, economy, trade, military, science, regional security, pipelines, transportations, etc. (Yerzhan, 2009:4). In a similar way, Kazakhstan is strengthening its bilateral cooperation with China. It is also essential for China to improve and enhance its relations with Kazakhstan regarding its border issue as well as to fulfil its energy demands. Thus, we find that security and economic development are the key two important factors that determine Kazakh foreign policy. In the security realm, Kazakhstan is a member of SCO that provides a platform for a close relationship with Russia and China. On the other hand, it is also engaged in NATO through the Partnership for Peace Programmes and regularly sends its military officers in the US for training (Hanks, 2009:260). In the economic field, Kazakh introduced a market-based economy. Thus, we can say the Kazakh president had implemented multi-vector policy in all spheres including in economic, political as well as in security fields. As a result, Kazakhstan is a stable country and there is an absence of conflict or confrontation between Kazakhstan and any other countries.

Security and Strategic Relations between Kazakhstan and the United States

During the Soviet era, Kazakhstan was the fourth largest nuclear arsenal with more than 1,000 deadly weapons and most important strategic area. In fact, Kazakhstan arsenal was larger than that of China, U.K, and France during that time (Embassy of the Republic of Kazakhstan Washington, D.C., "*Nuclear non-proliferation & Security*", URL: <https://kazakhembus.com/foreign-policy/nuclear-nonproliferation-security>). To eliminate all these nuclear weapons from Kazakh's soil, Kazakhstan and US signed a number of treaties such as the Conventional Armed Forces in Europe Treaty (1992), the START Treaty (1992), the Nuclear Non-Proliferation Treaty (1993), the Chemical Weapons Convention, the Comprehensive Test Ban Treaty (2001), the International Atomic Energy Agency (IAEA), Lisbon Protocol. Under the Cooperative Threat Reduction program, the United States provided aid of approximately \$240 million to Kazakhstan for eliminating weapons of mass destruction and the related infrastructure (U.S. Department of state, *Diplomacy in Action*, (2018), "*U.S. Relations with Kazakhstan*", URL: <https://www.state.gov/t/pa/ei/bgn/5487.htm>). Kazakhstan ratified the Lisbon Protocol on 2nd July 1992 whereby Kazakhstan has removed nuclear warheads. In 1994 during the official visit to Britain, Kazakh president Nursultan Nazarbayev argued, "Kazakhstan's security guarantee will not come from possessing nuclear power but from business investment". He strongly believed in disarmament policy and argued "I do not think in today's world weapons can do anything to protect a country and our main security will be a powerful Western business presence in Kazakhstan during his official visit to Britain" (Lederer: 1994). In 1995, it removed its last nuclear warheads and closed its last Semipalatinsk nuclear test site. Thus, Kazakhstan became a non-nuclear country. Kazakh president appealed to the international community to come together to strengthen peace and stability in the world and recognized the negative effects of nuclear testing on human life and the environment. Kazakhstan soon got a status of the free nuclear zone. In return, the United State had provided huge economic assistance to Kazakhstan. The US had provided US\$7 million to Kazakhstan to eliminate the strategic offensive arms infrastructure and Kazakhstan also accepted US military training and other assistance in areas of health care, export control, economic reform, regional stability, and law enforcement (Oliker, 2007:67).

The 9/11 incident of the terrorist attack on the US has subsequently changed world politics and global balance in international politics. By the effect of the same event, the Central Asian countries suddenly begun to draw the attention of the whole world. Certainly, the September 2001 incident provided the best opportunity for the US to increase its military capabilities in the region. Additionally, Kazakhstan became an

important theatre for 'war on terrorism' policy from where America might counter its rivals Russia and China or it might delimit the Iranian influence. Former US president Bush administration adopted two principles in Central Asia: first, the US wanted to establish democratic norms and civil society to maintain peace and security through the Freedom act in Afghanistan. Second, the 'US National Security Strategy 2002', which focuses on the use of military, economic and political resources to encourage open societies that would help the US to fulfill its national interests (Kukeyeva, 2008:32). The US declared that Osama bin Laden was the leader of an international terrorist group and he was the main target of its security policy in Central Asia because he was the mastermind of the 9/11 attack. In this context, US President Bush remarked, "the great powers should build a world where they should compete for peace rather than to prepare for war" (Feigenbaum, 2006:7).

Security and non-proliferation of arms are the main cornerstones of Kazakh-US bilateral relationship. Following the 9/11 incident, Kazakh's Foreign Ministry stated, "Kazakhstan decisively condemns the terrorist attack and expressed its readiness for assistance and support to the US against international terrorism" (Nurgaliev, 2007:54). Kazakhstan had supported the US-led 'war on terrorism' Operation Enduring Freedom in Afghanistan. It allowed the US to open its airspace and to make emergency landings at Almaty national airport of US military aircraft. Though the US does not have any permanent military base in Kazakhstan whose location is less important for providing support to Operation Enduring Freedom than other state's location. Nevertheless, the US appreciates the Kazakh officials' supports against terrorism (Weitz, 2008:125). In this regards, President Obama considers that Kazakhstan is the strategic focal point in terms of energy, human rights and combating terrorism. Since 2003, the US has granted around \$230 million dollars to Kazakhstan for strengthening its security forces and troops. Two American airbases of the US were established in Karshi-Khanabad in Uzbekistan and Manas (Kyrgyzstan) to use their airspaces against terrorism. In this situation, Kazakhstan played an important role in suppliers of rail transshipment to these American bases. The United Nations (UN) Security Council also adopted Resolution 1368 regarding 9/11 and expressed its readiness to take all necessary steps to combat all forms of terrorism in accordance with its responsibilities under the UN Charter (Rostow, 2002:481).

Kazakhstan and the US have signed a number of agreements to strengthen their security and strategic cooperation. They signed military and defense cooperation in July 2002 that is laid out in the "Memorandum of Mutual Understanding and Cooperation". This Memorandum on defense strategies developing peacekeeping capacities of *Kazbat*, naval forces, airmobile forces and thereby combating the terrorism. Moreover, it is also developing military infrastructure in the Caspian Sea (U.S. Department of state, Diplomacy in Action, (2018), "U.S. Relations with Kazakhstan" Op. Cit.). Both countries had signed a 'Five Year Military Cooperation Plan' in 2003 and Kazakhstan became the only and first among Post soviets country to have signed such document with the US. The US has provided \$92 million security assistance to Kazakhstan with emphasizes many aspects of security of Kazakhstan through several programmes which are following (McDermott: 2008:617):

i. The Financial Supervision Agency (FSA), Non-proliferation, Anti-terrorism, Demining and Related Activities (NADR), mainly focused on non-proliferation programmes such as equipment, training, and other services, related to security.

ii. The Export Control and Related Border Security Assistance (EXBS) programme are to strengthen the capabilities of Kazakhstan's Border Guards and Customs agencies.

iii. The Anti-Crime Training Assistance (ACTA) programme, the State Department's Bureau for International Narcotics and Law Enforcement (INL) aids the Kazakh Prosecutor General's office to elevate bilateral enforcement cooperation, exchange information, and fight against terrorism, narcotics trafficking, and organized crime.

iv. The United States is providing Kazakhstan with Anti-Terrorism Training Assistance and also establishing a Military Institute of Foreign Language (McDermott: 2008:617).

The United States began its security assistance programs in 1994, with the International Military Education and Training (IMET) program (Mc Dermott, 2009:4). Security assistance program started through the Cooperative Threat Reduction (CTR) program for the denuclearization of Kazakhstan. In return, Kazakhstan received around \$240 million from the US through the CTR program. CTR program also referred to as 'Nunn Lugar Program' which has been restructured into the Defence Threat Reduction Agency (DTRA). This is still active in Kazakhstan and currently working with the Biological Threat Reduction Program, International Counterproliferation Program, etc. (Nichol, 2013: 20). After the 9/11 incident, security assistance has increased. For example, Kazakh Airmobile Force (KAZBAT) benefited from the US for the conduct of peacekeeping operations as it played an important role in Iraq. Perhaps this is one of the greatest benefit programs of the US or NATO security assistance to Kazakhstan. Moreover, during the

period of 2001-06, U.S granted equipment valued at \$8.5 million through the *Export Control and Related Border Security Assistance* (EXBS) program to Kazakhstan's security agencies for border security. In 2001, the EXBS provided to Kazakhstan Border Guards, Custom Service and supplied 130 radios to Ministry of Defence including patrol boat, x-ray machine, binoculars, laser range finders, infrastructure support, etc. The total amount of the Fiscal Year 2007 was \$26.80 million, which includes \$9.55 million for peace and security programs, \$5.72 million for democracy and governance programs. Compared to 2003, the amount of FY 2007 was less. Most of these funds were appropriated under the Freedom Support Act (Weitz, 2008: 129). Cumulative US aid budget for Kazakhstan from 1992 to 2010 was \$2.05 billion (all-agency funding), with Kazakhstan ranking fifth in aid among the 12 Soviet successor states (Nichol, 2013:23). In May 2015, the US Ambassador to Kazakhstan George Krol met with General Prosecutor of the Republic of Kazakhstan Askhat Daulbayev in Astana discuss various issues of bilateral legal cooperation including terrorism, drug trafficking transnational organized crime. America is well aware that Kazakhstan is a loyal ally of its.

Energy and Economic Relation between Kazakhstan and the United States

Kazakhstan possesses huge oil and natural gas reserves, for example, around 30 billion barrels of oil reserves, along with 1.1 TCM (38.8 tcf) of natural gas are lies in Kazakh territory. Majority of the hydrocarbon reserves of the country are located in the regions of Tengiz, Karachaganak, and Kashagan (The oil and gas year, Information is power, "Kazakhstan: Refine and expand", accessed on 12 February 2019, URL:<https://www.theoilandgasyear.com/market/kazakhstan/>). Kazakhstan's oil fields are located in closer proximity to Russia in terms of geography, so the oil transportation seems to be easy, cheap and short though Russian territory, but sometimes Russia creates problems and demands high tariff for oil transportation that is not acceptable for Kazakhstan. The US is also much interested to diversify the Kazakh economy while preventing Russia's monopoly on pipeline routes. Even the Clinton administration expressed his intention to encourage multiple pipelines from the Caspian region to Western markets. Nevertheless, landlocked Kazakhstan is heavily dependent on Russia for exports of its oil and gas. In the energy production sector, Richard Morningstar, Special Envoy for Eurasian Energy discussed three main components of American energy policy. First, the US motivates the development of new oil and gas resources and promotes new technologies to discover new oil and gas fields through conversation. Henceforth, the US administration is immediately determined to reduce its dependence on Persian Gulf suppliers, because the Persian Gulf plays a significant role to supply energy to the US, but there are extremists' threats to pipelines. Thus, these ideas diverted US attention towards another potential region, which was visibly Caspian Region. As Wood Mackenzie, a leading world oil consultant argued, "The Caspian region has the potential to produce approximately 3.8 million bbl/d by 2015". Second, the US decides to help Central Asian producing countries including Kazakhstan to find new markets. Third, European countries try to receive the support of the US to protect their energy security and the U.S believes that Central Asian energy producing countries can protect the US from energy insecurity. In this context, US Senator Conrad Burns states that "Kazakh oil can the United States from energy crisis" (Thu, 2010:56).

The former Foreign Minister of Kazakhstan, Tokaev also wrote in his article that 'Kazakhstan is very grateful to the US that has played an important role for recognizing Kazakhstan's sovereignty in terms of economically as well as politically'. Further, he argued that US– Kazakhstan bilateral cooperation has started since country's independence, during this period the country was suffering from inflation, high level of unemployment, lack of necessities, border disputes with Russia, China, and other Central Asian states and ethnic problems. In such scenario, the United State has provided proper guidance to Kazakhstan in terms of political and economic developments, for instance in the economic field, Kazakhstan liberalizes its economy, privatized the major industries (Tokaev, 2004:93). Kazakhstan adopted 100 new laws to attract foreign investors particularly the US in oil and gas sector. Moreover, these factors had contributed to Kazakhstan for achieving gross domestic product growth rates of 9 to 12% annually between 2000 and 2006 (Cohen, 2008:14). Chevron American company is one of the largest international oil companies and also is the largest producer in the production of hydrocarbons in Kazakhstan. Chevron has been working in Kazakhstan even during the Soviet era. In 1993, Chevron became the first major Western oil company to operate in Kazakhstan. In 2008, Dave O'Reilly, as a Chevron CEO stated that "Chevron is proud to be the first Western oil company to invest in Kazakhstan and we're prouder still to think of what we've built together" (Chevron: Major Expansion at Tengiz Field in Kazakhstan Completed (2008), (Online web) Accessed 5 January 2014 URL <http://www.chevron.com/news/currentissues/tengiz/>). Chevron is presently involved not only in the development of the Tengiz field but also in the major Karachaganak, Kashagan, Korolev oil fields as well as in the expansion of the CPC pipeline. The reserves of Korolev are estimated to be 2 billion barrels oil and production started in 2001 and in 2012 TCO had extracted 24.2 million tons of oil that were more than

30% of the country's production (Chevron: Major Expansion at Tengiz Field in Kazakhstan Completed (2008), (Online web) Accessed 5 January 2014 URL <http://www.chevron.com/news/currentissues/tengiz/>). The American companies such as Chevron, Texaco, Exxon Mobil, ConocoPhillips, and Kerr-McGee/Oryx are largely engaged in Kazakh projects such as Tengizcheroil (TCO), AGIP KCO, Caspian Pipeline Consortium, Karachaganak Integrated Organization, etc. (Embassy of The Republic of Kazakhstan: Kazakhstan- US Relations).

In the energy and economic realm, both countries signed several agreements in 1992 in order to promote mutual trade and investment in the Kazakhstani energy sector. In 1994, the Charter on Democratic Partnership and in 1996 'Treaty on the Avoidance of Dual Taxation' was signed between both sides. Since 1993 American companies have invested approximately \$ 14.3 billion in Kazakhstan. The American companies are mainly investing in many fields such as Kazakhstan's oil and gas industry, telecommunications, business sectors, and electrical energy sectors. The U.S Agency for International Development (USAID) in 1993 has also provided technical assistance programmes to support Kazakhstan in the fields of privatizations, fiscal and financial policy, commercial law, energy, health care and environment protection with the aim of to accommodate Kazakhstan support its economic reforms and fully integrate into the world trade system (McDaniel: 2013). During 2001, Kazakhstan and the United States made a successful effort to the creation of U.S-Kazakhstan Energy Partnership. In 2002, the US recognized Kazakhstan as a market economy. During the period from 1992 -2005, the US aided Kazakhstan with almost US\$ 1.205 billion. Since 2002, the Joint Kazakhstan-American Energy Partnership Commission (JEPC) has operated under the leadership of Kazakh Minister of Oil and Gas Mynbayev and U.S. Deputy Secretary of Energy Poneman. The purpose of this commission is to develop and to implement an action plan in all areas of energy partnership and holds meetings annually. Since 2006, Kazakhstan has jointly implemented the Economic Development Program with the US Government, in which Kazakhstan initiated the period for 2012. The aim of this program was to encourage diversification of the Kazakh economy, increase the economy's competitiveness and achieve sustainable economic growth (Weitz: 2012). Apart from this, during the 20th anniversary of joint venture Tengizchevroil in April 2013, Kazakh president Nursultan Nazarbayev stated that "Within 20 years, Chevron has invested \$20 billion in the project to develop the Tengiz deposit and Kazakhstan made a profit of \$77 billion " (Mukhtarov: 2013).

Due to Kazakh's natural resources, the western companies are heavily involved in Kazakhstan, thus the issue of investment in Kazakhstan is at the center of US foreign policy. In Kazakhstan, there are more than 180 joint ventures between US and Kazakhstani firms as well as more than 80 US companies which are completely engaged in trade, production, and banking. Landlocked position and weak infrastructure of Kazakhstan makes the country lead a more active foreign policy based on the energy factor (Yesdauletova, 2009: 31). Expressing their satisfactory remarks in the economic and energy field, in 2015, the US Ambassador to Kazakhstan, George Krol said that "The United States and Kazakhstan, I would say, have been made for each other. And we have pledged to deepen this strategic partnership and increase our economic and business interaction. In this part, we have agreed that we will work on the development of our commercial cooperation". (US Ambassador speaks about cooperation between US and Kazakhstan", *TengriNews*. URL:https://en.tengrinews.kz/politics_sub/US-Ambassador-speaks-about-cooperation-between-US-and-260606/). In 2017, the bilateral trade between the two countries stood up to 1.636 billion dollars including imports from the US to Kazakhstan worth 1.244 billion dollars and exports from Kazakhstan to the US reaching 392.3 million dollars. (The Ministry of Foreign Affairs, Republic of Kazakhstan, "Kazakhstan – United States relations", URL: <http://mfa.gov.kz/en/content-view/sotrudnichestvo-respubliki-kazakhstan-s-soedinennymi-shtatami-ameriki>)

US Programmes to Promote Kazakh Democracy

The United States is much interested to establish democratic norms and values in Central Asia including Kazakhstan. The US former president Bush argued that the terrorist activities are increasing mainly in the Islamic countries due to lack of democracy. It is imperative to introduce democratic norms in Central Asia to get rid of terrorist activities. United State has been promoting NGOs, civil society, human rights organizations and political reforms in Kazakhstan through various programmes. United State Agency for International Development (1992) is one of that programs and it is the US independent federal government agency, which is helping in Kazakhstan to build a democratic culture by supporting civil society, encouraging independent judiciary, independent media, human rights and rule of law with the help of Government of Kazakhstan. The Kazakhstan Civil Society Strengthening (KCSS) works with the Civil Society Organization (CSO) at the national level that is funded by USAID for the democratic reforms. The International Republican Institute (IRI) and the National Democratic Institute (NDI) two institutes implemented by the U.S, that conducted more than 58 training sessions for political reforms (Counterpart

International, “Kazakhstan Civil Society Strengthening (2011-2014)”, URL: <https://www.counterpart.org/projects/kazakhstan-civil-society-strengthening/>). The US also encouraged Kazakhstan to implement its National Human Rights Action Plan 2009-2012 and Legal Concept for 2010-2020 (Embassy of the Republic of Kazakhstan (2010): *Joint Statement on the meeting between President Obama and Kazakhstan President Nazarbayev*, Washington). In this context, the US funded the ‘Institute for War and Peace Reporting’ and Kazakhstan International Bureau for Human Rights and Rule of Law’ (KIBHR) are giving training to human rights defenders at international legal standards in Kazakhstan. In the field of independent media, the US begun a media defense project as the “American bar Association's Central European and Eurasia Law Initiative (ABA/CEELI)”. The aim of this project is to establish an independent judiciary and also provide training to lawyers to defend media and journalists in the court. Apart from this, US human right NGOs Freedom House, OSCE/ ODIHR, are also active in Kazakhstan. The US also funded local NGOs for increasing the participation of women in governance. As a result, media and citizens accessed to court proceedings as well as transparency of court increased to implement decisions. (Embassy of the United States: Supporting Human Rights and Democracy: U.S. Record 2004-2005 on Kazakhstan, URL: <https://www.usembassy.kz/documents/support-hrr-kaz-en.html>)

The Kazakh government is also giving a positive response to the western countries including the US and European countries. Kazakh government continues to implement the democratic reforms, for example in 2002 Kazakhstan established an institution of the Ombudsman on human rights, in 2003 the Human Rights Commission and in 2006 the State Commission on Democracy. In 2009, Kazakhstan signed new laws regarding the media, political parties, elections, and local government. With the help of the OSCE and ODIHR as well as the US human right NGOs including Freedom House, Kazakhstan signed twenty-two amendments to achieve the perfect and clear electoral process. Moreover, Kazakhstan has begun political reforms by making multilateral system and two chambers of parliament. Despite their shared interests, the Kazak-US partnership is not unproblematic. The main complaint of the US is that Kazakhstan Government has failed to improve the liberal democratic values in the country due to lack of competitive elections and greater freedoms for opposition leaders, critical media and disappointing human rights records. Kazakh President Nazarbayev in April 2012 made interesting anti-western remarks and pushing back US influence. In the indefinite presence of US militaries in Kyrgyzstan and Kazakhstan, the SCO members in Astana Meeting in July 2005 asked the US to fix a deadline for withdrawing its troops from Central Asia (Varadarajan, 2005). Subsequently, after the Andijan unrest and incident, the US accused Uzbekistan of the violation of human rights. Reacting to this, the Uzbek President Islam Karimov ordered the US to close its air bases in Karshi-Khanabad and improved its ties with Russia and China (Rodriguez, 2005).

Conclusion

Undoubtedly, since the 9/11 attack, the relationship between Kazakhstan and the US has deepened in the areas of counterterrorism, energy extraction, developing peacekeeping forces, strengthening Kazakhstan’s air defense forces, developing military infrastructure in the Caspian Sea, ensuring the stability of the region and logistical cooperation for the Afghan war. Some analysts believe that under the umbrella of ‘war on terrorism’, the US got a chance to enter in Central Asia where its prime goal was made to access to hydrocarbon resources. Therefore, the US was under threat due to the Taliban (Osama bin Laden) that might affect petroleum projects that are mainly governed by American companies such as Chevron and Mobil Oil. The American experts were also worried about the potential terrorist attack on Tengiz-Novorossiysk or Baku – Tbilisi - Ceyhan pipelines. Due to ample hydrocarbon resources, Kazakhstan and Azerbaijan are strategically very important for western countries. Role of both states is vital in exporting oil and gas reserves from central Asia to the Western market. Thus, energy and security are the primary geostrategic interests of the US in Kazakhstan. Today energy, geostrategic and geopolitical location of Kazakhstan play an important role in determining its relations with the US, Russia, China, and EU. Recently, Nazarbayev and Trump expressed their willingness to continue their friendly and cordial bilateral ties further. Though Kazakhstan is a Muslim country but is modern pro-Western country. It is sharing a close tie in all areas with the US since the Kazakh’s independence but the US concerned about Kazakhstan’s record on democratic reforms and violation of human rights. Increasing inclination of Kazakhstan towards Europe and the US is threatening the interests of Russia and China in the region. However, Putin has prioritized the CIS countries and the Caspian region in his foreign policy and has been improving Russia’s relations with former Soviet republics. Even China is also successful in making its presence to the region and also adopted a strategy to increase its influence in Europe, Africa, and Asia through ‘the Belt and Road Initiative’ (BRI). The US sanctions against Russia forced Kazakhstan to move towards China. In such a

situation, Kazakhstan's multi-vector foreign policy is playing an important role in balancing the effectiveness of Russia, the United States, and China while securing its national interests.

References (* denotes primary source)

- *Embassy of the Republic of Kazakhstan (2010): *Joint Statement on the meeting between President Obama and Kazakhstan President Nazarbayev*, Washington
- *Embassy of the Republic of Kazakhstan Washington, D.C., “Nuclear non-proliferation & Security”, URL: <https://kazakhembus.com/foreign-policy/nuclear-nonproliferation-security>
- *Embassy of the Republic of Kazakhstan, “Kazakhstan- US Relations: Washington”, URL: <https://kazakhembus.com/us-relations>
- *Embassy of the United States: Supporting Human Rights and Democracy: U.S. Record 2004-2005 on Kazakhstan, URL: <https://www.usembassy.kz/documents/support-hrr-kaz-en.html>
- *The Ministry of Foreign Affairs, Republic of Kazakhstan, “Kazakhstan – United States relations”, URL: <http://mfa.gov.kz/en/content-view/sotrudnichestvo-respubliki-kazakhstan-s-soedinennymi-shtatami-ameriki>
- *U.S. Department of state, Diplomacy in Action, (2018), “U.S. Relations with Kazakhstan”, URL: <https://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5487.htm>
- Chaudhury, D.R (2009), “Contemporary Kazakhstan Success Story of Nation Building, New Delhi: Har-anand Publications Pvt Ltd
- Chevron News (2008): Major Expansion at Tengiz Field in Kazakhstan Completed, (Online web), accessed 28 April 2019, URL: <https://www.chevron.com/stories/major-expansion-at-tengiz-field-in-kazakhstan-completed>
- Counterpart International, “Kazakhstan Civil Society Strengthening (2011-2014)”, accessed on 2 January 2019, URL: <https://www.counterpart.org/projects/kazakhstan-civil-society-strengthening/>
- Feigenbaum, E.A (2006), “Kazakhstan and the United States in a Changed World”, *China and Eurasia Forum Quarterly*, Volume 4 (4), 7-13, accessed on 10 January 2019, URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/131571/kazakhstanindependence.pdf>
- Hanks, Reuel R. (2009) "'Multi-vector politics' and Kazakhstan's emerging role as a geostrategic player in Central Asia", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 11(3):257-267
- Kukeyeva, Fatima (2006), “Kazakhstan- U.S Relations: Some Perspectives”, *Himalayan and Central Asian Studies*, 10 (4): 35-44.
- Lederer, M (1994), “Western Business Will Be Kazakhstan’s Main Security Guarantee”, AP News, accessed on 28 April 2019, URL: <https://apnews.com/fff025bc745b6f628fb56a6e35802048>
- McDaniel, Harvey (2013), "US-Kazakhstan Relations: Under Siege", (Online web), accessed 28 April 2019 URL: <http://www.examiner.com/article/us-kazakhstan-relations-under-seige>
- McDermott, Roger N (2008), "The United States and NATO Military Cooperation with Kazakhstan: The Need for a New Approach, *Journal of Slavic Military Studies*, (21): 615–641.
- Mukhtarov, D. (2013), “U.S. Chevron’s investment in Kazakhstan's Tengiz field totals \$20 billion”, (Online web), accessed 5 January 2019 URL: <http://en.trend.az/capital/energy/2135239.html>
- Nichol, Jim (2013), “Kazakhstan: Recent Developments and U.S. Interests”, Library of Congress Washington *Congressional Research Service*, (Online web) Accessed 12 December 2018 URL: <http://www.fas.org/sgp/crs/row/97-1058.pdf>
- Nurgaliev, M (2007), "Kazakh-US Military-Political Cooperation in the Context of US Geopolitical Interests in Central Asia." *Central Asia and the Caucasus* 2 (44): 52-61
- Oliker, Olga (2007), “Kazakhstan’s Security Interests and Their Implications for the U.S.-Kazakh Relationship”, *China and Eurasia Forum Quarterly*, 5(2): 63-72
- Rodriguez, A. (2005), “US closes air base in Uzbekistan amid uprising dispute: Karimov ordered shutdown after calls for inquiry”, *the Boston Globe*, Chicago, 22 November 2005.
- Sultanov, B.K. (2010), “Kazakhstan Today”, Almaty: Scientific Publication
- The Oil and Gas Year, “Kazakhstan Overview: Kazakhstan: Refine and expand”, accessed on 12 February 2019, URL: <https://www.theoilandgasyear.com/market/kazakhstan/>
- Thu, Pham Minh (2010), “Energy and Geopolitics: American Power Projection towards Kazakhstan”, (online web) accessed on 12 January 2019 URL: <http://epa.iias.asia/files/Pham%20Thu%20Energy%20and%20Geopolitics.pdf>
- Tokaev, Kassymzhomart (2004), “Kazakhstan: From Renouncing Nuclear Weapons to Building Democracy”, *American Foreign Policy Interests*, 26: 93–97.
- Rostow, N. (2002). Before and after: The changed UN response to terrorism since September 11th. *Cornell International Law Journal*, 35 (3), 475-490.
- US Ambassador speaks about cooperation between US and Kazakhstan", *TengriNews*. Accessed 12 February 2019, URL:https://en.tengrinews.kz/politics_sub/US-Ambassador-speaks-about-cooperation-between-US-and-260606/
- Varadarajan, S. (2005), “Central Asia: China and Russia up the ante”, *The Hindu*, Chennai, 8 July 2005
- Weitz, Richard (2008), “Kazakhstan and the New International Politics of Eurasia”, Washington: Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, Silk Road Paper.

- Weitz, Richard (2012), "New Kazakhstan- US Energy Partnership Plan Adopted", *the Jamestown Foundation: Eurasia Daily Monitor* 9(201), (Online web) accessed 26 April 2019 URL: http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=40059&tx_ttnews%5BbackPid%5D=587#.U8-lNvmSyPs
- Yerzhan, B. A (2009), "Foreign policy of Kazakhstan", in Arun Mohanty & Sumant Swain (eds.), *Contemporary Kazakhstan: the Way Ahead*, New Delhi: Axis Publication.
- Yesdauletova, A. (2009), "Kazakhstan's energy policy: Its evolution and tendencies", *Journal of US-China Public Administration*, 6(4): 31-39

ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАН – США ПОСЛЕ 11 СЕНТЯБРЯ

Сунита Мина

PhD, Университет имени Джавахарлала Неру, Нью-Дели, Индия
email: jnusunita@gmail.com

С момента обретения страной независимости Казахстан и Соединенные Штаты поддерживают тесные связи. США стали первой страной, которая сразу признала Казахстан суверенным и независимым государством 25 декабря 1991 года, на следующий день обе страны установили дипломатические отношения. С тех пор вопросы энергетики и безопасности являются краеугольным камнем двусторонних отношений. Политика ядерного разоружения Казахстана сыграла значительную роль в казахстанско - американских отношениях. Обе страны занимаются широким кругом вопросов, включая политическое, экономическое (торговля и энергетика), военное и гуманитарное сотрудничество. Казахстан не имеет выхода к морю, граничит с Россией, Китаем, Узбекистаном, Туркменистаном и Кыргызстаном и имеет общую границу с большей частью Каспийского моря. В сфере безопасности Казахстан привлекателен для США, поскольку географически находится далеко от страны, следовательно, он отдает приоритет Соединенным Штатам в своей внешней политике и программе содействия безопасности. Энергетика и торговля - еще одна область их отношений. Казахстан обладает огромными запасами нефти и природного газа. Инцидент 11 сентября с терактом в США изменил мировую политику и глобальный баланс в международной политике, укрепилось сотрудничество между двумя странами.

В данном исследовании предпринята попытка рассмотреть казахстанско-американские отношения с 2001 года и их влияние не только на две страны, но и на всю международную систему, которая становится все более взаимозависимой. В исследовании основное внимание уделяется помощи США Казахстану в улучшении его пограничной безопасности, поскольку граница играет важную роль в безопасности любой страны. Границы Казахстана подвергаются многочисленным угрозам, в том числе незаконному ввозу наркотиков, незаконному обороту оружия, материалов ОМУ и транзиту боевиков через его территорию, что облегчило и интернационализовало его поиск иностранной помощи.

Ключевые слова: сотрудничество в области безопасности, Назарбаев, не имеющая выхода к морю страна, геополитическое значение, энергетика, торговое сотрудничество, инцидент 11 сентября

11 ҚЫРКҮЙЕКТЕГІ ОҚИҒАДАН КЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН МЕН АҚШ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Сунита Мина

PhD, Джавахарлал Неру атындағы университет, Нью-Дели, Үндістан
email: jnusunita@gmail.com

Ел тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан мен Құрама Штаттар тығыз байланыстарды қолдайды. АҚШ 1991 жылдың 25 желтоқсанында Қазақстанды егеменді және тәуелсіз мемлекет деп бірден мойындаған алғашқы ел болды, келесі күні екі ел дипломатиялық қатынастар орнатты. Содан бері энергетика мен қауіпсіздік мәселелері екі жақты қатынастардың іргетасы болып табылады. Қазақстанның ядролық қарусыздану саясаты Қазақстан - Америка қарым-қатынасында маңызды рөл атқарды. Екі ел де саяси, экономикалық (сауда және энергетика), әскери және гуманитарлық ынтымақтастықты қоса алғанда, кең ауқымды мәселелер шеңберімен айналысады. Қазақстан теңізге шыға алмайды, Ресеймен, Қытаймен, Өзбекстанмен, Түрікменстанмен және Қырғызстанмен шектеседі және Каспий теңізінің үлкен бөлігімен ортақ шекарасы бар. Қауіпсіздік саласында Қазақстан АҚШ үшін тиімді, өйткені географиялық жағынан елден алыс, демек, ол өзінің сыртқы саясаты мен қауіпсіздікке жәрдемдесу бағдарламасында Құрама Штаттарға басымдық береді. Энергетика және сауда - олардың терең қатынастарының тағы бір саласы. Қазақстан мұнай мен табиғи газдың үлкен қорына ие. 11 қыркүйек күні АҚШ-тағы лаңкестік әрекет әлемдік саясат пен халықаралық саясаттағы жаһандық тепе-теңдікті өзгертіп, екі ел арасындағы ынтымақтастықты нығайта түсті.

Осы зерттеуде 2001 жылдан бастап Қазақстан-Америка қарым-қатынастарын және олардың тек екі елге ғана емес, сондай-ақ өзара тәуелді болып отырған бүкіл халықаралық жүйеге әсерін қарастыруға әрекет жасалуда. Зерттеу барысында АҚШ-тың Қазақстанға оның шекара қауіпсіздігін жақсартудағы көмегіне баса

назар аударылады, өйткені шекара кез-келген елдің қауіпсіздігінде маңызды рөл атқарады. Қазақстан шекаралары көптеген қауіп-қатерлерге, оның ішінде есірткіні заңсыз әкелуге, қарудың, ЖҚЖК материалдарының заңсыз айналымына және оның аумағы арқылы атыс-шабыстардың транзитіне ұшырайды, бұл оны шетелдік көмекті іздестіруді жеңілдетеді және интернационализациялайды.

Түйін сөздер: *қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық, Назарбаев, теңізге шыға алмайтын ел, геосаяси мәні, энергетика, сауда ынтымақтастығы, 11 қыркүйектегі оқиға*

Received 16.04.2019.

ҰЙҒЫР ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРМЫС- ТІРШІЛІГІНЕ ШАМАН ДІНІНЕН ЕНГЕН ҒҰРЫПТАР

Д.Б. Юсупова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты
hayat.020596@gmail.com

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Р.А. Авакова

Ұйғыр халқының тілі түркі тілдерінің қарлұқ тобына жатады. Тарихы тереңде жатқан бұл ұлттың көптеген мұралары әлі күнге дейін зерттелмей келеді. Біз мақаламызда шаман дінінің ұйғыр мәдениетіне ықпалын зерттеуді мақсат тұттық. Зерттеудің өзектілігі де шаман дінінің ұйғыр мәдениетіндегі көрінісін анықтау, оны тереңінен талдау, дін мен мәдениеттің айырмашылығын ашып көрсету болып табылады. Өйткені қазіргі таңда біз мәдениет пен дін ұғымын көп шатастырамыз. Ескі дініміздегі наным-сенімдерімізді ұлттық мәдениетіміздің бір бөлшегі ретінде қарастырамыз. Мақалада шаман дініне жалпы шолу жасалынған. Сондай - ақ шаман сөзінің әр түрлі түсіндірмелері, мағыналары келтірілген. Негізгі бөлімінде «Қорғасын құю», «Ағашқа ұру», «Ағаштарға мата байлау», «Қызыл мата байлау» т.б. шамандық дәуірінен бүгінгі таңға дейін сақталып келген, біздің тұрмыс- тіршілігімізде әлі күнге дейін қолданылып келген наным- сенімдер, салт – дәстүрлер келтірілген.

Түйін сөздер: шаман, ұйғыр, мәдениет, наным- сенім, дін

Ұйғыр халқы ежелгі халықтардың бірі болып табылады. Ұйғырлар, Шығыс Түркістанның яғни қазіргі Шыңжаңның жергілікті тұрғындары Ислам дінін ұстанады. Ұйғырлар Орталық Азиядағы терең тарихы, өзіндік мәдениеті бар ежелгі түркі тілдес халықтарға жатады [1].

Ұйғырлар өз тарихында, кейбір халықтар сияқты талай рет бір діннен келесі бір дінге көшіп отырған. Пұтқа табынушылықтан басқа ұйғырларда кезең-кезеңмен шаманизм, буддизм, христиан діндерін қабылдаған. Ал, ислам дінін қабылдағанына мың жылдан асты. Тарихта белгілі бір мезгілде ұйғырлардың бір бөлігі шаманал келесі бір бөлігі будда немесе христиан діндерін қабылдаған тұстары да болды. Ислам бүкіл ұйғырлардың ортақ діні ретінде тек XIV ғ. орнықты. Негізінен ұйғырлардың дүниетанымы әлемдік дін болып есептелінетін ислам және буддизм, құрлық діні болып есептелінетін манихей діндерінің ықпалынан қалыптасты. Бұлай болуының себебі Ұйғыр жерінің мұсылман, будда, христиан діндерінің торабында орналасуы. Сол себепті Ұйғыр жері бұл үш дінді бірлестіретін көпір болаалар еді [2, 9].

Бұл негізгі әлем діндерінен бөлек көптеген басқа да діндерді бастан кешірді. Мысалы шаманизм, заростризм, тасқа, отқа табынушылық, тәңіршілдік т.б. Осы діндердің әр бірінен біраз болса да осы күнге дейін қалдықтары сақталып қалды деп ойлаймын. Яғни, біздің халықтың ұғымында «болмайды», «жаман болады», «жақсы болады» деген, себебін білмейтін көптеген ырымдарымыз сол дінімізді ұмытып, санамызда қалған қалдықтарының салдарынан деп ойлаймын. Мысалға ұйғыр халқында той дәстүрінде «оттан айналу» рәсімі бар. Тойда екі жас оттан 3 немесе 7 рет айналады. Қазіргі кезде жастар, балалық шақтарында көрген дәстүрді жалғастырып қана келеді, ал оның мағынасына терең үңіліп қарамайды. Ежелде бұл рәсімді орындағанда қазіргі сияқты отты жаға салып, айналмаған. Екі жасқа арналған от VII түрлі (*адраспан, емен ағашы* т.б.) шөптен тұрған. Өйткені олардың емдік қасиеттері бар және де бұл жерде отқа табынушылықты көруге болады. Яғни, *от* бүкіл жамандықтан аластайды деп сенген. Бұл ырым шамандықтан немесе заростризм дінінен қалған болуы мүмкін деп ойлаймын. Тағы бір мысал: тойда қыздар «ақ көйлек» киеді. Бұл батыстан келген мәдениет шығар, алайда біздің мәдениетімізде «ақ» жоқтаудың, қазаның түсі емес пе? Өлім болған үйде әйел кісілер *ақ орамал*, ер кісілер беліне *ақ мата* байламайды ма? Басқа түркі халықтарында жоқтаудың, қазаның түсі *қара*, немесе *қою* түстер болған жағдайда ұйғыр халқында *ақ* түсін қолданады. *Ақ* түсі біздің ежелгі наным сенімдерімізде сабырлықтың түсі болса, ал будда дінінде бұл қазаның, жоқтаудың түсі болып табылмақ. Осындай тұстар, бұл әдеттің қайсы сенімнен қалғандығы туралы ойларды шатастырады. Бізге анық байқалмаса да, қазіргі мәдениетімізде ежелгі діндеріміздің қалдықтары өте көп кездеседі. Сол діндердің ішінен шаман дінінің орны ерекше. Шаман діні – көптеген түркі халықтарына ортақ дін. Яғни олардың барлығында шамандықтың қалдықтары әлі күнге дейін сақталып қалған деп ойлаймыз.

Шаман діні алғашқы қоғамдық қауымдастық заманынан құлдық дәуіріне өту мезгілінде пайда болған деп айтады. Сол себепті шаман дінін құлдық дәуірдің діні деп атаймыз. Отқа, табиғаттың магиялық күштеріне, *ай, сәуле, жұлдыз, жер, су, жануарларға* табыну, шаманизмға оның алдындағы діндерден қалған. Ол діндер наным-сенімдер кейіннен шаман дінінің құрамына еніп кетті. Одан

бұрынғы діндермен салыстырғанда, шаманизм бір тәртіпке келтірілген, өзіндік мағынасы бар дін. Шаман дінінің басқа діндерден өзгеше, жаңалықтары: *ата-бабалардың аруақтарына*, жақсы және жаман аруақтардың бар екендігіне, әлемнің 17 қабаттан тұратынына, сондай-ақ, көптеген тәңірілерге сену болып табылады. Сенім бойынша адамдар 9- қабатта өмір сүреді, оның төменгі қабаты қараңғы дүние, бұл дүниеде жамандық жасағандар қараңғы дүниеге барады және де мәңгі дозақта қалады. Бүкіл әлемді тәңірі жаратқан. Ежелгі ұйғырлар *Көк тәңіріні* бәрінен ұлы деп есептеген. Одан бөлек көптеген тәңірілері болған (мыс.: *Бақыт, Жер, Су, Ұмай* т.б.) Ең жоғарығы қабатта *Көк тәңірі* өмір сүреді, ол бұл дүниені періштелер арқылы басқарып отырады деп сенген. *Жақсы* және *жаман* аруақтар арасында еш қашан дау бітпейді. Шамандар, яғни, бақсылар жақсы аруақтар арқылы жаман аруақтарды жеңіп отырған. Жаман аруақтарды науқас адамның денесінен шығарып, қуыршаққа көшіріп, қуыршақты өртеген. Сондай-ақ тауық, қой т.б денелерге көшірген. Бұл рәсімдің орындалу барысында бақсы – *массаж жасау, ыстық өткізу, сөз, музыка* т.б әдістермен емдейді [3,63].

Орта Азиядағы көне түркілер табиғатта жасырын күштердің болғандығына сенген. *Тау, теңіз, өзен, от, дауыл, найзағай, ай, күн, жұлдыздар* сияқты табиғи құбылыстарға деген қорқу, құрмет сезімдері көнеден бері пайда болған [4]. Ежелгі ұйғырлар Орта Азияда өмір сүрген көрші елдер сияқты күрделі діни сенімдерді бастан кешірген. Ең көне замандарда олар түрлі *өсімдіктерге, жануарларға, мақұлықтарға, жерге, суға*, одан кейін *найзағайға, отқа, тауларға* кейіннен *Көк, Күн, Ай, Жұлдыз* сондай-ақ кейінгі кезендерде *аруақтарға* сыйына бастаған. Олар тіпті «*сиқырлы*» сөздерде, *сандарда, жан-жануарлардың кейбір мүшелерінде, кейбір заттарда (нан, тұз, күл, пышақ, қайшы* т.б.) қандай да бір күш барлығына сенген. Бұл наным-сенімдердің қалдықтары қазіргі кезде ұйғыр халқының салт-дәстүрінде, ауыз әдебиетінде аз болса да сақталып қалған [3,36]. Бұлардың ішіндегі қасиеттісі *Көк аспан* болды және де оған *Тәңірі* ретінде қараған. Орта Азия қауымында *Тәңірі* ретінде табиғаттан тыс күштерге қарағандығын байқауға болады. Адам өміріне бақыт та, бақытсыздық алып келе алады деп сенген. Сол себепті табиғаттағы кейбір заттар, табиғи құбылыстар тиісуге болмайтын, құрмет көрсетілуі тиіс қасиетті нәрсеге айналды. Бұл қауымда табиғи күштерге сеніп, ол саналарында қалыптасып қалған. Тәңірілерге байланысты тыйымдарды ойлап шығарып, оларды өздері табынған әр түрлі діндердің ережелеріне сәйкес қолдануға, оларды дамытуға тырысты [5]. «Оғыз нама» эпосы осы шаман дінін ұстанған кезде жазылғандығы анық байқалады. Оғыз қаған өмірінің соңында «*Көк тәңірігә өтәдурәм*», яғни бақсылардың бас құдайының жанына кетемін дейді. Осылайша қаған өзін *Тәңіріге* теңейді.

Ұйғыр халқындағы шаман діні туралы В.В. Радлов қытай деректерінен көптеген қызықты мәліметтерді келтірген. Ол деректер бойынша, ұйғырлар *найзағайды* жақсы көрген екен. Әр *найзағай* ойнағанында олар айқайлап, аспанға оқ атқан екен. Әр жылы күз айында олар осы найзағай түскен жерге келіп қой сойып, құрбандық шалған екен. Ал бақсылар бұл кезде пәле-жаладан құтылдыру үшін дұға оқитын екен. Жылқылары барлар бұл орыннан жылқыларын айналдырып жүрген екен. Содан кейін ер кісілерден біреуі шығып, мажнүн талдың талын алып үстіне қымыз төккен екен. Бұл рәсім қазіргі алтайлықтарда бар [3, 63].

Джувейни ұйғырлар туралы: ежелгі замандарда бақсылар ұйғырлардың өмірінде үлкен орынға ие болған,- деп жазады. Мемлекетте олар өз ықпалын күшейту мақсатында барлық мүмкіншіліктерін пайдаланған. Науқасты емдеу, тағдырды алдын ала болжау, бал ашу, жаңбыр жаудыру – осылардың барлығы бақсылардың өз ықпалын күшейту мақсатында жасалынған. Шамандық Шығыс Түркістанда б.з.б. III ғасырдың II жартысына дейін мықты болған. Кейіннен будда діні кіріп, тарала бастағанында шаманизмнің ықпалы ақырында бәсеңдей бастады. Ежелгі замандарда ұйғырлар кәсіби бақсыларды «қам» немесе «қама» деп атаған. Ал, орта ғасырларда бұл атаулардың орнына «*бақсы*» (бахши) немесе «*перихан*» деген атаулар қолданылған. Қазіргі ұйғыр тілінде шамандарды бахши деп атайды [3,65]. Жалпы шаман сөзінің шығу тегі туралы төрт түрлі көзқарас айтылады.

1. *Шаман* түсінігі Үндістандағы пали тілінде аруақтардан шабыттанған кісі «*самана*» деген сөзден шыққан.
2. *Шаман* сөзі санскрит тілінде *будда қызметкері* деген мағынаны берген.
3. *Шаман* сөзі манчжур тілінде *секіретін, ойнайтын, бір іс көргенде ұдайы іс – қимыл үстінде жүретін* деген мағынаны білдіреді.
4. *Шаман* сөзі тұңғыс тілінде «*шап – тап*» *сиқыршы* деген мағынаны білдіреді.

Шаман діні бүкіл діндердің шыққан бұлағы болып табылады. Оның пайда болу тарихы заманымыздан бұрынғы 50.000 жылдарға дейінгі уақытты қамтиды. Түркілердің алғашқы діні болып танылған. Шаманизм Орта және Солтүстік Азияда дамыды. Атап айтсақ: Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан, Тәжікстан, Ауғанстан, Қытайдың бір бөлігі, Ресей және Пәкістан [6]. Қысқаша айтқанда, Орта және Солтүстік Азияда өмір сүрген адамдар өздерінің табиғат әлемінде өмір

сүретіндерін түсінген, табиғаттың күштерін сезінген. Шаманизмнің орталығында өмір сүргендер IV тәңіріге табынған: *әлем, су, от, күн*. Олар өздеріне, әкелеріне, бабаларына, туыстарына тән барлық заттарды өмірінде керек деп есептейді. Оларға құрмет көрсетіп, келешек ұрпақтарына қалдырады. Өздері осы сенімменен өмір сүреді, болашақ ұрпақтарын да осы сенімменен тәрбиелейді [6].

Шаманизм ата-баба аруақтарына, табиғи құбылыстарға табынуға негізделген сенім болып табылады. Бұның қай уақытта пайда болғандығы, қандай өзгерістерден өткендігі анық емес. Қытай деректеріне сүйенер болсақ, шаманизм ең алғаш Орта Азия түріктерінің арасында пайда болып, кейіннен басқа түрік тайпаларына таралғанын айтуға болады [5].

Салт-дәстүрлеріміз негізінен ескі діндеріміздің қалдықтары болып табылады. Түркі тарихы кеше ғана пайда болған тарих емес, ол мыңдаған ғасырды бастан кешірді. Исламға дейінгі қабылданған діндер біздің санамыздан түбегейлі жойылып кеткен жоқ. Жоғарыда ескі діндерден біраз мысалдар келтіріп өттім. Енді шаман дінінен біраз мысалдар келтірсем. Бүгінгі мәдениетімізде шаманизмнің қалдықтары бар ма, жоқ па? деген сұрақтарға жауап іздесек. Төменде бір неше мысалдарды ғана келтіріп өтеміз:

Қорғасын құю. Қорғасын құю ескі шаман дінінен қалған дәстүр болып табылады. Шаманизмде бұған "*kut kiyma*" деп айтады. Жаман аруақтардан сақтау үшін, бақыт, табыс жолын қайта қайтару үшін орындалатын рәсім. Бұл қазіргі қазақ халқында жақсы сақталған [5]. Қорықтық құю – көнеден келе жатқан емдік ғұрып. Ертеде, өз-өзінен шошынып, үрейленетін жас баланың ауруын қорықтық құю арқылы аластайтын болған. Ол үшін су құйылған кесені шошынған баланың басынан жоғары ұстап, оған алдын ала ерітіліп дайындаған қорғасынды құяды. Быжылдап шыққан дыбыстан шошынған бала осы кезде селк етіп, денесі тітіркенеді. Осылайша оның бойындағы ауру, жабысқан зиян осы тітіркенумен бірге сыртқа шығады деп сенеміз. Бұл ғұрып шаманизм дініне тән. Бұл ырымның шарифатта негізі жоқ [7].

Келесі бір сенім – **Қызыл матаны байлау.** Ежелде қызыл матаны келіннің той көйлегінің үстінен, беліне байлаған, сондай-ақ жаңадан оқуды бастаған балалардың жағасына т.б байлаған. Бұл мата адамға *берекет, табыс, жақсылық* алып келеді, *жамандықтан, жаман аруақтардан* сақтайды деп сенген [5]. Бұл *қызыл матаға сену* қазіргі күнде де сақталған. Мысалы, үйдің шаңырағын көтерген кезде, тіл тимесін, бәрі дұрыс болсын деген ырымменен қызыл мата байлайды. Сондай-ақ есіктің жоғары жағына т.б байлайды. Ал келіннің беліне қызыл мата байлау қазіргі кезде түріктерде жақсы сақталған. Сондай-ақ ұйғыр халқында есікке қызыл байланған үйге кірмейтін болған. Ол үйде науқас адамның барлығының белгісі.

Сондай-ақ **Мазарлардағы тастар** бұл да шамандық белгі. Ислам діні бойынша жерленген адамның басына үлкен тастарды қоюға болмайды. Алайда қазіргі таңда үлкен тастарды, суреті, аты-жөні, туылған және өлген күндерін жазып көрсеткен тастарды өлген адамның басына қою кеңінен таралған. Бұл ескі шаманизмде болған ғұрып. Ежелде олар танымал адамдардың басына мазар тастарын қойып, олардың рухтарының көмек тесетініне, қолдау көрсететініне үміттенген. Бұл қазіргі ұйғыр халқымен қоса, басқа да ислам дінін ұстанушы түркі халықтарында кеңінен таралған.

Армандау. **Армандардың орындалатынына сену.** Бір нәрсені қалап, армандасақ, ол міндетті түрде орындалады деп айтамыз және армандардың орындалатынына сенеміз. Бұл да шаманизмден қалған бір сенім. Ежелде адамдар табиғат рухтарының армандарды шындыққа айналдыратынына сенген.

Иттің ұлуы - жамандықтың белгісі сенімі. Шаман сенімінде *ит* аруақты көрген сәтте ұлйытын және ол аруақтың жақындап келе жатқанынан хабар беретін болған. Ал бір адамның аруақты көруін, жақын арада оның бұл дүниеден кететінінің белгісі ретінде түсінген. Қазіргі таңда да көптеген түркі халықтардың сенімінде иттің ұлуы жамандықтың белгісі болып табылмақ [5]. Ол түркі халықтарының бірі – ұйғыр халқы. Ал аруақты бір адамның көруі мәселесіне келер болсақ, түсінде аруақты көрген адам бұны өліммен байланыстыратындары да бар. *Ол мені шақырып жатыр* деген сияқты сезімдерге оралады. Алайда, бұл кейбір адамдар арасында ғана бар, көпшілік түсті жақсылыққа жоруға тырысады. Яғни халық сенімінде түсті көргеннен кейін алғаш неге жорыса, сол болады деп сеніп, жамандыққа жорымауға тырысады. Ұйғыр тілідегі «*чүш – түлкүнің боқи*» -- деген мәтел де осының айнағы болмақ. Бұл жердегі аруақты өліммен теңестіру, шаман дінінің қалдығы болуы мүмкін деп ойлаймын.

Тіл, көз тиюі. Бұған сенгіміз келсе де, келмесе де бұл сенім санамызда қалыптасып қалған. Көптеген түркі халықтарында бұл сенім бар. Яғни, кейбір адамдардың *көзі жаман*, кейбір адамдардың *тілі жаман*, келесі бір адамға жамандығын тигізе алады деп сенеді. Тіпті одан қорғау үшін «*көз моншақтарын*» пайдаланатындар бар, ал кейбіреулері күйе жағу арқылы тіл-көзден сақтауға тырысады. Көп жағдайда мұндай ырымдар нәресте, кішкентай балаларға жасалынады.

Сондай-ақ нәрестелерді көптің көзінен аулақ ұстауға тырысады. Бұл сенімде, яғни бір адамның келесі бір адамға тіл-көзі тиюі шаман дінінен сақталып қалған.

Қабірдің жанындағы кішкентай сулар. Шаман дінін ұстанушылар қабірдің аяқ жағындағы кішкентай суларды аруақтар шөлдеген кезде тұрып, сол жерден су ішеді деген сенімде болған. Сондай-ақ құстардың, құрт-құмырсқалардың ол жерден су ішуі, өлген адамның аруағына пайда әкелетініне сенген [5]. Ал қазіргі ұйғыр халқында *сыртта орналасқан қазан түбінде, аруақтар келіп ішеді* деген сенімде біраз су қалдырып қою сенімі бар. Бұл шамандықтардың сеніміне ұқсап келеді.

Оң аяқ. «Оң қолмен ұста», «оң аяқпен баста» жастайымыздан көп еститін ескертулеріміз. Сол қолымыз болсын, оң қолымыз болсын еш айырмашылығы жоқ, өзіміздің құдай жаратқан мүшелеріміз болып табылады. Бір-біріне ұқсас, түрі де бірдей, орындайтын қызметі де ұқсас екі қолды немесе екі аяқты неліктен бір бірінен бөліп жарады? Неліктен оң аяқтан басталған іс сәттілік алып келеді? Ал сол аяқтан басталған іссәтсіздік алып келуі керек? Әлде оң аяқ дұғаланған, бір сиқыры бар ма? Жоқ, бұл жай ғана шаманнан қалған тағы бір наным – сеніміміз. Шаманизмде сол аяқпен бастаған іс, адамға жамандық немесе сәтсіздік алып келеді деп сенген.

Ағаштарға мата байлау - шаманизм дініндегі тілек тілеудің бір түрі болып табылады. Кішкентай мата паршаларын негізінен ағаштарға байлайтын. Өйткені ағаш шаман сенімінде ең маңызды нәрсе және де өмірдің символы болып табылмақ. Сол себепті ағаштың бұталарына маталарын байлап, тілек тілеп армандарының орындалуын күткен [5]. Ал қазіргі таңда, бұл қазақ халқында болсын, ұйғыр халқында болсын кеңінен таралған сенім. Мысалы. Панфилов ауданында орналасқан «Әулиеағашы» сияқты т.б ағаштарға жан-жақтан келіп, тілектерін айтып, мата байлап кетеді.

Ағашқа ұру. Ежелгі түріктер көшпелі өмір салтын ұстанғандықтан өздері білмейтін, бұрын кіріп көрмеген ормандарға кірер алдында, жаман аруақтарды қуу үшін ағаштарға ұрып, айқайлап шу шығарған екен. Сондай-ақ бұл амалдар арқылы олар табиғат аруақтарына жаман хабарларын білдіріп, олардың қорғауын сұраудың бір тәсілі болған. Ал қазіргі қоғамда ұйғыр, қазақ, түрік т.б түркі және де кейбір еуропалық халықтарда бұл сенім бар. Яғни, бір жаман хабар естісе, немесе бір жаман нәрсе айтылса *құдай сақтасын* деп ағашқа (ағаштан жасалынған кез келген затқа) үш рет ұру әдеті бар. Бұл да біздің мәдениетіміздегі шаманизмнің бір көрінісі болып табылмақ.

Ас беру немесе өлген адам үшін белгілі бір уақыттардың аралығында жиналу. *Үші, жетісі, жиырма, қырқы, жылы* дегені шарифатта бар ма?! Әрине, жоқ. Бұл Исламға дейін қалыптасып, әдетке айналып қалған нәрсе. Негізін жоғалтқан, әдетке айналып қалған нәрсені көпшілік ислам дінінің шарифатынан шыққан заң ретінде қабылдап, шатастырып жатады. Сосын имамдардан: «*Қырқын қырқына жеткізіп істеу керек пе?, немесе қырқын асырып істеу керек пе?*», – деп шарифатта жоқ нәрсе туралы сұрайды [8]. Бір адам өлгеннен кейін оның үйінде жиналып дұға оқу, бұны 7, 21, 40 күнде бір рет қайталау дәстүрі шаман мәдениетінен қалған. Көне түркі сенімі бойынша адамның жаны денесінен 40 күннен кейін шығып кетеді. Сол үшін ұйғыр халқында «қирқини бериш», «қирқидин чиқириш» тіркестері бар. Ал қазақ халқында «қырқын беру», түрік халқында *kirka cikması* тіркестері қалыптасқан [5]. Бұл сенім біздің дәстүрімізге еніп кеткен. Сондай-ақ ұйғыр халқында 52 күнде беретін ас бар. Бұл күнде ет сүйектен ажырайды деп сенеді. Көпшілік ислам діні мұсылмандарға *жетісін, қырқын және жылын* істедуді парыз етіп қойғандай түсінікке ие болып қалған. Бұл Ислам дінінде парыз, уәжіп, тіпті сүннет саналмайтын амал [8]. Мұсылман түркілер шаманизмдегі *жоқтау, жылау* рәсімдерін де ислами тұрғыда орындап келген. Махмұд Қашғари «ас өлген адамды көмгеннен кейін үш немесе жеті күнге дейін берілетін тағам», - дейді. Ас шаман түркілерде “аруаққа сиынуға” байланысты ең үлкен рәсімдерден бірі. Бұл жиында тағамның жалғыз тірілерге ғана емес, өлілерге берілетіндігіне сенген. Өліге берілген ас өлген адамды тойдыру және риза қылу үшін жасалады. Алтай тауларының ормандарында өмір сүріп жатқан шамандар тіпті бүгін де өліге берілген аста өліге “же-іш”, бізге және малымызға тиіспе дейді. Ал, ұйғыр қазақ халқында өліге берілген ас қазірге дейін барлық ерекшеліктерімен сақталып келуде. Халқымыз осы шаманның қалдығы бар рәсімге ислами әр берген десек те болады. Ас берілген кезде молдалар Құран кәрімді оқып, қатым түсіреді. Ал, басқа әдеттер шаманизм бойынша жасалады [9]. Қазақтардың той рәсімдерінде де өте көп шаман қалдықтары бар. Мәселен, келін қайынатасының табалдырығын алғаш аттағанда ошаққа май құяды. Ошақтағы отқа май құйған жас келін: “*От Ана, Май Ана, шапағатыңды тигізе гөр, жарылқа!*” – дейді. Ал қалыңдықты қоршаған әйелдер қолдарын отқа қыздырып, “*Оттай опалы бол!*” – деп оның мандайына тигізеді. Ежелгі түркі сенімінде от қасиетті саналған және барлық шаман көріністерінде орын алған. Белгілі ғалым Л.Н. Гумилев “Иран ұғымында от табынудың символы болып саналса, түрік ұғымында от тазару құралы” дейді. Түркі шаманизмінің ең көп таралған әдеттерінен бірі де жаңбыр, бұршақ жаудыру және дауылды пайда

қылу немесе тоқтату күшіне ие тастың бар сенуі [9]. Бұл жаңбыр жаудыру сеніміне әдетте тасаттық деп айтады. Тасаттықта көпшілік жиылып құрбандық шалады. Артынша Құран оқылып, Құдайдан жаңбырдың жаууын тілейді. Тасаттық әдетте ашық аспан астында, өзен, көл немесе бұлақ басында орындалған. Құрбандыққа дені сау, күйі жақсы мал сою мақсат тұтылған. Қазақстанның кей аймағында сойылған малдың қаны суға ағызылады. Бұл “жаңбырдың жаууына себеп болады” деген нанымнан туған еді. Ал Алматы және Жамбыл облыстарында қанды жерге көму дәстүрі сақталған. Тасаттық кезінде имам Құран аяттарын оқып, жамағатпен бірге дұға тілейді. Ғұрыптың дәл осы сипаты Орталық Азия халықтарының көпшілігінде әлі күнге дейін көрініс тауып келеді [10].

Қорытындылап айтсақ, шаман діні түркі тілдес тайпалар арасында б.з.д. 5000 – 6000 жыл бұрын тарала бастаған. Жар тастағы суреттер оларда *Соғыс*, *Күн* тәңірілері маңызды орынға ие екендігін көрсетеді. Ол суреттер Байкал көлінің маңынан, Алтайдан, Моңғолиядан, Гансу аймақтарынан Шығыс Түркістаннан көп табылды. Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйенсек шаманизмнің қалдықтары ұйғыр халқының санасына нық орныққан. Ол ғұрыптар, әдеттер, наным-сенімдер тек ұйғыр халқында ғана емес, сондай-ақ Орта Азияда орналасқан түркілерде де жақсы сақталған. Шамандық ғұрыптарды біз көп жағдайда исламмен шатастырамыз. Олар біздің дінімізге сіңісіп кеткен. Кейбір ғұрыптардың зияны жоқ, ал кейбіреулері керексіз ғұрыптар болып табылады. Өкінішке орай, оларды өз санамыздан алып тастай алмаймыз, әлі күнге дейін соған сенеміз. Ал, кейбірі ислам дініндегі қасиетті шарттар сияқты орындалып, қоғамға өзінің зиянын тигізуде. Қазіргі кезде қоғамымызда толып кеткен халық емшілері, тәуіптер, өлілерден демеу іздеу – шаманизмнің ең зиянды қалдықтары болып саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кто такие уйгуры? Происхождение, корни и родина. <http://fb.ru/article/394639/kto-takie-uyguryi-proishojdenie-korni-i-rodina>
2. Кахарман Хожамберди. Уйгуры в ракурсе истории: научно - популярная книга. Алматы: «Высшая школа Казахстана», 2001. - 268 б.
3. Д. Исиев. Уйгур тарихи. Алматы: «Рауан» баспасы, 1996. – 174б.
4. Abdülkadir Inan. Eski türk dini tarihi 1976.
5. Samire mömin ulakbilge / Şamanizm ve günümüzdeki kalintilari (uygur toplumundaki tabular üzerine), 2013
6. Salim Savci, 2013
7. <http://islam.kz/kk/questions/aqida-senim/qoryqytq-quyu-yrymy-sharigatta-bar-ma-756/#gsc.tab=0>
8. Бақтыбай Бейсенбаев. «Ислам және өркениет» ГАЗЕТИ <http://asyldin.kz/article/view/id/645.html>
9. Жиембаева Г.Т. Түрк халықтарындағы шаманизм қалдықтары. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ түрктану кафедрасы. /
10. Қазақтың діни танымындағы тасаттық ғұрпы. <https://baribar.kz/68067/qazaqtynh-dini-tanymyndaghy-tasattyq-ghurpy/>

ОБЫЧАИ, ВОШЕДШИЕ В БЫТ УЙГУРСКОГО НАРОДА ИЗ ШАМАНИЗМА

Д.Б. Юсупова

магистрант, КазНУ им. аль – Фараби, Алматы, Казахстан
hayat.020596@gmail.com

Уйгурский язык - один из тюркских языков, так же как узбекский образует карлукскую группу. История уйгурского народа достаточно сложна и многие исторические памятники крайне недостаточно исследованы. В данной статье мы попытались раскрыть роль шаманизма в уйгурской культуре. Актуальность этой работы является выяснение роли шаманизма в уйгурской культуре. Различать понятия культура и религия, потому что мы очень часто путаем эти понятия. А также путаем наши древние религии, считая что это часть нашей культуры. В статье был сделан общий обзор на тему шаманизма. А также, были рассмотрены разные пояснения, значения слова «шаман». В основной части рассмотрены верования, обычаи и традиции, возникшие во времена шаманизма, и сохранившиеся в быту и по сей день, такие как «Литье свинца в воду», «Постукивание по дереву», «Завязывание красной ткани» и т.д.

Ключевые слова: шаман, уйгуры, культура, вера, религия

**SHAMANISM CUSTOMS THAT HAVE BECOME PART OF EVERYDAY LIFE
OF THE UIGHUR PEOPLE**

D.B. Yussupova
al-Farabi KazNU Almaty
hayat.020596@gmail.com

Uighur language is one of the Turkic languages, together with Uzbek it forms Karluk group. The history of the Uighur people is quite complicated, and many historical monuments are extremely under-researched. In this article, we want to reveal the role of shamanism in Uighur culture. The relevance of this work is to clarify the role of shamanism in Uighur culture, to distinguish between the concepts of culture and religion, because we are very often confused with these concepts. We consider our beliefs in our ancient religion as a part of the culture. Therefore, the aim of this paper is to show the difference between the culture and remnants of the religion. In the article a general review on shamanism was done. Also, various explanations, meaning of the word "shaman" were considered. In the main part, we have considered the beliefs, customs and traditions that emerged during the times of shamanism, and which are preserved in everyday life to this day, such as "pouring lead into water", "knocking on wood", "Tying red fabric", etc.

Keywords: *shaman, Uighurs, culture, belief, religion*

Редакцияға 25.02.2019 қабылданды.

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЖЕНСКИЕ ПРОЕКТЫ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ КУЛЬТУРЫ УНИВЕРСИТЕТА

А.А. Симонова¹, А.В. Швецова²

¹ д.п.н., профессор, ² к.соц.н., с.н.с.

^{1,2} Уральский государственный педагогический университет, г. Екатеринбург, Россия,
email: shvetsovaav@mail.ru

Статья посвящена анализу потенциала международных женских проектов в развитии гендерной культуры университетов. Первая часть содержит теоретические положения о феномене «гендерная культура», выделены и обоснованы ее структура и основные функции. Вторая часть представляет собой обзор наиболее влиятельных женских международных организаций и обобщает опыт участия Уральского государственного педагогического университета в проекте одной из них – World Women University Presidents Forum (WWUPF), призванном способствовать реализации профессионального потенциала женщин в системе управления высшим образованием. Показано, что объединение усилий ученых разных стран в деле формирования культуры гендерного партнерства как интегративной среды университета является неотъемлемой частью процесса решения ключевой глобальной задачи – достижения фактического равенства возможностей мужчин и женщин. В заключении сформулированы перспективные направления развития международного сотрудничества в данной сфере.

Ключевые слова: гендерная культура, международное сотрудничество, гендерное равенство, высшее образование, гендерное образование

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и АНО ЭИСИ в рамках научного проекта № 19-011-31346 «Государственная политика воспроизводства кадрового потенциала науки».

Гендерная культура – это система знаний о биосоциальных особенностях мужчин и женщин, норм и ценностей, организующих их повседневную совместную деятельность. Она определяет роли и модели поведения людей в зависимости от половой принадлежности, характер взаимодействия с окружающими, социальный статус во всех аспектах жизнедеятельности. В качестве ее носителя может выступать как отдельный человек, так и общество в целом или его часть. Современные гендерные исследования фокусируют внимание на социокультурной оценке и интерпретации половых различий, а также на неправомерности построения властной системы на основе этих различий. Таким образом, гендерная культура современных обществ является по сути эгалитарной (фр. *egalité* – равенство), и в своем идеальном виде основывается на принципах гендерного равенства, признании и соблюдении норм мирового законодательства в отношении прав мужчин и женщин.

Применительно к университету, гендерная культура представляет собой культурно-образовательную среду вуза, включающую административно-кадровую политику, образовательные стандарты, научные исследования, этические принципы взаимодействия, личные суждения преподавателей и студентов о роли мужчин и женщин, транслируемые ими в рамках образовательного процесса.

Структура гендерной культуры включает в себя три основных компонента: когнитивный (знания об особенностях мужчин и женщин, а также понимание исторической изменчивости и социально-культурной определенности их общественных ролей и статусов), аксиологический (ценности, нормы, принципы, определяющие взаимодействия между людьми) и праксиологический (принятые и допустимые модели поведения).

Каждый компонент сопряжен с определенными функциями гендерной культуры, раскрывающими ее практическую значимость. *Когнитивная составляющая* определяет гносеологическую и семиотическую функции. Осмысление исторических событий с точки зрения их влияния на жизнь мужчин и женщин, анализ знаково-символического содержания явлений культуры и искусства, духовной жизни человека формирует аналитичность и широту мышления, способность декодировать различные информационные потоки. *Аксиологический компонент* позволяет выделить гуманистическую и ценностную функции. Их роль раскрывается в понимании и принятии принципов гуманизма и равноправия, а также в приобщении к общечеловеческим ценностям и жизненным принципам. Коммуникативная и индивидуализирующая функции

проявляются в *праксиологической* составляющей гендерной культуры, обеспечивая, с одной стороны, эффективное взаимодействие между мужчинами и женщинами и раскрытие личностного потенциала посредством выхода за пределы стереотипов – с другой.

Гендерная культура формируется как результат гендерного образования – целенаправленного процесса воспитания адекватной оценки различий между людьми и понимания их равенства, несмотря на различия [1]. В университетской практике оно реализуется через дисциплины по гендерной проблематике или гендерные компоненты социально-гуманитарного цикла. Применение гендерной теории и методологии специалистами социального профиля требует специальных компетенций от преподавателей, что в свою очередь актуализирует вопрос о непрерывном образовании и самообразовании. Элементами системы непрерывного гендерного образования являются: социальный запрос, институциональные возможности, методический потенциал и психологическая готовность к восприятию идеи [2; 255].

Сосредотачивая в себе наиболее образованных представителей общества, университет является уникальной средой для развития гендерной культуры, располагая для этого как научной базой, так и возможностью практического внедрения теоретических разработок в образовательный процесс. Однако развитие гендерных исследований, как и любого научного направления, нуждается в стимулах извне. Опыт Уральского государственного педагогического университета (г. Екатеринбург, Россия) свидетельствует о том, что одним из наиболее действенных механизмов развития гендерной культуры в университете является участие в международных женских проектах, дающих возможность осознать себя частью глобального процесса развития равноправия в мире.

Международные женские организации создаются для защиты прав женщин в различных жизненных ситуациях: избирательное право, право на труд и его достойную оплату, право на образование, брачно-семейные права, право на отпуск по беременности и родам, право на телесную неприкосновенность и защиту от насилия. Они являются одной из главных движущих сил крупнейших изменений в социальном устройстве современных обществ. По версии журнала *Forbes* [3], список наиболее влиятельных организаций, реализующих международные проекты по защите прав женщин, возглавляет созданное в 2010 г. подразделение Организации Объединенных Наций – UN Women (ООН Женщины). Стратегическими приоритетами UN Women являются достижение равноправного участие женщин в системе управления, достойного труда и гарантированного дохода, защита от насилия, активное участие женщин в обеспечении устойчивого мира и предотвращении международных конфликтов [4]. Помимо разработки глобальных нормативно-правовых документов, UN Women предоставляет техническую и финансовую поддержку для решения проблем женщин, проводит мониторинг общественного прогресса в достижении гендерного равенства.

Также в список попали женские организации, деятельность которых направлена на развитие экологического сознания и охрану окружающей среды (WEDO – Women’s Environment and Development Organization), предотвращение военных конфликтов и минимизацию их последствий (Women’s International League for Peace and Freedom (WILPF), поддержку женского предпринимательства (Business and Professional Women’s Foundation). Стоит отметить, что одну из лидирующих позиций в списке занимает Graduate Women International - международная организация женщин-выпускниц вузов, выступающая в поддержку расширения прав и возможностей женщин путем обеспечения доступа к качественному среднему, высшему и послевузовскому образованию, непрерывному обучению. Как видно, все вошедшие в рейтинг женские международные организации имеют корни на Западе. Высокие позиции организаций, их влияние на мировом уровне во многом объясняется всесторонней поддержкой со стороны государств, где они основаны, достойным финансированием их деятельности. Кроме того, именно европейские женщины считаются родоначальницами суфражизма и феминизма, идеи которых связаны с развитием гражданско-правового сознания.

Однако не вполне верно полагать, что женское движение во всем остальном мире развивается по западному образцу и носит второстепенный характер. Действительно, идеи гендерного равенства встречают серьезное сопротивление в ряде стран ввиду религиозных и культурных традиций, в основе которых лежит патриархатная картина мира и подчиненное положение женщин как существ «второго сорта». В других регионах они остаются без внимания – не встречая особого сопротивления, но и не получая поддержки, что связано с гражданской пассивностью и отсутствием видимых перспектив развития. Но развитие женского образования, а также тот факт, что мировая экономика на сегодняшний день невозможна без женского участия, сделали возврат к традиционной модели «мужчина – добытчик, женщина – хранительница очага» невозможным. Мир стал слишком сложным и многослойным, чтобы упрощенные схемы могли в нем работать. Поэтому возникновение

и развитие женских организаций в Азии, Африке, Латинской Америке, странах СНГ является логичным процессом, свидетельствующем о необходимости конструктивных перемен и готовности женщин к их осуществлению.

Стоит отметить, что огромный вклад в развитие гендерных исследований во всем мире вносит Китай, а Всекитайская федерация женщин является важнейшим международным центром защиты прав и интересов женщин. Закономерно, что именно в этой стране состоялся самый масштабный в истории мирового женского движения форум – IV Всемирная конференция по положению женщин, где произошло подписание одного из важнейших документов ООН, касающихся вопросов гендерного равенства – Пекинской декларации 1995 года [5].

По словам профессора Г.Г. Силласте, принимавшей личное участие в форуме в составе правительственной делегации Российской Федерации, это событие сыграло кардинально-конструктивную роль в развитии гендерных исследований в мировом масштабе [6; 22]. Основным достижением в политическом плане стало подтверждение требования ООН к государствам осуществлять анализ положения женщин в своих странах и направлять в ООН ежегодные национальные доклады. В качестве научного результата стоит подчеркнуть долгожданную институционализацию понятия «гендерный» - до этого времени дебаты внутри разных групп ученых не приводили к договоренности, тормозя развитие целого ряда научных дисциплин. В общественном плане, это событие стало катализатором женского движения в высшем образовании и в частности создания Форума Женщин-Президентов Университетов.

Уральский государственный педагогический университет с 2014 года является постоянным участником международного проекта «World Women University Presidents Forum (WWUPF)». Всемирный Форум Женщин-Президентов Университетов создан по инициативе Университета коммуникации Китая (г. Пекин) в 2001 году и является мировой площадкой для обсуждения вопросов развития высшего образования и роли женщин в этом процессе. На сегодняшний день международный статус WWUPF обеспечивается за счет постоянно поддержки и представительства ООН и ЮНЕСКО. За годы работы проведены восемь форумов и семь субфорумов в разных странах, общий состав участников которых составил более 1100 женщин-президентов из более чем 100 стран и регионов. В октябре 2017 года впервые в России на площадке Уральского государственного педагогического университета (г. Екатеринбург) состоялся седьмой субфорум Всемирного форума женщин – президентов университетов на тему «Педагогический университет и лидерство в образовании» [7]. Это событие вызвало широкий общественный интерес к проблеме гендерного дисбаланса в образовании и стало очередным стимулом к развитию гендерных исследований на Урале [8].

Основными темами субфорума стали: положение женщин в политике, проблемы женщин в семье, гендерное равенство и формирование лидерских качеств в женщинах, занятых в сфере образования. Президент Академии женского лидерства Китая, профессор Лю Цзинань отметила, что единственный путь развития общества лежит через развитие образования. Особая роль педагогического образования признается во всем мире, поскольку от качества образования учителя зависит будущее его учеников [7].

На открытии Уральского субфорума директор Отдела по вопросам гендерного равенства ЮНЕСКО Сание Гюлсер Корат обратила внимание на ряд ключевых проблем женщин, работающих в системе высшего образования, что позволило сформулировать пять принципов для развития гендерной культуры в университете:

- прозрачность процедур назначения и продвижения по службе;
- обеспечение законодательной и инфраструктурной поддержки;
- искоренение гендерных стереотипов и предубеждений;
- позиционирование опыта успешных женщин-лидеров как образцов для подражания для других женщин;
- привлечение мужчин к поддержке и развитию гендерной культуры [8; 69].

На первый взгляд, процедуры *назначения на служебные посты* формализованы и регламентированы. Однако, несмотря на стандартный пакет документов и общие требования, решение о назначении в конечном итоге принимается субъективно. В исследовании Йельского университета ученые представили материалы для заявлений от студента, претендующего на должность руководителя лаборатории, который также собирался поступить в аспирантуру. Половина экспертов получила заявку с мужским именем, а половина получила точно такое же заявление с женским именем. Результаты показали, что соискатели «женского пола» были оценены значительно

ниже, чем «мужчины», по уровню компетентности, способности к найму и желанию ученого наставлять студента [8; 69]. Анализ традиционных практик назначения и продвижения по службе в большинстве стран показывает, что йельский случай не уникален, женщины повсеместно исключаются по причинам, которые не связаны с их компетентностью или способностью выполнять работу.

В марте 2019 г. ВЦИОМ опубликовал данные опроса «Гендерное равенство в России: идеал или ложная цель?». Выяснилось, что более половины россиян считают, что нужно стремиться к полному равенству прав и обязанностей мужчин и женщин, при этом 13% опрошенных не верят в такую возможность [9]. Это иллюстрирует ситуацию, когда де-юре равенство прав и возможностей закреплено, но их фактическая реализация затруднена. По данным Росстата, высшее профессиональное образование среди занятых имеют 58% женщин и 42% мужчин [10], однако построить успешную карьеру (даже в системе образования) удастся лишь единицам – среди ректоров вузов менее 15% женщин [11; 75].

Обеспечение законодательной и инфраструктурной поддержки должно носить системный характер. Основная сложность совмещения семейной и профессиональной роли женщины заключается в отсутствии действенного механизма поддержки со стороны государства. Важность адекватной социальной поддержки в период отпуска по беременности и родам, воспитания и развития детей на всех возрастных этапах трудно переоценить, если учесть, что репродуктивный период в жизни женщины совпадает по времени с периодом потенциального профессионального и карьерного роста. В ряде стран внедрена практика, позволяющая делать поправки в отношении материнства (например, Европейский исследовательский совет выделяет гранты молодым ученым, к которым относит получивших степень PhD от 2 до 7 лет, добавляя 18 месяцев на каждого рожденного в этот период ребенка ERC Work Programme [12]). Однако эпизодические меры не способствуют решению данного вопроса по существу.

Искоренение гендерных стереотипов и предубеждений. Стереотипные представления о женщинах представляют собой фундаментальное препятствие для самореализации женщин в профессиональной сфере. С начальных ступеней образования дети получают установку на «мужские» и «женские» интересы и сферы деятельности, однако их не предупреждают заранее о том, что от этого выбора зависит их уровень благосостояния в дальнейшем, поскольку существует серьезная дифференциация в оплате труда. Стереотипы во взрослой жизни тоже не так безобидны, как могут показаться. Например, должность руководителя организации предполагает умение логически мыслить, что не является сама по себе прерогативой того или иного пола. Однако существует устойчивое выражение «женская логика», предполагающее ее отсутствие или некую ущербную форму. Это ироничное выражение закрепляется в сознании в виде устойчивой убежденности в неспособности женщины к принятию стратегических решений и предвзятой оценке действий.

Позиционирование опыта успешных женщин-лидеров как образцов для подражания для других женщин. Рольевые модели необходимы для того, чтобы женщины могли представить себе потенциальные способы воплощения своей профессиональной мечты. Осведомленность о достижениях женщин, их вкладе в ту или иную профессиональную сферу, возможность общения мотивирует и добавляет уверенности. Форум женщин – ректоров служит примером реализации данного принципа.

Привлечение мужчин к поддержке и развитию гендерного равенства. Сама идея гендерного равенства направлена на помощь не только женщинам в осуществлении их прав и интересов, но и мужчинам, поскольку они также испытывают давление гендерных стереотипов, которые не всегда в их пользу. Например, мужчине сложно защищать свои права на отцовство в случае развода. Отсутствие профессиональных достижений прощается женщине, но неуспешный мужчина подвергается критике за это. Чтобы добиться устойчивых изменений, мужчин и женщины должны действовать как партнеры, но не конкуренты, поскольку их взаимный успех выгоден обеим сторонам. Мужская поддержка необходима для обеспечения баланса между работой и личной жизнью обоих родителей и для обеспечения гендерного равенства в обществе. Одним из способов заявить о своей солидарности идее равноправия является движение HeForShe, в числе членов которого президенты разных стран мира, известные деятели искусства, спортсмены и другие мужчины – всего более 2 млн. человек. Но гораздо большую практическую пользу имеет ежедневное участие в делах своей семьи и принятие ответственности за воспитание своих детей.

В заключении отметим, что описанный в статье опыт участия в международном проекте, основным организатором которого выступает Китай, показывает, что гендерные исследования

перестали быть прерогативой Запада. Многополярность мира в полной мере проявилась в институализации гендерных исследований на Востоке, в странах Средней Азии, Восточной Европы, России. Национально-культурная специфика определила характерные проблемы женщин разных стран, степень активности женщин в их решении, сопротивление или поддержку, которую они встречают. В любом случае, тихая революция, произошедшая в женском сознании, изменила мировое устройство возможно в более значительной степени, чем все предшествовавшие ей. Главное достижение женского движения – право на образование – дало возможность половине человечества самостоятельно определять смысл и содержание собственной жизни.

Исторически и культурно связанные народы имеют и общие проблемы. Мы выражаем надежду, что и видение путей их решения в научной среде России и Казахстана являются схожими. На наш взгляд, перспективными направлениями международных университетских проектов по развитию гендерных исследований являются:

- развитие женского лидерства в системе высшего образования;
- поддержка молодых ученых;
- формирование гендерной культуры и культуры гендерного партнерства;
- развитие гендерного образования;
- гендерные трансформации в цифровую эпоху;
- создание межуниверситетских центров гендерных исследований.

Международное сотрудничество в развитии гендерной культуры – важный инструмент, позволяющий чувствовать уверенность в своих действиях, видеть их практический смысл, развивать образование в перспективе социального благополучия, дает силы на преодоление тех «стеклянных потолков» и «липких полов», которые существенно влияют на жизнь женщин и их самосознание.

Список литературы

1. Овчарова О.Г. Гендерное образование в России: международно-правовые факторы развития – Режим доступа : <http://sdwomen.ru/history/99-gendernoe-o>.
2. Шакирова С.М. Использование качественной методологии в преподавании гендерных курсов // Состояние гендерного образования в Казахстане: политика, образование, культура. Алматы: Қазақ университеті, 2010. – С. 255
3. Бахлина О. 7 самых влиятельных женских организаций // Официальный сайт журнала Forbes – Режим доступа: <https://www.forbes.ru/forbes-woman-slideshow/liderstvo/125708-7-samyh-vliyatelnyh-zhenskih-organizatsii?photo=1>
4. Официальный сайт UN Women / Режим доступа: <http://www.unwomen.org>
5. Пекинская декларация по положению женщин - Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/womdecl.shtml
6. Силласте Г.Г. Гендерная социология: от идеи и дискуссий к научной школе // Гуманитарий Юга России. – 2016. – Т. 19. № 3. – С. 15-30.
7. Единственный путь развития общества лежит через развитие образования / Новости Уральского государственного педагогического университета – Режим доступа: https://uspu.ru/news/voprosy-pedagogiki-dlya-rossii-i-kitaya-ediny/?Sphrase_id=68700
8. Педагогическое образование в России / Ур.гос. пед. ун-т, Екатеринбург, 2018. – № 1 – 209 с.
9. Гендерное равенство в России: идеал или ложная цель? / Данные опросов ВЦИОМ №3908 – 20 Марта 2019 – Режим доступа : <https://wciom.ru/index.php?Id=236&uid=9601>
10. Женщины и мужчины России - 2018 г. / Федеральная служба государственной статистики – Режим доступа : http://www.gks.ru/bgd/regl/b18_50/Main.htm
11. Женщины и мужчины России. 2016: Стат.сб./ Росстат. - М., 2016. – 208 с. – С. 75
12. ERC Work Programme - Режим доступа: http://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/wp/2018-2020/erc/h2020-wp19-erc_en.pdf

**WOMEN'S INTERNATIONAL PROJECTS AS A FACTOR IN THE FORMATION
OF GENDER CULTURE OF THE UNIVERSITY**

A.A. Simonova¹, A.V. Shvetsova²

¹Dr. Sci., Professor, ²Cand. Sci. (Sociology), Senior Researcher

^{1,2} Ural State Pedagogical University, Yekaterinburg, Russia, email: shvetsovaav@mail.ru

The article is devoted to the analysis of the potential of international women's projects in the development of the gender culture of universities. The first part contains theoretical statements about the phenomenon of "gender culture", highlighted and justified its structure and basic functions. The second part is a review of the most influential women's international organizations and summarizes the experience of participation of the Ural State Pedagogical University in the project of one of them - the World Women University Presidents Forum (WWUPF), designed to promote the realization of the professional potential of women in the higher education management system. It is shown that combining the efforts of scientists from different countries in shaping a culture of gender partnership as an integrative environment of a university is an integral part of the process of solving a key global task - achieving de facto equality of opportunities for men and women. In conclusion, the perspective directions of the development of international cooperation in this field are formulated.

Key words: *gender culture, international cooperation, gender equality, higher education, gender education*

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ӘЙЕЛДЕР ЖОБАЛАРЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ
УНИВЕРСИТЕТТІҢ ГЕНДЕРЛІК МӘДЕНИЕТИ**

A.A. Симонова¹, A.B. Швецова²

¹ п.ғ.д., профессор, ² ә.ғ.к., аға ғылыми қызметкер

^{1,2} Орал мемлекеттік педагогикалық университеті, Екатеринбург қ., Ресей
email: shvetsovaav@mail.ru

Мақала университеттердің гендерлік мәдениетін дамытудағы халықаралық әйелдер жобаларының әлеуетін талдауға арналған. Бірінші бөлім "гендерлік мәдениет" феномені туралы теориялық ережелерді қамтиды, оның құрылымы мен негізгі функциялары бөлініп, негізделген. Екінші бөлім ең ықпалды әйелдер халықаралық ұйымдарына шолу жасайды және Орал мемлекеттік педагогикалық университетінің жобаға қатысу тәжірибесін жинақтайды, олардың бірі – World Women University Presidents Forum (WWUPF), ол жоғары білімді басқару жүйесінде әйелдердің кәсіби әлеуетін жүзеге асыруға ықпал етеді. Университеттің интегративтік ортасы ретінде гендерлік әріптестік мәдениетін қалыптастыру ісінде әртүрлі елдердің ғалымдарының күш – жігерін біріктіру басты жаһандық міндетті-ерлер мен әйелдер мүмкіндіктерінің нақты теңдігіне қол жеткізу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылатыны көрсетілген. Қорытындыда осы саладағы халықаралық ынтымақтастықты дамытудың перспективалық бағыттары тұжырымдалды.

Түйін сөздер: *гендерлік мәдениет, халықаралық ынтымақтастық, гендерлік теңдік, жоғары білім, гендерлік білім*

Поступила в редакцию 09.04.2019.

СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУ ПРОЦЕСІНДЕГІ ВОЛОНТЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ РӨЛІ

Р.С. Саурбаева

аға оқытушысы

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

email: saurbaevaraisa0@gmail.com

Бүгінгі таңда жастардың білім мен еңбекке деген қызығушылықтары әлсіреуде. Жастардың мінез-құлқы, құндылықты бағдарларын таңдаудағы өзгерістер – қоғамның адамгершілік, психикалық және физикалық денсаулығының нашарлауының үрейлі көрсеткіші. Берілген мақалада волонтерлік сияқты жастарды әлеуметтендіру бағыты ерекше маңызға ие.

Мақалада әлеуметтік, мәдени, экономикалық дамудың маңызды институты ретінде, жастарды әлеуметтендірудің тиімді құралы ретінде волонтерлік қызмет қарастырылады. Автор «волонтер» ұғымының мағынасына жан-жақты тоқталып, сонымен қатар мақалада волонтерлік қызмет мәселесін зерттеудің түрлі ғылыми тәсілдерге талдау жасалынып, жастардың волонтерлік қызметке жұмылдырудың басты себептері келтіріледі. Сондай-ақ, студент волонтерлік қызметпен айналысу нәтижесінде меңгеретін, кәсіби саланы одан әрі игеру үшін қажетті негізгі дағдылар келтіріледі.

Түйін сөздер: волонтерлік қызмет, әлеуметтену, жастар, адамгершілік, коммуникативтілік, әлеуметтік белсенділік

Адам жанының және жеке тұлғаның рухани мәселелері көне ойшылдардан бастап, философиялық антропологияның, әлеуметтік философияның, психологияның, педагогиканың және т.б. қазіргі заманғы зерттеушілерге дейінгі ғалымдардың басты назарында болған. Рухани белсенділік білім берудің негізгі интенцияларын дамытудың мағыналық бағытын көрсетеді: сыртқы әлемді тану, өзін-өзі тану, құндылықты ұғыну, қоғам игілігіне қызмет ету. Рухани векторы өзіне ғана емес, қоғамға да пайда әкелетін азаматты қалыптастыруға бағытталған. Волонтерлік – бұл адамдар мен халықтар арасындағы ынтымақтастықты бейнелейтін, неғұрлым әділ және бейбіт қоғам құру жолындағы негізгі адами қажеттіліктерді іске асыруға ықпал ететін қозғалыс. Волонтер (лат. voluntarius-ерікті) – қоғамдық пайдалы қызметпен ерікті және риясыз айналысатын адам.

Қазіргі кезеңде жастарды әлеуметтендіру процесі экстремалды жағдайда өтіп жатыр. Тұрақсыздық, қоғамдағы агрессивтілік, әлеуметтік-құқықтық тұрғыдан аз қорғау, бос уақытты өткізудің коммерциялануы, жастардың білім мен еңбекке деген қызығушылығын жоғалтуы, көптеген мамандықтардың сұранысқа ие болмауы сияқты проблемалар жас ұрпақтың ертеңгі күнге деген сенімсіздігін арттырады. Мұндай өзгерістер жастардың адамгершілік-гуманистік көзқарастарының әлсіреуіне алып келуі мүмкін. Осындай проблемалардың шешу жолы ретінде біз волонтерлік қызметті қарастырып отырмыз. Ең алдымен волонтерлік ұғымының теориялық тұжырымдарына тоқталайық.

Альтруизм, жақсылық, жанашырлық және т.б. сияқты волонтерлік еңбек феномені негізінде жатқан адамгершілік принциптері мен категориялары көптеген зерттеуші-ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. «Альтруизм» ұғымын алғаш рет ғылыми айналымға О.Конт енгізген. Альтруизм адами қарым-қатынасы жүйесіндегі принциптердің бірі ретінде А. Шопенгауэрдің жұмыстарында кездестіруге болады. Азаматтық қоғамдағы еңбек рөлі туралы дискурс шеңберінде әлеуметтік волонтерлікті түсінуде П. Бурдьё, Дж. Коулмен және Р. Путнама концепциялары кеңінен қолданысқа ие болды.

С. И. Ожеговтың сөздігінде «еріктілер – тегін әлеуметтік көмек көрсететін, қызмет көрсету бойынша міндеттерді ерікті түрде орындау, мүгедектерге, ауру және қарт адамдарға ерікті түрде патронаж жасау» деп түсіндіріледі [1].

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына (1948 ж.) және Бала құқықтары туралы халықаралық Конвенцияға (1989 ж.) сәйкес, «кез келген тұлғаның бейбіт қауымдастықтарға еркін бірлесуге құқығы бар» деген қағидатты негізге ала отырып, 1990 жылдың 14 қыркүйегі Парижде Халықаралық еріктілер қауымдастығының 11-ші Конгресінде Декларация қабылданды. Онда волонтерлер қызметінің бітімгерлік сипаты көрсетілген: «1) адамдық қадір-қасиетін құрметтеу, өз тағдырын құруға және өзінің азаматтық құқықтарын жүзеге асыруға оның жеке құқығын тану; 2) әлеуметтік және экологиялық проблемаларды шешу үшін; 3) халықаралық ынтымақтастықты дамытуға жәрдемдесетін неғұрлым ізгілікті және әділ қоғам құру мақсатында» [2].

Қазақ даласында волонтерлік қызметтің ежелден келе жатқан бір түрі ретінде «Асар» екені мәлім. Яғни, бұл ерте уақыттағы «көмек сұраған» адамдарға ерікті түрде көмек көрсету түрі болып табылады. Бір отбасының қолынан келмейтін күрделі немесе көлемді жұмыстарды ақысыз еңбек ету. Асарға шақырушы адам оларға жақсы ас әзірлеп, дастарқан жаю басты міндеті. Міне осылайшы, ежелгі қазақ даласында бұл ерікті көмек беру идеясының таралуындағы алғашқы қадамдар.

Қазақстан Республикасында волонтерлік институттың дамуы тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы ҰЕҰ-ң құрылуы қоғамдағы волонтерлік идеясын көмектің жаңа формасы ретінде қалыптасуына ықпал етті. Қазіргі таңда волонтерлік сфера көптеген жетістіктерге жеткеніне қарамастан, әлі күнге дейін одан әрі дамуын қажет етеді. Волонтерлік қызметтің аясын жетілдіру үшін 2016 жылы ҚР Волонтерлік қызмет туралы Заң қабылданды. Елімізде ЭКСПО-2017 Көрменің табысты өтуіне волонтерлік қызметтің маңыздылығы зор болды. Мысалы, көрме аясында Астана қаласынан 2500 астам волонтерлер, Алматы қаласынан 900, ел өңірлерінен 1600 еріктілер жұмылдырылды. Солардың ішінде көп бөлігін студент жастары құрады.

Студенттік кезең – ол білім алушы тұлғаның адами қарым-қатынас мәдениетін және қоғамдық тәжірибені, әлеуметтік нормаларды, әлеуметтік рөлдерді, жаңа қызмет түрлерін және қарым-қатынас түрлерін меңгеру арқылы әлеуметтендірудің барлық кезеңдерінен өтетін ЖОО-да білім алу уақытысын айтамыз. Студенттік жаста әлеуметтендірудің барлық механизмдері жұмыс істейді: бұл студенттің әлеуметтік рөлін меңгеру, «кәсіби маманның» әлеуметтік рөлін меңгеруге дайындығы, еліктеу механизмдері, оқытушылар мен студенттер топтары тарапынан әлеуметтік ықпал ету механизмдері. [3, б. 12]. Демек, студенттердің ерікті іс-әрекетінің әртүрлі формалары тұлға аралық қарым-қатынас саласындағы коммуникативтік үдерістердің дамуымен байланысты. Сонымен қатар, кәсіби білімді қалыптастыру барысында волонтерлік қызмет маңызды рөл атқарады. Болашақ мамандарды волонтерлікке олардың тиімді кәсіби әлеуметтенуіне ықпал ететін практикалық әлеуметтік маңызы бар қызмет ретінде енгізу мәселесі қазіргі уақытта ғалымдардың қызығушылығын тудыруда. Көптеген диссертациялық зерттеулерде, ғылыми жарияланымдарда авторлар волонтерліктің тәрбиелік мүмкіндіктерін, болашақ мамандардың кәсіби-тұлғалық қасиеттерін және құндылықтық бағдарын қалыптастырудағы оның әлеуетін, азаматтық және әлеуметтік белсенділікті дамытуда азаматтық қоғам институттарымен өзара іс-әрекет жасау тәжірибесін зерттейді.

Жастарды әлеуметтендіру процесінде әрбір жеке тұлға мен барлық студенттік қоғамдастықтың рухани-адамгершілік және шығармашылық қызметке белсенді араласпау мүмкін емес. Болашақ мамандардың әлеуметтік маңызы бар ақы төленбейтін қызметке қатысуы оларға тек өз өмірі үшін ғана емес, сонымен қатар жалпы қоғамның әл-ауқатына да жауапкершілікпен қарауға үйретеді, инфантильді және масылдық көңіл-күйдің дамуына жол бермейді.

Волонтерлік қызмет жастар-еріктілердің бойында мейірімділік, жақындарына көмек көрсетуге ұмтылу сияқты қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етеді. Әлеуметтік еріктілікке қатысудың маңызды нәтижесі қоғамда, қоршаған әлемде бірдеңені жақсы жаққа өзгерту мүмкіндігі деген түсінік болып табылады. Өз кезегінде, мұндай қажеттілік өзін-өзі құрметтеудің дамуына, өзіне деген сенімділікке, өмірде өз орнын анықтауға, қазіргі және болашақта – адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына негізделген факторларға оң әсерін тигізеді.

Еріктілер акцияларын ұйымдастыруға қатысу студенттердің бойында кәсіби және әлеуметтік-педагогикалық қызметте қажетті көшбасшылық қасиеттерін дамытады: белгілі бір іске тартылу, адамдарды қызықтыра білу, ұйымдастыру қабілеті, мемлекеттік және коммерциялық құрылымдардан және т.б. қолдауға қол жеткізу. Ерікті қызметтер барысында студенттер кәсіби тәжірибені толықтырады, өз ой-өрісін кеңейтеді, мәдени деңгейін арттырады, әлеуметтік интеллект, шығармашылық қабілеттерін және т. б. дамытады. Сонымен қатар, студенттердің волонтерлік қызметке қатысуының маңызды рөлі қосымша кәсіби білім алу мүмкіндігімен және оның тәрбиелік әлеуетімен де байланысты. Жоғарыда айтылғандардың барлығы студенттердің волонтерлік қызметін біз әлеуметтік және педагогикалық үдерістердің жиынтығы ретінде қарастыратын кәсіби әлеуметтендірудің инновациялық құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Жоғары білім беруді дамытудың қазіргі жағдайларында студент жастарға волонтерлік қызметке белсенді қосылудың ерекше талаптары қойылады. Студент үшін ерікті қызметке қатысу қажетті жалпы мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың (гуманитарлық бағыттағы студенттер үшін – жалпы кәсіби құзыреттіліктерді), әлеуметтік тәжірибені, әлеуметтік және іскерлік байланыстарды игерудің, коммуникативтік дағдыларды терендетудің, әлеуметтік орта туралы білімді кеңейтудің маңызды шарты болып табылады.

Қазіргі студент жастардың көп бөлігі азаматтық ұстанымның жоғары деңгейін көрсете

отырып, ірі ерікті жобаларды ұйымдастыруда белсенділік танытуда. С. В. Михайлова өз зерттеуінде еріктілердің уәждерін жас ерекшеліктері қарай анықтады: жастардың болашақ мамандықта өздерін сынап көру, пайдалы байланыстарды іздеу мен табу ниетімен байланысты уәждемесі басым екені анықталды; орта жастағы адамдарда өзін-өзі жетілдіру қажеттілігі бірінші орынға шығады, ал үлкен жастағы адамдарда – аяушылық, мейірімділік және қамқорлық көрсетуді алға тартады [4]. С. Азарова қойылған мақсаттар бойынша волонтерлік қызметтің уәждерін бөліп көрсетеді: компенсаторлы уәждер (өз проблемаларын шешу, жауап көмегін күту, өз көңіл-күйін жақсарту, жалғыздық сезімін жеңу), идеалистік уәждер (қоғамдағы өзгерістерге ықпал ету, әлеуметтік пайдалы болу, мұқтаж адамдарға көмектесу, қайырымдылыққа жауап беру, белгілі бір проблемамен күресу, басқа тұлғаның әл-ауқатын жақсарту, сондай-ақ моральдық борыш пен көңіл-күй), пайда әкелетін уәждер (пайдалы байланыстарға қол жеткізу, мансап жолында өзін сынау, қосымша білім, білік және дағды алу, тәжірибені кеңейту), тұлғалық өсу уәждері (өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі тану), әлеуметтік байланыстарды кеңейту себептері (басқа адамдармен қарым-қатынас жасау қажеттілігі, жай ғана қарым-қатынас жасау ниеті) [5, 28]. Ал, М. С. Яницкий зерттеу барысында волонтерлік топтарда көшбасшылық позицияларда өзіне сенімділік, рухани еркіндік, даму және өзін-өзі жетілдіру, өміршеңдік, білім мен көзқарастың кеңдігі сияқты белгілі психологиялық сипаттамаларға ие тұлғалар қалыптасатынын анықтады. Мұндай топтағы еріктілер үшін материалдық және көпшілікке танылу құндылықтары маңызды болып табылмайды. Сонымен қатар, мұндай құндылықтарға орындаушылық және тәртіптілік, ұқыптылық және т. б. жатқызуға болады [6].

Шетелдік зерттеуші Сильва волонтерлік қызметті діни контексте қарастырып, дін мен отбасыны еріктілік туралы шешім қабылдаудың орталық элементтері ретінде анықтады [7]. Хилл мен Ден Далк діни ілімдері бар мектеп оқушылары еріктілікке бейім болады деп пайымдайды, (әсіресе протестант болса). Олар лютерандық әйелдер тобында жеке мотивация және көмек көрсету ниетінің ерекшеліктерін көрсетіп, осындай бейресми жұмысты тек ләззат алу үшін жасайтындығын және осындай жұмыстардың маңыздылығын атап өтті [8].

А.А. Клепикованың еріктілік – бұл өтеусіз және әлеуметтік бағыттылық қағидаттарына негізделген қызмет деген пікірімен де келісуге болады. Бұл ретте еріктілер әлеуметтік саясат пен әлеуметтік қатынастарды ізгілендірудің маңызды агенттері болып табылады [9].

С.Г. Климованың зерттеулері адамдардың ерікті іс-әрекетінің себептері, демек, оның мотивация механизмі қандай ішкі немесе сыртқы ынтымақтастыққа сүйенетініне байланысты екенін көрсетті. Ішкі ынтымақтастық кезінде адамдардың ерікті іс-әрекетінің себептері мынадай құндылықтар бола алады: өзін-өзі көмек (өзін көмекке мұқтаж сияқты адамдарға көмек), интеграция (байланыстар шеңберін кеңейту), табысқа ұмтылу, қосымша жағымды эмоциялар және т.б. Сыртқы ынтымақтастық кезінде ерікті бірлескен әрекет негіздері бөтен адам өмірінің моральдық құндылығы, сенім және жанашырлық болып табылады [10].

Сонымен бірге, Н.В. Губина волонтерлікпен айналысатын және айналыспайтын жастар арасында әлеуметтанулық зерттеу жүргізді. Зерттеу нәтижесі бойынша жастардың әлеуметтік белсенділік танытуға дайындық индексі «волонтермен айналыспайтындарға» қарағанда волонтерлермен айналысатын жастардың үлесі әлдеқайда жоғары. Жастарды және еріктілерді әлеуметтік белсенділікке итермелейтін себептерді зерттей келе, еріктілер үшін адамдарға көмек көрсету ниеті басты себеп болып табылатындығын (67%) анықталды, бұл жоғарыда теориялық зерттеулерде анықтағандай ерікті қызметтің басты мотивімен сәйкес келеді. «Волонтерлер еместердің» басты себептері – ол нақты өмірлік мәселелерді шешу (61%), яғни жеке қызығушылық болып табылды. Ал «адамдарға көмек» үшінші орында (32%) тұрды. Бұл еріктілердің көп дәрежеде ынтымақтастық пен жанашырлық сезімдері дамығанын көрсетеді.

Зерттеу нәтижесінде, волонтерлікпен айналысудың бірнеше проблемалары да анықталды. Бірінші проблема – жоғары «тұрақсыздық». Негізінен жастардың көп бөлігі мәжбүр ету арқылы волонтерлік қызметті (мысалы, мектептерде, ЖОО-да) жүзеге асырады, сондықтан өз қызметі үшін материалдық (ақша, сыйлықтар және т.б. түрінде) немесе әкімшілік (сабақтарда ынталандыру бағасы, қосымша демалыс және т. б. түрінде) өтемақы алғысы келетінін көрсетті. Күтіліп отырған сыйақыларын алмаған жағдайда, волонтерлікпен айналысуды тоқтатады.

Екінші проблема, қажетті, әлеуметтік-бағдарлы жұмыстар аз жүргізілуде және онда жүйелілік жоқ.

Сұралып отырған волонтерлер проблемалардың ішінде мыналар аталды: еріктілерді тарту қиындығы; осы қызмет түріне немқұрайлы қарауы; ерікті клубтар басшыларының жиі ауысуы; кейбір волонтерлік жобаларды іске асырудағы қиындықтар; еріктілер кітапшаларының нақты

маңызының болмауы; мұқтаж адамдарға көмек көрсетуге бағытталған іс-шаралар санының жеткіліксіздігі; еріктілердің өз қызметін пиар үшін пайдалануы [11].

Кез келген қызметтің пайда болуы мен тиімділігі көбінесе адамның жеке ерекшеліктеріне байланысты. Сонымен қатар, адамның жеке ерекшеліктері өзі айналысатын қызмет түріне әсер етеді. Нәтижесінде адамның жеке басын құрайтын туа біткен және жүре пайда болған қасиеттер пайда болады.

Тұжырымдай келе, жалпы волонтерлік процесі осындай іспен айналысатын адамдардың өздеріне пайда әкелуі мүмкін.

Біріншіден, волонтерлер тәжірибе мен білім жинайды, пайдалы дағдыларды меңгереді, бұл болашақта мамандық таңдауға, жұмысқа орналасуға әсер етуі мүмкін.

Екіншіден, еріктілердің жұмысқа тартылуы көмекке мұқтаж адамдармен, көмекті көрсететін адамдармен, сондай-ақ көмек көрсетуді ұйымдастырушы болып табылатын адамдармен жеке байланыс орнатуды білдіреді. Бұл жағдайда адам өзінің қарым-қатынас жасауға деген әлеуметтік қажеттілігін ғана қанағаттандырмайды, сонымен қатар өзінің мансаптық өсуіне ықпал етеді. Жоғарыда атап өткендей, сонымен қатар, бұл қызмет түрі коммуникативтік дағдыларды дамытады.

Үшіншіден, кейбір еріктілер үшін әлеуметтік қызметтің бұл түрі өзін жеке тұлға ретінде қалыптасуға көмектеседі. Әлеуметтік маңызы бар функцияны орындай отырып, адам өзінің қоғамға пайда әкелетінін сезінеді. Әсіресе студент-жастар еріктілер үшін өте маңызды болып табылады.

Төртіншіден, волонтерлік еріктілердің денсаулығына оң әсер етеді. Мысалы, АҚШ зерттеушілерінің мәліметтеріне сәйкес, волонтерлік жұмыстарға айтарлықтай уақыт бөліп отырған адамдар, волонтерлік акцияларға қатыспайтындарға қарағанда, ұзақ өмір сүреді, қозғалыс қабілеттерінің жоғары деңгейіне ие, сондай-ақ депрессия мен күйзеліске сирек ұшырайды [12].

Бесіншіден, волонтерлік қызмет жастар ортасында адамгершілік тәрбие қызметін атақарады, сонымен қатар, азаматтық, қайырымдылық, әділдік, адамгершілік сияқты фундаментальді құндылықтардың жаңғыртады.

Қорытындылай келе, жоғары оқу орындарында волонтерлік қызметті құру кезінде өңірлік компонентті және нақты жоғары оқу орны түлектерінің одан әрі кәсіби қызметінің ерекшелігін ескере отырып, еріктілер қозғалысын дамыту бағдарламаларын құру қажет. ЖОО-ның педагогикалық процесіне енгізілген кәсіби волонтерлік (аудиториялық және аудиториядан тыс қызмет) студенттердің дүниетанымын қалыптастыруға, мәдени деңгейді арттыруға, әлеуметтік интеллектісі мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға және таңдаған мамандығы бойынша жұмыс тәжірибесін алуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова – 4-е изд., дополненное. – М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003. – С. 94.
2. Всеобщая декларация добровольцев. [Электронды ресурс] – Қолжетімді режим. – URL: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=2ahUKewin4jT9_vgAhXhk4sKhdAhDaAQFjACegQICBAC&url=http%3A%2F%2Fwww.dobro39.ru%2Ffiles%2Fnormativno_pravovye_akty%2Fvseobwaya_deklaraciya_dobrovol_cev.doc&usg=AOvVaw27_M3Sj7TKnXmOUZm2YqPh
3. Гуничева Е. Л. Управление развитием лидерских качеств активности как фактор формирования системы студенческого самоуправления // Социально-экономические и технические системы: исследование, проектирование, оптимизация. – 2007. – № 7. – С. 12.
4. Михайлова С. В. Десять советов по работе с добровольцами руководителю общественной организации [Электронный ресурс]. URL: <http://www.sam.fizteh.ru/people/10sovetovNKO>.
5. Азарова Е. С. Психологические детерминанты и эффекты добровольческой деятельности: автореф. дис. ... канд. псих. наук. Хабаровск, 2008. С. 28–36.
6. Яницкий М. С. Ценностное измерение массового сознания. Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2012. 237 с.
7. Silva, J. O. (2004b). Voluntário: quem é, por que é e por que deixa de ser. In J. O. Silva. Novo voluntariado social: teoria e ação (pp. 113-135). Porto Alegre: Dacasa.
8. Hill, J. P., & den Dulk, K. R. (2013). Religion, volunteering, and educational setting: the effect of youth schooling type on civic engagement. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(1), 179-197
9. Клепикова А.А. Добровольцы благотворительной организации в государственном учреждении для людей с тяжелой инвалидностью: конструкты волонтерства и профессионализма, *Журнал исследований социальной политики*, 3, 391–416 (2011);
10. Климова С. Г. Идеи и практики солидарности в добровольческом движении, *Социс*, 6, 32-41 (2013)

11. Губина Н. В., Долотказина Э. Р. Волонтерство как форма социальной активности населения // <https://cyberleninka.ru/article/n/volontyorstvo-kak-forma-sotsialnoy-aktivnosti-naseleniya>
12. Brown, S., Nesse, R. M., Vonokur, A. D., & Smith, D. M. (2003). "Providing Social Support May Be More Beneficial than Receiving It: Results from a Prospective Study of Mortality." *Psychological Science*, 14(4): 320–327.

РОЛЬ ВОЛОНТЕРСТВА В СОЦИАЛИЗАЦИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Р.С. Саурбаева

ст. преподаватель

Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

email: saurbaevaraisa0@gmail.com

На сегодняшний день теряется интерес молодежи к знаниям и труду. Данные изменения в мотивации поведения, выборе ценностных ориентаций молодежи – тревожный показатель ухудшения нравственного, психического и физического здоровья общества. Для нашей работы особенное значение имеет такое направление социализации молодежи как волонтерство.

В данной статье рассматривается волонтерская деятельность как важный институт социального, культурного, экономического развития, как важный компонент процесса социализации студенческой молодежи. Автор делает попытку раскрыть понятие «волонтер», анализируются различные научные подходы к исследованию значения волонтерства, перечислены мотивы волонтерской деятельности. Также представлены основные навыки, которые приобретает студент, работая волонтером, их значимость для дальнейшего освоения профессиональной сферы.

Ключевые слова: волонтерская деятельность, социализация, молодежь, нравственность, коммуникативность, социальная активность

THE ROLE OF VOLUNTEERING IN THE SOCIALIZATION OF STUDENTS

R.S. Saurbayeva

Senior lecturer

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan,

email: saurbaevaraisa0@gmail.com

Today the interest of young people to knowledge and work is lost. These changes in the motivation of behavior, the choice of value orientations of young people is an alarming indicator of the deterioration of moral, mental and physical health of society. For our work, such areas of youth socialization as volunteering are of particular importance.

This article considers volunteer activity as an important institution of social, cultural, economic development, as an important component of the process of the youth socialization. The article reveals the concept of «volunteer», analyzes various scientific approaches to the study of the value of volunteering, and the motives of volunteer activity. Also presented are the basic skills that a student acquires while working as a volunteer, their importance for the further development of the professional sphere.

Key words: volunteer activities, socialization, youth, morality, communication, social activity

Редакцияға 18.03.2019 қабылданды.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДӘРМЕНСІЗДІК ПЕН БАНКРОТТЫҚТЫҢ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Б.Бихондиев¹, Ж.А.Орынханова²

¹Э.Ғ.К, доцент, ²аға оқытушы

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы
email: ozhanat@mail.ru

Мақалада экономикалық дәрменсіздік пен банкроттың қалыптасу себептері мен даму процесі көрсетіледі. Оларды жеңудің құралдарын жасау, экономикалық және құқықтық механизмдерін пайдалану мәселелері қарастырылады. Экономикалық дәрменсіздік пен банкроттықтың қалыптасу және даму процесі ерте заманда дами бастаған. Борышкерлер мен қарыз берушілер қатынастарында әлеуметтік нормалар болғандығы анықталған. Ал борышкерлер мен қарыз берушінің қатынасы да, тауар - ақша қатынастары сияқты, өз ерекшеліктерін көне заманнан қолданғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: банкроттық, дәрменсіздік, төлем қабілетсіздігі, борышкерлер, қарыз берушілер, нашар менеджмент, жекешелендіру, тәуекелділіктер

90 жылдардың басынан бастап елімізде жүзеге асырылудағы трансформациялық процестер отандық теориялық экономикалық ғылым үшін жаңа бағыт институционалды - эволюциялық теорияны дамыту қажеттігін алға тартты. Оның негізінде экономикалық дәрменсіздік пен банкроттықты жеңудің қазіргі кезде қалыптасқан және эволюциялық даму үрдісіндегі отандық құралдарын зерттеу методологиясын дамыту мүмкіндігі пайда болды.

Экономикалық дәрменсіздік пен банкроттықтың қалыптасу және даму процесі ерте заманнан борышкерлер мен қарыз берушілер қатынастарында әлеуметтік нормалар болғандығын, ал борышкерлер мен қарыз берушінің қатынасы да тауар - ақша қатынастары сияқты, өз ерекшеліктерін көне заманнан қолданғанын көрсетеді.

Әр елде банкроттықтың әрқашан тек өзіне ғана тән ерекшелігі болады, ол экономикалық агенттердің қызмет ету жағдайларын және олармен байланысты елдер халықтарының діни сенімдерін, әдет - салттарын, менталитетін, тіпті темпераментін де бейнелейді. Ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, бұл ережелер өзінің ұзақ даму барысында оның барлық ұлттық үлгілерге тән бірқатар постулаттарын да жасап шығарады.

Әлемдік экономиканың осы заманғы жай - күйі мен оның жаһандық даму сипаты, ұлттық институттар мен құралдарды жетілдіру процесі әрі қарай үдемелі түрде өтетіндігін көрсетті.

Экономикалық дәрменсіздікті жеңудің тиімді құралдарын жасау және пайдалану, өз кезегінде әлеуметтік қамсыздандыру, жалпы ішкі өнімді өндіру, жұмыспен қамту, халық табысының деңгейі, жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсыныстың өзара қатынасы сияқты салалардағы макроэкономикалық пропорцияларды қалыптастыруға әсерін тигізеді.

Заңдарда қарастырылған процедураларды жүзеге асыру - экономикалық дәрменсіздікті әртүрлі әдістермен, атап айтқанда тиімсіз жұмыс істейтін кәсіпорынды жаңа меншік иесіне беру, яғни қаржылық тұрғыдан сауықтыруды іске асыру, неғұрлым бәсекеге қабілеттілер тобына енгізуден бастап, конкурстық іс - жүргізу рәсімінде активтерін сату жолымен оны толық таратуға мүмкіндік береді.

«Дәрменсіздік» ұғымы шаруашылық өміріндегі процестер мәніне байланысты тек дәрменсіздікке жақындаған, бірақ әлі «дәрменсіз» болып саналмайтын кәсіпорындарда жиі қолданылады. Нақты айтқанда, шаруашылық өмірінде де, терминдерді осылай қолдану дұрыс емес, одан да төлем қабілетсіздігі туралы айтқан жөн. Басқаша сөзбен айтсақ, егер кәсіпорынның банкроттығы (дәрменсіздігі) «бизнесің өлуі» болса, онда төлем қабілетсіздігі оның «ауыруы». Экономикалық қатынастардың қандай да бір субъектісінің төлем қабілетсіздігі «дәрменсіздік» категориясынан ерекшеленеді. Кәсіпорынның төлем қабілеттілігі деп оның залалға төзе білу қабілетін айтады. Төлем қабілетсіздігі деп кәсіпорынның нақты бір мезгілде өз міндеттері бойынша есептесе алмауын айтады [1; 65].

«Банкроттық» дәрменсіздік терминінің синонимі ретінде жиі пайдаланып келеді. Алайда «банкроттық» термині дәрменсіздіктің жеке жағдайын сипаттайтын арнайы мәнге ие, яғни төлеуге қабілетсіз борышкер кредиторларға есепсіз зиян келтіретін, қылмысқа бара-бар іс-әрекетке барғанымен бірдей. «Дәрменсіздік», «банкроттық», «төлем қабілетсіздігі» сияқты терминдердің ара қатынасын қарастырайық [2;8; 4;42].

Ресей құқығында осы терминдер анықтамаларын қолданудың әртүрлі нұсқалары бар. Банкроттықты «дәрменсіз борышкер несие берушілерге өз мүлкін жасыру немесе азайтып көрсету жолымен зиян келтіруі, осы іске әдейі баруы» деп санайды. «Дәрменсіздік институтын экономикалық және заң әдебиеттерінде көбіне банкроттықпен шатастырады. Қатаң заңдық мәнде «банкроттық» дәрменсіздік көрінісінің мүмкін салдарының бірі ғана. Банкроттық қылмыстық жазаға тартылу институты ретінде қарастырылады, ал дәрменсіздік жеке құқық институты болып табылады [3; 13].

Банкроттық белгілі бір құқықтық мәнге ие, заңдық тұрғыдан ол кәсіпорын (меншік иесі) мен кредиторлар арасындағы дауды шешу әдісі болып табылады. Банкроттық туралы заңдар айқын көрінетін кредиторлық бағытқа ие, яғни кредиторларға салынған қаржыларын борышкер - кәсіпорындар мүлкін сату немесе кәсіпорынды қайта құру ісін жүргізу есебінен қайтарып алуына мүмкіндік береді.

Дәрменсіздікті реттеу дамыған батыс елдеріндегі құқықтың динамикалық даму саласы болып есептеледі, ал мемлекет экономикасы тиісті нормаларды үнемі жаңғыртып отыру қажеттігін анықтайды [5; 217].

Дәрменсіздік институтының негізгі міндеті - несие берушілер үшін тәуекелдердің алдын - ала болжап бөлінуін қамтамасыз ету. Кәсіпорындардың дәрменсіздігін құқықтық тұрғыдан реттеу - кредиторлар құқығын қорғау, экономикадағы шаруашылық тәуекелдер деңгейін төмендету және шаруашылық активтерін неғұрлым тиімді меншік иесі пайдасына қайта бөлу жолымен кәсіпорындарды қайта ұйымдастыру мақсатын көздейді [6; 14].

Кәсіпорынның дәрменсіздігін (банкротқа ұшырауын) ресейлік ғалымдар борышкер сот куәландырған абсолютті төлем қабілетсіздігі немесе баланстың қанағатсыз құрылымы деп түсіндіреді, яғни борышкер өзінің несие берушілер алдындағы міндеттемелерінің дер кезінде орындалуын қамтамасыз ете алмайды, себебі борышкер мүлкінің өтімділік деңгейі жеткілікті дәрежеде емес. Ал борышкер мүлкінің жалпы құны міндеттемелердің жалпы сомасына тең немес одан асып түсуі тиіс [7; 27].

Зерттеулер көрсеткендей, көптеген авторлар банкротқа ұшырауды (дәрменсіздікті) дағдарысты шаруашылық жүргізуші субъектілерді зерттеу негізінде талдайды. Дәрменсіз деп нақты жағдай кезінде өз мақсатына қол жеткізе алмаған, әрі оған қатысты банкроттық процедура қозғалған немесе оның қаржылық жағдайының одан әрі құлдырауын болдырмауға бағытталған іс - шаралар қолға алынған кәсіпорынды атауға болады.

Дәрменсіздікті экономикалық, қаржылық және заңдық деп бөліп қарайды.

Экономикалық дәрменсіздік өндірістік қорларды тиімсіз пайдаланудың салдары болып табылады.

Қаржылық дәрменсіздік кәсіпорын өз қарыздарын уақытылы өтеуге қабілетсіз болған жағдайда туындайды.

Нарықтық қатынастарға көшумен байланысты қазақстандық кәсіпорындар мен ұйымдарда «банкроттық» ұғымы пайда болды. Банкроттықтың мақсаты, міндеті және қызметін өзінше пайдалануға ұмтылған қазақстандық ғалымдар өз анықтамасын беруде.

Банкроттық - шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикалық дәрменсіздігі соттың уақытша сипатқа ие емес, әрі ашық жария етілген шешімімен дәлелденген оның өз міндеттемелері бойынша төлем қабілетсіздігі. Ұйымды банкрот деп мойындау тек оның өзі үшін ғана емес, сонымен бірге онымен байланысты тұлғалар - жеткізушілер, кредиторлар, жұмыскерлер және т.б. үшін жағымсыз фактор болып саналады, банкроттық рәсімі кезінде олардың мүдделері белгілі бір шамада қозғалады. Сонымен қатар бизнес - әріптестер ұйымның экономикалық дәрменділігіне сенімді болуы тиіс, бұл олардың қаржылық аман - саулығына нақты кепіл болады. Ең алдымен ұйымның қаржылық тұрғыдан сауығуына бағытталған банкроттық рәсім жоғары білікті, тәжірибелік көзқарасты талап етеді [8; 101].

Банкроттық туралы шешім жағымсыз қоғамдық резонансты, сол сияқты өкілетті басқа да органдардың банкроттық белгілеріне қатысты көтеріңкі қызығушылығын тудырады [9; 24].

Өз мәні бойынша *банкроттық* - нарықтық экономиканың қалыпты құбылысы, бәсекелі күрестің табиғи процесі, оның барысында әлсіз кәсіпкерлік құрылымдар өз шаруашылық қызметін доғарады. Бәсекелі күрес нәтижесі ретінде *банкроттық* өндірістің, іскерлік тапқырлықтың дамуын ынталандырады [10; 21]. Банкроттық белгілері, әдетте екі бағыт бойынша топталады: кәсіпорын құжаттамасында, нақты айтқанда бухгалтерлік баланста көрініс тапқан белгілер және дәлдікпен бағалауға жатпайтын белгілер. Бірінші топтан кәсіпорынның банкрот алды жағдайының төмен сапа және есепті ұсыну мерзімінің орындалмауы сияқты белгілерін бөліп қарауға болады. Бұл белгілер кәсіпорынның қаржылық қызметінің тиімсіз жұмысы мен ақпараттар жүйесінің сәтсіз құрылуын

хабардар етеді, бұндайда ең жағымсыз жаңалық тиімсіз шешімдерді қабылдау мүмкіндігінің артуы болып табылады.

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының төмендеуінің белгілері баланс баптарында тек пассивтер ғана емес, сонымен қатар активтер тарапынан да шұғыл өзгерістердің болуы мүмкін. Демек кәсіпорынның ағымдық есебінде қолма - қол ақшаның азаюы жағымсыз (негативті) факт болып табылады. Алайда қолма - қол ақшаның жөнсіз артуы да қолайсыз процесс, яғни өсу келешегі мен тиімді инвестициялардың жоқтығын дәлелдейді.

Әртүрлі елдердің заңнамаларында қабылданған құқық түрлері мен әдістері түрліше болғанымен, барлық заңнамалық жүйелерде меншік құқығы мен оның кепілдігі басты орын алады.

Борышкерлерді дәрменсіз (банкрот) деп жариялау немесе борышкердің өз дәрменсіздігі (банкроттығы) туралы өзі жария етуі осы мүліктік құқығын жүзеге асыру (немесе жою) үшін алға қойылады. Сөйтіп құқық заңды тұлғаның дәрменсіздігін соттың жария етуі түрінде көрініс табады.

Сондықтан, көптеген зерттеушілердің пікірінше, банкроттық категория ретінде негізінен заңдық қатынастарды білдіреді. *Құқықтық тұрғыдан банкроттық дегеніміз* - бұл сот (экономикалық сот) тарапынан мойындалған немесе борышкерлердің ақшалай міндеттемелер бойынша несие берушілер талабын толық көлемде қанағаттандыруға және міндетті төлемдерді өтеу жөніндегі міндеттемесін орындауға қабілетсіз екендігін жария етуі.

Осы көзқарасқа сай, банкроттық - оны жоюдың негізгі болып саналатын төлем қабілетсіздігінің заңды түрде расталуы. Құқықтық көзқарастың конституциялық бағыты - сот растаған дәрменсіздік. Демек сотқа дейін экономикалық көзқарас тұрғысынан дәрменсіз кәсіпорын заңдық көзқарас тұрғысынан ондай деп есептелмейді.

Біздің пікірімізше, қарыздық қатынастарды зерттеулердің бастапқы пункті өзара тығыз байланысты, бірақ салыстырмалы түрде өзінше екі жақты, яғни экономикалық мазмұн мен заңдық форманы анықтап айыру қажет, алайда оларды жылжытуға, бір - бірне қарама қарсы қоюға да орын жоқ.

Банкроттықты анықтауға деген экономикалық көзқарас шаруашылық жүргізуші субъектіні дәрменсіздікке алып келген себептерді зерттеуге баса мән береді.

Банкроттық макро және микроэкономикалық өлшемдерде қарастырылады. Біріншісі рынок теориясының қорытындылары мен ережелеріне, ал екіншісі фирма теориясына негізделген. Басқаша айтқанда, *экономикалық көзқарас* кәсіпорын банкроттығын қаржылық дағдарыс ретінде есептеп, оның экономикалық механизмдерін, ал құқықтық көзқарас дәрменсіздік фактісі, яғни қаржылық банкроттығы мойындалғаннан кейін кәсіпорынды таратудың ұйымдық - құқықтық механизмін қарастырады [11; 17]. Банкроттыққа деген *экономикалық - құқықтық* көзқарас кездейсоқ нәрсе емес және оны таза экономикалық немесе таза заңдық құбылыс ретінде қарастыру заңға қайшы.

Азаматтық заңнама мен дамыған елдердің заңдық тәжірибесінің негізінде римдік жекелік құқық жатыр, ол рыноктың экономикалық механизмін құқық тіліне аударатын және барабар түсіндірілетін заң категорияларының жүйесі болып табылады.

«Банкроттық» терминін дәрменсіздіктің синонимі ретінде қолдану өте сәтті әрекет емес. Банкроттық туралы қазақстандық та, ресейлік те заңдарда қос терминді қатар қолдану кейбір шатастыруларға алып келеді.

Мәселе дәрменсіздіктің, кем дегенде үш себеп бойынша туындауында, олар:

1. Нашар менеджмент;

2. Жасанды (жауапқа тартылатын) немесе жорта жасалған банкроттық, дәрменсіздікке жеткізу;

3. Кездейсоқ, тіпті ойда болмаған жағдайлар, дебиторлар тарапынан орын алған алдау.

Алайда заңнамада алғашқы екі жағдай қаралған, ал үшінші себеп тіпті есепке алынбаған. Неге осы заманғы заңнамада борышкерлерді дәрменсіздер және «бақытсыздыққа ұшырағандар» деп бөліп қарауға болмайды. Осындай көзқарас терминологиялық тұрғыдан нақты болар еді, әрі ол дәрменсіздік салдарларын құқықтық тұрғыдан реттеу идеологиясын біршама өзгертеді.

Субъектіні банкрот деп мойындау - бұл кәсіпкерге қатысты өте салмақты құқықтық шешім. Кейде бұл шешім субъектінің жағдайын мүлдем өзгертеді, оның қызметін тоқтатады. Сондықтан да тұлғаны банкрот деп жариялау жөніндегі қызметтің маңызды құқықтық шарттарының бірі - қозғалатын істің заңдық негізі болып мойындалады. Кәсіпорын үшін де, азамат үшін де банкроттықтың жалпы негізі - ақшалық міндеттемелер бойынша кредиторлар тарапынан қанағаттандыруға және міндетті төлемдерді өтеу жөніндегі міндеттемелерін орындауға қабілетсіздігі. Егер тиісті міндеттемелерін азамат немесе заңды тұлға оларды орындау күні белгіленген сәттен бастап үш ай ішінде де орындамаса, әрине, банкроттыққа ұшырайды. Осылай ұғыну бірқатар

кемшіліктерге ие. Ол дәрменсіздікті тек рыноктық құрылымдарға ғана тән сипатқа айналдырады, ал бұл осы процестің экономиканың нарықтық емес секторындағы анализін қиындатады.

Дәрменсіздік мазмұны мен оның сыртқы формасымен (банкроттықпен) ара қатынасын белгілейді.

Банкроттық - күрделі процесс, оған жататындар:

1. Кейбір жеке тұлға немесе кәсіпорын дәрменсіздік деп жарияланатын жағдайды қарастыру;
2. Банкроттық жағдайында жеке тұлға немесе кәсіпорын қызметін заңнамалық немесе тәжірибелік әрекетті қолдана отырып уақытша тоқтатуға көмектесін заңдық рәсімдер;
3. Экономикалық, қаржылық, заңдық, әлеуметтік және саяси тұрғыдағы қажетті қадамдарды жүзеге асыру (немесе жүзеге асырмау) жауапкершілігін анықтау.

Қазақстан экономикасындағы кәсіпорындар мен фирмалардың дәрменсіздігі көптеген, әрі тек өзіне ғана ерекшелікерге ие. Бұл ерекшеліктер оның даму процесі кезінде қалыптасты. Өз кезегінде олар кәсіпорындар мен фирмалардың банкроттыққа ұшырау механизмінде үлкен роль атқарады, өйткені қазақстандық кәсіпорындар дәрменсіздігінің себептері бір мезгілде олардың банкроттыққа ұшырауының да себептері болуы мүмкін. Бір кәсіпорынның дәрменсіздік процесі жалпы қоғамдық Хдәрменсіздіктің шаруашылық жүргізудің әр түрлі деңгейінде көрінуін бақылай аламыз.

Құбылыс ретінде дәрменсіздікті бір жақты бағалауға болмайды. Бір жағынан, дәрменсіздік кәсіпорынның банкроттыққа ұшырауы арқылы экономикалық ортаны жақсарту құралдарының бірі ретінде алға шықса, екінші жағынан, экономикалық жағдайды одан әрі ушықтырып, кәсіпорындардың үлкен тобының банкроттыққа ұшырауының басты себебіне айналуы мүмкін.

Экономикалық көзқарас тұрғысынан банкроттық ықтималдығын шаруашылық тәуекелдердің бір түрі, яғни кәсіпорынның тұрақсыз қаржылық ситуацияға тап болу тәуекелі ретінде қарастыруға болады. Ең алдымен, бұл - менеджердің біліксіз әрекетімен байланыстырылатын тәуекел. Екінші жағынан, бұл кәсіпорын иесінің өзі барған тәуекел, себебі менеджерді ол өзі таңдап алады да кәсіпорынның қаржылық және шаруашылық қызметін бақылауды есінен шығарады [12;104].

Демек, банкроттық туралы заңнама меншік иесі мен менеджердің олардың мүдделері ескерілген жауапкершілік балансын белгілеуі тиіс. Сол сияқты кәсіпорынның банкротқа ұшырау қаупі белгілі бір дәрежеде мобилизациялық рол атқарады, яғни меншік иесін (басшылықты) кәсіпорынды басқару ісіне неғұрлым жауапты қарауға мәжбүрлейді. Макро және мезоэкономикалық тұрғыдан бұндай жағдай салалық қиылыстарда да туындайды, яғни тиісті министрліктер басшылығы құрылымдық салалық бөліктер - кәсіпорындардың банкротқа ұшырауына жол бермеуге бағытталған саланы дамыту стратегиясына түзетулер енгізе отырып, неғұрлым келісілген салалық саясат жүргізе бастайды.

Банкроттықтың басқа да бір маңызды экономикалық аспектісі - банкроттық жайында заңнамада қаралған механизмдер уақытша және стратегиялық инвесторлар арасында инвестициялық активтерді қайта бөлудің анағұрлым тиімді құралдарының бірі болып саналатындығында жатыр. Кәсіпорынның маңыздылығымен, коммерциялық құндылығымен байланысты оның тағдыры реструктуризация нәтижесінде әртүрлі болуы мүмкін. Конъюнктуралық өнім шығаруға қайта бағыттау және негізгі қорларын жаңғырту мәселесі дұдамал кәсіпорындар, әдетте уақталады, олардың мүліктері жаңа профильді өнімдер құру үшін негіз болады немесе мұндай кәсіпорындардың акциялары негізінен алыпсатарлық мақсат көздеген ұсақ инвесторлар арасында бөліске түседі. Керісінше, экономиканың өмір сүруінде ерекше рол атқаратын келешегі зор кәсіпорындар банкроттық процедураларында біртұтас мүліктік және технологиялық кешен ретінде көрінеді және ұзақ мерзімді инвестицияларды, нақты сала мен тиісті тауар нарығында өз позицияларын нығайтуды көздеген стратегиялық инвесторлардың назарына ілігеді. Осылайша, банкроттық қаржы инвестициялық процестердің экономикалық реттегіші ролін атқарады.

Осы тезисті дамыта келсек, жекешелендіру сияқты банкроттық та меншік қатынастарын трансформациялау механизмі болып табылады. Шындығында, егер кәсіпорын қаржылай тұрақсыздар тобына тап болса, саланың (аймақтың) дамуына диссонанс енгізсе, онда аймақтың әлеуметтік - экономикалық мүддесін қорғау және басқаруды неғұрлым тиімдісіне, ал меншік иесін неғұрлым шаруақорына алмастыру мәселесі алдан шығады. Сонымен банкроттық - жекешелендіру процесінің логикалық қосымшасы болып табылады, әрі стратегиялық меншік иелері арасында мүліктің қайта бөлінуін ынталандырады.

Бұл процестердің ортақтығы мынада: жекешелендіру негізін қалайды, ал банкроттық өркениетті рыноктық экономика инфрақұрылымының ажырамас элементтері - консалтингтік, риэлторлық, аудиторлық қызметтер нарығының, ипотеканың, лизингтың және т.б. дамуына қосымша серпін береді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ворст Й., Ревентлоу П. Экономика фирмы. - М., 1994 - 272с.
2. Белых В.С., Дубинчин А.А., Скуратовский М.Л. Правовые основы несостоятельности (банкротства). Учебно-практическое пособие. - М.: НОРМА, 2001. - 320 с.
3. Степанов В.В. Несостоятельность (банкротство) в России, Англии, Франции, Германии.-М.: Статут. 1999. - 204с.
4. Баренбойм П. Правовые основы банкротства. Уч. пособие. - М., 1999. – 213с.
5. Рукинов М.В. Причины и виды банкротства // Проблемы современной экономики. - Санкт-Петербург, 2008. №1(25).
6. Торкановский Е. Антикризисное управление // Хозяйство и право. - 2000. - №1 С.14-30.
7. Витрянский В. Новый взгляд на банкротство // Экономика и жизнь. Март (№11)-1997.-С.27.
8. Чиркова М.Б. , Малицкая В.Б., Коновалова Е.М. Учет и анализ банкротств: уч. пособие.- М.: Эксмо, 2008. - 240 с.
9. Нугуманова Б.Л. Преднамеренное и ложное банкротство, Информ бюллетень Мин Фин РК. 2007. - №6(238).
10. Мукатаев М.М., Надирбаева С.М. Банкротство предприятий малого бизнеса: основные причины и типичные ошибки // Деловой мир Казахстана. -№2.- 1999.
11. Мухамбетов Т.И., Нукушев А.Г. Банкротство и кризисное управление предприятием: Уч. пособие.-Алматы, 2000.- 410с.
12. Чараева М.В. Финансовый менеджмент: уч. пособие М.В. Чараева -2 –е изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2016. - 240с.

ВАЖНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТИ И БАНКРОТСТВА

Б. Бихондиев¹, Ж.А. Орынханова²

¹ к.э.н., доцент, ² ст. преподаватель

Казахский государственный педагогический университет, Казахстан, Алматы, e-mail: ozhanat@mail.ru

В статье раскрываются причины формирования и процесс развития экономической несостоятельности и банкротства. Рассматриваются вопросы создания средств их преодоления, использования экономических и правовых механизмов. Процесс формирования и развития экономической несостоятельности и банкротства начал развиваться на ранних стадиях человеческой истории. Установлено, что в отношениях должников и заемщиков имеются социальные нормы. А отношения должников и займодателей, как и товарно-денежные отношения, показывают, что они использовали свои особенности с древнейших времен.

Ключевые слова: банкротство, несостоятельность, неплатежеспособность, должники, кредиторы, плохой менеджмент, приватизация, риски

SIGNIFICANT PROBLEMS OF ECONOMIC INSOLVENCY AND BANKRUPTCY

B.Bikhondiev, Zh.A.Orynkhanova

¹Cand. Sci. (Economics), Associate Professor, ²Senior Lecturer

Kazakh State Women's Teacher Training University ,Kazakhstan, Almaty, email: ozhanat@mail.ru

The article reveals the reasons for the formation and development of economic insolvency and bankruptcy. Questions of creation of means of their overcoming, use of economic and legal mechanisms are considered. The process of formation and development of economic insolvency and bankruptcy began to develop in the early stages. It is established that there are social norms in the relations between debtors and borrowers. And the relations between debtors and lenders, as well as commodity - money relations, show that they have used their features since ancient times.

Key words: bankruptcy, insolvency, insolvency, debtors, creditors, bad management, privatization, risks.

Редакцияға 24.04.2019 қабылданды.

5 - бөлім
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯ

Раздел 5
ПЕДАГОГИКА И
ПСИХОЛОГИЯ

Section 5
PEDAGOGY
AND PSYCHOLOGY

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА ДОШКОЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ И МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ

Г.К. Ибрагимова

PhD докторант специальности «Педагогика и психология»

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Казахстан, г. Караганды,

email: ibragimova_g07@mail.ru

В статье рассматривается современное состояние научного решения проблемы оценки качества дошкольного воспитания и обучения. Проведен анализ научных публикаций, методологических и теоретических подходов в контексте цели и задач функционирования дошкольной организации в Республике Казахстан. Представлен сравнительный анализ эффективно действующих международных моделей оценки качества дошкольного образования. Показана значимость международной Шкалы ECERS-R для оценки качества дошкольного образования, тождественного ценностям гуманистической педагогики и антропоцентризма.

Ключевые слова: *качество дошкольного воспитания и обучения, образовательная среда, условия развития дошкольников, международные исследования качества, модели оценки дошкольного воспитания и обучения*

Обновление содержания среднего образования в Республике Казахстан (далее РК) ставит задачу пересмотра подходов к оценке вклада системы дошкольного воспитания и обучения в развитие детей и подготовку их к школе.

В Государственной программе развития образования и науки в РК на 2016-2019 годы поставлена цель – обеспечить равный доступ к качественному дошкольному воспитанию и обучению (далее - ДВО) [1].

К результатам качества дошкольного воспитания и обучения отнесены индикаторы: качественный состав педагогических кадров дошкольных организаций; увеличение сети дошкольных организаций с учетом демографической ситуации; совершенствование менеджмента и мониторинга развития дошкольного воспитания и обучения; обновление содержания дошкольного воспитания и обучения, ориентированного на качественную подготовку детей к школе.

В Правилах образовательного мониторинга качество образования трактуется как совокупность показателей, характеризующих систему образования и отражающих степень соответствия реальных достигаемых образовательных результатов, условий функционирования системы образования нормативным требованиям, социальным и личностным ожиданиям [2].

В контексте стратегических задач развития казахстанского образования особую значимость приобретает создание системы оценки качества дошкольного образования и поиск аутентичного диагностического инструментария.

Для обеспечения качества ДВО Министерством образования и науки РК разработаны единые требования к организации и содержанию воспитательно-образовательного процесса для всех моделей детских садов.

Кардинальным образом изменились цели дошкольного образования, на первый план выдвинуты полноценное развитие ребёнка соответственно его возрастных и индивидуальных возможностей, обеспечение для всех детей равного старта развития, сохранение и укрепление их здоровья [3].

Государственный общеобязательный стандарт дошкольного воспитания и обучения РК (далее Стандарт), определяет совокупность общих требований к каждому уровню образования.

Стандарт – это система требований к содержанию образования и уровню развития детей каждого психологического возраста. Стандарт описывает общественно-государственные ожидания и представляет собой не норму, а ориентиры для всех участников образовательных отношений (родителей, педагогов, представителей общественности и др.).

Результаты сформулированы и прописаны в виде векторов развития, ценностно-нормативных ориентаций или целевых ориентиров, к которым должно стремиться. Стандарт разработан как стандарт условий воспитания и обучения. Условия есть среда развития ребенка в форме совместной партнерской деятельности с взрослым и свободной самостоятельной деятельности детей. Именно условия детского развития являются объектом оценки и контроля в дошкольном воспитании и

обучении в Республике. Результаты обучения, как показатели и индикаторы, обеспечивают мониторинг развития ребенка и являются основой планирования его индивидуального развития.

Оценка качества дошкольного воспитания и обучения в РК осуществляется на основе Типовой учебной программы дошкольного воспитания и обучения, которую следует рассматривать не просто как документ, а как программу действий, описание процессов, происходящих внутри дошкольной организации. Качество содержания дошкольного уровня оценивается по индикаторам итоговой диагностики достижений каждого ребенка, где основным результатом деятельности становится уровень развития ребенка, его знания, умения и навыки.

Для оценки результативности дошкольного воспитания и обучения в Казахстане на национальном уровне с сентября 2017 года разработана и внедрена в дошкольные организации и предшкольные классы общеобразовательных школ республики система индикаторов по отслеживанию уровня развития умений и навыков у детей дошкольного возраста [4].

Внедрение данной системы индикаторов смещает фокус политики ДВО с достижения количественных показателей – к качественным.

Мониторинг позволяет определить динамику развития умений и навыков ребенка на разных этапах и перспективу дальнейших действий педагога по индивидуальной работе с ребенком. Ожидаемый результат внедрения мониторинга: единый подход к отслеживанию развития умений и навыков у детей дошкольного возраста позволит получить достоверные данные о качестве дошкольного образования, оценить динамику достижений детей, обеспечить планирование дальнейшей работы с ними.

Требования Стандарта предполагают наличие 3-х уровней развития ребенка в соответствии с возрастом:

1-уровень – ребенок воспроизводит те или иные действие и знания;

2-уровень – ребенок понимает, что делает, владеет определенным запасом знаний;

3-уровень – ребенок применяет то, что он знает и умеет, самостоятельно и творчески использует знания.

Методы получения результатов мониторинга:

– наблюдения за детьми;

– беседы;

– анализ продуктов детской деятельности;

– диагностические ситуации.

По результатам диагностики педагог подсчитывает в % долю детей с:

– I уровнем развития (эквивалентно с низким уровнем);

– II уровнем развития (эквивалентно среднему уровню);

– III уровнем развития (эквивалентно высокому уровню).

Мониторинг по отслеживанию развития умений и навыков детей создает стимул для совершенствования качества работы педагогов по реализации содержания Типовой учебной программы.

В соответствии с требованиями мониторинг позволит:

– объективно отслеживать достижения детей;

– обеспечить индивидуальный подход в воспитании и развитии ребенка дошкольного возраста;

– совершенствовать образовательный процесс на основе оперативного планирования корректирующих мероприятий педагогов;

– определить уровень освоения ребенком содержания каждой из образовательных областей и Типовой программы в целом.

При оценке качества ДВО результаты освоения детьми типовой учебной программы остаются одними из основных критериев оценки деятельности педагога [5].

Фактически данная практика полностью зависит от уровня квалификации педагогов. В классах (группах) предшкольной подготовки мониторинг проводится для измерения готовности к школе как ожидаемому результату типовой учебной программы. Психолого-педагогический инструментарий, применяемый педагогом-психологом для определения уровня интеллектуального развития, эмоционально-волевой регуляции поведения, а также уровня социальной зрелости, требует от воспитателя дошкольной профессиональной готовности к правильной интерпретации и внедрению его результатов.

Однако не ставится вопрос об оценке самого процесса личностного развития дошкольников, психологического комфорта во взаимодействии с его субъектами, возможностей предметно-пространственной среды.

В республике складывается национальная система оценки качества ДВО, вместе с тем на практике наблюдаются устойчивые проявления, входящие в противоречие с целями ее обновления:

– анализ существующих механизмов внешней и внутренней оценки качества дошкольного образования показывает, что достоверный вклад организации образования в развитие ребенка, как правило, не является предметом оценивания;

– в ситуации существования одной моно программы и унифицированных требований, которым должны соответствовать все дети дошкольного возраста, не учитывается специфика дошкольного детства и современного дошкольного образования, имеющего полидеятельностный характер и строящегося по формуле: инвариантность целей при вариативности средств и способов их достижения;

– практика оценки качества ДВО в меньшей степени соотносится с измерением образовательного процесса и его совершенствованием, и в большей – с контролем, тогда как «оценка качества дошкольного образования должна осуществляться в направлении от контроля к развитию» (А.Г. Асмолов);

– недостаток четких инструментов оценки качества дошкольного образования, отсутствие официального документа, включающего описание понятий «качество», «виды» и «формы» оценки, ведут к разнообразию трактовок качества и нормативных подходов к его оцениванию;

– специфика оценки качества образования заключается в субъективности восприятия оцениваемых параметров, что может влиять на достоверность выводов и целесообразность итоговых решений.

Следовательно, качество дошкольного образования необходимо рассматривать через соотношение понятий «мониторинг и контроль», «оценка и контроль». Научным институтам – учитывать потребность в стандартизации инструментария оценки качества ДВО как условия и возможности проведения сравнительных исследований на единых нормативных основаниях. Оценку должны осуществлять рефлексивные собственные действия педагоги ДОО, поскольку результаты оценки качества дошкольного образования мотивируют их к дальнейшему профессиональному росту и повышению квалификации, непосредственно связанных с обеспечением качества образования.

В поисках ценностно-целевых оснований оценки качества дошкольного образования Казахстан обращается к международному опыту. В странах Организации экономического сотрудничества и развития - ОЭСР (Organization for Economic Co-operation and Development — OECD) наработан практический опыт проведения мониторинга качества услуг, предоставляемых дошкольными организациями. При этом оценочные технологии разрабатываются с учетом конкретных целей их применения (определение потребностей педагогов, улучшение качества ДВО, стимулирование развития ребенка и др.).

С 2015 г. ОЭСР ведется работа по анализу существующих систем мониторинга в сфере ДВО. Начата работа по формированию собственного инструмента оценки уровня развития детей. Задача – дать более полную картину эффективности системы образования на разных уровнях в дополнение к существующим исследованиям (Международная программа по оценке образовательных достижений учащихся (PISA) и Программа международной оценки компетенций взрослых (PIAAC) [6].

Международная ситуация в дошкольном образовании связана с изменением позиции администрации разных стран относительно значимости этого уровня в системе непрерывного образования и произошедшие изменения в национальных образовательных системах.

Отсутствие опыта в области образования маленьких детей приводило к механическому перенесению подходов к оценке качества из более «высоких» ступеней системы образования в дошкольное образование. Однако некоторые образовательные институции начинают рефлексировать относительно особенностей дошкольного образования. В результате инструменты оценивания детских результатов (включая разным образом понимаемое детское развитие, а также оценку детских активностей) разделены на две группы:

1. инструменты прямого оценивания, в том числе, тестирование;
2. инструменты непрямого (косвенного) оценивания, включая оценивание на основании экспертной оценки или на основании наблюдения.

Международное образовательное сообщество активно заявляет о необходимости проведения сравнительного межстранового исследования на уровне дошкольного образования, аналогичного исследованиям, существующим на других уровнях образования (по образцу PISA, PIRLS, TIMMS).

Основные мотивы участия в сравнительных исследованиях: обмен опытом между странами; понимание, какие модели основаны на эффективной политике; какие из предоставляемых в системе ECD (Early childhood development – образовании детей младшего возраста) сервисов наиболее востребованы в обществе; какие образовательные и социальные проблемы и каким образом могут решаться в системе ECD; каковы экономические модели в разных странах для этого уровня образования и т.п.

Межстрановые исследования с методологией оценки качества по образовательным результатам детей завершаются построением рейтинга стран по критерию успешности детей определенного возраста в решении тестовых задач. Одновременно выясняются так называемые «контекстные» показатели, дающие большие объемы вторичной информации относительно вторичных (средовых) условий получения детьми образования, которые учитываются и анализируются при анализе причин того или иного уровня успешности учащихся в стране. Зарубежные и международные модели исследования и оценки качества дошкольного образования представлены в таблице ниже.

Сопоставительный анализ международных эффективно действующих моделей оценки качества дошкольного образования позволил определить наиболее продуктивную, на наш взгляд, модель. Ею является международная шкала оценки качества ECERS-R.

Необходимо отметить, что помимо высокой надежности и валидности, шкалы отличаются высоким уровнем качества разработки инструмента с точки зрения валидности и стандартизации. Во всех подшкалах, компонентах и индикаторах заложены закономерности развития детей в дошкольном возрасте. Для казахстанского контекста этот опыт представляется весьма полезным, поскольку ГОСДВО ввел пять образовательных областей, которые практически полностью совпадают со списком подшкал и компонентов в этих инструментах. Опора на оценку условий в группе ДОО, как образовательной среды, так и взаимодействия взрослых с детьми, полностью соответствует тому факту, что в центре ГОСДВО находятся требования к условиям реализации основной образовательной программы в детском саду. Важно также заметить, что именно психолого-педагогические условия, представленные в Стандарте как самые важные для реализации программы, также находятся в центре шкал ECERS.

ECERS реализует концепцию «Обучение, ориентированное на развитие» (Developmentally Appropriate Practice) и охватывает весь спектр условий, в которых оказывается ребенок в детском саду. Под «образовательной средой» создатели ECERS понимают организацию пространства (мебель, обстановка, оборудование и др.), времени (распорядок дня, соотношение регламентированной и свободной деятельности) и взаимодействие (характер взаимодействия детей и взрослых, а также отношения в детской группе и взрослых между собой). Авторы методики используют формулу «дух ECERS», трактуемую как ценность среды, содержащей условия для эмоционального благополучия детей, а также развития произвольности, позволяющей активно стартовать в школе [11].

Таблица

Международные и зарубежные модели исследования и оценки качества дошкольного воспитания и обучения

Наименование исследования/ оценки Тип модели/ проекта/ авторы	Страны-разработчики и участники	Цель оценки	Методы, инструментов	Этапы реализации, периодичность, затраты времени на проведение	Критерии, показатели, индикаторы	Результаты исследования /оценки	Проблемы
ECERS – «Шкалы оценки среды в дошкольных организациях»: Шкала ECERS-R – авторы Тельма Хармс, Ричард М. Клиффорд, Дебби Крайер [7]	США Канада Германия Англия Швеция Дания и др. страны Европы и Азии	оценка образовательной среды, в том числе предметно-пространственной и взаимодействия в группе детского сада	экспертный анализ на основе структурированного наблюдения, опирающегося на листы оценивания, которые содержат индикаторы по каждому компоненту «Куста» шкал, оцениваемых от 1 (недостаточно) до 7 баллов (отлично)	время проведения исследования не превышает 2-3-х часов на одну группу ДОО	«Куст» шкал: • Шкала оценки среды в яслях – ITERS-R для оценки групповых программ для детей с рождения до 2,5 лет • Шкала оценки среды в дошкольных учреждениях – ECERS-R для оценки программ для детей от 2,5 до 5 лет • Шкала оценки среды в школах (SACERS) для оценки групповых программ для школьников 5-12 лет • Шкала оценки воспитательной среды в семейных учреждениях – FCCERS-R для оценки семейных программ, предлагаемых в частных детских садах для детей с рождения до школы	профили оценки состояния образовательной среды по шкалам и субшкалам методики решения о коррекции или развитии, об обогащении образовательной среды	На проведение процедуры оценки в группе требуется в зависимости от квалификации эксперта от 5-6 часов до нескольких дней. Излишняя громоздкость и детализация индикаторов и пояснений задает избыточно жесткие ориентиры и несет риск безосновательного сужения и ужесточения практики в ущерб индивидуальному подходу
Методика CLASS (Classroom Assessment Scoring System) Автор – Роберт Пианта и сотрудники его корпорации CLASS [8]	США	оценка внеучебного и обучающего взаимодействия взрослого с ребенком или взрослых с группой детей в качестве важного условия развития	структурированное экспертное наблюдение по жестко заданным правилам взаимодействия с взрослым с ребенком или взрослых с группой детей в течение дня в группе (классе)	наблюдение в течение дня	три субшкалы для оценки взаимодействия, сформулированные в терминах действий педагогов: эмоциональная поддержка; организация группы детей (в том числе, способы установления дисциплины); поддержка с	нормативная оценка качества дошкольного образования выработка способов поддержки детей с помощью постановки перед ними различных, в том числе, образовательных задач	

			детского сада		помощью инструкций (способы постановки задач, формулировки вопросов, подачи детям сигналов «обратной связи»)		
Методики непрямого (косвенного) оценивания – [9]	Канада	оценка статуса и развития детей в возрасте от 3-х до 5 лет	наблюдение педагога в группе детей по индикаторам сфер раннего развития детей анкета учителя по оценке подготовленности детей к обучению в школе, предназначенная для использования на групповом уровне дополнительные методы оценки особых навыков и проблем ребенка с особыми потребностями	Периодическое наблюдение	Подготовленность детей к обучению в школе по пяти основным сферам развития: физическое здоровье и благосостояние социальная компетентность эмоциональная зрелость языковое и познавательное развитие навыки общения и общие знания	внутри групповой портрет развития картина развития каждого ребенка в той мере, в которой это развитие проявляется в группе детей	анкета учителя не предназначена для составления полной картины относительно отдельного ребенка
«Национальный каталог критериев качества педагогической работы в дошкольной организации» [10]	Германия	С помощью этих критериев анализируются: пространственные условия, в которых находятся дети в ДОО; Взаимодействие воспитатель – ребенок; планирование; применение и многообразие материалов; индивидуализация и соучастие.	Листы оценки по каждому из 20 компонентов качества, по каждому компоненту разработаны индикаторы Может использоваться как: 1) система внешней оценки (шкалы качества); 2) система внутренней оценки (шкалы для самооценки); 3) добровольная сертификация	Семь последовательных шагов: 1 шаг Анализ ситуации (педагоги заполняют оценочный лист) 2 шаг Профиль качества Дошкольной организации 3 шаг профессиональная компетентность (профессиональный консенсус относительно качества образования) 4 шаг определение целей	Показатели для определения качества образования: Характеристика пространства: внутренняя территория Педагогическое взаимодействие ребенок-педагог Наблюдение Готовность к диалогу и участие импульс Планирование Основы и целеполагание Содержание образования и педагогические процессы документация Разнообразие материалов и их использование Индивидуальный подход Учет	Технология повышения качества дошкольного образования в ДОО Индикаторы качества позволяют педагогам сравнить собственную деятельность с «идеальными профессиональными практиками» Способствуют мотивации для повышения качества образования Отправная точка для систематического процесса развития качества	Требуется, чтобы все педагогические кадры учреждения были задействованы в оценке и построении профиля качества В начальной фазе работы с каталогом критериев качества особенно необходимо профессиональное сопровождение Требуется высокий уровень рефлексии, т.к. проходит в формате самооценки

			развития 5 шаг согласова- ние целей над повыше- нием качества 6 шаг планирова ние и осуществ- ление шагов для достиже- ния целей 7 шаг гарантия результата (анализ изменен- ной ситуации)	индивидуаль- ных потребностей и интересов Индивидуаль- ное использование материалов и программ Участие: Вовлечение детей в процессы принятия решений; Вовлечение детей в процессы организации Баланс между отдельным ребенком и группой		
--	--	--	---	---	--	--

Заключение

В статье рассмотрено современное состояние научного решения проблемы оценки качества дошкольного воспитания и обучения, проведен анализ научных публикаций, методологических и теоретических подходов в контексте цели и задач функционирования дошкольной организации в Республике Казахстан.

Складывается национальная система оценки знаний, умений и навыков детей в соответствии с индикаторами, определяющими уровень их развития, применяются методы и формы мониторинга развития ребенка на основе отечественных и зарубежных инновационных технологий. Вместе с тем имеется потребность в экспериментальном исследовании вопросов оценки динамики процесса личностного развития дошкольников, психологического комфорта во взаимодействии с его субъектами, возможностей предметно-пространственной среды.

Изучен опыт международных эффективно действующих моделей оценки качества дошкольного образования, включающих инструменты оценивания детских результатов.

Наиболее продуктивной, на наш взгляд, является интегрированная методика оценки качества дошкольного образования на основе международной шкалы оценки ECERS-R, позволяющая решить поставленную нами проблему выбора инструментария, тождественного ценностям гуманистической педагогики и антропоцентризма. Поскольку личностно-ориентированная парадигма образования признает уникальность сущности каждого ребенка и индивидуальность его образовательной траектории.

Список литературы

1. Государственная программа развития образования и науки в Республике Казахстан на 2016-2019 годы// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205>
2. «Об утверждении Правил осуществления образовательного мониторинга» от 27.04.12г. № 536 <http://iac.kz/ru/project/analiz-silnyh-i-slabyh-storon-sistemy-rannego-razvitiya-i-uhoda-za-detmi-v-rk>
3. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669>
4. Методические рекомендации по мониторингу развития умений и навыков у детей дошкольного возраста, Астана, 2018. - 115 с.
5. Базовый доклад Обзор политики мониторинга качества раннего обучения и развития. Астана, 2014.
6. Early Learning Matters OECD Network on ECEC, “Online Survey on Monitoring Quality in Early Learning and Development”, November 2017.
7. Хармс Т. Шкалы для комплексной оценки качества образования в дошкольных образовательных организациях. ECERS-R: переработанное издание/ Тельма Хармс, Ричард М. Клиффорд, Дебби Крайер. – М.: Издательство «Национальное образование», 2016. – 136 с.
8. Алмазова О.В., Бухаленкова Д.А., Симонян М.С. Изучение образовательной среды с помощью методики CLASS: теоретические основания и практические перспективы // Современное дошкольное образование. – 2018. – №4(86). – С. 40–49.
9. Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», «Оценивание готовности ребенка к обучению в школе и его прогресса в течение первого года обучения (на основе инструмента iPIPS): Результаты первого этапа и перспективы», 2014.
10. Титце В., Дитрих И., Греннер К., Ханиш А., Маркс Ю. Оценка и развитие дошкольного образования/ Под ред. С.Фирникель [пер. с нем.] – М.: МОЗАИКА-СИНТЕЗ, 2018. – 208 с.
11. Шмис Т. Г. Оценка качества дошкольного образования с использованием шкалы ECERS в России // Современное дошкольное образование. Теория и практика. – 2015. - № 7 (59). –С. 54–56. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=25604988>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ТӘРБИЕ МЕН ОҚЫТУДЫҢ САПАСЫН БАҒАЛАУ
ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Г.К. Ибрагимова

«Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторантура
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан,
Қарағанды қ., email: ibragimova_g07@mail.ru

Мақалада мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту сапасын бағалау мәселесі бойынша ғылыми шешімдердің қазіргі жай-күйі және Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі ұйымның мақсаттары мен міндеттері тұрғысында ғылыми жарияланымдарға, әдістемелік және теориялық тәсілдерге талдау жүргізілді. Мектепке дейінгі білім беру сапасын бағалаудың халықаралық тиімді үлгілерінің салыстырмалы талдауы ұсынылған. Гуманистік педагогика мен антропоцентризм құндылықтарына теңбе-тең мектепке дейінгі білім беру сапасын бағалау үшін халықаралық ECERS-R масштабының маңыздылығы көрсетілген.

Түйін сөздер: мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың сапасы, білім беру ортасы, мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту шарттары, халықаралық және шетелдік зерттеу үлгісі және мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту сапасын бағалау

METHODS FOR ASSESSING THE QUALITY OF PRESCHOOL EDUCATION
IN KAZAKHSTAN AND INTERNATIONAL PRACTICE

G.K. Ibragimova

PhD student in the specialty "Pedagogy and Psychology"
Karaganda State University named after E.A.Buketov,
Kazakhstan, Karaganda, email: ibragimova_g07@mail.ru

The article deals with the current state of scientific solutions to the problem of assessing the quality of preschool education and training. The author starts with analysis of scientific publications, methodological and theoretical approaches in the context of the goals and objectives of the functioning of preschool organizations in the Republic of Kazakhstan. A comparative analysis of international effective models of assessing the quality of preschool education is presented. The significance of the international Scale ECERS-R for assessing the quality of preschool education, identical to the values of humanistic pedagogy and anthropocentrism, is shown.

Key words: quality of preschool education and training, educational environment, conditions of development of preschool children, international studies of quality, models of assessment of preschool education and training

Поступила в редакцию 02.05.2019.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚЫЗМЕТІ ТУРАЛЫ ШЕТЕЛДІК ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ДИДАКТИКАЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРДІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

С.К. Абильдина¹, А.М. Бейсенбаева²

¹педагогика ғылымдарының докторы, профессор

² 6D010200-Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығының докторанты

^{1,2} Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Қарағанды қ., email: beysenbaeva71@mail.ru

Мақалада психологиялық-педагогикалық әдебиеттегі зерттеу қызметінің эволюциясы берілген. Зерттеу және жаңалық ашу арқылы баланы әлемді тануға итермелеу идеялары айтылған шетелдік педагогтардың еңбектеріне шолу жасалды. Кіші мектеп жасында зерттеу іскерліктерін қалыптастыру мүмкіндігі мен қажеттілігін көрсететін балалардың танымдық, зерттеу қызметі мен оны ұйымдастыру тәжірибелері талданады. Зерттеу жұмысына байланысты мәселелер ашылады. Оқу пәндерін оқыту шеңберінде оқу зерттеуін ұйымдастыруға кең мүмкіндік беретін бастауыш мектеп үшін заманауи білім беру бағдарламаларының («Мектеп 2000... (2100)») сипаттамасы ұсынылған.

Түйін сөздер: *зерттеу үдерісі, зерттеушілік қызмет, шығармашылық жұмыс, зерттеушілік дағды, шығармашылық дағды, іденушілік дағды, зерттеушілік әдіс, зерттеу кезеңдері*

Зерттеушілік қызмет мәселесінің тарихы өте терең және бай, өйткені көптеген ғалымдар бұл мәселемен ұзақ жылдар бойы қызығушылықпен айналысып келеді. Зерттеушілікке оқыту негіздері туралы Сократ сұқбаттарында, белгілі ритор Квинтиллианның еңбектерінде, сондай-ақ қайта өрлеу дәуірінің педагог-ойшылдарының (Ф.Рабле, Т.Мор, В.Да-Фильтре) ілімдерінде де кездестіруге болады. Олар таным белсенділігі туралы, балаларды ғылымға икемдеу, тарту қажеттігі туралы айтқан. Я.Коменский, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, И.Песталоцци, Ф.Дистервег, С.Френе балаларды оқыту мен тәрбиелеудің аса маңызды міндеттерінің бірі оқушылардың бойында «білім іздеу рухын» ояту деп санаған, оқушыларды бақылауға, эксперименттер жасауға, қорытындылар жасауға үйреткен. Дидактиканың негізін салушы Я.Коменский, алғашқылардың бірі болып, баланы оқытудың тиімділігі – басқа біреулердің түсінгендері мен байқағандарын тұтынушы ретінде емес, «ақиқатты тұңғыш ашушы» сияқты сезіндіру түрінде оқыту деп санаған. Я. Коменский құбылыстар мен заттарды бақылағанда «біреудің көзімен», «біреудің ақылымен» емес «...әрбір оқушы барлығын өзі зерделеп, өзі сезінетіндей» етіп ұйымдастыру керек деп атап көрсетті [1].

XVII ғасырда өмір сүрген ағылшын философы, педагог Дж.Локк тәрбиелеудің басты міндеті білімді әр ғылым бойынша жинақтай беру емес, «...ақыл ойды кез келген ғылымға барынша, ең жоғары дәрежеде қабілетті болып шығатындай етіп дамытып, бейімдеу», яғни баланы білімді өз күшімен ізденіп табуға дайындау деп жазды. Ағартушы, философ Ж.-Ж.Руссоның пікірі бойынша, баланың дамуындағы аса маңызды мәселе оның жеке практикалық тәжірибесі болып табылады, ол бақылаулар мен эксперименттер жасау барысында заттар мен құбылыстарды өз күшімен зерттеудің негізінде түзіледі. Бала ғылымды зерделегенде жаттап емес, оның сырын өзі ашып, тереңіне үніліп зерделеуі керек. Тәрбиелеушінің міндеті, баланың қызығушылығын оятып, оқып-үйренудің әдістерін үйрету. Швейцариялық педагог И.Песталоцци білімнің қайнар көзі табиғаттағы құбылыстар мен үдерістерді өз күшімен зерттеуде жатыр, деген пікірді ұстанған. Мұндай қызметте бала дамиды, логикалық түрде ойлауды үйренеді, фактілерді салыстырып, қорытады және осының негізінде ұғымдар туындайды. Оның оқыту жүйесі (элементарлық білім беру теориясы) тұлғалық дамуды қамтамасыз ететін осы зерттеуге де жақын. Дамыта оқыту, И.Песталоццидің пікірі бойынша, бақылаудан тәжірибеге, тұжырымдар мен қорытуларға, білімдерді жинақтауға жетелеуі тиіс. Неміс педагогы Ф. Дистервег аса маңызды жалпыдидактикалық үш принциптің бірі – көркемөнерпаздық принципі (балалардың шығармашылық белсенділігін дамыту). Оқыту жолдарының бірі ретінде ол эвристикалық әдісті ұсынған, ол оның пікірі бойынша бастауыш мектепте өте маңызды, өйткені кішкентай балаға іздену, ойлау, білімдерді ашу мүмкіндігін береді. Оқытушы оқушының бойында ақиқатқа өз күшімен, өз ойларының, зерттеулерінің нәтижесінде жетуге ұмытылысты дамытуы тиіс. «Жаман оқытушы ақиқатты өзі айтып береді, жақсы оқытушы оны іздеп табуды үйретеді». Ресейде, XIX ғасырдың ортасында Дистервегтің идеялары өте танымал және кеңінен таралған болатын [2].

Оқу-зерттеушілік қызмет идеясы XIX ғасырдың екінші жартысында – XX ғасырдың басында қалыптасты. Бұл кезеңге осы әдістің шетелдерде іс жүзінде іске асырылуы сәйкес келеді. Азаматтық

тәрбие беру теоретигі, және оның құралы ретінде еңбек мектебі идеясын ұсынушы, неміс педагогы Г.Кершенштейнердің тәжірибесі өте қызықты. Ол оқытудың әдістері мен жағдайларын өзгертіп, оқушылардың мүмкіндіктеріне қарай зертханалар мен шеберханаларда өткізілетін зертханалық, шығармашылық жұмыстарды, зерттеушілік қызметті енгізді. Американдық философ, психолог, әлеуметтанушы, педагог Дж. Дьюи келесі шарттарды ескере отырып, дидактикалық жүйені әзірлеп шығарды: оқушыларды зерттеушілік жұмыстарға тарта отырып, олардың белсенділігі мен танымдық дербестігін дамыту; «ойлаудың толық акті» тұжырымдамасына негізделген проблемалық оқыту, оның кезеңдері мыналар болып табылады: қиыншылықты сезіну, оны табу және анықтау, оны шешудің негізгі ойын тұжырымдау (болжамдық шешу жолынан туындайтын гипотеза мен қорытуларды құрастыру, гипотезаны логикалық тұрғыдан тексеру, одан арғы бақылаулар мен эксперименттер арқылы гипотезаны қабылдау немесе жоққа шығару) [3].

XX ғасырдың басында Англия мен Америкада оқыту үдерісіне Дальтон жоспарының кеңінен енгізілгені белгілі. Бұл идеяның авторы – бастауыш сынып мұғалімі Е. Паркхерст. Дальтон жоспарын іске асыруда басты назар жинақталған білімнің санынан сол білімдерді балалардың еркін шығармашылық қызметі нәтижесінде зертханаларда, шеберханаларда алуының барысына аударылады. «Дальтон жоспарының мәні – балалардың бойында өз күшімен зерттеу жүргізу дағдысын тәрбиелеуге күш салу...». Осыдан кейінгі кезеңде АҚШ, Англия және басқа да шет мемлекеттерде оқытудағы зерттеушілік қызмет туралы түсініктердің дамуы екі бағытта жүріп жатты. Біріншісі – ұғымды эвристикалық сұқбаттарға дейін төмендету, екіншісі – жаратылыстанушылық ғылыми пәндерді оқытуға қатысты зерттеушілік әдісті терең әзірлеу. Зерттеушілік әдістің кеңінен таралуы АҚШ-та XX ғасырдың 50-ші жылдарына тұспа-тұс келді. Бұл тұрғыда американдық психолог Дж.Брунердің «жаңалық аша отырып оқыту» тұжырымдамасын қарастыруымызға болады. «Оқыту үдерісі» еңбегінде ол былай деп жазады: «біз баланы белгілі бір ғылыми қағидаларды жаттауға мәжбүр ету үшін емес, білімдерді іздеп табу ісіне белсенділікпен қатысуға үйрету үшін оқытамыз». Оқытудың ең тиімді әдісі – оқушылардың білімді өз күшімен ашуы, бұл ретте мұғалім оларға тапсырманы дайын түрде жеткізбейді, оларды өз күшімен іздеп табуына бағыт-бағдар береді. Оқушылар өздерінің шығармашылық және ғылыми ізденуінің арқасында дүниені танып, білімдер мен дағдылар алуы тиіс. XX ғасырдың орта кезінде педагогикалық эвристика идеяларын қамтитын Д.Пойаның еңбектері жарық көрді. Ол ғылымды зерделеуді эвристикалық әдіспен – яғни зерттеулер және жаңалық ашу жолымен жүргізу әдісін ұсынды [4]. Қазіргі кезде шетелдік мектептерде зерттеушілік қызмет оқушылар жүргізетін әралуан жобалық қызметтерде көрініс табуда.

Ресейде XVIII ғасырдың бас кезінің өзінде ұлы ғалым М.В. Ломоносов дәрістермен қатар оқушылардың өзіндік жұмыстарын енгізу керек, ғылыми еңбектерді оқушылардың өздері оқуын енгізу керек, өйткені бұл әдіс оқушылардың бойында ғылыми деректерге деген саналы көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді деп санаған. Оқытудағы зерттеушілік тәсілдеме идеясының өзін ағартушы, алғашқы балалар журналының негізін салушы Н.И. Новиков алғаш рет XVIII ғасырдың екінші жартысында жария еткен болатын. Ресейдің ұлы қайраткерлері мен педагогтары Н.И. Пирогов, Н.Г. Чернышевский, Д.И. Писарев, Н.А. Добролюбов, К.Д. Ушинский және т.б. балалардың зерттеушілік қызметін теориялық тұрғыдан негіздеу проблемасына өз үлестерін қосты. Олар оқушылардың дербестігін, ғылыми ойлау, шығармашылық әрекет ету қабілеттерін дамыту қажет екені туралы жазды. Н.И. Пирогов мұғалімдерге оқушының ойын ояту қажеттігін, олардың ойлау қабілеттерін дамытуды, өзіндік жұмыс жасау дағдыларын үйретуді ұсынды. Д.И.Писарев зерттелетін құбылыстың түпкі мәніне дейін баланың өз күшімен жүріп өтуі, және оның кезінде бүкіл ғылымды ашқан ұлы ойшылдардың жүріп өткен зерттеушілік жолымен жүріп өтуі аса маңызды деп жазды. Ресейдің ұлы педагогы К.Д. Ушинский, өзінің педагогикалық тәжірибесін қорыта келіп, оқушылардың дербес, өзіндік қызметі «...кез келген табысты ілімнің бірден бір мықты негізін құрайды» деп санаған. К.Д.Ушинский де балаларды ой еңбегіне үйрету қажетті туралы жазды, көптеген әдістермен бірге «...баланы оқыту емес, оқып-үйренуге үйрету қажет» екенін көрсеткен. Смольный институтында инспектор бола жүріп, ол биология және физика пәндерінен тәжірибелерді енгізіп, сабақтарды өткізуге белгілі әдіскер-педагогтар В.И. Водовозованы, Д.Д. Семенованы шақырған, олар педагогтың ілгерушілік ойларына қолдау білдірген [5].

Оқытудағы зерттеушілік бағытты әзірлеуге В.П. Вахтеров, Н.Ф. Бунаков, П.Ф. Каптерев, С.А. Рачинский және т.б. үлес қосты. В.П. Вахтеров баланың шығармашылық қабілетін дамытуға жетелейтін дамыта оқытудың жақтаушысы болған, осы тұрғыдан ол бастауыш мектептегі оқытуды жаңарту керек деген ұстанымын білдірген. Ол «ақиқатты қалай ашуға болатынын үйрету керек» деген ойды білдірген. Осыған байланысты мектеп оқушылардың бойында өз күшімен ойлауды дамыту үшін жағдайлар тудыруы тиіс, ол үшін бақылауды, эксперименттер жүргізуді, қорытуды,

салыстыруды, қорытындылар жасауды, жіктелеуді, ғылыми әдістерді үйрету қажет. П.Ф. Каптерев алғашқылардың бірі болып оқытуда «генетикалық тәсілдеме» деп аталған зерттеушілік тәсілдемені қолданды. Бұл тәсілдеме оның ойынша оқыту үдерісінде ғылыми фактілерді қарастырып қана қоймай, сонымен қатар олардың ашылу тарихын зерделеуге де мүмкіндік береді. С.А. Рачинский болса, құрғақ формалистік оқыту әдісін сынға алып, баланың өздігінен білім алуға ұмтылысын оятуға ықпал ететін әдістер әзірледі. Л.Н.Толстойдың Ясная Поляна мектебінде іске асырған педагогикалық көзқарастары да назар салуға лайық. Баланың мектепте тыбысты білім алуының аса маңызды шарттарының бірі – баланың білімді өз күшімен іздеп табуы және оны практикада шығармашылық түрде іске асыруы, ал мұғалімнің рөлі – өзіндік жұмысты ұйымдастыруға көмектесу, шығармашылыққа жағдайлар тудыру [6].

Революциядан кейінгі кезеңде заманауи мектептегі зерттеушілік әдісті насихаттаған Н.К.Крупская мен С.Т.Шацкий болды, олар зерттеушілік әдістің арқасында оқушылардың бойында өзіндік зерттеушілік жұмыстың қарапайым әдістері мен тәсілдері қалыптасады деп санады. Зерттеушілік әдісті дамыту және оны заманауи мектептегі оқыту үдерісінде қолданудың негізін қалағандар Б.Е.Райков, К.Б.Ягодовский, В.Н.Верховенский, П.П.Лебедев болды. «Зерттеушілік әдіс» терминін ХХ ғасырдың басында (1911 жылы) Б.Е.Райков ұсынды. Ол бұл терминді былай деп анықтады: «Зерттеушілік әдіс дегеніміз - оқушылар дербес бақылайтын немесе іс жүзінде қабылданатын нақты фактілерден туындаған қорытынды пікір». Б.Е. Райков, оқушылардың зерттеушілік жұмысын сипаттай келіп, бұл қызмет нақты факторларға дербес бақылау жасауға сүйенетін логикалық ойлаудың білгілі бір үдерісін білдіреді және ол төрт сатыдан өтеді: бақылау және мәселелерді қою; болжамды шешу жолдарын табу; болжанған шешу жолдарын зерттеп, оның ішінен ең дұрысын тандап алу; гипотезаны тексеру және оны түпкілікті бекіту деп есептеген. Б.Е. Райков зерделенетін материалдың баланың ақыл-ойы енді ғана қалыптасып, дамып келе жатқан кезде, яғни білімнің бастапқы кезеңінде оқушылардың өздері қол жеткізген, тікелей меңгерген фактілерінің негізінде дербес зерттеулердің көмегімен қарастырылғаны өте маңызды деп санаған. Осы кезеңде зерттеушілік әдістің әзірленуіне Б.В. Всесвятский, П.П. Блонский, А.И. Пинкевич, елеулі үлес қосты, олардың пікірі бойынша белсенділіктің ең жоғарғы сатысы – зерттеудің мақсатын оқушының өзі қойып, зерттеудің жоспарын өзі құрғанда және оны өз күшімен орындаған кезде жүзеге асырылады. Мектептер кешенді бағдарламалар бойынша жұмыс істеген кезеңде (1923-1931 жж.) Ресейде оқытудың зерттеушілік әдісін шамадан тыс бағалау үрдісі орын алды. Зерттеулер, бақылаулар, практикалық жұмыстар, материалдарды кітап бойынша өзіндік зерделеу, экскурсиялар ұйымдастыру ең дұрыс, ең тиімді жалғыз жол деп саналды. Нәтижесінде «жұмыс кітаптары» бойынша зерттеулер жасаған оқушылар жүйелі де тұрақты білім ала алмады. Сондықтан, кейінірек зерттеушілік әдістен бас тартылып, сынға алынып, «әдістемелік әдебиеттер мен оқыту практикасында ұзақ жылдарға ұмытылды» [7].

1960-шы жылдардың басында, «жылымық» жылдары елдің қоғамдық өмірінде жастарды ғылым, техника, өндіріс, өнер саласындағы жоғары білікті мамандардың басшылығымен оқу-зерттеушілік қызметке тарту идеясы қайта жанданды. Осы жылдары әралуан мектеп үйірмелерінің, мектеп клубтарының жұмысы біршама белсендіріле түсті. Одан әрі Ресейде оқытудағы зерттеушілік әдіске деген қызығушылық қайтадан қолға алынды, белгілі дидакттар мен әдіскерлер осы мәселеге бірқатар еңбектерін арнады (М.Н. Скаткин, И.Я. Лернер, В.Н. Федорова, С.Г. Шаповаленко, М.И. Махмутов және т.б.) Мәселен, С.Г. Шаповаленко, оқыту әдістері туралы айта келіп, осыған дейінгі ойшылардың пікірімен ынтымақтастығын білдіреді, және зерттеудің негізгі әдістеріне тарту жолымен оқушылардың ойлау қабілетін белсендіруге, оқушыларды ғылыми проблемалардың пайда болуымен таныстыруға, оқушылардың алдына оқу проблемаларының қойылуына, оқушыларды өз күшімен гипотезалар жасауға бейімдеу қажеттігіне айрықша назар аударады. Д.М. Киришкин иллюстрациялық және зерттеушілік тәсілдердің салыстырмалы тиімділігіне зерттеу жүргізді. Ол, зерттеушілік тәсілмен салыстырғанда иллюстрациялық тәсіл білімнің жеткілікті және орнықты түрде меңгерілуін қамтамасыз ете алмайтынын анықтады. Л.А. Цветков зерттеушілік әдісті қолдану шарттарын анықтап, оларды негіздеп шықты: эксперименталдық шешімді талап ететін оқу проблемасының нақты да анық қойылуы, оқушылармен бірлесе отырып тәжірибенің негізгі идеясын әзірлеу, олар затты бақылау кезінде осы идеяны ұстануы тиіс; оқушыларда тәжірибені дұрыс бақылау мен талқылауға қажетті білім қорының болуы; ой қорыту буындарының дұрыс құрастырылуы. Зерттеушілік қызметтің көрініс беруін сабақтың дидактикалық мақсаты тұрғысынан қарастыруға болады: жаңа білімдер алу мақсатындағы зерттеулер; білімдерді қорыту мақсатындағы зерттеулер; білімдерді бекіту мақсатындағы зерттеулер. М.А. Данилов былай деп жазды: танымдық міндеттері элементарлық ғылыми зерттеулермен байланыстырылған оқу сабақтары өте маңызды

болып табылады, оқыту кезінде оқушыларды «ақиқатты іздеу», оны негіздеу және дәлелдеу үдерісіне қатысушы етіп көрсету қажет, өйткені осылай еткенде ғана дербес зерттеу жұмысының элементтері ең жақсы нәтижелерді береді». Б.П. Есипов зерттеушілік сипаттағы жұмыстың құндылығын былай деп атап көрсетеді: «... оқушының бақылау жасаудан бастап шығатын нәтижеге, қорытындыға жетуі үшін жүріп өткен жолы – ең құнды және ең мәнді жол. Зерттеушілік сипаттағы дербес жұмыстар оқушыны ғылымға жақындата түседі» [8].

Қазіргі уақытта Н.М. Скаткин мен И.Я. Лернер ұсынған оқыту әдістерін оқушылардың оқу материалын меңгеру кезіндегі танымдық қызметінің сипатына қарай жіктемеу кеңінен таралған. Авторлар мынадай әдістерді ерекше атап өтеді: түсіндірушілік-көрнекілік; репродуктивтік; проблемалық мазмұндау; ішінара-іздігірушілік; зерттеушілік. И.Я. Лернердің пікірі бойынша, зерттеушілік әдістің функциясы – оқушылардың шығармашылық, зерттеушілік қызмет тәжірибелерін меңгеруі үшін жағдайлар тудыру, соның барысында оқушылар субъективті ақиқаттарды ашады, өз жаңалықтарын ашу кезінде мұғалімнің тарапынан айтарлықтай қолдау табады. Н.М. Скаткин, оқушыларды тиісті дайындықтан өткізу кезінде зерттеушілік әдісті қолдану қажет, атап айтқанда, оқушылардың алдына бір проблемалық мәселе қойылады, ал олар осы проблема туралы ойларын ортаға салып, оны шешудің түрлі болжамдарын жасауға, осы болжамдардың дұрыстығын тексеруге, болжанып отырған тәжірибені ойластыруға, өз күштерімен тәжірибе жасауға, бақылау нәтижелерін белгілеуге, қорытындылар жасауға, оларды бастапқыдағы айтылған болжаммен салыстыруға, сыныпта іздігірудің барысы мен нәтижелері туралы баяндауға, жасалған қорытындының дұрыстығын қорғап шығуға тиіс болады [9].

П.И. Пидкасистый ілімді «зерттеушілік элементтерін қамтитын жеке танымның ерекше нысаны» деп түсіндірген, бұл ретте оқушы өзінің дербестігін барлық ақпаратты нық сеніммен бірден қабылдай салмау арқылы танытады, алдымен оны әртүрлі дереккөздер, эксперименттер мен тәжірибелер арқылы тексеріп көруге тырысады, туындаған сұрақтарға өз білімдерін, өз ойлау қабілетін пайдалана отырып өзі жауап іздейді. Оқушының жеке танымында ғылыми зерттеушілік элементтерін дамытудың негізгі жолы – оқыту үдерісінде проблемалық жағдайларды кешенді түрде қолдану». П.И. Пидкасистыйдың «танымдық оқу қызметіндегі дербестіктің, шығармашылық үдерістердің түпкі негізінде ең алдымен зерттеушілік ізденіске қажетті білімдердің, дағдылар мен бейімділіктердің саналы және нық меңгерілген көлемі жатыр» деп атап көрсетуі де өте әділ пікір [10].

И.Д. Чечиль, жоғарғы сынып оқушыларымен қатар бастауыш сынып оқушыларын оқыту үдерісінде де зерттеушілік қызметті ұйымдастыру тәжірибесін талдай отырып, біріншіден, осы еңбектің кең таралған түрлерін көрсетеді (тапсырмалар – белгілі бір тақырыптағы зерттеулер, зерттеулер – дүниетану бойынша эксперименттер, зерттеушілік жобалар, конференциялар); екіншіден, оқу зерттеу жұмыстарына байланысты орын алған проблемаларды ашып көрсетеді. Соның ішінде бұл жұмыстың бастауыш сыныптарда кіріспе дағдыларды алдын ала енгізусіз, негізінен жоғарғы сыныптардан бастап жүргізілуі, оқушылармен зерттеу жұмыстарын дайындау кезіндегі баяндамалар мен рефераттар жасаумен шектелетін формализм, зерттеушілік қызметке деген уәждемелердің жоқтығы және оларды дамытуға, сонымен қатар, дағдыларды дамытуға деген жағдайлардың жасалмағандығы. И.Д. Чечильдің пікірі бойынша, оқушыларды зерттеушілік жұмысты меңгеруге алдын ала, бірте-бірте дайындау керек, ал зерттеушілік жұмыс «ғылыми іздігіру стратегиясының алгоритмдеріне сай болуы тиіс. И.Д. Чечильдің ұстанымы бойынша, оқу зерттеулерін де эмпириялық (тәжірибелермен, бақылаулармен байланысты) және теориялық (теориялық және жалпылогикалық әдістерге сүйене отырып, нысанды жан-жақты зерттеуге негізделген) зерттеулер деп бөліп қарастыруға болады [12].

Көптеген психологтар оқу үдерісіне зерттеушілік тапсырмаларды қосудың орындылығын негіздейді. Мысалы, Д.Н. Богоявленский былай деп жазады: «Кез келген мазмұн оқушы үшін оқу қызметіне бағыт беретін және ынталандыратын белгілі бір мәселеге айналғанда ғана оқу мәніне ие болады». В.В. Давыдов болса, оқу қызметінің құрылымындағы ерекшеліктер мен заңдылықтарды зерделеу қажеттілігін атап көрсетеді, өйткені олар ерекше түрде нақты зерттеушілік және іздігірушілік әрекеттерді өзгеше бір қырынан көрсетеді. Балалар зерттеушілік ынтасын зерттеген А.Н. Поддьяков, оқушылардың зерттеушілік қызметін жобалау туралы жазған А.В. Леонтович, нәтижелі ойлау қабілетін дамыту туралы зерттеген А.И. Савенков сияқты психологтардың еңбектері аса маңызды. Бұл авторлар балаларды, оның ішінде бастауыш сынып оқушыларын да дамытудың маңызды құралы ретінде оқушылардың зерттеушілік қызметін ұйымдастырудың тиімділігін негіздеп, дәлелдеген.

А.И. Савенковтың мектеп жасындағы дарынды балалармен жұмыс жүргізудің бір формасы ретінде оқу зерттеулерін жүзеге асыру үдерісін әзірлеуге арналған педагогикалық жұмыстары да қызығушылық тудырады. Ол кішкентай оқушылармен оқу зерттеулерін жүргізу практикасын дарынды балалармен сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыстардың ерекше бір бағыты деп қарастырады. Автор қысқамерзімді зерттеулер (экспресс-зерттеулер) мен ұзақмерзімді зерттеулерді жүргізудің әдістемелерін ұсынған. Экспресс-зерттеу балалардың жаппай қатысуына арналған, педагог ұсынған тақырып бойынша жүргізіледі және әдетте эмпириялық сипатта болады, бірақ теориялық және фантастикалық зерттеулердің де болуы мүмкін. Қорытындылау сәті симпозиумдар мен конференциялар түрінде көрсетіледі.

Ұзақмерзімді зерттеулер сабақтан тыс қызмет шеңберінде жүргізіледі. Мұнда жобаның ұзақтығы бірнеше айды құрайды. А.И. Савенков жұмыстың келесі кезеңдерін атап өтеді: проблеманы анықтау және алға қою; оны шешу жолдарын, нұсқаларын іздеу; материалдар жинақтау; қорыту; жобаны дайындау; жобаны қорғау. Зерттеушілік жұмыстың бұл түрі нәтижелі ойлау қабілетін дамыту мақсатында аса қабілетті балаларға арналады. А.И. Савенков балалардың зерттеу жұмысының тақырыбын таңдау тәртібі туралы былай деп жазған: баланың осы тақырыпқа қызығушылығы; оны орындауға қабілетінің жеткіліктілігі; дарыны мен қабілеттерін ашу мүмкіндігі; бірегейлілік. Тақырыптар туралы айта келіп, зерттеуші автор оларды үш топқа бөледі: фантастикалық – шынайы өмірде болмайтын нысандар мен құбылыстарды әзірлеуге бағдарланған тақырыптар; теориялық – әртүрлі дереккөздерден алынған материалдарды зерделеп қорыту жөніндегі жұмыстарға бағдарланған тақырыптар; эмпириялық – өзіндік, дербес эксперименттер жүргізуді қарастыратын тақырыптар. Зерттеуді іске асыру мақсатында уәждемесі жоғары балаларға мақсатқа жеткізетін жолдарды іздеп табуға көмек көрсетіледі. Эксперимент алаңдарында А.И.Савенков білім беру мазмұнын байыту орталықтарын ашты, оларда келешектегі зерттеулер үшін қажеттінің барлығы жинақталған [13].

Қазіргі уақыттағы бастауыш мектепке арналған бағдарламаларға, оның ішінде дамыта оқыту бағдарламаларына жүргізілген талдау (Л.В. Занков, Д.Б. Эльконин - В.В. Давыдов, «Мектеп 2000 (2100...)»), осы курстардың мазмұнында оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру мен дамытуға ықпал ететін матрерилдардың бар екенін көрсетті. Л.В.Занков сабаққа қойылатын талаптар туралы айта келіп, мынадай әдістемелік мақсат қояды – сабақтың барысында оқушылардың танымдық өзіндік қызметінің көрініс беруі үшін жағдайлар тудыру. Бұл мақсатқа келесі жолдармен жетуге болады: мұғалім проблемалық жағдайлар туындатып, пікір қақтығыстарын, қайшылықтар ұйымдастырады; оқушыларды өз ойларын айтуға, қателесіп кетемін-ау, жауабым дұрыс болмайды-ау деп қорықпастан тапсырмаларды орындауда әралуан тәсілдерді қолдануға ынталандырады. Л.В.Занковтың пікірі бойынша, әрбір тапсырма ойлау әрекеттеріне, бақылау жүргізуге, салыстыруға, заңдылықтарды айқындауға, қорытындылар жасауға; ұжымдық және жеке зерттеулер жүргізуге мүмкіндік беретіндей дербестілік пен шығармашылық танытуға итермелеуі тиіс. Д.Б.Эльконин - В.В.Давыдовтың дамытушы жүйесінде баланың ұстанымы – мақсатты тұжырымдау, жоспарлау, мақсатты іске асыру және нәтижені талдау сияқты барлық кезеңдерді өз күшімен жүзеге асыра алатын, қызметтің толыққанды мүшесінің ұстанымы ретінде қарастырылады. Оқушыны «зерттеуші–жасап шығарушы» дәрежесіне қояды, оның оқу қызметі үлкендердің зерттеушілік қызметімен бірдей қарастырылады (квази-зерттеушілік қызмет). Мұғалім оқушыларға ғылымның жетістіктерін хабарлап қана, жеткізіп қана қоймайды, сонымен қатар, мүмкіндігінше, оларды сол жаңалықты ашу жолдарымен жүргізіп өтеді, оларды ғылыми іздестірудің тікелей қатысушылары етеді.

«Мектеп 2000» бағдарламасы жеке тұлғалық-қызметтілік тәсілдеме тұжырымдамасының негізінде жасалған (А.А. Леонтьев). Негізгі дидактикалық принциптердің бірі – қызмет принципі, ол балалар білімді дайын түрінде емес, зерттеушінің қызметін атқара отырып, өз күштерімен «ашып», түсініп барып қабылдауы тиіс дегенді білдіреді. Олар алға мақсат қояды, туындаған қиындықтарды шешудің тәсілдерін ойластыруды, өз әрекеттеріне лайықты баға беруді үйренеді. Мұғалімнің міндеті – балалардың зерттеу жұмысын сабақта туындаған шешуші проблеманың жауабын өздері «ойлап табатындай» етіп, сөйтіп жаңа жағдайларда қалай әрекет етуді өздері айтып бере алатындай етіп ұйымдастыру. Бұл принциптің теориялық негізін В.В. Давыдовтың еңбектері құрады [14].

Л.В. Петерсон оқытудағы қызметтік әдіс туралы ой тұжырымдай отырып, оны сабақ кезінде іске асыру мүмкіндіктері туралы былай деп жазады, ол үшін, яғни қызметтік әдісті сабақ кезінде іске асыру үшін, оқу үдерісі жаңа білімдерді іздеу мен «жаңалық ашу» кезеңін қоса алғанда, оқу мәселесін алға қою, балалардың «жаңа білімді ашуы», бастапқы бекіту, жұмысты сыныпта өз күшімен тексеру, бұрынғы өткен материалды қайталау және бекіту сияқты зерттеудің барлық кезеңдерін қайталайтын болуы тиіс деп жазады. Алғашқы екі кезең проблемалық жағдай тудыратын

қақтығыстарды қамтитын тапсырмалардың орындалуын көздейді, бұл ретте жаңа білімдерге деген қажеттілік қалыптасады [15]. Мұндай тапсырмалар сабақтың мақсатын анық құрастыруға, балаларды «жаңа білімдерді ашуға» жетелейтін сұрақтар мен тапсырмалардың жүйесін жасап шығаруға көмектеседі.

Осылайша, балалардың зерттеушілік қызметі олардың оқу қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады, ол мұғалімдердің алдында да, оқушының алдында да орасан зор шығармашылық алаңын ашады. Сабаққа зерттеу элементтерін енгізе отырып, балаларды «жаңа білімдер ашу» жолдарымен жүргізе отырып, мұғалім көптеген мәселелерді шешеді, соның ішінде – балалардың қабілеттерін барынша тиімді дамыту мәселесі шешіледі.

Қорыта келе, бастауыш сынып оқушыларының оқу зерттеушілік қызметіне мынадай анықтама беруге болады: бұл оқушылардың арнайы ұйымдастырылған танымдық шығармашылық қызметі, өзінің құрылымы жағынан мақсаттылықпен, белсенділікпен, мәнділікпен, уәжділікпен және саналылықпен сипатталатын ғылыми қызметке сәйкес келеді. Оның іске асырылуы барысында дербес белсенділіктің әрқилы дәрежелерінде балалар үшін қолжетімді әдістердің қолданылуымен оқушылардың белсенді ізденісі мен субъективті тұрғыдан жаңа білімдерді ашу үдерісі жүзеге асырылады. Бұл қызметтің нәтижесі – танымдық уәждемелер мен зерттеушілік дағдылардың қалыптасуы, оқушылар үшін субъективті тұрғыдан жаңа білімдер мен қызмет тәсілдерінің ашылуы болып табылады.

Зерттеушілік қызметтің қаншалықты табысты іске асырылып жатқанын, оның зерттеушілік дағдылардың қалыптасуы мен дамуына қандай ықпал жасайтынын осы дағдылардың қалыптасуына әсер ететін зерттеушілік дағдылар мен жағдайлардың дәрежелерін сипаттайтын мәліметтер арқылы біле аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Коменский Я. А. Великая дидактика. — М.: Изд. Дом Ш. Амонашвили, 1996. — 224 с.
- 2 Лушников А.М. История педагогики. Уч.пособие для пед.высш. учебных заведений - Екатеринбург, Урал. гос. пед. ун-т, 2005. – 367 с.
- 3 История педагогики: Учебное пособие/ Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаева М. Ф. История педагогики. - М.: Просвещение, 1982.
- 4 Свадковский И.Ф. Сущность Дальтон-плана. / Исследовательская работа школьников //Научно-методический и информационно-публицистический журнал.- 2003 .-№1- с.34-46.
- 5 Хрестоматия по истории школы и педагогики в России: Учебные пособия для студентов пед. Вузов; Сост. И автор введ. Очерков С.Ф. Егоров. - 2-е изд., перераб.. - М.: Просвещение, 1996. - 432 с.
- 6 Деттерер А.В. Введение в философию и историю образования. Уч. пособие.- Томск, ТГПУ-1998. - 270с
- 7 Казанцева Л. А. Дидактические основы применения исследовательского метода в условиях гуманизации образования: Дис.д-ра. пед. наук. - Казань, 1999. - 315 с.
- 8 Фомина Л.Ф. О некоторых тенденциях развития исследовательской деятельности школьников // Исследовательская работа школьников. - 2002. -№ 2. -С. 57-72.
- 9 Скаткин М.Н. Школа и всестороннее развитие детей: Кн. Для учителей и воспитателей. - М.: Просвещение, 1998. – 144 с.
- 10 Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. - М.: Педагогика, 2000. - 240 с.
- 12 Исследовательская деятельность педагога и учащегося в современной школе/ Методическое пособие для ПК ППС педагогических вузов, под ред. И.Д. Чечиль. М.: Академия, 2003. - 48 с.
- 13 Савенков А.И. Маленький исследователь: коллективное творчество младших школьников-Ярославль: Академия развития, 2004.- 128 с.
- 14 Семёнова Н.А. Формирование исследовательских умений младших школьников: Дис. на соискание ученой степени к-та пед. наук. - Томск, 2007.
- 15 Петерсон Л.Г. Технология деятельностного метода как средство реализации современных целей образования. -М.: УМЦ «Школа 2000...», 2003.-16 с.

ЭВОЛЮЦИЯ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

С.К. Абильдина¹, А.М. Бейсенбаева²

¹доктор педагогических наук, профессор

²докторант специальности 6D010200-Педагогика и методика начального обучения

^{1,2}Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,

Казахстан, г.Караганда, e-mail: beysenbaeva71@mail.ru

В статье дан экскурс эволюции представлений о исследовательской деятельности в психолого-педагогической литературе. Проведен обзор трудов зарубежных педагогов, где высказываются идеи побуждения ребенка к познанию мира через исследование и открытия.

Анализируется опыт изучения познавательной, исследовательской деятельности детей и организации исследовательской деятельности, показывающие возможность и необходимость формирования исследовательских умений в младшем школьном возрасте. Раскрываются проблемы, связанные с исследовательской работой.

Представлена характеристика современных образовательных программ для начальной школы («Школа 2000... (2100)»), которые предоставляют широкие возможности для организации учебного исследования в рамках изучения учебных дисциплин.

Ключевые слова: процесс исследования, исследовательская деятельность, творческая работа, исследовательские навыки, творческие навыки, поисковые навыки, исследовательский метод, этапы исследования.

THE EVOLUTION OF DIDACTIC IDEAS ABOUT TEACHING AND RESEARCH ACTIVITIES

S.K. Abildina¹, A.M. Beisenbayeva²

¹ Dr. Sci. (Pedagogy), Full Professor,

² PhD student of specialty "Pedagogy and methodology of primary education"

^{1,2} Academician E.A. Buketov Karaganda State University,

Kazakhstan, Karaganda, email: beysenbaeva71@mail.ru

The article gives an insight into the evolution of ideas about research activities in psychological and pedagogical literature. A review of the works of foreign teachers, which expressed the idea of encouraging the child to explore the world through research and discovery.

The article analyzes the experience of studying the cognitive, research activities of children and the organization of research activities, showing the possibility and necessity of the formation of research skills in primary school age. The problems connected with research work are revealed.

The characteristic of modern educational programs for primary school ("School 2000... (2100)"), which provide ample opportunities for the organization of educational research in the study of academic disciplines.

Keywords: research process, research activity, creative work, research skills, creative skills, search skills, research method, research stages

Редакцияға 30.04.2019 қабылданды.

МОДЕЛЬ САМООРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ РЕАЛИЗАЦИИ ТЕХНОЛОГИИ «ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ»

Е.Н. Агранович

докторант, специальность 6D010200-Педагогика и методика начального обучения
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
email: elenkaagr@mail.ru

В данной статье раскрыты теоретико-методологические основы проблемы самоорганизации учебной деятельности студентов, выявлена сущность и структура учебной деятельности студентов вуза, а также определены педагогические возможности технологии «тайм-менеджмент» в развитии умений самоорганизации учебной деятельности будущих педагогов начального образования. На основе глубокого анализа автором предложена структурно-содержательная модель самоорганизации учебной деятельности студентов, включающая теоретические и практические блоки, в которых определены цели, функции, принципы, компоненты самоорганизации учебной деятельности; разработаны критерии и показатели уровней сформированности умений самоорганизации учебной деятельности будущих учителей начальной школы; обобщены компоненты технологии «тайм-менеджмент», формы организации учебной деятельности, реализующие принципы тайм-менеджмента на практике, а также определены средства тайм-менеджмента для рациональной организации учебной и внеучебной деятельности бакалавров начального образования.

Ключевые слова: самоорганизация учебной деятельности, технология «тайм-менеджмент», бюджет времени студентов, профессиональная подготовка педагогов, учебно-воспитательный процесс вуза.

Модернизация системы образования Республики Казахстан затрагивает многие аспекты развития системы высшего образования, в том числе профессиональную подготовку будущих педагогов. Современное профессиональное педагогическое образование в Республике Казахстан ставит перед вузами задачу подготовки учителей начальной школы, способных гибко адаптироваться к совершенствованию содержания образовательных программ; самостоятельно приобретать знания, умело применять их на практике для решения разнообразных возникающих проблем; самостоятельно критически мыслить, видеть возникающие в реальной действительности проблемы и искать пути их рационального решения, используя современные технологии; быть способным генерировать новые идеи, творчески мыслить.

Для успешной подготовки высококвалифицированных педагогов начального образования необходима такая организация учебной деятельности студентов, которая бы обеспечивала овладение мировой и отечественной культурой, понимание тенденции общественного прогресса, осознание ключевых идей развивающегося общества, овладение современными педагогическими технологиями. Приоритетное значение получают те образовательные результаты, которые связаны с овладением обучающимися педагогической компетентностью, инструментами самоорганизации учебно-познавательной деятельности. В связи с чем, возникает необходимость внедрения в систему вуза средств активизации образовательного процесса посредством внедрения инновационных технологий. Одним из направлений повышения качества высшего образования является применение в профессиональной подготовке в вузе современной системы развития умений самоорганизации студента, в том числе самоорганизации его времени.

Самоорганизация учебной деятельности студентов университета определяется как осознанная работа по организации своей деятельности, планированию этой деятельности, рациональному использованию своего учебного и внеучебного времени, самостоятельному приобретению и использованию знаний из различных источников для решения практических задач, совершенствованию способов мыслительной деятельности, а также самоконтролю, рефлексии и коррекции своей деятельности [1; 125].

Эффективность самоорганизации учебной деятельности зависит от потребностей и интересов, системы ценностей, мотивов и целей студента и коллектива. Студенческий возраст является сензитивным периодом для развития самоорганизации учебной деятельности. В связи с чем, развитие процессов самоорганизации студентов является важным условием как для развития личности, успешно проявляющей себя в повседневной деятельности вуза, так и для формирования личностных и профессиональных компетенций будущего специалиста [2].

На основе анализа психолого-педагогической и специальной литературы, нами разработана структурно-содержательная модель самоорганизации учебной деятельности будущих педагогов начального образования на основе технологии «тайм-менеджмент» (Рисунок 1).

Рисунок 1 - Структурно-содержательная модель самоорганизации учебной деятельности студентов на основе технологии «тайм-менеджмент».

Разработанная модель раскрывает интеграцию теоретических и методических основ формирования умений самоорганизации учебной деятельности студентов на основе технологии «тайм-менеджмент».

Функционально-целевой блок определяет цель модели самоорганизации учебной деятельности, вытекающую из социального заказа общества и требований к профессиональным компетенциям педагога; её функции.

Важнейшей составляющей профессионального становления будущего учителя начальной школы принято считать его педагогическую компетентность. Обобщённые требования к уровню теоретической и практической компетентности бакалавра содержатся в квалификационной характеристике выпускника, получающего специальность «Педагогика и методика начального обучения».

Компетентность педагога представляет собой единство общей компетенции, присущей специалисту любой педагогической профессии т.е. компетенции в области начального образования.

Профессия учителя начальной школы требует овладения общетеоретическими и специальными знаниями в объёме, необходимом для решения научно-методических, учебно-воспитательных, организационно-управленческих задач [3; 34-35].

Компетентность в самоорганизации учебной деятельности включают в себя знание основ научной организации жизнедеятельности, которая складывается из умений планировать своё время и находить оптимальные способы её организации, умений самоконтроля, самоанализа и самооценки её результатов.

Иначе говоря, организация самостоятельной учебной деятельности требует от студента овладения гностическими, прогностическими, проектировочными, конструктивными, организаторскими, коммуникативными, рефлексивными и аналитическими умениями.

Самоорганизация учебной деятельности выполняет ряд функций: информационно-обучающая, развивающая, воспитывающая, ориентирующая (стимулирующая) и исследовательская (Ю.К. Бабанский, Н.М. Пейсахов, Ю.Н. Кулюткин, В. Граф, В.Н. Донцов, В.Я. Ляудис и др.) [4; 231].

Методологической основой построения структурно-содержательной модели самоорганизации выступили аксиологический, личностный, системный, деятельностный и технический подходы [5; 32], [6; 35-36].

Исходя из теоретико-методологических подходов были выделены и обоснованы принципы самоорганизации учебной деятельности студентов: прообраза будущей профессиональной деятельности, субъектности, индивидуальности и системности [7; 107].

Теоретико-методологический блок представлен основными компонентами самоорганизации учебной деятельности студентов, их критериями и показателями.

Основными компонентами самоорганизации учебной деятельности студентов на основе технологии «тайм-менеджмент» нами выделены аксиологический, когнитивный, деятельный и рефлексивный компоненты [8], [9], [10; 110-113], [11; 202].

Содержательно-процессуальный блок включает элементы технологии «тайм-менеджмент», организационные формы обучения и средства тайм-менеджмента.

Для эффективной самоорганизации учебной деятельности студентов на основе анализа психолого-педагогической и специальной литературы нами определены следующие элементы технологии «тайм-менеджмент»:

- ценностное отношение ко времени;
- целенаправленность учебной деятельности, самоменеджмент;
- рациональное распределение физической и умственной нагрузки;
- контроль и оценка результатов учебной деятельности;
- коррекция самоорганизации жизнедеятельности [12; 54-56].

Соблюдение следующих условий учебно-воспитательного процесса позволит более эффективно использовать учебное и внеучебное время студентов:

- 1) организация учебного процесса, нацеленного на формирование профессиональных компетенций посредством самоорганизации учебной деятельности студентов;
- 2) ориентация студентов на рациональную организацию бюджета времени;
- 3) внедрение в повседневную деятельность студентов различных форм самоорганизации и самоменеджмента учебной деятельности;
- 4) система организации учебных и внеучебных занятий, комплекс заданий СРС и СРСП;
- 5) внедрение в учебный процесс различных форм организации контроля и самоконтроля учебных достижений студента.

Рассматривая организацию учебной деятельности в высшей школе следует отметить её такие основные формы как аудиторные и внеаудиторные занятия, имеющие теоретическую и практическую взаимосвязь (лекции, практические работы, СРС, СРСП, педагогическая практика).

В процессе лекционных занятий осуществляется подача учебного материала путем логически построенного, систематически последовательного и ясного изложения. Для активной мыслительной работы в процессе учебного занятия студенту необходима предварительная самостоятельная подготовка, обеспечивающая успешное усвоение знаний, излагаемых педагогом. Это вырабатывает у студентов критическое отношение к существующим научным положениям, позволяет выполнять предлагаемые им мыслительные операции самостоятельно вникать в сущность изучаемого. Предварительная подготовка к лекционным занятиям обеспечивает хорошее усвоение формулировок законов, правил, принципов, определений.

Практические занятия требуют большой самостоятельной работы студентов, включающей выполнение определённых практических действий, решения педагогических ситуаций, анализа, обобщения и принятия педагогических решений [13; С.9-14].

Данная форма учебных занятий требует не только обязательной проработки теоретических вопросов изучаемой темы, но выполнения внеаудиторных самостоятельных творческих заданий.

С 2002 года вузы РК перешли на кредитную систему образования, одной из основных задач которой является повышение роли самостоятельной работы студентов. Поэтому системообразующим фактором в осуществлении подготовки педагога является ориентация процесса обучения на усиление роли самостоятельной работы будущих специалистов. Это связано с необходимостью формирования творческого педагога, способного справиться со сложными педагогическими задачами и найти разнообразные способы их решения. Самостоятельная учебная деятельность способствует развитию у студентов профессионального критического мышления, ценностного отношения к педагогической профессии и творческого потенциала.

Являясь резервом эффективности высшего образования, самостоятельная работа студентов по объёму варьируется от 100 % при дистанционном обучении до, примерно, 50-60 % очной форме обучения.

Для осуществления такого учебного процесса требуется продуманная система организации аудиторных и внеаудиторных занятий, включающих выполнение творческих заданий, направленных на развитие критического мышления, формирование мотивационной и волевой сфер, профессиональное становление будущего педагога.

Организация самостоятельной деятельности обучаемых, предполагает гибкую систему, позволяющую приобретать знания там и тогда, где и когда это удобно обучаемому. В связи с этим ставится задача формирования коммуникативных навыков, умений добывать знания из разнообразных источников, обрабатывать, хранить, оперативно обмениваться ею с помощью современных компьютерных технологий.

Самостоятельная познавательная деятельность студентов осуществляется в различных видах учебной деятельности. При этом особая роль в рабочем учебном плане педагогических специальностей отводится на СРС и СРСП.

Самостоятельная работа студентов (СРС) - это спланированные педагогом специально разработанные задания для студентов, выполняемые по определенной теме при методическом руководстве преподавателем, но без его непосредственного участия.

Самостоятельная работа студентов с преподавателем (СРСП) – это планируемая педагогом работа студентов, выполняемая по заданию и при методическом руководстве преподавателя, с его непосредственным участием.

Данные виды самостоятельной работы предполагают включение студентов в анализ теоретических положений, обучают научному поиску, ориентируют на научное объяснение педагогических процессов, формирует исследовательский подход к теоретическому изучению целостного педагогического процесса и к разработке путей применения педагогических технологий на практике.

Включение студентов в самостоятельную работу на теоретических занятиях и педагогической практике формирует самосознание, профессиональную рефлексию и самостоятельность, именно те качества, которые являются основополагающими в профессиональной деятельности педагога. Посредством творческих аналитических заданий теоретического и практического характера создается система подготовки педагога, в которой представлены различные виды совместной деятельности студентов и преподавателя.

Для успешной организации СРС и СРСП необходимо их планирование с учетом спецификации образовательной программы специальности.

Данные формы обучения должны решать следующие задачи:

- научить студента получать знания из новейших источников;
- формировать навыки самостоятельного планирования и организации культуры собственного труда;
- развивать способность максимально использовать личностный потенциал, применяя различные формы и способы познавательной деятельности. Данные задачи возможно реализовать только при совместном творческом взаимодействии педагога и студента [14; 54-56].

Практика, как вид учебной деятельности, позволяет сочетать теоретические знания с практической подготовкой в производственных условиях и направлена на совершенствование профессиональных навыков в самостоятельной педагогической деятельности.

Заключительным этапом обучения студентов в вузе является выполнение дипломной работы, которая направлена на систематизацию, закрепление и расширение теоретических и практических знаний и их применение при решении конкретных научных педагогических задач. Дипломное проектирование развивает навыки ведения самостоятельной работы, исследования и экспериментирования при решении актуальных вопросов педагогики начального образования. Позволяет выявить подготовленность студентов для самостоятельной работы в условиях современной начальной школы.

Вышеописанные формы обучения на практике реализуются с помощью определенного комплекса средств технологии «тайм-менеджмент», который в модели самоорганизации учебной деятельности представлен следующими составляющими:

- ✓ учебно-методический комплекс дисциплины «Основы тайм-менеджмента»;
- ✓ разработка индивидуальной траектории профессионального становления посредством самоорганизации учебной деятельности;
- ✓ разработка индивидуального бюджета времени студентов;
- ✓ дневник самоменеджмента студента;
- ✓ графические системы: диаграммы, интеллект-карты;
- ✓ мобильные приложения и компьютерные программы: онлайн органайзеры, электронные ежедневники, хронокарты, планировщики задач, сервисы напоминания и др.
- ✓ система релаксации: аутотренинги, занятия йогой, специальные упражнения

Критериально-оценочный блок разработанной модели направлен на выявление уровня развития у будущих педагогов умений самоорганизации учебной деятельности посредством технологии «тайм-менеджмент».

В настоящее время оценка рассматривается как основной направляющий элемент учебного процесса в вузе, она помогает определить педагогу, что студент считает важным, как проводит своё время, как они определяют себя в качестве студента и позже в качестве выпускника [15]. Основопологающим условием эффективного оценивания является наличие продуманной системы критериев и показателей. Критерии и показатели развитых умений самоорганизации учебной деятельности были разработаны на основе раскрытых методологических положений в специальных литературных источниках зарубежных и отечественных исследователей по проблемам организации учебного процесса вуза и технологии «тайм-менеджмент».

Для осуществления контроля и оценки были определены четыре уровня развития самоорганизации учебной деятельности будущих педагогов начального образования: ситуативно-традиционный, репродуктивно-исполнительский, поисково-аналитический, результативно-творческий. Каждый из уровней раскрывает мотивационно-целевую установку, его теоретические и практические знания учебных дисциплин, понимание значения оптимального использования своих возможностей и рационального планирования времени, самооценки собственной учебной деятельности.

В заключении необходимо отметить, что одним из условий активизации процесса самоорганизации личности на этапе профессионального обучения становится учебно-воспитательный процесс студентов, включающий различные виды деятельности. Профессиональное становление педагогов начального образования сопровождается формированием индивидуального стиля деятельности. При этом сформировавшиеся к моменту поступления в высшее учебное заведение личностные качества и способности оказывают влияние на успешность самоорганизации учебной деятельности студента.

Педагогическая технология «тайм-менеджмент» является современной моделью организации обучения в вузе, включающей проектирование, организацию и реализацию учебного процесса и самостоятельной познавательной деятельности студента; функционирует в вузе в качестве организации жизни студента нацеленной на наиболее рациональное планирование процесса обучения, самопознание, самосовершенствование и профессиональное становление на основе взаимодействия педагога и студента.

Таким образом, разработанная модель самоорганизации учебной деятельности студентов на основе технологии «тайм-менеджмент» представляет собой последовательную взаимосвязанную систему учебного процесса вуза, которая может быть основанием для дальнейших разработок в области организации учебной деятельности студентов; применения инновационных технологий; при совершенствовании умений самоорганизации учебной деятельности будущих педагогов; а также исследования навыков самоменеджмента студентов-бакалавров.

Список литературы

1. Агранович Е.Н. Самоорганизация учебной деятельности студентов средствами RP-технологий взаимодействия // Вестник Казахского государственного женского педагогического университета.- Алматы, Издательство «Қыздар университеті», 2018: №4 (76)
2. Shmurygina N. et al. Self-Organization Activities of College Students: Challenges and Opportunities // Look Academic Publishers. Open Access. International Journal of Environmental and Science Education. 2016, VOL. 11, NO. 17, 9981-9989 p.
3. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. - 312 с.
4. Луцева И.Ю. Самоорганизация учебной деятельности студента // Science Time. – Казань, 2014 (№7), С.229-233
5. Слостенин В.А. и др. Педагогика. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Слостенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2013. - 576 с.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник. Издание 2-е, доп., исправл. и перераб. – Москва: Логос, 2007. - 384 с.
7. Мандель Б.Р. Профессионально-ориентированное обучение: проблематика и технологии: учебное пособие для обучающихся в магистратуре/ Б.Р. Мандель. – М.-Берлин: Директ Медиа, 2016. - 341 с.
8. Ryan R. M. and Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. // American psychologist, 2000, vol. 55, N 1, p. 68-78.
9. Chng, V.L.L. & Coombs, S.J. (2001). The Application of Self-Organised Learning for Educators and Students in a Knowledge-Based Economy: A Reflective Experience. In C. Montgomerie & J. Viteli (Eds.), Proceedings of ED-MEDIA 2001--World Conference on Educational Multimedia, Hypermedia & Telecommunications (pp. 1063-1068). Norfolk, VA USA: Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). Retrieved November 16, 2018 from <https://www.learntechlib.org/p/8654>
10. Таубаева Ш. Введение в методологию и методику педагогического исследования. Учебное пособие. - «Тұран» баспасы, Түркістан: 2007. - 190 с.
11. Хуторской А.В. Педагогическая инноватика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 256 с.
12. Реунова М.А. Педагогическая технология «тайм-менеджмент» как средство самоорганизации учебной деятельности студента университета: дис. ... канд. пед. наук. – Оренбург, 2013. - 222 с.
13. Арыдин В.М., Атанов Г.А. Учебная деятельность студентов / Справочное пособие для абитуриентов, студентов, молодых преподавателей. — Донецк, «ЕАИ-пресс», 2000. - 80 с.
14. Тойбаев А.Ж., Левченко Т.А., Агеева Л.Е., Агранович Е.Н. Диагностика качества учебных достижений студентов педагогических специальностей. Методическое пособие для преподавателей вуза, магистрантов, студентов/ - Алматы, Издательство «Қыздар университеті», 2018. - 108 с.
15. Brown, G., Bull, J. and Pendlebury, M. (1997) Assessing Student Learning in Higher Education. Routledge, London.1997. - 317 p.

«ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ» ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ НЕГІЗІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ
ӨЗІНДІК ОҚУ ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ МОДЕЛІ

Е.Н. Агранович

PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
email: elenkaagr@mail.ru

Мақалада студенттердің өзіндік оқу әрекетінің теориялық-әдіснамалық негіздері қарастырылған, ЖОО студенттері оқу әрекетінің құрылымы және маңызы анықталған, сонымен қатар болашақ бастауыш мектеп педагогтарының өзіндік оқу әрекетін ұйымдастыру дағдыларын жетілдіруде «тайм-менеджмент» технологиясының педагогикалық мүмкіндіктері анықталған. Терең талдау негізінде автор теориялық және практикалық блоктарды қамтитын студенттердің оқу іс-әрекетін өздігінен ұйымдастырудың құрылымдық-мазмұнды моделін ұсынды, онда оқу іс-әрекетінің мақсаты, функциялары, принциптері, құрамдас бөліктері анықталған; бастауыш мектептің болашақ мұғалімдерінің оқу қызметін өзін-өзі ұйымдастыру біліктілігінің қалыптасу деңгейінің өлшемдері мен көрсеткіштері әзірленді; "тайм-менеджмент" технологиясының компоненттері, практикада тайм-менеджмент принциптерін іске асыратын оқу қызметін ұйымдастыру формалары жинақталған, сондай-ақ бастауыш білім беру бакалаврларының оқу және оқудан тыс қызметін ұтымды ұйымдастыру үшін тайм-менеджмент құралдары анықталған.

Түйін сөздер: өзіндік оқу іс-әрекеті, «тайм-менеджмент» технологиясы, студенттің бюджет уақыты, педагогтардың кәсіби даярлығы, ЖОО-ның оқу-тәрбие үдерісі

MODEL OF SELF-ORGANIZATION OF EDUCATIONAL ACTIVITY OF STUDENTS IN THE
CONTEXT OF THE IMPLEMENTATION OF THE TECHNOLOGY "TIME MANAGEMENT"

Ye.N. Agranovich

PhD student

Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
email: elenkaagr@mail.ru

This article reveals the theoretical and methodological foundations of the problem of self-organization of students' educational activities, reveals the essence and structure of educational activities of university students, and defines the pedagogical capabilities of the time management technology in developing the skills of self-organizing educational activities of future primary school teachers. Based on an in-depth analysis, the author proposed a structural and informative model of the self-organization of students' learning activities, including theoretical and practical blocks, which define the goals, functions, principles, components of the self-organizing learning activities; criteria and indicators have been developed for the level of development of skills for self-organization of educational activities of future primary school teachers; components of the time management technology, forms of organization of educational activities that implement the principles of time management in practice are summarized, and time management tools for the rational organization of educational and extracurricular activities of bachelors of primary education are defined.

Key words: self-organization of educational activities, time management technology, students time budget, teacher training, educational process of the University

Поступила в редакцию 12.04.2019.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

С.К. Абильдина¹, Д.У. Байсалов², Ж.Б. Асетова³

^{1,2}педагогика ғылымдарының докторы, профессор

³6D010200-Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығының докторанты

^{1,3}Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

²И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Қырғызстан
email: akniet_22@mail.ru

Мақалада болашақ мұғалімдердің рухани мәдениетін қалыптастыру мәселесі бойынша өңделген ғылыми зерттеу нәтижелерінің бірі ұсынылады. Авторлар «педагог тұлғасы», «педагогтың рухани мәдениеті», «рухани мәдениетті қалыптастыру» түсініктерінің мазмұнын ашқан. Рухани мәдениетті авторлар тұлғаның рухани білімінен, бағыттылығы мен тәжірибесінен құралатын кәсіби маңызды сапа ретінде қарастырады. Аталмыш компоненттер болашақ мұғалімнің өзін-өзі дамытуда бағдар мен реттеуші болып табылады. Авторлар рухани мәдениет тұлғалық өзін-өзі анықтау, моральдық таңдау мен тұлғаралық өзара әрекеттестік жағдайларында көрініс табатынын сөз етеді. Сонымен қатар, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің рухани мәдениет деңгейін, педагогтың рухани мәдениет туралы түсініктерін, педагогтың рухани мәдениетін қалыптастыру жағдайларын анықтау мақсатында жүргізілген сауалнама нәтижелері қарастырылады.

Түйін сөздер: педагог тұлғасы, мәдениет, педагогтың рухани мәдениеті, рухани мәдениеттің қалыптасуы

Білім беру жүйесінде тұлға құндылығының идеясына, оның руханилығына, жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдығына негізделген жаңа педагогикалық үрдіс қалыптасуда.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамыту мемлекеттік бағдарламасының мақсат, міндеттері сапалы орта білім беруге тең қол жеткізуді қамтамасыз ету, зияткер, дене бітімі және рухани жағынан дамыған, табысты азаматты қалыптастыру, жоғары оқу орындарында білім алатын жастарды "Мәңгілік Ел" жалпыұлттық патриоттық идеясының рухани-адамгершілік құндылықтарын және салауатты өмір салты мәдениетін нығайтуға қатыстыру болып табылады [1; 2].

"Педагог" кәсіби стандартында бастауыш сынып педагогының тәрбиелеуші қызметі келесі біліктер мен дағдыларды қамтиды:

- педагогикалық әдеп ережелерін сақтайды, яғни білім алушылар тұлғасына сыйластықпен қарайды;
- білім алушылармен қарым-қатынаста демократиялық стильді ұстанады;
- жоғары әлеуметтік құндылықтарын, гуманистік педагогика идеяларының қолдауын көрсетеді;
- жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар жүйесіне қатысын көрсетеді және Қазақстанның ұлттық басымдықтарын есепке алу арқылы тәрбие үдерісін қалыптастырады;
- дискриминация, экстремизмнің кез келген түрлеріне қарсы тұру қабілетін көрсетеді, білім алушыларда басқа мәдениетке, басқа өмір салтына толерантты көзқарасты қалыптастырады;
- мәдени хабардарлықты, тілдік құзыреттілікті дамытады;
- білім алушылардың мәдени және тілдік қажеттіліктерін іске асыру үшін оңтайлы білім ортасын дамытуға қолдау көрсетеді [2; 31].

Осыған байланысты қазіргі заманғы білім беру жүйесі жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудегі оқу-тәрбие үдерісіне қажетті бойында рухани мәдениеті қалыптасқан жоғары білікті педагогтерге деген қажеттілікті бастан кешуде.

Мұндай жағдайда мұғалімнің жоғары оқу орнында алған кәсіби құзыреттілігі ғана емес, сонымен қатар оның адамгершілігі, рухани әлемі, рухани құндылықтары да маңызды, өйткені мектептегі тәрбие үдерісінің нәтиже көрсеткіші осы құндылықтарға байланысты.

Сондықтан алдымен мұғалімнің рухани мәдениетінің мәнін талдап көргеніміз жөн.

Ғылыми терминологияда мәдениет ұғымын ағылшын философы Э. Б. Тайлор енгізді. Тайлор мәдениеттің қоғамдық сипатын көрсетеді. Ол мәдениетті адамзаттың "жалпы жетілуі" ретінде түсінеді, оны адамның жоғары жетістігі деп санайды [3; 45].

Педагогикалық ғылымда мәдениет қоғамдық-тарихи үрдіске негізделген белсенді шығармашыл тұлғаны қалыптастыру құралы мен нәтижесі ретінде қарастырылады.

Мәдениет адамның материалдық және рухани танымындағы шығармашылық қызмет тәсілдерінің жиынтығы, сондай-ақ осы қызметтің нәтижесі болғандықтан, жеке тұлғаның рухани мәдениеті қоғам мәдениетінің көрінісі болып табылады.

Рухани мәдениет қоғам өмірінде гуманизм қағидатын іске асырудың көрсеткіші болып табылады. Адам рухани мәдениеттің субъектісі және объектісі болып табылады және қоғамның рухани мәдениетінің деңгейін өз құндылықтары, қажеттіліктері мен іс-әрекеттері арқылы көрсетеді. Сонымен қатар, қоғамның рухани мәдениетімен өзара қарым-қатынас жасай отырып, жеке тұлға өзінің рухани қажеттіліктерін дамытады, зияткерлік, адамгершілік мүдделерін қалыптастырады, рухани жетілу дәрежесін көрсетеді. Осы айтылғандардың бәрі руханилық деп аталады.

Теориялық талдау аясында "руханилық" және "рухани мәдениет" ұғымдарын қарастырайық. Ғылымда "руханилық" ұғымы адамды жалпыадамзаттық құндылықтар мен рухани мәдениетке қатынасының нәтижесі ретінде жиі қарастырылады.

Руханилық - жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды.

Зерттеушілер Б.А. Әрінова мен С.С. Гайбуллаевалар өз еңбектерінде рух – адам бойындағы өзек, ал руханилық – осы өзектің құрылымы болса, адамгершілік дегеніміз – ізгі қасиеттер жиынтығы. Жеке тұлғаның рухани дамуы тұлғаның әлеуеттік, адамгершілік құндылықтарының дамуы болып табылады. Руханилық жалпыадамзаттық, адамгершілік құндылықтарға бағытталғандықтан оның мазмұнын сүйіспеншілік, жауапкершілік, шыншылдық, қайырымдылық, мейірімділік және т.б. құрайды. Жалпы «Адам – Қоғам», «Адам – Әлем» қарым-қатынастары адамның дүниеге көзқарасының ғылыми ұстанымдарға негізделетінін көрсетеді. Өйткені, әлемді рухани-адамгершілікпен игеру процесі барысында адам болмысты өз құндылықтары негізінде қарастырады. Бұл қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстар тұлғаның сезімдеріне, қызығушылық ұмтылыстарына сәйкес келетін әлемге деген ерекше эмоционалдық реңге ие болатын қатынасты білдіреді [4;67].

Педагог тұлғасы ұғымының мәнін қарастыра отырып, оны педагогтың психикалық қасиеттерінің, құндылық бағдарларының, ынтасының, оның таңдауына әсер ететін мақсат, міндет, іс-әрекеті мен қарым-қатынасының құралдары мен тәсілдерінің жиынтығы ретінде анықтауға болады.

Философиялық әдебиеттегі тұлғаның рухани мәдениеті әдетте рационалды, эмоционалды – сезімтал және ерік сфераларының жиынтығы ретінде қарастырылады. Руханилықтың мазмұнын өмір мәнінің мәселесі құрайды [5; 41].

Г.П.Шевченконың педагогикалық зерттеулерінде рухани мәдениеттің келесідей: ақыл-ой; адамгершілік, эстетикалық, көркемдік; экологиялық, құқықтық және саяси компоненттері анықталды [6; 71].

Е.В.Михеева тұлғаның рухани мәдениетіне адамдардың білімін, сенімін, сезімдерін, қажеттіліктерін, қабілеттерін, ұмтылыстарын, мақсаттарын, өзін-өзі тануға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылысын жатқызады [7; 3].

Рухани мәдениет тұлғаның маңызды, негізгі сипаттамасы болып табылады. Ол тұлғаның таңдаған мақсаттары мен құндылықтарына ұмтылысы ретінде, рухани өмірге қабілеттілігі ретінде көрінеді. Мұғалім тұлғасының рухани мәдениеті өскелең ұрпақтың рухани қалыптасуының қажетті шарты болып табылады.

Сонымен қатар, Е.В.Михееваның пікірінше, тұлғаның бұл қабілеті динамикалы және потенциалды болып табылады, өйткені оны қалыптастыруға арнайы жасалған психологиялық-педагогикалық жағдайлар мен қажетті құрал-жабдықтарды талап етеді [7; 5].

Әр түрлі көзқарастарды, ғылыми идеялар мен тұжырымдамаларды салыстырмалы талдау рухани мәдениетті адамның психикасы мен мінез-құлқының сипаттамасы ретінде анықтауға мүмкіндік берді, ол тұлғаның интеллектуалды және эмоционалдық, адамгершілік және эстетикалық, сондай-ақ экологиялық идеялардың, сезімдері мен уайымдарының, ішкі ұстанымдарының тұтас жиынтығын білдіреді.

Осылайша, мұғалімнің рухани мәдениетін қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылады, ол өскелең ұрпаққа адам болмысының мәнін жауапкершілікпен түсінуге және ұғынуға көмектеседі.

Мұғалімнің қоғамдағы ерекше қызметі, оның кәсіби қызметінің ерекшелігі, қоғамның рухани өміріне ықпал етуде кең мүмкіндіктері оның жеке тұлғасының адамгершілік, рухани қасиеттеріне қойылатын талаптардың жоғары болуын талап етеді, әрине бұл болашақ мұғалімдердің руханилығын қалыптастыру және дамыту мәселелерінің ерекше өзектілігін көрсетеді.

Бүгінгі таңда білім алушылардың рухани өсуіне, рухани құндылықтарды меңгеруіне, адамгершілік өзін-өзі анықтауы үшін жауапкершілігіне, өзінің ішкі әлемін дамытуға кәсіби тұрғыда жағдай жасайтын болашақ мұғалімдерді дайындауға ерекше назар аудару маңызды болып отыр.

Осылайша, болашақ мұғалім тұлғасының руханилығы өскелең ұрпақтың руханилығын қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады.

Дей тұрғанмен, білім беру жүйесіндегі оң үрдістерге қарамастан, білім беруді ізгілендіруге байланысты, оқытудың тұлғалық-бағдарлы технологияларын жүзеге асыруда оқушылар мен студенттердің ішкі рухани әлемін рухани құндылықтар арқылы байытуға дұрыс көңіл бөлінбейді.

О.В. Гукаленко, Н.М. Борытко, Л.И. Божович, Н.В. Гавриленко, Н.А. Коваль, Д.Г. Левчук, Б.Т. Лихачев, В.Г. Маралов, В.Н. Руденко, Н.Е. Щуркова, В.Г. Александрова, В.Л. Бенин, Т.Т. Габуния, В.А. Слостенин және т.б. жеке тұлғаның рухани мәдениетін қалыптастыру шарттары мен жолдарын зерттеді.

Сондай-ақ, В. Л. Бенин, Л. Б. Соколовтың болашақ педагогтың рухани мәдениетін қалыптастыру мәселесіне арналған зерттеулері, студенттердің рухани мәдениеті, тұлғаның кәсіби маңызды сапасы ретінде, болашақ мұғалімнің педагогикалық өзін-өзі дамытудағы іс-әрекеттерінің реттеушісі және ішкі бағдарлары болатын рухани білімді, бағыттылықты және тәжірибені интеграциялайтынын растайды. Рухани мәдениет тұлғалық өзін-өзі анықтау, моральдық таңдау және тұлғааралық өзара әрекеттестік жағдайларында көрінеді [8; 55].

Отандық зерттеуші Д.К. Омаров: «Болашақ педагогтардың рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыру дегеніміз адамның табиғи жаратылысы мен арнайы ұйымдастырылған тәрбиелеу жүйесі негізінде тұлғаның рухани-адамгершілік санасын, сезімін, еркін, мінез-құлқын дамытуға бағытталған мақсатты, жүйелі, жоспарлы жүргізілетін оқу-тәрбие үрдісінің нәтижесі», - деп тұжырымдайды [9; 45].

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, мұғалімнің рухани мәдениетінің тұлғалық құрылымы үш компонентті құрайды:

1. Рухани білім.
2. Рухани құндылықтар (мұғалімнің рухани білім жүйесін тәжірибеде қолдану қабілетінің көрсеткіші ретінде).
3. Рухани құндылықтарды маңыздылығына қарай қалыптастыруға мүмкіндік беретін рухани жетілдіру [10; 28].

Осылайша, зерттеулердің теориялық талдауы бізге бастауыш сынып мұғалімінің рухани мәдениеті кәсіби қызметте өмірдің негізгі құндылықтарын игеру тәсілі ретінде, өзіндік құндылықтық кеңістікті құруға бағыттылықты айқындайтын сапа ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Аталмыш компоненттер негізінде студенттер тұлғасының рухани мәдениетін диагностикалауда біз оның қалыптасу деңгейлерін жіктеуді пайдаландық. Зерттеушілер студенттер тұлғасында рухани мәдениетінің қалыптасуының үш деңгейін бөледі:

1. Рухани мәдениеттің қалыптасуының жоғары деңгейі:
 - студенттерде рухани мәдениет, рухани құндылық бағдарлары, қоғамда белгіленген нормалар мен ережелер туралы білімдер жиынтығы бар;
 - рухани құндылықтардың олардың өмірі мен болашақ мамандығындағы рөлін сезінеді;
 - жоғары адамгершілік қағидаттарды басшылыққа алады;
 - рухани мәдениет ұғымы туралы дұрыс түсініктері бар;
 - өзіне және басқа адамдарға қатысты құндылықтық бағдарларға сәйкес әрекет ету қажеттілігін сезінеді;
 - студенттер өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылады;
2. Рухани мәдениеттің қалыптасуының орташа деңгейі төмендегі студенттерге тән:
 - жеке тұлғаның рухани мәдениетінің маңызды рөлін түсінеді, бірақ рухани мәдениет ұғымына және оның өмірдегі маңыздылығына қатысты өзіндік нақты қарым-қатынасы айқындалмаған;
 - олардың жеке басын қалыптастырудағы және болашақ маман ретінде қалыптасуындағы рухани мәдениеттің рөлін толық ұғынбаған және нақты айқын рухани нанымдары жоқ;
 - студенттер әрдайым белсенді емес, бірақ құндылықтар олардың өмір салты, рухани мінез-құлқы мен іс-әрекеттері болуы тиіс екенін түсінеді, бірақ оларды әрдайым күнделікті өмірде қолданбайды.
3. Төмен деңгей мына студенттерге тән:
 - рухани мәдениеттің мазмұны, құндылық бағдарлары, мінез-құлық нормалары мен ережелері туралы білімді нашар меңгерген;
 - рухани құндылықтар болашақ қызметтің тәжірибелік негізін құрайтынын нашар түсінеді;
 - тұлғаның рухани мәдениетінің болашақ өміріндегі маңыздылығын ұғынбайды;
 - өзін – өзі жетілдірумен жұмыс жасамайды [11; 121].

Зерттеу пәні бойынша болашақ бастауыш сынып мұғалімдері арасында сауалнама жүргізілді, оған 5В010200 - "Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі" мамандығының 3-4 курсынан 52 студент қатысты.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің рухани мәдениет деңгейін, педагогтың рухани мәдениет туралы түсініктерін, педагогтың рухани мәдениетін қалыптастыру жағдайларын анықтау мақсатында сауалнама өткізілді.

Төменде сауалнама сұрақтарының бір бөлігіне берілген жауаптардың талдауы көрсетілген.

Респонденттердің 9,6% - ы руханилықты сыртқы және ішкі әлемнің үйлесімі, өзімен және айналасындағылармен үйлесім ретінде түсінеді, студенттердің 19,2% - ы адамның жоғары мәдениетін, оның моральдық құндылықтарын руханилық деп санайды. Сауалнамаға қатысушылардың бір бөлігі (19,2%) руханилық - адамгершілік, мейірімділік, басқа адамдарға көмек көрсету немесе моральдық қағидаттар, сенімдер, жеке адамның құндылықтары деп санайды. Сауалнамаға қатысушы студенттердің басқа бөлігі (15,3%) руханилық - ар-ождан, абырой деп санайды. Қалған сауалнамаға қатысушылар (13,7%) руханилықтың негізін дін, яғни Жаратушыға сенім деп түсінеді. Респонденттердің шағын пайызы (11,5%) руханилық - бұл өнер, мәдениет деп санайды. 11,5% жауап жоқ, не түсіндіре алмады.

Сауалнамаға қатысушы студенттердің 38,6% - ы рухани мәдениет деп адамның адамгершілік тәжірибесін түсінеді. 28,8% - ы бұл тұлғаның дамуы мен тәрбиесінің деңгейі деп санайды. Қалған сауалнамаға қатысушылар (32,6%) бұл адамның рухани құндылықтарының деңгейі деп санайды.

Студенттердің 48,7% - ы өскелең ұрпақтың рухани мәдениетін қалыптастыру өзектілігін қолдайды. Респонденттердің 39,8% - ы сандық технологиялар мен интернеттің теріс әсеріне байланысты мәселе өзекті деп санайды. 11,5% - ы сұраққа жауап бермеді.

"Қазіргі заманауи студент жастардың рухани мәдениетінің деңгейін қалай бағалайсыз?" деген сұрақтың нәтижесі респонденттердің 23, 7% жауап беруге қиналатынын көрсетті, сұралғандардың 32% - ы жастардың рухани мәдениетінің қазіргі жай-күйін теріс бағалайды. Студенттердің тек 40,3% - ы, қазіргі жастардың өзін-өзі дамытуға деген белсенділігі мен ұмтылысына дәлел келтіре отырып оң бағалады. Респонденттердің 4% жауап бермеді.

"Сіздің ойыңызша, болашақ тәжірибелік іс-әрекетіңізде рухани құндылықтар қандай рөл атқарады?" деген сұраққа, көпшілігі (88,5%) болашақ тәжірибелік қызметтегі рухани құндылықтар өте маңызды, өйткені педагогикалық мамандық "адам-адам" жүйесіне жатады деп жауап берсе, 11,5%-ы сұраққа жауап беруге қиналды.

«Сіз өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі жетілдіруде қажеттілікті сезінесіз бе?» деген сұраққа, сауалнамаға қатысушы студенттердің 74,5% өзін-өзі дамытуға ұмтылатынын, 23,6%-ы қажеттіліктің жоқтығын, 1,9%-ы жауап бермеген.

Сауалнамаға қатысушылардың көпшілігі (57,6%) өздерінің рухани мәдениетінің деңгейі жеткіліксіз деп санайды, олар білім алушылардың рухани мәдениетін тәрбиелеуде оң үлгі бола алмайтынын көрсеткен, 26,9%-ы білім алушылардың рухани мәдениетін тәрбиелеуде үлгі бола аламыз деп санайды. Қалғаны (15,5%) сұраққа жауап беруге қиналды.

Студенттердің 61,5%-ы «Рухани мәдениет деңгейінің адамның материалдық жағдайына тәуелділігі» туралы сұраққа теріс жауап берді, олар материалдық жағдай рухани мәдениет деңгейіне әсер ете алмайды деп санайды. Студенттердің 34,7%-ы оң жауап берді, олар қазіргі қоғамда жоғары материалдық жағдайға ұмтылған адамдар белгілі бір құндылықтарды бұзуға мәжбүр болады деп санайды. Сондай-ақ, жауаптардың арасында төмен материалдық жағдай рухани өсу жолында кедергі болуы мүмкін деген пікір болды". Сауалнамаға қатысушылардың 3,8%-ы жауап бермеді.

Болашақ мұғалімдердің рухани мәдениетін қалыптастыру шарты ретінде респонденттердің 19,2%-ы әдебиетті зерделеуді, кітап оқуды негізі шарт ретінде атап көрсетеді. Студенттердің 26,9% ы рухани мәдениетті қалыптастыру шарты ретінде театрларға, мұражайларға баруды, яғни мәдени баюды айтады. Респонденттердің 28,8%-ы рухани мәдениетті қалыптастыру үшін оқытушылармен қарым-қатынас маңызды деп жауап берді (16,4%), ата-аналармен (12,4%). Ал респонденттердің 19,4%-ы өзінің рухани мәдениетін мамандықты игеру барысында, яғни білім алу үдерісінде қалыптасады деп есептейді, 5,7%-ы рухани мәдениетті қалыптастыру шарты ретінде дінді көрсетеді.

Осылайша, сауалнама нәтижелері келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

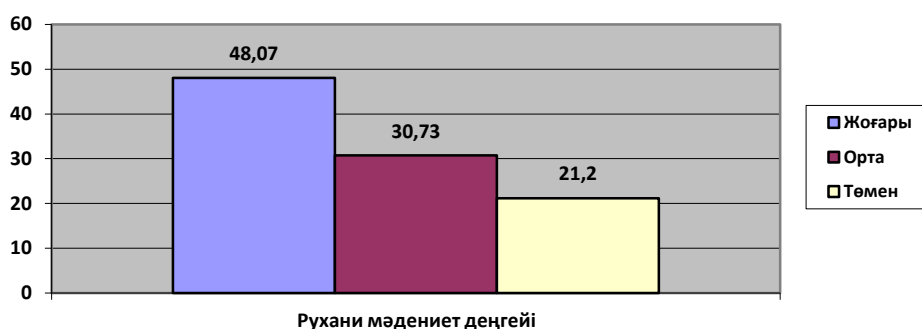
Рухани мәдениет туралы түсініктердің қалыптасуының жоғары деңгейі бойынша көрсеткіш сауалнамаға қатысушы студенттердің 48,07% құрады. Олар бұл құндылықтар олардың өмір салтының негізін құрайтынын түсінеді. Өз өмірінде жоғары адамгершілік принциптерді басшылыққа алады, тұрақты рухани наным-сенімдері бар, рухани мәдениет ұғымын дұрыс түсінеді. Бұл

студенттер өздерінің рухани құндылықтарын байытуға ұмтылады. Өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі жетілдіру - оларға тән қажеттілік.

Орта деңгейлі сауалнамаға қатысушы студенттер 30,73%-ды құрады, олар тұлғаның рухани мәдениеті туралы рухани білімнің маңызды рөлін түсінеді, бірақ рухани мәдениет ұғымына өзінің қатынасын және оның кәсіби өміріндегі маңыздылығына өз көзқарасын айқындамаған.

Сауалнамаға қатысушы студенттердің 21,2%-ы төмен деңгейде, бұл рухани мәдениеттің мазмұны туралы білімдерінің төмен нәтижесін көрсетті. Бұл студенттер рухани мәдениет болашақ кәсіби қызметтің негізін құрайтынын нашар түсінеді, олар өміріндегі рухани мәдениеттің маңыздылығын түсінбейді, өздерін жетілдіруге ұмтылмайтынын көрсетті. Бұл студенттер диплом үшін оқиды. Олардың көпшілігі материалдық игіліктерді қолдайды. Жүргізілген сауалнама нәтижелерінің диаграммасы төмендегі суретте берілген.

Диаграмма 1

Қорытындылай келе, жоғары білім беру жүйесінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің рухани мәдениетін келесі педагогикалық шарттарды іске асыру арқылы қалыптастыруға болады:

1) оқытушылардың рухани әлеуеті жоғары педагогикалық мәдениетті тасымалдаушы ретінде, себебі болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің рухани мәдениетін қалыптастыру үшін ең алдымен оларды даярлайтын педагог мамандардың біліктілігін арттыру, яғни олардың бойында қалыптастырылатын феномен бойынша білімдерін, іскерліктерін қалыптастырып, дағдыларын жетілдіру;

2) студенттерді оқыту жеке тұлғаға бағытталған технологиялар, яғни проблемалық, диалогтық оқыту технологиялары, сыни ойлауды дамыту стратегиялары негізінде жүргізілуі тиіс.

3) руханилықты қалыптастыру мен дамыту кезеңдерінде өзара бір-бірімен байланысты іс-әрекеттік, мәдениеттанушылық тұғырларына сүйену.

4) рухани мәдениеттің негізгі ұғымдарын, мұғалімнің рухани даму үдерісінің ерекшеліктерін ашатын пәндерді оқыту, яғни болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлау барысында білім мазмұнына өзгеріс енгізу, яғни, оларды кәсіби даярлауда аталған мәселе бойынша арнайы элективті курстар енгізу.

5) болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлауда оқытылатын психологиялық-педагогикалық пәндердің мазмұнына өзгерістер мен қосымшалар енгізу, яғни олардың мазмұнына қалыптастырылатын феномен туралы мағлұматтар енгізу.

6) тәрбие шараларын ұйымдастыруда рухани мәдениетті қалыптастырудың мәселелерін үнемі ескеру және назарда ұстау, яғни, жоғары оқу орнындағы тәрбие шараларын және пәндер бойынша қосымша жұмыстарды ұйымдастыруда рухани мәдениет мәселесін жұмыс мазмұнына енгізу арқылы болашақ бастауыш сынып мұғалімінің рухани мәдениетін қалыптастыруда кешенділікті қамтамасыз ету.

7) болашақ бастауыш сынып мұғалімінің рухани мәдениетін қалыптастыру үдерісін ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды ескере отырып жүзеге асырған жөн.

Аталмыш педагогикалық шарттар жүйесі болашақ мұғалімнің кәсіби-маңызды тұлғалық қасиеттерін дамытуға, теориялық білімдерін, практикалық іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыруға және кәсіби мотивтерін нығайтуға тиімді ықпал етеді деп пайымдаймыз. Демек, болашақ мұғалімдердің рухани мәдениетін қалыптастырудың тиімділігі ЖОО-ның педагогикалық үдерісін ұйымдастыру шарттары оның мазмұны мен қалыптасатын сапаның мәніне қаншалықты сәйкес болуына байланысты болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // <http://control.edu.gov.kz/ru/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-na-2011-2019-gody>
2. «Педагог» кәсіби стандарты // <http://atameken.kz/uploads/content/files/B3.pdf>.
3. Joan Leopold. Culture in Comparative and Evolutionary Perspective: E. B. Tylor and the Making of Primitive Culture. Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1980.
4. Әрінова Б.А., Гайбуллаева С.С. Қазақ ағартушыларының еңбектеріндегі рухани-адамгершілік құндылықтардың гумандық сипаты // Менеджмент в образовании. -2015.-№2. – Б. 66-69.
5. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - 6-е изд., стер. - М.: Академия, 2010. - 208 с.
6. Боброва М. С. Духовно-нравственное становление студента в образовательном процессе вуза: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / М. С. Боброва. - СПб., 2005. - 19 с.
7. Михеева Е.В. Формирование духовной культуры как доминанты профессионального мастерства воспитателя // Научное сообщество студентов: междисциплинарные исследования. - сб. ст. по мат. II междунар. студ. науч.-практ. конф. - №3. 2012.// <http://sibac.info/sites/default/files/conf/file/stud> (дата обращения: 01.04.2019).
8. Илларионова Л.П. Формирование духовно-нравственной культуры учителя в системе непрерывного педагогического образования: Дисс. докт. пед. наук. - М., 2002.// <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-duhovnoy-kultury> (дата обращения: 02.04.2019).
9. Омаров Д.К. Болашақ педагогтардың рухани-адамгершілік мәдениетін қалыптастыруда мұражай материалдарын пайдалану: PhD фил. докт. дис. - Қызылорда, 2016.- 153б.
10. Кинитаева Д.Н. Духовно-нравственное формирование студентов в технических вузах Казахстана: Дисс. канд. пед. наук. - М., 2005 // <http://www.dissercat.com/content/dukhovno-nravstvennoe-formirovanie-studentov-v-tekhnicheskikh-vuzakh-kazakhstan> (дата обращения: 02.04.2019).
11. Таутенбаева.А. Жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үдерісінде студенттердің ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру. Автореферат. дисс. пед.ғ. к. – Алматы. 2009.

ФОРМИРОВАНИЕ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

С.К. Абыльдина¹, Д.У. Байсалов², Ж.Б. Асетова³

^{1,2}доктор педагогических наук, профессор

³докторант специальности 6D010200 – Педагогика и методика начального обучения

^{1,3} Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

² Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева, Кыргызстан

email: akniet_22@mail.ru

В статье представлен один из результатов научного исследования по формированию духовной культуры будущих учителей. Авторы раскрывают содержание понятий «личность педагога», «духовная культура педагога», «формирование духовной культуры». Духовную культуру авторы рассматривают как профессионально значимое качество личности, включающее духовные знания, ценности и опыт. Данные компоненты являются ориентиром и регулятором в саморазвитии будущего учителя. Авторы убеждены, что духовная культура проявляется в ситуациях личностного самоопределения, морального выбора и межличностного взаимодействия. Представлены результаты анкетирования будущих учителей начальных классов с целью определения уровня духовной культуры, понимания ими духовной культуры, условий формирования духовной культуры педагога.

Ключевые слова: личность педагога, культура, духовность, духовная культура педагога, формирование духовной культуры

**FORMATION OF SPIRITUAL CULTURE OF FUTURE TEACHERS OF PRIMARY CLASSES
IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION**

S.K. Abildina¹, D. Baisalov², Zh.B. Asetova³

^{1,2}Dr. Sci. (Pedagogy), Professor

³ PhD student of the specialty 6D010200 - Pedagogy and methods of elementary education

^{1,3}Karaganda State University named after E.A. Buketov

²Kyrgyz State University named after I. Arabaev, Bishkek, Kyrgyzstan

email: akniet_22@mail.ru

The article presents one of the results of scientific research related to the development of the problem of the formation of spiritual culture of future teachers. The authors disclose the content of the concepts “teacher’s personality”, “teacher’s spiritual culture”, and “the formation of spiritual culture”. Authors consider the spiritual culture of a student to be a professionally significant quality of a person, integrating spiritual knowledge, orientation and experience. These components serve as an internal guideline and regulator of actions and actions in the pedagogical self-development of the future teacher. The authors claim that spiritual culture is manifested in situations of personal self-determination, moral choice, and interpersonal interaction. The article presents the results of a survey of future primary school teachers to determine the level of spiritual culture, their understanding of spiritual culture, the conditions of formation of the teacher’s spiritual culture.

Keywords: *teacher’s personality, culture, spirituality, teacher’s spiritual culture, formation of spiritual culture*

Редакцияға 10.04.2019 қабылданды.

РЕАЛИЗАЦИЯ ИНДИВИДУАЛИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Н.А. Завалко¹, С.Г. Сахариева², Н.Н. Радченко³

¹ д.п.н., профессор, ^{2,3} к.п.н., доцент

^{1,2,3} Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан, email: sakhariyeva@mail.ru

В статье представлены данные констатирующего эксперимента по реализации принципа индивидуализации обучения детей. Описана сконструированная авторами и внедренная в образовательный процесс дошкольной гимназии система работы, представленная в виде целевого, содержательного, операционального и оценочного компонентов. Система направлена на реализацию индивидуализации обучения дошкольников, создание условий для развития сущностных сил личности. Акцент сделан на эффективное формирование готовности детей к обучению в условиях многоступенчатого образования.

Ключевые слова: индивидуализация обучения, дошкольник, система дошкольного обучения, детская дошкольная гимназия, педагогические условия

Инновационные процессы в социально-экономической и политической жизни современного казахстанского общества ставят систему образования перед необходимостью пересмотра традиционных и поиска новых подходов к развитию личности, её активности и творческого потенциала, успешной адаптации в современном конкурентном мире. Модернизация образования касается всех его ступеней, и в первую очередь, дошкольного воспитания, где реализация принципа индивидуализации приобретает особое значение. На современном этапе в Казахстане также большое место отводится овладению английским языком, в русле реализации идеи трехъязычия, а коммуникативная компетенция выступает в роли интегративной модели, ориентированной на достижение практического результата в овладении языком. При обучении дошкольников иностранному языку основной упор делается на общение на этом языке. Следовательно, обучение иностранному языку должно быть организовано так, чтобы оно было подобно процессу естественной коммуникации. Только в этом случае будет возможен перенос сформированных навыков и умений в реальные условия. Разумеется, процесс обучения нельзя сделать полностью подобным общению, поскольку дети не имеют возможности общения в естественной языковой среде.

Предпринятый в нашем исследовании анализ состояния практики подготовки педагога (воспитателя и преподавателя английского языка) к реализации индивидуализации процесса обучения с достаточной убедительностью показал, что, несмотря на многократные попытки ученых усовершенствовать деятельность различных ступеней системы образования в этом направлении (О.А. Абдуллина, Ю.К. Бабанский, В.П. Беспалько, А. А. Вербицкий, В.И. Горовая, Е.Е. Кравцова, Ю.П. Кулюткин, М.И. Махмутов, А.Б. Орлов, В.А. Сластенин, Н.Ф. Талызина, У.В. Ульянова, И.Унт, А.П. Усова, Т.И. Шамова и др.), в ней по-прежнему обнаруживаются существенные недостатки. Сказанное подтверждается полученными нами в ходе констатирующего эксперимента данными, которые подвергнуты количественному и качественному анализу. С использованием различных методов: наблюдение, анкетирование, беседа и др. изучались возможности педагогов в реализации индивидуализации и дифференциации обучения. Оценка использования педагогами индивидуального и дифференцированного подхода к детям с разным исходным уровнем развития и готовности к обучению производилась по следующим показателям:

- разнообразие и вариативность способов педагогического воздействия на дошкольников с учетом разных уровней готовности к обучению и достижений в различных видах деятельности;

- умение педагога создавать детям условия для свободы самостоятельных действий, постоянно расширять область применения самостоятельности с учетом возможностей старших дошкольников и перспективы их школьного обучения;

- умение педагога создавать положительную атмосферу взаимодействия с детьми (вызвать желание детей идти на доверительный контакт с педагогом; учитывать интересы и потребности детей; направлять детей на инициативные, результативные действия, творчество и др.);

- использование воспитателем дифференцированной педагогической оценки, имеющей гуманно-личностную окрашенность и стимулирующей самостоятельность детей, их творческие проявления, веру в свои возможности. Изучение дифференцированного подхода педагогов к детям –

старшим дошкольникам – осуществлялось в процессе наблюдений и анализа занятий и организации «свободной» деятельности детей на базе дошкольных учреждений г. Усть-Каменогорска Восточно-Казахстанской области.

В результате проведенных наблюдений обнаружена преобладающая тенденция к преимущественно фронтальной организации работы педагогов с детьми без достаточной дифференциации. Так, из 145 просмотренных занятий в 98% из них преобладала фронтальная организация дошкольников, без учета отдельных групп детей, имеющих разные возможности с учетом перспективы школьного обучения. Анализ дифференцированного подхода педагогов к детям с позиции 2-х первых показателей свидетельствует, что преобладающим является построение учебно-воспитательной работы в детском саду, рассчитанное на усредненное отношение воспитателя к детям без учета уровней их развития, в 75% случаев не обеспечивалась близкая и понятная мотивация деятельности, побуждающая детей к проявлению самостоятельности, инициативы. Воспитателем дифференцированно не определялся объем и характер работы детей, испытывающих нерешительность и затруднение в решении задач деятельности как на занятиях (83%), так и в «свободной» деятельности (93%). Изучение особенностей дифференцированного подхода воспитателя к детям старшего дошкольного возраста показало наличие излишней регламентации детской деятельности, нацеленность воспитателя на исполнительский характер, без учета деятельности, стимулирование детей к простому воспроизведению образца, без учета интересов и возможностей самостоятельного осуществления задач детьми с разными уровнями готовности к обучению [1].

Нами был проведен опрос 142 педагогов подготовительных групп детских садов. Необходимость дифференцированного подхода осознают большинство педагогов детского сада (93%), но только (18%) респондентов указали на отсутствие трудностей в осуществлении индивидуализации обучения. При этом 82% опрошенных назвали различные затруднения в его осуществлении: для 49% педагогов было сложно определить содержание индивидуального подхода в обучении дошкольников, для 20% трудности подхода состояли в организации игр, для 16% - в организации трудовой и учебной деятельности детей. До 63% педагогов указали на сложности в гибком применении индивидуализации обучения с учетом развития детей и специфики разных видов деятельности. Ряд педагогов отметили, что не могут найти индивидуальный подход к детям с более высоким, чем у других детей, уровнем развития [1]. Многие указывают на трудности построения этого подхода с отстающими в развитии детьми. Практически все подчеркивали недостаток собственных знаний и соответствующей педагогической литературы.

Анализ республиканского базисного учебного плана и программ деятельности дошкольного учреждения показал, что главная цель традиционного дошкольного образования - обеспечить усвоение дошкольниками определенного круга умений, знаний, навыков, которые им понадобятся при переходе в школу и в дальнейшей жизни. Сущность методов традиционного воспитания в дошкольном учреждении определяется тремя составляющими: показ, объяснение, контроль. Безусловно, реализация методов зависит от личностных особенностей каждого педагога, степени его такта, культуры, таланта. От этого, разумеется, будет меняться эффективность методов, но суть их остается неизменной, все это лишь варианты иллюстративно-объяснительного метода, рассчитанного на организацию учебной деятельности воспроизводящего типа.

Целью формирующего эксперимента, проводимого на базе детской дошкольной гимназии № 1 г. Усть-Каменогорска, было создание системы работы, направленной на реализацию индивидуализации обучения дошкольников, создание условий для развития сущностных сил личности, эффективное формирование готовности дошкольников к обучению в условиях многоступенчатого образования. Для достижения цели была составлена долгосрочная комплексная программа совместной деятельности ученых университета, сотрудников дошкольной гимназии и педагогов лицея при ВКГУ. В опытно-экспериментальной работе дошкольной гимназии была внедрена система целостного образовательного процесса, оптимизированная на реализацию разработанной нами модели готовности дошкольника к обучению. Основными функциями научно-методического обеспечения опытно-экспериментальной работы были: моделирование всей системы работы дошкольной гимназии и лицея при университете; планирование деятельности в целом и по отдельным направлениям (цели, этапы, исполнители, ресурсы); организация (выбор структуры объектов и субъектов, реализация их взаимодействия и взаимоотношений); координация (регулирование и коррекция); стимулирование деятельности педагогов и детей; контроль за ходом эксперимента.

Система формирования готовности дошкольников к обучению в школе представлена целевым содержательным, операционным и оценочным компонентами. Работая над программой гимназии, мы изучили методические рекомендации Н. Л. Коротковой и Н. А. Михайленко [2, 3] и взяли на вооружение то, что соответствовало нашей экспериментальной программе. Занятия по математике ввели по методике Л. С. Метлиной [4], начиная с младшей группы (1 час в неделю), в средней старшей и подготовительной — 2 часа в неделю. Помимо математики в младшей группе проводились занятия сенсорных игр, а начиная со средней группы — основ логики. В старшей группе они чередовались с геометрией. С 4-х лет дети гимназии по учебному плану обучаются чтению. В своей работе педагоги-воспитатели использовали методику Д. Б. Эльконина [5], которая сразу продемонстрировала свою эффективность. В старшей и подготовительной группах введено письмо.

Цель уроков — развить, укрепить детскую руку, пальчики сделать ловкими и послушными, подготовить ребёнка к каллиграфическим упражнениям, минуя само письмо. Значение предмета «Мир вокруг нас» заключается в необходимости сохранить и поддержать восприятие мира как единого целого, оставшееся у ребёнка с младенческих лет. «Мир вокруг нас» чередуется с этикой. В курс входят разделы: «Этика общения», «Этика отношений с окружающими», «Этика отношений в коллективе». Занятия по обеспечению безопасности жизни учат правильно вести себя в сложных условиях, оказывать первую медицинскую помощь, заботиться о своем здоровье.

Едва ли не основной причиной серьезных неудач первоклассников на уроках письма и чтения является слабое развитие устной речи. Учитывая это, мы стали планировать занятия по родному языку и литературному развитию. Одна из основных наших задач сформулирована так: литературное развитие через театральную педагогику. Искусство живого действия доступно детям дошкольного возраста и легко осваивается при заинтересованном и творческом отношении к их обучению и воспитанию. Представляя тот или иной персонаж в различных ситуациях, ребята огорчаются, радуются, сердятся — эмоционально осваивают мир отношений и формы и их проявления, что способствует глубокому пониманию текста литературного произведения. В гимназии большое внимание уделяется предметам эстетического цикла: литературе, музыке, пению, фольклору. Темы занятий сливаются и создают единый образ. Если по литературному развитию взята тема «Казахский фольклор», где ребята знакомятся с богатством его жанров, то на уроках пения они учат колыбельные, игровые песни. На уроках ритмики знакомятся с элементами танцевальных движений, на занятиях слушания музыки знакомятся с песенным богатством народного творчества, со звучанием народных инструментов. В качестве самостоятельной дисциплины мы ввели экономику, используя книгу И. Ф. Шведовой «Экономическая азбука для детей и взрослых» [6]. Используются путешествия, викторины, КВН, шоу-игры и занятия, требующие мыслительной активности, умения рассуждать, анализировать, делать выводы. Психологами установлено, что творческое воображение, фантазия начинают развиваться у человека с 3-5-ти и достигают наибольшей силы в возрасте 10-12 лет. Поэтому возникает необходимость в раннем обучении творчеству, формировании мышления. Проблема состоит не в поиске одаренных от природы гениев, а в целенаправленном формировании творческих способностей каждого ребёнка. В нашей экспериментальной работе мы активно использовали ТРИЗ — теорию решения изобретательских задач [7-10].

В результате проводимой в дошкольной гимназии работы повысился уровень общения детей и взрослых, обогатились знания об окружающем мире. Детям посильны методы мозгового штурма, синектики, морфологического анализа. Они стали активнее, раскрепощеннее, увереннее в своих собственных силах. Каждый день дети разрешают проблемы, отвечают на вопросы: Как? Откуда? Зачем? Для чего? Чем можно заменить? Чем хорошо? Чем плохо? Чем полезен? Чем неудобен? Что делать? Как быть, если? Дети делают попытки доказывать аргументировано и предлагать свои возможные варианты ответов. Серьезное место в нашей работе занимает организация деятельности по интересам как эффективное средство формирования у дошкольников самостоятельного, нестандартного подхода к процессу творчества. В дошкольной гимназии были организованы такие клубы, как «Эрудит», «Природа и фантазия», «Хозяюшка», «Радуга», «Воспитание здорового ребёнка», «Каблuchок», «Сказка». Все они подчинены единой цели — предоставить возможность всем детям без исключения для занятий любимым делом, вселить в каждого веру в свои силы, способности. Группы скомплектованы на основе разновозрастного принципа из детей от 5 до 7 лет. Клубы работают во второй половине дня, после сна: это период, когда ребёнок наиболее продуктивен, его деятельность протекает творчески, с большим интересом. Однако и здесь мы учитываем настроение, желание, т.к. бывает, что дети устают, не проявляют интереса к деятельности. В такие минуты ведущие предлагают им заняться другими делами: поиграть или послушать любимую музыку. Опираясь на интересы детей, позволяем одному ребёнку посещать разные клубы,

учитывая сочетаемость видов деятельности, когда малоподвижная работа чередуется с насыщенными движениями, например, изостудия и клуб танца «Каблучок» или деятельность в клубе «Эрудит» сочетается с участием в работе клуба «Природа и фантазия». С учетом того, что интересы у многих детей неустойчивы, клубная работа дает возможность перейти из одного объединения в другое, пока ребёнок сам не определит для себя любимое дело.

Таким образом, реализация принципа индивидуализации обучения в условиях дошкольной гимназии позволила создать особую среду, ориентированную на раскрытие сущностных сил личности всех субъектов образовательного процесса.

Список литературы

- 1 Завалко Н.А. Теория и практика индивидуализации процесса обучения в многоступенчатой системе «детский сад-школа-вуз». Дис...докт. пед. наук. Барнаул, 2000. - 356 с.
- 2 Короткова Н., Михайленко Н. Организация сюжетной игры в детском саду. М.: Линка-Пресс, 2009. - 96с.
- 3 Короткова Н., Михайленко Н. Как играть с ребенком? М.: Линка-Пресс, 2015. – 176 с.
- 4 Метлина Л.С. Математика в детском саду. М.: Просвещение Год:1984. – 255 с.
- 5 Эльконин Д. Психология игры. М.: Владос, 1999. - 360 с.
- 6 Шведова И.Ф. Экономическая азбука для детей и взрослых. М., 1992. – 245 с.
- 7 Сидорчук Т.А. Технология обучения дошкольников умению решать творческие задачи.-Ульяновск, 2006.-123 с.
- 8 Сидорчук Т.А. Методы развития воображения дошкольников. Ульяновск, 2007. – 128 с.
- 9 The problem of individualization in the modern mass school <https://testmyprep.com/subject/psychology/the-problem-of-individualization-in-the-modern>
- 10 Price-Mitchell M. How Kids Learn to Take Initiative and Overcome Challenges. Roots of Action. URL: <https://www.rootsofaction.com/take-initiative-kids>

IMPLEMENTATION OF INDIVIDUALIZATION OF EDUCATION OF PRESCHOOLERS IN MODERN CONDITIONS

N.A. Zavalko¹, S.G. Sakhariyeva², N.N. Radchenko³

¹ Dr. Sci (Pedagogy), Professor

^{2,3} Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor

^{1,2,3} East Kazakhstan State University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
email: sakhariyeva@mail.ru

The article presents the data of the ascertaining experiment on the implementation of the principle of individualization of education, describes the system of work designed by the authors and implemented in the educational process of preschool gymnasium, presented in the form of target, meaningful, operational and evaluation components and aimed at the implementation of individualization of preschool education, creating conditions for the development of the essential forces of the individual, the effective formation of their readiness for learning in a multi-stage education.

Key words: *individualization of education, preschooler, preschool education system, preschool gymnasium, pedagogical conditions*

ЗАМАНАУИ ЖАҒДАЙЫНДА МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ОҚЫТЫЛУЫН ДАРАЛАНДЫРУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Н.А. Завалко¹, С.Г. Сахариева², Н.Н. Радченко³

¹ п. ф. д., профессор, ^{2,3} п. ф. к., доцент

^{1,2,3} С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ., Қазақстан
email: sakhariyeva@mail.ru

Мақалада білім беруді дербестендіру қағидасын іске асыру бойынша анықтамалық эксперимент туралы мәліметтер келтірілген, авторлармен құрастырылған және мектепке дейінгі гимназияның білім беру процесінің жұмыс жүйесіне енгізілген, мектепке дейінгі балаларды оқытуды дербестендіруді іске асыру нысаналы, маңызды, жедел және бағалау компоненттері түрінде ұсынылған, тұлғаның маңызды күштерін дамыту үшін

жағдай жасау, көп сатылы білім беру жағдайында олардың оқуға дайындығын тиімді қалыптастыру сипатталған.

Түйін сөздер: оқытуды дараландыру, мектеп жасына дейінгі бала, мектепке дейінгі білім беру жүйесі, мектепке дейінгі балалар гимназиясы, педагогикалық шарттар

Поступила в редакцию 13.03.2019.

ОРГАНИЗАЦИЯ ИНДИВИДУАЛЬНО-ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ

А.Н. Саржанова¹, Г.С. Квасных²

^{1,2} к.п.н.

^{1,2} Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан, email: tmndo@mail.ru

В статье представлена история развития проблем индивидуализации и дифференциации. Описаны признаки индивидуально-дифференцированной системы обучения чтению. Предлагается содержание, формы и приемы работы по индивидуально-дифференцированному обучению детей чтению на начальном этапе. Представлено содержание разработанной индивидуально-дифференцированной системы. В зависимости от уровня развития навыка чтения учащихся предлагаются индивидуальные и дифференцированные задания. Упражнения составляются по степени их сложности с целью постепенного продвижения учащихся в процессе обучения.

Ключевые слова: *дифференциация, индивидуализация, навык чтения, разный уровень дошкольной подготовки, индивидуально-дифференцированная система.*

Процесс обучения чтению является одним из главных на начальной ступени образования, играющий огромную роль в личностном развитии учащихся. Процесс формирования навыка чтения как одного из видов речевой деятельности в начальных классах – сложный и трудный для младшего школьника процесс, состоящий из ряда лингвистических, психофизиологических действий, требующих волевых и физических усилий для формирования читательской деятельности. От успешности формирования навыка чтения зависит конечный результат обучения в начальных классах. С помощью чтения у учащихся развивается речь, расширяются и углубляются представления об окружающем мире. Вместе с тем формирование и совершенствование навыка чтения требует от учителя знание психофизиологических особенностей каждого ребенка, а также путей создания условий для обучения чтению в разноуровневом классе. Разный уровень дошкольной подготовки требует выбора адекватной условиям разноуровневого класса методической системы обучения чтению, в качестве которой гипотетически была выбрана методика уровневой дифференциации, требующая личностного подхода в процессе обучения, обеспечивающая развитие личности ученика, исходя из его индивидуальных особенностей [1].

В условиях реализации данного подхода особую значимость приобретает принцип индивидуализации, который мы рассматриваем в тесной связи с дифференциацией.

В учебной программе по обучению грамоте в разделе «Педагогические подходы к организации учебного процесса» рекомендуется использование «...индивидуально-дифференцированного обучения (согласно потребностям ученика через формирующую оценку), парной, групповой деятельности учащихся и работы всего класса» [2].

Проблема индивидуализации и дифференциации в процессе обучения всегда признавалась методистами одной из сложнейших проблем, так как в условиях класса ее решение представляется крайне трудным. Проблемой дифференциации занимались такие ученые, как В.М. Осмоловская [3], Б.А. Богуславская [4], А.Н. Конев [5], М.Ж. Жадрина [6], и другие. Проблему индивидуализации рассматривали А.А. Бударный [7], И. Унт [8] и другие ученые.

К решению данной проблемы ученые подходили по-разному:

- дифференциация методов обучения в соответствии с возрастными психологическими особенностями (Ушинский К.Д.);
- разный объем материала для чтения по степени его трудности (Толстой Л.Н.);
- группировка учащихся на основе их способностей к учению, их эмоциональных и волевых качеств (Бударный А.А. и др.);
- группировка учащихся по уровню умственного развития, обученности, познавательных интересов (А.Н. Менчинская, С.В. Алексеев);
- учет индивидуальных особенностей не каждого учащегося, а группы учащихся, обладающих примерно сходными особенностями (И. Унт и др.).

Зарубежные ученые особое внимание уделяют дифференцированному обучению, учитывающему индивидуальные различия, используя дифференцированные инструкции при обучении [9].

В зарубежных школах данная проблема успешно решается за счет определенных условий в организации обучения. Решение индивидуализации обучения в школах Казахстана еще представляет одну из сложных и не до конца решаемых проблем. Она рассматривается в процессе обучения как одноразовое средство или смешивается с решением проблемы дифференциации обучения.

Таким образом, ученые рассматривали индивидуализацию в отрыве от дифференциации обучения, либо подменяли одно понятие другим, что создавало определенные трудности в ее реализации.

В настоящее время проблема уровневой дифференциации в обучении приобретает особую актуальность, так как позволяет создавать оптимальные условия для развития индивидуальных способностей учащихся.

Организацию индивидуально-дифференцированного обучения эффективно осуществлять через использование индивидуально-дифференцированной системы обучения чтению.

В основе индивидуально-дифференцированной системы обучения чтению лежит дидактическая идея Ж.У. Кобдиковой [10], которая считает, что подлинной основой индивидуализации обучения является сочетание внешней и внутренней дифференциаций. Под внешней дифференциацией нами понимается деление учащихся на микрогруппы по уровню сформированности навыка чтения. Под внутренней дифференциацией – разноуровневая система заданий по чтению. Индивидуальный подход в условиях массового обучения является основным принципом обучения, а дифференциация – формой обучения, которая позволяет реализовать данный принцип и обеспечить контроль за продвижением каждого ученика из одной группы в другую.

Разработка индивидуально-дифференцированной системы обучения чтению потребовала изучения лингвистических, психофизиологических особенностей формирования навыка чтения с тем, чтобы осуществлять личностно-дифференцированный подход к каждому ребенку с учетом индивидуальных особенностей детей. Читательская деятельность человека находится в прямой зависимости от внимания, мышления, памяти, которые выступают в качестве психологических механизмов формирования навыка чтения. Раскрытию данной зависимости посвящены труды психологов и педагогов, в которых содержится анализ психологического, психофизиологического содержания процесса чтения и психических функций, обеспечивающих реализацию операций процесса чтения (Н.А. Бернштейн, А.Р. Лурия, Т.Г. Егоров, А.Н. Корнев, Дубровинская Н.В. и др.).

Чтение принадлежит к числу сложнейших психофизиологических процессов и осуществляется при взаимодействии ряда механизмов или факторов, главными из которых становятся: 1) зрительное опознание графических элементов текста, то есть букв, их сочетаний, слов и др.; 2) определение букво-звуковых соответствий; 3) воссоздание звукового облика слова по его графической модели. Зрительное восприятие слова своей графической конфигурацией возбуждает в зрительно-нервном аппарате импульсы, которые поступают в центр головного мозга и опознаются, расшифровываются (декодируются), соотносятся с хранящимися в памяти ребенка эталонами (графическими образами букв). «Механизм чтения складывается из системы многих ориентаций, и более всего зрительного порядка... Через зрительные опознания букв, буквосочетаний и отдельных слов идут сигналы в те разделы мозга, где хранятся знания, сведения, эталоны, образцы букв, об их связях со звуками, способами обозначения отличительных признаков звуковых вариантов разных фонем» [11]. Вследствие воздействия буквы на зрение, а звука на слух возникает возбуждение в зрительном, слуховом и двигательном центрах мозга. Между этими центрами устанавливается связь, благодаря которой восприятие буквы вызывает представление соответствующего звука. Этот механизм для человека, впервые приступающего к чтению представляет определенную трудность. Ему необходимо освоить конкретное соотношение графических символов с их звуковыми соответствиями, научиться озвучивать групповые соединения графических символов в системе языка.

В задачи ребенка, приступающего к обучению чтению, входит сложный процесс преобразования букв в звуки, звуковые формы слова, предложения. Речевые органы совершают микродвижения сразу после того, как зрительный импульс поступил в головной мозг. Процесс декодирования графической (буквенной) модели читаемого слова включает в себя несколько операций, число которых зависит от степени сформированности навыка чтения учащихся. Операции для не читающего ребенка начинаются с опознания конфигурации буквы, слога, их перевода в

звучание; для читающего – процесс декодирования может начинаться непосредственно с опознания целой структуры слога или целого слова.

«Известно, что любые недостатки речи ограничивают общение ребенка со сверстниками, могут привести к неуспеваемости по многим предметам, отрицательно влияя на формирование эмоционально-интеллектуальной сферы младшего школьника...Чтение здесь служит основным проводником в информационной среде, в целом определяя его образовательные возможности и успешность дальнейшей социальной адаптации» [12].

Формирование навыка чтения будет осуществляться результативно, если в процессе обучения чтению осуществлять взаимосвязь внешней и внутренней дифференциаций, компоненты дидактической системы будут ориентированы на индивидуальные особенности личности каждого учащегося.

Индивидуально-дифференцированная система обучения чтению – это взаимосвязанная система, имеющая свое содержание (разноуровневые упражнения по степени сложности читаемого материала, по характеру мыслительной деятельности, по целевой установке); форму организации (сочетание внутренней и внешней дифференциаций); методы чтения (метод моделирования, метод позиционного чтения, аналитико-синтетический метод и др.).

Индивидуально-дифференцированная система обучения чтению обладает рядом признаков:

- целостности: учет внутренней и внешней дифференциаций при индивидуализации обучения чтению;
- универсальности: данная система может быть реализована в условиях любого состава класса, разных типов школ;
- гибкости, вариативности при формировании групп, разработки индивидуальных программ по чтению;
- динамичности, которая позволяет осуществлять переход учащихся из одной группы в другую в зависимости от уровня сформированности навыка чтения (скорости чтения, правильности, выразительности, степени понимания читаемого);
- продуктивности, которая способствует быстрейшему достижению конечного результата обучения – формированию навыка чтения.

Для организации индивидуально-дифференцированного обучения необходимо:

- психолого-педагогическая диагностика исходного уровня чтения (способ, скорость, правильность, автоматизированность, понимание прочитанного) у детей;
- дифференциация групп учащихся по степени сформированности навыка чтения к началу обучения («обученность» – знание/незнание букв, слоговое чтение, чтение целыми словами, понимание/непонимание читаемого и т.д.) и психологического уровня («обучаемость» – формирование навыка чтения в зависимости от особенности развития памяти, внимания, мышления);
- модульная структурированность разноуровневых заданий по чтению различной степени сложности, ориентированной на разный исходный уровень чтения, при которой каждый модуль включает в себя целевую программу действий учащихся по чтению и методическое руководство со стороны учителя. Модульное структурированное содержание обучения чтению это ряд последовательных взаимосвязанных модулей, отвечающих конкретной учебной задаче по формированию навыков чтения для слабой – средней – сильной групп детей. Содержание модулей соответствует периодам обучения (подготовительный, основной, послебукварный), выполнению учебной задачи, характеру мыслительной деятельности. Дифференциация разноуровневых упражнений по чтению производится с учетом:
 - целей каждого периода;
 - учебных единиц чтения (трех-, четырех-, пятизвучковая модель с твердыми и мягкими согласными);
 - характера мыслительной деятельности (репродуктивные, поисковые, творческие);
 - уровня развития психических процессов (памяти, внимания, мышления);
 - объема учебного материала.

При реализации данной системы используется рациональное сочетание форм (индивидуальная, парная, коллективная, групповая и др.) и методов обучения чтению (позиционное чтение, метод интонирования звуков, метод слогового чтения и др.).

Когда речь идет о формах обучения, то имеется в виду та или иная организация учебной деятельности учащихся. По мере развития школы, изменения задач и содержания обучения меняются и формы организации обучения.

Индивидуально-дифференцированная система обучения чтению предполагает использование различных форм учебной деятельности учащегося:

1. Парная. Работа учащегося с учителем (или сверстником). Например, чтение учеником учителю индивидуальной карточки.

2.Групповая: каждая дифференцируемая группа выполняет свое самостоятельное задание с последующим контролем результатов. Например, слабая группа учащихся читает таблицу слов, средняя группа читает предложение из данных слов, сильная группа читает связный текст с этими предложениями.

3.Коллективная. Это самая сложная форма организации деятельности учащихся. Она возможна на последних этапах обучения чтению, когда в классе будет две дифференцируемые группы; и учащиеся смогут контролировать чтение друг друга.

4.Индивидуально – обособленная, или самостоятельная работа учащихся. Чтение определенных текстов по объему и содержанию в зависимости от уровня сформированности навыка чтения.

Использование и рациональное сочетание разнообразных форм разноуровневого обучения чтению повышает эффективность обучения чтению по индивидуально-дифференцированной системе.

Для индивидуально-дифференцированного обучения в букварный период используются упражнения на формирование правильности чтения, упражнения для развития беглости, сознательности и выразительности чтения. Данные упражнения используются в коллективной, групповой и индивидуальной работе. Подборка данных упражнений и своевременное их использование положительно влияет на эффективное формирование навыка чтения учащихся.

В послебукварный период дифференциация заданий должна осуществляться по характеру мыслительной деятельности и по объему учебного материала. В этот период ведется работа по совершенствованию навыка чтения, отрабатываются все четыре его стороны. Например, задания репродуктивного характера для слабой группы предлагаются такого типа: найди и прочитай вопросительное предложение; для средней группы: прочитай выразительно прямую речь; для сильной группы – прочитай абзац и передай содержание своими словами. Задания поискового характера для слабой группы: найди и прочитай предложение, в котором заключена основная мысль; для учащихся средней группы – найди и прочитай вымышленную информацию; для учащихся сильной группы – найди и прочитай отрывок, в котором автор выражает свое отношение к герою. Упражнения творческого характера: например, для слабой группы – подготовь пересказ на основе готового плана; для учащихся средней группы – подготовь пересказ на основе собственного плана; для учащихся сильной группы – составь кроссворд к данному произведению и т.д.

В зависимости от скорости чтения учащихся разноуровневые задания дифференцируются по объему читаемого материала. Например, если учащимся слабой группы давать задание прочитать первую часть произведения, то учащимся средней группы прочитать текст и подготовиться к выразительному чтению понравившегося отрывка. Учащиеся с высоким уровнем навыка чтения готовят выразительное чтение всего текста и т.д. Дополнительный материал должен способствовать получению знаний детьми в определенной системе и одновременно позволять отрабатывать отдельные стороны навыка чтения у учащихся. Различие заданий состоит в разном объеме и сложности читаемых текстов для дифференцируемых групп и неодинаковых видах работ по одному и тому же тексту.

Наряду с дополнительным материалом по отработке правильного и выразительного чтения, необходимо использовать задания на развитие мышления, памяти, внимания как основных психических процессов влияющих на обучение. Решение логических задач в занимательной, игровой форме; использование словесных игр, загадок на сообразительность служат эффективным средством для развития учащихся.

Методическая сторона применения дифференцированных заданий для обучения чтению более связана с дозировкой материалов, их содержанием и степенью посильности для отдельных групп учащихся, установленных на первых порах обучения чтению на основе данных, полученных при проверке уровня подготовленности детей. Необходимо определить характер материалов, рассчитанных на их изучение с помощью привлечения дополнительных заданий для каждой группы учащихся; подобрать соответствующие приемы работы с ними, определить тексты и задания в развитии техники чтения, развития мышления и речи учащихся. Не менее важно, с методической точки зрения, продумать преемственность заданий для разных групп учащихся, как в формулировках, так и в их ориентированности в понимании учениками содержания отдельных текстов, а также с точки зрения тех мыслительных операций, которые должны выполнять учащиеся в процессе анализа прочитанного. Все это позволит обучать школьников в соответствии с уровнем развития их учебных возможностей. Только та работа выполняется ребенком осознанно и с большим интересом, которая посильна ему, и дает что-то новое как в плане приобретения новых знаний, так и в плане развития мыслительных операций.

Задания по группам учащихся в период обучения грамоте отличаются сложностью словарного материала, его объемом, целевыми установками их использования, долей самостоятельности при их выполнении. Принцип постепенного нарастания трудностей в заданиях сочетается с принципами посильности и доступности в отношении развития умений и навыков учащихся.

Таким образом, разноуровневая система упражнений является средством индивидуально-дифференцированного обучения. Она предлагает распределение упражнений по степени их сложности с целью постепенного продвижения учащихся в процессе обучения. Причем нормы объема выполняемых работ также имеют варианты, учитывающие степень подготовленности учащихся к выполнению задания. Однако при всей вариативности и разноуровневости упражнений объем знаний в них соответствует базовому программному содержанию.

Список литературы

- 1 Хуторской А.В. Методика личностно-ориентированного обучения. – М.: Изд-во Владос-пресс, 2005. – 383 с.
- 2 Типовая учебная программа по предмету «Обучение грамоте» для 1 класса уровня начального образования (с русским языком обучения) от 10.05.2018 г.
- 3 Осмоловская И.М. Современная дидактика: теория – практике /Под науч.рук. Лернера И.Я., Журавлева И.К. – М: ИГН и РАО, 1993. - 288 с.
- 4 Богуславская Б.А. Индивидуальные различия первоклассников в овладении навыком чтения: автореф. . . канд.наук. – Киев, 1966.
- 5 Конев А.Н. Индивидуально-типологические особенности младших школьников как основа дифференцированного обучения. Автореф. докт. дисс. М.- 1968.
- 6 Жадрин М.Ж. Дидактические аспекты дифференциации содержания школьного образования. – Алматы: РИК, 2000.
- 7 Бударный А.А. Индивидуальный подход в обучении // Советская педагогика. – 1965. - №7. – С. 10.
- 8 Унт И. Индивидуализация и дифференциация обучения. М: Педагогика, 1990. – С. 192.
- 9 Josip Ivanović, Marta Törteli Telek: Basics of Differentiated Instruction and its Organization Forms Život i škola, br. 31 (1/2014.) god., 60., str. 91. – 108.
- 10 Кобдикова Ж.У. Технология обучения в системе повышения квалификации. – Алматы, 2004. – С. 72-73.
- 11 Лалаева Р.И. Нарушения чтения и пути их коррекции у младших школьников. – Санкт-Петербург: Дом: «МИМ», 1997.
- 12 Шамарина Е.В. Методические и психолого-педагогические приемы по формированию навыка чтения у детей в начальной школе. /Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2016. №4 (73). С. 379-382.

ОҚУДА ЖЕКЕ-САРАЛАП ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

А.Н. Саржанова¹, Г.С. Квасных²
^{1,2} П.Ф.К.

М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл, Қазақстан
email: tmndo@mail.ru

Мақалада жеке мен саралау мәселелерінің даму тарихы ұсынылған. Оқудың жеке - саралап оқыту жүйесінің белгілері сипатталған. Балаларды оқуға үйретудің бастапқы кезеңінде жеке - саралап оқыту бойынша жұмыс істеу тәсілдері мен түрлері, мазмұны келтірілген. Әзірленген жеке-саралау жүйесінің мазмұны ұсынылған. Оқушылардың оқу дағдыларының даму деңгейіне байланысты жеке және сараланған тапсырмалар ұсынылады. Жаттығулар оқыту үрдісінде оқушыларды бірте-бірте көтеру мақсатында олардың күрделену деңгейі бойынша құрылады.

Түйін сөздер: саралау, жекелей, оқу дағдысы, мектепке дейінгі даярлықтың түрлі деңгейі, жеке-саралау жүйесі.

ORGANIZATION OF INDIVIDUALLY-DIFFERENTIATED LEARNING OF READING

A.N. Sarzhanova¹, G.S. Kvasnyh²
^{1,2} Cand. Sci. (Pedagogy)

^{1,2} North Kazakhstan State University named after M.Kozybayev, Petropavlovsk, Kazakhstan
email: tmndo@mail.ru

The leading idea of the individual-differentiated system of teaching reading is the maintenance to each pupil of equal possibilities for successful formation and perfection of reading skill. One of the features of construction the individual-differentiated system of teaching reading is the combination of outer and internal differentiation: the individual teaching is carried out in each differentiable bunch, proceeding from individually-psychological features of each pupil. The following feature of the given system of teaching reading is the individual definition of teaching reading model for each pupil as each of them takes place the stages depending on initial level forming the reading mechanism.

Key words: differentiation, individualization, reading skills, different levels of preschool education, individually-differentiated system

Поступила в редакцию 08.02.2019.

КЕЙС ӘДІСІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМУ

Д. Уркинбаева¹, Д. Ш.Омаш²

¹п.ғ.к., аға оқытушы,

² 6M012000-Кәсіптік оқыту мамандығының 2-курс магистранты,

^{1,2} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, email: omash.daniya@gmail.com

Еліміздегі қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - бәсекеге қабілетті маман дайындау. Құзыреттілігі жоғары маманды даярлау үшін қазіргі заманда жаңа инновациялық әдістерді тиімді пайдалану қажет. Мақалада ғалымдарның құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, кейс технологиясы және олардың түрлі топтастырулары жайлы айтқан тұжырымдамалары берілген. «Тұлғада қандай құзыреттіліктер болуы мүмкін?» деген сұрақтарға жауап іздестіріледі. Және де студенттерді оқыту үрдісінде кейстық технологияны қолдану ерекшеліктері мен артықшылықтары көрсетіледі, кейс технологиясын қолдану тиімділігіне болжам жасалады.

Түйін сөздер: кейс-стади әдісі, оқыту технологиясы, инновация, құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік, проблемалық оқыту

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім үшін қажетті жағдайлар жасау; жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту» деп атап көрсетілген [1; 12]. Аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану секілді мәселелерді анықтап алу, білім беру жүйесіндегі басты ұстаным ретінде әркімнің өзінің білім алуға деген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін дамытуды қамтамасыз етуді көздейді.

Қазіргі рухани жаңғыру бағдарламасы негізінде білімді, білікті маманды қалыптастыру өзекті мәселе болып тұр. Халықаралық деңгейде тұлға - бәсекеге қабілетті болуы үшін алдымен жаңа жағдайда педагог алдында жалпыадамзаттық демократиялық және гуманистік құндылықтар негізінде өз елінің білімді әрі саналы азаматын әлемдік деңгейде құзыретті шығармашыл тұлға тәрбиелеу міндеті тұр. Мұндай тұлға интеллектуалды, дүниетанымы кең, жаңаша ойлау қабілеті жоғары, білімге құштар, отансүйгіштік қасиеті қалыптасқан, бәсекеге қабілетті болуымен қатар, ел экономикасын, мәдениетін алға тартатын ұтқыр күш, құзыретті тұлға ретінде қалыптасуы тиіс. Сондықтан білім берудің мазмұнын жетілдіре отырып, үздіксіз білім беру арқылы кәсіби тұрғыдан құзыретті тұлға қалыптастыру мәселесі бүгінде күн тәртібіне қойылып отырғанын көріп отырмыз [2]. Осыған орай біз құзыреттілігі жоғары маманды қалай даярлай аламыз деген сұрақ туындайды. Бұл сұрақтың шешімін табу үшін ең алдымен «құзыреттілік» сөзіне анықтама беруіміз қажет.

«Құзыреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер ұғымын берген [3]. Осы тұрғыда құзыреттілік жайында зерттеген отандық және шетел ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасап өтейік.

Ш.Т.Таубаева жоғарғы кәсіби білім берудің мемлекеттік стандарттардың құзыреттілік форматында жасалуын зерттеу барысында құзыреттілік ұғымының мазмұнын ашуда оның үш негізгі аспектілері арқылы түсіндіреді:

1. Өзінің ішкі әлеуетін іске асыруға қабілеті мен ынталылығы (мотивациялық аспект);
2. Табысты шығармашылық іс-әрекет үшін практика жүзінде байқалған өзінің білім, іскерлік, тәжірибесін іске асыра алу қабілеті(когнитивтік аспект);
3. Өз іс-әрекет нәтижелерінің әлеуметтік маңыздылығын және жеке жауапкершілігін түсінуі, оны үнемі жетілдіріп отыру қажеттігін ұғынуы(құндылық аспект) [4; 42].

Құзыреттілік жайында көптеген ғалымдар зерттеу жүргізген солардың ішінде атап айтар болсақ:

Құзыреттілік және кәсіби құзыреттілік жайында зерттеген отандық және шетел ғалымдардың тұжырымдамалары

1 – таблица

Отандық ғалымдардың тұжырымдамалары	Шетел ғалымдарының тұжырымдамалары
Құзыреттілік жайында	
К.С.Құдайбергенованың пікірінше құзыреттілік – оқу мен өмір ситуацияларын шешу кезінде білім алушылардың білімді, іскерлікті, дағдыны және қызметтің әмбебап тәсілдерін меңгеруі	А.Ф.Присяжная педагогика ғылымында құзыреттілік - тұлғаның белгілі бір сала қызметі мен уәкілеттігін анықтайтын, оның интегративті қасиеті ретінде қарастылатындығын жатқызады.
Г.А.Мұратбаеваның айтуынша құзыреттілік дегеніміз - кәсіби біліктілікті арттыру үшін бір нәрсені жасап үйрену емес, кең мағынасында алғанда, түрлі жағдайлардағы қиыншылықтарды жеңуге мүмкіндік беретін сапалардың жиынтығы.	М.А.Холодная құзыреттілікті белгілі бір қызмет саласында тиімді шешім қабылдауға мүмкіндік беретін арнайы пәндік білімнің ерекше түрі ретінде анықтайды.
Б.Т. Кенжебековтың зерттеулерінде құзыреттілік – жеке тұлғаның танымға, ойлауға қатысын және әрекетке, белгілі мәселелерді ұсынып, шешім жасауда, іс – әрекеттің барысында теориялық білімінің практикалық нәтижелерін талдауға, ұдайы түрде ұтымды түзетулер енгізіп отыру іскерліктерінің белсенділігінен көрінеді.	Л. М. Митинаның пікірі бойынша «құзыреттілік» ұғымына «білім, дағды, білік, сонымен қатар практикада, тілдесуде, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуда қолданатын тәсілдері» деген анықтама береді.
Ш.Т.Таубаеваның пікірінше құзыреттілік дегеніміз әлеуметтену және оқыту үрдісінде қалыптасқан және өздігінен іс-әрекетке табысты қатысуына бағытталған білім мен тәжірибеге негізделген жеке тұлғаның іс-әрекетке даярлығы мен жалпы қабілеттерінен байқалатын интегралды қасиет	М.В.Рыжков өз еңбегінде «құзыреттілік» ұғымы тек танымдық (когнитивтік) және технологиялық құраушы ғана емес, әрі мотивациялық, әлеуметтік және мінез - құлықтық, яғни оқыту нәтижелерін (білім, білік, дағды), құндылық бағдар жүйелерін қамтитынын айтқан.
Г.Ж. Ниязова зерттеу жұмысында «құзыреттілік» ұғымына «Білім беру құзырлары – бұл студенттің мағыналық бағдарлары, білімдері, біліктіліктері мен тұлғалық және әлеуметтік іс-әрекетін жүзеге асыруына қажетті нақты анықталған объектілер шеңберіне қатысты тәжірибелерінің жиынтығы», - деп анықтама береді.	Белгілі психолог өзінің еңбектерінде И.А.Зимняның пікірінше, құзыреттілік - ішкі, әлуатті, жасырын психологиялық жаңа құрылым, білім, көріністер, бағдарламалар, құндылықтар, қарым-қатынастар жүйесі деп қарастырған.
Кәсіби құзыреттілік жайында	
Б.Т.Кенжебековтың еңбектерінде кәсіби құзыреттілік– жеке тұлғаның кәсіби іс – әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі.	Э.А.Гришиннің пайымдауынша «Кәсіби құзыреттілік» – кәсібиліктің маңызды құраушысы мен оның жоғары деңгейінің көрсеткіші. Кәсіби құзыреттілік осы құзыреттілік түрлері негізіне жататын белгілі бір бағыттағы кәсіби міндеттерді табысты шешуде көрініс береді.

Жалпы құзыреттілік анықтамаларын жалпылай отырып, біз келесідей қорытынды жасаймыз: құзыреттілік дегеніміз адамның кез-келген іс-әрекетті жасауға деген өзіндік талпынысы, ал *кәсіби құзыреттілік* дегеніміз — бұл педагогикалық және тәрбие міндеттерін дұрыс шешу үшін ғылыми және практикалық білімдерін құра білу іскерлігінің жиынтығы болып табылады.

Осы құзыреттіліктердің топтастырылуына сүйене отырып, адам өміріне ең қажетті құзыреттіліктерді былай топтастыруға болады:

- денсаулық сақтау құзыреттілігі;
- білімділік құзыреттілігі;
- кәсіби құзыреттілік;
- әлеуметтік өзара әрекеттесу құзыреттілігі;
- тұлғалық құзыреттіліктер.

Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігін айтады. Сонымен, аталған «құзыреттілік», «құзыр» ұғымдарының қолданыстағы білім, білік, дағдыдан айырмасы бар. - Білімнен айырмасы – қызмет жөніндегі ақпараттық сипатта емес, өнімді қызмет формасы түрінде байқалады, дағдыдан айырмасы – оқыған материалды топтастыра, құбылыстарды, заңдылықтарды шығармашылықпен пайдалана отырып өзгерте алатын саналы қызмет; - Біліктіліктен айырмасы – бірнеше пән дағдыларын кіріктіру, жалпы қызмет негіздерін сезіну [5; 111].

Құзыреттілік тәсіл бірінші орынға:

- нақты құбылыстарды танып білу мен түсіндіруде;

- қазіргі заманғы техника мен технологияны игеруде;
- практикалық өмірде мамандық таңдау кезінде өзінің кәсіби білім алуға дайындығын бағалауда;

- еңбек нарығын бағдарлау қажет болғанда өмірден өз орнын анықтауға өмір салтын, кикілжіндерді шешу тәсілдерін таңдауға байланысты мәселелерді шешу қажет болғанда туындайтын өмірлік мәні бар мәселелерді шешу біліктілігін шығарады.

Құзыреттіліктердің барлығы, біздің пікірімізше, болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға негіз бола алады. Себебі, арнайы құзыреттілік бойынша студенттердің пән бойынша білімі, білігі қалыптасады; әдістемелік құзыреттілік процесінде дидактикалық әдіс-тәсілдерді меңгереді; психологиялық-педагогикалық құзыреттілік негізінде қарым-қатынас мәдениетін игеріп, мамандыққа деген қызығушылықтары артады; дифференциалды- психологиялық құзыреттілік — студенттердің жеке тұлғалық ерекшеліктерін көрсетіп, оларға бағыт- бағдар беруіне ықпал етеді; ал аутопсихологиялық құзыреттілік өздігінен білім алу нәтижесінде студенттердің кәсіби өзіндік жетілуіне, дамуына мүмкіндік береді.

Ғалымдардың зерттеулеріне жүгіне отырып тұлғада қалыптасатын құзыреттіліктердің мына түрлерін ұсынамыз:

1. Іс – әрекеттік құзыреттіліктер;
2. Коммуникативті құзыреттіліктер;
3. Өзін – өзі жетілдіру құзыреттіліктері;
4. Кәсіби құзыреттіліктер;

Кейстер әдісі - белгілі бір проблеманы шешуге бағытталған оқытудың инновациялық әдісі. Кейс-стади әдісі (case-study) оқыту практикасында ғана емес, үлкен ғылымда да кеңінен қолданылады. Ол ХХ ғасырдың басында Францияда пайда болды, АҚШ-та Чикаго университетінде кеңінен қолданыла бастады, ал 1924 жылы Гарвард университетінде қарқынды дами бастады. Ал Қазақстанда бұл әдіс енді ғана дами бастады, оның негізінде жағдайды талдау және пікірталастар жатыр, сондай-ақ іскерлік және рөлдік ойындар қолданылуы мүмкін. Бұл технологиядағы проблемалық жағдай фактілерді талдау, өз ұстанымын дәлелдеу үшін жеткілікті материалды қамтитын мәтін міндетті түрде ұсынылуы тиіс [6; 184]. Кейстердің әртүрлі жіктелулері бар. В.А.Козырев кейстің ішкі құрылымы мен нысанын есепке алу негізінде келесі жіктеуді ұсынады:

- кейс-баяндау фактілерді қамтиды: қандай да бір жағдай, құбылыс, оны шешу жолдары туралы әңгіме;
- кейс-иллюстрация-көлемі жағынан аз, зерттелетін тақырып бойынша кейбір мысалдарды ғана қамтиды;
- кейс-практикалық тапсырма-нақты жағдай туралы ақпараттың шағын немесе орташа көлемін қамтиды, соның негізінде студенттер тақырып бойынша біраз тапсырманы орындауы тиіс;
- құрылымдалған сұрақтар бар кейс-мәтіннен кейінгі сұрақтардың нақты тізбесінің болуын болжайды;
- құрылымдалған сұрақтарсыз кейс - негізгі мәтіннен кейін проблеманы шешу жолдарын анықтау және негіздеу ұсынысының болуын болжайды [7; 142].

Жалпы кейс-стадидің талдау әдістемесін екі бағытта құруға болады:

1. Нақты жағдайды рольдік ойнату, бұл ретте қатысушылардың жағдайды зерттеуі алдын - ала жүргізіледі және оны талдау бойынша сабақ ойынға өтеді.
2. Бір жағдайды шешу нұсқаларын ұжымдық талқылау білім алушылардың тәжірибесін айтарлықтай тереңдете түседі [8; 99].

Студенттердің кейсті талдауы проблемалық жағдайдың шешімін еске салады және әдетте келесі кезеңдерді қамтиды:

1. Жағдайды сипаттау немесе бейне жазба арқылы танысу;
2. Мәселені анықтау мақсатында жағдайды талдау;
3. Концептуализация (нақты жағдайға теориялық негіз келтіру);
4. Мәселені шешу жоспарын әзірлеу;
5. Әсер етудің нақты тәсілдерін, құралдарын және тәсілдерін негіздеу;
6. Жағдайды шешудің қалыптасқан стратегиясын қолданудың ықтимал салдарлары мен нәтижелерін рефлексивті болжау.

Әдетте, мұндай жұмысты әрбір студент сабаққа дайындалу шеңберінде өз бетінше жүргізеді, 2-6 кезеңдері жазбаша түрде ресімделеді, содан кейін тікелей сабақта талқыланады және (немесе) тексеруге тапсырылады.

Жалпы кейс-әдіс оқыту түрі ретінде кәсіби құзыреттілікті табысты қалыптастыруға және келесі міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- студент логикалық, анық және дәйекті ойлау қабілетін, сондай-ақ бастапқы деректер мен ұсынылған шешімдердің мағынасын түсіну керек;
- тез және тиімді шешім қабылдау;
- ұсынылған жағдайды нақтылау үшін қажетті қосымша ақпаратты талап ете білуді пысықтау;
- белгісіздік жағдайында шешім қабылдау ерекшеліктерін көрсету, түпкілікті нәтижеге қол жеткізуге бағытталған іс-қимыл жоспарын әзірлеуге әртүрлі тәсілдерді қолдана білу;
- өз ұстанымын анық баяндау дағдыларын меңгеру, оны қорғау;
- басқа көзқарас тұрғысынан сындарлы сыни бағалау дағдыларын пысықтау;
- презентацияны жүзеге асыра білу;
- өз және басқалардың қателіктерін талдау (рефлексия) негізінде өзін - өзі дамыту мен кәсіби өсуге қабілетін және дайындығын қалыптастыру.

Бұл әдістің негізгі мақсаты - тыңдаушыларды өзіндік жұмыс кезінде де, және топта жұмыс істеу кезінде талдау ақпаратты қалыптастыру, оны құрылымдау, негізгі проблемаларды анықтау, баламалы шешу жолдарын жасау, оларды бағалау, оңтайлы және іс-қимыл бағдарламаларын әзірлеуді үйрету.

Сонымен, сабақта кейс-әдісін қолдану келесі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

1. Кейстер әдісін қолдану практикалық есептерді шешуде теориялық ғылыми білімді қолдануға мүмкіндік береді.
2. Бұл әдіс танымдық қызығушылықты дамытады және пәнді оқуға позитивті мотивацияны қалыптастырады.
3. Сыни ойлаудың дамуына ықпал етеді және топта жұмыс істеу дағдыларын қалыптастырады.
4. Кейс-стади әдісін қолдану шешендік қабілеттерін, қарым-қатынас дағдыларын, көшбасшылық қасиеттерді және басқаларды дамытады.
5. Бұл әдіс шектеусіз бола алмайды және ол дәрістік және семинарлық сабақтарды, сондай-ақ интерактивті оқытудың басқа да әдістерін ауыстырмайды, оны басқа әдістермен бірге қолдануға болады, бұл жалпы оқыту сапасын арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған жаңа мемлекеттік бағдарламасы // Егеменді Қазақстан, 14.12.2010 ж.
- 2 http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy
- 3 Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. Вып. 1. М., 1962.
- 4 Таубаева Ш.Т., Иманбаева С.Т., Берикханова А.Е. Педагогика. Оқулық. Алматы: ОНОН. 2017 - 340 б.
- 5 Равен Д. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. М.: Наука, 2002. – 400 с.
- 6 Козырев В.А. Педагогический университет как источник образовательных инноваций в высшем образовании. СПб., 2005. – 307 с.
- 7 Педагогические технологии. Под общей ред. В.С. Кукушина. М., 2004. – 336 с.
- 8 Лебедева Н.В. Кейс-стади: метод обучения в системе дополнительного профессионального образования работников социальной сферы // Ученые записки СПБГИПСР. Выпуск 1. Том 25. 2016. – 126 с.

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА КЕЙСОВ

Д. Уркинбаева¹, Д.Ш. Омаш²

¹к.п.н., ст. преподаватель,

² магистрант 1-го курса по специальности 6М012000 - Профессиональное образование

^{1,2} Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан,
email: omash.daniya@gmail.com

Цель современной системы образования страны - подготовка конкурентоспособного специалиста. В статье представлены концепции ученых о компетентности, профессиональной компетентности, технологии

кейса и их различные классификаций. Рассматриваются ответы на вопрос "Какие компетенции могут быть у человека?". Показаны особенности и преимущества применения метода кейсов в процессе обучения студентов. Авторы дают оценку эффективности применения кейс-технологии в обучении.

Ключевые слова: метод кейс-стади, технология обучения, инновация, компетентность, профессиональная компетентность, проблемное обучение

THE DEVELOPMENT OF COMPETENCES OF STUDENTS USING THE METHOD OF CASE STUDIES

D. Urkinbaeva, D.Sh. Omash²

¹Cand.Sci. (Pedagogy), senior lecturer,

² 2nd year master student of 6M012000 - Professional training

^{1,2} Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: omash.daniya@gmail.com

The purpose of the modern education system of the country is to prepare a competitive specialist. The article presents the concepts of scientists on competence, professional competence, case technology and their various classifications. The answers to the question "What competencies can a person have?". There will also be shown the features and benefits of the use of case technologies in the learning process of students, projected effectiveness of applying the case-technology.

Key words: case study method, learning technology, innovation, competence, professional competence, problem learning

Редакцияға 24.04.2019 қабылданды.

NEW TYPES OF SUMMATIVE ASSESSMENT ACCORDING TO THE UPDATED CURRICULUM CONTENT

*N.M. Makhatova*¹, *A.K. Mukazhan*², *Z.Zh. Khamitova*³

^{1,2} Master of education, ³ senior teacher

E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan

email: nazym.studyinn@gmail.com

In this article, the authors propose their own summative assessment system for pupils. Criterial evaluation in the educational process is aimed at solving a number of urgent problems. Methodical recommendations will help the teachers in planning, organizing and conducting summative assessment on the subject “English” for pupils of Grade 3. A specification with a scoring scheme is proposed for a quarter summative evaluation. Guidelines are aimed to help primary school teachers, school methodologists of education departments on criteria-based assessment.

Key words: *summative assessment, updated curriculum content, critical thinking, grade 3, teaching the English language, criteria, skills*

Modernization of the education system is primarily connected with updated content, ensuring its active and developing nature. Today the modern school in Kazakhstan is the result of huge changes that have occurred in the system of domestic education in recent years. Updated content of education in the Republic of Kazakhstan sets a goal – to improve teachers’ pedagogical skills in the context of updating educational program and introduce a system of criterial evaluation according to D. Bruner’s cognitive theory. Critical thinking evaluation encourages reviewing of material that will become more complicated throughout school education will give an enormous advantage in the development of a modern student than traditional forms of assessment. Social changes in the life of society dictate to the school the requirement to update the content of secondary general education in order to provide the younger generation with the capacity to obtain a quality general education.

The procedure for organizing the assessment process for a primary school student has achieved some success in implementing the ideas of updated teaching and learning programs in the schools of the republic, where the assessment process is part of the teaching and learning. The processes of conducting formative and summative assessment are no longer a problem; for three years, teachers have gained practical experience in this direction. At this stage, the primary school teacher quite competently organizes the assessment process, involving each student in the procedure of their own development, and effectively uses in practice the tools aimed at developing the assessment skills and abilities of the younger student. The principles laid down in the curricula in the subjects of primary school, reveal the objectives of learning, which are aimed at shaping the ways of each student’s activities, for example: to explain, to analyze, to apply and to describe. These verbs indicate the content of the tasks, which should «shoot» at the goal of the lesson, more accurately characterize the student’s activity and its performance by the end of the lesson.

The urgency of this paper is determined by the fact that the sphere of thinking and assessment is a profitable field for the study, as it fully expresses the peculiarities of national content of education. Our goal is to conduct a detailed review of the critical thinking evaluation and to formulate new type of summative assessment for 3rd class .

Doctor of Pedagogical Sciences, professor M.V. Klarin states that critical thinking plays a major role in ensuring the truthfulness of a rational, reflective thought, or choice of the right direction. In this case, it incorporates critical thinking and inclination [1, p. 28].

During the last decade of the XX century many studies have been based on investigating critical thinking. Theoretical basics of a term «critical thinking» were studied in research works of scholars as Temple Ch., Meredith K., Steel J. emphasize that: «It involves exploring critical thinking skills by looking for problematic questions and seeking complete answers. Critical thinking is not a personal skill, it is a set of all flexibilities. The concept, which is skeptical-logically in the whole truth, requires a logframe, creating a reason-and-effect diagram, giving arguments and commenting on arguments» [2, p. 88].

The American philosopher and educator J. Dewey examines critical thinking as a process of perceiving human consciousness as a process of understanding the stabilized ideas, creating new ideas or solving various problems [3, p. 124].

Criterion assessment is a systemic process, which makes it possible, through summative and formative evaluation, to observe how the learning process is going on and what the effectiveness of each

child is. Naturally, in this process all operations of high-level thinking activity are involved, as children analyze, evaluate, compare with the standard and predict the results of their activities. Therefore, it is impossible to organize the evaluating process if there is a lack of critical thinking skills. The essence of «critical thinking» by D. Halpern is «a system of judgments that is used to analyze things and events with the formulation of valid conclusions and allows you to make reasonable assessments, interpretations, and correctly apply the results to situations and problems» [4, p. 4].

«To think critically means to show curiosity and use research methods: to pose questions, carry out a systematic search for answers <...> Critical thinking means developing a point of view on a specific issue and the ability to defend this point of view by reasoning» [5, p. 37].

Critical thinking is an open thinking, not accepting dogma, developing by imposing new information on personal life experience. Teachers agree that critical thinking should be taught, because spontaneous development does not provide the proper level. Teaching critical thinking implies mastering such skills, for example: using arguments in discussion, looking at old ideas from a new point of view, distinguishing facts from assumptions, making a distinction between reasonable judgment and unfounded evaluation, highlighting cause-effect relationships, seeing errors in the studied material, establish rational ways to eliminate them [6].

Any lesson involves assessing the student and his knowledge. To collect data on academic performance and progress in learning during the academic year, two types of evaluation are fulfilled out: formative assessment (FA) and summative assessment (SA).

Summative evaluation is conducted to determine and fix the level of learning content of the curriculum for a certain period of study. In the process of recording, evidence, demonstrating the knowledge and skills of students according to the content of the curriculum. The cumulative assessment is carried out for a quarter (cumulative assessment for the section/cross-cutting theme), at the end of the quarter (cumulative quarter assessment) and at the completion of the level of education (basic secondary, general average).

A summative estimate for a quarter measures progress in training for a quarter and provides evidence of knowledge, skills, and understanding of the content of the curriculum. A summative quarter assessment is carried out at the end of the training quarter with the scoring, which is taken into account when ranking for a quarter. A summative assessment for a quarter presupposes carrying out various types of control and verification work. In the development of summary work, it is necessary to take into account that they must include different levels of tasks that will demonstrate achievement of different levels of thinking skills, including checking the levels of high-order thinking: analysis, synthesis and evaluation.

During our research, emphasizing essential parts of each skills we have formulated our own Summative assessment.

Methodical recommendations are made to help the teacher in planning, organizing and conducting summative assessment on the subject «English» for students of grade 3. Guidelines prepared on the basis of the curriculum and calendar thematic plan. Tasks for summative assessment for a cross-cutting topic will allow the teacher to determine the level of achievement of the learning goals by students by a quarter.

For a summative assessment for a section/cross-cutting topic, methodological recommendations suggest tasks, evaluation criteria with descriptors and points. Also there is a description of students' possible academic achievement levels (headings). Assignments with descriptors and points are advisory in nature.

*Specification of Summative Assessment for term 1
(Units 1-2)*

Aim of the Summative Assessment for the term

- *Summative Assessment is aimed to assess learners' success in terms of the learning objectives achievement and reveal their level of knowledge and skills acquired during the term within the framework of updating the secondary education content.*
- *Specification describes the content and procedure for the delivery of the Summative Assessment for the term in «English» in Grade 3.*

The document defining the content of the Summative Assessment for the term

- ✓ *Subject Programme in “English” (within the framework of updating the primary education content) for primary education (Grades 1 – 4).*

Review of Summative Assessment for the term 1.

Duration - 40 minutes.

Total marks - 20.

Speaking task is conducted separately.

Level of thinking skills

- Analysis
- Synthesis
- Evaluation

The structure of the Summative Assessment

Different types of multiple choice and open-ended tasks are used in the Summative Assessment for term. This Assessment consists of 4 tasks. True/False tasks offer a series of statements each of which should be judged as true or false according to the talk. Open-ended tasks require learners follow instructions, answer the questions in words, expressions and sentences. Gap filling tasks require learners to put word(s) in the spaces provided.

Listening

Task 1: Look at the picture. Listen to the sentences and underline the right word.

Text for listening: Aisaule is ten years old and she is from Almaty. She has got long and brown hair. She has got brown eyes. She has got two pets: a dog and a cat. Their names are Borzik and Tuzik. Tuzik, the dog has got a small house in the garden. Aisaule's cat, Borzik is 3 years old and very kind. Borzik can run and jump. Borzik eats fish, sausages and drinks milk. Aisaule takes Tuzik for a walk and teaches her dog to play football. Aisaule is a happy child, who has pets.

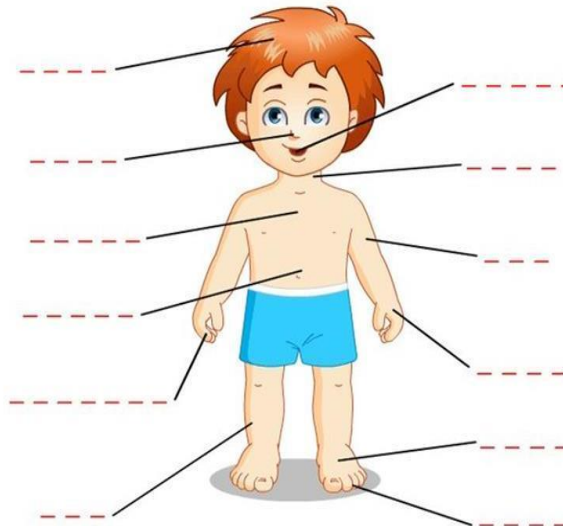
Example is given: Aisaule has got a spider / pets

1. Aisaule has brown/ blonde hair
2. Tuzik is a cat/dog.
3. The dog Tuzik/Borzik has a small house
4. Tuzik/Borzik eats sausages and drinks milk
5. Aisaule has a fish/dog

Reading. Task 2: Look at the picture of Dan. Fill the gaps

head	mouth	chest	fingers	arm	foot
nose	neck	tummy	leg	hand	toes

Writing task 3. These are the rules at my school. Circle True or False for these sentences.

a. You must pay attention at school.	True	☒	False	
b. You must be quiet in the library.	True	☐	False	
c. You mustn't wear trainers when you do sport.	True	☐	False	
d. You must shout at the museum.	True	☐	False	
e. You mustn't run across the road.	True	☐	False	
f. You must look after your pets.	True	☐	False	
g. You mustn't keep your bedroom tidy.	True	☐	False	

Speaking. Task 4. Look at the pictures and talk about man-made and natural sources of light

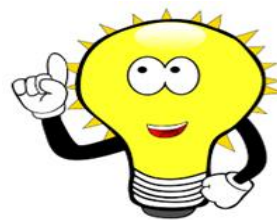
SUN

COMPUTER

FIREPLACE

BULB

CANDLE

MOON&STARS

TRAFFIC LIGHTS

FLASHLIGHT

Evaluation sheet

Cross curricular unit	Skills	Learning objective	Task №	Descriptor	Marks
Animals. Light&Dark	Listening	3.L6 Understand some specific information and detail of short, supported information or talk on a limited range of general and some curricular topics	1	Understanding factual information on the topic “pets” Understanding the use of have got/has got and its meaning in the context	5
	Reading	3.R5 Understand the main points of short simple texts on a limited range of familiar general and some curricular topics by using contextual clues	2	Open ended task. Learners look at the picture “Human Body” and write in correct order.	5
	Writing	3.W1 plan, write and check short sentences with considerable support on a limited range of personal, general and some curricular topics	3	Open ended task. Learners choose right rules at school. Learners should circle appropriate information according to the plan.	5
	Speaking	3.S1 make basic statements which provide personal information on a limited range of general topics	4	Open ended task. Learners look at the pictures and give answers to the task	5
Total					20

For a quarter summative evaluation, a specification with a scoring scheme is proposed. This document has not standardized yet and in this regard we want to suggest it like mandatory for summative assessment for a quarter.

This article has been prepared according to dissertation work “Evaluation system of students’ knowledge in the English language within the updated content of education” by N.M.Makhatova, that is in the process of writing. This set was only an example of a complex. Technological map is made for examination, and was held on the basis of University and Karaganda region schools. It also was attended by University students (10), school teachers (12) and scientist-teachers (2).

Examination of the summative assessment tasks

The name of the subject: «English» L3

Class (academic year): _____

Table 1. Technological map - Examination criteria of educational tasks for the summative assessment

The examination parameters	Score in points			
	1 point	2 points	3 points	4 points
1. Compliance of tasks with standard training programs				
2. Compliance of tasks with the General requirements of the criterial assessmentsystem				
3. Compliance of criteria assessment to the learning objectives				
4. Compliance of descriptors to the evaluation criteria				
5. Compliance of the task volume to the students age peculiarities				
6. Compliance of the task volume to the time allotted for fulfillment (40 min)				
Total points				

The examination descriptors of educational tasks for the summative assessment

1 point-unsatisfactory

2 points-satisfactory

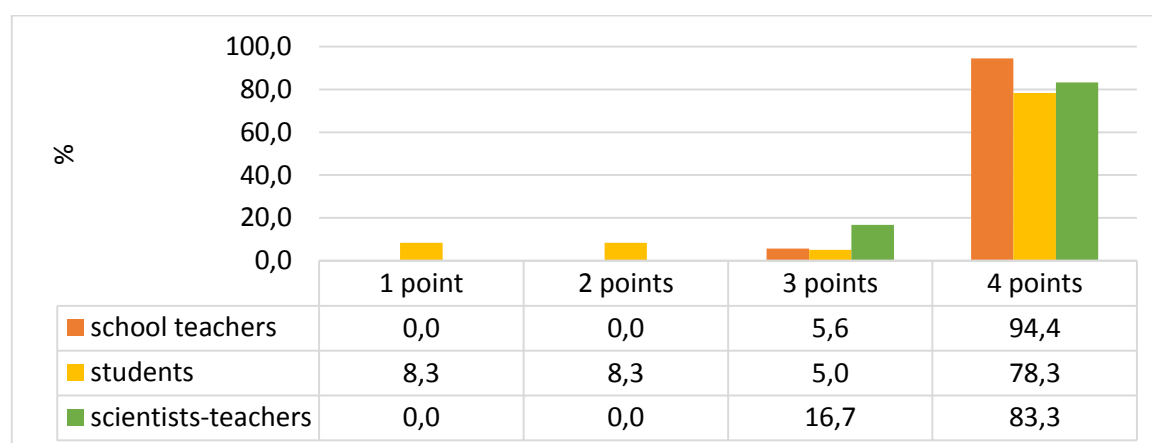
3 points – good

4 points-excellent

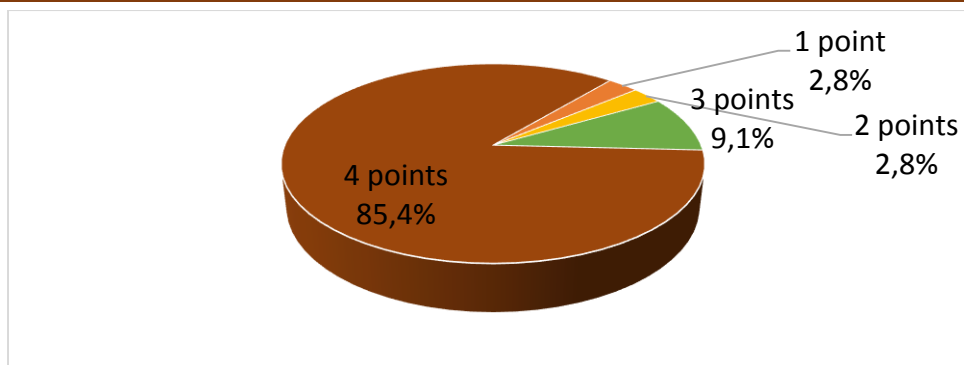
Table 2. Examination results

	1 point	2 points	3 points	4 points
school teachers (12)	0,0	0,0	5,6	94,4
students (10)	8,3	8,3	5,0	78,3
scientists-teachers(2).	0,0	0,0	16,7	83,3
Share of ratings (in%)	2,8	2,8	9,1	85,4

Bar chart 1. The results of the examination in the parameters

Pie chart 1. The overall results of the examination

Summing up, we were convinced that analysis results of prepared set of tasks for the control and assessment of students' knowledge in the English language are important not only to assess the knowledge gained, but also to change the content and forms of the lesson, for the organization of extracurricular activities. After all, the tasks are prepared for students' creative abilities development. Overall, 85.4% of respondents reacted positively to our complex of summative assessment tasks.

Table 2. Calculation and evaluation [7, p. 39]. Assessment for term.

Summative assessment scores for section 1	Summative assessment scores for section 2	Summative assessment scores for section 3	Scores for summative assessment for a quarter	Quarter grade
	50%		50%	100%

Complex of exercises are intended for primary school teachers, school administrators, methodologists of education departments, school and regional coordinators for criteria-based assessment, and other stakeholders.

In preparing the guidelines, resources were used (drawings, photographs, texts, video and audio materials, etc.) that are publicly available on official websites.

The updated educational program is aimed at the formation of functional literacy among schoolchildren – this is the development of four types of speech activity (listening, speaking, reading and writing), as well as communicative competence, critical thinking, problem solving, computer literacy and creativity[8]. New evaluation tools have been introduced into the learning process: criteria, different levels of tasks, descriptors, levels of educational achievements, scores, assessments, etc., which greatly increases the opportunities for teachers and students to learn and evaluate.

The criterial system of assessment, which allows to depart from the subject-expert evaluation of knowledge, in the long term is aimed at developing a competitively capable person, ready to interact with the surrounding world, self-learning and personal self-determination. At the same time, the learner's activity, his involvement in the learning process, is ensured by the fact that the criterion evaluation performs a feedback function when the student receives information about his successes and failures. Thus, solving the problem of objective assessment of students, the criterial approach stimulates them to achieve not only a higher result, but also an independent setting of goals in the learning process.

Thus, in the context of the updated curriculum of education in Kazakhstan, a criterial system for assessing the learning achievements of students is being introduced and we have emphasized the main meaning of assessment in students' life. V. S. Bezrukova states that evaluation – one of the forms of education, as evaluation encourages students to analyze, monitor, evaluate the work; educates organization, consistency, perseverance, willness and other qualities of students; orients students to the system of social and intellectual values.» [9, p. 128].The problem of evaluation as a component of learning activity is multidimensional. This process requires careful attention of teachers and parents. Comprehensive study of the psychological and pedagogical implications of the introduction of criterial evaluation in the educational process is aimed at solving a number of urgent problems: students' self-regulation and self-organization development, which ultimately should lead to the formation of successful experience in self-education.

References

1. Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках. — М., 1994. / Klarin M.V. Innovacionnye modeli obucheniya v zarubezhnyh pedagogicheskikh poiskah. — M., 1994.
2. Темпл, Ч., СтилДж.Л., Мередит К.С. Критическое мышление – углубленная методика. Пос. 4. М.: Изд-во Ин-та «Открытое общество», 1998. / Temple Ch. Steel J. Meredith K.S. Kriticheskoe myshlenie – uglublennaya metodika. Pos. 4. M.: Izd-vo In-ta «Otkrytoe obshchestvo», 1998.
3. Paul R.W. Critical Thinking. – Sohomia State University, 1990.–р.
4. Халперн Д. Психология критического мышления–СПб.: Питер, 2000.– 512с. /Halpern D.Psihologiya kriticheskogo myshleniya – SPb.: Piter, 2000.– 512с.
5. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке. М.: Просвещение, 2004. – 175 с. /Zair-Bek S.I., Mushtavinskaya I.V. Razvitie kriticheskogo myshleniya na uroke. M.: Prosveshchenie, 2004. – 175 s.
6. Бутенко А.В., Ходос Е.А. Критическое мышление: метод, теория, практика. – Красноярск: 2001. /Butenko A.V., Hodos E.A. Kriticheskoe myshlenie: metod, teoriya, praktika. – Krasnoyarsk: 2001.
7. Руководство по критериальному оцениванию для учителей основной и общей средней школ: Учебно-метод. Пособие. / Под ред. О.И.Можаевой, А.С.Шилибековой, Д.Б.Зиеденовой. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2016. - 56 с. /Rukovodstvo po kriterial'nomu ocenivaniyu dlya uchitelej osnovnoj i obshchej srednej shkol: Uchebno-metod. Posobie. / Pod red. O.I.Mozhaevoy, A.S.SHilibekovoj, D.B.Ziedenovoj. – Astana: АОО «Nazarbaev Intellektual'nye shkoly», 2016. - 56 s.
8. Инструктивно-методическое письмо на 2017-2018 учебный год. «Об особенностях организации образовательного процесса в образовательных школах РК в 2017-2018 учебном году», Астана, 2017 г. /Instruktivno-metodicheskoe pis'mo na 2017-2018 uchebnyj god. «Ob osobennostyah organizacii obrazovatel'nogo processa v obrazovatel'nyh shkolah RK v 2017-2018 uchebnom godu», Astana, 2017 g.
9. Безрукова, В.С. Все о современном уроке в школе проблемы и решения [Текст] / В.С. Безрукова // Директор школы. 2004. - №3. - С. 128-145. /Bezrukova, V.S. Vse o sovremennom uroke v shkole problemy i resheniya [Tekst] / V.S. Bezrukova // Direktor shkoly. 2004. - №3. - S. 128-145.

НОВЫЕ ТИПЫ СУММАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Н.М. Махатова¹, А.К. Мукажан², З.Ж. Хамитова³

^{1,2} магистр образования, ³ ст. преподаватель

Карагандинский государственный университет им. Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан,
email: nazym.studyinn@gmail.com

В данной статье авторы предлагают собственную систему суммативной итоговой оценки для учеников. Критериальная оценка в образовательном процессе направлена на решение ряда актуальных задач. Комплекс упражнений поможет учителям в планировании, организации и проведении итоговой оценки по предмету «Английский язык» для учащихся 3 класса. Схемы с учетом детализации оценивания предлагаются для итоговой оценки за четверть. Методические рекомендации направлены на то, чтобы помочь учителям начальных классов, школьным методистам отделов образования для оценивания учеников по критериальной системе.

Ключевые слова: суммативное оценивание, обновленное содержание образования, критическое мышление, 3 класс, преподавание английского языка, критерии, умения

БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНЫ ЖАҒДАЙЫНДА ЖИЫНТЫҚ БАҒАЛАУДЫҢ ЖАҢА ТҮРЛЕРІ

Н.М. Махатова¹, А. К. Мұқажан², З.Ж. Хамитова³

^{1,2} білім магистрі, ³ аға оқытушы

Е. А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
email: nazym.studyinn@gmail.com

Мақалада авторлар оқушыларға арналған жиынтық қорытынды бағалау бойынша тапсырмалар кешенін ұсынады. Сыни тұрғыдан бағалау білім беру үдерісінің өзекті міндеттерін шешуге бағытталған. Тапсырмалар кешені мұғалімдерге 3 - сынып оқушыларының «Ағылшын тілі» пәнін жоспарлауды,

ұйымдастыруды және бағалауды жетілдіруге көмектеседі. Баға қоюда дәлдікті қамтамасыз ететін тоқсанға арналған жиынтық бағалау ұсынылады. Әдістемелік ұсыныстар критериалды бағалау үшін бастауыш сынып мұғалімдеріне, білім бөлімдерінің әдіскерлеріне көмек көрсетуге бағытталған.

Түйін сөздер: жиынтық бағалау, жаңартылған оқу бағдарламасы, сыни тұрғыдан ойлау, ағылшын тілін оқыту, 3 сынып, критерийлер, дағдылар

Received 07.04.2019.

ЖАС ҰРПАҚТЫ ТОЛЕРАНТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МЕКТЕП ПЕН ОТБАСЫНЫҢ ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

М.К. Жазықова

п.ғ.к., доцент,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе, Қазақстан, email: makash_k@mail.ru

Мақалада автор «толеранттық» ұғымының мәнін талдай отырып, оның ғылыми термин ретіндегі мағынасына түсінік береді. Сондай-ақ толеранттық тәрбиенің отбасында басталатынын атап көрсеткен. Мұнан әрі заманауи отбасының құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталған. Бүгінгі жаһандану дәуірінде жас ұрпақты толеранттыққа тәрбиелеуде мектеп пен отбасының әрекеттесе жұмыс істеуі қажеттілігі атап айтылады. Жұмыста сонымен қатар толерантты тұлға тәрбиелеуде мектеп пен отбасы әрекеттестігінің тиімділігін дәлелдейтін кейбір әдіс-тәсілдер мен жаттығулар берілген. Қорытындысында мектеп пен ата-ананың тығыз байланыста жұмыс істеуі арқылы толерантты ұрпақ тәрбиелеуге болатыны тұжырымдалған.

Түйін сөздер: толеранттық, отбасы, отбасы тәрбиесі, жас ұрпақ, отбасы құндылықтары, тренингтер

Толеранттық – әлемдегі басты проблемалардың бірі, еркін қоғам мен мемлекеттік құрылымның беріктігін көрсететін негізгі іргетас. «Толеранттық» ұғымының дәл анықтамасы 1995 жылы 16 қарашада ЮНЕСКО-ның Бас конференциясының резолюциясында бекітілген «Толеранттық принциптерінің Декларациясында» берілген. Мұнда ол «құрмет, біздің әлемнің мәдениетінің көптүрлілігін, біздің өзіміздің даралығымызды таныту формалары мен тәсілдерін қабылдау және дұрыс түсіну» деп берілген [1; 5]. Ал ғылыми әдебиеттерде «толеранттық» ұғымына мынадай анықтамалар берілген: «Толерантность - это то, что делает возможным достижение мира и согласия и приведет от культуры войны к культуре мира» [2; 17]. «Толерантность - способность человека, сообщества, государства слышать и уважать мнение других, невраждебно встречать отличное от своего мнения» [3; 76]. Ал шетел ғалымдары еңбектерінде «толеранттық» «мақұлдау әрекеті және бір адамға екінші адамның көзқарасын күштеп таңуынан бас тарту ретінде» (Н. Эшфорд) [4], «ойын шарттары» туралы келісімді қабылдау ретінде (Дж. Салливан, Дж. Пьересон, Дж. Маркус) [5] түсіндірілген. Аталған анықтамалардың барлығы бір ойды меңзейді: толеранттық – барлық адамдар мен халықтардың әртүрлі болу құқын бекіту. Қоғам өзінің мемлекеттік институттары арқылы көптүрлі конфессиялар, этникалық, саяси және басқа да әлеуметтік топтар арасында берік үйлесімділікті, әртүрлі әлемдік мәдениеттер, халықтар мен өркениеттер көптүрлілігін құрметтеу мен сыртқы келбеті, ой-пікірі, тілі, сенімі, дәстүрі жағынан ерекшеленетін адамдармен ынтымақтасуға және түсінуге дайын болуды қамтамасыз етуге талпынуы керек. Қазіргі қоғамда толеранттық адамдардың, халықтардың, мемлекеттердің өзара әрекеттесуі мен байланысын қалыптастырудың моделі болып табылады. Жыл сайын 16 қарашада Халықаралық толеранттылық күні аталып өтіледі. Толеранттылықты қалыптастырмай, өркениетті қоғам құру мүмкін емес.

Қазақ халқы ұлы көшпенді мәдениеттің мұрагері ретінде көп ғасырлар бойы сыртқы өзгермелі жағдайларға өзінің бейімделе алатынын дәлелдеп келеді. Сонымен бірге біздің еліміз арқылы өтетін Ұлы жібек жолы Шығыс пен Батыс өркениеттерін өзара байланыстырушы көпір ретінде бұл үдерістің барлық субъектілерін рухани жағынан байытты. Мұндай өзара әрекеттестік біздің ата-бабамызды басқа мәдениеттер мен діндердің өкілдеріне төзімділікпен қарауға үйретті. Сондықтан халқымыз ежелгі дәстүрлерді жалғастырушы ретінде әлемді алуан түрде қабылдаудың көп ғасырлық тәжірибесін басшылыққа алып, бүгінгі күні толеранттықтың тамаша үлгісін көрсетіп отыр. Оның дәлелі: қазақ даласында бірнеше ғасырдан бері әртүрлі ұлт өкілдері, бірнеше әлемдік дін өкілдері тату-тәтті өмір сүреді. Осыған орай Е.Тугжанов төмендегідей пікір білдіреді: «Қазақстандық қоғам толеранттылығының негізінде үш фактор жатыр: Бірінші фактор – халықтың өз мемлекетінің болашағына деген сенімі; екінші фактор – еліміздің өткені; үшінші фактор – мемлекеттің базалық этносының менталдылығы [6; 38].

Жалпы, толеранттық мәселесін зерттеуші ғалымдар оны тәрбие саласына, яғни қарым-қатынас мәдениетіне жатқызады, өйткені толеранттық бір жеке қасиет емес, ол адамзат өкілі ретінде өмір сүруге және жан-жақты дүниеде конструктивті іс-әрекет жасауға деген дайындығы мен

қабілеттілігіне байланысты тұлғаның жиынтық қасиеті. Ал тұлғаның жетілуі тәрбиемен және біліммен тікелей байланысты. Олай болса, бүгінгі жаһандану заманында жас ұрпақ бойына толеранттықты қалыптастыруда мектеп пен отбасының ынтымақтастығы аса қажет.

Қоғамда болып жатқан жаңартулар мен жаңғыртулар бүгінгі таңда неке және отбасы институтының қызметіне де өзіндік өзгерістер әкеліп отыр. Антикалық заманнан бастап барлық кезеңдерде отбасы мәселесі алдыңғы ойлы адамдардың зерттеулеріне негіз болды. Қоғам үнемі өзгеріс үстінде, соған орай отбасы да өзгереді. Оның қазіргі заманғы дамуында бұрын кездеспеген проблемалар пайда болып отыр. Сондай проблемалардың бірі ата-ана мен балалар арасындағы толерантты қатынастың бұзылуы болып табылады. Қазіргі уақытта отбасы өзінің бала туу және оны тәрбиелеумен байланысты дәстүрлі қызметтерімен қатар, тез өзгермелі және қиын жағдайларында толеранттыққа тәрбиелеуші ретіндегі маңызды ролін орындауға міндетті болып отыр. Жас ұрпақты толеранттыққа тәрбиелеуде білім беру мекемелерінің отбасымен бірлескен жұмысты ұйымдастыруы мен жетілдіруі – тәрбие жұмысының тиімділігін арттырудағы маңызды бағыт.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 2-бөлімінің 27-бабында: «Балаларына қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу - ата-ананың табиғи құқығы әрі парызы» деп отбасының міндеті анық көрсетілген [7]. Қазақ отбасы тәрбиесінің өзекті мәселелері педагог-ғалымдар С.Қалиев, М.Смайылова, М.Оразаев, Е.Ұзақбаева, К.Қожахметова, Р.М.Қоянбаев, Ж.Б.Қоянбаевтардың еңбектерінде жан-жақты сөз болады. Ж.Б.Қоянбаев: «...отбасының өзіне тән ерекше қызметтері деп: халықтың өсуін, адамзат ұрпағын әрі қарай жалғастыруын қажеттік-шаруашылық функциясын, отбасының тәрбиелік функциясын, отбасы мүшелерінің өзара және туған-туысқандармен қарым-қатынас жасау функциясын есептейді» [8; 47]. Осы ретте біз заманауи қазақстандық отбасыларының салт-дәстүр, діни, тілдік-әлеуметтік әртектілігіне қарамастан, негізінен сезім мен қолдаудан тұратын, махаббатқа негізделген одақ екенін атап айтамыз. Заманауи отбасылық жүйе алдымен жеткілікті түрде ашық болып келеді. Мұндағы басты гуманистік позиция – балаға өзіндік таңдау еркі бар, сыйлауға лайық, жеке тұлға ретінде қарау. Ж.Б.Қоянбаев отбасындағы бала тәрбиесіне игі ықпал етуде мәні бар төмендегі белгілерді атап көрсетеді: «Отбасының этикалық құрамы және құрылымы толық емес отбасы: бірбалалы, көпбалалы отбасы, бірұлттық, көпұлттық отбасы; тіршілік әрекетінің және ортаның жағдайлары: отбасы мүшелерінің білім дәрежесі, еңбектену, кәсіптік құрамы, бюджеті, жалпы материалдық әл-ауқаты, ауылдық және қалалық отбасы; отбасының мәдени потенциалы: күнделікті тұрмыстың жалпы мәдениеті, күн тәртібі, демалыс, оның формалары, кітапхананы, теледидарды, музыка аспаптарын пайдалана білуі, спортпен айналысу, үйелмендік дәстүрлік мерекелер; ішкі отбасылық қатынастар, отбасы микроклиматының сипаттамасы, отбасында көзқарастың бірлігі және айырмашылығы, отбасы мүшелерінің өз міндеттерінің көзқарасы; қоғамға көзқарасы: еңбек және қоғамдық міндеттерге, қоғамдық тәрбие институттарына қатысы; отбасының тәрбиелік потенциалы: отбасылық тәрбие, қолданылатын әдістер, ата-аналарының және мүшелердің педагогикалық мәдени дәрежесі» [8; 48].

Олай болса, отбасымен байланыста жұмыс істейтін әрбір ұстаз өз қызметінде заманауи отбасының төмендегідей құрылымдық ерекшеліктерін ескерулері керек:

1. Заманауи отбасы – бұл үш ұрпақ өкілдері: ата-әже, әке-шеше, немереден тұратын кеңейтілген одақ. Мұндай отбасы алдымен ата-баба салтын сақтап, қарттық шақты басынан кешіп отырған ата-анаға қамқор болу, сол арқылы кейінгі ұрпақты қайырымдылыққа, мейірімділікке, төзімділікке тәрбиелеу идеясын басты қағидат ретінде ұстанады. Екінші жағынан әлі толық қаржылай дербестікке қолы жете қоймаған жас отбасы үшін ата-анамен бірге тұру өте тиімді (ерлі-зайыптылардың тұратын үйлерінің болмауы, қаржылық зәрулік, т.б.).

2. Шағын отбасы (әке-шеше және балалар). Мұндай отбасында ата-ана мен баланың қарым-қатынасында ерекше рөлді эмоциялық және рухани жақындық алады. Алайда мұндай отбасында ерлі-зайыптылардың дербестігі алдыңғы орынға шығып, немере тәрбиесіне ата-әжесінің қатысы төмендейді.

3. Толық емес отбасы, яғни ата-ананың біреуінің болмауы, немесе әкесінің немесе анасының ата-аналық міндеттерінен, балаларынан бас тартуы. Өкінішке орай, бүгінгі жаһандану заманында некелесу де, ажырасу да оңай болып кетті. Некені құруға және айыруға құқықтық, этикалық, діни және әлеуметтік-психологиялық кедергілердің аздығынан отбасылар жиі айрылысады. Мұндай жағдайда бала, әдетте, анасының қолында қалады және отбасындағы әкенің беделі кеміп, кейін көптеген түсінбестіктерге әкелуі мүмкін.

Орыс ғалымдары Антонов А.И., Медков В.М. отбасындағы тәлім-тәрбие бағытына қарай ата-аналар мен балалар арасындағы қатынасты 4 түрге бөледі:

- 1 Өкімшіл (диктат), авторитарлы (әміршіл) қатынас;
- 2 Шектен тыс қамқорлық (гиперопека);
- 3 Бала өміріне араласпау, селқостық таныту;
- 4 Ынтымақтастық, демократиялық қатынас [9; 57].

Өкімшіл (диктат), авторитарлы (әміршіл) қатынас ата-аналардың талабын, бұйрығын, зорлық көрсетуін бірінші орынға қояды. Талап етуді құрмет көрсетумен ұштастырмаған жағдайда бала тәрбиесіне зиян келтіретіні белгілі. Мұндай ата-аналар баланы өзіне бағынышты етеді, оның пікірімен санаспайды. Олар баланың барлық өмір жағдайларын бақылап, тыйымдардың себептерін түсіндірмейді.

Шектен тыс қамқорлық (гиперопека) – өкімге (диктатқа) қарама-қарсы қатынас түрі, балаға шектен тыс қамқорлық көрсетіп, еркіндік бермеу, қиындықтарды өз бетімен жеңуге үйретпеу. Мұндай жағдайда тәрбиеленген бала селқос, жалтақ, жасқаншақ болып өседі және құрбыларымен қарым-қатынаста қиналады.

Бала өміріне араласпау, селқостық таныту – бұл қатынас түрі балалар мен ата-аналар арасын алыстатады. Эмоционалдық жылылықты сезбей өскен балалар көбіне адамдарға сенімсіздікпен қарайды. Махаббатқа зәру болғандықтан, қатал, мейірімсіз болып өседі, себебі кезінде отбасында белгілі бір рухани-адамгершілік тәртіп нормалары іске аспаған.

Демократиялық идеяларға бағытталған ата-аналар баланың іс-әрекетінде алдымен тәуелсіздікті бағалайды. Ата-ана балаға еркіндік беріп, өз бетінше әрекет етуге жол береді, яғни баланың құқығын таптамай, сонымен қатар міндеттерін де атқаруды талап етеді. Өз кезегінде қарым-қатынастың демократиялық стилі баланың өзіне деген сенімділігін арттырып, намысын жоғарылатады.

Көріп отырғанымыздай, аталған төрт қатынастың ішінде отбасындағы ынтымақтастық қарым-қатынас қана балаға адамдармен өзара әрекеттесуге қатысты маңызды тәжірибе береді, ынтымақтастық қатынаста ғана бала басқаларды тыңдауға және олардың көзқарастарын сыйлауға, туған-туысқандарына шыдамдылықпен қарауға үйренеді. Өз балаларының шығармашылық қуатын керек арнаға бағыттау тек ата-аналардың жауапкершілігінде. Балаларын жақсылыққа ұмтылуға, өзара сыйластыққа, махаббатқа, аяушылық пен рақымшылыққа тәрбиелеуде ата-аналар балаларына болашақ өмірдің бейнесін жасайды. Сондықтан ата-ана толерантты тұлға тәрбиелеу үшін бала тәрбиесіне ерте жастан белсенді қатысуы керек. Бұл жерде толеранттық туралы айтып қою жеткіліксіз, балалардың бойындағы жақсы қасиеттерін, тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетін, бір-біріне ұқсамайтын адамдар әлемінде өмір сүру өнерін дамыту арқылы тәрбиелеу керек. Ата-аналардың міндеті – балалардың жүрегін жақсы мазмұнға толтыра отырып, олармен бірге өмір сүру. Тек мейірлі отбасылық қатынастар ғана баланың толерантты болып өсуіне ықпал етеді.

Көп ұлтты мемлекет жағдайында жастардың әлеуметтік-психологиялық өзара әрекеттестігінің бір тармағы халықтар мен ұлттарға құрметпен қарау болып табылады. Сол себепті балаға отбасында әр түрлі ұлт адамдарының өздеріне тән ұлттық ерекшеліктері болатыны түсіндірілуі керек. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетіне, толеранттық-төзімділік қасиеттеріне баулу алдымен ұлттық тәлім-тәрбие негізінде жүзеге асырылады. Ал ұлттық тәрбиенің негізгі көздері фольклор, ұлттық әдебиет, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, ойшыл ғұламаларымыздың еңбектеріндегі тәрбие қағидалары болып табылады. Сонымен бірге туыстық қарым-қатынас, перзенттік парыз бен қарыз, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім, адамгершілік, отансүйгіштік, еңбексүйгіштік сынды сапалық қасиеттерді әр отбасы ұлттық тәрбиенің құралы ретінде баланы толеранттыққа тәрбиелеуде басшылыққа алуы тиіс. Бұл өз кезегінде Қазақстанды мекендейтін әртүрлі ұлт өкілдерінің өзге ұлт мәдениетін, тілін, салт-дәстүрін өз мәдениетімен салыстыра оқып, артықшылығы мен кемшілігін ұғынуына жағдай жасап, жастар арасында этносаралық төзімділік пен өзара түсіністіктің арта түсуіне игі ықпал етеді. Сонда ғана әр ұлт өкілі өзінің ұлттық болмысын жойып алмай, қайта керісінше, толерантты қоғамда тілдік, ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалуға мүмкіндік алады. Сөйтіп, толеранттық жас ұрпақтың күнделікті өмір дағдысына, дәстүріне айналып, біздің жалпы, тарихи-мәдени кеңістігімізде қоғамды топтастыратын маңызды факторға айналады. Бүгінгі көп ұлтты Қазақстан жағдайындағы толерантты адам - бұл өзінің және өзгенің мәдениетіне құрметпен қарайтын, ұлттық намысы бар тұлға.

Басты отбасылық құндылықтар тізімі әр отбасында бірегей және көптеген тармақтардан тұрады. Дегенмен, әр отбасы толерантты тұлға тәрбиелеуде, біздің ойымызша, төмендегілерді басшылыққа алады:

а) Балаға отбасы мүшесі ретінде өзіндік орны бар екенін сезіндіру. Басқа сөзбен айтқанда, бала үшін отбасы бос уақытты, мерекелерді бірге өткізетін, еш себепсіз жиналып, бірге бас қосатын,

баланы қандай жағдайда да қабылдайтын, тыңдайтын, қолдайтын, тұйыққа тірелгенде, қалай шығуға кеңес беретін қауіпсіз орын болуы керек.

а) *Тәрбие үдерісінде балаға сыйластықпен қарау және икемділік таныту* көптеген мәселелерді шешуде баланың өзін жайлы сезінуіне мүмкіндік береді. Отбасындағы әр адамның жеке пікірі ескеріліп, сыйластық пен икемділік орын алған кезде ғана баланың үлкендерге деген құрмет сезімі артары анық.

б) *Мейірбандық, кешіре білу.* Өмірде қателеспейтін адам жоқ. Ренішпен жүріп, уақытты текке жоғалтып алу – қысқа өмірдің қадірін білмеумен пара пар. Сондықтан ренжіткен адаммен ашық сөйлесіп, мазалаған сұрақтарға жауап алуға, кешіруге болатынын ата-ана әрқашан баласына түсіндіріп отыруы керек.

в) *Жомарттық.* Ата-ана баласына кейбір материалдық игіліктер жасауда кеткен шығынды қайтарып алуды ойламай, жомарттық танытқан адам қашан да ағайын-туыс, жора-жолдас, жалпы қоғам мүшелері арасында сыйлы болатынын түсіндіріп отырғаны жөн.

г) *Жауапкершілік.* Жалпы, кез келген адам басқалар алдында жауапкершілігі мол адам болып көрінгісі келетіні белгілі. Алайда жауапкершілік сезімі бала кезден отбасы тәрбиесі арқылы берілген жағдайда ғана оң нәтижеге қол жеткізуге болады.

е) *Отбасылық дәстүрлердің сақталуы* барлық отбасы мүшелерін топтастырады, отбасын бірегей етеді. Тіпті бала жыраққа кетіп, өз алдына отбасылық өмірін бастаса да, қалыптасқан жанұялық дәстүрлерді ұмытпайды, өз балаларына үйретеді, аманат етіп тапсырады. Сондықтан отбасылық дәстүрлердің толерантты қарым-қатынастағы ролі ерекше.

ж) *Ата-ана үлгісі* – балалармен қарым-қатынаста, еңбекте, тұрмыста оларға өз бойындағы жақсы қасиеттерді дарытудағы ең басты құрал. Сыпайылық, жомарттық, мейірбандық, адалдық, т.б. қасиеттер ата-ана бойында табылған жағдайда ғана бала оларды жалпыадамзаттық құнды адамгершілік қасиеттер ретінде қабылдайды және өз өмірінде осы қасиеттерді ұстануға талпынады.

Балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас жоғарыда аталған қасиеттерге құрылған отбасында толеранттықтың, мейірімділік пен ізгіліктің берік орын алатынын зерттеулер де көрсетіп отыр. Берекелі отбасы балаларының 98,2% (зерттеуге 300 отбасы қатысқан) бейәлеуметтік әрекет жасамайды, мінез-құлқында дөрекі өзгерістерге жол бермейді, теледидарда, журналдар мен газет беттерінде көрініс тауып жатқан теріс ақпараттарға сабырлылықпен қарайды. М.И.Рожков, Л.В.Байбородова, М.А.Ковальчук әдістеріне сүйеніп алынған зерттеу нәтижелері мұндай отбасында пайда болатын проблемаларды әдетте балалар ата-аналарымен бірлесе шешетінін көрсеткен [10]. Ал Л.В.Байбородованың пікірі бойынша, мектеп пен ата-ана әрекеттестігі бала мен ата-анаға деген сенімге, отбасының денсаулығына, бала мен ата-ананың жағымды жақтарына, бірлесе әрекет етуде екі жақтың да қызығушылығын ескеруге, отбасы мен мектептің дәстүрлеріне негізделген гуманизм идеясына бағытталуы керек [11]. Бұл бағыттағы жұмыстарды жүзеге асыруда мұғалімдер, сынып жетекшілері, әлеуметтік педагогтар мен психологтар бір-біріне деген өзара сенім, құрмет, қолдау, шыдамдылық принциптері негізінде әрекет етулері керек. Ұстаздардың міндеті - ата-ананың бала тәрбиесіндегі жағымды тәжірибесін жетілдіріп, кәсіби тәрбие жолын ұсыну.

Осы бағыттағы педагогтың жұмысы сауалнама жүргізуден басталады. Сауалнама мұғалімге оқушының әлеуметтік-тұрмысынан хабар берсе, ата-анаға отбасы тәрбиесінің міндеттерін түсінуге көмектеседі, отбасы тәрбиесіндегі кемшіліктерге назар аудартады. Сауалнамада кездесетін кейбір сұрақтар төмендегідей:

- Соңғы кездері балаңыздың бойынан қандай өзгерістер байқадыңыз?
- Бала тәрбиесінде сізге мектеп пен мұғалім тарапынан қандай көмек керек?
- Ата-аналар жиналысына қандай тақырыптар ұсынасыз?

Сауалнама нәтижесінде сұхбаттасудың негізгі сұрақтары анықталып, ата-аналар жиналысының тақырыптары белгіленеді. Алғашқы ата-аналар жиналысында ата-аналар бір-бірімен танысады. Танысу әр түрлі формада: өлең, эссе, сурет салу, әңгіме жазу, т. б. формада өтеді. Осылай танысу ата-аналарды жақындастыра отырып, олардың ұйымшылдығын арттыруға көп көмегін тигізеді. Сол секілді ата-аналар әр кездесу аралығында өз отбасында қандай елеулі, қуанышты оқиғалар болғанын әңгімелейді. Бұл әрекет ата-аналардың бір-бірінің қуанышына ортақтасуға, жақындастыруға және ынтымақтастығын арттыруға арналады. Ата-аналар жиналысы тиімді өтуі үшін ата-аналарға оның мазмұнын жоспарлау ұсынылады. Бұл ата-ананың белгілі бір тақырыпқа деген қызығушылығының деңгейін алдын ала болжауға мүмкіндік береді. Ата-аналар жиналысына ұсынылатын кейбір тақырыптар: «Біздің «қиын» балаларымыз», «Отбасы проблемалары. Оларды қалай шешуге болады?», «Баланың қоршаған ортамен жағымды қарым-қатынас орнатуына эмоцияның әсері», т.б.

Сондай-ақ отбасында толерантты қарым-қатынас қалыптастырудың жақсы құралдары бірлескен жорықтар, серуендер, саяхаттар, сенбіліктер, оқырмандар конференциясын, мейрамдар, конкурстар өткізу, жекеленген оқушылардың отбасындағы тәрбиелеу-түзету жұмыстары (психологиялық-педагогикалық кеңестер мен көмектер), және т.б. болып табылады. Мысалы, «Отбасы апталығы» шеңберінде «Менің балам» атты шығармалар конкурсын ұйымдастыруға болады. Ата-аналардың бұл конкурсқа қатысуы өз баласына қызығушылық таныту болса, шығарма мазмұны ата-аналардың өз балаларын қалай қабылдайтынын көрсетеді. Бастауыш мектеп оқушылары арасында «Менің отбасым», «Менің отбасымдағы демалыс күн» атты суреттер конкурсы өткізілсе, ортаңғы сыныптарда «Бауырларым мен жақындарым туралы ыстық махаббатпен» атты сынып сағаттарын өткізуге болады. Апталық барысында спорттық мейрамдар өткізуге болады. Мұндай шаралар барысында ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас жаңа қырынан танылады. Сондай-ақ ата-аналардың балаларға, немесе керісінше, балалардың ата-анаға жасаған тосын сыйлары, құттықтаулары олардың арасындағы қатынасты жақындата түседі. Ата-аналардың қатысуымен өткізілген мұндай шаралар мектеп пен отбасы өміріндегі маңызды фактор ретінде балаларға тамаша үлгі болмақ.

Жас ұрпақты толеранттыққа тәрбиелеуде ата-анаға көмек ретінде коммуникативтік білім бағдарламалары жасалып, оларға арналған курстар, семинар-тренингтер, психологиялық тестер, лекторийлер, консилиумдар, отбасылық консультациялар жүргізудің де маңызы зор. Ата-аналармен жұмыста К.Роджерстің [12], Я.Адлердің [13], К.Фопельдің [14] гуманистік психологиясы мен толеранттық теориясына негізделген еңбектері басшылыққа алынады.

Мұндай жұмыстардың ішінде тренингтердің орны ерекше. Олардың нәтижесінде жеткіншек шақта бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынас жеңіл өтеді. Тренингтің басты мақсаты ата-ана мен баланың серіктестік қарым-қатынасы мен қызметтестігін қалыптастыру және дамыту болып табылады. Төменде оқушыларды толеранттыққа тәрбиелеуде ата-ана мен мектеп арасындағы ынтымақтастықты жүзеге асыру барысында жүргізілетін семинар-тренингтер мен тест сұрақтарының кейбіріне тоқталмақпыз:

1. Мұғалімдерге арналған жағдаяттарды талдау.

а) Ата-ана сізге келіп, мұғалім үстінен шағымданды. Баланың сабақ үлгерімінің нашар екенін алға тартып, сыныптастарының алдында ренішті сөздер айтатынын, сондықтан баласының мектепке барғысы келмейтінін айтады. Сіздің әрекетіңіз?

ә) Ата-ана баласының сынып жетекшісінің басқа ұлт өкілі болғандықтан, ауыстыруды сұрайды. Сіздің ата-ананың бұл өтінішіне жауабыңыз?

2. Ата-аналарға арналған «Менің отбасымның бүгінгі мен болашағы» тренингі.

Қатысушыларға осы тақырыпқа екі коллаж жасау ұсынылады. Коллажбен жұмыс істеуде үлкен ватман және әртүрлі қағаздар, түрлі-түсті ашық хаттар, т.б. пайдаланылады. Әдетте оқушылар бұл жұмысты қызығушылықпен орындайды, бірақ ұсынылған тақырыптар кейде қиындық тудырады. Коллаж жасап болғаннан кейін қатысушылар өз жұмыстарымен топтағыларды таныстырып, оның мазмұнын әңгімелеп береді. Жұмыстың мақсаты: оқушының өзін жалғызбын деп сезінбей, отбасының оған әрқашан қолдау көрсететін сездіру.

3. Тренингке қатысушы тараптар арасында диалог өткізу.

Атап айтқанда, «Мейірімді ана және қатал ана» диалогын талдау. Мұндай тапсырма көбінесе авторитарлық типті ата-аналарға ұсынылады. Бұл үшін қатысушыларға алдын-ала төмендегідей сұрақ қою қажет: «Сіз өзіңізді қатан (бірбеткей, авторитарлы) анамын деп есептейсіз ба (әже, әке, ата)?». Қатал ананы көрсету жағдаяты да осыған ұқсас өтеді. Егер бұл тапсырманы орындау барысында қиындық туындаса, «бос» орындық техникасының көмегіне жүгінуге болады. Бұл былай орындалады. Ортаға екі орындық қойылады, оның біреуіне балалармен қарым-қатынаста қиындыққа кездескен қатысушы отырады. Бірінші оған өзінің үйреншікті мінез-құлқына негізделген тапсырма ұсынылады. Сосын тренер қатысушыға қарсы орындыққа отыруын сұрайды, енді өз мінезіне қарама қайшы әрекетті көрсетуі керек. Барлық топ қатысушыға жаттығуды орындауда көмек көрсетеді.

4. Шағын топтардағы жұмыс.

Ата-аналарға қағаз бетінің сол жақ бағанасына мұқият, белсенді тындап отырған адамның күйін, оң жақ бағанаға тындамай отырған адамның күйін бейнелеу тапсырылады. Сәл уақыттан соң топтың ұсынған нұсқалары талданады. Қағаздың орта жағына белсенді тындау кезінде жасауға болмайтын, немесе кедергі келтіретін іс-әрекеттерді жазу тапсырылады. Ата-аналар белсенді тындау кезінде жасауға болмайтын, немесе кедергі келтіретін іс-әрекеттерге мыналарды жатқызады: кеңес беру, әңгіме тақырыбынан ауытқу, сөйлеп отырған адамға, сын, баға беру, сөзін бөлу, өз тәжірибесі

туралы айту. Мұнан кейін пікірталастың нәтижелері талқыланады. Нәтижесінде ата-ана белсенді тыңдаудың негізгі қағидаттары ретінде сөйлесіп отырған адамдарға тіке қарап отыру, көзбен байланыс орнату, қажет жерінде бас изеу, жымию, «дәл солай», «дұрыс», «иа», «жоқ» және т.б. фразаларды қолдану қажеттігін, ойды анықтау немесе тұжырымдау үшін «Сіз дегіңіз келіп тұрма?» сияқты сұрақтарды қоюға болатынын атап айтады.

5. *Қиын жағдайдан шығуға бағытталған тренинг.*

Қатысушыларды бірнеше топқа бөлеміз. Әр топ берілген сұрақтарды пайдаланып, мәселені талдайды. Ортақ шешім нәтижесінде проблемадан шығудың жолдарын ұсынады (басқа топтар олармен келісуі не келіспеуі мүмкін, келіспеген жағдайда өз варианттарын айтады). Сонымен, «... не істеу керек?»:

Мен жаңа қонысқа көшіп келуіме байланысты жаңа сыныпқа ауыстым. Осыған орай не істеуім керек?

Сыныптастарым менің ұлтымның басқа екеніне орай ренішті ат қойып, күледі. Не істеуім керек?

Мен ертең мектепке баруым керек. Алайда онда менің достарым жоқ деген ойдың өзінен-ақ мен қорқамын. Не істеймін?

Мен сәнмен киінбеймін, ал сыныптастарымның бәрі «сәнқой», олар менімен достаспайды. Не істеуім керек?

Сұрақтар бойынша оқушылардың жауаптары талданып, олармен жеке жұмыстар жүргізіледі.

6. *«Қошемет» ойыны.*

Бұл ойынды ойнау үшін ата-ана мен балалар ортаға тұрып, бір-бірінің қолдарын ұстайды. Әркім өз көршісіне қошемет сөздер айтады, көршісі оған рахмет айтып, әрі қарай келесі көршіге қошемет айтуы керек, осылай жалғаса береді (Басқа жағдайда қолға допты алып, оны ойынға қатысушы басқа адамға лақтыруы керек, т.б.). Қорытынды: Адамдар бір-бірінен қошемет сөз естісе, оның жүрегі мейірімге толады, айналасында жағымды атмосфера қалыптасады. Әр адам сын сағаттарда шыдамдылық танытуға мүмкіндік беретін тек өзіне тән позитивті қасиеттердің иесі болып табылады.

7. *«Ашық айтсам...» жаттығуы*

Ата-аналарға төмендегідей бланкілер таратылып, толтырылады:

Тренингтің жүргізілген күні _____

Менің тренингтік есімім _____

Менің тренинг барысында түйгенім _____

Бәрінен де маған мына жұмыс ұнады _____

Жүргізушіге ұсыныс _____

Қолы _____

Рефлексия

Қорытынды

Сөйтіп, жас ұрпақты толеранттыққа тәрбиелеудегі мектеп пен отбасының әрекеттестігі мәселесінің теориялық негіздерін зерделей отырып және осы бағыттағы практикалық жұмыстарды талдау нәтижесінде төмендегідей қорытынды жасауға болады:

1. Қазіргі жаһандану заманында адамгершілік, ізгілік, сүйіспеншілік, өзгенің өзіндік пікірі мен құқығына түсіністікпен қарау сияқты қасиеттерді бойына жинаған толерантты тұлға қалыптастыру – аса маңызды мәселе.

2. Жас ұрпақ бойына толерантты мінез құлық қалыптастыруда отбасы тәрбиесінің маңызы зор. Алайда осы бағыттағы жұмыстарды жүзеге асыруда ата-анаға кәсіби тұрғыдан бірден бір көмекке келетін тәрбиелік әлеуеті жоғары мекеме мектеп болып табылады.

3. Жас ұрпақты толеранттыққа тәрбиелеуде мұғалімдер, сынып жетекшілері, әлеуметтік педагогтар мен психологтар ізгілікті әрекеттесудің жағымды жақтарын қалыптастыра білулері керек.

4. Толерантты тұлға тәрбиелеуде сауалнама, сұхбат, ата-аналар жиналысы, бірлескен конкурстар, мерекелер, апталықтар, ата-аналарға арналған курстар, семинар-тренингтер, отбасылық консультациялар сияқты шараларды өткізу оң нәтиже береді.

5. Отбасы мен мектептің әрекеттесе жұмыс істеуі нәтижесінде жеткіншек толеранттықтың

индивидтің және қоғамның жоғары рухани және зияткерлік дамуының белгісі болып табылатынын, ал толерантты адамның өзгенің мәдениетіне құрметпен қарайтын, ұлттық намысы жоғары, төзімділік, шыдамдылық, байсалдылық, кісілік, ізгілік сияқты қасиеттерді бойына жинаған тұлға екенін түсінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Декларация принципов толерантности. Утверждена резолюцией 5.61. Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 // Век толерантности: научно-публицистический вестник. М.: МГУ, 2001.
- 2 Тишков В.А. О толерантности // Толерантность и согласие. М., 2007. - 190 с.
- 3 Дробижева Л.М. Толерантность и рост этнического самосознания: пределы современности / Век толерантности: Научно-публицистический вестник. - 2003.-No 6. – С. 76-81.
- 4 Ashford N. 2016. Principles of a free societ. Jarl Hjalmarson Foundation. – 367 p.
- 5 Sullivan J.L., Piereson J., Marcus G.E. 1992. Political Tolerance and American Democracy. Chicago: University of Chicago Press. 278 p.
- 6 Тугжанов Е.Л. Политика межэтнической толерантности и общественного согласия в Республике Казахстан: политологический анализ: Автореф. дис... д-ра полит. наук. - Астана. 2010. - 40 с.
- 7 Қазақстан республикасының Конституциясы. 1995 ж. 30 тамызда қабылданған. Тольқтырулармен және өзгертулермен. http://www.akorda.kz./official_documents/constitution. - 29.01. 2019.
- 8 Қоянбаев Ж. Семья және балалар мен жеткіншектер тәрбиесі. Алматы: Рауан. – 1990. – 234 б.
- 9 Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. М.: Издательство МГУ. – 2016. – 304 с.
- 10 Рожков М.И., Байбородова Л.В., Ковальчук М.А. Воспитание толерантности у школьников: Уч.-мет. пос. Ярославль: Академия развития: Академия Холдинг: 2003. – 192 с.
- 11 Байбородова Л.В. Воспитание толерантности в процессе организации деятельности и общения школьников. // Ярославский педагогический вестник. – 2003. – №1. – С. 33-37.
- 12 Joseph C.L. 2017. Radical Humanism and Generous Tolerance. Lanham, MD: Hamilton Books. 112 p.
- 13 Адлер Я. О стремлении к превосходству. — СПб.: Астер-Х, 2017.
- 14 Фопель К. Сплочённость и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения. Пер. с нем. М., 2005.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ШКОЛЫ И СЕМЬИ В ВОСПИТАНИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ У ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

М.К. Жазыкова

к.п.н., доцент Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
Актобе, Казахстан, email: makash_k@mail.ru

В статье анализируются труды известных ученых о проблеме толерантности. С помощью различных научных источников раскрывается значение термина «толерантность». Далее, автор отмечая значение семейного воспитания в формировании толерантности у подрастающего поколения, анализирует структуру современной семьи. В заключении говорится о важности взаимодействия школы и семьи в этом вопросе. Также автором описаны некоторые методы и упражнения, помогающие родителям и учителям развить чувство толерантности у детей.

Ключевые слова: толерантность, семья, семейное воспитание, подрастающее поколение, семейные ценности, тренинги

**THE INTERACTION OF SCHOOL AND FAMILY IN EDUCATION TOLERANCE
IN A GROWING GENERATION**

M.Zhazykova

Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor

Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan, email: makash_k@mail.ru

The article analyzes the works of famous scientists about the problem of tolerance. With the help of various scientific sources, the meaning of the term “tolerance” is revealed. Further, the author, noting the importance of family education in shaping tolerance among the younger generation, analyzes the structure of the modern family. In the conclusion author makes stress on the importance of the school- family interaction. Some methods and exercises that help parents and teachers to develop tolerance in children are given.

Key words: *tolerance, family, family education, young generation, family values, trainings*

Редакцияға 16.04.2019 қабылданды.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ: ҚАЖЕТТІЛІК ПЕН МҮМКІНДІКТЕР

Ж.А. Масалиева¹, К.Н. Даркулова²

¹ ф.ғ.к., доцент, ² ф.ғ.к.

^{1,2} Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., email: zmasalieva@mail.ru

Мақалада ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру үдерісіне енгізуге қатысты қоғамда қалыптасқан көзқарастар (соның ішінде белгілі ғалымдардың) мен Қазақстанда қолға алынып жатқан іс-шаралар жайы сөз болады. Мақала авторлары педагог кадрларды даярлау барысындағы тәжірибелерімен бөлісіп, сондай-ақ туындаған мәселелерге қатысты жоғары оқу орындарына арналған үлгілік бағдарлама мазмұнына қатысты сыни көзқарасын білдіреді.

Түйін сөздер: Қазақстандағы инклюзивті білім беру, кадр даярлау, ерекше білім беру қажеттілігі бар және мүмкіндігі шектеулі балалар, оқу үдерісіне енгізу

Білім беру қоғамдық құбылыстардың аясындағы, ғылым мен техниканың жетілу үдерісіне негізделген сан қырлы, мәселелі сала болып табылады. Қазіргі таңда аталмыш саланың дамуын, келешегін бағдарлау инклюзивтік білім берудегі ұлттық тәсілдемені белсендіру әрекетімен сабақтасатындығын көрсетіп отыр. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік саясаттың маңызды басымдықтарының, негізгі принциптерінің бірі ретінде «сапалы білім алуға барлығының құқықтарының теңдігі, әр адамның интеллектуалды дамуын, психофизиологиялық және жеке-дара ерекшеліктерін ескере отырып, халықтың барлық деңгейі үшін білімге қолжетімділігі» нақтыланған [1]. «Қолжетімділік» мүмкіндігін қалыптастыру үшін түбегейлі жаңаша ойлауға негізделген іргелі реформалар кезеңіне қадам басқан шақта инклюзивті білім беру жүйесін дамытып, жетілдіруде жүйелі даярлық қажет-ақ.

Сапалы білімнің қолжетімді болу шартын қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесін түрлендіру процестерінің бірі жеке тұлғаны әлеуметтендіру мәселесі. Әлеуметтену – қоғамның толыққанды мүшесі болуы үшін қажетті адам баласымен әлеуметтік тәжірибенің меңгерілуі мен жаңғыртылуы. Әлеуметтендірілуге индивидтің жеке тұлға болып қалыптасып, білім, норма, бағалы құндылықтарды меңгеру құралы болып табылатын, түрлі әлеуметтік-феноменологиялық процестер енгізілуде. Баланың туылғанынан бастап, оның әлеуметтенген әлемге енуі оның әлеуметтенуін, әлемді түрлендіруші ретінде емес, керісінше, сол түрленуші ортаның дамытушысы болып табылатынын білдіреді. Жеке тұлғаны әлеуметтендіру мәселесі қазіргі таңда инклюзивті білім педагогикасының негізінде қолдау тауып отыр.

Ол балалардың дене, психикалық, зияткерлік, мәдени-этникалық, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім беру ортасына айрықша білім алу қажеттіліктері бар балаларды қосуды, барлық кедергілерді жоюды, олардың сапалы білім алуы үшін және олардың әлеуметтік бейімделуін, социумге кірігуін көздейді.

Барлық өркениетті әлемдегі қоғам жалпы адамзаттық моральға және әлеуметтік әділеттіліктің талаптарына сәйкес – білім беруде ерекше қажеттіліктері бар балаларды кемсітушілікке жол берілмеуі керек деген ұғымға келді. Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның адам құқығы аясындағы конвенцияларын, декларацияларын мен ұғымдарын басшылыққа ала отырып, барлық балалардың, оның ішінде денсаулық жағдайына (психофизикалық бұзылыстар, АҚТҚ және ЖҚТБ жұқпалы аурулы балалар және т.б.); қоғамда әлеуметтік бейімделу мәселелері бар (жетім, әумесерлік тәртіп), әлеуметтік-экономикалық немесе әлеуметтік-психологиялық мәртебесі төмен жанұяның жағдайына (нашар отбасыдан, қашқындар, оралмандар, аз ұлттардың балалары) байланысты білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балаларға сапалы білім беруге міндеттеме алады.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында көрсетілген орта білім берудің инфрақұрылымдық дамуын қамтамасыз ететін міндеттердің бірі ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды инклюзивті ортада қолдау, ал орта білім берудің мазмұнын жаңарту аясындағы міндеттердің бірі білім беру ұйымдарын өлшемшартпен бағалау жүйесіне көшуді жүзеге асыру деп көрсетілген [2]. Бұл, өз кезегінде, инклюзивті білім берудің дамуын теориялық және әдістемелік жағынан жетілдіруді қажет етеді.

Бүкіл әлем инклюзивтік білім беру идеясы мен тәжірибесіне назар аударуда. Әйтсе де, қоғамда мүмкіншілігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін ортаға қосу мәселесіне қатысты пікір алалығы орын алып отырғандығы да жасырын емес. Күдік пен үміт қатар бой көтеруде. Білім беру жүйесі барлық санаттағы азаматтарды тиімді білім берумен қамтамасыз етуге байланысты әр түрлі мәселелерге кездесуде. Барлығына арналған білім беру үшін мүмкіндіктерді демократияландыру жолында алға жылжу қажеттілігі қоғамды ізгілендіруге бағытталған ұлттық стратегия мен саясатты қалыптастыру мақсатындағы инклюзия үдерісіне негізделеді.

XXI ғасырдың алғашқы он жылдығында Қазақстан экономикалық өсімділігімен танылды. Әрбір мемлекетте дамуында ауытқуы бар балаларды әлеуметтік біріктірудің өзіндік тәжірибесі бар, ол тұрғындардың ұлттық менталитетін және әлеуметтік мәдени ерекшелігін ескереді. Алайда өзге елдің тәжірибесін нормативті-құқықтық база ретінде көшіріп алуға болмайды. Дәл осы Қазақстандағы түрлі ұйымдар жұмыстарының ерекшелігіне және түрлі модельдер мен интеграцияның формаларын қамтитын ұйымдастырушылық-құқықтық формаларына жатады. Қоғамдық және ата-аналар ұйымдарына оңалту және әлеуметтік мекемелерге дамуында ауытқуы бар балаларды тәрбиелейтін және біріктіріп оқытумен тәрбиелеудің жолын таңдайтын жанұяға өз модельдерін апробациялау және құрастыру қажеттілігі туындады. Мемлекет әрбір балаға оның ұлтына, дініне, денсаулығына қарамастан тегін жалпы білім беруге кепіл берді. Республикамызда тарихи қысқа уақыт ішінде мүмкіншілігі шектеулі балаларды оқытудың жабық «медициналық моделінен» ашық модельге көшу үдерісі байқалады. Біріктіріп оқыту кең қанат жая бастады.

Қазақстандағы инклюзивті білім беруді дамытудың маңызды кезеңі қазіргі кезеңдегі инклюзивті білім беруге жататын адамдар санатының кеңейтілуі, оларды сапалы білім беру қызметтерімен қамтамасыз ету қажеттілігі болып табылады. Әртүрлі санаттағы балаларды инклюзивті білім процесіне енгізу нормативті-құқықтық базаны жетілдіреді, білім беру мекемелерінде осы жұмыстарды жүйелеу талап етіледі және осы санаттағы балалардың білім беру қажеттіліктерін зерделейді.

Талдау нәтижелері шет елдердегі инклюзивтік білім берудің даму тенденциясы туралы ғылыми түсінікті кеңейтуге, инклюзивтік білім берудің теориясы мен әдіснамасын байытуға, инклюзивтік білім берудің батыстық өнімді тәжірибесін қазақстандық шындық жағдайында пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен бірге шет елдік тәжірибелер отандық жағдаяттық шындықты және Қазақстандағы білім беру жүйесінің даму ерекшеліктерін есепке ала отырып пайдаланылуға бағытталуда.

Қазақстан Республикасында білім берудің бұл түрі негізінен 1990 жылдары тарала бастады, әсіресе мүмкіншілігі шектеулі балаларды жалпыға білім беру үдерісіне енгізудің мемлекеттік жүйесін жасау бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастырған түрлі халықаралық ұйымдардың қолдауымен, профессор Р.А. Сүлейменованың бастамасы бой көтерді. Ғалымның берген анықтама бойынша, «инклюзивті білім беру – балаларды бөліп қарастыру кедергілерін жоюға бағытталған, барлық балаларды жалпыға білім беру процесіне қосу мен оларды әлеуметтік бейімдеуде жасына, жынысына, этникалық, діни қатынасына, даму кемшіліктеріне немесе экономикалық статусына қарамастан, отбасының белсенді қатысуымен, балаға түзету-педагогикалық және нақты әлеуметтік қолдау көрсету арқылы, адекватты білім беру жағдайларын жасауда, балалардың білім алу қажеттіліктері мен жеке ерекшеліктеріне баланы емес, ортаны бейімдеуге бағытталған мемлекеттің саясаты» [3].

2000 жылдан бастап Қазақстан Республикасында мүмкіншіліктері шектеулі балаларға қатысты жаңа білім беру саясаты қалыптаса бастады, балаларды әлеуметтендірудің, тәрбиелеудің, оқытудың, әлеуметтік қолдау көрсету мен бейімдеудің тиімді жолдары белсенді түрде қарастырылуда. Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 1 маусымдағы № 348 бұйрығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдерінде» инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдерінің стратегиялық бағыттары, іске асырудың тетіктері, күтілетін нәтижелер және іске асыру кезеңдері жан-жақты баяндалған [4]. Оқыту үдерісіне дайындық, әдістемелік қолдау және ұйымдастыру тетігі де сөз болады.

З.А. Мовкебаеваның даму мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпыға білім беру үдерісіне енгізу мәселелеріне қатысты еңбектерінде инклюзивті білім беруді «адам эволюциясы заңдылықты түрде әкеле жатқан қазіргі таңдағы шындық» [5] ретінде анықтайды. Сондықтан да ерекше оқытуды қажет ететін балалардың жалпы білім беруге кіріктілу үдерісіне тосырмай қарауға болмайды. Инклюзивті білім беру – мемлекеттік саясат. Мүмкіншіліктері шектеулі балаларды жалпыға білім беру үдерісіне енгізудің өзекті мәселелерін анықтау осы шаралардың нәтижесі болып табылады [6].

Арнайы білім беру саласына, балаларды дендері сау қатарларының білім алу ортасына кіріктіру бойынша, инновациялық үдерістер кеңінен енгізіле бастады. Мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік бейімдеу және қоғамға кіріктіру үшін тиімді жағдайлар жасаудағы инновациялық бағыттарды үйрену жұмыстары да жетілдіруде.

Қазақстан Республикасының саяси, экономикалық және мәдени өміріндегі маңызды өзгерулер білім беру жүйесінің реформалануы мен қайта құрылуының қарқынды үдерісіне бастама болады. Оқыту мен тәрбиелеудің дәстүрлі, өктем түрінен гуманистік, тұлғаға бағытталған түріне ауыстыруда, білім беру жүйесінде даму мүмкіншіліктері шектеулі балалардың негізгі құқықтары мен еркіндіктерін сақтауға бағытталған әлеуметтік жағдайлар, оларды қоршаған ортаның түрлі байланыстары мен қарым-қатынастарына және дендері сау қатарларымен біріге әрекет ету үдерісіне енгізу белсенді түрде дами бастады. Арнайы және инклюзивті білім беру барлық жеке тұлғаның білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңес беру ұсынымдарын ескере отырып әзірленген арнайы және жалпы білім беретін оқу бағдарламалар арқылы жүзеге асырылады. Мүмкіншіліктері шектеулі балалар дәстүрлі білім беру жүйесінде арнайы (түзету) білім беру мекемелерінде, үйде немесе арнайы мектеп-интернаттарда білім алды. Елімізде арнайы білім беру ұйымдарының (арнайы түзету) мектептері мен мектепке дейінгі ұйымдары, оңалту орталықтары, психологиялық-педагогикалық түзету кабинеттері және басқалар) желісі қалыптасқанына қарамастан, Республикада соңғы онжылдықта объективті және субъективті себептермен қоғамның мүмкіндіктері шектеулі тұлғаларға қарым-қатынасы мейлінше өзгерді [7]. Психофизикалық бұзылулар адамның сезуге, уайымдауға, әлеуметтік тәжірибені меңгеруге қабілеттілігін жоққа шығара алмайтындығы мейлінше терең мойындалады.

Әр баланың даму үшін білім алуға деген жеке қажеттілігі мен қабілетін ескеретін қолайлы жағдай жасау қажеттілігі түсіністік тапты. Келесі ұстаным қалыптасады: әр балаға ол бойындағы кемшілікке байланысты нені атқара алмайды деген тұрғыдан емес, ол бойындағы кемшілікке қарамастан не істей алады деген тұрғыдан қарау. Мұндай оқыту процесі балаға отбасынан, үйінен, туыстары мен жақындарынан, достарынан ажырамай білім алуға, қоғамға қосылып әлеуметтену мәселелерін нәтижелі шешуге көмек береді. Есейе келе, балалар өзіндік ерекшеліктерін қабылдап, басқа адамдардың ерекшеліктерін ескеруге үйренеді.

Инклюзивтік білім беру саясатының негізгі мазмұны барлық бала оқи алады деп мойындаумен тұжырымдалады. «Білім туралы» ҚР Заңының 3-бабының 1, 2-тармақтарына сай «білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі қағидаттарына баршаның сапалы білім алуға құқықтарының теңдігі, әрбір адамның зияткерлік дамуы, психикалық-физиологиялық және жеке ерекшеліктері ескеріле отырып, халықтың барлық деңгейдегі білімге қолжетімділігі жатады» [1]. Білім беруді дамыту және оны іске асыру стратегиялық жоспарларында мүмкіндіктері шектеулі балаларды білім беру үдерісіне қосу механизмі нақты белгіленген, олар үшін қолжетімді ортамен қамсыздандыру талаптары анықталған. Құжаттарға сәйкес 2020 жылы жалпы білім беру мектептерінің 70%-ында инклюзивтік білім беруге арналған жағдайлар жасалуға тиісті. Ал бүгінгі студент, ертеңгі педагог инклюзивті жағдайда білім беруге дайын ба? Қажетті құзыреттіліктермен, арнайы білім негіздерімен қаруланған ба?

Білім беру мекемелері «балалардың айырмашылықтарына қарамай, барлық балаларды қабылдайды және олардың оқудағы ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған қажетті талаптарды құрады» десек те, бұл үрдіс толық қанды іске асып отырған жоқ. Педагогикалық жоғары оқу орындарын тәмамдаған кәсіби маманның жалпы білім беретін орта мектепте инклюзивті жағдайда жұмыс жасауға дайын емес екендігін жасыра алмаймыз. Жеке пән мұғалімдері даму мүмкіндігі шектеулі балалардың ерекшеліктерін меңгермегендіктен, мұндай балалармен жұмыс жасауда тығырыққа тірелуде. Осы орайда, Республикалық оқу-әдістемелік жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру кеңесінің 2016 жылғы 30 маусымдағы мәжілістің №2 хаттамасының шешімі негізінде «Білім» тобы мамандықтарына 2 кредит көлемінде міндетті компонент ретінде бекітілген «Инклюзивті білім беру» пәнінің мазмұны негізінен мүгедектігі бар балаларды оқу үдерісіне ендірудің педагогикалық-психологиялық қолдау көрсетуге, яғни арнайы педагогика мен арнайы психология тұрғысында қарастырады [8]. «Мектепке дейінгі ұйымда инклюзивті білім беруге құзыретті мамандар даярлау» мақсатында даярланған «Мектепке дейінгі инклюзивті білім беру» (Алматы, 2016) типтік оқу бағдарламасында оқу бағдарламалары, бағдарламалар, күнтізбеге және тақырыптық жоспарларды дамыту, ерекше қажеттіліктері бар балаларға арналған жеке жоспарын даярлау, оқыту әдістері [9] аталады. Типтік оқу бағдарламасында ұсынылған негізгі әдебиеттер оқушыларға білім беру, ерте жастағы балаларды тәрбиелеу мәселелеріне бағытталған. Мәселен, Н.М. Аксаринаның ерте жастағы балаларды тәрбиелеу еңбегінің алғы сөзінде «Основное содержание

учебника относится к воспитанию здорового ребенка» деп анық жазылған. Әрине, білім беру-тәрбиелеу негіздерін жүйелеуде мұндай еңбектердің маңыздылығы жоғары. Әйтсе де, арнайы әдістемелік көмек жоқтың қасы. Қажетті мәліметтерді там-тұмдап жинауға тура келеді.

Жоғары оқу орнын бітіруші түлек, болашақ кәсіби маман-педагогтың ойлау икемділігі дамыған, жан дүниесі терең, өмірге көзқарасы жоғары болуға тиіс, өйткені өзіндік рухани өсуін өзі басқара алатын адамның қолынан ғана шығармашылық жасампаздық келеді. Педагогикалық мамандықтың ерекшеліктері де осында болса керек. Әсіресе, педагогтың ізденімпаздығын, білуге деген құмарлығы мен артық білуге ұмтылуы өмір бойына сабақтасып отырады. инклюзивті білім беру жағдайында оқу және тәрбиелеу үдерісін ұйымдастыру ерекшеліктерін білу. Даму мүмкіндігі шектеулі балалар денесіне ыңғайлы жағдайды қамтамасыз етуді, оқу бағдарламаларын бейімдеуді, оқу материалының мазмұнын дифференциациялау, әр оқушының дарындылығын айқындау, олардың дамуына қолайлы жағдайлар жасау шеберлікті жетілдіруге негізделеді. Осы орайда болашақ педагогтерге даму мүмкіндігі шектеулі балалардың жеке категорияларының ерекшеліктерін білу қажет-ақ. Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды оқыту сипатын айқындатындай бағдарлама даярлап, оқу-әдістемелік және тәрбиелік ұсынымдарды жеке пәндік сала бойынша жинақтаудың берері мол.

Екінші бір шешуші тетік ретінде мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беру үдерісіне қосу бойынша педагогикалық ұжымның әрекетін координациялауды жандандыру мақсатында педагог кадрлардың біліктілігін арттыру ұсынылууда. Жалпы білім беретін мектептер оқу дағдысын игертуге бағытталып, оқушылардың белгілі бір білім мен біліктер жиынтығын меңгеруін қамтиды. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқыту мен дамытудың жеке траекториясын жасау мүмкіндігін қарастырмайды. Әр педагогтың өзіндік методикасына сүйенуін талап етеді. Жалпы білім беру үдерісіне кіріктірудегі басты мақсат әлеуметтік бейімдеу, қоғамдағы толыққанды өмірге дайындалуына жағдай жасау және көмек көрсету тұрғысында емес, оқу дағдыларын игертуге бағытталғандықтан, қажетті көмек өз деңгейінде көрсетілмейді. Бұл жалпы білім беретін ұстаздардың дайындығы мен білімдерін жетілдіру үрдісіне өзгерістер енгізу қажеттілігін көрсетіп береді. 2018 жылғы 13 тамызда Астана қаласында өткен Республикалық тамыз конференциясының «Білім беру процесін психологиялық-педагогикалық қолдау инклюзивті білім беруді дамытудың басты шарты ретінде: стратегиялық жоспарлау, нәтиже, респективті шешімдер» [10] секциялық отырысында да инклюзивті жағдайда білім беру процесін оңтайландыру мәселесі көтерілді. Педагог кадрларға әдістемелік көмек ұсынылатындығы, келешекте даярлық курстарын ұйымдастыру қажеттілігі айтылды. Әйсе де, әзірге тек болжаудан әрі аса алмай отырмыз. Нақты, жүйеленген жоспар ұсынылмады.

Бүгінгі күннің талабына сай болашақ ұрпақтың сұранысын қанағаттандыратын тың бағдарлама ретінде барлық деңгейлердегі білім мазмұнын жаңартуға және өсудің тұрақты даму кезеңіне өтуге бағытталған, жалпы орта білім берудің барлық пәндері бойынша жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламалары әзірленуде. Жеке пән бойынша жаңа білім алып, зерттеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретіндей етіп іріктелген. Ұзақ мерзімді, орта мерзімді және қысқа мерзімді жоспарларда пән мазмұнын іріктеудің шиыршықтылық қағидаты нақтыланған. Ал инклюзивті жағдайда білім алушылардың психофизикалық даму ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін есепке ала отырып үлгілік оқу бағдарламаларын қалай, нендей өлшемдерге сүйене бейімдеу қажеттілігі жайында сөз қозғалмайды. Мемлекет тарапынан қыруар қаржы бөліп, жаңартылған мазмұнды бағдарлама бойынша даярлық курсынан өткен кәсіби маман ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс жасау тетігін игере алмай отыр. Әрине, белгілі бір қалыпқа түсіріп, оңтайландыру бірнеше жылдың еншісінде екендігін жоққа шығара алмаймыз. Қоғамның өзгеру деңгейінің жылдам алмасуы, белсенділікпен алға ұмтылуы үлкен жауапкершілікті талап ететіндігін ескерсек, сан соғып, «Әй, қап» деп қалмасымызға кім кепіл?

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 ҚР «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2007 (15 сәуір 2016 жылы өзгертулер мен толықтырулар енгізілген).
- 2 Қазақстан Республикасында білімді және ғылымды дамытудың 2016-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2016 жыл // Қолжетімді түзім: adilet.zan.kz/kaz/docs/U160000205
- 3 Сүлейменова Р.А. Система ранней коррекционной помощи детям с ограниченными возможностями в Казахстане: проблемы создания и развития. – Алматы, 2000. -23б.

- 4 Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. -13 б. // Қолжетімді түзім: <http://www.edu.gov.kz/ru>
- 5 Мовкебаева З.А., Оралканова И.А., Бейсенова А. Инклюзивті білім беруді кіріктіруге педагогтарды дайындау бойынша әдістемелік ұсыныстар. - Алматы, 2016. -12 б.
- 6 Масалиева Ж.А., Даркулова К.Н. Проблемы внедрения инклюзивного образования в школах города Шымкента//«Инклюзивті білім беру: тәжірибесі, мәселелері және даму болашағы»: атты ғылыми-әдістемелік семинар материалдарының жинағы. – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, 2016. – 44-46бб.
- 7 Масалиева Ж.А., Даркулова К.Н. Қазақстанда инклюзивті білім беруді ендіру ерекшеліктері //«Төртінші өнеркәсіптік революцияға 10 қадам: адами капиталды байыту мүмкіндіктері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының ғылыми мақалалар жинағы. -Шымкент: «Оңтүстік Полиграфия», 2018. - 435-440 бб.
- 8 Инклюзивті білім беру. Типтік оқу бағдарлама. «Білім» тобындағы мамандықтар үшін. Алматы, 2016. - 72-86 бб.
- 9 Мектепке дейінгі инклюзивтік білім беру. Типтік оқу бағдарлама. 5В010100- Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу мамандығы үшін. Алматы, 2016. -74-83 бб.
- 10 Республикалық тамыз конференциясының «Білім беру процесін психологиялық-педагогикалық қолдау инклюзивті білім беруді дамытудың басты шарты ретінде: стратегиялық жоспарлау, нәтиже, перспективті шешімдер» секциялық отырысы // Қолжетімді түзім: <https://nao.kz/blogs/view/2/986?lang=kz>

ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: НЕОБХОДИМОСТЬ И ВОЗМОЖНОСТИ

Ж.А. Масалиева¹, К.Н. Даркулова²

¹к.ф.н., доцент, ²к.ф.н.,

^{1,2} Южно-Казakhstanский государственный педагогический университет,
Шымкент, Казахстан, email: zmasalieva@mail.ru

В статье рассматривается создавшееся на сегодняшний день в обществе мнение (в том числе известных ученых) о необходимости инклюзивного подхода к образованию. Анализируются проводимые в Казахстане мероприятия, связанные с вовлечением детей с особыми потребностями в общеобразовательный процесс. Авторы делятся своими наблюдениями и опытом по подготовке педагогических кадров. Высказываются критические замечания по содержанию типовых программ для вузов. Предлагается авторское видение затронутых проблем.

Ключевые слова: инклюзивное образование в Казахстане, подготовка кадров, дети с особыми потребностями и дети с ограниченными возможностями, внедрение в образовательный процесс

INCLUSIVE EDUCATION: NEED AND OPPORTUNITIES

Zh. A. Massaliyeva¹, K.N. Darkulova²

¹ Cand. Sci. (Philology), Associate Professor, ² Cand. Sci. (Philology),

^{1,2} Southern Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan, email: zmasalieva@mail.ru

The article considers the opinion (including well-known scientists) created in the society today about the need for an inclusive approach to education. The article analyzes the activities carried out in Kazakhstan related to the involvement of children with special needs in the educational process. The authors share their observations and experience in the training of teachers. There are critical comments on the content of standard programs for universities. The authors' vision of the raised problems is offered.

Keywords: inclusive education in Kazakhstan, training of teachers, children with special needs and children with disabilities, introduction to the educational process

Редакцияға 16.10.2018 қабылданды.

ҒТАХР 14.29.01

БОЛАШАҚ АРНАЙЫ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІПҚОЙЛЫҚ НЕГІЗДЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ

Оразаева Г. С.

п.ғ.к., доцент

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан, gulzhan69g@gmail.com

Мақалада педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың жетекші тұғырлары, жоғары оқу орнында оқыту үдерісіндегі дефектолог-студенттердің кәсіпқойлық негіздерін табысты қалыптастырудың педагогикалық шарттары айқындалған.

Дефектолог-түлектердің бойында кәсіпқойлықтың қалыптасқан негіздерінің болуы, оқуда ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқыту және дамыту үшін оңтайлы және қолайлы жағдайларды құруға, балалардың шынайы мүмкіндіктеріне сәйкес даму траекториясын таңдауға, бағдарламалық талаптарды меңгерудің табыстылығын қамтамасыз етуге, бейімделу мәселелерінің болмауын немесе икемділігін анықтауға мүмкіндік береді.

Арнайы педагогика саласындағы болашақ мамандардың кәсіпқойлық негіздерін табысты қалыптастырудың ұйымдастырушылық-дидактикалық шарттары ретінде, ұйымдастырылған кәсіби-білім беруші инновациялық дамытушы ортаны құру алынуы қажет.

Студенттердің сапалы кәсіби-практикалық іс-әрекеті болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: *кәсіпқойлық, арнайы педагог, даярлық, оқытушы, құзыреттіліктер*

Жоғары білім берудің дамуының қазіргі кезеңі болашақ мамандардың жаңа дәуірдің ұсынатын талаптарына сәйкес болуға даярлығын қамтиды. Жоғары мектептің базалық функцияларының бірі ретінде, білім алушылардың зияткерлік қабілеттерін дамытуды қамтамасыз ету алынады, бұл өз кезегінде білім алушыларға қазіргі өндірістік ортада бәсекеге қабілетті және сенімді болуына мүмкіндік береді.

Қазіргі әлемнің жедел өзгертін жағдайлары жоғары оқу орнының түлектерінің алдына кәсіби іс-әрекетті табысты ұйымдастырудың негізін құрайтын қалыптасқан рефлексивті дағдыларды, өзін-өзі ұйымдастырушы, коммуникативті, салауатты моральды бастауларды дамыту міндеттерін қояды. Жоғарыда айтылғандар жоғары оқу орындарының кәсіби даярлау үдерісінде болашақ мамандардың кәсіпқойлық негіздерін қалыптастыруды басым міндеттердің бірі ретінде қабылдау қажеттілігін көрсетеді.

«Кәсіпқойлық» термині жас мамандарды сапалы даярлау мәселесімен үйлесімді өзара байланысты және қазіргі педагогикалық үдерістің өзгешелігін айқындап көрсетеді. Педагогикалық іс-әрекеттегі кәсіпқойлықты, бір жағынан болашақ мамандарды даярлауды жүзеге асыратын педагогтың кәсіби іс-әрекетінің сипаттамасы ретінде, ал екінші жағынан студенттердің болашақ кәсібін меңгерудің шығармашылықпен ұйымдастырылған үдерісі ретінде қарастыруға болады. Мұнда білім алушылардың тұлғасының психологиялық, интеллектуалды, адамгершілік, өзіндік қалыптасу үдерісіндегі кәсіпқойлық негіздерін қалыптастыру қажеттілігі айқындалады.

«Педагогикалық кәсіпқойлық» ұғымы мазмұнының мәні аса үздік нәтижелілікке жетуге мүмкіндік беретін кәсіби дағдыларды шебер, икемді және шығармашылықпен меңгеруді білдіреді. Педагогикалық кәсіпқойлықтың сапалық сипаттамасы, шеберлікті, шығармашылықты, өнерді, жаңашылдыққа деген даярлықты қамтиды. Кузьмина Н.В., педагогикалық іс-әрекеттегі кәсіпқойлықты іс-әрекет субъектісінің, яғни нақты кәсіп өкілінің сапалық сипаттамасы ретінде анықтайды, ол өз кезегінде «іс-әрекет субъектісінің кәсіби міндеттерді шешудің қазіргі мазмұнын және заманауи құралдарын, оларды жүзеге асырудың өнімді тәсілдерін меңгеру дәрежесімен» анықталады [1].

Батыс Мичиган Университетінің кәсіптік және техникалық білім беру бөлімінің профессоры Ричард В.Зинсер өзінің мақаласында АҚШ-дағы кәсіптік білім берудің жалпы талдауын ұсынды және АҚШ-дағы кәсіби-педагогикалық қызметкерлерді даярлау жүйесін сипаттайды. Әдетте,

педагогикалық кадрларды даярлау бағдарламалары негізгі мамандық бойынша бакалавриаттан, педагогика курсынан және мамандық бойынша өндірістік практикадан құралады [2].

Арнайы педагогтың іс-әрекетінің ерекшелігі арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында оқуда ерекше қажеттіліктері бар балаларға коррекциялық қолдау көрсету бағыттылығынан құралады. Қазіргі кезеңдегі арнайы педагогтың кәсіби іс-әрекетінің негізгі параметрлерін сипаттай отырып, оның шығармашылық сипатын оқу-тәрбие, түзету процестерін жоспарлаудың және ұйымдастырудың, дамуында ауытқуы бар балаларды түзету және дамытудың тиімді әдістерін таңдаудың және қолданудың, сонымен бірге мамандар мен педагогтардың командада жұмыс істеу шеберлігінің қажетті шарты деп атауға болады.

Арнайы педагогтың тұлғасын анықтайтын маңызды сапалар ретінде, әлеуметтік белсенділік, өзінің кәсібіне деген айқын көрінетін позитивті қатынас, кәсіби мәселелерді таба білу және негіздеу шеберлігі, шығармашылық іс-әрекетке даярлық және қабілеті, стандартты емес шешімдерді іздеу сияқты сапалар алынады.

Болашақ арнайы педагогтың кәсіпқойлық негіздерін қалыптастыру үдерісі белгілі кезеңдерден өтеді. Бұл арнайы пәндер циклы бойынша оқу материалының мазмұнын терең зерттеу; арнайы педагогика саласындағы негізгі ұғымдарға баулу; қажетті кәсіби білімдер, біліктер және дағдылар жиынтығын меңгеру; кәсіби іс-әрекеттің әмбебап тәсілдері ретіндегі түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру.

Теориялық курстан басқа, болашақ дефектологтың кәсіпқойлық негіздерін қалыптастырудың алғышарттарын педагогикалық практика құрады. Студенттерді балалармен түзету жұмыстарына педагогикалық теорияны зерттеумен үйлесімді байланыста тікелей қатыстыру және баулу, практикалық тәжірибені меңгерудің, кәсіби әрекеттер алгоритмін меңгерудің базасын қалыптастырады.

Жоғары оқу орындарында практикалық-бағдарланған тұғырды жүзеге асыру, педагогикалық және түзету жұмысының тәжірибесін бірте-бірте жинақтаудың, өзіндік міндеттерді орындаудағы зерттеу дағдылары мен шығармашылық тұғырларды бір мезгілде дамыту мен жетілдірудің іргетасы болып табылады. Аталған міндетті шешудің мысалы ретінде, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетін алуға болады, аталған университеттің арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасының базасында 2018 жылы студенттерге теориялық білімдерін оқуда ерекше қажеттіліктері бар балалармен тікелей жұмыс барысында білімдерін бекітуге мүмкіндік беретін, сонымен бірге бітіру жұмысын даярлауда ғылыми жұмыс жүргізуге мүмкіндік беретін психологиялық-педагогикалық түзету кабинеті ашылды.

Аталған арнайы ұйым алғаш рет жоғары оқу орнының жанынан ашылады. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті жанындағы психологиялық-педагогикалық түзету Кабинетінің ашылуы теориялық білімді және жұмыстың практикалық дағдыларын меңгерген, бәсекеге қабілетті кадрларды даярлаудың қажеттілігімен туындады.

Қазіргі тәжірибе көрсеткендей, психологиялық-педагогикалық түзету Кабинеті «Педагог» кәсіптік стандартының талаптарын ескеріп, болашақ арнайы педагогтың кәсіби құзыреттілігінің негіздерін қалыптастыру үшін қолайлы алғышарттарды құрды [3]. Студенттің оқыту кезіндегі практикалық іс-әрекеті, өз міндеттерін орындаудағы зерттеу дағдылары мен шығармашылық тәсілдерін бір мезгілде дамытумен және жетілдірумен педагогикалық және түзету жұмысының тәжірибесін бірте-бірте жинақтаудың негізі болып табылады. Соған байланысты, психологиялық-педагогикалық түзету Кабинетінің базасында арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасы 3-курстан бастап студенттердің зерттеу және ғылыми жұмысын жүргізуін және практикалық оқытуын ұйымдастырған. Студенттердің мамандардың практикалық сабақтарына белсенді қатысуымен қатар, 3-курстан бастап практикадан өтуге және тәжірибе жинақтауға мүмкіндіктері бар. Психологиялық-педагогикалық түзету кабинетінің жанында дәріс залы ұйымдастырылған, онда білім алушылардың мамандардың сабақтарын талқылау және өздерінің сабақтарына дайындалу, сабақтың дидактикалық материалдарын даярлау мүмкіндіктері бар. 4-курсқа қарай студент өзінің диплом жұмысының тақырыбын таңдауға дайын болады, орындайтын зерттеу жұмысының қажеттілігін және практикалық маңыздылығын саналы түрде түсінеді. Жүргізілетін эксперименттік жұмыс зерттеудің тиімділігін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Осылайша, студенттерді практикалық-бағдарланған оқыту шынайы жүзеге асырылады. Мұнда маңызды шарт ретінде, зерттеу нәтижелерін түзету жұмысының

тәжірибесіне ендіру алынады. Мысал ретінде, логопедиялық тәжірибеге және педагог-дефектологтың тәжірибесіне қазақтың ұлттық ойындарының элементтерін ендірудің нәтижесі ретінде, логопедиялық тәжірибедегі ұлттық компонентті қолданудың ерекшеліктері бойынша ШПТК-нің базасында орындалатын зерттеуді атауға болады.

Теория мен тәжірибенің интегративті байланысы - кәсіптің негіздерін біртұтас тануды жүзеге асыруға ықпал ететін маңызды шарттардың бірі.

Дефектолог-студенттің іс-әрекетінің практикалық саласында олардың жинақталған толыққанды анықтау үшін, ойлаудың әдіснамалық типіне даярлығын анықтау үшін оңтайлы жағдайлар құрылады, мұны теория мен практиканы кіріктіру принципінің дұрыстығы мен әрекеттігін бекітеді.

Студенттерді бірінші курстан бастап ғылыми-зерттеу жұмысына немесе іс-әрекетіне баулу, тарту ойлаудың сапалық жаңа әдіснамалық стилін дамытуға мүмкіндік береді, себебі жұмыстың аталған түрі тұрақты интеллектуалды еңбекті талап етеді, стандартты емес міндеттерді шешу біліктерін қалыптастырады. Оны жүзеге асырудың формалары ретінде алынатын: проблемалық-ізденістік сипаттағы тапсырмаларды орындау, жобаларды құрастыру, курстық, дипломдық жұмыстарды жазу, студенттік ғылыми жобаларды құрастыруға қатысу.

Арнайы педагогты кәсіби даярлаудың құрылымында келесі өзара байланысты буындарды ажыратып көрсетуге болады: студентті арнайы және психологиялық-педагогикалық, әдістемелік даярлау; тиімді даярлықтың шарты ретіндегі педагогикалық практика, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы. Кәсіби даярлаудың біртұтас үдерісінің аталған буындары болашақ мамандардың кәсіпқойлық негіздерін тиімді қалыптастырудың қажетті педагогикалық шарттары ретінде ұсынылады.

Кәсіпқойлықты қалыптастырудың жетекші педагогикалық шарты ретінде, теориялық білімді меңгеруді қарастыруға болады. Оның дәстүрлі формалары ретінде, дәрістер, семинар сабақтары, студенттердің оқытушының жетекшілігімен өзіндік жұмысы, танымдық және шығармашылық тапсырмалар, тақырыптық сабақтар алынады.

Қазіргі кезде кәсіпқойлықты қалыптастырудағы негізгі педагогикалық шарт ретінде студенттердің өзіндік практикалық іс-әрекеті алынады.

Іс-әрекеттің кез келген түріне студенттердің шығармашылық тұғыр негізінде тұрақты дағдыларын, ғылыми ізденіс дағдыларын қалыптастыру, сонымен бірге жастардың оқу мен танымның өзіндік үдерістерін ғылыми түсінуін дамыту негізін құру, оған қатысуға ұмтылу білім берудің тұлғалық-бағдарланған парадигмасын жүзеге асырумен [4, 5] және әрбір студенттің жеке-дара сапаларына және қабілеттеріне барыншы бағдарланумен, оларды жүзеге асыру мен ендірудің қолайлы жағдайларын қамтамасыз етумен байланысты.

Қазіргі педагогика ғылымында тұлғалық-бағдарланған парадигма деп, бірінші кезекте тұлғаның саналы және мақсатты бағытталған өзін-өзі дамыту негізінде өмірде белсенді, «авторлық» позицияны ұстануға көмек беретін сапаларын дамытуды қамтамасыз ететін білімді атайды. Яғни, педагогикалық үдерісті ұйымдастыруда шығармашылық өзін-өзі дамыту принципіне сүйену маңызды, ол өз кезегінде аталған принципті жүзеге асыру студент тұлғасының шығармашылық әлеуетін ашуға, өзін-өзі жүзеге асыру шындарына жетуге ықпал ететін болады, бұл қазіргі кезде болашақ мамандардың сұранысқа ие сапасы болып табылады.

Білім алушылардың психологиялық мүмкіндіктері мен бейімділіктерін диагностикалау, оқу, ғылыми-зерттеу бағдарламаларын жүзеге асыру үшін қажетті уақыт бюджетін есепке алу, педагогикалық үдерісті дараландыруды талап етеді. Студенттердің рефлексивті қабілеттерін қалыптастыру, кәсіби-тұлғалық позицияны дамытудың, өзіндік шығармашылық іс-әрекетті сапалы өзгертудің маңызды факторы болып табылады. Индивидтің кәсіби өзін-өзі жетілдіру, олардың өзін-өзі тәрбиелеу және өзіндік білім алуының жеткілікті деңгейіне жету жолы осындай үлгіде болады.

Жаңа дәуір мамандарының тұлғалық және кәсіби сапаларын қалыптастыру және дамыту, қазіргі кезде педагогтар мен білім алушылардың өзара әрекетінің дәстүрлі формалары арқылы ғана жүзеге асырылмайды, сонымен бірге интеллектуалды шығармашылықты дамытуға ықпал ететін, қабілеттерді біріктіретін және жинақталған білімді беру қабілетін дамытуға, шығармашылық еңбек мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін заманауи инновациялық технологияларды белсенді және мақсатты бағытталған тұрғыда қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Арнайы педагогтарды даярлаудың маңызды аспектілері ретінде, педагогикалық үдерістің барлық қырларын (оқу, ғылыми, тәрбие) бірыңғай үздіксіз үдеріске біріктіру алынады. Бұл қазіргі кезде орын алатын білім берудің сапалық жаңа мазмұнмен толықтыру, заманауи технологияларға, педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың прогрессивті формалары мен әдістеріне сүйену және оқытушылар мен білім алушылардың өзара әрекетінің ескірген формалары арасындағы қарама-қайшылықтарды жою басым бағыттардың бірі болып табылады.

Студенттердің, яғни арнайы педагогика саласындағы болашақ мамандардың кәсіпқойлық негіздерін қалыптастыруға бағдарланған білім беру үдерісінің жалпы жүйесінде жетекші іс-әрекет ретінде оқытудың барлық сатыларында барынша белсенділік принципі бойынша оқытушы мен білім алушылардың арасындағы өзара іс-әрекет алынуы керек.

Белгіленген міндеттерді жүзеге асыру мақсатында, арнайы педагогтарды даярлауды жүзеге асыратын оқытушының жоғары оқу орнындағы білім беру жүйесіндегі сапалық қайта құруларға деген қажеттілікті саналы ұғынуы, жоғары құзыреттіліктерінің болуы, белсенді режимде жұмыс істеу шеберлігі мен тілегі қажетті болып саналады [6].

Жоғары оқу орындарының оқытушысының кәсіби құзыреттілігінің құрылымы, педагогтың базалық тұлғалық сапаларын, оның тұжырымдамалық және әлеуметтік құзырлылығын қамтиды. Дефектолог-студенттермен жұмыс істейтін педагогтың базалық тұлғалық сапалары ретінде, сапалардың келесі диапазонын қарастыру қажет: демокраиялылық, қарым-қатынасқа ашықтық, толеранттылық, креативтілік, талапшылдықтың объективті деңгейі, мақсатта ұмтылушылық, педагогикалық оптимизм.

Арнайы педагогты даярлауды жүзеге асыратын оқытушының құзырлылығы, оқытылатын пәнді және салалас пәндерді білуді, экологиялық-әлеуметтік блоктағы пәндерді білуді, педагогикалық қарым-қатынас техникасын меңгерудің жоғары деңгейі, ақпараттық ортада жұмысты ұйымдастыру шеберлігі және т.б. қамтиды. Әлеуметтік құзырлылық студенттердің адекватты қатынасын және базалық қажеттіліктерді қанағатандырудың дұрыс шамасын тәрбиелеу қабілетін және даярлығын қамтиды.

Болашақ дефектолог-мамандардың кәсіпқойлығының қалыптасқан негіздері ретінде түсінетін, педагогикалық нәтижені қамтамасыз ететін негіз құраушы тұғырлар ретінде, біз келесі тұғырларды мойындауымыз қажет: құзыреттілікті тұғыр, әрекеттік тұғыр, педагогикалық тұғыр, кәсіби тұғыр [7].

Болашақ мамандардың кәсіпқойлық негіздерінің қалыптасуының көрсеткіштері келесі үлгіде белгіленуі мүмкін:

- болашақ кәсіпке позитивті қатынас; кәсіби ниеттерінің тұрақтылығы; кәсіби-маңызды білімді, біліктерді, дағдыларды терең меңгеруге деген ұмтылыс; оларды шығармашылықпен және белсенді дамыту. Кәсіби міндеттердің жаңа, бірегей шешімдерін іздеу қабілеті;

- арнайы педагогтың кәсіби құзыреттілігінің негізін құрайтын білім, білік, дағдылар кешенін жүйелі меңгеру; танымдық іс-әрекеттің шығармашылық сипаты; практикалық іс-әрекеттегі кәсіби-маңызды ақпаратты адекватты қолданудың конструктивті механизмдерін білу;

- педагогикалық шығармашылық; кәсіби міндеттерді жүзеге асырудағы қайта құрушы, нәтижелі тұғырлар; оқуда ерекше қажеттіліктері бар балаларды оқытудың, тәрбиелеудің және дамытудың құралдарын, инновациялық тәсілдерді икемді, вариативті қолдану; кәсіби-педагогикалық қарым-қатынас мәдениеті.

- өзіндік іс-әрекеттің қалыптасқан рефлексивті дағдылары.

Осылайша, жоғары оқу орны жағдайында дефектолог-мамандарды даярлауда кәсіпқойлық негіздерін қалыптастырудың бірінші кезектегі міндеті, кәсіптің өзгешелігі бойынша білімді құрастыру механизмдерінің нақты, дәл қызметін, студенттердің өнімді-шығармашылық біліктерін, таңдаған кәсіпке құндылық қатынасын дамытуды, кәсіби-педагогикалық рефлексияны дамытуды қамтамасыз ету арқылы шешілуі қажет.

Арнайы педагогтарды даярлау нәтижесі, қалыптасқан кәсіби құзыреттіліктер жиынтығына ие кәсіби-құзыретті дефектолог-мұғалімге қоғамның әлеуметтік тапсырысын орындауға бағдарлануы қажет. Орындалатын еңбек функцияларын ескеріп, түлектер бес еңбек функциясын меңгеруі қажет: оқыту, тәрбиелік, әдістемелік, зерттеу және әлеуметтік-коммуникативті, осы функциялардың негізінде педагогикалық мамандықтың құндылықтары анықталады.

Игерілген қызметтердің әрқайсысы арнайы педагогтарды дайындауда ерекше маңызға ие. Игерілген оқыту қызметтерін қолдану оқу ақпаратын жеткізуде, инновациялық технологияларды пайдалануды ескере отырып, өз бетінше білім алуға мүмкіндік береді. Тәрбие қызметін қалыптастыру арқылы болашақ маман білім алушыларды әлеуметтік құндылықтар жүйесіне қоса араластырады. Әдістемелік қызмет болашақ арнайы педагогтан білім беру үрдісін, әдістемелікті қамтамасыз ете алуды талап етеді. Зерттеу қызметі үздіксіз оқу-түзету үрдісінде білім алушылардың жеке ерекшеліктерін диагностикалауға мүмкіндік беру болып табылады. Әлеуметтік-коммуникативтік қызметті қалыптастыру ерекше маңыздылықты игереді, түзету жұмысы кәсіби қоғамдастықпен және барлық мүдделі тұлғалармен өзара іс-әрекетте ғана тиімді болуы мүмкін.

Осылайша, арнайы педагогика саласындағы болашақ маманның кәсіби негіздерін табысты қалыптастыру шарттары ұйымдастырылған кәсіптік-білім беретін инновациялық дамыту ортасын құру және студенттердің сапалы кәсіби-практикалық іс-әрекетін қамтамасыз етуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Методы системного педагогического исследования //Под ред. Н.В.Кузьминой. М.: Народное образование, 2002
2. Richard W. Zinser. The preparation of vocational teachers in America. Human resource in professional education. **Место и год издания.**
3. Профессиональный стандарт «Педагог». Приложение к Приказу Председателя Правления Национальной палаты предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» № 133 от 8 июня 2017 года.
4. Подлиняев О.Л. Теория и практика становления гуманистического мировоззрения на основе личностно-центрированного подхода. Автореф. дисс...д.п.н. Хабаровск, 1999
5. Садыков Т.С., Намазбаева Ж.И. Психологические проблемы современного высшего образования. Алматы, 2006
6. Анашкина В.Л., Резванов С.В. Образование. Инновации. Будущее. Ростов-на-Дону, 2012.
7. Грибукова О. Г. Профессиональная подготовка будущих дефектологов для работы с детьми с ОВЗ // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2018. № V4. Онлайн-ресурс. <https://e-koncept.ru/2018/186028.htm> Дата доступа: 29.01.2019

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ОСНОВ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА У БУДУЩИХ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ

Г.С. Оразаева

к.п.н., доцент,

Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан,
email: gulzhan69g@gmail.com

В статье выделены ведущие подходы организации педагогического процесса, педагогические условия успешного формирования основ профессионализма у студентов-дефектологов в процессе обучения в вузе. Наличие у выпускников-дефектологов сформированных основ профессионализма позволит им на практике создать для детей с особыми образовательными потребностями оптимальные комфортные условия для развития и обучения, выбрать соответствующие реальным возможностям детей траектории развития, обеспечить успешность усвоения программных требований, отсутствие или сглаженность адаптационных проблем. Организационно-дидактическими условиями успешного формирования основ профессионализма у будущего специалиста в области специальной педагогики должно стать создание организованной профессионально-образовательной инновационной развивающей среды. Качественная профессионально-практическая деятельность студентов позволит сформировать профессиональные компетенции будущего специалиста.

В статье освещаются вопросы профессиональной подготовки специальных педагогов. Представлен опыт работы кабинета психолого-педагогической коррекции, который был открыт в 2018 году на базе Казахского государственного женского педагогического университета, в реализации практико-ориентированного подхода в обучении. Результатом является профессиональная подготовка студентов с 3 курса к работе с детьми с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова: профессионализм, специальный педагог, подготовка, преподаватель, компетенции

**MODERN TRENDS IN THE FORMATION OF THE BASES OF PROFESSIONALISM
FUTURE SPECIAL TEACHERS**

G.S. Orazaeva

Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, email: gulzhan69g@gmail.com

In the article, the leading approaches of the organization of the pedagogical process are shown, pedagogical conditions for the successful formation of the foundations of professionalism in defectology students in the university. The existence of graduates of defectologists with the foundations of professionalism will allow them in practice to create optimal comfortable conditions for children with special educational needs for development and education, to choose the development trajectory appropriate for the real capabilities of children, ensure the success of mastering program requirements, and the lack or smoothness of adaptation problems.

Organizational-didactic conditions for the successful formation of the foundations of professionalism in the future specialist in the field of special pedagogy should become the creation of an organized vocational and educational innovative development environment and the provision. High-quality professional practical activities of students will allow to create professional competences of future expert.

The article highlights the issues of professional training of special teachers., The experience of the offices of psychological and pedagogical correction which was opened in 2018 on the base of Kazakh State Women's Teacher Training University in the implementation of the practice-oriented approach in teaching is presented.

The results of the practice-oriented approach, conducting seminar (practical) classes at the base, teaching practices, reflected in the graduate and master studies of students. The result is professional training for students with 3 courses on working with children with special educational needs.

Key words: *professionalism, special teacher, training, teacher, competences*

Редакцияға 15.01.2019 қабылданды.

ФРУСТРАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

М.К. Бапаева¹, С.Т. Бапаева², Т.Б. Ракишева³

¹ п.ғ.к., профессор м.а., ² әлеуметтік ғылымдар магистрі, аға оқытушы,

³ 6M050300 - психология мамандығының 1-курс магистранты

^{1,2,3} Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,
email: m.bapaeva@mail.ru

Мақалада фрустрация ұғымына түсінік бере отырып, оның жағымды және жағымсыз ықпалы қарастырылады. Фрустрация жағдайына ұшыраған тұлғаның конструктивті және деструктивті мінез-құлқының өлшемдерін құрастыруға талпынып, өлшемдерін жүйелеп, фрустрация жағдайындағы деструктивті мінез-құлқтың сипаттамаларын анықтаған. Бұл өлшемдер фрустрация жағдайындағы студенттердің психикалық күйі мен мінез-құлқын талдау үшін және болашақ педагогтер мен психологтарды даярлау барысында оқу мақсатында қолдануға мүмкіндік береді. Сондай-ақ мақалада психологиялық қолдау феноменін талдау арқылы көмек көрсету, қолдау, демеу, психиканың бұзылуына жол бермеу әрекеттері, фрустрация күйінің алдын алу, реттеу, оқу-тәрбие процесінде жағымсыз реакцияларды тудыратын фрустраторлардың ықпалына жол бермеу, студенттер еңсеруге болатын қиыншылықтарды шешілмейтін кедергі ретінде қабылдамаулары үшін олардың қиыншылықтар туралы дұрыс түсінігін қалыптастыру мәселесі жан-жақты талданған.

Түйін сөздер: фрустрация, копинг-стратегиялар, манипулятивті әрекеттер, асертивті әрекеттер, психологиялық қолдау

Қазақстан Республикасының білім беру заңында көрсетілгеніндей, адамзат құндылықтарының, ғылым мен тәжірибе негізінде, жеке тұлғаны қалыптастыруға қажетті жағдайларды жасау-білім беру жүйесінің негізгі міндеті болып отыр. Кәсіби кадрларды дайындау проблемасын шешудің жаңа жолдары қарастырылуда [1].

Ғылыми-техникалық прогрестің талаптары, қоғамның экономикалық өмірінің барлық салаларының қарқынды дамуы, жоғары мектептің негізгі мақсаты - қоғамдағы әртүрлі мәселелерді белсенді түрде, шығармашылықпен шеше алатын мамандарды даярлау проблемасының өзектілігін көрсетеді. Бұл мәселелер, бір жағынан, «жоғары дәрежелі маман» ұғымында көрінетін жалпы адамзаттың мәдени жетістіктерінің қазіргі кездегі деңгейімен анықталса, екіншіден, жоғары оқу орнындағы арнаулы даярлық сипатынан көрінетін адам іс-әрекетінің нақты түріне бағыттылығымен анықталады.

Жоспарланған ісі мен алға қойған мақсаты түрлі кедергілерге ұшырап, қажеттіліктерінің қанағаттандырылуына кедергі келтіретін күтпеген келеңсіз жағдайларға кездескенде, адам көңілі құлазып, ренжіп, бойын ашу-ыза кернеп, қайғырып, күйзеліске түседі, яғни фрустрация, қысым, мазасыздық күйді басынан кешіреді. Қанағаттанбаушылық сезіммен жан дүниесі қиналады. Мұның бәрі фрустрацияның психологиялық стрестің өзіндік бір қыры екендігін көрсетеді. Ол да стресске жақын күй. Адамның сезімі мен эмоциясы жағымсыз күйге ұшырайды. Фрустрациялық жағдайдағы көңіл күй өшпенділік, кейіс пен қаһар тудырады.

Егер адам фрустрациялық жағдайға ұшыраса, яғни қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкін болмай, өмірдің өзіне қауіп төнсе, ондай жағдаят дағдарысқа ұшырататын болғандықтан, оны стресс, дау-дамай және дағдарыс сияқты экстремалды өмірлік жағдаяттарға жатқызады.

Психоэмоциялық күйлердің зерттелуі, соның ішінде фрустрацияның талдануы екі түрлі тұжырым тұрғысында қарастырылған. Бірінші көзқарастың өкілдері бихевиористік ағымды ұстанған ғалымдар, мәселен С.Розенцвейг, Д.Доллард, Н.Миллер, Н.Майер болса, екіншісі З.Фрейд психоанализ теориясын қарастырған. Психоанализ тұрғысында фрустрациялық күй тұлғаның алдына қойған мақсаттарына жету жолында кездескен кедергілермен бетпе-бет келгенде байқалатын ерекше психикалық күй немесе ішкі кикілжіндер ретінде қарастырылады. Ал бихевиористік көзқарасты ұстанушылар бұл күйді тұлғаның үміттенген қажеттіліктерін қанағаттандыру барысында кедергі болатын сыртқы факторлар тұрғысынан қарастырады [2].

Психологиялық әдебиеттерде агрессия, мақсатты іс-әрекеттің бұзылуы сияқты фрустрация жағдайындағы жағымсыз мотивациялы және мінез-құлық реакциялары барынша зерттелінген. Тұлғаның фрустрацияларға толеранттылық мәселесіне арналған бірқатар зерттеулерде фрустрация жағдайын орынды бағалау және сол күйден күйінен шығу мүмкіндіктері, адамның фрустрация

күйіне реакциялары және т.б. зерттелінді. З.Фрейд, А.Фрейд, К.Хорни еңбектерінде тұлға дамуының түрлі сатыларында фрустрацияның әртүрлі көрініс беруі анықталған.

Аталмыш зерттеулердің өніміділігін ескере келе, студенттердің фрустрация күйін оның деструктивті ықпалын жою және төмендету түрінде кешіруі ары қарай ұғынуды талап ететінін мойындауымыз керек. Біздің ойымызша фрустрация күйін еңсеру, жеңу мәселелерін зерттеуде туындайтын көптеген қиындықтардың ішінен «оқу іс-әрекетінің барысындағы студенттердің фрустрациясы» ұғымының мазмұнын нақтылау; студенттерде фрустрация күйін тудыратын себептерді анықтау; фрустрацияны жеңуде студенттерге психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету жағдайларын іздеу мәселелеріне ден қойған жөн.

Сыртқы және ішкі фрустраторлардың ықпалынан оқу іс-әрекетінің барысында студенттерде туындайтын фрустрациялаушы күйді жеңу қажеттігі мен фрустрация күйін кешіруде студенттерге психологиялық қолдау көрсетудің ғылыми негіздемелі мазмұнының жоқтығының арасындағы қарама-қайшылық анық көзге түседі. Теориялық тұрғыда фрустрацияны жеңуде студенттерге психологиялық қолдау көрсету жағдайларын негіздеу мәселесі болса, тәжірибелік жоспарда бұл – жоғары оқу орнында фрустрацияны жеңуге бағытталған оқуында қиындықтары бар студенттерге психологиялық қолдау көрсету бағдарламасын құрастыру мәселесі.

Қазіргі кезде бүкіл әлемде адамзаттың руханилыққа бет бұруы адами қасиеттер мен құндылықтарына, адамгершілік ұғымдарына қадам басу басталды. Осындай мәселелерді шешуде психология ғылымының өзіндік алар орны бар. Ғылымның жетістіктерін көпшілікке жеткізуде білім саласының барлық тармақтарындағы (бала бақша - орта оқу орындары – жоғарғы оқу орындары) психологиялық қолдаудың орны ерекше.

Психологиялық қолдаудың мақсаты – өзін өзі оқытуы мен өзін – өзі тәрбиеленуінің механизмдерін қалыптастыра отырып, тұлғаның өзі – өзі нәтижелі дамытуына қажетті жағдайларды жасау. Осындай жағдайда әрбір адам өзіне - өзі психолог, өз тағдырының қожасы болады. Психологиялық қолдаудың маңызды құраушылары: мақұлдау және тыныштандыру, жылылық, қамқорлық, жоғары бағалау, қабылдау, сыйлау және түсіну, осылардың бәрі психотерапиялық ахуалды құрудың маңызды элементтері болып табылады. Д.В.Осиповтың пікірінше, психологиялық қолдау – адамның өзіне және өз күшіне, мүмкіндіктеріне сенуіне, қателіктер жасамауға көмектесетін, сәтсіздіктерде қолдайтын (индивидтердің позитивті жақтары мен артықшылықтарына шоғырланған) психологиялық процесс [3;15]. А.Д. Андрееваның ойынша психологиялық қолдау – бұл:

- тұлғаның өзін-өзі бағалауын нығайту мақсатында оның жағымды артықшылықтары мен қырларына шоғырланатын;

- өз қабілеттеріне сенім арта алатын;
- қателіктерді болдырмауына көмектесетін;
- сәтсіздіктерде қолдайтын үдеріс» болып табылады.

Психологиялық қолдау адамның жаңа әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне байланысты орын алған қиыншылықтарды едәуір жылдамырақ және қиыншылықсыз кешіруге, стрессогенді жағдайды жеңуге, айналасындағылармен өзара тиімді қатынастарды қалыптастыруға, өзінің психологиялық, психикалық және физикалық денсаулығын сақтауға көмектеседі.

Қазіргі заманғы ізгілендіруші парадигма адамның субъектілігіне назар аударып, психологиялық қолдауды адамның тұлғалық дамуына ықпал ету ретінде сипаттап, қарым-қатынастарындағы қолдау механизмдерін: түсіну, қабылдау, өзін өзгелермен репрезентациялау, өзгелерден өзінің жалғасын табу және т.с.с. бөліп алуға мүмкіндік беруде [4].

Психологиялық қолдау үдерісінде оқытушылар студенттерге педагогикалық тұрғыдан ықпал етудің едәуір жағымды әдіс-тәсілдерін қолданып, онымен қарым-қатынастың және өзара әрекеттестіктің үйреншікті үлгісін өлшейді, оның айналасында жағымды психологиялық ахуалды қалыптастыру жағдайын жасайды. Ол оқытушылардың студент қылықтарының жағымды ерекшеліктеріне назар аударып, олардың эмоциялы аумағына ықпал етіп, оның жағымды күйзелістері мен күйлерін бекітіп, оның әрекеттерін мақұлдайды.

О.А. Кулагина тұлғаны қолдаушы сипаттағы фразеологизмдерді үш түрге бөліп қарастырады: белсенді әрекеттерге ынталандырушы («Әрдайым алға!», «Ешқашан мойыма!» және т.с.); болашаққа бағыттаушы («Барлығын басынан бастауға болады», «Алда жетістіктер әлі көп!» және т.б.); қалыптасқан жағдайда шыдамдылық пен табандылыққа шақырушы («Тамшы тасты қайрайды», «Барлығы жақсы болады, сенің қолыңнан келеді!», «Бекем бол!» және т.б.) [5].

Әрбір адамның өмірінде ішкі жан дүниесінің жайсыздығын тудыратын, психиканы жарақаттаушы ойламаған жағдайлардың (мысалы, даулы жағдаят, қорқыныш, үрей, жақын адамның өлімі және т.с.с.) орын алатыны барлығына мәлім. Ондай жағдайда педагог-психолог білім алушының мінез-құлқын

бақылау арқылы оны жаракаттайтын жағдайды мұқият зерттеп, студенттің өзімен, педагогтарымен және құрдастарымен әңгімелесуі тиіс, кей жағдайларда психиканы жаракаттайтын жағдайға сәйкес арнайы диагностиканы жүргізу де артық болмайды.

Анықталған фрустрация деңгейінің үлгерімнің орта ұпайымен, меңгеру амалдарымен және тұлғаның өзге де бітістерімен өзара байланысын, сондай-ақ меңгеру мен психологиялық қолдау амалдары турасында түрлі зерттеушілердің теориялық тұрғыларын негізге ала отыра, біз оқуында қиындықтары бар және оқу үдерісінде фрустрацияның жоғары дәрежесін кешірген студенттерге психологиялық қолдау көрсетудің мазмұны мен түрлерін анықтадық.

1) Ақпараттық қолдау оқу пәндері бойынша қажет оқу, әдістемелік ақпаратты беру; фрустрация, фрустраторлар, меңгеру амалдары туралы психологиялық ақпаратпен қамтамасыз ету.

2) Эмоциялы қолдау қабылдау, мойындау, ұнату, сенім білдіру, эмпатия білдіру сынды амалдарды қолдануға нұсқайды.

3) Тұлғалық-дамытушы қолдау. Когнитивті аумақ мақсатты болжауға, рефлексияға қабілеттіліктің дамуына бағытталады; сонымен бірге иррационалды сенімдерді айқындап, түзетуге және рационалды сенімдерді қалыптастыруға бағытталады.

4) Оқу-технологиялық қолдау ақыл-ой еңбегінің мәдениетін, оқу-танымдық іс-әрекетті дамытуға; оқуда белсенді әдістерді және ақпараттық технологияларды қолдануға бағытталады.

Оқу үрдісі барысында фрустрациялық жағдайды кешірген студенттермен психолог мынандай бағыттардағы жұмыстарды ұйымдастыруына болады:

1) студентпен (жеке немесе топпен) психотерапияның элементтерін қамтыған (арттерапия, ертегі терапиясы, құм терапиясы) түзетуші-дамытушы жұмыстарын;

2) педагогтармен психологиялық қызметтің бағыттарының алдын алу және кеңес беру түрлерін жүргізу; білім алушыларға психологиялық қолдау көрсету жөніндегі педагог-психологтың, оқытушылардың біріккен іс-әрекетін жоспарлау; топтық тренинг жүргізу;

Психологиялық қолдау көрсетудің жетістікке жетуі педагог-психологтың, педагогтардың, білім алушының топтағы құрдастарымен бірлескен танымдық іс-әрекеттеріне де байланысты болады.

Біз қарастырып отырған психологиялық қолдау ұғымының талдауы көмек көрсету, қолдау, демеу, әлдененің бұзылуына жол бермеу әрекеттері сияқты көрінетіндігі байқалады. Білім беру үдерісінің субъектілеріне қатысты ол түсіну, мойындау, сенім білдіру, эмпатия және т.б. механизмі ретінде көрініс беретін, оқыту және тәрбиемен қатар білім берудің үшінші жағы ретінде, білім беруде әлеуметтену үдерісі ретінде, жағымды зейін қою қажеттілігі ретінде, дамуға қолдау көрсету ретінде қарастырылады. Білім алушылардың фрустрацияны еңсерудегі психологиялық қолдау мәселесіне келсек, Н.Д. Левитов оқу-тәрбие жұмысының барысында шешілуі тиіс бірқатар міндеттерді атап көрсетеді: фрустрация күйінің алдын алу, егер орын алған болса оларды реттеу, студенттер еңсере алатын қиыншылықтарды шешілмейтін кедергі ретінде қабылдамаулары үшін олардың қиыншылықтар туралы дұрыс түсінігін қалыптастыру, шыдамдылық пен өзін-өзі меңгеру сапаларын тәрбиелеуге ден қою, педагог дұрыс үлгі болуы үшін және олардың алдында өз беделін жоғалтпауы үшін осындай сапалардың барлығын педагогтың бойынан да табылудың қажеттілігін, қажет болса тәрбиелеу де керек [6].

Тұлғаның жаракаттаушы факторлардың ықпалына төтеп беруі оның ішкі әлеуетінің, тұлғалық белсенділігінің, өзін-өзі өзектілендірген көрсеткіштерінің бірінен саналады. Көпшілік әдебиеттерде фрустрацияны жағымсыз психикалық күй ретінде қарастырады. Фрустрациялық жағдай объективті түрде жеңуге келмейтін, көзделген мақсаттардың орындалуына кедергілердің туындауымен сипатталады. Фрустрацияның деңгейі кедергінің маңызы мен бағытталған әрекетінің саны және осы көріністің мотивациялық күшіне байланысты. Мақсатқа жету және мақсатты бағытталған әрекеттің санынан кейін фрустрация басталады. Фрустрацияның жағымсыз салдарына агрессия, депрессия, регрессия, апатия және қызығушылықтың жоғалуы, алаңдаушылық пен қысым, селқостық, күнә мен мазасыздық күйі, ашу мен өшпенділік, қызғаншақтық пен іштарлық және психосоматикалық реакцияларды жатқызады.

Дегенмен адам өмірінде фрустрациялардың жағымды ықпалының да болатыны даусыз. Адам өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында қоршаған ортаны басқару үшін тума ресурстарын іске қосып, фрустрацияны еңсеруге, жеңуге үйренеді. Фрустрацияны қалыпты күйзелу индивидтің зейінін оның шешіміне шоғырландырады. Фрустрацияға деген жағымды реакцияларға кедергілерді жеңу, тапқырлық таныту және кедергілерді айналып өту, компенсациялаушы әрекеттер, сондай-ақ қажет болса көздеген мақсатынан бас тарту. Сонымен бірге, кейбір жағдайларда фрустратордың фрустрация тудырмайтыны да белгілі. Ондай құбылыс шыдамдылық, төзімділік,

ауыр күйзелістердің және қауырт реакциялардың болмауы сияқты фрустрациялық толеранттылық деген атауға ие.

Фрустрация жайлы теорияның негізін қалаушылардың бірі Л.Берковецтің пікірінше, фрустрация міндетті түрде агрессивті әрекеттен тарамайды, ол оған дайындық жасайды. Сондай-ақ агрессия ыңғайлы жағдай тумаса ұшықпайды және фрустрациялық жағдайдан адам агрессия әрекеті арқылы шығатын болса, онда оның осы іспеттес әрекеттері дағдыға айналып отырады деп көрсетті [7].

С.Розенцвейг адамда фрустрацияны тудыратын үш түрлі себепті анықтаған, мәселен, оның бірінші себебі мақсатқа жетуге қажетті нәрселердің болмауы, немесе қажетін қанағаттандырудан айырылу мұның өзі «ішкі айырылу» және «сыртқы айырылу» деп бөлінеді. «Сыртқы айырылу» фрустратор адамның өзіне байланысты болмайды, ал «ішкі айырылу» жағдайында фрустратор адамның өзіне қатысты туындайды. Екінші себебі, затты немесе қандайда да бір нысанды жоғалту, ертеректегі қанағаттың қажеттігі деп анықтаса, үшінші себебін дау-дамай, бір мезеттегі бір-біріне үйлеспейтін жағдай, тұрақсыз күй немесе қатынас ретінде көрсеткен [8].

Адамда фрустрациялық жағдайдың туындауына әсер ететін факторлардың бірі – зерігу. Зерігу тек мектеп оқушылары арасында ғана емес, ересектердің күнделікті өмірінде және студенттер арасында да кеңінен таралған психикалық күй.

Дегенмен, зерігуді кешіруге бейімділіктері бар жеке-даралық айырмашылықтар болса (яғни, зерігуге бейімділік); сондай-ақ сыртқы орта тарапынан ынталандырудың немесе проблемалардың жоқтығына байланысты уақытша күй ретінде қарастыруға болады. Бір сарындылық, қайталану, тың, жаңа ақпараттардың болмауы, міндеттер сәйкестігінің төмендігі сияқты контекстік факторлар мен тым қарабайыр тапсырмалар зерігудің маңызды себептерінің қатарынан саналады.

Зерігу кейде тәуекелге жол беру, креативтілік және әлеуметтік мінез-құлық сияқты жағымды мінез-құлыққа себепші болуы әбден мүмкін. Дегенмен зерігу кейде жеке тұлғалар мен ұйымдар және қоғам үшін жағымсыз салдарға да айналуы мүмкін. Мәселен, адам зейініндегі қиындықтар, мотивацияның және күш-қуаттың төмендеуі, депрессиялық күй, фрустрация, қанағаттанбаушылық сияқты теріс нәтижелер көрініс табуы ықтимал [9].

Агрессиялық күйдің негізін салушылардың бірі Дж.Доллардтың тұжырымдауынша, агрессия адам бойындағы автоматтандырылған құмарлық емес, керісінше, фрустрация әсері қажеттілігін қанағаттандыру үшін кездескен кедергілерді жеңу, ләззат алу мен эмоциялық тепе-теңдіктің сақталуы. Бұл теория бойынша агрессия фрустрацияның көрінісі, ал фрустрация әр уақытта агрессияны өзіне ілестіреді деген пікірді ұстанады.

Анықталған фрустрация деңгейінің үлгерімнің орта ұпайымен, меңгеру амалдарымен және тұлғаның өзге де бітістерімен өзара байланысын, сондай-ақ меңгеру мен психологиялық қолдау амалдары турасында түрлі зерттеушілердің теориялық тұрғыларын негізге ала отыра, біз оқуда қиындықтары бар және оқу үдерісінде фрустрацияның жоғары дәрежесін кешірген студенттерге психологиялық қолдау көрсетудің мазмұны мен түрлерін анықтадық.

1) Ақпараттық қолдау оқу пәндері бойынша қажет оқу, әдістемелік ақпаратты беру; фрустрация, фрустраторлар, меңгеру амалдары туралы психологиялық ақпаратпен қамтамасыз ету.

2) Эмоциялы қолдау қабылдау, мойындау, ұнату, сенім білдіру, эмпатия білдіру сынды амалдарды қолдануға нұсқайды.

3) Тұлғалық-дамытушы қолдау. Когнитивті аумақ мақсатты болжауға, рефлексияға қабілеттіліктің дамуына бағытталады; сонымен бірге иррационалды сенімдерді айқындап, түзетуге және рационалды сенімдерді қалыптастыруға бағытталады.

4) Оқу-технологиялық қолдау ақыл-ой еңбегінің мәдениетін, оқу-танымдық іс-әрекетті дамытуға; оқуда белсенді әдістерді және ақпараттық технологияларды қолдануға бағытталады.

Деструктивті эмоциялы күйлердің бірі - уайым дегеніміз адам үшін маңызды әлдебір маңызды дүниеден айырылу: жақын адамымен немесе басқа адамдармен (жалғыздық сезімін кешіру) тікелей психологиялық байланысты жоғалту, діттеген мақсатына жетуге болашағын елестете алмау.

Отандық ғалым-философ Ә.Нысанбаевтың бас редакторлығымен жарық көрген «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедиясында деструктивті эмоциялы күйлердің тағы бірі уайымға – адамның жан дүниесіндегі сағынышпен, рухани мұқтаждықты сезінумен байланысты құлазу, қайғыру сезімі деп сипаттама береді. “Уайым ер қорғаны есі барлық” деп Абай айтқандай уайым адамның тәубешілдігімен, рухани ізденісімен байланысты сезім. Мұхаммед пайғамбардың (ғ.с.) хадисіндегі “Көп жыландар, аз күліндер” деуі де адам баласын баянсыз ойын-сауыққа алданбастан, мәнді, мағыналы өмір сүруге үндейді. Хәкім Абайдың төртінші қара сөзі толығымен осы уайым-қайғы ұғымын талдап жан-жақты ашуға арналған. Күлкішілдікті мастық деп таныған Абай оны ғафылдыққа

балайды. Ал уайым адамды жинақылыққа, жауапкершілікке тәрбиелеп, әрекетшілдікке талаптандырады деп біледі. Түпсіз уайым түбіне кетудің де зиянын ескеріп, орынды әрекетпен қиындықтарды жеңе білуге шақырады. Уайымсыз салғырттық ақылдың, ойдың кеселі болуымен қатар, ардың да, дәулеттің де дұшпаны. “Досы жоқпен сырлас, досы көппен сыйлас; Қайғысыздан сақ бол, Қайғылыға жақ бол” деген ғибратты сөздерден уайымның негізгі себебі мен түп бастауы адамның әзелдегі отанына деген сағынышы, хаққа деген махаббаты екені көрінеді [10].

Ақынның төртінші қара сөзінде: «Әрбір уайым- қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кәніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым- қайғымен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым- қайғымен бол демеймін. Уайым- қайғысыздығыңа уайым- қайғы қыл дағы, сол уайым- қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек һәм қылу керек. Әрбір орынды мінез өзі де уайым- қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!

... Шығар есігін таба алмай, уайым- қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де – бір антұрғандық...» [11]. Уайым-қайғының жетегінде кету түпсіз шыңырауға, өмірлік ұстанымнан ажырап қалуға, тіпті адасуға апаратынын, керісінше харекет ету, тәуекелге бел буу мақсат-мұратқа жетелейтінін ескертеді.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «құлазу - көңілінің құлазып қалғандығы, жабырқаушылық. Кейде көңілінің түкпірінде жан баласы дендей алмайтын құлазушылыққа ұрынып, сенделіп қалу» -деп көрсетілген.

Құлазу бұл – адамның эмоциялы күйі ретінде адамның ойындағысын, жүзеге асыра алмау, қалағанына қолын жеткізе алмау сезіміне байланысты жағдаяттың шарасыздығын бағалаудан туындаған когнитивті құраушы. Құлазу сүйікті команда жеңілгенде немесе жоғары оқу орнына түсуге ниеттенген абитуриенттің алғашқы емтиханнан төмен баға алғанның салдарынан жалпы жетістікке мүмкіндігін төмендеуінен орын алуы мүмкін. Осылайша, құлазу жетістікке жетуге, дйттеген мақсатын жүзеге асыруда аз болсын, үміт көзі бар жағдайда аяқталмаған үдерістің сәтсіз болу ықтималдығын болжаумен байланысты деуге де болады. Адамды шарасыздық күйі билегенде немесе үдерістің ақыр соңында сәтсіз болжамы расталатынына айқын көзі жете бастағанда – көңіл қалу, торығу, қайғыру, кею сияқты өзге эмоциялар туындайды.

Бұл ұғымды ақын Қалқаман Сариннің «Құлазу» өлеңінен айқын аңғаруға болады [12]:

Құлазып қалды ма еңсең.
Жылатсам демеп едім.
Жылаған жанды көрсем.
Жұбатсам деген едім

Қарсы алмас сол баяғы,
Көктем де күліп бізді.
Санам да сарғаяды,
Сіңіріп суық күзді.

Алысып, адасып ең,
Алапат сезімменен.

Жүректің жарасына ем,
Іздейсің көзіңменен.

Тереңге барам батып,
Миымда- мазасыз мұң.
Сыйлардай саған бақыт
Ерлікке шарасызбын.

Сенбісің іздегені,
Елеңдеп екі көздің.
Махаббат күзде өледі,
Өлтірдім. Қатігезбін...

Сонымен, фрустрация — еңсерілмейтін қиындықтардан туындаған және мінез-құлықтың ерекшеліктері мен күйзелістерінде көрініс беретін психикалық күй. Фрустрация реніш, өкініш, торығу, ашу, булығы, жабығу, жабырқау, қамығу, аңсау, қайғы, зар, кінә сынды эмоциялы күйлер арқылы көрініс береді. Фрустрацияға реакция ретінде мақсатсыз және ретсіз қозғалыстар, апатия, агрессия мен деструкция, стереотипизация, регрессия орын алуы мүмкін. Фрустрацияның даму салдары ретінде фрустрациялық мінез-құлық болуы мүмкін (экстрапунитивті, интрапунитивті, импунитивті). Мотивтектілік пен мінез-құлықтың ұйымдастырылуы фрустрациялық күйдің даму дәрежесінің көрсеткіштері ретінде есептеледі.

Осы тұрғыда психологиялық қызмет көрсетудің аса маңызды бағытарының бірі - психологиялық қолдау фрустрациялық жағдайға тап болып, мәселелден шығу жолын таба алмай қиналған жанға адастырмайтын темірқазық іспетті болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. ҚР Білім туралы Заңы 2007 ж. 27.07. №319 бұйрық.
2. Ризванова Е.В. Психологическая поддержка подростков и старших школьников в образовательном процессе. Дисс... к.пс.н. Москва, 2009.
3. Осипова Д.В. Субъективная семантика понятия «психологическая поддержка» в контексте психологического консультирования. Дисс...к. пс.н. М., 2006. С15.
4. Андреева А.Д. Психологическая поддержка ребенка: факторы, способствующие улучшению взаимоотношений между детьми и взрослыми // Воспитание школьников, М, 2000, №3.
5. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология. М.: Сфера, 2001.
6. Левитов Н.Д. Фрустрация как один из видов психических состояний. М., 2000.
7. Берковиц Л.В. Агрессия: причины, последствия и контроль: Секреты причин насилия, мотивов убийств, гнева, враждебности, ненависти, разрушения, предрасположенности личности к насилию. СПб., 2014. — 510 с.
8. Rosenzweig S. General Outline of Frustration // Journal of Personality. Volume7, Issue 2. December 1938. Pages 151-160
9. Edwin A. J. van Hooff, Madelon L. M. van Hooff. The state of boredom: Frustrating or depressing. Motivation and Emotion. December 2018, Volume 42, Issue 6, pp. 931–946
10. Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә.Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы». 1998
11. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Алматы: «Жазушы», 2005. 2 т.
12. Сарин Қ. Құлазу. Өлеңдер жинағы. <https://www.zharar.com/kz/olen/2568-sarin.html>

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА СТУДЕНТАМ ПРИ СОСТОЯНИИ ФРУСТРАЦИИ

М.К. Бараева¹, С.Т. Бараева², Т.Б. Ракишева³

¹ к.пс.н., и.о профессора, ² магистр соц.н., ст. преподаватель,

³ магистрант 1 курса (6М050300 – Психология)

^{1,2,3} Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан,
email: m.baraeva@mail.ru

В статье дана характеристика фрустрации, рассмотрены ее положительное и негативное влияние. Выявлены характеристики понятия сущности фрустрации, особенностей фрустраторов, поведенческих и эмоциональных реакций, методов преодоления. Сделана попытка разработать критерии конструктивного и деструктивного поведения личности в ситуации фрустрации. Эти критерии дают возможность использования данных развития в учебных целях, в подготовке будущих педагогов и психологов для анализа психического состояния и поведения студентов. Проведенный теоретический анализ феномена психологической поддержки показал, что в своей наиболее общей форме она реализуется через механизмы понимания, признания, доверия, эмпатии, наряду с обучением и воспитанием студентов в процессе социализации в образовании, как содействие, помощь, стремление поддержать, содействие в развитии.

Ключевые слова: фрустрация, копинг-стратегии, манипулятивные действия, ассертивные действия, психологическая поддержка

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF STUDENTS WHEN THE STATE OF FRUSTRATION

*M.K. Bapaeva*¹, *S.T. Bapaeva*², *T.B. Rakisheva*³

¹Cand. Sci. (Psychology), Professor

²Master of Social Sciences, Senior Lecturer

³ Master student 1 course specialty 6M050300- psychology

^{1,2,3} Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan,
email: m.bapaeva@mail.ru

The article describes the characteristics of disappointment, considered its positive and negative consequences. An analysis of the understanding of the essence of frustration, features of frustration, behavioral reactions, emotional reactions and coping strategies. The criteria for constructive and destructive behavior of an individual in a situation of frustration are developed. These criteria allow the use of data development for educational purposes, in the preparation of future teachers and psychologists to analyze the mental state and behavior of students. Analysis of the phenomenon of psychological support has shown that in its most general form it is understood as help, help, a desire to support, not to give up something along with training and education of students, whose mechanisms are understanding, recognition of trust, empathy as a process of socialization in education, as the need for positive attention; development assistance

Key words: *frustration, coping strategies, manipulative actions, assertive actions, psychological support*

Редакцияға 19.01.2019 қабылданды.

НЕТРАДИЦИОННЫЕ ТЕХНИКИ РИСОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

А.Т. Дельден

магистрант 1 курса специальности «Психология»

Научный руководитель *Х.Т. Шерьязданова*, д.пс.н., профессор

Казахский государственный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

email: aidina_ss@mail.ru

В статье рассматривается развитие творческих способностей у детей дошкольного возраста посредством нетрадиционных техник рисования. Развитие творческих способностей в дошкольной педагогике всегда рассматривалось как одна из актуальных тем. Во все времена нужны творческие личности, так как именно они определяют прогресс человечества. Наше время также требует нестандартно мыслящих и действующих людей во благо развития личности и общества. Актуальность данной работы состоит в том, что традиционная изобразительная деятельность не всегда приносит детям тот результат, который они задумали, в силу несформированности графических навыков у детей. Поэтому целесообразно проводить специальную работу по формированию навыков рисования с помощью инновационных методик.

Ключевые слова: *творчество, дошкольный возраст, нетрадиционные техники рисования, творческие способности, традиционные техники рисования*

Актуальность изучаемой проблемы находит отражение в Законе Республики Казахстан «Об образовании» в виде следующей задачи: «Развитие творческих, духовных и физических возможностей личности, формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, обогащение интеллекта путем создания условий для развития индивидуальности» [1, 2].

Решение данной проблемы начинается уже в дошкольном детстве, поскольку именно этот возраст является сензитивным для развития формирования творческой личности. Уже в начале жизни у человека проявляется настоятельная потребность самовыражения через творчество. Творческое осмысление является одним из способов активного познания мира, и именно оно делает возможным прогресс, как отдельного индивида, так и человечества в целом.

В настоящее время накоплен опыт многочисленных научных исследований в области изучения как общих способностей, так и художественно-творческих (Л.С.Выготский, С.Л. Рубинштейн, Б.М.Теплов, Я.А.Пономарев, Д.Б.Богоявленская, А.В.Петровский, А.Н.Леонтьев, Дж.Гилфорд), где отмечается, что развитие творческих способностей дошкольников становится одной из важных социально-педагогических проблем.

Многообразие и вариативность программ по художественно-изобразительной деятельности дошкольников (Т.С.Комарова, Т.Н.Доронова, Н.А.Горяева, Т.Г.Казакова, И.А.Лыкова и др.) показывают существенные достижения в разработке программ по развитию творческих способностей детей в продуктивных видах деятельности, а также взгляды казахских педагогов-просветителей А.Кунанбаева, Ы.Алтынсарина, М.Жумабаева, Ж.Аймаутова, А.Байтурсынова, Х.Досмухамедова.

В практике обучения детей в ДОУ используются в основном традиционные формы художественного образования. К традиционным техникам изобразительной деятельности дошкольников принято относить такой вид художественно-творческой деятельности, как рисование.

В ходе рисования традиционной техникой используют графические или простые карандаши, цветные восковые мелки, кисти и акварельные краски, гуашь, пастель. В лепке – это пластилин или скульптурная глина, вырезание фигурок из бумаги и наклеивание их (аппликация), создание различных конструкций, использование природных материалов: шишек, листьев, веточек, камней и др.

В детском саду изобразительная деятельность включает такие виды традиционных техник, как рисование, лепка, аппликация, конструирование. Каждый из этих видов имеет свои возможности в отображении впечатлений ребенка об окружающем мире.

Виды изобразительной деятельности детей можно группировать:

- по технологии: рисование, аппликация, лепка, конструирование, плетение, вышивка и др.;
- по материалу: работа с бумагой, красками, тканью, деревом и др.

Одним из вариантов может стать классификация по видам художественной практики в искусстве, например, рисование (живопись, графика), скульптура, архитектурная деятельность (макетирование, моделирование, проектирование), декоративная деятельность (роспись, лепка, аппликация, плетение, вышивка, оригами). Все эти техники заложены в программы и госстандарт образования. Между тем в последние годы педагоги используют инновационные технологии в работе с детьми дошкольного возраста (арт-терапия, песочная-терапия, сказкотерапия и др.) Способность к необычному комбинированию элементов действительности, создание не имеющих в реальности аналогов, определяют главные черты творческого процесса: умение видеть и ставить проблемы, возможность рассматривать предметы и явления в различных контекстах, связях и отношениях, находить нетрадиционные способы решения проблемных ситуаций.

Для того, чтобы рисование приносило детям радость и не приходилось им в тягость, следует знакомить их с нетрадиционными техниками рисования. Такие исследователи, как Никитина А.В. и Давыдова Г.Н., доказали, что нетрадиционные техники рисования способствуют развитию речи детей, формируют у них воображение, приносят детям яркие эмоциональные впечатления и раскрывают возможность использования знакомых предметов в качестве художественных материалов [3].

Нетрадиционные техники рисования – это толчок к развитию воображения, творчества, проявлению самостоятельности, инициативы, выражения индивидуальности. Применяя и комбинируя разные способы изображения в одном рисунке, дошкольники учатся думать, самостоятельно решать, какую технику использовать, чтобы тот или иной образ получился выразительным [4].

Нетрадиционная техника рисования открывает возможности развития у детей творческих способностей, фантазии, воображения. Только нестандартные и нетрадиционные приемы творчества позволяют каждому ребенку более полно раскрыть свои чувства и способности. При использовании этих приемов ребенок учится не бояться проявлять свою фантазию, так как они не обращают ребенка к стандарту, не вводят его в какие-то рамки. Нетрадиционные методы рисования развивают у детей логическое и абстрактное мышление, фантазию, наблюдательность, внимание и уверенность в себе. Нетрадиционные методы рисования можно использовать не только на занятиях по изобразительности, но и на других занятиях и в свободное от занятий время. Интерес у детей появляется, когда все занятия проводятся комбинированными [4, 5, 6].

Опишем виды нетрадиционных техник рисования и их характеристики.

Пальцевая живопись: краска наносится пальцами, ладошкой. В этом случае краска наливается в плоские мисочки, розетки, ставится вода. Правило - каждый палец набирает одну определенную краску. Вымытые пальцы тут же вытираются салфеткой.

Печать листьев: используются различные листья разных деревьев. Они покрываются краской при помощи кисточки, не оставляя пустых мест, делается это на отдельном листе бумаги. Затем окрашенной стороной плотно прижимают к бумаге, стараясь не сдвигать с места. Листья можно использовать и повторно, нанося на него другой цвет, при смешении красок может получиться необычный оттенок, остальное прорисовывается кистью.

Тычок (жесткой полусухой кистью): используется жесткая кисть, она опускается в краску, а затем ударяется по бумаге, в положении вертикально. Правило - кисть в воду не опускается. Получается имитация фактурности пушистой или колючей поверхности.

Рисование методом тычка: для тычка достаточно взять какой-либо предмет (ватный тампон), опустить его в краску и ударить им по листу сверху вниз, остаётся четкий определенной формы отпечаток. Тычок можно использовать как по готовому контуру, так и внутри него, изображаемый объект получается интересной неоднородной фактуры.

Оттиск печатками из картофеля: из картофеля заранее заготавливаются печатки. Ребенок прижимает печатку к мисочке с густой краской, лишнюю вытирая о край мисочки, наносит оттиск на бумагу. Для получения другого цвета меняется и мисочка, и печатка, а для создания большей выразительности используется кисть для нанесения другого цвета краски.

Кляксография: надо капнуть кляксу на лист бумаги, сложить бумагу пополам и прогладить ее рукой, чтобы отпечаталась краска. Определить, на что похоже, дорисовать недостающие детали. Вариант 2: нанести кляксу, приподнимая и наклоняя лист бумаги с растекающейся краской, создавать изображения. Затем сверху кладется другой лист и разглаживается рукой для лучшего отпечатывания.

Ниткография: техника рисования при помощи ниток. Необходимо опустить ниточки в краску так, чтобы они хорошо пропитались краской. Затем положить их на бумагу так, чтобы с двух сторон листа бумаги выступали кончики нитки по 5-10см. Ниточки накрываются другим листом бумаги. Верхний лист придерживается руками. Нитки разводятся в разном направления. Верхний лист поднимается.

Набрызг: рисование зубной щёткой. На зубную щётку набирается краска (тушь или разведённая гуашь с ПВА) и с помощью палочки разбрызгивается краска на рисунок. Правило - проводить палочкой движением к себе, направляя щётку на бумагу, желательно надеть фартук и застелить стол бумагой (газетой или клеёнкой). Также можно зубной щёткой, рисуя всем ворсом изобразить волны, бахрому, густую траву и т.д.

Граттаж (гравюра): натирается свечой лист бумаги (лучше картон или плотная бумага). Затем весь лист закрашивается тушью с жидким мылом - создаётся фон в определённом цвете. После подсыхания стеклом или палочкой процарапывают рисунок. Вариант 2. На плотной бумаге рисуются разноцветные мазки (или фон в 2-3 цвета). Затем рисунок натирается свечой и закрашивается тушью. Рисунок процарапывают стеклом или острой палочкой. В этом случае рисунок получается цветной.

Раздувание краски: нанести краску через соломинку и раздувать краску от центра в разные стороны, создавая изображение, дорисовать недостающие детали.

Рисование мыльными пузырями: в стакан с водой добавить любой мыльный раствор и краску. С помощью трубочки набулькать много пены. На пузыри прислонить бумагу. Когда станут проявляться первые узоры, можно поднимать бумагу.

Известные психологи и педагоги Л.В.Выготский, А.А.Венгер, Е.И.Игнатьев, Е.А.Флерина, Н.П.Сакулина, Н.А. Ветлугина и др. обращали внимание на то, что детское творчество - это своеобразная, самостоятельная сфера душевной жизни детей. Они подчеркивали, что у ребенка основой для возникновения творческих замыслов является окружающий мир, впечатления о природе, рукотворных предметах, жизни и деятельности людей. Ценности мира детства, проявляющиеся в творчестве, отличаются искренностью, правдивостью чувств, способностью яркого видения образа, легкостью «вхождения» в воображаемые ситуации, открытостью миру, свежестью его восприятия [7, 8, 9].

Известные казахстанские педагоги – просветители прошлого Абай Кунанбаев, Ыбрай Алтынсарин, Магжан Жумабаев и другие отмечали необходимость развития творческих способностей у подрастающего поколения. Так, Абай Кунанбаев указывал на то, что способности человека нуждаются в постоянном совершенствовании, и лишь благодаря специальным занятиям они становятся значительно выше по своему содержанию [10].

В настоящее время проблема развития детского изобразительного творчества нашла отражение в трудах зарубежных и отечественных педагогов Т.С.Комаровой, Т.Г.Казаковой, Г.Г.Григорьевой, С.В.Погодиной, Л.А.Парамоновой, Т.А.Левченко и других[11].

Джон Рескин считал, что родителям нет нужды утруждать себя, обучая ребенка рисованию, кроме как настаивать на бережливости и аккуратности в обращении с красками и бумагой, показывать ему, как лучше держать карандаш и линейку, и, если они обращают внимание на его работу, указывать, где линия слишком коротка, или слишком длинна, или слишком крива по сравнению с копией. Если ребенок проявляет талант к изобретению или группированию фигур, родители не должны ни проверять, ни хвалить его; они могут смеяться вместе с ним откровенно, или радоваться, видя его хорошо, или веселым, но они не должны хвалить его за ум, как не хвалили бы его за силу; они должны хвалить его только за то, что стоит ему самоотречения, а именно, внимания и тяжелой работы, иначе они заставят его работать ради тщеславия, и всегда плохо [12; 10].

Для определения уровня развития творческих способностей у детей дошкольного возраста, после наблюдения, мы провели ряд методик. Экспериментальные исследования проводились в ГККП «Ясли – сад» № 20 г. Алматы. В эксперименте участвовало 33 ребенка. Дети первой группы были отнесены к **контрольной** (16 человек), а дети второй группы (17 человек) к **экспериментальной**.

Для диагностики уровня сформированности у детей творческих способностей нами была применена несколько методик, предназначенных для развития творческих способностей посредством нетрадиционных техник рисования.

- Первое задание проводилось по методике Е. Торренса «Неполные фигуры».
- Второе задание: «Нарисуй какой хочешь узор».

- Третье задание «Весёлые картинки» (рисование при помощи открыток).
- Четвёртое задание «Сказочная птица», а также наблюдение и беседа.

Уровень сформированности творческих способностей у детей 5-6 лет контрольной и экспериментальной групп мы измеряли через такие **критерии**, как:

- умение свободно владеть карандашом и кистью при различных приемах рисования.
- умение регулировать движения в соответствии с задачами изображения.
- умение подчинять движения соразмерно изображениям или их частям по величине.
- умение выделять цвет, мелкие детали, обобщать предметы по признаку формы, представлять будущий образ и способы его создания.

Результаты диагностики показывают, что творческие способности

в контрольной группе:

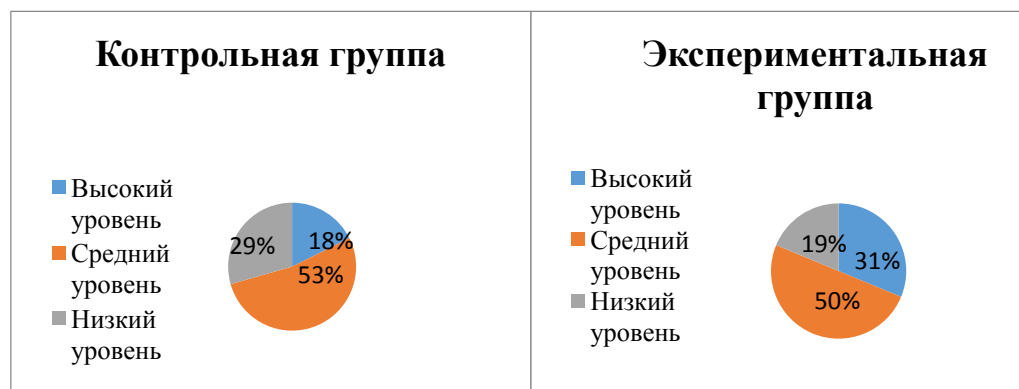
- на высоком уровне у 12% детей;
- на среднем уровне у 47% детей;
- на низком уровне у 41% детей.

в экспериментальной группе:

- на высоком уровне у 12% детей;
- на среднем уровне у 44% детей;
- на низком уровне у 44% детей.

Необходимо отметить, что у детей экспериментальной и контрольной групп относительно одинаковый уровень сформированности творческих способностей. При этом большинство детей находятся на среднем и низком уровне сформированности, что убедительно доказывает необходимость разработки системы мероприятий по формированию творческих способностей.

Динамика развития уровня сформированности творческих способностей посредством нетрадиционных техник рисования у детей в контрольной и экспериментальной групп (в процентном соотношении) представлены в диаграммах

Необходимо отметить, что при повторном диагностировании положительные изменения в уровне развития творческих способностей посредством нетрадиционных техник рисования детей наблюдаются в экспериментальной группе. В контрольной группе на высоком уровне 18% (3 ребенка), в экспериментальной 31% (5 детей). Значительно снизилось количество детей с низкого уровня развития изобразительного творчества в экспериментальной группе. Оно составило от общего количества детей лишь 19% (3 ребенка), тогда как в контрольной позитивные изменения произошли всего на 29% (5 детей).

Анализируя полученные результаты, можно сделать вывод, что у детей повысился уровень сформированности творческих способностей, чему способствовала проведенная нами экспериментальная работа с детьми, она позволила добиться хорошего уровня сформированности творческих способностей.

До эксперимента: дети не умели работать в коллективе, правильно держать кисть, не имели пространственного представления, чувства формы и цвета. После проведенных творческих заданий дети стали лучше разбираться в жанрах живописи, знать теплые и холодные оттенки цветов, получили первоначальное представление о нетрадиционных техниках рисования.

Проведение глубокого анализа системы работы по формированию творческих способностей посредством нетрадиционных техник рисования у детей старшего дошкольного возраста позволило сделать следующие выводы.

Для эффективного обучения детей педагогам и родителям необходимо знать некоторые

рекомендации, которые позволяют им выстроить учебный процесс более интересно и насыщенно, а именно:

1. Создавать условия, обеспечивая детей различными дополнительными материалами.
2. Вместе с детьми осуществлять рисование нетрадиционными техниками рисования.
3. Влиять на мотивацию деятельности и поступков ребенка.
4. Привлекать детей к принятию решений, учитывать их мнения. Поощрять самостоятельность суждений, активность, учитывать личностные качества детей.
5. Стараться воздействовать на ребенка советом, просьбой, желанием к действию. Рассматривать ребенка как равноправного партнера, не навязывая ему своего мнения.
6. Применять для нетрадиционных техник рисования бытовые материалы, имеющиеся в каждом доме: кусочки ткани, коктейльные трубочки, фольгу, соль, различные крупы, зубные щетки, ватные палочки, картофель.

Благодаря применению на занятиях по изобразительному искусству нетрадиционных техник рисования, у детей старшего дошкольного возраста постепенно повышается уровень и интерес к творческой деятельности.

Таким образом, изобразительная деятельность является важнейшим средством развития эмоционального, эстетического, нравственного, и творческого развития дошкольников.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан «Об образовании»
2. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»
3. Никитина, А.В. Нетрадиционные техники рисования в детском саду. Планирование, конспекты занятий: Пособие для воспитателей и заинтересованных родителей / А.В. Никитина. – СПб.: Каро, 2014. – 96 с. + 16с. цв. вкл.
4. Казакова Р.Г., Сайганова Т.И., Седова Е.М. и др. Рисование с детьми дошкольного возраста: нетрадиционные техники, планирование, конспекты занятий. – М.: Сфера, 2005.
5. Григорьева Г.Г. Развитие дошкольника в изобразительной деятельности. – М., 2000.
6. Швайго Г.С. «Занятия по изобразительной деятельности в детском саду» М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. 144 с.
7. Сакулина Н., Комарова Т. Изобразительная деятельность в детском саду. – М., 1982.
8. Система эстетического воспитания в детском саду. Под ред. Н.А. Ветлугиной. – М., 1962.
9. Сокольникова Н.М. Изобразительное искусство: Основы живописи. – О.: ТИТУЛ, 1996.
10. Докладная записка Алтынсарина от 20 октября 1883 года, с. 65. Кунанбаев Абай. Избранное. – М.: Художественная литература, 1981.
11. Левченко Т.А., Жубандыкова А.М. Теория и методика развития изобразительного творчества дошкольников. Учебное пособие. Алматы: «Отан», 2015. – 182 с.
12. Ruskin, John. The Elements of Drawing. Dover publications, inc. New New York, 2012. 239p.

NON-TRADITIONAL DRAWING TECHNIQUES IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF PRESCHOOL CHILDREN

A.T. Delden

1st year master student of the specialty "Psychology",

Scientific adviser *Kh.T. Sheryazdanova*

Dr. Sci. (Pedagogy), Professor,

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan,

email: aidina_ss@mail.ru

This article discusses the development of creative abilities in preschool children through non-traditional drawing techniques. The development of creative abilities in preschool pedagogy has always been one of the topical issues. At all times, we need creative personalities, as they determine the progress of mankind. Our time also requires unconventional thinking and acting people for the benefit of the development of the individual and society. The relevance of this work is that the traditional visual activity does not always bring children the result that they have conceived, one of the factors is the unformed graphic skills, so it is advisable to carry out special work on the formation of drawing skills with the help of innovative techniques.

Key words: *creativity, preschool age, non-traditional painting techniques, creative abilities traditional painting techniques*

**МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН
ДАМУДА СУРЕТ САЛУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЕМЕС ТЕХНИКАСЫ**

А.Т. Дельден

«Психология» мамандығының 1- курс магистранты,
Ғылыми кеңесшісі *Х.Т. Шерьяданова*, п.ғ.д., профессор,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Бұл мақалада мектепке дейінгі жастағы балалардың шығармашылық қабілеттерін дәстүрлі емес сурет салу техникасы арқылы дамыту қарастырылады. Мектепке дейінгі педагогикада шығармашылық қабілеттерін дамыту әрқашанда өзекті тақырыптардың бірі болды. Барлық уақытта шығармашылық тұлғалар қажет, өйткені олар адамзаттың прогресін анықтайды. Біздің уақытымыз сондай-ақ жеке тұлға мен қоғамның дамуы үшін стандартты ойлайтын және әрекет ететін адамдарды талап етеді. Бұл жұмыстың өзектілігі дәстүрлі бейнелеу қызметі балаларға ойлаған нәтиже әкелмейді, факторлардың бірі графикалық дағдылардың қалыптаспауы болып табылады, сондықтан инновациялық әдістемелердің көмегімен сурет салу дағдыларын қалыптастыру бойынша арнайы жұмыс жүргізу орынды.

Түйін сөздер: *шығармашылық, мектепке дейінгі жас, сурет салудың дәстүрлі емес техникасы, шығармашылық қабілеті, сурет салудың дәстүрлі техникасы*

Поступила в редакцию 23.01.2019.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ ОСНОВНОГО УЧЕБНОГО ОТДЕЛЕНИЯ

С.Ж. Отаралы¹, А.С. Жуманова², А. Аликей³

^{1,3} старший преподаватель

² д.п.н., доцент

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахская Академия спорта и туризма, Алматы, Казахстан

³Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

email: otaraly17@mail.ru

В работе представлены результаты исследования исходного уровня функциональных возможностей и адаптации сердечно-сосудистой системы студентов КазНУ им.аль-Фараби к стандартной нагрузке пробы Мартине-Кушелевского. Адаптацию студентов к нагрузке определяли выявляя исходные величины и динамику показателей артериального давления и пульса в восстановительном периоде. В исследовании, приняли участие 45 студентов-девушек 1 курса КазНУ им. аль-Фараби в возрасте 17,12±0,81 лет. В ходе исследования было выявлено, что на начальном этапе обучения для студентов-девушек характерны сниженные адаптационные возможности и неудовлетворительная реакция-сосудистой системы в ответ на стандартную нагрузку. Так, только у 31% обследованных студентов-девушек выявлена удовлетворительная реакция организма на стандартную нагрузку, которая проявлялась в адекватном изменении значений ЧСС, САД, ПД и ДАД, а у 69%, а это большинство студенток, выявлены различные варианты неблагоприятной реакции организма на предложенную нагрузку, которые свидетельствуют о неэффективной работе сердца, ее перегрузке, слабости и лабильности системы кровообращения и недостаточной тренированности. Полученные результаты указывают на необходимость применения мероприятий по коррекции функционального состояния обследованных студентов-девушек в период обучения в вузе.

Ключевые слова: функциональные возможности студентов, адаптация студентов к нагрузке, показатели сердечно-сосудистой системы студентов, проба Мартине-Кушелевского, типы реакции сердечно-сосудистой системы на нагрузку, функциональное тестирование в физическом воспитании, здоровье студентов

Введение. Интенсификация учебного процесса, значительные умственные и эмоциональные нагрузки, необходимость адаптации к новым условиям обучения, недостаток двигательной активности являются основными характерными особенностями процесса обучения в вузе. Совпадая с незаконченными процессами формирования основных физиологических функций организма, эти факторы могут отрицательно отразиться на уровне здоровья обучающихся. Уровень здоровья, в свою очередь, является лимитирующим фактором в процессе приобретения профессиональных навыков в период обучения в вузе [1].

Актуальность исследования. Актуальность данной проблемы продиктована тем, что в последние годы наблюдается снижение двигательной активности [2], рост заболеваемости и снижение резистентности организма студентов к неблагоприятным факторам внешней среды [3, 4]. В сложившихся обстоятельствах, одним из приоритетных направлений исследований в области физической культуры является диагностика функционального состояния студентов как одной из составляющих здоровья человека. Диагностика функциональных возможностей студентов также является неотъемлемой частью педагогического контроля в физической культуре.

В связи с этим **целью** данной работы является изучение функциональных и адаптивных возможностей студентов-девушек в начальном периоде обучения в вузе.

Материал и методы исследования. Для решения поставленной цели нами были использованы следующие методы: анализ литературных источников, оценка функциональных возможностей студентов, методы статистической обработки полученных в ходе исследования данных. Оценка функциональных возможностей студентов-девушек производилась на начальном этапе обучения (1-2 неделя) с использованием функционального теста Мартине-Кушелевского. Выбор данного метода продиктован тем, что он позволяет при минимуме материальных и временных затрат времени получать максимально корректную информацию о состоянии функциональных систем организма, о скорости восстановительных процессов [5]. Так, как деятельность кардиореспираторной системы является лимитирующим фактором и индикатором физических возможностей человека, анализ данных функционального тестирования позволяет

прогнозировать уровень функциональной готовности к выполнению заданных нагрузок и является опорной величиной при выборе различного рода допустимых нагрузок [6]. Кроме того, данную методику можно использовать при обследовании лиц со слабой тренированностью, поэтому она является незаменимой при массовых обследованиях [7].

Нами были проанализирована динамика таких показателей деятельности сердечно-сосудистой системы: как частота сердечных сокращений (ЧСС), систолическое (САД), диастолическое (ДАД) и пульсовое давление (ПД). Перед процедурой тестирования после 5-ти минутного отдыха в положении сидя трижды производился замер ЧСС и АД, до получения одинаковых результатов. Для регистрации исходных величин и динамики ЧСС использовали пульсометр Sigma PC26.14, а при измерении артериального давления (АД) - механический тонометр. Манжету накладывали на левое плечо.

Затем, испытуемые в течении 30 секунд выполняли 20 приседаний с подниманием вперед и последующим опусканием рук. После завершения теста испытуемые садились и первые 10 секунд 1-й минуты восстановительного периода производили замер ЧСС, а за оставшиеся 50 с измеряли АД. На второй и третьей минуте восстановительного периода аналогично измеряли величины ЧСС и АД. Далее производился анализ полученных данных и определялась реакция сердечно-сосудистой системы на стандартную нагрузку. Анализ динамики ЧСС производили по следующей таблице 1. Таблица 1 – Динамика показателей ЧСС в восстановительном периоде после пробы Мартини-Кушелевского и интерпретация результатов пробы

Увеличение значений ЧСС, %	Интерпретация результатов
До 25	Отлично
25-50	Хорошо
51-75%	Удовлетворительно
76-100%	Неудовлетворительно
более 101	Очень плохо

Восстановление исследуемых показателей на 1-й минуте оценивалось как «отличное», на 2-й минуте – как «хорошо», на 3-й минуте – как «удовлетворительно» и на 4-й – «неудовлетворительно».

Кроме того, производилась оценка типов реакции сердечно-сосудистой системы студентов на нагрузку: При этом гипертонический, гипотонический, дистонический и ступенчатый типы реакции относили к неблагоприятным, а нормотонический тип реакции свидетельствовал о хорошем уровне приспособленности к нагрузке.

В исследовании, которое проходило на 1-2 неделе обучения в вузе приняли участие 45 студентов-девушек 1 курса КазНУ им. аль-Фараби в возрасте 17,12±0,81 лет.

Результаты исследования были обработаны методами математической статистики в пакете IBMSPSSStatistics 25 с вычислением следующих статистических характеристик: средний арифметической величины, среднего квадратического отклонения, ошибки средней величины. Достоверность изменений средних значений производилась по t-критерию Стьюдента при 95% уровне значимости. Достоверными считались различия между выборками при 5% уровне значимости.

Результаты исследования и их обсуждение. Результаты исследования представлены в таблице 2. Из таблицы 2 видно, что стандартная нагрузка привела к росту среднегрупповых значений ЧСС на 33,8% и пульсового давления - на 32,0 % (P<0,05) по сравнению с исходными величинами, при этом произошло незначительное увеличение САД - на 16,4% и незначительное (2,1%, P<0,05) снижение величин ДАД. Анализ динамики индивидуальных значений ЧСС выявил, что у 60,0% обследованных реакция ЧСС на нагрузку была «хорошая», у 28,9% - «отличная», а у 11,1% оценивалась как «удовлетворительная». Однако у 75,6% студентов все исследуемые показатели к 3-й минуте все еще превышали исходные значения в среднем на 19,8±2,11%.

Таблица 2 – Динамика показателей деятельности сердечно-сосудистой системы студентов-девушек 1 курса под влиянием стандартной нагрузки

№ п/п	Параметры	Покой	Восстановительный период		
			1-я минута	2-я минута	3-я минута
статистические показатели					

		М	σ	m	М	О	М	М	σ	m	М	σ	m
1	ЧСС, уд/мин	75,49	12,64	1,93	114,02	17,90	2,73	96,56	14,06	2,14	89,91	12,72	1,94
2	САД, мм.рт.ст.	105,72	9,36	1,43	126,42	13,57	2,07	120,60	14,11	2,15	117,00	13,95	2,13
3	ДАД, мм.рт.ст.	65,35	7,13	1,09	63,95	9,34	1,42	62,93	7,87	1,20	62,23	8,33	1,27
4	ПД, мм.рт.ст.	41,58	10,57	1,58	61,56	15,54	2,32	58,24	13,89	2,07	54,42	13,57	2,02

Примечание: ЧСС – частота сердечных сокращений, САД – систолическое артериальное давление, ДАД – диастолическое артериальное давление, ПД – пульсовое давление

Кроме, того, анализ индивидуальных значений реакции организма на предложенную нагрузку показал, что только у 31% (n=14) обследованных студентов-девушек выявлен благоприятный тип реагирования организма на стандартную нагрузку. У этой группы обследованных выявлено адекватное незначительное учащение ЧСС, в среднем на 15% повышение САД и незначительное снижение ДАД. Исследуемые показатели у 9 обследованных вернулись к исходным значениям в течение 3-х минут, у 5-х – выявлено незначительное снижение искомых показателей. Реакция организма остальных студенток оценивается как неблагоприятная. Так у 35,6% (n=16) обследованных студентов-девушек выявлен гипотонический тип реакции, который характеризовался значительным и неадекватным нагрузке увеличением ЧСС, незначительным повышением САД и понижением ПД. При этом время восстановления значений исследуемых показателей превышало 5 минут. Этот тип реакции организма на стандартную нагрузку свидетельствует о неэффективной работе сердца и неадекватно больших затратах энергии на предложенную нагрузку, что в целом является доказательством слабого уровня тренированности студентов этой группы. У 6,7% (n=3) выявлено резкое учащение ЧСС, повышение САД и ДАД, а восстановительный период затянулся более чем на 5 минут. Этот тип реакции называется гипертоническим и является свидетельством неудовлетворительной адаптации организма к нагрузке и значительной перегрузки сердца во время выполнения нагрузки. У 11,1% (n=5) студентов-девушек выявлено явление «бесконечного тона» в ответ на стандартную нагрузку. При этом даже спустя 5 минут не выявлено восстановления исследуемых показателей к исходным значениям. Этот тип реакции также является неблагоприятным и свидетельствует об излишней лабильности системы кровообращения в результате нарушения деятельности вегетативной нервной системы. Реакция 15,6% (n=7) студентов-девушек характеризовалась не снижением, а увеличением исследуемых показателей в восстановительном периоде. К 3-й минуте показатели ЧСС, САД, ДАД достигли своих максимальных значений, а время восстановления к исходным значениям превышало 7 минут. Наличие ступенчатого типа реакции указывает на ослабление деятельности системы кровообращения, что является свидетельством недостаточной тренированности этих испытуемых.

Таким образом, только у 31% обследованных студентов-девушек выявлена удовлетворительная реакция организма на стандартную нагрузку, которая проявлялась в адекватном изменении значений ЧСС, САД, ПД и ДАД, а у 69%, а это большинство студенток, выявлены различные варианты неблагоприятной реакции организма на предложенную нагрузку, которые свидетельствуют о неэффективной работе сердца, ее перегрузке, слабости и лабильности системы кровообращения и недостаточной тренированности.

Вывод: изучение функциональных возможностей первокурсников показало, что на начальном этапе обучения студентки-девушки обладают сниженными адаптационными возможностями сердечно-сосудистой системы, что указывает на необходимость применения мероприятий по коррекции их функционального состояния в период обучения в вузе.

Список литературы

1. Алекшеева Л.Ж., Кушербай Ф.Т., Сыланова А.А., Даниярова А.Б., Табаева А.А., Калиев Э.А. Состояние здоровья студентов КазНУ им.аль-Фараби // Вестник КазНМУ. -2017. - № 2. - С.174-177.
2. Verhagen E., Engbers L., The physical therapist's role in physical activity promotion // British Journal of Sports Medicine. – 2009. - №43(2). – С.99-101.
3. Павлова В.И., Котова Н.В., Кислякова С.С., Сарайкин Д.А., Камскова Ю.Г. Особенности функционального состояния организма студентов а процессе обученич в медицинском вузе // Современные

проблемы науки и образования. – 2016. - № 1.; [Электронный ресурс] URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=24107> (дата обращения 19.03.2019)

4. Батрымбетова С.А. Медико-социальная характеристика студентов и научное обоснование концепции охраны их здоровья (на примере г.Актобе Республики Казахстан): автореф. ... докт: 14.00.33. - М., 2008. - 47 с.

5. Михайлова С.В., Кузмичева Ю.Г., Жулин Н.В. Нормативные таблицы для оценки показателей пробы Мартине-Кушелевского и степ-теста студентов 17-21 год // Теория. Практика. Инновации / Охрана окружающей среды. Экология человека [Электронный ресурс] URL:<https://docviewer.yandex.kz/view/>

6. Баевский Р.М. Оценка эффективности профилактических мероприятий на основе измерения адаптационного потенциала системы кровообращения /Р.М. Баевский, А.П. Берсенева, В.К. Вакулин // Здравоохранение Российской Федерации. – 1987. – № 8. – С. 6-10.

7. Функциональные резервы организма детей и подростков. Методы исследования и оценки: учебное пособие / Н.Г.Чекалова [и др.]. - Н.Новгород: НижГМА, 2010. - 164 с.

НЕГІЗГІ ОҚУ БӨЛІМ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ МҮМКІНДІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

С.Ж. Отаралы¹, А.С. Жуманова², А. Аликей

^{1,3} аға оқытушы

² п.ғ.д., доцент

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет

²Қазақ спорт және туризм академиясы

³Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

email: otaraly17@mail.ru

Мақалада әл-Фараби атындағы ҚазҰУ студенттерінің функционалды мүмкіндіктерін және жүрек қан тамырлары жүйесінің Мартине-Кушелевский сынағанының стандартты жүктемеге деген бейімделуінің бастапқы деңгейін зерттеу нәтижелері көрсетілген. Студенттердің жүктемеге деген бейімделуін артериалды қысым мен пульс көрсеткіштерінің бастапқы көрсеткіштері мен олардың қалпына келу кезеңіндегі өзгеруін бағалап анықтадық. Зерттеуге 17,12±0,81 жастағы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

1- курсының 45 студент-бойжеткені қатысты. Зерттеу барысында студенттердің адаптациялық мүмкіндіктері төмен, жүрек қан тамырлары жүйесінің стандартты жүктемеге деген жауабы қанағаттанарлықсыз екенін байқадық. Зерттеуге қатысқан студент-бойжеткендердің тек 31% ғана стандартты жүктемеге деген жауабы қанағаттанарлық болып, жүрек соғыс жиілігі, қан қысымы жүктемеге сай өзгерді, ал студенттердің басым бөлігінде, яғни 69%, жүктеме барысында организмнің қанағаттанарлықсыз реакциясының түрлері кездесті. Бұл өзгерістер жүрек жұмысының тиімсіздігінің, шамадан тыс жұмыс жасағандығының, қан айналымның әлсіздігінің және өзгергіш екендігінің, организмнің дайындығының төмендігінің белгісі. Алынған нәтижелер осы студент-бойжеткендердің функционалды қалпын жоғарғы оқу кезеңінде түзетудің қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: студенттердің функционалды қалпы, студенттердің жүктемеге деген бейімделуі, студенттер жүрек қан тамырлары жүйесінің көрсеткіштері, жүрек қан тамырлары жүйесінің жүктемеге деген жауабы, дене шынықтырудағы функционалды тестілеу, студенттер денсулығы

STUDY OF THE FUNCTIONAL CAPABILITIES OF THE MAIN EDUCATIONAL DEPARTMENT'S STUDENTS

Otaraly S.¹, Zhumanova A.², Alikei A.³

^{1,3} senior teacher

² Dr.Sci. (Pedagogy), Associate professor

¹Al-Farabi Kazakh National University

²Kazakh Academy of Sport and Tourism

³L.N.Gumilyov Eurasian National University

email: otaraly17@mail.ru

The article presents the results of a study of the initial level of functionality and adaptation of the cardiovascular system of students of the Al-Farabi Kazakh National University after the exercise (Martine-Kushelevsky's test). Adaptation of students to the exercise stress was determined by identifying the initial values and the dynamics of blood pressure and HR indices in the recovery period. The study involved 45 female students of the first course of the Al-Farabi

Kazakh National University at the age of 17,12 ± 0,81 years. During the study, it was revealed that, at the initial stage of education, girls-students are characterized by reduced adaptive capacity and unsatisfactory vascular response in response to the standard exercise stress. Thus, only 31% of the surveyed female students showed a satisfactory body

response to the standard exercise stress, which was manifested in an adequate change in the HR, SP, PP and DP values, and 69%, and this is the majority of female students, identified different options for the body's adverse reaction to exercise stress, which indicate the inefficient work of the heart, its overload, weakness and lability of the circulatory system and lack of fitness. The results indicate the need for the application of measures to correct their functional state during the period of study at the university.

Key words: *student functional capabilities, adaptation of students to the exercise stress, indicators of student's cardiovascular system, Martine-Kushelevsky test, types of response of the cardiovascular system to exercise, functional testing in physical education, student's health*

Поступила в редакцию 17.04.2019.

6 - бөлім
ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ

Раздел 6
ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА

Section 6
ART AND CULTURE

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚАЗАҚ ЭСТРАДАСЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ СИПАТЫ

А.С. Арынтаева

Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясының
«Эстрадалық вокал» мамандығының 2 курс магистранты
email: alia.aryntaeva@icloud.com

Мақалада қазіргі қазақ эстрадасындағы фольклордың қолданылу сипаты сараланып, эстрада өнері және отбасылық ғұрыптық фольклор үлгілері, композиторлық шығармашылықтағы және концерттік өңделудегі фольклордың интерпретациялану деңгейі көрсетіледі. Сонымен қатар, балалар фольклоры мен үйлену ғұрпына қатысты айтылатын әндердің эстрадаға лайықталып өңделу құбылыстарының өзекті мәселелері көрсетіліп, қолданылу ерекшеліктері анықталады. Эстрадаға арнап ән жазатын композиторлар шығармашылығындағы фольклорды пайдаланудың ерекшеліктері, өзекті мәселелері қаралады. Түрлі әлеуметтік топтар арасындағы, эстрада әншілері, фольклор зерттеушілері, әдет-салт үстінде орындалатын әндер мен концерттік бағдарламаға сай өңделулер арасында эксперимент жүргізу арқылы тыңдаушы, орындаушы, композиторлардың фольклорды қабылдау, пайдалану ерекшелігі, сезіну, түсіну деңгейі анықталады. Салт-дәстүр үстінде орындалатын фольклорлық шығармалардың көне заманғы мән-мағынасы көмескіленгенімен, халық танымымен, ырым-салттымен тығыз байланыстағы мағынасымен түсініледі. Эстрада өнерінің пайда болуындағы фольклордың мәні көрсетіле отырып, қазіргі заманғы эстраданың фольклорды интерпретациялаудағы өзіндік ерекшеліктері айқындалады.

Түйін сөздер: фольклор, эстрада, интерпретация, синтез, синкреттілік, композитор, ұлттық колорит

Кіріспе

Көп ұлтты Қазақстанның кез келген өнер түрі, соның ішінде эстрада өнері де қазіргі кезеңде қайта жаңғырып, түрлену үстінде. Қазіргі жаһандану кезеңіндегі әр түрлі халықтардың мәдениеті тоғысып жатқан тұста, ұлттық өнер түрлерінің сыртқы ықпалды қабылдауы болса, екінші жағынан байырғы таза, табиғи қалпын сақтауға ұмтылысы байқалады. Батыстық мәдениеттің ықпалын қазақ ұлттық музыкасы әр түрлі тұрғыдан қабылдауда. Бұл жағдайды былайша сипаттауға болады. 1) кейбір жанр түрлері мүлде жоғалып, оның кейбір белгілері ғана сақталған; 2) түрлі өнер түрлері, жанрлар өзара кірігуі, ауысу процесін өткеруде; 3) кей жағдайда бар дәстүр жасанды түрде сақталуда; 4) стильдік жағынан көптүрліліктің пайда болуы; 5) ұлттық музыкалық стильдердің консалидациясы; 6) музыкалық стильдің өзінің әу баста пайда болып, дамыған бастауына қайта оралу құбылысының байқалуы; 7) музыкаға батыстық элементтерді кері мағынада терістеу мен әжуалау мазмұнының енуі;

Фольклор мен өнердің арақатынасы жөніндегі мәселе музыкатану ғылымында ғалымдардың назарын көптен аудартқан күрделі мәселе. Фольклорлық шығарма өз ішінде тұтас фольклорлық мәтін болып табылады. Алайда, ауызша мәтін, музыка (әуен, аспаптық дыбыс) мәтіні – оның компоненттері болып саналады [1; 320]. Бұл тарапта өткен ғасырдың басынан бастап, әртүрлі деңгейде бірқатар зерттеулер жүргізілді. Ұлттық музыкатану ғылымы қалыптасқанға дейінгі қазақтың музыкасын фольклордан ажыратпай бірге жинаған орыстың Г.Потанин, А.И.Левшин, Н.И.Гродеков, М.Готовицкий т.б. сияқты саяхатшы-ориенталистерінен бастап, арнайы зерттеген ғалымдар еңбектері біршама.

Алайда ғасырдан астам уақыт бойы сөз болғанмен, бұл мәселе төңірегінде әлі де шешіле қоймаған түйткілдер баршылық.

Бұл өзекті мәселені айқындауда қазақ музыкатану ғылымы орыс музыкатану ғылымының жетістіктерін ой-қазық етеді. Мәселен, зерттеуші Н. Жоссан алғаш рет «жанрлық-типологиялық комплекс» түсінігін қолдануды ұсынып, композитордың фольклорды қолдану үрдісін былайша сипаттайды. «Жаңа фольклорлық жанрдың тууы (воссоздание), фольклорлық жанрдың өзіне тән ерекшелігін сақтау); жанрлық синтез (бір шығарманың аясында әртүрлі жанрлардың стильдік ерекшеліктерін біріктіру), жанрлық салыстыру (бір шығарманың аясында әр түрлі жанрларды салыстыру), жанрлық жаңғырту (бір жанрлық шығарма мәтінін басқа шығармада қолдану), жанрлық деформация (фольклорлық жанр мен оның авторлық трактовкасының арасындағы саналы түрдегі «сәйкессіздік), фольклорлық және фольклорлық емес жанрлардың синтезі, (фольклорлық қайнар көздер мен қазіргі заманғы музыкалық техниканың синтезі) [2; 28].

Ал А.Руднева пікірінше, музыка мамандарын фольклордың барлық аспектісі емес, оның өнерге қатысты, әсіресе эстетикалық сипаты, көркемдік жағы қызықтырады [3; 224].

Музыкатуан ғылымында «композиторлық фольклоризм» ұғымын алғаш рет И. Земцовский (4; 176) қолданғанымен, оған нақты анықтама бермейді. Оның пікірінше, қайта интонациялауда (переинтонирование) тұтас сапалы қолданыстағы музыкалық жаңғырту актысында ескінің белгілі бір элементтері қолданылады. М. Тараканов музыкадағы фольклоризм жайында «любое художественное освоение музыкального фольклора (либо его элементов), предполагающее его переосмысление и видоизменение прежних исконно-традиционных форм его бытования, вплоть до разрыва с ними» – дейді [5; 285].

Көп рәсімдер тұсындағы сөз де саз да жоғалғандығын айтатын тұста көптеген ғалымдардың пікірлері бір арнаға тоғысады. Бұл әсіресе, ғұрыптық-салттық әндердің интерпретациясы туралы ой-пікірлерге қатысты. Мысалы, карель зерттеушісі У.С.Конкка сынсу әндерінің көне замандардағы күйеуге тиюден қорқу, немесе күйеуге кетуді өліммен теңестіруден кейінгі мағынасы жөнінде «свадебные причитания выражали переживания невесты при расставании с семьей и домом, с беззаботной жизнью и юностью или, точнее, причитания заставляли невесту глубоко осознать и пережить эту разлуку, разлуку навеки» – дейді [6; 276].

Орталық Азия мен Қазақстанның ғұрыптық музыкасын зерттеген С.Абдуллаев: «На протяжении длительного периода времени ... регламентации у народов Центральной Азии приобрели устоявшуюся структуру, но в разных регионах имеются черты сходства с элементами локальности» [7; 336]. Ол той алды/ құдалық, және той үсті мен тойдан кейінгі салт-дәстүрлерді қарастырады.

Ұлттық музыкатуан ғылымындағы музыка мен фольклордың қарым-қатынасын қарастырған ғалымдар қатарында салттық фольклормен музыканың көне функциясын терең қарастырған Б.Ж.Кокумбаеваның еңбегі елеулі [8].

Белгілі музыка зерттеушісі С.Еламанова ғұрыптық әндердің табиғаты жөнінде: «Рассмотрение обрядовых песен целесообразно лишь в этнографическом контексте обряда, поскольку их музыкальные особенности, смысл и значение определяются функцией в обрядовом действии» [9; 408] – деп тұжырымдайды. Яғни ғұрыптық әндердің табиғатын тану үшін халық өміріндегі әдет-салттардың сырын білу керектігі жайлы бірқатар ғалымдардың пікірлері өзара ортақтасады.

Г.Ж. Мусағұлова дәстүрлі музыка өнерінің ауызша таралуындағы әндік-поэтикалық өнердің типтерін талдай келе былайша ой қорытады. «Среди них обрядовые плачи похоронного и свадебного циклов – жоқтау айту, жылау, дауыс салу, естірту, көңіл айту, көрісу, қоштасу, танысу, сынсу, аужар, беташар и другие их разновидности; напевы заклинательной магии – бәдік и күләпсан; разновидности колыбельных песен – эли-элди, бала уату, бала жұбату, бесік жыры. Разнообразные виды говорение и декламации – бата беру, алғыс-благодарение, бытовое сказительство и фольклор для детей (развлекательные и познавательные игровые жанры, считалки, дразнилки и прибаутки в форме напевных стишков (такпақ), ритуальные напевы бақсы, сарын, толғау, желдірме, терме, тексты акыньских состязаний и многие другие имели своей первоосновой речитацию» [10; 156].

Зерттеуші З.Қасымова: Алтынсариннен бастап, бүкіл қазақ ғалымдарының және еңбектерін талдай отырып, үйлену ғұрпының жалпы түркілік құрылымын 5 кезеңге бөледі. 1) Той алды; 2) құдалық; 3) аралық; 4) той үсті; 5) тойдан кейінгі кезең. Осы әрбір этаптағы сөз бен саздың функциясы жан-жақты талданып, оның бастапқы және кейінгі мағыналары ашылған [11; 238]. Келін түсіру салтындағы речитативті-декламациялық сипаттағы беташарда сақталған фольклорлық сипат жайында Б.Тұрмағамбетова: «Беташар үлгілері 7-8 буындыдық жыр үлгісінде сақталған. Сонымен қатар ырғағы біркелкі, ағынды екпінмен айтылатын бұл әндер, көбінесе, эолийлік, дорийлік болумен қатар, тойдың жарқын, салтанатты мажорлық бағыттағы миксолидийлік лады бояуымен де беріледі» [12; 320]. Зерттеуші беташарға аймақтағы жыршы – жыраулықтың әсері басымдығын айтса, Қасымова кәсіби музыкант пен акынның немесе тойға қатынасты талантты біреудің салтты жаңғыртуын сөз етеді. Сондай-ақ кеңестік кезеңдегі өзгерісі мен отандық поп мәдениеттің Монғолия қазақтарының музыкасына әсері жөнінде де ой тұжырымдайды. Жар-жар, беташардың жаңа үлгілерінің мағыналық жағынан, орындаушылық тәсілі жағынан және ғұрыптағы орны жағынан өзгеріске ұшырап отырғандығын айтады.

Қазіргі кезеңде фольклордың бай материалдарынан үйрену арқылы танымалдыққа ие болған «А-Студио», «Ұлытау» тобы мен Ж.Серкебаева сияқты әлемдік ауқымдағы жеке орындаушының репертуарындағы фольклорды пайдалану ерекшелігі жайлы Г.Мұсағұлованың [13; 232] мақаласында арнайы сөз болған. Яғни, бұл қазіргі фольклормен музыка байланысы сан түрлі тұрғыдан тексеруді қажет ететін күрделі мәселе екендігін көрсетеді. Ең алдымен, композитордың фольклорға қатысы маңызды мәселе. Себебі, әнші көп жағдайда дайын өнімді тұтынушы ретінде ғана көрінеді.

Талантты композиторлар фольклордың негізгі мағынасын, бай қорын меңгеру арқылы өзінің де шығармашылығын байытып, әнінің көркемдігін арттыра алады, 1950-1980 жылдары қазақ эстрадасының көкжиегіне Б.Байқадамов, Ә.Еспаев, Ш.Қалдаяқов, Н.Тілендиев, Е.Хасанғалиев, Ә.Бейсеуов, Т.Базарбаев, С.Бәйтерекөв, К.Дүйсекеев т.б. сазгерлер көтеріліп, шығармалары ел арасына кеңінен таралды. Олардың шығармаларында халықтық әуен мен эстраданың жаңа ырғағы үйлесіп жатты.

Қазіргі қазақ эстрадасында отбасылық фольклор түрлерін интерпретациялау үрдісі байқалады. Оның сәтті де, сәтсіз тұстары да бар. Ең алдымен, музыкант я болмаса жеке орындаушы таңдалынып алынған фольклорлық үлгінің өзінің көне және кейінгі семантикасын жетік білуі тиіс. Сонда ғана оны өз мақсатына пайдалану сәтті шықпақ. Балалар фольклорын жан-жақты зерттеген ғалым К.Матыжановтың тұжырымынша: «Әлем халықтарының бесік жырлары атқаратын функциясы, мазмұн байлығы, ішкі құрылымы жағынан тұтастай қарағанда желілес, үндес шығып отырады. Бесік жырының түп-төркінінің тым көнелігі, оның алғашқы негізінің сөз емес, саз (музыка) болғандығы, басты атқаратын қызметі – баланы тыныштандыру, оның жан-жүйесі мен санасына алғашқы эстетикалық нәр сіңіріп, тәрбие беру. Бұл сипаттар, сөз жоқ, қазақ бесік жырларының табиғатына да тән» [14; 402]. Жыр құрылысында «әлди-әлди» немесе «жылама, бөпем, жылама» тәрізді қайырмалар қайталанып, жырдың негізгі мазмұны баланы ұйықтатуға, тыныштандыруға, оның жарқын болашағына ақ тілек білдіруге құрылады. Бұл жырларда қазақ халқының дәстүрлі бала тәрбиелеу ісінің, халық тұрмысының, ұғым-түсінігінің, арман-мақсатының көріністері мол. Қазақтар бесік жырын «әлди» деп те атайды. Әлдилеу – тербету немесе баланы алдына алып, бірқалыпты ырғау деген ұғымды береді. «Әлди-әлди» орыстардағы «баю-бай», өзбектердегі «алла-алла», татарлардағы «әлли-бәлли» сияқты қазақ бесік жырындағы тұрақты қайырма. Балаға деген махаббат, еркелету, айналып-толғану – бесік жырының негізгі өзегі. Бесік жырының негізгі қызметі – баланы тыныштандырып, ұйықтату және ол бесікке жататын уақытта айтылады. Бізге жеткен «Әй, әй, бөпем» атты халық әнінде осы сипаттағы ән.

Яғни, бесік жыры – баланы тыныштандыру үшін, ұйықтату үшін айтылады. Бала ұйқыға кеткенде ән тоқтатылады. Әннің практикалық утилитарлық қызметі көздеген мақсатқа жетуі – баланың ұйқыға кетуі. Айтушының аса мейірімді үнмен еміреніп, жылы, жайлы интонациямен, өте баяу, баланы жайландыратын монотонды үннің әсерімен балаға әсер ету арқылы бесік жырының эстетикалық, рухани функциясы пайда боған. Фольклорлық шығармада көркемдік те практикалық қажеттілік те біртұтастықта, яғни функциясы бөлінбейтін бірлікте болады. Бесік жырының көркемдік әдістері: баяу, сабырлы, жағымды жайлы үн, шағын диапазон, қайталанатын қысқа қайырымдардың интонациялық-ырғақтық бірыңғайлығы, әннің практикалық мақсатымен бірігіп, оның эстетикалық құндылығын да танытады. Бесік жырының эстетикалық бітімі оны қоғамның мәдеи жетістігіне айналдырады. Ол балаларға арналған музыкалық басылымдарда басылып, концерттік эстрадаларда айтылып, цитата ретінде басқа музыкалық жанрларда қолданылуы мүмкін.

Ал халықтың ғасырлар бойғы тұрмысына, санасына сіңісті болған заңдылықтар бүгінгі эстрадада қалай көрініс табатындығын талдап көрейік. Бұл тақырыпта кеңестік кезеңде де бірқатар әндер жазылып, халық арасына кең тарады. Солардың бірі – Е.Хасанғалиевтің «Келші, келші, балашым» әні. Ал қазіргі кезеңде халық арасында кең танымал болған Жазира Байырбекова орындайтын «Әлди-әлди, әлди-ау» әнінде (сөзі мен музыкасын жазған Бота Бейсенова) «Әлди-әлди» сөзі мәтіннің басым көпшілігін құрайды.

(Әні мен сөзі Бота Бейсенованікі)

Әлди, әлди, әлди-ау!

Әлди, әлди, әлди-ау!

Әлди, әлди, әлди-ау!

Әлди әлди балашым,

Әлдилейді анашың.

Бесігіңе жата ғой,

Тәтті ұйқыға бата ғой.

Бұл «Бесік жырында» балалар фольклорына тән қайталаудың мәнін композитор орынды пайдаланған. Және бесік жырының мазмұнына тән, айналып-толғанумен қоса оның болашағына тілек тілеу де қамтылған. Әнді орындайтын әншінің музыкалық аспаппен сүйемелденуінде де осы салттың негізгі мәні сақталған. Ақырын, баяу еппен сүйемелденген «Бесік жырын» орындаудағы Ж.Байырбекованың дауыс интонациясына ерекше мән берілген. Әу бастағы жоғары екпін біртіндеп баяулап, ең соңындағы әншінің сөздің өзін тоқтатып, әннің әуенін ғана ыңылдап айтуы да орынды қолданыстар деуге болады.

Ал Қарақат Әбділдинаның орындауындағы «Бесік жырын» халықтық танымдарды интерпретациялаудың басқаша формасы ретінде қарауға болады. Ең алдымен ән мәтінінде тек бесік жырының ғана емес, тұсау кесу жырының да тілектері араласып келеді. Негізгі салт бойынша, ол сәбилік салт жырларының екі түрлі мағынасын білдіреді. Мәтіндегі бірнеше рет қайталанатын «Ерте,

ерте, ертеде» – дейтін тіркестердің қайталануы баланы ұйықтатуға емес, алдандыруға, уатуға арналған семантиканы танытады. Қарақаттың орындауындағы бұл әнде тек мәтіндік мазмұн ғана емес музыкалық тұрғыдан да бірнеше өнердің синтезі көрінеді. Рояль, гитара, домбыра секілді аспаптардың сүйемелімен айтылатын бұл әннің мазмұны бесік жырынан гөрі отбасылық фольклордағы «тынышсызданған баланы алдандырып, сергітіп, көңілін басқа жаққа аударатын, орындалуы бесіктен тыс, көп жағдайда ойын түрінде келетін, «уату-алдарқату» жырларына келеді. Сәбилік ғұрып жырлары міндетті түрде әлдеқандай халықтық ырыммен қабаттасып келетін болса, уату-алдарқату жырларына ол шарт емес

Ал Мейрамбек Бесбаевтың орындауындағы «Бесік жыры» 11 буынды қара өлең мен 7-8 буынды жыр үлгісін араластыру үлгісінде жазылған,

Тәй тәй басып бөпешім жүргенің қандай
Көз қуаныш көкешім күлгенің балдай
Аспандағы ай күнді Алланың тисі
Асқартаудай айбынды боламын дейсің
Әлди әлди ақ бөпем
Сендей сәби жоқ көкем
Анам Әкем дейсің бе
Тілің тәтті екен
Әлди әлди ақ еркем
Бой жетерсің сен ертең
Мақтанышы елімнің
Өзің бол еркем.

Ән мәтіндік тұрғыдан да функциялық тұрғыдан да дәстүрлі фольклорлық түсініктен ауытқып, балаға тілек тілеу, мейірім білдіру мағынсы ғана сақтаған. Балаларға арналған тәрбиелік-тағлымдық мақсаттағы ән ретінде бағалауға болады. Әннің қайта жаңғыруының ұтымды тұсы оны сүйемелдеудегі ұлттық аспаптар (домбыра, қобыз, сылдырмақ, тайтұяқ т.б.) синтезінің әсем үйлесімі болып табылады.

Қазіргі эстрада әншілерінің көпшілігі халықтық дәстүрлерді насихаттаушы ретінде көрініп жүр. Мұның басты себебі, тәуелсіздік алғалы қазақ халқы сәбидің дүниеге келгенінен бастап, оның өмірінің барлық кезеңіндегі атаулы кезеңдерді атап өтуді үрдіске айналдыруда. Композиторлар мен эстрада әншілері де осы үрдісті дамытып, көпшілік алдында салт өлеңдерін орындауды жаңғыртуда. Сәбидің *Тұсаукесу жыры* – қазақ халқы арасында кең тараған этнографиялық астары мол салт өлеңдерінің бірі. Өлеңнің аты да халықтың тұсау кесу ырымына байланысты қойылған. Ырымның негізі аяғынан қаз тұрып, жүре бастаған сәбидің қадамын байлап тұрған тылсым күш бар, соны қиып жіберсе, бала жүгіріп кетеді деген көне магиялық ұғымнан туған. Бұған ұқсас түсінікті әлем халықтары тарихының барлығында болғандығы белгілі, ал, Орта Азия халықтарының көпшілігінде бертінге дейін сақталған. Бұл ырымның жүзеге асуы қазақ пен қырғыз халқында бірдей. Ол үшін аяғынан қаз тұрып жүрген баланың аяғын ала жіппен майлы тоқ ішекті араластырып (кейде шөп араластырады) тұсайды да, тұсауды аяғы жеңіл, ширақ жүрісті адамға кестіреді. Бұл салт өлеңдерін қайта жаңғыртуда да композитор Бота Бейсенваның қолтаңбасы айқын. Себебі, композитор халықтық наным-сенімдерді жетік білетін, оны музыкада жаңаша жаңғыртуда фольклордың бастапқы мәнін сақтауға тырысатын өңдеуші екені көрінеді. Өйткені жоғарыда талдаған бесік жырындағыдай «Тұсау кесу» жырында да баланың жас ерекшелігі, ырым мен сенімнің шарттары сақталуы маңызды. Өлең мәтіндері де енді-енді қадамын басқан сәбидің жүріс ырғағына бағындырылады. Жаңа өмірге қадам басқан сәбиді қанаттандыру, желпіндіру, алға ұмтылдыру мақсатын көздейтін жырдың сөзімен әні үйлесімді болуы шарт. Жанболат пен Жазира орындайтын «Тұсау кесу» жырында да осы шарттылық сақталған.

Қазіргі заманғы эстрада өнерінің бір саласы той бизнес болғаны жасырын емес. Әрине, адам баласының қуаныш-қызығын той-тойлап басқалармен бөлісіп той жасауы ежелден бергі жақсы дәстүр. «Тойдың өзі, тұтастай алғанда, ойын-сауықтық тұрғыдағы көңілашар шара ғана емес, ол – ғасырлар бойына сандаған ұрпақ санасының сарасынан өткен тарихи мәдени құндылық. Әсіресе адам баласының ержетіп, өз алдына шаңырақ көтеріп, отау тігуінің жалпы қоғамдық, халықтық мәні бар. Сондықтан да қазіргі үйлену тойларында да ежелгі дәстүрлі әдет-ғұрыптардың оңды дәстүрін қайта жаңғырту кең кек алуда. Кеңестік кезең эстрадасында «Дос-Мұқасанның» орындауындағы «Той жыры» сөзі мен сазы келіскен шынайы шығарма ретінде кең танымалдыққа ие болды. Қазір ондай деңгейдегі тойдың жалпы сипатын танытатын ән жоқтың қасы.

Қазақ өміріне жаңа дәуірде қайта жаңғырған «Қыз ұзату» салтына қатысты айтылатын әндер

өте көп. Алайда оның барлығы бірдей ән өнерінің талаптарынан шыға береді деуге болмайды. Мысалы сыңсу әндерінің бастапқы функциялық рөлі көмескіленгенімен, айтарлықтай өзгерген жоқ. Негізінен Той үстінде айтылады. (Әрине концерттік бағдарламада айтылатыны бар). Әннің кейіпкерлері өзгерді. Бұрын қыздың өзі айтуы міндет болса, қазіргі айтушы эстрадалық әнші. Әрине, тойдың өткізілу барысында ұқсастықтар болғанымен, бүкіл атрибуттары мен семантикасы өзгерді. Яғни, бұл дәстүрлі салт өлеңінің вариациясы ғана өмір сүруі мен берілуінде өзгешелік бар. Мысалы, қазіргі сыңсу әндері жеке орындаушыны аспаптық музыканың сүйемелдеуімен, жаңа технологиялық жетелеумен (минусовкамен) орындалып, фольклордың «жасанды» сипаттағы түрленуі көрініс табады. Демек, қазір үйлену салтының бір саласы болып табылатын қыз ұзату салтының тұтас жүйесі өзгеріп, оның сыртқы формасы ғана (белгілі бір рәсімдердің кезектесіп атқарылуы), функционалдық қызметі (қыздың басқа отбасына ауысуы, өз ұясын тастауы) кейбір рәсімдердің элементтері ғана сақталды.

Демек, қазіргі жаһандану кезеңінде фольклордың алғашқы бастапқы мағынасы көмескіленгенімен, жаңаша интерпретациялану үстінде. Әсіресе қазіргі эстрада да бүгінгі өмір шындығымен байланысты фольклорлық жанрлар ғана қызметін жалғастыруда. Отбасылық салт өлеңдерімен қатар діни культпен байланысты музыкалық дәстүр қайта жаңғыру үстінде. Бұл халықтың мұсылмандық ұстанымның артуына байланысты. Мысалы: М.Жүнісованың орындауындағы «Сенемін, Алла барына», Меруерт Түсіпбаеваның «Жаратушы бір Алла», Роза Әлқожаның «Хақ дінім» т.б. әндерін айтуға болады.

Эксперимент. Қазіргі эстрада өнеріндегі фольклордың қызметін айқындау мақсатында Алматы қаласында арнайы дайындалған сауалнама арқылы жастар, жасы үлкен кісілер мен маман фольклортанушылар, эстрада әншілері мен композиторлар және маман емес адамдар арасында эксперимент жүргізілді.

Информанттардың жалпы саны – 50, олардың жартысына жуығы фольклорлық әндердің халықтық сарынын бала жасынан құлағына сіңірген.

Информанттардың жас мөлшері – 16 жас пен 70 жас аралығы.

Эксперимент жүргізілген уақыт: 2017-2018 жылдар аралығы.

Эксперимент материалдары – Фольклорлық сипаттағы эстрадалық әндер.

Эксперимент мақсаты – қазіргі эстрада өнеріндегі фольклордың мағынасы мен қызметін ажырату арқылы жаңа заманғы эстрада өнерінің ұлттық сипатын айқындау. Сол арқылы тәуелсіздік тұсындағы қазақ фольклорының өнерде, соның ішінде эстрада өнерінде қайта жаңғыруының сипаттарына көңіл бөлу, жаһандану процесіндегі түрлі өнер тоғысында эстрада жанрының халықтық дәстүрлерді өңдеу арқылы өзіндік бояуын байытып, жаңа арнаға бет бұру бағыттарын саралау.

Эксперимент тапсырмалары бірнеше бағытта жүргізілді:

- 1 Ең алдымен, фольклорлық сипаты айқын ғұрыптық-салттық әндер таңдалынып алынып, ондағы ұлттық нақышты айқындау мақсатында әншілерге, композиторларға, информаторларға сауал беріп, фольклорлық заңдылықтар деңгейінің кімнің қаншалықты ажырататындығына зер салу; пікір, тұжырымдарды салыстыру;
- 2 Эстрадаға арнап ән жазған композиторлар әндерін саралап, таңдап алу;
- 3 Эстрада өнерінің даму жолындағы фольклорға қарым-қатынасын зерделеген зерттеушілер пікірін басшылыққа алу;
- 4 Отандық музыкатану ғылымындағы осы өзекті мәселені әр қырынан қарастырған еңбектердегі ғылыми тұжырымдарды дәйектеу.

Информанттарға берілген тапсырмада теориялық тұжырымдарды ұсына отырып, салттық әндердің я болмаса халық әндерінің халық арасында айтылу ерекшеліктеріне мән берілді. Ең алдымен, қазіргі орындалып жүрген «Бесік жыры», «Сыңсу» секілді әндерді информаторларға тыңдатып, олардың өз версияларын, ой-пікірлерін жазып алу зерттеу ұстанымдарына сәйкес жүргізілді. Маман емес информанттардың эстрадамен орындалатын әндердегі фольклорлық элементтерді анықтау дәрежесінің әрқилылығына мән берілді.

Эксперимент қорытындысы бойынша, қазіргі заманғы эстрадалық әндердің ішінде көбіне салтқа қатысты әндердің сипатын саралауда жалпы жетістік көрінді, Ал композиторлардың әндерін талдауда белсенділік баяу. Бұл орайда экспериментке мамандарды ғана тартуды мақсат етпедік. Сол себепті қарапайым тыңдарманның музыкалық пайымындағы фольклор мен эстраданың ара қатынасы жайлы түсінігін айқындау мақсатымен әртүрлі жастағы түрлі мамандық түрлі орта өкілдері тартылды. Информанттар арасында эстрада әндерін сөзі мен сазына емес, ырғағына қарап тыңдайтындар, орындалу ретіне қызықпайтын, мән бермейтіндер байқалды. Және эстраданы мүлде

жаратпайтындар, ондағы фольклордың жаңғырып қолданылатыны жайлы білмейтіндер де кезікті. Сондай-ақ, салт әндерінің эстрадада орындалуындағы өзіндік бояуын жоғалтып, сүреңсіз дүниеге айналғандығын ұнатпайтын, оны бұзып айту, барлық шарттарын сақтамау ырымға жаман дейтін пікірдегі информанттар да байқалды

Нәтиже мен талқы. Сонымен, эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік:

1) Қазіргі эстрада өнерінде фольклорға деген қызығушылық басым. Ол жеке орындаушылардың ән таңдауында және композиторлардың шығармаларында әр түрлі сипатта көрініс тапқан. Бірқатар композитор да, әнші де фольклор мен эстраданың сабақтастығын дұрыс үйлестіре алған. Сондай-ақ, кей жағдайда келеңсіздіктер де кездеседі.

2) Жалпылай алғанда, қазақ эстрадасындағы әндердің қатарында салттық, ғұрыптық әндерді жаңғыртуға талпыныстың басымдығы байқалады.

3) Қазақ эстрадасындағы жеке орындаушылар репертуары, топтық орындау, композиторлар шығармашылығындағы фольклордың игерілу деңгейі жүйелі емес. Табысты тұстары болғанымен, көбіне сыртқы форма қуалаушылыққа ұмтылыс басым.

Эксперимент нәтижелерін талдай отырып, мынадай мәселелерді тұжырымдауға болады. Эстрадаға ән жазатын композиторлардың алдында үлкен міндеттер тұрады. Себебі, фольклорлық мәтіннің өзінің варианттылығы мен оның әрбір орындалу сәтіндегі өзіндік жаңа бояу, нақыштармен түрленіп отыру заңдылығын есте ұстап, меңгергенде ғана оның жаңаша интерпретациясын жасай алады. Сонда ғана ол ән жүрекке жетеді. Болмаса оның көркемдігі шамалы. Халық композиторларының шығармаларындағы еркіндік, әрбір жанды дауыста орындалуындағы жаңаша жаңғырып, түрленіп отыру жағдайларының барлығының нотада бейнелену мүмкіндігі аз. Белгілі ғалым Э.Е. Алексеевтің [16; 237] пікірінше, халықтық стильдегі әншіні белгілі бір заңдылыққа байлап, бағыт беріп айтқызуға болады. Оған оның дарындылығы мен қабілеті жетеді. Алайда ол жанын қинап айтуын айтып шығады, белгілі бір формадағы жаңа шығарма туады, бірақ оның табиғи фольклорға қатынасы жанама түрде ғана. Өйткені музыкалық фольклор табиғатына тән интерпретация ұғымының басқа саладағы «қайталау», кинодағы «дубль» ұғымынан айтарлықтай айырмасы бар. Фольклортанушылар әннің белгілі бір формасы оның басқалар үшін норма болмайтындығын айтып, әр әннің өзіндік қайталанбайтын жанды болмысы болатындығын ескертеді. Фольклорлық шығармадағы өмірдің өзімен тікелей үндестік, (белгілі бір ғұрыппен, ситуациямен байланыстылық) сипаттары эстрадаға лайықтағанда ескерілуі тиіс.

Сондай-ақ фольклордың аймақтық ерекшелігі де ескерілуі тиіс маңызды факторлардың бірі.

Бүгінгі күнгі ең басты мәселе: «халықтық», «кәсіби», «әуесқойлық» (самодетельное) – «композиторлық» деген ұғымдардың мәнін терең ажыратып алу керек. Себебі, олардың әрқайсының фольклорға қарым-қатынасы әр түрлі. Халық фольклорын шығармашылықпен игеріп, оны эстрадада қолданғысы, интерпретация жасағысы келген адам ең алдымен фольклорлық мәтіннің жазылып алу жағдайына, нотаға түсірілу заңдылықтарын жан-жақты білуі, меңгеруі шарт. Өйткені, зерттеушілердің айтуынша, фольклорлық мәтінді нотаға түсіру оның «аудармасы» ғана я болмаса оны жазбаша тілге түсіру ғана емес, ол күрделі мәселе. Өйткені фольклорлық шығармалардың ноталық текстің оқу, яғни дыбысталудың жаңаша формасына көшуі, тіпті сәтті түсірілген күннің өзінде де түпнұсқамен белгілі дәрежеде ғана сабақтасады.

Сондай-ақ фольклордың концерттік қойылымында, көрсетілімінде екіжақтылық сипат бар. Бір қарағанда фольклордың көпшілікке ұқсынатын сипаттары мол сияқты көрінеді. Бірақ оның «концерттік интерпретациясын» жасау өте күрделі, әрбір фольклорлық жанрдың өзіндік ерекшелікке жіктелуін сезіну болуы керек. Алексеев фольклордағы бір-бірімен сабақтас әрі қарама-қайшы бағытталған екі түлі стильдік қабаттардың барын анықтайды: ол сыртқы (внешний) және ішкі (внутренний) қабаттар. Алғашқы, сыртқы стиль концерттік эстрадаға оңай бейімделсе, ал екіншісі (ішкі) қабат бұл процесте өте қатты өзгеріске ұшырап, кейде тіпті жоғалады. Барлық жағдайда осы екі қабат өмір сүреді. Мәселе соны қалай игеріп, өңдеуде. Мысалы, балалар фольклорындағы әлпештеу әндерін концерттік орындау үлгісінде баланы тербеткен жұбатқандағы табиғи қасиетінен айрылып, қысқа әсері солғын мағынасы ғана сақталады. Қаншама пікірлер айтылғанымен, халық әндерінің концерттік бағдарламалардағы табиғилығын сақтаудың ортақ жобасы табылған жоқ. Халық әндері табиғатының ерекшелігі бірден қолайлы ситуация туғанда әннің басталып халықпен бірге оңай орындалып, халық жадындағы дәстүрлі сезімді оятып, қосыла айтылып, бірден әуелеп айтылып кетуінде. Ешкімде ноталық таңбаларды еске түсіріп, тональності

ойлап, сөзін ойланып тұрмайды. Мысалы, Шәмшінің әндерінің табиғатындағы фольклорлық өңделу сондай құдіретке ие.

Қорытынды

Жинақтай айтқанда, ХХ ғасырдың соңғы онжылдығы мен ХХІ ғасырдың басында музыкалық мәдениеттің екі күрделі жүйесінің (кәсіби және халықтық) көркемдік диалогының ұзақ жылғы жемісті диалогы жүзеге асты. Бұл басқа өнер салаларының қатарында эстрада жанрында да көрініс тауып, қазіргі заманғы фольклорды шығармашылықпен игеруінің нәтижесінде фольклорлық мұраның «жаңа тынысы» ашылып, ғасырлар бойғы ұлттық дәстүріміз сақталып, нығайып, өшпей дамыды. «Нарықтың негізгі шарты – бәсеке. Бәсекеге түсу – өзіңнің мүмкіндігіңді, қабілетіңді, таланттыңды барынша пайдалану. Олай болмаған күнде бәрінен құр қаласың. Мұндай халге түспес үшін нарықтық қоғамда көпқырлы экономика болатыны сияқты руханият саласында да көптүрлі, әрқилы, кеңес дәуіріндегі біздің ұғымымыздағыдан бөлек мәдениет болатынын мойындап, соған сәйкес тірлік істеу қажет» [17; 185]. Қазіргі біздің рухани өмірімізде әсіресе, эстрада саласында күрделі әрі қайшылықты процестер жүріп жатыр. Эстрада өнері өзінің 70 жылдардағы деңгейінен кей тұста төмендеп жатады. Әрине, осы тығырықтан шығудың бір жолы – фольклорлық мұраларды сауатты түрде зерделеп, оның ең қажетті тұстарын қайта жаңғыртып, өңдеп пайдалану десек артық айтқандық емес. Өйткені фольклорда жеке бір ұлт пен ұлыстың ғана емес, жалпыадамзатқа ортақ құндылықтардың қазынасы бар. Тек соның көзін тауып шеберлікпен игеру міндеті тұр.

Әдебиеттер

- 1 Bendix R. In search of authenticity: The formation of folklore studies. Univ of Wisconsin Press, 2009. 320 p
- 2 Жоссан Н. Проблема претворения русских фольклорных жанров в сочинениях кантатно-ораториального типа (на материале отечественной музыки 60-80-х годов): Автореф. дис.канд. искусствоведения. М., 1998. – 28 с.
- 3 Руднева А. Русское народное музыкальное творчество: Очерки по теории фольклора. – М., 1994. – 224 с.
- 4 Земцовский И. Фольклор и композитор: Теоретические этюды. – Л- М.: 1978. –176 с.
- 5 Тараканов М. О русском национальном начале в современной советской музыке // Советская музыка на современном этапе. – М., 1981. – 285 с.
- 6 Конкка У.С. Карельская свадебная причитальщица – ІТКЕТТІІА. Возбудительница плача» // Фольклор и этнография. Обряды и обрядовый фольклор. – Л.: Наука, 1974. – 276 с.
- 7 Абдуллаев Р.С. Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии. – Ташкент: DEZA, 2006. – 336 с.
- 8 Кокумбаева Б.Д. Семейно-обрядовые плачи казахов и лирические песни темы утраты (некоторые аспекты взаимодействия). Дисс... канд. искусствоведения. – Алма-Ата, 1989.
- 9 Елеманова С.А. Наследие тюркской культуры (исторический обзор казахской традиционной музыки). - Алматы: Кантана-пресс, 2012. – 408 с.
- 10 Мусагулова Г.Ж. Национальное своеобразие речитаций в казахской опере. Монография. – Алматы, 2008. – 156 с.
- 11 Касимова З.М. Интеграционные процессы в музыкальной культуре тюркоязычных народов (на материале свадебных песен). – Алматы: Әдебиет әлемі, 2017. – 238 с.
- 12 Тұрмағамбетова Б. Қазақстанның батыс аймағының ән мәдениеті. – Алматы: Тау-самал, 2009. – 320 б.
- 13 Мусагулова Г.Ж. Современное эстрадное искусство Казахстана: традиции и новаторство // Музыкальное искусство эстрады. Хрестоматия. Выпуск 1 / Сост.: Р.Р. Джердималиева, И.Г.Кайсиди – Алматы, 2015. – 232 с.
- 14 Матыжанов К. Қазақтың отбасылық фольклоры. – Алматы: Зерде, 2007. – 402 б.
- 15 <https://bulbul.su/.../жазира+байырбекова+тай+тай+балапан Ж. Байырбекова – «Тәй-тәй балапан»>
- 16 <https://sazalem.com/ru/track/meirambek-bespaev-besik-zhyr> М. Беспаяев – «Бесік жыры»
- 17 Алексеев Э.Е. Фольклор в контексте современной культуры.– М.: Советский композитор, –1988. 237 с.
- 18 Қасқабасов С. Нарық және мәдениет // Ой-сана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. –185 б.

ФОЛЬКЛОРНЫЙ ХАРАКТЕР СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ЭСТРАДЫ

A.S. Aryntayeva

магистрант 2 курса специальности «Эстрадный вокал»
Казахская национальная академия искусств им. Т. К. Жургенова
Алматы, Казахстан, email: alia.aryntayeva@icloud.com

В статье раскрывается характер применения фольклора в современной казахской эстраде, образцы искусства эстрады и семейного фольклора, уровень интерпретации фольклора в композиторском творчестве и концертной обработке. Кроме того, освещены актуальные проблемы и особенности применения детского фольклора и свадебных обрядов в эстрадных песнях. Рассматриваются практические вопросы и особенности использования фольклора в творчестве певцов-композиторов. Описан эксперимент, проведенный среди различных социальных групп, определяется уровень восприятия и понимания фольклора слушателями, исполнителями, композиторами. В настоящее время фольклорные произведения понимаются в тесном контакте с народным сознанием и суеверием. Определяются специфические особенности современной эстрады в интерпретации фольклора с указанием значения фольклора в возникновении эстрадного искусства.

Ключевые слова: фольклор, эстрада, интерпретация, синтез, синкретизм, композитор, национальный колорит

FOLK CHARACTER OF THE MODERN KAZAKH STAGE ART

A.S. Aryntayeva

Master student
T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan, email: alia.aryntayeva@icloud.com

The article reveals the nature of folklore application in the modern Kazakh stage, reveals the samples of pop art and family folklore, the level of folklore interpretation in the composer's work and concert processing. In addition, the topical issues and features of the use of children's folklore and wedding ceremonies in pop songs will be highlighted. Considers practical issues and the use of folklore in creative work of singers, composers. Among various social groups, an experiment is conducted, the level of perception and understanding of folklore by listeners, performers, composers is determined. Currently, folklore works performed in the traditions are understood in close contact with the national consciousness and superstition. The specific features of the modern stage in the interpretation of folklore are determined, indicating the importance of folklore in the emergence of pop art.

Key words: folklore, variety art, interpretation, synthesis, syncretism, composer, national color

Редакцияға 08.04.2019 қабылданды.

ЕВРОПЕЙСКИЙ АВАНГАРД И СОВРЕМЕННАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНА

А.А. Глеубергенов¹, В.А. Каратаева²

¹ Ph.D, доцент кафедры фортепиано

² магистрант кафедры струнных инструментов

^{1,2} Казахская национальная консерватория им. Курмангазы,

Факультет инструментального исполнительства, Алматы, Казахстан,

email: karataeva_v_1985@mail.ru

Статья посвящена проблеме развития современного музыкального искусства в Казахстане. Так сложилось исторически, что европейский авангард сравнительно недавно появился в отечественной культуре, и этому находится множество объяснений. С одной стороны, относительно не давнее обретение независимости, с другой – ряд причин мировоззренческого порядка. Интеграционные процессы, свойственные мировой культуре, требуют от отечественных музыкантов максимальной универсальности, профессионализма высшего порядка, умения ориентироваться в самых разных стилях, направлениях, тенденциях. Современный европейский авангард является достаточно сложным феноменом, требующим специальной подготовки, и сегодня в Казахстане существует специальный коллектив – ансамбль «Игеру», деятельность которого направлена на укрепление культурного сотрудничества в сфере современной музыки.

Ключевые слова: музыкальный авангард, современное искусство, исполнительское искусство, традиционная культура, национальная почвенность, идеология, композиторская техника

XX век в истории музыкального искусства Казахстана являет собой время кардинальных изменений, связанных со значимым сдвигом в эволюции художественных ориентиров. С вхождением Казахстана в состав СССР культура республики обогащается новыми формами культурного воспроизводства, почерпнутыми в европейской (российской) культуре. В отличие от предыдущих эпох истории казахской музыки, когда ведущую роль играли традиции, сформированные в границах народной художественной культуры, во втором десятилетии XX столетия в Казахстане активно внедряются новые, ранее не свойственные типы художественной деятельности.

Как известно, возникновение и становление новых культурных пространств в республиках Советского Союза происходило в сжатые сроки, так как объединение множества республик, имеющих свои собственные традиционные культуры, требовало максимальной идеологической централизации [1]. Следовательно, стало необходимо сформировать единые художественные ориентиры, общие для всех стандарты мышления. Именно поэтому во все республики были направлены выдающиеся мастера музыкального искусства, представляющие ведущие образовательные центры в данной сфере – Московскую и Ленинградскую консерватории. Известно, что в становление музыкальной культуры Казахстана внесли огромный вклад такие мастера, как Е. Брусиловский, А. Затаевич, Б. Ерзакович и многие другие. Особая заслуга российских деятелей искусства состоит в том, что, развивая национальную культуру, они опирались на народное творчество, тем самым сохраняя этническую почвенность и в новом ключе продвигая вековые художественные традиции.

Оперы Е. Брусиловского «Кыз Жибек», «Дударай», «Жалбыр», «Ертаргын» основаны на материале казахской народной музыки. Его симфонические сочинения также опирались на образцы традиционной культуры. Первые фортепианные произведения А. Затаевича также представляют собой обработки народных песен. То есть, на первых этапах композиторы экспериментировали с отдельными элементами, имеющими национальную окрашенность, сохраняя европейские структурные и жанровые стандарты. В более поздние периоды композиторы синтезируют жанровые параметры европейской и казахской музыки, например, появляется такая жанровая разновидность, как симфонический кюй, композиторы создают хоровые, камерно-инструментальные произведения в жанровых рамках кюя. Некоторые элементы традиционного формообразования внедряются в сонатную форму (поэма «На зов Абая» Е. Рахмадиева). То есть, феномен синтеза традиционного и европейского также подвергается эволюции. Следовательно, несмотря на резкие сдвиги, произошедшие в истории казахской музыки, композиторы максимально сохраняют близость к национальным истокам.

Несмотря на сохранение почвенности, важнейшие стилевые тенденции, главенствующие в сфере композиторского творчества Казахстана, определялись особенностями музыкальной культуры

России, точнее – Москвы и Ленинграда. Это отражалось на многих факторах: образное содержание, искания в области жанров, структур, новых средств выразительности. Например, склонность к масштабным обобщающим жанрам, свойственным стилистике первой половины XX века, проявляется в симфоническом мышлении Г. Жубановой, стремление к историзму, воплощенному средствами эпической драматургии, выявляется в операх А. Жубанова, Е. Рахмадиева, М. Тулебаева, Е. Брусиловского. Картины быта советского народа, строящего светлое будущее, отражены в хоровых партитурах Б. Байкадамова, М. Мангитаева, Т. Кажгалиева. Таким образом, возникновение и развитие индивидуализированных авангардных течений в музыкальном искусстве Казахстана первой половины XX столетия представлялось невозможным, с одной стороны, ввиду необходимости сохранения национальной почвенности, с другой – вследствие влияния единой идеологии.

Что касается тенденций в развитии новых приемов в сфере композиторской техники, здесь все обстояло не так однозначно. Пространство культуры СССР в контексте мировой музыкальной культуры представлялось замкнутым, закрытым от воздействий окружающего мира. Далеко не многие деятели искусства имели возможность контактировать с коллегами-современниками из других стран, при этом подобное общение было тщательно регламентировано, и возможности близкого культурного диалога были весьма ограничены. Западноевропейский авангард был практически закрыт для композиторов Советского Союза, лишь немногие выдающиеся мастера из Москвы и Ленинграда имели общее представление о том, что происходит в сфере композиторского творчества за пределами страны. Казахские композиторы также были изолированы от влияния Запада. В 60-70-е годы в культуре СССР возникают тенденции, связанные с периодом «оттепели», то есть некоторые достижения искусства Европы и всего мира проникли в культурное пространство страны и оказали значимое воздействие на формирование новых концепций творчества. Например, такое направление как сонорика, будучи сформированным в творчестве композиторов Западной Европы (Лигети, Лютославский, Пендерецкий) [2], оказало влияние на становление авторского стиля С. Губайдуллиной, А. Эшпая, Э. Денисова [3]. Многие исследователи отмечают, что XX век является временем, когда важнейшим вектором композиторских поисков становятся поиски новых тембров, новых красок. Не случайно, в творчестве многих композиторов XX столетия практически все компоненты музыкальной выразительности получают новое прочтение в контексте фонизма: гармония теряет первичные формообразующие функции и рассматривается с точки зрения красочности звучания (Г. Коуэлл) [4], фактура также является средством достижения новых тембровых сочетаний (Э. Денисов), мелодия утрачивает свое главенство и так далее («Трен» К. Пендерецкого). В Казахстане подобные тенденции не были свойственны творчеству композиторов, и этому способствовал ряд причин, одна из которых заключается в относительной отдаленности музыкального искусства Казахстана от мировых культурных процессов.

Становление композиторской школы академического толка – процесс сложный и длительный по времени. Если сравнивать казахстанскую и европейские академические композиторские школы, то налицо поразительная разница в хронологии существования. Будучи проецированы на казахстанскую почву, европейские принципы художественного мышления нуждались в адаптации к локальным особенностям. Как известно, европейская академическая культура, будучи сформирована в первичных границах традиционных культур, имеет многовековую историю. Переход от бесписьменности к письменности искусства, далее – разделение композитора и исполнителя: представленные этапы происходили на протяжении многих веков. Если рассматривать европейскую академическую культуру на самом обобщенном уровне, то барокко, классицизм, романтизм, направления более поздних периодов являют собой смену вековых художественных пространств, преемственно и логично следующих друг за другом в соответствии с изменениями исторического контекста [5]. Следовательно, появление новейших композиторских концепций, возникновение авангардных течений является результатом длительного и логичного, обусловленного общественно-исторической эволюцией, процесса.

В Казахстане традиционная культура была бесписьменна, синкретична и целостна. Художественное мировоззрение являлось неотъемлемой частью целостной картины мира, следовательно, несмотря на локальные различия, музыкальное искусство традиционного общества имело единые ориентиры и схожие параметры отражения действительности средствами искусства. В XX столетии в культуре казахов произошел резкий переход от бесписьменности к письменности, что означает смену принципиально противоречащих друг другу мировоззрений. В культуре народа произошел прорыв, для которого в других культурах потребовались века. Исходя из стремительности процессов, к данному феномену нельзя относиться однозначно. Некоторые отечественные ученые

усматривают в этом факт насильственности, культурной экспансии. Вместе с тем, нельзя отрицать, что в культуре Казахстана того периода было создано множество шедевров, являющихся сегодня достоянием мировой музыкальной культуры, например, произведения Г. Жубановой, М. Тулебаева, А. Жубанова, М. Сагатова, Т. Кажғалиева, А. Исаковой, Б. Аманжол, Н. Мендығалиева и многих других. Таким образом, сложности восприятия авангардных тенденций Западной Европы отечественными композиторами были обусловлены чрезвычайно сжатыми сроками формирования отечественной композиторской школы.

Следующий фактор, как нам представляется, состоит в том, что в поисках синтеза национального и европейского отечественные композиторы стремились в первую очередь сохранить этническую самоидентификацию, так как претворение национального в творчестве практически всех композиторов СССР стояло на главенствующих позициях. Оперы грузинских, казахстанских, узбекских, азербайджанских, эстонских, украинских композиторов создавались преимущественно на национальные сюжеты. Композиторы стремились отразить интонационное своеобразие национального мелоса, ритма. И поиски сочетания национальной самобытности и европейского академизма также происходили на протяжении достаточно длительного времени, несмотря на относительно высокую скорость сравнительно с европейскими культурами. Лишь во второй половине XX века появляются произведения, синтезирующие некоторые достижения актуальных композиторских техник с компонентами традиционного художественного мышления. Например, в творчестве Г. Жубановой национальное претворяется не на уровне внешних, четко выявляемых элементов, а средствами мировоззренческих категорий, при использовании элементов музыкального языка XX века [6]. В произведениях Т. Кажғалиева также происходит сочетание компонентов новейших композиторских технологий и традиционного художественного мировоззрения [7]. В поисках новых жанровых типов, совмещающих традиционное и европейское, также важная заслуга принадлежит Е. Рахмадиеву, М. Сагатову, Т. Мынбаеву [1]. Тем не менее, несмотря на качественно новый подход в синтезе, говорить о приближении к авангардным тенденциям повода нет.

Рассуждая об эволюции музыкального мышления, можно прийти к выводу, что потребность выйти за рамки устоявшегося приходит исключительно в условиях абсолютной стабилизации определенной художественной системы. Иными словами, прежде чем нарушать, надо тщательно усвоить. Подтверждением этому служит масса примеров в истории музыки – новаторство Л. Бетховена в расширении художественных принципов венской классической школы, раскрывающее авангардные для того времени романтические перспективы, поиски новых образных сфер в творчестве А. Скрябина, протягивающие нити от русского романтизма к символизму и т.д. Следовательно, новое всегда возникает на пике развития устоявшегося. В Казахстане в первой половине XX столетия важнейшим фактором, формирующим культурное пространство, была идеология, следовательно, большой свободы в выборе содержания и средств его выражения не было. Это значимо тормозило возникновение инноваций в сфере музыкального мышления. Достаточно вспомнить всеобщее осуждение творческих поисков Д. Шостаковича на известном съезде Союза композиторов СССР. В 1960-80-ые годы, несмотря на «оттепель», степень свободы творческих исканий была ограничена и контролировалась государством. Безусловно, в казахстанской культуре того времени всеми музыковедами отмечается значимый прогресс, даже определены вехи эволюции мышления, тем не менее, главенствующий вектор в деятельности композиторов того времени – сохранение национальной почвенности. А это противоречило самой природе авангардного мышления, так как приверженность к традиционному искусству предполагает какую-то конвенциональность, а авангард – результат индивидуального мышления. Следовательно, приходу постмодернистских веяний в пространство казахстанской культуры не способствовали мировоззренческие установки.

На рубеже XX-XXI веков в творчестве отечественных композиторов наблюдается некоторый спад, что связано с изменениями общественно-политического контекста. Если ранее творческие установки были достаточно понятны и диктовались сверху, то в 90-е годы XX столетия многие эстетические и художественные ориентиры были потеряны или значимо изменены. Важнейший фактор, повлиявший на формирование дальнейших перспектив в казахстанской музыкальной культуре, заключается в открытости, возможности культурного общения на международном уровне. В Алматы стали регулярно проводиться международные фестивали современной музыки «Наурыз», казахстанская публика получила возможность познакомиться с творчеством выдающихся мастеров нового, авангардного музыкального искусства. Композиторы Казахстана первых десятилетий XXI столетия под воздействием актуальных тенденций мировой музыкальной культуры расширяют собственный творческий арсенал, что отражено в музыке таких композиторов, как А. Раимкулова, Д.

Бержапраков, В. Стригоцкий, Б. Баяхунов. Тем не менее, музыка нового времени не пользуется широкой популярностью у публики, так как нет развернутой практики исполнения произведений современных композиторов. Как известно, исполнение сочинений современных композиторов является особой сферой, требующей специфического подхода [8]. В среде исполнителей-музыкантов существует четкое разделение между разными видами исполнительской деятельности. В мировом пространстве сегодня существует несколько десятков ансамблей, исполняющих сугубо современную музыку, при том, что вообще исполнителей-музыкантов, успешно осуществляющих концертную деятельность, в тысячи раз больше. Здесь необходимо отметить роль государства в поддержке новых веяний в искусстве, так как будучи феноменом предвосхищающим, ищущим новое слово в искусстве, авангардная музыка в принципе не может быть популярной в максимально широких массах.

Интеграция Казахстана в мировой культурный процесс не возможна вне приобщения к творческим принципам современного авангарда. Сегодня современная музыка широко популярна среди любителей музыки США и Европы. В последнее время в Казахстане наметились определенные тенденции в развитии современной музыкальной культуры в том, что касается новых композиторских техник. Это стало возможно благодаря усилиям отдельных деятелей искусства, принадлежащих молодому поколению. Сложность заключается в том, что как показывает мировая практика, музыкальный авангард развивается исключительно при содействии различных социальных, государственных структур. Один из наиболее известных в мировом пространстве коллективов, посвятивших себя исполнению современной музыки – французский ансамбль *Intercontemporain*.

Этот коллектив основан в 1976 году Пьером Булезом по инициативе министра культуры Мишеля Гая. Сегодня деятельность коллектива не ограничивается концертными выступлениями, так как широкая популярность современной музыки в исполнении коллектива подразумевает значимость просветительской работы. Участники ансамбля сотрудничают с композиторами, обучают молодых музыкантов, создают проекты, синтезирующие разные виды искусств: музыку, танец, кино, живопись, театр. Также важное значение имеют исследования в сфере тембра, синтетического звука в сотрудничестве с Институтом исследования музыкальной акустики IRCAM [9]. Ансамбль активно работает с детской аудиторией, что включает концерты для детей, творческие мастерские для студентов, разработку специальных программ для перспективных инструменталистов, вокалистов, дирижеров. Сегодня, благодаря выступлениям ансамбля в крупнейших фестивалях по всему миру, музыка современных композиторов доступна самой широкой аудитории.

Ансамбль *Klangforum Wien* из Вены также широко известен в мире как коллектив, исполняющий сугубо современную музыку. Создан в 1985 году по инициативе композитора Беата Фуррера [10]. Ансамбль состоит из 24 музыкантов из разных стран. В репертуаре коллектива произведения А. Берга, Х. Лахенмана, Т. Мюррая, К. Штокхаузена, О. Мессиаана, П. Булеза и многих других современных композиторов. Примечательно, что в состав руководства коллектива включено множество видных общественных деятелей и представителей бизнеса.

В 1980 году во Франкфурте-на-Майне был создан *Ensemble Modern*. В данный момент его солистами являются музыканты из Греции, Израиля, Японии, Индии, Болгарии, Германии, Бельгии, Великобритании, США и Швейцарии. Деятельность ансамбля связана не только с концертной работой, коллектив инициирует множество проектов, связанных с театральными постановками, видео-выступлениями, проектами, сочетающими музыку и танец, театр и живопись. Ансамбль выступал на фестивалях в Токио, Берлине, Вене, Зальцбурге, Люцерне, Париже, Лондоне. Интересен совместный с Франкфуртской оперой проект «Счастливые уши», представляющий и комментирующий широкой публике произведения современных композиторов [11]. Благодаря инициативе ансамбля в 2003 году была учреждена Международная академия современного ансамбля (ИЕМА) во Франкфурте.

Ансамбль *Musikfabrik* был образован в 1990 году в Дюссельдорфе, с 2003 года базируется в Кельне [12]. Коллектив дает около 80 концертов в год, предлагая аудитории произведения современных композиторов, часто представляя премьеры сочинений молодых авторов. Их также привлекают междисциплинарные проекты, включающие кино, литературу, театр, электронику, живопись. Ансамбль находится в постоянном поиске новых форм общения, проводя лекции, семинары, посвященные новым сочинениям.

Как видно из вышесказанного, мировой опыт показывает, что исполнение современной музыки является отдельной исполнительской сферой, требующей определенной поддержки со стороны социума. Воспитание исполнителя современной музыки несколько отличается от общепринятых

стандартов музыкального образования, это видно из того, что практически каждый из представленных ансамблей активно взаимодействует с аудиторией, организовывая мастер-классы для школьников и студентов, формируя необходимые навыки восприятия, отличные от исполнения музыки доавангардного периода. Популяризация новой музыки не возможна без создания специально ориентированных коллективов. В этом заключается одна из причин отсутствия постоянного интереса казахстанской публики к современной музыке.

Фестивали авангардной музыки «Наурыз», инициированные проректором КНК им. Курмангазы А.Р. Раимкуловой в первом десятилетии XXI столетия, безусловно, представлялись масштабными, яркими событиями в культуре Казахстана. К участию в проекте привлекались такие коллективы, как ГАСО, Камерата Казахстана, Академия солистов, известные исполнители. Кроме того, зарубежные композиторы привозили зарубежных исполнителей, многие коллективы из других стран посещали фестиваль «Наурыз». Но при всей масштабности фестиваль «Наурыз» проходил только один раз в год, в то время, как показано на примере зарубежных ансамблей, популяризация современной музыки требует систематической деятельности на протяжении достаточно длительного времени. Поэтому публика фестиваля составлялась, главным образом, из самих композиторов, исполнителей и небольшого круга любителей. Говорить о подлинном интересе широкой аудитории возможности не было. Связано это с тем, что не существовало такой структуры, деятельность которой была бы хронологически систематизирована и посвящена исключительно продвижению новой музыки в широкую аудиторию.

Современность предъявляет весьма жесткие требования к музыканту-исполнителю, и во многом это связано с рыночными условиями, сложившимися в отечественном культурном контексте. Относительно недавнее обретение независимости проявляется, с одной стороны, в резко возросшей популярности традиционных исполнителей, с другой – в усиливающихся тенденциях взаимодействия европейского академизма и традиционного искусства. Достаточно изучить афиши отечественных музыкантов академического направления, становится ясно, что важнейший вектор интересов связан с синтезирующими факторами (популярная музыка в исполнении академических коллективов, обработки образцов народной музыки для нетрадиционных составов). Кроме того, быть по-настоящему популярным означает постоянно поддерживать интерес у публики выступлениями, PR-акциями. Для того, чтобы современная музыкальная культура была востребована у широкой аудитории, необходимо регулярно представлять новые программы, проводить специально ориентированные фестивали. Именно поэтому в 2015 году в Алматы появляется ансамбль «Игеру», создателем и идейным вдохновителем которого является молодой композитор Санжар Байтереков, чье творчество сегодня известно по всему миру и является визитной карточкой Казахстана в мировом культурном сообществе.

Ансамбль «Игеру» сегодня является флагманом современной музыки в Казахстане, его деятельность известна не только в стране, но и далеко за ее пределами. Рождение этого коллектива знаменовало собой отправную точку в развитии нового для казахстанской культуры направления, связанного с исполнением сугубо авангардной музыки выдающихся композиторов мира. Именно поэтому, несмотря на молодость создателя ансамбля, его имя вошло в историю культуры Казахстана. Деятельность «Игеру» для многих казахстанских музыкантов до сих пор представляется революционной, ломающей устоявшиеся стереотипы. С одной стороны, работа коллектива направлена на популяризацию современной музыки у отечественной аудитории, с другой – является важнейшим связующим звеном, способствующим укреплению культурного сотрудничества Казахстана в сфере современного искусства. Если вспомнить первые концерты ансамбля, проходившие в малых аудиториях и собиравшие относительно небольшое количество интересующихся, то сегодня, благодаря регулярной работе «Игеру», концерты коллектива требуют больших залов, так как пользуются популярностью у зрителей. Деятельность ансамбля привлекает внимание зарубежных музыкантов, «Игеру» приглашают на фестивали в России, Узбекистане, Германии, Израиле, Франции. Таким образом, внедрение новой музыки в Казахстане стало возможным благодаря работе специально ориентированного коллектива, каковым является ансамбль «Игеру».

Итак, приобщение Казахстана к новейшим тенденциям музыкального авангарда стало возможно лишь в XXI столетии, и обусловлено это рядом причин:

1. Влияние советской идеологии на становление определяющих принципов художественного мышления тормозило развитие новых тенденций;

2. Тесная связь с национальной почвенностью, главенство конвенционально принятых параметров мышления в казахстанском композиторском творчестве ограничивало поиски новых средств выразительности;

3. Максимально сжатые сроки формирования отечественной академической культуры по сравнению с европейскими культурами не способствовали возникновению авангардного мышления;

4. Обретение независимости явилось отправной точкой для укрепления сотрудничества с ведущими мировыми центрами современного искусства.

С другой стороны, появление новых тенденций в Казахстане было закономерно и продиктовано следующими факторами:

1. Глобализационные процессы, необходимость интеграции отечественной культуры в мировой процесс;

2. Дальнейшая эволюция отечественного композиторского творчества, поиски новых средств выразительности;

3. Укрепление международного сотрудничества в сфере музыкального искусства.

Список литературы

1. Джумакова, У.Р. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Foliant, 2003. – 226 с.
2. Sonoristic legacies: towards new paradigms in music theory, aesthetics and composition, ed. Z. Granat // Muzyka, 53/1 (2008)
3. Новичкова И.В. Тембро-сонорный параметр в музыке Эдисона Денисова. – автореф... канд. иск. Москва, 2005
4. Galván, Gary Henry Cowell in the Fleisher Collection. Ph.D. dissertation. Gainesville: University of Florida (2007)
5. Турчин В.С. От романтизма к авангарду: Лица. Образы. Эпоха. - Москва: Прогресс-Традиция, 2016
6. Аманжолов Б.Т. О некоторых особенностях национального мышления в камерных сочинениях Г. Жубановой // Вопросы музыкального формообразования. – Алма-Ата, 1986. – С. 65-74.
7. Тлеубергенов А.А. Претворение национальной картины мира в творчестве Т. Кажгалиева. – дисс... доктора философии Ph.D. – Алматы, 2016
8. Whittall, Arnold. 2003. Exploring Twentieth-Century Music: Tradition and Innovation. Cambridge and New York: Cambridge University Press
9. Hannah Nepil (April 29, 2015). "Boulez at 90: Ensemble Intercontemporain, Barbican, London — review". Financial Times. London. Retrieved May 13, 2015.
10. <http://www.klangforum.at/>
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Ensemble_Modern
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Ensemble_Musikfabrik

ЕУРОПАЛЫҚ АВАНГАРД ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЗАМАНАУИ МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

А.А. Тілеубергенов¹, В.А. Каратаева²

¹ Ph.D, фортепиано кафедрасының доценті

² Ішекті аспаптар кафедрасының 2-курс магистранты

^{1,2} Қазақ ұлттық консерваториясы Құрманғазы, Аспаптық орындау факультеті, Алматы, Қазақстан, email: karataeva_v_1985@mail.ru

Мақала Қазақстандағы заманауи музыкалық өнердің даму мәселесіне арналған. Осылайша, еуропалық авангард жақында отандық мәдениетте пайда болды және бұл туралы көптеген түсініктемелер бар. Бір жағынан, тәуелсіздікке салыстырмалы түрде ерте емес, екінші жағынан-дүниетанымдық тәртіптің бірқатар себептері. Әлемдік мәдениетке тән интеграциялық үдерістер отандық музыканттардан барынша әмбебаптылықты, жоғары тәртіптің кәсіпқойлығын, әртүрлі стильдерде, бағыттарда, үрдістерде бағдарлануды талап етеді. Қазіргі еуропалық авангард арнайы дайындықты қажет ететін өте күрделі феномен болып табылады және бүгінгі күні Қазақстанда арнайы ұжым – "ойын" ансамблі жұмыс істейді, оның қызметі қазіргі заманғы музыка саласындағы мәдени ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған.

Түйін сөздер: музыкалық авангард, заманауи өнер, орындаушылық өнер, дәстүрлі мәдениет, ұлттық топырақ, идеология, композиторлық техника

EUROPEAN AVANT-GARDE AND CONTEMPORARY MUSICAL CULTURE OF KAZAKHSTAN

A.A. Tleubergenov ¹, V.A. Karataeva ²

¹ PhD, associate professor, Department of piano,

² graduate student of the Department of string instruments

^{1,2} Faculty of instrumental performance, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan, email: karataeva_v_1985@mail.ru

The article is devoted to the problem of development of modern musical art in Kazakhstan. Historically, the European avant-garde has appeared relatively recently in Russian culture, and there are many explanations for this. On the one hand, the relatively long-standing independence, on the other – a number of reasons for the ideological order. The integration processes inherent in the world culture demand from domestic musicians maximum universality, professionalism of the highest order, the ability to navigate in a variety of styles, directions, trends. Modern European avant-garde is a complex phenomenon that requires special training, and today in Kazakhstan there is a special team – the ensemble "Eegeru", which aims to strengthen cultural cooperation in the field of contemporary music.

Key words: *musical avant-garde, contemporary art, performing arts, traditional culture, national soil, ideology, composing technique*

Поступила в редакцию 10.04.2019

ТЕХНОЛОГИИ И ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ПОДГОТОВКЕ РЕЖИССЕРОВ ХОРЕОГРАФИИ

И. Р. Аухадиев

Ph.D докторант

Казахская национальная академия искусств им. Т. К. Жургенова

Алматы, Казахстан, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

В статье изучено и выявлено взаимодействие современных технологий, средств коммуникаций с педагогическими процессами в танцевальном искусстве. В качестве основного источника исследования выступает опыт артиста балета и преподавателя, позволяющий рассмотреть диалектические особенности передачи знаний педагога и их освоения учениками (с двух позиций). Для достижения поставленной цели автор статьи сочетает различные исследовательские методы: историко-хронологический подход, сравнительно-сопоставительный и критический виды анализа, научное обобщение. Это позволило разносторонне изучить как ранние фундаментальные, так и современные труды об инновациях и хореографическом искусстве. Результаты исследования показывают, что сегодня технологии и педагогические инновации, несмотря на ряд существенных преимуществ, имеют границы влияния и неспособны заменить преподавательский опыт полностью.

Ключевые слова: режиссура хореографии, балетный театр, педагогические инновации, искусство, танец, технологии

Введение. Сегодня современные достижения науки и техники активно внедряются в различные сферы жизнедеятельности человека. По результатам исследований современного канадского ученого Бенуа Годэна можно сказать, что «инновации стали мощной культурной силой» [1; 286]. В данной статье речь пойдет о технологиях и их влиянии на педагогические процессы при подготовке режиссеров хореографии. Ключевыми понятиями исследования являются «режиссер-хореограф», «инновации» в образовании, дефиниции (значения) которых определяют структуру данного исследования. Статья представляет собой двухчастное исследование, в первой части которого автор раскрывает специфику профессии «режиссер-хореограф», а во второй — определяет влияние инноваций и технологий на педагогику танцевального искусства.

Методы и источники. В качестве основных методов исследования применены *историко-хронологический* подход, *сравнительный анализ* литературы об искусстве хореографии и педагогических инновациях, *научное обобщение* результатов исследования, *критический анализ* современных условий и возможностей педагогического процесса в области хореографии. Историко-хронологический подход позволил автору статьи определить предпосылки, сформировавшие специфику профессии режиссера-хореографа. Их истоки восходят к реформам выдающегося французского балетмейстера XVIII века Ж. Ж. Новерра (1727–1810), который в своих «Письмах о танце» (1760) [2] сформулировал многоаспектность творчества хореографа. Следующим ключевым звеном в исторической причинно-следственной цепи является процесс специализации работы балетных педагогов и хореографов, на котором я подробно остановлюсь в основной части исследования.

Сравнительный анализ научной литературы, посвященной балетмейстерской деятельности и педагогическим инновациям, а также ее обобщение и критическое осмысление позволили выделить характерные особенности профессии режиссера-хореографа и педагогических инноваций на современном этапе. Здесь автор решил уделить основное внимание вопросам взаимодействия технологий и процесса обучения в танцевальном искусстве.

В качестве источников первой части исследования применены монографии, книги и статьи о балетмейстерском искусстве. По вопросам хореографической режиссуры особое место занимают «Письма о танце» (1760) Ж. Ж. Новерра. Этот труд принято считать настольной книгой балетмейстеров, так как в ней впервые были сформулированы основные эстетические принципы работы хореографа. Чтобы проследить исторический путь развития теории искусства балетмейстера автор обращается к более современной литературе XX – начала XXI вв. Среди исследователей искусствоведа и балетоведы П. М. Карп, В. В. Ванслов, а также хореографы И. В. Смирнов, Р. В. Захаров, А. В. Мелехов.

Для второй части статьи были выбраны исследования по вопросам инноваций и их педагогических аспектов. Термин «инновация» считается относительно новым в науке, потому в

качестве источников выступают только современные труды, среди которых выделяется фундаментальная монография «Innovation Contested: The Idea of Innovation Over the Centuries» (2015) канадского ученого Бенуа Годэна. Вопросам правомерности применения понятия «инновация» в различных сферах посвящена статья российского ученого И. И. Сошенко. Педагогические инновации рассмотрены в публикациях В.Ф. Самохина (2007), В.М. Пугачева и Е.Г. Газенаура (2009), М.Е. Кирягиной (2012), а также казахстанского исследователя А. Адиловой (2018).

Результаты и обсуждение. Режиссер-хореограф — современная дефиниция старинного термина «балетмейстер», которое можно разделить на две части — «балет» и «мастер», т.е. мастер балета, балетный мастер. В XIX веке театрализованное хореографическое искусство Европы (в частности во Франции первой половины XIX века и России второй половины XIX столетия) достигло небывалых высот. Развитие классического танца в качестве основополагающего направления хореографии в балетном театре привело к кристаллизации его форм и художественных средств, а также усложнению танцевальной техники. Это в свою очередь привело к еще большему разграничению специализаций балетных педагогов и хореографов. Появились выдающиеся деятели танцевального искусства, которые решили посвятить свои труды только одному из перечисленных направлений. Например, среди известных балетных педагогов XIX века были Карло Блазис, Энрико Чекетти, Христиан Иогансон, а среди хореографов — Филиппо Тальони, Жюль Перро, Артур Сен-Леон, Жозеф Мазилье, Мариус Петипа и другие.

Сегодня в танцевальном искусстве наблюдается еще более яркая палитра разнонаправленных ветвей. В Казахстане высшее образование в хореографии осуществляется по нескольким основным специальностям: педагог спортивно-бального танца, педагог-хореограф, педагог современной хореографии, режиссер-хореограф. Нас в рамках данной статьи интересует последнее. Подготовка балетмейстера имеет свои специфические особенности, среди которых особое внимание уделяется эрудиции, ведь он, как говорит балетовед П. М. Карп, должен «профессионально знать не только танец, но и музыку, и живопись, и драматургию вместе с хореографией составляющие балет» [3; 3–4]. По словам искусствоведа В.В. Ванслова, это связано, прежде всего, с тем, «что балет — искусство синтетическое, объединяющее в себе несколько видов художественного творчества: хореографию, музыку, драматургию, изобразительное искусство» [4; 8]. Некоторые особенности профессии балетмейстера выделял и советский хореограф Р. В. Захаров (1907–1984). Он считал, что балетмейстер в работе с труппой театра «определяет ее идейную и художественную направленность» [5; 16], то есть репертуарную политику. Потому будущий режиссер-хореограф обязан знать старинные спектакли эпохи Романтизма («Сильфида» 1832, «Жизель» 1841, «Неаполь» 1842, «Эсмеральда» 1844 и т.д.), классического наследия («Дочь Фараона» 1862, «Дон Кихот» 1869, «Коппелия» 1870, «Баядерка» 1877, «Пахита» 1881, «Спящая красавица» 1890, «Щелкунчик» 1892, «Лебединое озеро» 1895 и т.д.), а также балеты XX века: творчество хореографов Дж. Баланчина, Х. Лимона, Ф. Аштона, К. Макмиллана, Дж. Кранко, Р. Пти, М. Бежара, П. Бауш, И. Килиана, У. Форсайта, Дж. Ноймайера, Ф. Лопухова, В. Вайнонена, К. Голейзовского, Л. Якобсона, Ю. Григоровича, И. Бельского, К. Боярского, В. Елизарьева, Б. Эйфмана, А.Ратманского и других. Особую актуальность представляют образцы казахстанского хореографического искусства — постановки Ш. Жиенкуловой, Д. Абирова, З. Райбаева, Б. Аюханова, М. Тлеубаева, Ж. Байдаралина, В. Гончарова, Г. Адамовой, Г. Туткибаевой, сестер Габбасовых, А. Садыковой, М. Авахри и других. Это формирует личность будущего хореографа, его художественный вкус, ведь «как и любой художник, балетмейстер должен быть высокообразованным человеком» [6; 49]. Изучение балетных спектаклей позволяет ему овладевать азами специальности на примере лучших произведений прошлого и настоящего. Эта аксиома профессии хореографа еще в XVIII столетии была отмечена выдающимся реформатором балетного театра Ж.Ж. Новерром. Он утверждал: «Если балетмейстер не знает танца или лишь поверхностно знаком с ним, то он не сумеет творить» [2; 70].

В связи с этим становится актуальным вопрос доступа к необходимым для ознакомления и дальнейшего изучения материалам (музыкальные партитуры, либретто, аудио и видеозаписи балетов, миниатюр и прочего). На помощь современному студенту приходят инновационные технологии — интернет: крупные сервисы, содержащие аудио и видео контент (Youtube, Vimeo, VK), официальные сайты известных на весь мир театров оперы и балета, сайты с электронными книгами и статьями по хореографии. Таким образом, студенты могут ознакомиться в online режиме с множеством хореографических произведений. В аспекте обеспеченности учебно-методическим материалом в сфере хореографического обучения сегодня не возникает особо острых проблем. Однако прежде чем продолжить изучение взаимодействия технологий и образовательного процесса, нам следует внести ясность в теоретические аспекты понятия «педагогическая инновация».

По словам современного российского исследователя И.И. Сошенко, «сегодня термин “инновация” носит междисциплинарный характер и используется в терминологическом аппарате разных отраслей наук, в том числе и педагогики» [7; 136]. Потому существует разногласия в вопросе определения инновации как понятия — каждая область знаний предлагает свою дефиницию с учетом специфики сферы применения термина. Нам же, во избежание абстрактности, следует обратиться к предложенным конкретным определениям из отрасли образования.

«Под педагогическими инновациями, — согласно исследователю М. Е. Кирягиной, — подразумевают нововведения в педагогической системе, улучшающие течение и результаты учебно-воспитательного процесса» [8; 284]. Определение не вызывает вопросов, оно может послужить основой для дальнейших разработок и интерпретаций. Тем не менее, существуют исследования, которые также могут помочь нам раскрыть особенности понятия «педагогическая инновация» с других позиций. В Казахстане некоторые аспекты применения инновационных технологий в музыкальной педагогике рассматривает А. Адилова. Ее исследование представляет для автора особый интерес, поскольку ее работа основана на изучении инноваций в смежных областях искусства и педагогики. В отличие от Кирягиной, Адилова рассматривает педагогические инновации в динамике и считает, что это — «процесс совершенствования педагогических технологий, набора методов обучения, подходов и инструментов» [9; 208]. По мнению автора, данная дефиниция применима и к хореографии. Далее рассмотрим педагогические инновации в танцевальном искусстве.

Как упоминалось выше, современные технологии и интернет открывают доступ к колоссальному объему информации для обучения балетмейстеров. В связи с этим отдельного рассмотрения заслуживают средства просмотра различного рода материалов (аудио и видеозаписей, электронных статей, книг и прочего): компьютеры, ноутбуки, планшеты, смартфоны. Последние сегодня стали самым популярным средством коммуникаций и потребления информации. Интернет позволяет преподавателю в любое свободное время фиксировать пропуски и успеваемость учащихся в электронных журналах, а студентам регулярно следить за оценками. Мобильные приложения обеспечивают доступ к бесплатным видеоресурсам (Youtube, Vimeo, VK), видеозвонкам и чатам (Skype, WhatsApp, Viber, Telegram, Facebook).

Так как «важная особенность инноваций в системе профессионального образования заключается в том, что субъектами инновационного процесса являются ученик и педагог» [10; 235], особо среди перечисленных приложений выделяется WhatsApp, обеспечивающий постоянную коммуникацию субъектов. На примере этого приложения можно легко объяснить процесс внедрения новшеств в образовательную сферу. Автор статьи является преподавателем ряда дисциплин по хореографии, таких как «История балета», «Методические основы классического танца», «Композиция танца» и другие. Потому актуальным становится использование групповых чатов со студентами для обмена различного рода учебным материалом. При этом в первую очередь были установлены основные этические рамки пользования чатом — это запреты на просьбы отлучиться от занятий, просьбы дать разрешение на опоздание, обмен сообщениями и записями в позднее время суток и другие наиболее вероятные ситуации. К положительным аспектам пользования чатом для студентов можно отнести:

- регулярный доступ (в утреннее, дневное и вечернее время) к общению с преподавателем и группой по пройденным или предстоящим темам уроков;
- возможность задавать вопросы и просить рекомендации при выполнении СРС;
- обмен полезными аудио и видео файлами, статьями и книгами в электронных форматах, ссылками на сайты.

Таким образом, инновационные подходы к обучению с применением современных технологий позволяют обеспечить непрерывный процесс получения знаний практически в любое удобное для студентов время.

Большое значение в подготовке будущих балетмейстеров имеет практика — постановка различных сюжетных и бессюжетных этюдов, миниатюр, дивертисментов, сюит, балетов. Благодаря этому режиссеры хореографии формируют и совершенствуют профессиональные компетенции (знания, умения и навыки) в практическом воплощении своих художественных замыслов. Однако процесс их обучения включает и теоретическую часть, собственно с нее и начинается учеба. Потому является актуальным метод сочетания теоретического материала (лекции) с показом того, как это воплощается на практике. Для этого используются видеозаписи балетов, сюит, дивертисментов, миниатюр. Например, говоря о симфонизации танца, объясняя теоретические основы этого аспекта хореографии, важно показать практические примеры такого принципа построения танцевальной

лексики — спектакли Дж. Баланчина, И. Бельского, Ю. Григоровича и других балетмейстеров служат тому ярким практическим примером. Сегодня это можно сделать отправкой в чат ссылки на видеозапись определенной хореографической постановки, которую студентам необходимо просмотреть и проанализировать. Также чат WhatsApp дает возможность следить за тем, поступило ли сообщение отправителя (в данном случае преподавателя) студентам, время поступления уведомления, а также увидеть прошли ли студенты по предоставленной ссылке к просмотру. На следующее занятие педагог может подготовить семинар или открытую дискуссию по изученному балету, что позволит обменяться мнением, проверить уровень освоенности темы, внести ясность и корректировки, если что-то осталось непонятным или были допущены ошибки при анализе.

Заключение. В статье раскрыты свойства технологий и педагогических инноваций, применяемых в хореографическом образовании. Чтобы подчеркнуть пользу современных средств и подходов к обучению, приведены имена наиболее значимых и известных балетмейстеров XIX и XX веков, а также их постановки. Это дает возможность представить колоссальный объем знаний, которые необходимы современным хореографам. В овладении предыдущим мировым опытом в искусстве балетмейстера сегодня помогают инновационные технологии и средства телекоммуникации. Они «позволяют реализовать практически весь цикл обучения от лекций до контрольных мероприятий. Применение вычислительной техники в образовании позволяет повысить качество обучения, создать новые средства воспитательного воздействия, средства эффективного взаимодействия преподавателя и обучаемого, ускорить передачу знаний» [11; 33]. Таким образом, инновации облегчают преподавателю осуществление теоретической и контрольной частей обучения. Когда дело доходит до практики, никакие технологии не могут заменить опыт наставника, его рекомендации, позволяющие вовремя заметить ошибки и упущения при постановке хореографического произведения. Кроме того не следует забывать, что широкий круг знаний еще не гарантирует балетмейстерский успех в будущем. Ведь хореограф «должен быть мыслителем, психологом и педагогом» [12; 12], который ищет и открывает собственный уникальный язык пластики и танца, а не повторяет опыты прошлого.

Список литературы

1. Godin B. Innovation Contested: The Idea of Innovation Over the Centuries. Oxfordshire, UK: Routledge. 2015. — 354 pages.
2. Новерр Ж. Ж. Письма о танце / Пер. с фр. под ред. А.А. Гвоздева. 2-е изд., испр. — СПб.: Издательство «Лань»; «Издательство ПЛАНЕТА МУЗЫКИ», 2007. — 384 с.
3. Карп П. М. О балете. — М: Искусство, 1967. — 228 с.
4. Ванслов В. В. Статьи о балете. Музыкально-эстетические проблемы балета. — Л.: Музыка, 1980. — 192 с.
5. Захаров Р. В. Сочинение танца. Страницы педагогического опыта. — М.: Искусство, 1983. — 237 с.
6. Смирнов И. В. Искусство балетмейстера. — М.: Просвещение, 1986. — 192 с.
7. Сошенко И. И. Междисциплинарный характер понятия «Инновации» // Вестник Томского государственного педагогического университета, 2013, №13 (141), 2013. — 136–142 с.
8. Кирягина М. Е. Педагогические инновации в образовании // Вестник Казанского технологического университета, 2012, №18. — 282–284 с.
9. Адилова А. Балалар хорымен жұмыс жасаудың жаңашыл технологиялары // Вестник Казахского государственного женского педагогического университета, 2018, №4 (76). — 207–212 с.
10. Самохин В. Ф. Педагогические инновации в системе профессионального образования: цели и сущность // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена, 2007, №36. — 234–238 с.
11. Пугачев В. М., Газенаур Е. Г. Роль информационных технологий в науке и образовании // Вестник Кемеровского государственного университета, 2009, №3. — 31–35 с.
12. Мелехов А. В. Искусство балетмейстера. Композиция и постановка танца. — Екатеринбург: 2015. — 128 с.

**ХОРЕГРАФИЯ РЕЖИССЕРЛЕРІН ДАЙЫНДАУДАҒЫ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР ӘСЕРІ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР**

И. Р. Аухадиев

Ph.D докторант

Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы
Алматы, Қазақстан, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

Мақалада қазіргі заманғы технологиялардың, хореографиялық өнердегі педагогикалық үдерістермен технологиялық жетістік құралдарының өзара әрекеттесуі анықталды. Зерттеудің негізі — мұғалімнің білімі мен оны дамытудың диалектикалық ерекшеліктерін ішкі жағынан (екі позициядан) студенттерге көрсету мүмкіндігін қарастыратын балет бишісі мен мұғалімнің тәжірибесі. Осы мақсатқа жету үшін мақаланың авторы түрлі зерттеу әдістерін біріктіреді: тарихи және хронологиялық көзқарас, салыстырмалы талдау түрлері және ғылыми синтез. Бұл инновациялар мен хореографиялық өнердегі алғашқы іргелі және қазіргі заманғы зерттеулерді әртараптандыруға мүмкіндік берді. Зерттеудің қорытындысы бойынша, бүгінгі күні технологиялық және педагогикалық инновациялар бірқатар маңызды артықшылықтарға қарамастан әсер ету шектеріне ие және оқытушының өмірлік тәжірибесін алмастыра алмайды.

Түйін сөздер: хореография режиссурасы, балет театры, педагогикалық инновациялар, өнер, би, технологиялар.

**TECHNOLOGIES AND INNOVATIVE APPROACHES
IN THE TRAINING OF CHOREOGRAPHERS**

I. R. Aukhadiyev

Ph.D student

T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan, email: ilzataukhadiyev@gmail.com

The article studies and identifies the interaction of modern technologies, means of communication with pedagogical processes in choreographic art. The main source of research is the experience of a ballet dancer and a teacher, which allows to consider the dialectical features of the transfer of knowledge of a teacher and their development by students from the inside (from two positions). To achieve this purpose, the author of the article combines various research methods: a historical and chronological approach, a comparative types of analysis, and a scientific synthesis. This made it possible to diversify both early fundamental and modern works on innovation and choreographic art. The results of the study show that today technology and pedagogical innovations, despite a number of significant advantages, have limits of influence and are unable to replace the teaching experience.

Key words: direction of choreography, ballet theater, pedagogical innovations, art, dance, technologies.

Поступила в редакцию 05.05.2019

ГТАХР 18.45.09

ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІҢ ТЕАТР РЕЖИССУРАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

А.С. Еркебай¹, Б. К. Нұрпейіс²

¹ өнертану кандидаты, «Театр өнерінің тарихы мен теориясы» кафедрасының доценті

² өнертану докторы, профессор, «Өнертану» факультетінің деканы

^{1,2} Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Алматы, Қазақстан, email: aergebaj@bk.ru

Мақала қазіргі қазақ театрының сахнасындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тақырыбының игерілуіне арналған. М.Әуезовтің «Қилы заман» повесінің Қазақтың мемлекеттік академиялық драма театрындағы режиссер Ә.Рахимовтің интерпретациясы қарастырылған. Режиссердің сахналық пластикалық шешімі, символдар мен метафораларды қолдануындағы шығармашылық қиялының жүйріктігі анықталды. Режиссерлік ой-тұжырымға, актерлік ойынға, сценографияға театртанушылық тұрғыдан жан-жақта талдау жасалған. Сондай-ақ осы шығарма бойынша қойылған Қ.Жандарбеков атындағы Жетісай драма театрының Е.Қабдыл режиссурасындағы спектаклі де зерттелді.

Түйін сөздер: қазақ театры, ұлт-азаттық көтеріліс, режиссер, интерпретация, қойылым, актер

Кіріспе

Қазақ театры халық тағдырын суреттеу мен тарихи тұлғаны сахнада игерудегі үлкен шығармашылық жолдан өтті. Бұл жолдағы театрдың қоғамдық ой-санаға, сахналық өнердің даму процесіне тигізген әсері де зор болды. Тарихи драманы меңгерудегі тарихтың көркемдік ой-санасымен, бүгінгі күн талабымен өткенге баға беру жөніндегі мәселесі қазіргі қазақ театр өнерінің негізгі сұрақтарының бірі болып отыр. Осы орайда, тұлғаның тағдыры халық тыныс-тіршілігімен байланысы драматургиялық және сахналық жаңалықты талап етеді.

Тәуелсіздік жылдары тарихи пьесалардың авторлары көркемдік шындық арқылы өз ұлтының әлеуметтік тыныс-тіршілігін жан-жақты ашуға тырысқан. Саяси-қоғамдық идеология драмалық шығармаларда Кеңес өкіметіне қарсылық, ескіні көксеушілік бар деп есептегенінен көптеген пьесалардың сахналанбай, қудаланғаны белгілі. Ал, бүгін драматургия да, театр да жылдар бойы жабық тұрған сұрақтардың жауабын оқырманы мен көрерменіне ашық түрде жеткізе алатын халге жетті. Қазақ театрларының сахнасына Қазан төңкерісінің, Кеңес өкіметі идеологиясының және Ұлы Отан соғысымен, полигонның қазақ халқына әкелген зардаптарын нақты көрсететін спектакльдердің қойыла бастауы – осының айғағы. М.Әуезовтің «Қилы заман», Қ.Ысқақтың «Жан қимақ», Ә.Таразидің «Індет», А.Тасыбековтің «Кебенек киген арулар», Р.Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне», А.Бекбосыновтың «Соңғы сезім» сияқты пьесалар ұлттық қасіретті ашық көрсететіндігімен құнды. Өйткені бұл спектакльдердегі «өткен замандардың драмасы, тарихи параллельдері халқымыздың санасындағы дәстүрлі дүниетанымына, көзқарастарына сай келіп жатты» [1; 127].

Негізгі бөлім

Қазақ халқының тарихында 1916 жылы 11 шілде күні лап ете түскен ұлт-азаттық көтерілістің жөні де, жолы да, маңызы да ерекше. Ұлттық және рухани тәуелсіздікке ұмтылған қазақ елінің азаттық жолындағы күресінің айтулы оқиғасы – әйгілі Қарқара жәрмеңкесінде басталып, Жетісудағы «Албан көтерілісі» деп аталып кеткен қарулы қозғалыс. Бұл ереуіл бір халықтың ғана көтерілісі дәрежесінде қалып қоймай, отаршыл империяның қанауындағы өзбек, тәжік, қырғыз, қарақалпақ, ұйғыр, дүнгендердің де азаттық қозғалысына ұласты. Көтерілістің басталуына патшаның сол жылғы маусымның 25-інде шыққан Қазақстан мен Орта Азияның тұрғылықты азаматтарын қара жұмысқа шақыру туралы жарлығының түрткі болғаны тарихтан белгілі. «Албан көтерілісі» – ауқымының кеңдігімен зерттеушілер мен әдебиетшілердің ерекше назарын аударған оқиға. 1927 жылы Қарқара жәрмеңкесінің соңғы салтанатында болған Мұхтар Әуезов азаттық көтерілісіне қатысқандардың естеліктерін жинап, кейін осы сапардың нәтижесінде көркем туынды жазды.

Қазақ даласындағы отарлық езгі мен саясаттың астарын әшкерелеп, ақ патшаның жауыздығын батыл көрсеткен жазушының «Қилы заман» шығармасы Қазақтың М.Әуезов атындағы академиялық драма театрында 1997 жылы қойылып репертуарда ұзақ тұрақтады. Отаршылыққа қарсы қаһар төгіп, ойранын бастан кешкен халық тағдырын жаны күйзеле отырып жазған Мұхтар Әуезовтің бұл туындысы 45 жыл бойы жарық көрмей қапаста тұншықты. Тек 1972 жылы ғана Шыңғыс Айтматовтың алғы сөзімен Мәскеудегі «Новый мир» журналында орыс тілінде басылып шықты. Осы повесть негізінде жазушы Нұрлан Оразалин жасаған сахналық нұсқаның он бес жыл бойы жатып қалуының ұлттық тарихымыз бен театрымызға кері әсерін тигізгені рас. Жалпы «Перевод прозаических произведений на язык сцены становится характерной чертой современного театрального процесса» [2; 110], – деп О.Я.Ремез айтқандай, Н.Оразалиннің шығармасы ұлттық инсценировканың жоғары деңгейге көтерілгендігін байқатады.

Повестің де, драманың да алтын қазығы – қилы заман кезіндегі халық тағдыры, ұлт мүддесі мен болашағы. М.Әуезовтің эпикалық сарындағы повесі теңдесі жоқ проза тілінде жазылса, Н.Оразалин қолтаңбасындағы драмалық нұсқа да халықтың жүріп өткен трагедиялық жолына құрылған. Пьеса авторы шығарманың негізгі оқиғаларын іріктеп, бостандық пен тәуелсіздік, еркін өмір сүру үшін ештеңеден де тайсалмайтын халықтың өршіл, қаһарман, күрескер, өлмейтін, өшпейтін рухын бейнелейтін әлеуметтік-қоғамдық, бүгінгі және кешегі заманның көкейкесті мәселесін қозғаған драмалық шығарма жасап шыққан. Бұл орайда К.Рудницкийдің мына сөздері дәл айтылған: «...чем активнее режиссура обращается с прозой, тем интереснее и заметнее спектакль. Чем решительнее действует режиссер, тем больше у него шансов создать сценическое творение, обладающее различимо самостоятельным голосом, энергией своевременного высказывания по поводу и по существу проблем, взятых прозой – давно ли, недавно ли, – в ином регистре, ином аспекте, а бывает, и совсем с иной точки зрения» [3; 269].

Спектакль режиссері Әубәкір Рахимовтың алдына қойған мақсаты – Ресей патшалығының қазақ халқына жүргізген саясатының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысынан бастап, бүгінгі күнге дейінгі жалғасу жолын табу. Сондай-ақ, солақай саясаттың ықпалынан зардап шеккен халықтың дүмпуінен пайда болған Қарқарадағы ереуілдің астарын ашу. Жалпы театрдың 1916-1937-1986 жылдар трагедиясын ашық көрсетуге ұмтылуы салдары осындай туып отыр. 1937 жыл – абақтыда у беріп өлтірілген Жәмеңке, оның атылған достары, 1986 жыл – тәуелсіздікті аңсаған бүкіл қазақ жастарының идеологиялық саясатқа қарсы шығуы қойылымның басты идеясына айналған. Терең ой-астарға, көркем детальдарға, символдарға ерекше мән берген режиссер М.Әуезов шығармасының рухын сақтай отырып, кешегі тарих пен бүгінгі тынысымыздың ара байланысын ашуға ұмтылған. «Роман-трагедияның бүкіл пафосын, бүкіл рухын драматург Нұрлан Оразалин де өзінің тарихи трагедиясында мейлінше сақтаған, мейлінше ұстанған. Оның үстіне сахна мен драматургияның заңдылықтарына сәйкес Мұхтар Әуезовтің алтын арнасын, кейінгі кезеңдерде айналымға түскен тарихи деректер мен құжаттардың шындығын өзіндік көркемдік контекспен әдемі дамытқан» [4] – дегендей Н.Оразалин трагедия жанрын толық сақтаған инсценировкасы ұлттық драматургияның қатарын толықтырды.

Шығарманың сахналық жүйесін жазу кезіндегі қиыншылықтың бірі – тарихты бейнелеудегі бүгінгі күн мен автор дәуірінің ұқсастығы мен айырмашылығының, оның стилі мен тарихқа деген көзқарасын тап басу. Мұндай жағдайда драматург өзінің көркем туындысын аты тарихқа айналған авторы мен тарихи оқиғаларды уақыт сарабына салу барысында құру керек. Повестің жеке көріністері мен кейіпкерлер әрекетінің тұтастығын сақтаған автор негізгі оқиғаларды драмалық желіге бағындырып, төңкеріс атмосферасын толық аша алған. Көркем шығарманың мазмұн нақтылығы дәл табылған диалогтар мен монологтарға байланысты. Драматург мұндағы көріністерді драмалық иллюстрация ретінде қарамай, шығармамен таныс емес көрермендер үшін спектакльдің сахналық тұтастығын сақтауға тырысты. Ал, қойылым режиссері Ә.Рахимов «... пьеса мен романды қатар қарастырып, қазақ халқының азаттық жолындағы ғасырлар тарихындағы күресін жинақтап бейнелеген эпикалық ауқымдағы спектакль жасапты» [5; 239].

Шымылдық ашылғанда урядниктің «Ұлық запрет жасаған жерге мал өргізсең...», – деп жас жігітті соққылаған қамшы дауысы, екі жағында көмектесуге амалы жоқ халық... Осы бір деталь арқылы режиссер отаршылдық саясаттың қазақ халқына жасаған көп індеттердің бірі – өз даласына өз малын жая алмау қасіретін көрсетіп отыр.

Патша үкімін айтқан Подпороков – Ақжелкенің сөзіне, яғни қазақ жастарының әскери қызметке емес, окоп қазуға шақырылғанына, қолдарына қару емес, күрек берілмек болғанына Жетісу жері қатты наразылық білдіреді. Қалың елді ауыздарына қаратқан Жәмеңке қария да, Ұзақ батыр да, «тентек болыс» Әубәкір де, Серікбай да патша жарлығын орындаудан бас тартады. Қазақты қорғайды деген патшаның сұм құрығын сезген ақылдың кені Жәмеңке құрып кету қаупіндегі халықтың бейбіт өмірі жолында тау асып, жат елге қоныс аударудың дұрыстығын ескерткен еді. Ақыры қарияның айтқаны дәл келіп, жарлыққа қарсы шыққан болыстар мен батырларды ақ патшаның өкілдері абақтыда атып тастады. Қойға шапқан қасқырдай патша жеңдеттері тыныш жатқан момын елдің шаңырағын ортасына түсіреді. Бұдан аман қалғандарының үйір-үйір малдарын, дүние-мүліктерін тастап, көз жетпейтін қияға, өздері де білмейтін елге қоныс аударудан басқа амалы жоқ.

Жұмабай Медетбаев пен Сәбит Оразбаев сомдауындағы бақытынан гөрі қасіреті басым халқы үшін қабырғасы қайысқан, бүкіл Албан елі қадірлеген Жәмеңке қария ел басына күн туған, ерлері етікпен су кешкен тұста еш қайыспайды да қаймықпайды. Жүктің ауырын көтерген ол шын мәніндегі елдің данагөй қариясы, ақылды басшысы. С.Оразбаев бейнелеуіндегі Жәмеңке – сабырлы да байсалды, өте ақылды адам, үнемі ой үстінде жүретін ол мәселенің оң шешімін табуға тырысады. Бүкіл ел тығырыққа тірелген сәтте халқын қапастан шығару жолын іздеген Жәмеңке – Оразбаев саспай, көп ойланып, сабырлы да салмақты үнмен ата-бабаларымыздың салт-санасына лайық бекем сөзді қайратты түрде айта білді. Жәмеңке – С.Оразбаев қимылымен емес, сөз екпінімен, ұтымды жауабымен дұшпанына ірі-ірі қарсылықтар жасайды. Ал, Ж.Медетбаев орындауындағы Жәмеңке досына да, дұшпанына да кеткен кегі мен көкейдегі ой түйінін жасырмай, алға қойған мақсатын бүркемей ашық түрде айтады. Жәмеңке – Ж.Медетбаевтың тез әрі ширақ қимылдарынан оның ашық әрекетке де бара алатыны да сезіліп тұр. Патша жеңдеттері халық айбыны Жәмеңкені түрмеде у беріп өлтірерде ішкі дүниесін өртеп бара жатқан уға қарамай, ар-намысын ұрпағына аманат етіп қалдырған ол: «Жау қолында өліп барам...» – деп кекті күйінде күресіп өледі. «Атамекеніңді таңдасаң, азаматың не болмақ? Азаматыңның амандығын таңдасаң, атамекенің кімге қалмақ?» – деп сұрақ қойылғанда Жәмеңке – Ж.Медетбаевтың бет-әлпетінен, қатуланған қабағынан туған жерге деген алаңдаушылығы мен күйдіріп бара жатқан ұлттық намысты байқау қиын емес. Онда буырқанған сезім, айбынды төрелік пен бірге ішті өртеген өкініш бар. Актер ақыл-ойы терең, дарынды, елдің ерлік мінезін бойына жинаған монументті бейне жасай алған.

Ел жоғын жоқтап, отаршыл саясаттың теріс әрекетіне саналы түрде қарсы күрескен кесек мінезді Ұзақ батыр бейнесін Уайс Сұлтанғазин жасаған. Ол ақылы мен ашуы қатар жүретін батырдың сөз саптауы мен қандай істе болса да алға шығатын қайсарлығын нанымды ашады. Актер бөгденің болмысын өзіне бағындыра қимылдайды. Патша үкіметіне наразылығын, жемқор ұлықтардың, паракор болыстардың мінін бір ауыз сөзбен-ақ айтып тастайтынынан Ұзақ батырдың әділдігі мен адалдығы айқын көрінеді. «Өзекті жанға бір өлім екен, ендеше, алысып өлгеніміз жөн емес пе!» – деген сөздерінен оның шын батырлық екпіні мен қасық қаны қалғанша күресуге дайын екенін аңғару қиын емес. Ағасына деген наразылығын, қызының аруағын ойлап арпалысуын актер нанымды жеткізген. «Арашаға жарамайтының бар, неге жараттың? Нахақ кеттім-ау!» – деген Бәкейдің ащы дауысы естілген сәтте қос қолымен құлағын басып, көзін жұмған, бүкіл дене қимылы мен бет әлпеті өзгерген Ұзақ – У.Сұлтанғазиннің ішкі жан-дүниесінде арпалысып жатқан психологиялық сезімдері көрерменді немқұрайлы қалдырмас. Қызының өліміне өзі кінәлі екенін сезген батырдың көңіл күйінде өкініш басым. Бәкей қыздың оқиғасы – «Қилы заманның» трагедиялық шарықтау шегі, адам жанын күйзелтетін ауыр хал.

«Қилы замандағы» көтеріліс батыры, көсем-шешен, қарулы қолды ұйымдастырушы батырдың бірі Әубәкірдің ерлігін терең суреттеген Мұхтар Әуезов оның мінез ерекшелігіне байланысты «үмітті», «ер мінезді», «дәмелі», «өжет», «жас» деген анықтама сөздерді жиі қолданады. Әубәкір болысты сомдаған Болат Әбділманов сол анықтамаға лайық елдің ер азаматының жиынтық бейнесін жасады. Актердің ереуіл кезінде де, топты жиынның алдында да, бата-ант үстінде де, түрме тергеушілердің алдында да халқын сүйген қасиетінен жаңылмай, қарағайдай қасқиып тұру әрекеті шынайы шыққан. Әбділмановтың Әубәкірі - жанын шүберекке түйіп, озбыр жауға қарсы қарулы көтеріліске шығудың батыл жолын көрсеткен жаужүрек батыр. Актер әскерге адам алмаймыз деген

антын бұзған патшаға, атамекен, жер-суын жаулаған оның жендеттеріне кектенген кейіпкерінің жан күйзелісіне терең бойлай, қызу қанды мінез көрсетуге ерекше көңіл бөлген.

Ашулы жанарындағы жалт-жұлт еткен отты көзқарас, қуатты шапшаң қимыл, саңқылдаған ашық дауыс – үлкен батылдық белгісі. Ұлықтардан сескенбей, патша өкіметіне наразылығын прокурор алдында да айтқан Әубәкір – Әбділманов әрбір сөзін терең толғанып сөйлейді. Өтірік сөз айта алмайтын аңғал батырдың «Қырғын! Қан көрсетіп тұр мына ашқан балымыз. Көбіміздің сүйегіміз осында, түрмеде қалады!» немесе «жеті жылға ма әлде жетпіс жылға созыла ма – белгісіз...» деген сөздерінде драматург пен режиссердің астарлы ойы жатыр. Түрмеден қашу кезінде өз басының амандығы мен досы – Ұзақ батырды шығара алмау сахнасында актер екі оттың ортасында қалып, не істерін білмеген кейіпкердің психологиясын дәл көрсеткен. Б.Әбділманов жан-жағына жалтақтап қарап, қобалжып, бірде батырға, енді бірде далаға ұмтылып, ақырында амалсыздан кетуге мәжбүр болған батырдың алға қойған күрес мақсатын аша білген.

Әшірәлі Кенжеев сомдаған момын қазақтың жағдайын жақсы білетін, айлакер, Ұзақ, Жәмеңке бастаған көсемдерді қапыда қолға түсірген Подпороков – «Ақжелке» үлкен күш иесі, бүкіл бір елді сүліктей сорып, айдағанына көндірген отаршыл империяның дүлей әміршісі. Қарқара жәрмеңкесін өз пайдасына ұстап, қанға бөктірген де, Июнь жарлығын жариялаған да, елдің бетке ұстар азаматтарын тұтқындаған да – осы Ақжелке. Актердің әрбір сөзімен, шынайы қимыл-қозғалысынан, керек кезінде тілмәш Жебірбаевтың көмегін пайдаланып, артынан «қазақ елінің хат таныған зиялысы...» – деген кекесінді үнінен оның қазақ еліне деген менсінбеушілігі байқалады. Сахнада тәкаппарлана басып, халық төбесінен төне қараған Әшірәлі Кенжеевтің әрекеті шынайы. Режиссер тіпті, Ақжелкені Николай патшаның символдық бейнесі деп қабылдаған секілді.

Қазақ ортасында дегенін істеп, көтерілісті басу кезінде қатігездігімен аты шыққандардың бірі – Хлыновский. Сахна шебері Құман Тастанбеков Хлыновскийді қатал мінезді, дүлей, қазақтарды жек көретін, аузынан дұрыс сөз шықпайтын солдафон ретінде бейнелеген. Қ.Тастанбековтің кейіпкері - қолында билігі, қаруы жоқ, бодан елді қалай сескендіруді, олардың арасына от тастап, араздық тудыруды, кімнен пара алуды білетін қатігез үстемтап өкілі. Хлыновский дәрігер Фонов қазақтарды жақтап сөйлеген кезде оған қырын қабақ танытып, ұрса жөнеледі. Актер «киргиздар» деп тістене сөйлеуі мен әр сөзін балағатпен аяқтауы арқылы кейіпкердің қазақ халқын малға теңеген пасықтығын айқын көрсетіп кеткен.

Отаршылдық - әкімшіліктің өзге де лауазымды чиновниктері мен әскери қызметкерлерінің өгей жұртқа өктемдігі мен әділетсіздігінің шексіз екенін прокурор бейнесіндегі Әнуар Боранбаевтың сот тергеушісінен қысылмай-ақ пара ақшаны бөліп алуы, Жәмеңкеге у беру сахнасынан-ақ көрініп тұр. Империяның басқару аппараты – тыңшылық пен сатқындыққа, алып-сатарлық пен параға сүйенушілер. Прокурордың Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкірлерден жауап алып, тергеу жүргізетін сахнасында да режиссер символдық белгілермен ойната алған. Жауапқа шақырылған тұтқындарға прокурордың биіктен қарап, олардың жауаптарын дұрыс тыңдамай, «бәрі бір менің айтқаным болады» дегенді аңғартатындай қимыл-қозғалыстар танытады. Бұны алдындағы тұрған тамағына қалай болса солай, ықылассыз қарап, шашып-төгіп жеуі, қолындағы қойдың басын бей-берекетсіз кескілеуі, алдындағы қызыл шарапты төгіп-шашып ішуі арқылы көрсетеді. Осындай әрекеттер арқылы режиссер терең ұғым салған: қойдың басы – қазақтың басы, ал қызыл шарап – Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкір, т.б. жазықсыз қаны судай төгілген ондаған, жүздеген батырлардың қасиетті қаны. Ә.Боранбаевтың прокуроры өзіне берілген билікке тым сенімді, оның қимылы баяу, асып-саспайды, әр сөзіне мағына бере, екпін түсіре сөйлейді. Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкірлердің батыл, кейде тіпті өрескел, намысқа тиетін жауаптарын шыбынның ызыңындай көрмей, елемей, өзін олардан жоғары тәкаппарлана ұстайды. Ал, екінші құрамдағы Б.Қожаның прокуроры нағыз Ресей империясын қорғайтын адам, қызуқанды, тұтқындардың әр сөзін қалт жібермей тыңдап, зекіре дауыс көтеріп, шалт ым-ишара жасау арқылы оның жауыздығын, қаталдығын ашып көрсетті.

Асқар Наймантаев өзінің шен-шекпенін қорғап, ереуілден бас тартқан Рақымбай Сұлтанқұловтың ақылы таяз, жиіркенішті, екіжүзді, арсыз бейнесін көрерменге шынайы жеткізген. Сондай-ақ, жәрмеңкедегі жебірдің бірі, пристав тілмәші Оспан Жебірбаев – паракорлық пен екіжүзділіктің, намыссыздық пен сатқындықтың жиынтық бейнесі іспетті. Актер оның осындай жағымсыз характерін өз бойына жинақтап, шынайы әрекет жасай білген.

Драматург пен режиссер қазақ халқының туған жеріне деген махаббат символы етіп Ана бейнесін алған. Спектакльдің басынан аяғына дейін Ана өз перзентін ғана емес, қазақ ішінен отаршылдыққа қарсы шығатын халық ұлын іздеп жүр. Қойылым финалында: «Мына дала, мына таулар сендерді күтеді. Бұл жердің тамыры мен топырағында ата-бабаларымыздың рухы мен қаны бар. Рухы биік ел өлмейді... Өлмейді ешқашан... Өлмейді...» – деп қираған бесікті бүтіндеп, тал бесікті тербеп Ана қалады. Зобалаң қасіретінен бөтен елге ауған Албан жұртының жарық күндердің бірінде қайта оралуына ол кәміл сенеді. Майра Омарова орындауындағы Ананың жан дауысы мен жылап тұрып сөйлеген сөздерінің, үміттене жанған көздерінің көрермен жүрегіне әсері мол. Ұлын сағынышпен күткен Ана құшағы баласы үшін әрдайым мейірімді. Спектакльдің әлеуметтік ой-мазмұнын ашып, өткірлей түсетін осы Ана бейнесі.

Урядник, Ақжелке, Хлыновскийге қарсы тұратын кейіпкер – дәрігер Фонов. Оның бейнесі романда жоқ. Драматург пен режиссер бұл бейнені орыс зиялы қауымының жиынтық өкілі ретінде алып, қатігез саяси жүйе кезінде олардың да ұлт бостандығына араша түсе алмағанын көрсетуді мақсат еткен. Тілектес Мейрамовтың кейіпкері орыстың нағыз зиялы, парасатты, қазақтарға жаны ашитын ақылды адам. Хлыновский Ананы итеріп жібергенде актердің жүгіріп барып, сүйемелдеп, кешірім сұрауынан Фоновты нағыз инабатты, адамгершілігі мол адам екенін байқаймыз. Ол өз қандастарының сөздері мен қылықтары үшін қысылып, намыстанғанымен, оларға қарсы шығуға дәрменсіз. «Орыс адамдарының бәрі бірдей пристав, урядник, Хлыновский секілді шовинист, каражүрек емес деген түсінікке жетелейтін Фоновты – Мейрамов сахналық материалдың аздығына қарамай, мейілінше бедерлі, анық етіп соқталайды» [6; 159], – деп, Қ.Уәлиев актерге әділ бағасын берді. Әсіресе, зорлықпен шарап ішкізгеннен кейін, айналасындағы болып жатқан сұмдықты көтере алмай, қызып алған, көзәйнегін іздеп жүріп кезінде Ресейдің осындай адамдардың арқасында көтерілмейтінін сезген Фонов – Мейрамовтың «Прощай, немытая Россия...» деп М.Ю.Лермонтовтың өлеңін бар зілімен, мағынасын терендетіп жеткізе оқуы – осы сахнаның алдында ғана «Құдай үшін орыс атын былғамаңызшы» деген сөздерін ашқандай болды.

Кезінде грузиннің атақты режиссері М.И.Туманишвили: «Полное и глубокое проникновение в природу авторского замысла дает возможность освоить природу чувств будущего спектакля» [7; 98], – деп айтқандай, Ә.Рахимов «Қилы замандағы» тарихи-халықтық трагедияның сахналық атмосферасы мен көркемдік кілтін нақты да дәл тапқан. Шығарманың ой-астарындағы қара түн, күңіренген зар мен қапас түрме ақ-қара түсті символдық бояулармен берілген. Ұзақтың қызын есіне түсіру сахнасында Бәкейдің ақ көйлекпен жүгіріп шығып, дарға асылу сәтіндегі жіпке оралған ақ орамалдың құсша жоғарыға атылып, сосын төмен ақырын қалықтап түсуі режиссер қиялындағы бөйжеткеннің мерт болғанын білдіретін көрініс. «Бұл ардай таза, аппақ арман-тілек буалдыр, дерексіз қиялға айналып, ауаға, әділетсіздік жайлаған кеңістікке таралып, сіңіп бу болып кетті, еш белгі, із қалмады деген ұғымға бастайды» [6; 158], – деген Қ.Уәлиевтің талдауын құптаймыз. Өйткені Бәкейдің қолындағы осы ақ орамал бөйжеткен қыздың пәктігін, тазалығын, пиғылының әділдігін көрсетеді. Сондай-ақ, абақтыға қамалған адамдардың үстіне ақ жейде киюі – олардың барлығы да өледі, «кебін киеді», яғни бұл дүниелік еместігін білдіруімен қатар тұтқындардың әлеуметтік-қоғамдық қызметі, халқына деген ақ пейілі және жазықсыз жапа шеккендердің адал сезімі іспетті. Удан өлген Жәмеңке мен оқтан мерт болған азаматтарды Бәкей аруағының соңынан ертіп әкетуі арқылы режиссер жазықсыз құрбандардың ақ өлімін көрсеткен. Ә.Рахимов шешіміндегі тұтқындарды атып, Хлыновскийдің «тірісінде шоқындырып үлгермедіндер ме, өлігін креске керіндер» деген бұйрығымен Серікбай денесін креске керуі кезінде түрмеде құранның оқылып жатуы билеп-төстеген дүлей күшке мойымайтын мұсылман діні рухының беріктігі болса керек. Қойылымның соңындағы Ақжелкенің бесікті қылышпен бір-ақ шауып, қақ бөлуі арқылы өз қолымен тоздырған халықты ұрпақсыз қалдыру ниетін және елде қалған Ананың тал бесікті жамап жөндеуі арқылы елге, жерге ие болатын ұрпақты өсіріп-жеткізуі секілді әлеуметтік, халықтық ойды алға жетелейді. Суретші қиялындағы шебер ойнатылған бөренелердің спектакльде ролі ерекше. Көпшілік сахналарында төрт бөрене төмендеп, сахна төрінде ат тізгінін ұстағандай адамдардың тұра қалуы – атқа қонған халықтың жорыққа аттанғанын білдіретін шешім. Жоғарыдағы мақалада: «...режиссер Ә.Рахимовтың шартты, ишаралы-тұспалды, келтірінді мағыналарды молынан пайдалана отырып, көрерменді, пікір түюге, түсініктер қалыптастыруға, ой қорытуға жетелейді; аналогияға, ретроспективаға, символға иек артуы; солар арқылы оқиғалар, әрекеттер жалғастығын, бірлігін

танытуға, түйіндеулер жасауға ұмтылуы – роман және пьеса авторлары дйттеген көкейкесті мақсаттары мен идеяларын сәтімен жүзеге асыруына және ұтымды барлаулар жасап оңтайлы сахналық көркемдік бейнелеу құралдарын табуына, ақыр соңында, айтар ой-мақсаты байсалды, терең қойылымның өмірге келуіне өзгеше ықпал жасаған» [6; 159], – деп, режиссер жасаған еңбек бағаланады.

Ә.Рахимов өзінің «Режиссер шеберлігі. Пьесадан қойылымға дейін» атты ғылыми монографиясында: «Қойылымдағы басты идея – халық қасіреті. Сондықтан ой-астарға, көркем детальдарға, символдарға ерекше мән беруге тура келді. Қазақ үшін қашанда туған жер мен өскен елдің жөні бөлек. Спектакльдің соңында ауған елдің заматтары кескен теректей құлап, жер бауырлап жылауы немесе түрмеде кебінденіп, атылғандарына қарамай құран оқылып, өз жаназаларын өздері шығарып жатуы осының айғағы» [8; 184] – деп спектакльді қою барысындағы жұмысы туралы айтып кетеді. Шынында да, спектакль финалы екі түрлі ойға жетелейді. Біріншісі – туған жерін кимай қоштасқандар, екіншісі – ұзақ жылдардан кейін сол кеткен адамдардың ұрпақтары сағынышпен оралып, көз жастарын көл етіп туған өлкесімен көрісіп жатқандай. Бұл көріністің әсеріне залда отырған көрермендердің көңілдері босап, көздеріне жас іркіліп, көмейлеріне өксік тығылғанын аңғару қиын емес. Олар спектакль арқылы ел үшін алысқан Алаш азаматтарын таныды, ұрпағы мен дәстүрін сақтап қалу үшін амалсыздан жер ауған бабаларымыздың даналығын көрді. Кеңестік дәуірде шекара асқандарды сатқын санатып, санамызға құйылып қалған түсініктердің мүлде қате екенін осы спектакльмен айта алды.

Режиссер спектакльде халық әндерін тамаша қолдана білген. «Қара нар жүк көтермес бел кеткен соң-ай» деп басталатын «Бекзатым» әнінің тебіреніспен айтылуы түрмеде отырған есіл ерлердің тағдырына қабырғанды қайыстырып, толқытып жібереді. Сол отырғандардың барлығының да, мына өмірге ғашықтығын сезесің, ішінді алай-дүлей күй кернейді. Осы әннен соң қапаса қамаған орыс басқыншыларына деген өшпенділік оты санада жарқ етіп, өшпей тұрып алады.

Ә.Рахимов спектакль музыкасын жазуға композитор Б.Дәлденбаевты бекер таңдамапты. Оның туған жермен қоштасатын сахнадағы әні спектакльдің трагедиялық күйін қоюлата түседі. Сонымен қоса сахнада өтіп жатқан оқиғалардың алмасуына және кейіпкелер көңіл-күйінің өзгертуіне орай музыканы талғаммен пайдаланған Ә.Рахимов халқымыздың отаншылдық рухын көтеретін саяси-идеялық көркемдік дәрежесі биік спектакль тудырды.

Ә.Рахимовтың режиссерлік ой-тұжырымының тереңдігі, шығармашылық қиялының жүйріктігі қойылым декорациясынан да байқалды. Ол суретші Е.Тұяқовпен бірлесіп декорацияны қарапайым да түсінікті етіп шығарған. Бір қарағанда сахна тым жұпыны көрінгенмен де, қойылым оқиғасының өрбуіне сай терең түкпірден авансценаға дейін төрт жерден сахнаға кесе көлденең қойылған ұзын бөренелер түрлі қызмет атқарып тұрады. Ол бірде түрме бастығының кеңсесіне, бірде түрменің суық та, ызғарлы тас қорғанына, бірде көршілес елдердің мемлекеттік шекарасына, бірде орыстардың қазақ жеріне салған көп бекеттеріне айналса, енді бірде арғы дүние мен бергі дүниенің арасына тартылған ала жіптей көрініп кетеді. Суретші бөренелердің сыртқы түрін екі түрлі бояумен өрнектеген. Ақ және қара жолақтармен боялған бөренелер аңдап қараған адамға өмір мен өлім, әділдік пен зұлымдылық, бұғау мен бостандық сияқты өмірдің түрлі қарама-қайшылықтарын қатар елестетеді. Сол тәрізді сахнаның оң жағына қарай орналастырылған күн режиссердің астарлы, ишаралы ойларын жеткізуге елеулі роль атқарады. Оның түрі біресе қып-қызыл, біресе қап-қара болып адамдардың ниетіне байланысты сан құбылып өзгеріп отырады. Режиссер адамзат жаралғаннан бері әр таң сайын көкжиектен көтерілген күнді жер бетіндегі адамдардың қанға тоймай келе жетқандығының куәгері етіп алған. Қашан тыныштық орнамайынша күннің беті ашылмай түнере бермек деген ой тастаған.

Режиссерлік түпкі ой жеке қаһармандар тағдыры мен қалың қауымның ащы да азалы өмір-тірлігін беруді мақсат тұтты. Ол өзінің осы мақсатын және әрбір қаһарманның болмыс-мінезін, шиыршық атқан ішкі ой-толғаныстарын терең ашу мақсатында түрмеде отырған қайсар ұлдардың жүрек дірілімен қатар үндескен қазақ халқының аса-мұнды ән-сазын пайдаланған. Ә.Рахимов сахнаны көркемдеп, музыканы орынды пайдалана алуынан романның идеясы көрерменге дәл әрі анық жетті. Өйткені, сценография мен музыка «тесно связаны с ритмом, колоритом и атмосферой спектакля, и это предопределяет то, что, объединенные единым режиссерским решением, они находятся в глубокой взаимосвязи» [9; 280].

Таланты мен тәжірибесі тең түскен режиссер азаттық жолындағы ұзаққа созылған қанды күресті кең құлашты эпикалық үлгіде суреттеп, қазақ халқының тағдырын, олардың ойы мен сезімін, жан дүниесіндегі сан-сала иірімдерін алдыңғы планға шығарып, қаһармандық драманың

психологиялық кілтін дәл тапқан. Повесть пен пьесаның идеялық-көркемдік болмысын тұтас сақтап, оның стильдік, эстетикалық бітімін шашыратпай, жиырмадан астам кейіпкер тағдырын өзінше әрі өзгеше даралап, сахна кеңістігін мүмкіндігінше ұтымды пайдаланғаны – режиссердің өскелең талабына нақты жауап беретін ізденістер.

Г.Товстоногов режиссер шығармашылығындағы жанр мәселесін айта келіп: «Найти сценическое решение того или иного произведения – значит воплотить в сценических формах неповторимость авторского взгляда на жизнь, найти тот ракурс, в котором находились предмет и действительность в глазах автора» [10; 182], – деп ой түйеді. Драмалық шығарманы жарыққа шығаруда автордың сөз желісі мен пьесаға ешқандай нұқсан келтірмей, сол қалпында сахналау – Ә.Рахимовтың алдына қойған ең басты міндеті. Драматург идеясын тамыршыдай тап басатын ол инсценировка қиындықтарын жеңе білген. Сондай-ақ, терең де қызықты режиссерлік ой-жүйесін жүзеге асыратын ұтымды түр мен бейнелеу тәсілдерін үлкен суреткерге тән шеберлік танытты. Повесть оқиғаларының сахнада драмалық әрекетке құрылып, логикалық тұрғыда дамуы да сондықтан.

Драманың психологиялық сырын ашуда, жеке кейіпкерлер мінезін даралауда өзінің сахналық мол тәжірибесін көрсеткен Ә.Рахимовтың «Қилы заман» спектаклінде адамдар арасындағы қақтығыстардың логикалық тереңдігін, сезім байлығын, көкірек көрегендігі мен қас пен қабақтан сыр ұғысатын көңіл ұшқырлығын көреміз. Режиссер осы қойылымы арқылы көрермен үшін тарихи оқиғалардың сахналық-көркемдік нұсқасының әлдеқайда тиімді екенін дәлелдеп берді. Сонымен қатар, өткеннің драмалық оқиғаларын баяндайтын прозаның сахналануынан тарихи драма көркемдік-бейнелік оқылуында тереңірек көрінетіндігін тағы байқадық. Бұл спектакль оқиғалар мен тартыстардың динамикалық дамуына септігін тигізетін нақты композициялық құрылысымен ерекшеленді. М.Әуезовтің гуманистік идеяларын толығырақ жеткізуге тырысқан қоюшы-режиссер халықтық сахналарды терең дамытып, мизансценаларды ықшамды құру барысында шындықты романтикалық және философиялық тұрғыда игеруге, сахналық бейнелердің психологизмі мен көркем сөздің астарына ерекше мән берген.

«Қилы заман» шығармасының сахналық өмірі бүгінгі таңда заңды жалғасын тауып отыр. Аталмыш туынды 2016 жылдың 18 сәуірінде Қ.Жандарбеков атындағы Жетісай драма театрының сахнасына жас режиссер Еркебұлан Қабдылдың режиссурасымен қойылды.

Спектакльде қазақ халқының алдағы уақытта өмір сүруі, немесе туған жердің топырағында қырылып қалу, не жат жерге жылыстап қоныс аудару мәселесі өткір көтерілген. Шығармадағы тарихи және көркемдік нысаналардың қазақ ұлтының тағдырымен тамырласып жатқаны сондай, ондағы суреттелген оқиғалар бүгінгі ұрпақтың болашағы туралы ойлануға жетелейді.

Қойылым оқиғасы патша жарлығын тыңдаудан басталып, елдің дүрлігуіне ұласады. Режиссер шығарманы барынша қысқартып, негізгі ойды қозғалыс басшыларының қамалуы арқылы жеткізуге тырысқан. Отаршыларға қарсы тұрған ел жақсыларының аңқаулығы, үкімет саясатынан хабарларының жоқтығы оларды түрмеге түсіреді. Ұрпақ болашағын ойлаған қазақ ерлерінің мойымай алға ұмтылулары актерлердің ойынынан шынайы көрініс тапқан. Қойылымның тізгінін ұстап тұрған Жәмеңке ақсақал – Қылышбек Қасымбеков, Әубәкір болыс – Өмірзақ Айдаров, Ұзақ батыр – Бақыт Айдаров, Жаңабай – Рүстем Туратаев, Ақжелке – Болат Баймағамбетов, Жиренсақал – Әбдікерім Үкибаев, Серікбай – Сағитжан Арипханов, Рахымбай – Бақытжан Қаппаров, Фонов – Асхат Қамбарбеков т.б. әрекеттері ширақ шықты. Әсіресе түрмеге қапыда қамалып, қатты қынжылған сәттегі көңіл-күйлерін мұнды әуенмен жеткізе алды.

Қилы заман құрығына іліккен қазақ елінің орыс отаршыларының қармағына мықтап түскенін режиссер мен суретші Тоғайбек Байдарбеков екі басты самрұқ құстың сол аяғына крест, оң аяғына бүктелген қамшы ұстатып символдық түрде меңзеген. Түрме сахнасын да режиссер шартты түрде тор арқылы шешкен. Спектакль декорациясы шығарма идеясының жан-жақты ашылуына жәрдемдесіп, актерлердің кең көсіліп әрекет жасауына да қолайлы болды.

Сахна кеңістігін еркін игерген Е.Қабдыл бостандық үшін арпалысқан қазақтардың бүгінгі тәуелсіз күнге жетуін де символдық тұрғыда бере білді. Спектакль финалында азаттық жолында құрбан болған Жәмеңке ақсақал бастаған аппақ киімді адамдар мен олардың ісін жалғастырушылар бірігіп шаңырақты көкке көтереді. Режиссердің бұл ойы тәуелсіздік үшін күрестің жеңіске жетіп, егеменді ел болуымызға бүкіл қазақ халқы үлес қосқанын айнытпай ұқтырады. Сонымен қоса еліміздің басты байлығы туған жері мен тілі екенін әрі бұлардан ешуақытта да айырылуға

болмайтынын спектакльдің өзегі ете алды. Бұл спектакль көпшіліктің көкейінде жүрген ойды дөп басқандықтан да театр репертуарынан өз орнын алып үлгірді.

Қорытынды

Жоғарыда талданған спектакльдерде ХХ ғасырда қазақ халқы басынан өткізген ұлттық тарихтың күрделі мәселелері қозғалған. Кейіпкерінің ішкі жан дүниесін ашып, мінезінің қалыптасуына ықпал еткен шынайы тарихи оқиғаларды шартты түрде бере отырып, театр кезеңді көрсететін, тарихи бейнені суреттейтін қойылымдар жасап шығарды. «Өткен ғасырларда өмір сүрген, елі мен жерінің азаттағы үшін күрескен тұлғалардың әлеуметтік орны мен маңызы зор» [11. б] деген пікірге сүйенсек, бұл тақырыптағы көптеген спектакльдердің ерекшелігі – тарихи деректерге негізделуі, тарихи адамдардың көркемдік бейнесін жасау мен қоғамдық жетістіктерді көрсету болды.

Бұл спектакльдер өз ролін тек тарихи жанрдың дамуында атқарып қоймай, сонымен қатар қазақ театрының көркем-эстетикалық сипатының жоғары деңгейге көтерілуіне актерлік-режиссерлік кәсіби шеберліктің шыңдалуына көмегін тигізді. Спектакльге қатысушы актерлер бұқаралық қарсылықтан бостандық үшін күреске ауысу процесін көрсетуді басты назарда ұстады. Көтеріліске шыққан халықтың бірлігі мен ұйымдасу қабілетін көрсете отырып, орындаушылар әр кейіпкердің психологиясын ашуға, әсіресе мінездердің ішкі эволюциялық өсу процесіне көп көңіл бөлді.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары тарихи тақырыпқа деген қызығушылықтың артуы, халықтың өткен өмірін, бастан кешірген тағдырын суреттеуге арналған шығармалардың көптеп дүниеге келуі бір жағынан ұлттық сана-сезімнің күшеюіне байланысты болса, екіншіден өткенімізге заманауи көзқараспен қарап ой қозғау. Төрт құбыламызды түгендеп жатқан қазіргі кезде сахна төрінен бүгінгі ұрпаққа тарихи көзқарас, тарихи талғаммен сөз айту үшін тарих тағылымы керек.

Әдебиеттер

- 1 Жақсылықова М. Қазақ кәсіби актерлік өнерінің даму ерекшеліктері: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 384 б.
- 2 Ремез О.Я. Мастерство режиссера: Пространство и время спектакля. – М.: Просвещение, 1983. – 144 с.
- 3 Рудницкий К. Театральные сюжеты. М.: Искусство, 1990. – 464 с.
- 4 Жұмабек С. Сахнада – «Қилы заман»// Алматы ақшамы. – 1997. – 13 – маусым.
- 5 Құндақбайұлы Б. Заман және театр өнері. – Алматы: Өнер, 2001. – 520 б.
- 6 Уәлиев Қ. Қилы заман хикаяты // Жұлдыз. – 1997. – № 11.
- 7 Туманишвили М.И. Введение в режиссуру (пока не началась репертиция). – Москва, 2005. – 272 с.
- 8 Рахимов Ә. Режиссер шеберлігі. Пьесадан қойылымға дейін. – Алматы: Тарих тағлымы, 2010. – 248 б.
- 9 Меерович И.М. Музыка как выразительное средство спектаклей драматического театра // Мастерство режиссера. – М.: ГИТИС, 2016. – 392 с.
- 10 Товстоногов Г. Зеркало сцены. О профессии режиссера – Ленинград: Искусство, 1984. – Т. 1.– 303 с.
- 11 ХХІ ғасырдағы қазақ театры: дәстүр және инновация. Ұжымдық монография. – Алматы: Print Express, 2017. – 340 б.

НОВЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ТЕАТРАЛЬНОЙ РЕЖИССУРЕ

Еркебай А.С.¹, Нурпеис Б.К.¹

¹ кандидат искусствоведения, доцент кафедры «История и теория театрального искусства»

² доктор искусствоведения, профессор, декан факультета «Искусствоведение»

^{1,2} Казахская национальная академия искусств им. Т.Жургенова

Алматы, Казахстан, email: aerkebaj@bk.ru

Статья посвящена освоению темы национально-освободительного движения 1916 года современным казахским театром. Рассматривается интерпретация повести М.Ауэзова «Лихая година» режиссера А.Рахимова в Казахском государственном академическом театре драмы. Определены пластическое решение сцены, творческое воображение режиссера в использовании символов и метафор. Проведен театроведческий анализ режиссерского замысла, актерской игры и сценографии спектакля. Также исследуется спектакль, поставленный по данному произведению режиссером Е.Кабдыл в Жетысайском театре драмы им. К.Жандарбекова.

Ключевые слова: казахский театр, национально-освободительное движение, режиссер, интерпретация, спектакль, актер

NEW INTERPRETATIONS OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE THEATRICAL DIRECTION

Yerkebay A.S.¹, Nurpeis B.K.²

¹ Candidate of Art Criticism, associate professor of the department "History and theory of theater arts"

² Doctor of Art History, Professor, dean of the faculty of art history

^{1,2} Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov Almaty, Kazakhstan,

The article is devoted to the development of the theme of the national liberation movement of 1916 by the modern Kazakh Theater. The author of the article considered the interpretation of the plays based on M. Auezov's story "Dashing time" directed by A. Rakhimov at the Kazakh Academic Drama Theater. The author of the article determined the plastic solution of the scene, the creative imagination of the director in the use of symbols and metaphors. The theatrical analysis was made to the director's plan, the actor's play and the scenography of the plays. The play staged on this work by director E. Kabdyl is also being investigated in the Zhetysay Drama Theater named after K.Zhandarbekov.

Key words: *Kazakh Theater, national liberation movement, director, interpretation, performance, actor*

Редакцияға 12.01.2019 қабылданды.

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ГРАФИКАСЫНДАҒЫ ДАЛА ФОЛЬКЛОРЫ

А.Б. Кенджакулова

Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының PhD докторанты,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, өнертанушы
Алматы, Қазақстан, ainura8883@mail.ru

Бұл мақалада автор заманауи қазақ графикасында бүгінгі таңда жұмыс жасап жүрген суретшілер шығармашылығын қарастырған. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласына сүйене отырып, заманауи қазақ графикасының негізгі тақырыбын аша түскен. Қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары, фольклоры, жалпы алғанда еліміздің бай мұрасы қазақ графикасында суреттелуін жазған. Мақала жазу барысында бүгінгі қазақ графикасына өз үлесін қосып, еңбек етіп жүрген суретшілер есімдері келтірілген. Аталған суретші-графиктерді жеке-жеке қарастырып, шығармашылығына тоқталған. Графиктер жұмыстарына өнертанушылық анализ жасалған.

Түйін сөздер: заманауи графика, станокты графика, кітап графикасы, фольклор, суретші-график, салт-дәстүр, батырлар жыры, ұлттық ойындар

Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» - қазақ халқының ұлттық құндылықтарын ұлықтайтын, тамыры тереңге жайылған халқымыздың тарихын дәріптейтін мақала. Атадан балаға мирас болып қалған халқымыздың құнды мұралары ұлы дала фольклоры, өнері мен салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен мәдениетіне баса назар аударуымызды айта келе, ғылыми тұрғыдан зерттеп, қарастырып оқу-ағарту энциклопедиялық саябағын, түркі халықтарына ортақ бірыңғай онлайн кітапхана, ежелгі өнер және технологиялар музейлерін құруды тілге тиек еткен. Ұлы даланың төл өнерін, ата-кәсібін, материалдық емес мәдени мұраларын келешек ұрпақтың санасына бекіту мақсатында құрастырылған маңызды ғылыми жобалар мен тың идеялар халыққа ұсыну - біздің, яғни, ғылым жолында, өнер жолында жүрген жастардың қолында. Мәселен, «Архив 2025», «Ұлы даланың ұлы есімдері», «Түркі әлемінің генезисі», «Ұлы даланың ежелгі өнер және технологиялар музейі», «Дала фольклоры мен музыкасының мың жылы», «Тарихтың кино өнері мен телевизиядағы көрінісі» жобалары халықтың бай мұрасын насихаттауға ықпалы етері сөзсіз. Ұлы дала төсіндегі ұлан-ғайыр кеңістікті игерген түркі әлемінің түп қазығы - бүгінгі қазақ елінің аумағы екендігі ақиқат. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында да осы аумақтағы ұлттың қолөнерін, ежелгі аң стилінің бейнеленуін халыққа жеткізіп, тарихты таразылау болып табылатындығын айтқан. Осы орайда қазіргі қазақ бейнелеу өнерінің қаншалықты үлес салмағы бар деген заңды сұрақ туындайды. Қазақ бейнелеу өнерінде, оның ішінде графика саласында қазақи айшықтарды танытудағы төл туындылар бүгінде өз бағасын алды ма, оларды алыс-жақын шетелдерге таныстыру арқылы біз суретшілеріміздің еңбегін қандай дәрежеде көрсетіп жүрміз деген сұрақтарға жауап іздеп көрейік.

«Бүгінгі күнді түйсініп - түсіну үшін де, болашақтың дидарын көзге елестету үшін де кешегі кезеңге көз жіберуіміз қажет» деп тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың айтқан қанатты сөздерін сүйеніш ете келе, сөздің тоқетері бүгінгі бейнелеу өнері, оның ішінде жаңа қарқынмен дамып келе жатқан, графика өнері жайында болмақ. Бұл өнердің қиын да қызықты қырларын халыққа таныстыру, сол арқылы графиканың бейнелеу өнері саласындағы орнын айқындауда жасалып жатқан зерттеу жұмыстары жетерлік деп айтуға әлі ертерек. Графика – бейнелеудің атасы деп, осы саланың тарихына бойлап, Ұлы Даланың бейнелеу өнеріндегі қадамдарын саралап қарайық.

Графика – түпкі ойды суреттеуде, сол сияқты оны қабылдауда әбігерлікке және шалағайлыққа төзбейтін нәзік зияткерлік өнер. Сондықтан ол көркем шығармашылықтың басқа түрлеріне қарағанда азырақ коммерцияланған. Онда ақиқат, өмірлік тәжірибенің шындығы, авторлық қиялдың адалдығы әрі тазалығы сақталады. Осы айқындамаларды сақтай отырып, ол әрдайым ең күрделі шығармашылық және культурологиялық үрдістердің нақ ортасында жүреді [1; 10].

Графикалық өнер бейнелеу өнерінің ежелгі түрлерінің бірі болып табылады. Шимақтап сурет салу мен сызудан бастау алған графика бүгінгі таңда ауқымы кең, қарастырар тақырыбы да күрделене түскен. Адамзаттың тамыры тарихпен өрбіген. Тарихымызды құндылық деп танысақ, сол тарихты баяндайтын материалдық игіліктер де құндылықты құрайды. Қазақ халқының ұлттық мәдениет бастауының негізі қайда жатқандығы туралы туындаған ойды қанағаттандыру үшін нені үлгі етсек болады? Әрине, ең бірінші ерте тас дәуіріндегі Сақ мәдениетін, қола дәуіріндегі Ботай, Андронов, Беғазы-Дәндібай мәдениетін, темір дәуіріндегі сақ, үйсін мәдениеті негізінде қаланған

көшпелі түркілердің мәдениетін тілге тиек етеміз. Бұл мәдениет ескерткіштері қазақ жерінен табылып, әлі де іздестірген сайын, айғақтар – қолөнер туындылары мен өнер туындылары көшпелі елдің мәдени тұрмысын нақтылай түсуде.

Бейнелеу өнері мәдениетінің шығуы мен дамуына келер болсақ, біз ең алдымен жоғарыда атап кеткен тас дәуіріндегі үнгір суреттері, петроглифтерден басталған, бүгінде көркемдік-идеялық құндылықтары қалыптасқан, ғылыми тұрғыда негізделген бейнелеу өнерін халықтың ой-санасын, дүниетанымын, мәдени кемелденген дәрежесін көрсетер айна деп бағалаймыз.

Қазақстан Республикасы егемен ел болғалы әлеуметтік-экономикалық саясатты жаңаша жүргізуге бет алған кезде мәдениетте де үлкен өзгерістердің байқалғаны білінді. Бұрынғы өнер мен қазіргі өнерге жаңаша салыстырмалы көзқарастар пайда бола бастады.

Бұрын шығармашылыққа тек реалистік талап қойылып келсе, енді суретшілер абстракциялық бағыттағы ізденіс-тәжірибелерге мүмкіндік алды. Тың көркемдік композицияның пайда болуымен бірге, декоративті тиімді әдемілікпен ғана шектелетін жұмыстар пайда бола бастады. 1990 жылдан әр суретші өзіндік бағыттарын анықтап, сол бағытта өз шығармашылықтарын шыңдай бастады.

Қалыптасқан ой-сананың мықтылығы да бұл жерде өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Енді керемет көркем композициялы туындылар өзінен өзі пайда болады деген пікір, әрине, қате еді. Біздің көп суретшілеріміз, өкінішке орай, осы жаңсақ пікірді қалыптастырып, жаңа көзқарасқа қалыптасуы оңай болмады. Ал, біраз суретшілеріміз өздерінің табиғи бейімділігінің арқасында реалистік және авангардистік шығармаларын әкеле бастады.

Көркемөнер мен мифологияға, фольклорға бай халықтың мәдени мұрасы, философиялық ой түйіндеулері, дүниетанымдық түсініктері суретшілер үшін сарқылмас қазынадай болды. Суретшілердің қалыптасқан жалпыхалықтық сипатына ұлттық ерекшеліктер мен құндылықтарды ескеру қажеттілігі пайда болды. Бұл туралы Болат Байжігітов былайша тұжырым айтады: «Алдымен бейнелеу өнерінің табиғи сипатына байланысты қалыптасқан реализм түсінігіне тоқталайық. Бұл түсінік бұрынғы мектеп және жоғарғы көркем оқу орындарында жетекші орын алып келеді. Дегенмен, реализмнің күнделікті қолданыстағы түсінігі мен оның гносеологиялық және генезистік болмысы басқа көркем бағыттардың арасында орнын анықтауды, әлі де болса, салыстыра талдауды, толығырақ зерттеуді қажет етеді» [2; 69].

Тәуелсіз Қазақстанның мәдениетіне орасан зор үлесін қосып, шәкірт тәрбиелеп, қазақ графика саласында жаңа бастамалар мен тың идеяларды, қазақтың өткені мен болашағын шығармашылығының зерттеу объектісіне айналдырған суретшілер қатары күн санап көбеюде. Атап көрсетер болсақ, аға буын өкілі Қайырбай Закиров, Оразбек Есенбаев, Қадырбек Каметов, Ералы Оспанов, Нұрлан Бажиров, Жақсығарина Марзия, Темірхан Ордабеков, Ағымсалы Дүзелханов, Баймен Батухан т.б.

Қазіргі қазақ графикасында ұлттық нақышты молынан қолданып, халықтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін айғақтайтын көркем туындыларды ұсыну арқылы қазақ фольклорын алыс-жақын шетелдерге танытушылар қатары көбеюде. Оның ішінде, Қытайдағы қазақ фольклорының бейнесі элем фольклорының деңгейінде қарастырылуда. Бұған мысал ретінде «Арнайы басылымға кіріспе: Қытай мен ішкі Азияның эпосы» тақырыбындағы Найлз Д.Джонның еңбегіндегі мына пікірін толық негізге аламыз: «Kazakh folklore and motifs are rich and diverse. It includes almost all kinds of motifs: myths, tales, legends, stories, songs, riddles, proverbs, etc. Among them epic takes special place. It has several internal genre varieties and forms. They are archaic epic, classic heroic epic, romantic (love) epic, historical epic and dastan epic with its varieties (heroic, love, adventure, religious, social-everyday life, tale)» [3; 253-269] дейді ол өз зерттеуінде. Бұл пікірді қазақшаға аударар болсақ: «Қазақ фольклорының мотивтері бай келеді, мұнда мифтер, ертегілер, аңыз әңгімелер, жұмбақтар, әндер мен мақалдар және т.б. жанр түрлері кеңінен қамтылған. Әсіресе, мұнда эпостың орны ерекше екенін айту керек. Эпостың ішкі жанрлық түрлері мен формалары да сан алуан архаикалық (көне) эпос, классикалық - қаһармандық эпос, романдық(ғашықтық) эпосы, тарихи эпос және оның түрлері (ерлік, махаббат, шытырман, діни, әлеуметтік-тұрмыстық өмір мен ертегілер) эпосы болып бөлінеді» деп жазған. (Ауд. К.А.).

Қазақ халқының бай мұрасын шығармасының негізгі тақырыбына айналдырған аға буын – суретші, график Қайырбай Закиров.

Суретші өз шығармашылық жолын графикадан бастады. Алғашқы литографиялық жұмыстары - «Диалог» топтамасы, «Ұлбаланың бақыты» триптихы, «Теңіз туралы толғау» ұлттың рухани және әдептік негіздеріне ықпал еткен көшпенділердің өміріндегі әлеуметтік өзгерістер жайлы ой толғайды. Ұлы даласының ауасымен тыныстап, суын ішіп, асыр сала емін-еркін өскен дала баласы өз

шығармаларында осы Даланың өмірін өзінің графикалық топтамаларында философиялық оймен ұтымды жеткізген.

Жарық пен көлеңкенің дірілін пайдаланып алапат қуатты тыныс беретін кеңістіктің үлгісі - «Базар жырау», «Естің жаңғыруы», «Шыңғыс әлемі», жыл топтамалары - «Желдірме топтамасы» (1990), «Көкжиек» топтамасы (1986) линогравюра тәсілімен жасалған.

1991 жылы елдегі болған өзгерістер суретшінің шығармасынан да жаңа серпінмен орын алды. Ол офорт, акватинга, құрғақ ине мен резерваждың бәрін пайдаланып «Құс жолы» топтамасын дүниеге әкелген. Суретші қолданып отырған көркемдік тәсілдер ойдағы әлемді, бар әлемді, мейірім мен ақиқатты көрсетеді. Оның шығармашылығында зерде-парасат және фәлсапа жағы басым, тақырыбы – уақыт байланысы, сабақтастық, бабалардың рухани мұрасы, экология проблемалары. Бұл бейнелері 1974 жылдан халықаралық, бүкілодақтық, республикалық көрмелерге қатысып келе жатқан туындылары арқылы кеңінен танымалдыққа ие болды. Суретші 1992-1995 жылдар аралығында Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Бейнелеу өнері кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарған.

Туындылары Қытай, Жапония, Франция, Америка, Португалия, Морокко, Йемендегі өнер мұражайларына қойылған. Сондай-ақ, Ә.Қастеев атындағы мемлекеттік өнер мұражайында, Ресей Федерациясы Мәдениет Министрлігінің қорында, шетелдік дербес коллекционерлердің қолында сақтаулы.

Суретші Аралда дүниеге келген және осы күнге дейін Қызылордада мекендеген, дегенмен, 2019 жылы Алматыға көшіп келу бақыты бұйырған. Арал теңізінің апатты жағдайын Закиров жеке қайғысы ретінде қабылдап, терең ойға шомып, экологиялық дағдарыстың сол жылдардағы шығармашылығына әсер еткендігін өз полотноларында айқын көрсете алған. Қ.Закиров туындыларын қарай отырып, кейіпкерлерінің туған өлкесінің қайғы-қасіретін ойлап мұнайған күй кешкендігін байқай аламыз. Бұл суретшінің ішкі арпалысы мен жансыз дүниеге тіл бітіре алатын шебер екендігін айқындайтын көрініс.

Графика саласында жұмыс жазып жүріп күрт кескіндемеге ауысып кеткен суретшінің бұл қадамы өте сәтті орындалды, шығармашылығына кері әсерін тигізген жоқ. Керісінше, суретшінің жаңа қырын танытуға үлкен мүмкіндік болды. «80-ші жылдардың аяғынан және бүкіл 90-шы – бүкіл онжылдық Қазақстанның графикалық өнерінің дау тарихынан өшіріліп қалды. Экономикалық ахуалдың кенеттен ауысуы қалыптасып өндірістік шығармашылық құрылымдардың күйзеліске ұшырауына және көркем шығармашылықтың идеологиялық алғышарттарының ауысуына әкеп соқтырды. Көркемдік қор жүйесі – суретшілердің шығармашылығы үшін өндірістік әрі экономикалық платформа жұмысын тоқтатты. Нарықтық жүйе суретшілерді мемлекеттік тапсырыстардан айырды, өнер коммерцияланды, сатып алушылардың жеке талғамы көркем туындылардың деңгейінің өлшемі болды. Цифрлық технологиялар кітап иллюстрацияларынан қол еңбегін ығыстырып шықты. Көптеген графиктер басқа өрісте, көбінесе сұранысқа ие болатын кескіндеме, мүсін өнерінде жұмыс жасай бастады, иллюстраторлар дизайнер болып мамандығын ауыстырды. Баспа графикасы көрмелік экспозициялардың ғайып болды, оның үстіне біртумасы да (акварель, пастель, монотопия және т.б.) тіпті сирек көрінетін болды» [1; 9].

Суретші кенептерінің кейіпкерлері де аса салмақты, қазақ елінің жанашырлары. Закиров өз халқының тарихы мен дәстүрлеріне үлкен көңіл бөледі. Суретшімен жеке кездесіп, әңгімелескенде, сөз барысында бір айтқаны бар еді, тарихқа деген қызығушылық оның бала күнінен ақын-жыраулардың жырлары мен әндерін ұйып тыңдаған бастау алғандығын баяндаған. Онымен қоса, сурет салу өнерінен бөлек Қайырбай Закировтің ақындық дарыны да бар, өлеңдері өзінің замандас құрбы-құрдастарына арналған.

Бүгінгі таңда суретшінің қызығушылығы акварель техникасында кесек-кесек туындылар жазуға көшкен. 2018 жылдан бері ол Оғызнама сериясында «Бабаджанның соңы», «Бегімсұлу-Сұлтан Санжар», «Бопай ханшайым», «Есет батыр», «Жанқожа батыр», «Қорқыт ата», «Тұран ханшайымы» атты акварельді жұмыстарын жазған. Туындылардың басым көпшілігі ашық түсті полотноларда беріледі. Суретші бұл топтамасына күлгін түсті мейлінше көп пайдаланған. Акварельді жұмыстарды көрермен жеңіл қабылдағанымен, суретшінің таңдаған тақырыбы жеңіл деп айта алмайсың.

Фольклор поэтикасымен үндесіп, әр құбылыс әлемін барлық полотноласын сыйғызып, Қазақ ұлттық мәдениетінің үздік дәстүрлерінің сабақтастығын бейнелейді. Бейнелер, метафоралар, қауымдастықтар, халық әндерді арқылы суретші біртұтас мотивке өрмелейді. Сонымен қатар, шебердің жұмыстары көркем бейненің психологиялық және пластикалық шешімі бойынша заманауи болып табылады [4; 23].

Суретші Қайырбай Закиров қазір уақытта суретшілер одағымен бірлесе жеке альбомын баспаға дайындау үстінде. Суретшінің айтуынша, каталогында кескіндеме мен графика жанрларында орындалған туындылары, сонымен қатар өзімен бірге оқыған құрбы-құрдастары, ұстаздары жайында ой-толғаулары мен естеліктері де орын алмақ.

Қазақ графикасы да өзінің қиын кезеңдерін бастан кешкенмен, бұл сала әрі қарай дамымай қалды деп айту, әрине, қате пікір болар еді. Графиканың нәзік өнер екендігіне қарамастан, сыншылар тарапынан қанша кері пікір естіп жатса да, осы саланы өз шығармашылықтарының негізі етіп қалдырған суретшілердің шеберлігін айтып өтпеске болмас.

Өзін эквилибрис шебері ретінде танытқан Жақсығарина Мәрзия Жұмашқызының жұмыстары да әлемдік деңгейде кеңінен танымал. 2017 жылы суретшінің екі эквилибрисі «Заманауи кітап белгісі» атты жеке альбом-каталогқа енді. Бұл альбомда есімдері әлемге танымал суретшілер мен коллекционерлердің еңбектері таңдалған. Суретші бұл кітапқа өзінің «Шолпы» туындысын енгізген. Бұл Польшаның танымал коллекционері, нумизмат Тадеуш Ортылға арналып жасалған туынды болатын. Олардың бастапқы келісімі бойынша суретші кез келген елдің ақша белгілерін қамту керек еді. Бірақ, суретші қазақ мәдениетін қазақ халқының дәстүрлі әшекейі шолпы арқылы көрсетуді жөн көрген. Мұнысы қате болмады. Өзінің эквилибрис композициясында ұлттық киім киген, басында әдемі қазақи бас киімі бар, екі бұрымында шолпы өрілген қазақ қызы бейнеленген. Ол қыздың шолпысы 5 теңге, 20 теңге, 1 поляк грошы, 10 копейкадан өрілген. Осы шолпылар арқылы мәдениеттер диалогын байқаймыз. Өз көрмелерін шетелде кеңінен танытып жүрген Мәрзия Жұмашқызының шығармашылығын өз елінде де кең көлемде таныту мақсатында республика көлемінде де ашық көрмелер ұйымдастырылса деген бізде ой қалды.

Нұрлан Бажиров 1964 жылы туған, Алматыда тұрады. Суретші-график, Қазақстанның ерекше стильдегі суретшілерінің бірі. Бажировтың жұмыстары графика жанрының стереотипін бұзып формаларды сындыру арқылы бұрмалай жеткізеді. Оның ауқымды, алтын-жылтыр полотноларындағы толыққанды, нақты сурет пен кеңістіктің тамаша үйлесімі бар. Суретші қаламынан шыққан туындылары әрқашан ерекше эмоционалдық күйзеліс пен ерекше рухтың көтерілуінің себепкері бола алып, суретшінің ішкі дүниесінің шиеленіскен динамикасын көрсетеді.

Көшпелі қазақтардың тотемдік жануарлары - жылқылар, иттер, одан, бөлек гепардтар – суретші шығармашылығының типтік объектілері. Жылқылар, драмалық шығармалардың орталық кейіпкері ретінде оған ұлттық батыр, қазақ батырының жаңа, серпінді және күшті бейнесін жасауға көмектесті. Қазақтың ұлттық ойындарындағы шабуылшылардың динамикасын, жекпе-жек көріністерін бейнелейтін жұмыстарын графикалық серияларынан байқауға болады. Бұл көріністер қиялды оятып, өнер туындыларының көрерменге деген әсерін одан әрі күшейте түседі.

Суретші туындыларының кейіпкерлері - батырлары, шабандоздары - жанды, тынымсыз адамдар екенін полотноларына қарап отырып байқау қиын емес. Бажиров кейіпкерлеріне тып-тыныш, үнсіздікке отыру жат құбылыс, олар әрдайым қозғалыста, бұл да суретші шеберлігінің бір қыры деп танып білуге немесе өнер иесінің бойындағы энергиясының аласапыран күйде екендігі десек те болады.

Жекпе-жектегі қарқынды ұмтылыс, асқан бәйге, тартыс, бірінші болуға деген ұмтылыс осының бәрі суретшіні қызықтырады. Суреттің бейнелілігі мен дәлдігі жағынан, көшпенділердің өршіл рухын көрсету мақсатындағы, олардың бостандыққа ұмтылған сәтін нақты бейнелеу, айқын жазуда суретші Бажиров сияқты ешкім жеткізе алмас деген түйін жасауға болады.

Мұнымен суретшінің жаңашылдығы таусылмақ емес, ол картина жазарда терең ойға батып, сезімге берілу арқылы өз айтар ойын жекізуде шеберлік танытып келеді. Қазақ батырларының жаңа түсіндірмесімен көшпендінің ерекшелігі - «атқа» жаңаша көзқараспен қарайды. Мұнда Нұрлан Бажиров әлемдік деңгейдегі асқан үлгілі шығармаларды жасауға дейін асқақтап тұр.

Оның тұлпарлары, басқа да жануарлар, иттер, гепардтар, қасқырлар - таң қаларлықтай рухани жаратушылар. Үлкен махаббатпен және терең түсінушілікпен жазылған аттың суреттері композициялық топтың орталығында бас орын алады. Осындай көркемдік тәсілімен суретші шабандоз бейнесін атпен байланыстырып айқын бейнелілігімен көрсетеді. Осындай адам мен жануардың тұтастығы, оның әміршісі ретінде емес, ал адам табиғаттың бір бөлігі ретіндегідей шығарады. Көшпенді мәдениеттің философиясы осындай және ол шебердің шығармашылығымен ұйқасады.

Қарағанды қаласында дүниеге келген Бажиров Нұрлан Дюпанұлының шығармаларына көз тіге отырып, оның графика саласына өлшеусіз үлес қосқанын мойындамасқа болмайды. Өз шығармашылығын Қарағанды қаласындағы көркем сурет-өндірістік шеберханада жұмыс істеуден бастаған суретші өзінің бейнелеу өнердегі жолын кітаптарға сурет салудан бастайды. Атақты

жазушы Жюль Верннің романдарын және «Ақ биялай» атты кітапты безендіріп, графикаға батыл қадам басты. Қолданбалы графика саласындағы туындыларын алыс-жақын шет елдерде көрмеге қойып, өзінің жұмыстарын басқа елге де танымал етті. Бажиров - қазіргі заманның графигі. Біздің отандас графика жанрын озық деңгейге көтерді. Оның жұмыстары өзінің тапқан инновациялық аралас техникасында жасалаы. Соның арқасында, артық нәрсесіз, бір ойды ғана белгілейтін суреттегі бейненің дымқыл мәрмәрдің үстінен сиқырлы эффект жасалынды. Мұндай өнерді халыққа түсінікті етіп жеткізу суретші шеберлігінің шыңы деп тануға болады. Дегенмен де, осы туындыларынан халықтың көп жиналатын жерінде ашық көрмелер ұйымдастырылып жатса, графика саласының танымалдығы арта түсер еді. Бізде көбінесе бірінші шетелде танылмаса, халық арасында танылу сирек құбылыс екенін мойындауымыз керек. Сондықтан да осы ұсынысымыз суретшілер назарына іліксе деген ойдамыз.

Суретші Оразбек Есенбаев. «Жібек матаға шарлы қаламмен сурет салу» авторлық техникасымен танымал болған график-суретші өз айналасын қоршаған ортаның дәл көшірмесін салу арқылы өз шығармашылығын танымал етті. Суретшінің стилі де ерекше. Ерекшелігі сол, дәстүрлі реализмнен бастап, абстрактылы формаларға ұтымды жақындайды. Оразбек Есенбаевтың «Аяз би» ертегісі бойынша жазған графикалық топтамасы – елең еткізген шығармалардың бірі. Үлкен философиялық ой салу арқылы, қазіргі заман мен сол кезеңнен ұқсастық пен айырмашылықты іздейді.

Бейнелеу өнерінің бастауы болған графикаға адал суретші бұл салада қылқалам ұстаған шеберлердің әлі де болса, аздығына ренішін де жасырмайды. Қаламсабы қолынан түспейтін суретшінің графикалық топтамалары қазақ даласындағы тұрмыстық мәдениетті шеберлікпен көрсете алып қана қойған жоқ, оның бейнелеуіндегі қарапайым дүниелер де өзіндік құпия сақтап, айтарым бар дегенді меңзеп тұрғандай.

Оның туындыларын өткен күн, бүгін және болашақ деп бөлсек те қателеспейміз. Қою қара түс пен ақшыл сұр түсті өз полотноларында үйлесімділікпен орналастыра білген суретші графиканың да мүмкіндіктері мол екендігін үлгі етіп тұр. Құрманғазының «Балбырауын» күйінің шығу тарихын бейнелеген топтамасында бір рет қана көз салып, күмбірлеген күйдің асқақтата төгілуін бар жаныңмен сезе аласың. Бұл жұмыстары арқылы қазақтың қара домбырасының құдіретін де айқындап берген. Атақты шығыс ғұламасы Конфуцийге арнаған топтамасында оның өмір өнегесін өзінің қаламсабының сиқырымен шебер бейнелеп қана қоймай, өмір сүру философиясын да үлгі етеді. Бір айта кететін жәйт, суретші бір суретті бірнеше топтамаға ұластырып, айтар ойын өз шеберлігімен бере алған. Суретші өз графикалық туындыларының тақырыптарын сайын дала кереметтеріне, ондағы қазақи тіршілікке арнай отырып, өткен мен болашақтың сабақтастығының бастауын көрсете алу шеберлігін де нақтылай түскен.

Суретші өз шығармашылығында өткенді, бүгінгі күнді және болашақты шебер біріктіре алды. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Көкбөрі», «Атилла», «Қорқыт», «Асан Қайғы» және т.б. еңбектері тәрбиелік, философиялық мағынаға ие. Суретшінің назарын Қазақтардың этнографиясы да суретші назарынан тыс қалмаған, атап айтсақ, «Ас», «Көкпар», «Шаңырақ» тағы сол сияқты Есенбаевтың қылқаламынан шыққан туындылары осыған куә.

Есенбаев жұмысының тақырыбы оның өз халқының тарихын терең танып білу және өз бетінше ұғынуын, сондай-ақ оның жоғары адамгершілік ұлттық-мәдени құндылықтарды сақтауға деген шынайы және дәйекті ұмтылысын айғақтайды, бұл қазіргі күрделі, кейде драмалық, жаһандану жағдайында маңызды. Суретшінің мазмұнды жұмыстары оның бірегей қазақ мәдениетінің көрінісін, туған жеріне, табиғатына деген сүйіспеншілігін, оның өмірге деген көзқарасын және оның жанының көңіл-күйін көрсетеді. Студенттермен үнемі шығармашылық ізденіс үстінде жүреді, тәлімгерлік жұмыс жасау суретшіні жаңа шығармашылық биіктер мен жетістіктерге жетелейді.

Өткен ғасырдың 70-ші жылдары Шымкент педагогикалық институтында қызмет еткен кезінде өзінің жолын қуатын Батухан Баймен сияқты шәкірт тапқанын кейін жылылықпен еске алып жүрді. Екеуінің «Ұстаз бен шәкірт» көрмесі қазақ елінің маңызды тарихи кезеңін суреттеуде және оны қазіргі өмірмен байланыстыруда тапқан сабақтастықтығы ерекше көзге түседі. Бұл көрмеде отызға жуық түрлі-түсті және ақ-қара түстегі шығармалары топтастырылды. Бұл көрменің ерекшелігі – тұтастай графикалық туындыларға арналғаны. Ордабеков Темірхан - таза график суретші. «Қазіргі уақытта графика өнері қиын кезеңді бастан өткізіп отыр. Нарықтық қатынасқа өтумен байланысты графиканың интеллектуалды шығармашылығы неғұрлым нәзік әрі арнайы өндірістік жағдайларды талап еткен сайын кескіндеме мен мүсін кең сұранысқа ие болуда. График-суретшілердің басым бөлігі көркем шығармашылықтың басқа түрлерімен айналыса бастады, ал кейбіреулері мамандығымен айналысуды доғарды. Бірақ олардың қатарында Ордабеков жоқ. Ол

өзінің сүйікті линогравюрасына адалдығын сақтап қана қоймай, онымен ең қиын уақытта айналысып, өзінің график-суретшілер мектебін құрды және осы тәсілдің техникасына деген махаббатын сыйлап, шәкірттеріне ақ пен қара арасындағы түстердің нәзік палитрасын сезініп, көркемдік пен мазмұн беру мақсатына сай кез келген пішінді композиция және пластика түрінде құруға үйретті» [5; 11].

Ордабековтың Мұқағали Мақатаев шығармаларына арналған графикалық топтамалары - елді елең еткізген туындылар. «Райымбек-Райымбек» поэмасының желісіне жазылған топтамасының өзі көпшілікті талай тарихи кезеңде халықтың өршіл рухының басымдылығы азаймағандығын айқын көрсеткен. Сонымен бірге суретші портрет жанрын графикалық «шимаймен» ұтымды бере білген. Доспанбет жыраудың, Абайдың, М.Әуезовтің, Д.Қонаевтың портреттері осының таптырмас нышаны.

Станоктік графиканың қазақстандық өкілі Батухан Баймен өзінің графикаға адалдығын суреттерімен дәлелдеп алған. Өзінің шығармашылығын әдеби кітапқа сурет салудан бастаған суретші шығармаларында ұлы даланың ұлы жорықтары, ел бастаған хандардың бейнесі топтамалары қазіргі заманауи графикада сүбелі орын алады. Шығармалары алыс-жақын шетелге кеңінен танымал болған суретші. Оның «Ұлы Дала» деп аталатын циклдік топтамасында бірнеше философиялық тақырыпты қозғаған. Бұл тақырыптың бәрінеде терең далалық пәлсапа, туған жерге деген зор құрмет, елдің мәдениеті мен тұрмысынан сыр шертер үлкен ой жатыр.

Шымкент топырағынан шыққан суретші Ералы Оспановтың шығармашылығы батылдық, тақырыпқа деген нақтылық, еркіндік басымдылығымен көзге анадайдан көрінеді. Суретшінің шығармалары бірінші Президент музейінде, Ресей, Түркия және Қазақстанның жеке галереяларында бірнеше мәрте көрсетілді. 2009 жылы «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» деген жинақта тоқсаннан астам графикалық жұмыстарын ұсынды. Бұл жинақта автор ата-бабаларының өмір сүру салттарын бейнелеу арқылы қазіргі кезде ұмытылып бара жатқан дәстүрлерді қайта жаңғыртуға шақырады.

Ералы Оспанұлы қазақтың әлімсақтан бергі тарихын көз алдына әкелетін, көшпелі қазақтың байырғы тіршілігін қылқаламның құдіретімен бейнелеген суретші. Бұл әдеттегідей тапсырыспен жасалатын туындылар емес, аса бір ізденіспен, тарихи себептердің шындығын іздеумен өмірге келеді. Қара бастың қамын күйттеп, табыс табудың жолына түсуді мақсат тұтпаған Ералы Оспанов салмағы басым шығармаларға жанын берді. Себебі тұтас ұлттың тарихы, мәдениеті мен өнерін суреттеу жеңіл-желпі, жүрдім-бардым қарай салатын дүние емес. Нағыз өнердің шыңына шыққан шебердің арман-мақсаты да осы - қазақтың қасиетін сақтап, ұлылығын ұлықтау [6].

Қазақи қайсар мінез, өршіл рух, тұрмыстық мәдениет суретші графикасында үйлесім тапқан. Оның графикаларының құндылығы да осында жатыр. Этникалық графиканың озық үлгілерін көрсете білген суретші халықаралық «Сорос» қорының жеңімпазы да болды. Сайын далада күмбірлеген күй, әуелеген ән, халықтың бақытты жүзі де осы кітапта ұтымды көрініс беріп тұр.

Тарихи жанр әрқашан да бейнелеу өнерінің ең күрделі түрі болып келді. Тарихи картина өнердің барлық жанрының синтезін бойына жинайтыны белгілі, онда барлық кезде сол немесе басқа оқиғаның деректі дәлдігі мен философиялық мағынасы бір жерге түйіседі. Дәлірек айтқанда, тарихи кескіндеме жанрында жұмыс жасайтын суретші айрықша қиялға бай болуымен қатар, уақыттың болмыстық ақиқатын да терең білуі қажет, білікті композициялық және кескіндемелік шеберлігі қатар болуы шарт [7; 6].

Қорытындылай келе, кешегі күнге көз жүгіртіп, тарихымызға үңіле отырып, жаңа көзқараспен алға қадам басуымыз шарт. Кешегі күнге үлмей, болашаққа нық қадам басуың екіталай... Өткен күндер, яғни, тарих, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мәңгілік қалам тартар тақырып болып табылмақ. Бү санамызды, өнерімізді қайта жаңғырта келе, мыңжылдықты тарихымызды, мәдениетімізді әлемге паш ету жолында ұмтылыс жасауымыз қажет. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жет қыры» атты мақалалары осы бағытта жұмыс жасауға жақсы мүмкіндік бермек. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс – біздің дамуымыздың ең басты қағидасы. Өмір сүру үшін өзгере білу керек. Оған көнбегендер тарихтың шаңына көміліп қала береді [8].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазақ өнері: 5 томдық. – Алматы: Елнұр, 2013. Т. V: Графика альбом, - 192 б.
2. Байжігітов Б. Бейнелеу өнерінің философиялық мәселелері: Кеңістік пен уақыт ырғағындағы сурет үлгілері. – Алматы: Ғылым – Өлке, 1998. - 192 б.
3. Niles, John D. « Introduction to the Special issue: living epics of China and inner Asia» Journal of American Folklore 129.513 (2016) P. 253-269.
4. Каталог. Выставка произведений художников Казахстана. Живопись, Графика. Скульптура // Союз художников казахской ССР. М. – «Советский художник». 1987. – 93 с.

5. Темірхан Ордабеков, Батухан Баймен – Алматы: ЖШС «Интерпринт», 2012, – 112 б.
6. А.Тағыберген. Қазақтың дала философиясы Мәскеу мінберінде http://alimsak.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=526:aza-ty-dala-filosofiyasy-m-skeu-minberinde&catid=9
7. «Қазақ халқының эпостық жырлары, тарихы дәстүрлері республикалық көрме-конкурс» – Алматы: ЖШС «Интерпринт», 2013. – 112 б.
8. Н.Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

ФОЛЬКЛОР СТЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСКОЙ ГРАФИКЕ

А.Б. Кенджакулова

PhD докторант Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова, искусствовед, научный сотрудник Института литературы и искусств им. М.О.Ауэзова, Алматы, Казахстан,
email: ainura8883@mail.ru

В статье автор рассматривает творчество художников, работающих в современной казахской графике. Опираясь на статью «Семь граней Великой степи», автор раскрывает основную тему современной казахской графики. В казахской графике описаны традиции и обычаи казахского народа, фольклор, в целом богатое наследие страны. В ходе написания статьи представлены имена художников, которые внесли особый вклад в современную казахскую графику. Отдельно рассматривается творчество художников-графиков. Сделан искусствоведческий анализ картин графиков.

Ключевые слова: современная графика, станковая графика, книжная графика, фольклор, художник-график, традиции, героический эпос, народные игры

THE FOLKLORE OF THE STEPPE IN MODERN KAZAKH GRAPHICS

A.B. Kenjakulova

PhD doctoral student, Kazakh national Academy of arts named after T. K. Zhurgenov, art critic, researcher, Institute of literature and arts named after M. O. Auezov, Almaty, Kazakhstan,
email: ainura8883@mail.ru

In article the author considers creativity of the artists working today in the modern Kazakh graphics. Based on the article «Seven faces of the great steppe», she revealed the main theme of modern Kazakh graphics. The Kazakh graphics describes the traditions and customs of the Kazakh people, folklore, in general, the rich heritage of the country. In the course of writing the article the author presents the names of artists who have contributed to the modern Kazakh graphics. The work of graphic artists is considered separately. The art history analysis of the picture is made.

Key words: modern graphics, easel graphics, book graphics, folklore, graphic artist, traditions, heroic epic, folk games

Редакцияға 30.04.2019 қабылданды.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН СӘНДІК-ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРІНДЕГІ ЗАМАНАУИ ІЗДЕНІСТЕР (ЗЕРГЕРЛІК ӨНЕР НЕГІЗІНДЕ)

А.Т. Еспенова

PhD докторант

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Алматы, Қазақстан, email: aespnova@mail.ru

Қолөнер ұлттық болмыс пен мәдениетті айқындаушы ерекше құрал болып табылады. Қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің тарихы бірнеше ғасырлар қойнауында жатыр. Мақалада қолөнердің бір саласы зергерлік өнердің Қазақстанның қазіргі заманауи өнеріндегі көрінісі қарастырылады. Зергерлік өнердің даму бағытын зергерлер шығармашылы арқылы ашып көрсетеді. Мысалы: С.Баширов, А.Мұқажанов, С.Рысбеков, М.Қалилаев, Л.Шкляев, А.Қадырбаев сынды суретші, зергерлер шығармашылығын мысалға ала отырып өнертанушылық талдаулар жүргізеді. Сол арқылы автор ұлттық құндылықтарымыздың маңызын айқындайды.

Түйін сөздер: қолөнер, зергер, мәдениет, дәстүр, суретші, шебер, трансформация

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «Біздің жеріміз материалдық мәдениеттің көптеген дүниелерінің пайда болған орны, бастау бұлағы десек, асыра айтқандық емес. Қазіргі қоғам өмірінің ажырамас бөлшегіне айналған көптеген бұйымдар кезінде біздің өлкемізде ойлап табылған. Ұлы даланы мекен еткен ежелгі адамдар талай техникалық жаңалықтар ойлап тауып, бұрын-соңды қолданылмаған жаңа құралдар жасаған. Бұларды адамзат баласы жер жүзінің әр түкпірінде әлі күнге дейін пайдаланып келеді» [1] – деген болатын. Ұлы қазақ халқы ежелден өзге халықтардан мәдениетімен, өнерімен дараланып келеді. Өн бойынан даланың жұпар иісі аңқыған, сырлы өрнегі сыңғырға толы, көркем де көрікті халықтық өнердің жарқын әлемі біздің көз алдымызға қазақ халқының материалдық және рухани өмірінің ерекшеліктерін алып келеді. Қазақ - ежелден әсемдік пен көркемділікті жанына жақын тұтқан халық. Соның бір ғана бөлігі зергерлік өнерде көрініс тапты. Зергерлік өнер қазақ сәндік-қолданбалы өнерінің бет-бейнесі десек те болады. Себебі, көздің жауын алатын асыл тастар қолданып өрнектелген алтынмен апталған, күміспен қапталған және басқа да металдардан жасалған әшекей бұйымдар, қару-жарақтар, тұрмыстық құралдар мен зер салып орындалған ертоқым, кебеже, сандық тағы да басқа көптеген қолөнер бұйымдарында қолданылады.

Халықтың қолданбалы өнері сол этностың өзіндік көркемдік шеберлігінің нысаны болып табылады. Көркемөнерде этникалық өзгешеліктердің өзіндік мәні, бірегейлігі терең және жүйелі түрде бейнеленеді. Қазақ дәстүрлі қолданбалы өнерінде толысқан бейнелі әсер, жарқын және мерекелік мағыналы өмірмен сипатталатын зергерлік өнер – аса маңызды орын алады. Адам бейнесіне эстетикалық көрік беретін әшекейлер оның иесін бәле-жаладан сақтау, қорғау және ынталандыру, жақсылық шақыру сияқты игілікті іс атқарған. Сонымен қатар, зергерлік бұйымдардың салт-дәстүрмен, әдет-ғұрыптармен, кәделік жоралғылармен байланысы әрі олардың қажеттілігі – сол бұйымдардың ерекше таңбалық мазмұнымен анықталады.

Қазақстандық қоғамда этникалық сана-сезімді өзектендіру, өткен тарихқа қызығушылықтың артуына алып келді, барлық мәдени мұраның әсерін түсінуге септігін тигізді және нәтижесінде кәсіби зергерлік өнерде өзіндік таңба қалды, көркем шығарманың мазмұны ашылып, өзін-өзі этникалық танудың жолдары көрсетілді.

Қазақтың зергерлік өнерінің философиялық және эстетикалық ұстанымдарын мирас ете отырып кәсіби зергерлер дәстүрлі элементтерді қазіргі заманғы көркем көріністермен үйлесімділікпен жүзеге асырады және болмыстағы өзгеше сәндік міндеттердің бейнесі жаңа ырғақпен көрінді. Зергердің жұмыстары өзіндік қолтаңбамен ерекшеленіп, құрылымдық құрылысымен және ою-өрнектермен, таңба-белгілік мазмұнның түрлі қырларымен айшықтала түсті.

Қазіргі заманғы зергерлер көркемдік жаңа нысандарға ұмтыла отырып, әр-түрлі материалдардан, икемділіктің түрлі тәсілдерімен өзіндік қолтаңбаны танытты және шығармалардың неғұрлым кеңінен таралуына қызмет жасады. Бұл күнделікті қолданыстағы бұйымдар, дербес камералық шығармалар мен әйелдердің әшекей бұйымдары болып табылады, олардың бейнелік сипаттамасының күрделілігі бұйымды және сәндік бірыңғай жүйені интерьерге арналған әшекейлер ретінде пайдалануға да мүмкіндік береді.

Көркем бейнелік туындыларды әзірлеу әсемділігімен ғана емес, таңбалық белгілердің терең мағынасымен әсер қалдырады, таңбалық бейнелер – көптеген шығармашылық көріністердің өзіндік қолтаңбасы. Қазіргі заманғы зергерлердің жұмысы – бұйымды мағыналық мәнмен толықтыру, оны тарихпен, археологиямен, табиғатпен, аспанмен байланысын көрсетеді, бір сөзбен айтқанда, барлық дүниетанымдық сипатымен ерекшеленеді.

Бірқатар жұмыстарда батыс Қазақстанның бірынғай жүйе құрайтын тұтас бейнелік «геометриялық» стиліне айтарлықтай жақындау байқалады. Авторлар сол аймақтағы шеберлердің ұжымдық саналы ойларынан қуат алып, кейде кейбір түпнұсқалардың этнографиялық өзге көшірмесін жасайды, сол арқылы зергерліктің батысқазақстандық халық мектебінің кәсіби талаптар деңгейін анықтайды.

Осы туралы өнертанушы, тарих ғылымдарының докторы Ш.Ж. Тохтабаева «Қазіргі кейбір зергерлер ежелгі сақтардың, ғұндардың, тұжырымдамалық көзқарастарын сақтай отырып, қазақтың зергерлік өнерінде жарқын, жаңаша бағыт қалыптастыруға күш салуда, ол көрерменнің ассоциативті ойлау мүмкіндігін шарықтата отырып, сезімдік тұрғыдан сол дәуірдің мәдени ортасына еруге тырысады. Негізінен кәсіби зергерлер техникалық шеберлігін көрсете отырып, көркем-бейнелік әсер қалдыруға көңіл бөледі. Бұл ретте, олардың қазақтың зергерлігімен шектелмеген шығармашылық серпіні жалпы әлемдік заманауи стильдік үрдістер көптүрлілігіне бой ұрады: барокко, классицизм, рококо, ампи́р, романтизм, модерн, кубизм, абстракционизм, арт-деко, футуризм, хай-тек, фьюжн және тағыда басқа сан түрлі стильдік бағыттарды қолдануға тырысады» [2; 225] – деп жазған болатын.

Жалпы алғанда, мұндай бүкіл әлемдік ұстаным авторларға Қазақстанның тарихи мәдениетінің кезеңдерін және әлемдік көркемөнер бағыттарын бағдар етуге мүмкіндік береді, бұл – көркем шығармашылықтың әдеттен тыс еркіндігін негіздей түседі. «Халық өнерін интерпретациялау мен қайта жасау, халық өнерінің стилистикалық желілерін немесе жекелеген кейбір элементтерін, суретшілер өз ойларын іске асыру, авторлық стилін қалыптастыру үшін, творчестволық жолмен қайта қарап пайдаланды. Мұндай бағыт Иван Брякин, Бәтима Зәуірбекова, Ирина Ярема, Марат Нартов, Сержан Баширов, Алтынбек Құмаров, Өмірзақ пен Сейфулла Рыстан, Решат пен Ирина Қожахметовтардың шығармашылықтарынан байқалады» [3; 12] – деген пікірлерде айтылып келеді. Суретшілер ұлттық өнерді қайта жаңғыртуда дәстүрлі өнердің түпнұсқасын негіз етеді десек болады.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін еліміздің өнерлі жастары шығармашылық ізденіс үстінде болды. Әр бағытта өз ізденістерін жүргізген жас суретшілер шығармашылында ұлттық рухани құндылықтар көрініс тауып отырды. Қазақ қоғамында ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы дәстүр сабақтастығы мен мәдени мұраға деген қызығушылықты арттырып, қолданбалы өнер сырына үнілуге ықпал етті. Бұл ұлт ретінде өзін-өзі тану жолына жетелейтін көркем үлгілер құруға бағыт-бағдарды айқындап берді. Қазіргі қолөнер шеберлері жарқын өнер туындыларының өзіндік жаңаша бейнесін беруге талпына отырып, өз жұмысында сәндік және қолданбалы өнердің сан алуан тәсілдерін ұтымды пайдалану, түрлі материалдар мен тәсілдерді үйлесімділікпен ұштастыру нәтижесінде кеңінен қолданылатын тамаша туындылар жасайды. Олардың қатарында түрлі әшекей бұйымдар, интерьер элементтері бар. Тәуелсіз елдің жастары жастық жалынымен алаулап, қай салада болсын күш - жігер танытып, өнерлерін көрсетіп келеді. Солардың ішінде зергерлік өнерде тек қана біздің елімізде ғана емес, өнерді сүюшілердің әлемдік ортасында С.Баширов, А.Мұқажанов, С.Рысбеков, М.Қалилаев, Л.Шкляев, А.Қадырбаев сынды зергерлердің есімдері кеңінен танымал. Өнертанушы Р.И. Қарғабекова «М.Қалилаев, Л.Шкляев, А.Қадырбаев, С.Баширов, С.Рысбеков өздерінің туындыларының көпшілігін тәуелсіздік жылдарында орындады. Әрине, зергерлік өнердегі композициялық әдістерінің сипаты қазіргі заманғы идеяларға сәйкес қатты өзгерді. Әсіресе этникалық тақырыптарға арналған символдық нысандарды қолдануда табиғат тақырыбында, мұнда белсенді түрде зооморфтық, өсімдік элементтерін «жаратылыс» нысандарының қағидаттарында түсіндіріледі» [4; 225] – деп жазған болатын. Атағы аталған зергерлер шығармашылында жиі ұшырасатын ұлттық ою-өрнек пен символдық белгілер болып табылады.

Еліміз тәуелсіздігін алған кезеңде дәстүрлі өнерімізде қайта жанданып, осы күнге дейін өз жалғасын тауып келеді. Оған суретші, зергер Серік Рысбековтың көп қырлы шығармашылығын да мысалға ала аламыз. Кәсіби зергер, кескіндеме және көркем эмальдау салаларында өзіндік қолтаңбасы бар суретшілердің бірі. «Серік Рысбеков үшін дәстүрлі сарындарды қайта ойлау түсінігі – формалды тәжірибе жасау үшін себеп-салдар болып табылады. Ежелгі пластикалық бейнелер мен символдар – шеңбер, свастика, кірес, шиыршық, соляр формалары, сызықтық элементтер, оның композицияларында трансформацияланған, өзіндік шартты белгілерді құрайды, әрі кескіндеме тіліне, зергерлік өнерге, эмальды жұмыстарға да еркін аударылатын» – деп жазған болатын [5;180]. Айтып

тұрғандай С.Рысбеков жұмыстарындағы бейнелер, түстік шешім композициялық тұрғыда шешіліп үйлесімділікпен құралған.

С.Рысбеков «Алқа» (күміс, перуза), «Шаман алқасы» (күміс) жұмыстарында бейнеленген шаңырақ бейнесі, шексіздік белгілері, дөңгелек иірімдер қазақ халқының наным-сенімдерін айшықтап көрсетеді. «Шаман алқасы» аты атап тұрғандай шамандықтың белгілерін дөңгелек форма, әрлі-берлі жүргізілген сызықтар, бір-біріне байланып, асылып, тағылып тұрған ағаштар бейнесінде көрініс тапқан. Бұл алқалар дәстүрлі ұлттық алқа көрінісінен өзгеше орындалған, десек те ұлттық болмысымызды ашып көрсететін өзіндік композиция желісінде құрылған, ұлттық мазмұны бар дүние болып табылады.

Композициясы түзу сызықта шешілген өзге жұмыстарында автор композициялық құрылымның жалпы пішініне бұрын соңды белгілі болған символдар мен адам образын қолданды деген ойға жетелейді. Мысалы, ақық пен кәріптас бекіген қондырғылар тігінен орналасып, бұйымға адам бетінің бейнесін береді. С.Рысбеков композицияларына қаталдық, жинақылық, құрылымның геометриялығы тән, тастардың қондырғылары жиірек өте нақты, дұрыс пішіндер мен шептерге ие. Бұдан композицияның бүкіл бетінде толық тәртіп пен қатаң құрылымдылық әсері қалады. Мұндай әдіс Шығыс Қазақстанның халықтық зергерлік өнеріне тән болып келеді. Бұл жағдайда суретші өнер желілерін қолданбайды, керісінше шығыс өнеріндегі қазақтардың халықтық қолданбалы өнеріне тән композиция құру әдісінің қағидасының өзін пайдаланады. Әрине, шебердің көне пішіндер интерпретацияның қазіргі жүйесінде орындалған бұйымдарыда бар.

Суретші М.Қалилаев өзінің композицияларында Қазақстан бейнелеу өнерінің дәстүрлі көріністерін, тарихи сюжеттерін көрсетеді. Археологиялық қазбалар ашылған кезде сақтар мен андроновтар кезеңінің мәдениеті ХХ ғасырдың 70 жылдарының басындағы көркемөнер мәдениетінің сүйікті желісіне айналады. М.Қалилаев этникалық бағыттың дәстүрінде өткеннің көркемдік мұраларының желілерін пайдалана отырып жұмыс жасайды. Осыған қарамастан шебердің композициялары заман талабына сай, өйткені тарих қазіргі көркемөнер кеңістігіне табиғи түрде үйлесіп кететін шығу нүктесі, тақырып ретінде ғана қолданылады. Композициялардың аты затына сай, мысалы, «Өмір», «Мәңгілік» алқаларының композициясында суретші металл пішініне символикалық элементтерді сезініп, үлкен үйлесіммен енгізеді.

«Дәстүрлі өмір салты қоршаған орта болмысымен адамды бірлікте қарастырып, оны өзіндік заңдылықтарына бағындырған. Халықтың өткені мен болашағын байланыстырып тұратын дүниетанымдық түсінік, тұрмыстық салт-жора, ырым мен рәміздік белгілердің өзіндік келбеті кеңістікте қайталанып отыратын уақыт ырғағына сәйкес анықталған» [6; 88]. Символикалық қоспалар бұйымды қазіргі көріністерді ығыстыра алмайтыны айқын, керісінше, ол орындалу рухы мен бұрынғы көркемдік тәжірибеге қарым-қатынасының сипатымен бүгінгі заманға лайық. Композиция бөліктерінің қатарынды кездейсоқтық, ебедейсіздік, жартылай асыл тастан жасалған қондырғы түріндегі өзге материалдардың «табиғилығы» тұтастай зергерлік бұйым пішінінің эстетикалық сипатын құрайды.

ҚР Суретшілер одағының және Дизайнерлер одағының мүшесі Аман Мұқажанов 1953 жылы Семей қаласында дүниеге келген болатын, суретші Алматы Мемлекеттік театр-көркемсурет институтының сәндік-қолданбалы өнер факультетін көркем метал мамандығы бойынша тәмамдады. Тарих пен салт-дәстүрді терең меңгерген шебер шығармашылығындағы ою-өрнек, таңба, түстік түзілім болмасын бір-бірімен үйлесім тауып, әр дүние өз орнында бейнеленетінін көреміз. Автор қазақ өнерінің дәстүрлеріне сүйене отырып, жаңа пластикалық формаларды жасауда жемісті еңбек етіп келеді. Жұмыстарында өзіндік авторлық қолтаңбасы айқын көрініс тапқан. Автордың шығармашылығында кездесетін шеңбер, шиыршық, тікбұрыш, ирек тәрізді формаларға ерекше көңіл бөлуге болады. Мұқажанов жазықтықтық шешіммен жасалған көлемді формаларды шеберлікпен үйлестіріп, фактураға үлкен көңіл аударатынын байқаймыз. Түрлі материалдан біріккен туындылардың барлығы бірімен-бірі жарасымды орналасады. Өз ойын жүзеге асыру үшін автор, туындыларына мәнерлілік пен тұтастық беру үшін түрлі-түсті эмальды, алтын жалатпаны, теріні, ағаш пен сүйекті және тастарды пайдаланады.

Оның жұмыстары ою-өрнекті және дерексіз интерпретациялы ғана емес, көпшілігі жануарлар мен құстардың тотемдік белгілерін бойына сіңірген желілік композицияға құрылған. Адам алақандай әлемнің кейіпкеріне айналуы да сирек ойға емес, бірақ басты кейіпкері емес, тұтас құбылыстың бір бөлшегі ретінде кездеседі. Кей жерлерінде жартас гравюраларының желілерімен үндеседі, ал күрделі өрнектеріндегі сызықтарының қарапайымдылығы жұмыстарына мән-мағына, дархандық беріп, сапасын жоғарылатады.

«Суретшінің коллекциясында әйелдердің өте әдемі жасалған әшекей бұйымдары көп. Автор оларды жұқа ойылған сүйек пен түсті эмальды пайдаланып, жартылай асыл тастармен көмкереді. Өз жұмыстарына түйіршіктеу, шілтерлеп өрнектеу сияқты ежелгі техникаларды және дәстүрлі көне әдіс-тәсілдерді қолданады.

Мұқажановтың туындылары заманға сай, бірақ сонымен қатар астарында терең дүниетанымдық құрамдас бөлігі бар архаикалық бейнелер де орын тапқан. Авторға көрерменге өзінше құпия мәнді ашуға мүмкіндік бере отырып, көп қырлы символдар мен белгілердің конструктивті формасының күрделілігін үйлестірудің де сәті түскен. Суретшінің шығармашылығы – зергерлік өнердің, мүсін мен қолданбалы өнердің синтезі» [7; 199].

Ал зооморфтық тақырыптар Л.Шкляев, А.Қыдырбаев, П.Трибунский шығармашылығында кездеседі. Олар көпшілігінің мысын басатын екі нұсқада ұсынылған: этникалық сипатта, яғни, символдық – белгілік бағытта, бұл қазіргі заман өнерінің дәстүрінде интерпретацияланған зоо желілер мен фауна желілері. Археологиялық олжалар тек көркемөнер мәдениеті тарихының жетістігі ғана болып қалмай, сонымен қатар, қазіргі заман өнеріне белсенді түрде енген кездегі әлемдік өнердің соңғы тенденцияларының дамуына сәйкес тарихи құндылықтардың тұтас көшірмесі болады.

Ұлт өзінің ұлттық белгісін мәдени өсу деңгейімен, ұлттық санасымен, тарихи жолымен саралай алады. Қазақ халқының да өзіндік мәдениеті, ұлттық салт-дәстүрі, тарихы мен тілі, халқының тағдырына ұқсап қанша қилы заманды да басынан кешіп, «мың өліп, мың тірілсе» де, өміршеңдігін жойған емес. Халық шеберлері сәндік күміс бұйымдарды жасауда көптеген зергерлік тәсілдерді қолдана білді. Соның ішінде ең көп қолданылған әдіс-тәсілдер: отқа қыздырып соғу, қалыпқа құю, кептеу, тыныкелеу, қаралау, темір бетіне күміс шабу, сіркелеу, бедерлеу, біздеу, күмістеу, алтындау, дәнекерлеу, оймалау, асыл тастармен көздер орнату және басқа да түрлі әдіс тәсілдерді меңгерді. Қазақ зергерлік өнеріне өзге ұлттардың да әсері тиді. Оның мысалы Кавказ елінің әсерінен енген «қаралау» әдісі. «Күміс бетіне қарала жүргізуді қазақ зергерлері ертеден білген. Әсіресе, Қазақстанның батыс, солтүстік, солтүстік-шығыс және орталық өңірлерінде қаралау тәсіліне көп мән берген. Күміс бұйым бетін қаралауды «қарабағдар», «қара алтын» кейде «қарала кавказ» жүргізу деп атайтын болған. Бұлай деудің мәні, әрине, кавказ зергерлерінің әсеріне байланысты болса керек. Жазба деректерге қарағанда, Батыс Қазақстан өңіріне Кавказ зергерлерінің өнері XIX ғасырдың бірінші жартысында келе бастағанға ұқсайды. Бұған қосымша қазақ этнографы Э.А. Масановтың зерттеулері бойынша, күміс бетіне қарала жүргізу өнері Орта Азия зергерлеріне XIII-XVI ғасырдан бері белгілі екен. Автор содан бері зергерліктің бұл тәсілі қазақ даласына XIX ғасырға дейін беймәлім болып келуі шындыққа үйлеспейтіндігін ескере келіп, қаралау тәсілін зергерлердің кавказдықтар әсерінен, яғни XIX ғасырдан әлдеқайда бұрын білгендігін дәлелдейді. Оның үстіне қазақ зергерлерінің айтуынша, олар қараны өздері жасапты. Оның құрамы – күміс, мыс, қорғасын және күкірттен тұратын көрінеді. Бұл құрамдардың арасалмағы әртүрлі болады. Мәселен, күміс пен мыс бір-бір есе болса, қорғасын мөлшері күмістің жартысына тең болады, күкірт металдардың балқуына байланысты көз мөлшермен қосылады» [8; 247]. Бұл арқылы зергерлік өнерде автордың жұмысының тақырыптық маңыздылығымен қатар жасалу жолы, әдіс-тәсілі де үлкен орын атқаратынын айта аламыз. Бір туындының әсембiк көрiнiсiмен қатар оның жасалу әдiсi де маңызды рөл атқарады. Сол арқылы шағарманы бағалауға, шебердiң жасау техникасының күрделiлiгiн деңгейiн айқындай аламыз.

Қорытындылай келгенде қазақ халқының ұлттық қолөнерінде үлкен тарих жатқаны баршамызға мәлім. Қазақ ұлттық қолөнерінің басқа елдерден айырмашылығы өзіндік мәдениеті мен талғамында, көркемдік ерекшеліктері мен терең философиялық мән мағынасында жатыр. Бүгін біз суретшінің жаңа ауқымды идеяларды жандандырып, екпінді еңбектерін жалғастырып келе жатқанын көреміз. Әр автордың өнері өзіне барлық ерекшелік пен бір-бірінде қайталанбас теңдессіз көріністерін жинаған. Суретшілердің өнері өзінің жүрек жарды шынайылығымен, жоғары шеберлігімен және бәрінен бұрын, шебердің жан дүниесінің нұрлы сәулесі барша өнер зерттеушілерін қызықтыратыны сөзсіз.

Суретшілердің әр жылдары жасалған суреттемелері олардың жоғары кәсіби шеберлігін, оның көрегендігі мен қызығушылығының кең ауқымын көрсетеді. Көпнесе шеберлердің өмірі мен шығармашылықтарының ара жігі болмайды, себебі, жемісті еңбек өмір сүру кепілі. Айналамыздағы заттар әлемі, адамдар мен табиғат бәрі суретші үшін жоғары деңгейлі құбылыс, олар біздің көзқуанышымыз бен зерделеуіміз үшін жаратылған болмыстың барлық элементтерінің үйлесімділігі мен бірлігінің әлемдік заңдылығы солар арқылы меңгеріледі. Ұлттық өнерді ұлықтау – қазіргі замананауи өнер иелерінің қолында. Ұлттық болмысымыз бен ерекшеліктеріміздің иісі аңқыған туындылар өскелең ұрпақтың көз алдында дамып, жандануы, заман талабына сай өзгеруі дәстүрлі

өнерімізді сақтауға, тарихи сананы қалыптастыруға үлкен септігін тигізеді. Бұл салада зергерлік өнердің дамып жетілуі, зергерлердің заманауи көзқараста жұмыстар жасауы қуантады. Себебі, қазақ колөнеріндегі ұлттық сарыны өзге елдерден мәдениетімізді ерекшелеп, ұлттық құндылықтарымды дәріптеп келеді. Еліміздің ертеңі жастар десек, мәдениетіміз бен өнеріміздің ертеңі ұлттық колөнеріміз деп сенімді түрде айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/basty-zha-aly-tar/item/275746-elbasy-ma-alasy>
2. Зергерлік өнер әлемі. Мир ювелирного искусства. The world of jewelry. – Алматы: Қазақпарат, 2017. - 456 б.
3. Шокпарұлы Д. Қазақтың колөнері. Альбом. Алматы: «Өнер» 2005–176б.
4. История казахского искусства. Том 3: Искусство Казахстана нового и новейшего времени. – Алматы: Арда+7, 2013. -864 с., илл.
5. Мастера изобразительного искусства Казахстана. 4-выпуск / Ергалиева Р.А., Труспекова Х.Х., Шарипова Д.С., и др. – Алматы: ИД Жибек жолы, 2009. -200 с., илл.
6. Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. 3- кітап. Алматы: «Signet Print» 2010, 271 бет.
7. Казахский традиционный орнамент в современном изобразительном искусстве Казахстана – Алматы: ИЛИ МОН РК, 2017. -280 с., вкл. 16 с.
8. Классические исследования: Многотомник. – Алматы: 2013. Т. 22: Искусствознание Казахстана. -404 с.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОИСКИ В ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМ ИСКУССТВЕ НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА (НА ОСНОВЕ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА)

А.Т. Еспенлова

PhD докторант

Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова
Алматы, Казахстан, email: aespenova@mail.ru

Ремесло - это уникальный инструмент, который определяет национальную самобытность и культуру. История казахского декоративно-прикладного искусства уходит в глубь веков. В статье рассматривается отражение в современном искусстве Казахстана ювелирного искусства как одной из отраслей прикладного искусства. Направление развития ювелирного дела раскрывается благодаря творчеству ювелиров. Искусствоведческий анализ проводится на примере творчества художников, ювелиров Баширова С., Мукажанова А., Рысбекова С., Калилаева М., Шкляевой Л., Кадырбаева А. Таким образом, автор определяет значение национальных ценностей.

Ключевые слова: ремесло, ювелир, культура, традиция, художник, мастер, трансформация

CONTEMPORARY RESEARCH IN THE ARTS AND CRAFTS OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN (BASED ON JEWELLERY ART)

A.T. Yespenova

PhD doctoral student

T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts
Almaty, Kazakhstan, email: aespenova@mail.ru

Craft is a unique tool that defines national identity and culture. The history of the Kazakh arts and crafts goes back centuries. The article considers the reflection in the modern art of Kazakhstan of jewelry art as one of the branches of applied art. The direction of the development of jewelry is revealed thanks to the work of jewelers. For example: an art history analysis is conducted on the example of the work of artists, jewelers S. Bashirov, A. Mukazhanov, S. Rysbekov, M. Kalilaev, L. Shklyayev, A.Kadyrbaev. Thus, the author determines the significance of national values.

Key words: craft, jeweler, culture, tradition, artist, master, transformation

Редакцияға 31.03.2019 қабылданды.

КОМПОЗИЦИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ ИНТЕГРАТИВТІ ӘДІСТЕР

М.Б. Джанаев

п.ғ.к, аға оқытушы,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

email: miyat53@mail.ru

Мақалада композицияны оқытудағы интегративті әдістер қарастырылады. Көркем қызмет түрлерінің түрлі тәсілдері мен техникаларын қолдануды және олардың интеграциясын қанағаттандыратын композицияны оқытудың кешенді мүмкіндіктері көрсетіледі. Композицияны оқытудың интегративті әдістері композициялық қызметтегі шығармашылық үрдіске өнерлердің әртүрлі-түрлері мен көркем қызметтің әртүріндегі құралдар мен техникалардың өзара байланыстары және интеграция тәсілдерімен кешенді келуді қарастырады. Композицияны оқытудың кешенді интегративті әдістері өнерлер мен көркем қызмет түрлерінің құралдарының, тәсілдері мен әдістерінің неғұрлым динамикалық және өнімді интеграциясына ықпал етіп, сонысымен көркем образды өз мүмкіндігінше сомдауға әсер етеді. Зерттеу пәні болып, композицияны оқытудың интегративті әдістері мен принциптері негізінде студенттерді көркем шығармашылық дамыту болып табылады. Осы зерттеудің мақсаты- көркем-шығармашылық үрдістің тұтас жүйесінің интербелсенді құралы ретінде композицияны оқытудағы интегративті әдістерді талдау болып табылады.

Түйін сөздер: композиция, көркем қызмет, шығармашылық үрдіс, интегративті әдістер, нақыштылық, көркем білім, өнер түрлері, көркем образ

Кіріспе. Композицияда сурет, пропорция-қатынас, пішін, ырғақ, симметрия, ассимметрия, тондық-түстік қатынас, контраст, перспектива, кеңістік, құрылым барлығы біртұтас жүйелі байланыстағы көркемдік сезіну арқылы орындалады. Композиция эстетикалық қабылдау мен көркем ойлаудың біртұтас эмоционалды сенсорлық және перцептивтік заңдылықтарына тәуелді және тікелей байланысты. Композиция туындыға тұтастық пен нақыштылық орнатып гармониялы үндестік береді. Ол жәй конструктивтік тұтастық қана емес, туындының басты көркем танымдық рауажды формасы, нақышты пластикалық әсерлі-сезімдік құрылымы болып табылады. Ол туындының мән мазмұндық және көркем бейнелік түйінді орталығын белгілі бір пластикалық структура мен құрылым тұтастығы арқылы айқындап көрсетеді. Көбінде композиция туындыға көркем нақыштық өң беретін туындыны тұтас, әсерлі нақышты және гармониялы үйлесімді ететін, туындының барлық өн бойына қан жүгіртіп, біртұтас көркем образдық бейнелік кеңістік пен мән мазмұн қалыптастыратын бірыңғай тұтас құрылым. Мұнда, әрине композицияда- эмоционалды-логикалық, мазмұндық және бейнелік орталыққа бағындырылған тұтастық пен гармониялы үйлесім орнығуы тиіс. Композицияның негізгі идеясы анықталып, мазмұн мен пішін тұтастығы сақталған соң, келесі кезеңдегі мақсат картинаны көру-қабылдаудың композициялық шешімін түйіндеу.

Композиция барлық өнер түрлеріне тән болғандықтан олардағы бейнелік құрал-тәсілдер де өзара кіріктіріле қолдануға бейім. Композициялық негіздер музыкалық, поэзиялық туындыларда, көркем әдебиетте, архитектуралық проектілерде, театр және кино қойылымдарында өз табиғатына сай қолданылады. Оларды талдай отырып, белгілі бір синтездік сүзгіде басқа өнер тәсілдерімен ұштастыра қолдану мүмкіндіктерінде мол. Өнер түрлерінің композициялық құрал тәсілдерін, элементтерін өзара тәуелділік пен сәйкестікте қолданып туынды мазмұнын неғұрлым эмоционалды түйінде ашуға болады. Мұнда композиция өзінің ішкі құрылымын ұйымдастыра отырып сыртқы образдық, көркемдік нақыштылығын да айқындай түседі. Ол композицияны оқытуда интегративті әдістерді талап етеді. «Опора на интегративный подход предусматривает наличие и возможность использования цикла организованных педагогических способов и приемов в разных формах приобщения учащейся молодежи к искусству. В достижении данной цели интегративный подход позволяет объединить блок векторных подходов: культурологического, поликультурного, полихудожественного, личностно-деятельностного, которые являются базовыми для создания оптимальных условий развития социально-ценных качеств культурной, творческой личности на современном этапе» [1; 37].

Композицияны интегративті оқытуда көркем қызметтің әртүрлі аспектілері шығармашылық дамыту тұрғысында қарастырылады. Көркем білімнің теориясы мен практикасын зерделей отырып интегративті әдістерді композиция сабақтарында қолдану принциптерін анықтау қажеттігі туындайды. Сондықтан көркем қызмет түрлерінің түрлі тәсілдері мен техникаларын қолдануды және олардың интеграциясын қанағаттандыратын композицияны оқытудың кешенді мүмкіндіктерін

қарастыру маңызды. Композицияны оқытудың интегративті әдістері шығармашылық үрдісте өнерлердің түрлері мен көркем қызметтің әртүріндегі құралдар мен техникалардың өзара байланыстарын қарастырады. Композицияны оқытудың кешенді интегративті әдістері өнерлер мен көркем қызмет түрлерінің құралдарының, тәсілдері мен әдістерінің неғұрлым динамикалық және өнімді интеграциясына ықпал етіп, сонысымен көркем образды өз мүмкіндігінше сомдауға әсер етеді.

Негізгі бөлім. Әр өнер түрінің жеке құрылымдық заңдылықтарымен қатар, олардың жалпы ортақ заңдылықтары да композицияның комплекстік интегративтік құрылымдық әдістемесінің қолданылу мүмкіндіктерін аша түседі. Мұнда А.В.Фаворскийдің, К.Ф.Юонның, Н.Н.Волковтың, т.б. көрнекі ғалым-суретшілердің композициялықтың факторлары мен қасиеттері (уықыт, кеңістік, жазықтық, структура, құрылым мен конструкция) туралы тұжырымдарын конструктивтік және мазмұндық өзара байланыс пен тұтастық интеграциялық байланыста қолданамыз. Көркем білім мен оқытудың мазмұны мен мақсат-міндеттері композицияның ерекшеліктеріне байланысты қарастырылады. Білімгерлердің шығармашылық мүмкіндіктерін дұрыс түсіну үшін, оқытушы білімгерлердің композициялық қызмет процесінің ерекшеліктерімен таныс болуы керек. Сондықтан, оқытушы білімгерлердің көркем қызмет процесін, бейнелеу үрдісіндегі композиция құру тәсілдерінің ерекшеліктерін талдап, танысып отырады. Білімгерлер қойылымнан бейнелеуде композиция шешімін бір шама дұрыс таба біледі. Олар форматты таңдауда, оған бейнені орналастыруда, тондық түстік қатынастарды айқындауда белгілі бір жетістікке жетіп отырады. Алайда өз бетінше шығармашылық қызметте композициялық шешім жасауда қиындықтарға кездесіп қателіктер жібереді. Бұл жағдайда олар көбінде бірыңғай композициялық құрылым тұрғызып бейне мазмұнына, оның басқада бейнелеу құрал тәсілдері мен элементтерінің өзара қатынасы мен байланысына мән бере бермейді. Жұмыс нақыштылығы мен мазмұн үйлесімі ескерілмейді. Кеңістіктік қатынастар мен түстер үйлесімі, бейнелеу элементтері ритм, контраст, тондық, түстік қатынастар жүйесіз қолданылып композиция шешімі дұрыс анықталмайды. Мұндай қателіктер композицияның көркемдік, сюжеттік мазмұнын төмендетіп оқу сапасын нашарлатады. Белгілі бір дәрежеде білімгерлердің қызығушылығын төмендетіп отырады. Бейнелеу құрал тәсілдерін дұрыс, ұтымды пайдаланған жағдайда олардың композициялары орындалу күрделілігі жағынан болсын, композициялық тәсілдер қолдану жағынан болсын оңтайлы шешім тауып отырады. Көркем өнер пәндерінің көркем шығармашылық қабілетті дамыту мүмкіндігі интегративтік тәсілдер мен өзара көркемдік байланыстар үрдісінде арта түсетіндігі түрлі ғылыми еңбектерде нақты дәлелдермен тұжырымдалған [2; 3; 4; 5; 6]. Мұндай жағдайда жұмыс мазмұны да әсерлі және қызықты болып келеді.

Білімгерлердің композицияларының ұйымдастырылуы мен нақыштылығы олардың бейнелеу элементтерін, тәсілдерін кіріктіре қолдануына байланысты. Олардың жұмыстарындағы мазмұндық байланыстардың үйлесімді шешімдері мен бейне нақыштылығы көп жағдайда бейнеленетін нысанды, заттар мен объектілерді ассоциативті, интеграциялы сауатты бейнелеуіне де байланысты. Білімгерлер живописьтік жұмыстарында бояу түстерінің қанықтығына, ашықтығына, контрастылығына басымдық беріп композициялық нақыштылықты содан ізденеді. Мұндай біржақты түстік қатынастар композицияның басқа құрал тәсілдерімен үйлесім таппағандықтан бейненің көркемдік мазмұнын аша алмайды. Білімгерлер түстің, түстік қатынастардың оның қасиеттерінің композицияның басқада құрылымдық элементтерімен, құрал тәсілдерімен үйлесімді байланыста болуы қажеттігін білуі тиіс. Олардың композициялық жұмыстарының тұтас ұйымдастырылып орындалуына олардың формат жазықтығында зат бейнесін дұрыс орналастыру, пропорцияларды, бейне құрылымын, олардың өз ара қатынастарын бір-біріне және жалпыға, сонымен қатар формат өлшеміне қатысын анықтауы композицияның тұтастығы мен нақыштылығын қамтамасыз етеді. Мұндай тәсілдер біртіндеп олардың композиция құру әдістерін мегеруіне көмектеседі. Жалпыдан жалқыға, және керісінше жалқыдан жалпыға жүгініп құрал-тәсілдерді кіріктіре қолдану бейнелеу икемділіктерін, дағдыларын қалыптастырады. Біртіндеп бір кезеңнен екінші кезеңге өте отырып, олар жұмыста ой-мазмұнды толық беруге үйренеді. Бұл жағдайда интеграциялық оқыту тәсілдері мол мүмкіндіктер туғызады. Мұндай жағдайлар өнер тарихынан да белгілі. «Вместе с тем возросло взаимодействие и взаимообогащение различных видов искусства, достижения, обретенные одним видом искусства, свободнее использовались другими. Так, было весьма плодотворным влияние театра на живопись и музыку» [7; 231]. Композиция өзінің табиғаты жағынан толық бітімді, синтезді тұтастықтағы көркем шығармашылық пән. Композиция пәні бейнелеудің барлық құрал-тәсілдері (нүкте, сызық, тон, тондық қатынастар, түс-түстер үйлесімі, пропорция-қатынас, кеңістік, перспектива, ритм, контраст, аналогия, симметрия, структура, конструкция) арқылы адамның дүниені әсерлі, көркем көріп қабылдауының көркем бейнелік, пластикалық (сурет, бейне, кескін,

келбет, түр, сұлба, ұстын) арсеналын тұтастай қамтиды. Фаворскийдің теориялық ой тұжырымы бойынша «көркем дүниетаным» реализммен, натураны пластикалық түсіндіру арқылы, реалды шындықтың барлық жақтарын туындыға айналдыруда ғана көркем дүние таным бола алады. Ол «Стремление к композиционности в искусстве есть стремление целюно воспринимать, видеть и изображать разнопространственное и разновременное» [8; 22] деп жазады.

Композициялық кеңістіктік және уақыттық мәселелерде, әртүрлі көркем қызметтік және пластикалық құралдар мен тәсілдер, өнер түрлеріндегі қызмет, іс-әрекет түрлері орын алады. Яғни, жазықтықта бейнелеу композициясында әртүрлі қызмет түрлері мен олардың түрлі құрал-тәсілдері, элементтері қолданысқа енеді. Сондықтан да Фаворскийдің ұнататын термині «цельность искусства», яғни өнер тұтастығы өз мағынасында өнерлер синтезін, олардың интеграциялық мәні мен қызмет тәсілдерінің кірігу мүмкіндіктерін айқындап тұр деп түсінуге болады. Тұтастық әрқашанда бөлшектердің, элементтердің бірыңғай тұтас байланыста бірігуі нәтижесінде орын алады. Композицияның өзі қандай тұтастықта болса оны игеру де, оның қызмет үрдісінде сондай тұтастықта. Суретші көркем қабылдау үрдісі де дүние заттарының жеке бөлшектері туралы ақпарат алып, олардың өзара қатынасы туралы, жеке мен тұтастың қатынасы туралы, зат құрылымы мен түсі туралы түсінік қалыптастырып кеңістік пен уақыт өлшемінде көркем-пластикалық байлам жасайды. Психологияда көру-қабылдауды өз мақсаттарына қарай төрт түрге бөліп қарастыратындығы белгілі: қарапайым өмір-тұрмыстық, мақсатты утилитарлық, эстетикалық, көркем көру-қабылдау. Мұндағы көркем көру-қабылдауда пластикалық әсерлі сезімдік қатынастар басымдық алып, «көркем дүниетаным» «өнер тұтастығы» мағынасындағы композициялық тұтастықты шынайы реалистік тұрғыда қабылдап орындауға бағыттайды. Сөйтіп көркем қабылдау көркем бейне моделін композициялық тұтастықта құруға ықпал ететін, көркем образ сомдаудың бастауы, алғы шарты болып саналады. Көркем көру қабылдау мен композициялық тұтастық мәселелері ғалымдар (Р.Арнхейм [9], Н.Н.Волков [10], Р.Л.Грегори [11], В.А.Ганзен [12], Л.Ф.Жегин [13], Е.И.Игнатъев [14], В.И.Киреенко [15] және т.б.) еңбектерінде көрініс тапқан. Көркем көру- қабылдау мен композициялық тұтастық композициялық көркем бейне, көркем образ сомдаудың басты шарты. Көркем бейнелі эстетикалық тұрғыдағы мәдени-философиялық ой-тұжырымы бар, тұтастық қалыптағы көркем образды сомдаушы бейне- композиция түсінігін айқындайды. Композицияда көркемдік мағынаны сипаттау үшін сызық, түс, пішін, уақыт пен кеңістікті мазмұнға сай қолданып, олардың айырмашылықтары мен өзара байланыстарын анықтап, көркем пластикалық құрылым түземіз. Олардың қатынастары мен айырмашылықтарын анықтап, суретші бейненің шынайылығы мен рауаждылығына, нақыштылығына жетеді. Бейне көркем оймен, эмоционалды-эстетикалық сезіммен көмкерілуі тиіс. Табиғатта әрбір зат өзінің түр-түсін, пішінін, утилитарлық, әлеуметтік, мәдени, эстетикалық мазмұнын иемденген. Бірақ олар түрлі жағдайларға байланысты өзгеріп, құлпырып отырады. Міне осының өзі жеке көркем бейнелік композициялық проблема. Бұл өзгерістер табиғатта әрдайым және әрқилы болып, түрленіп әр жағдайда түрлі мән-мазмұн иеленіп оны қабылдау мен түсіну, бейнеде сомдау күрделене түседі. Мұндай өзгерістер композициялық қызметті мейілінше интеграциялы тұтастыққа бейімдейді. Бұл жағдайда салыстыру, теңестіру заңдылығы орын алады. Жалпы композиция өзінің көркем тұтастық заңдылықтарымен орындалады. Олар, бейненің жеке бөлшектерін дұрыс орналастыру, идеялық ой-тұжырымға сәйкес олардың өзара байланыстарын анықтау, сызық, түс, тон, пішін, пропорция-қатынас, кеңістіктік аялар, құрылым мен колорит барлығын бір тұтастыққа ендіру. Әртүрлілік пен тұтастық заңдылығы табиғат пен бейнедегі әртүрлілік пен тұтастық. Әртүрлілік, әрқилылық, пен тұтастық, үйлесім, гармония, туынды сызықтар, түстер, пішіндер әртүрлілігінің тұтастығында бейнеленеді. Композицияны оқытуда оның тұтастық заңдылығына сәйкес интеграция принципі кең түрде қолданылуы тиіс. Композицияның нақыштық құрал-тәсілдері сурет, сызық, түс, тон, құрылым болғандықтан сол құрал-тәсілдерге қатысты көркем өнер қызметі түрлерінің тәсілдері кіріктіріле қолданылғаны жөн. Мысалы, графикалық, живописьтік, мүсіндік пластикалық, сәндік декоративтік, конструктілеу сияқты визуальды өнер түрлерінің құрал-тәсілдері композициялық құрылым мен сюжеттік идеялық мазмұнға сай іріктеліп интеграциялы қолданысқа енеді. Бұл композицияның синтезді тұтастығын қалыптастырады. Сондайақ, ол бөлшектердің сәйкестік бірлігі мен байланысын түзеді. Композицияның көркемдік рауаждылығын айғақтай түседі. Ал визуалдық, уақыттық кеңістіктік және қимыл іс-әрекеттік өнер түрлерінің құрал-тәсілдері (сурет, композиция, түс, пластика, фактура, жағыс, тондық қатынастар, қозғалыс, мимика, интонация, аллегория, ритм, динамика, гармония, мелодия, тембр, эпитет, метафора) барлығы өзара интеграциялы қолданылуы композицияның құрал-тәсілдерінің комплексті өзара әрекеттестік заңдылығына сәйкес болады. Шығармашылықты дамытуда өнер түрлері мен көркем қызмет түрлерінің интеграциялық әрекеттестігінің оқу тәрбие сапасын арттыру мүмкіндіктері туралы

ғалымдар еңбектерінен зерделейміз. Композиция құрудың комплекстік өзара байланыстағы дәстүрлі әдістерінің, бейнелеудің әртүрлі жүйелері мен техникалық тәсілдеріне тәуелділігі диалектикалық ақиқат. Сондықтан композициялық оқу жаттығулар, т.б. белгілі бір жүйеде анықталған және ол біртіндеп орындалуы тиіс. Өнер түрлеріндегі бейнелеу элементтерінің, құрал-тәсілдерінің өзіндік нақыштық сәйкестік және ұқсастық қасиеттері болады. Яғни, бір өнер түрінің нақыштық құрал-тәсілдері, екінші бір өнер түрінің нақыштық құрал-тәсілдерімен ұқсастықта қолданылып туынды мазмұнын толық ашуға мүмкіндік беруі мүмкін. Кейбір жағдайларда құрал-тәсілдер басқа өнер түрлеріндегі күй- жаймен астарланып, ассоцияланып, бейненің ішкі тұрақты немесе өзгермелі образын қалыптастыруы мүмкін және ол білімгердің бейнелеу қорын кеңейтіп, шығармашылық ойлау қабілетін шынықтыра түседі. «Когнитивное функционирование (мыслительные действия, интеллектуальное развитие, познавательный интерес, диалектика и логика мышления) ... в художественно-эстетическом блоке опирается на выразительный язык искусства (ритм, динамика, симметрия, асимметрия, статика, форма, цвет и т.д.) в природе, жизни, искусстве» [16;7]. Мұндай интеграциялық тәсілдер қолдану білімгерлердің композициялық шығармашылық қызметке деген тұрақты мотивациясын қалыптастырады. Жазықтықта бейнелеу композициясының басқа өнер түрлерімен сюжеттік мазмұндық және нақыштық құрал-тәсілдік интеграциясы көркем қызмет ауқымын кеңейтіп шығармашылық қабілет пен композициялық мәдениетті дамытады. Мұнда, әрине, басты интеграциялық принцип бейнелеу құрал тәсілдерінің жарқын басымдықта әсер етуі. Композицияда сызықтық, түстік, тондық уақыттық кеңістіктік т.б. бейнелеу тәсілдерінің басымдығы, доминантасы көпқырлы педагогикалық әдістемелік шешім жасауға мүмкіндік беріп білімгерлердің көркем қабылдау және сомдау қызметін толыққанды ұйымдастыруға жағдай туғызады. Мұнда барлық өнер түрлерінің көркем эстетикалық шығармашылық табиғаты түрлі көркем қызмет түрлеріне сәйкес шығармашылық қызметтің әр түріне интеграциялы үрдіс [17-22]. беріп композициялық қызметті белсендіре түседі. Қазіргі жаһандық жағдайда жастардың ішкі қызығушылықтары мен әр түрлі көркем қызметке табиғи бейімділігіне сәйкес, олар өз ішкі сырын түрлі көркем қызметпен, түрлі көркем тәсілдермен, түрлі әсерлі жағдайлармен түрлі ситуацияда ерекше қызықты мәнділікте орындауға ұмтылады. Сондықтан мұнда түрлі қызмет және түрлі өнер түрлерімен қатар, еркін шығармашылыққа, өз бетінше орындауға мүмкіндік туғызу қажет. Образдық ойлауды қалыптастыратын эстетикалық көркем сезім шығармашылық үрдістің түпкі бастауы болып табылады.

Қорытынды. Композицияны оқытудағы интеграциялық принцип негізіне өзара толықтырушы және әсер етуші әртүрлі көркем қызмет түрлерінің, бір-біріне өзара біртұтастық қалыпта енуі мен әрекеттесуі жатады. Толыққанды интегративті байланыстағы композициялық қызмет болашақ маманды жан жақты шығармашыл жеке тұлға етіп қалыптастыруға мол мүмкіндік береді. Мұндай жағдайда осы принцип бойынша неғұрлым дамытушы резервті кез келген интеграциялық байланыстармен қамтылған немесе қамтамасыз етілген пәндік мазмұн иелене алады. Композицияны оқытудағы өнер түрлері мен көркем қызмет құрал-тәсілдерінің интеграцияланған жүйелі құрылымы көркем-эстетикалық таным негізінде шығармашылық қызметте көрініс табады [23-27].

Композиция өнер түрлері мен көркем қызмет түрлерінің түрлі формалары мен әдіс тәсілдер жүйесінің синтездік құрылымы ретіндегі білім теорияларын, практикасын және көркем-шығармашылық қызмет элементтерін қамтитын поликөркемдік құбылыс.

Бұл композицияны оқытуда түрлі поликөркемдік интеграциялық факторлар орын алатындығын көрсетеді. Мұнда тек әдіс-тәсілдік, техникалық мәселелер ғана емес, өнер түрлері қызмет тәсілдерінің өзара байланысы да орын алады. Мұндай біртұтас жүйе көркем композициялық қызмет үрдісіндегі өнер түрлері мен қызметі түрлерінің тығыз байланысы мен интеграциясын қалыптастырады. Интеграциялық әдіс жеке өнердің немесе өнер түрлерінің қызмет түрлерінің көркемдік принциптерін, қасиеттерін, өзіндік ерекшеліктерін және құрал-тәсілдерін біртұтас жүйелі қарастырып шығармашылық белсенділікті арттырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Командышко Е.Ф. Педагогическая модель творческого развития учащейся молодежи на основе интегративного подхода и принципов педагогики искусства// Инновационные тенденции интеграции и гуманитаризации образования: материалы Всероссийской конференции «Интеграция как условие гуманитаризации современного образования: Юсовские чтения» / Научный редактор Е.П.Олесина, ред. – сост. О.И. Радомская / под общей ред. Л.Г. Савенковой. – М.: ФГБНУ ИХОиК РАО, 2015. 294 с.

- 2 Адам Д.А. Актуальные проблемы модернизации художественного образования и природа инновации в педагогике искусства // Педагогика искусства как новое направление гуманитарного знания. Ч. 1. — М.: ИХО РАО, 2007. — С. 97–100.
- 3 Актуальные проблемы художественного образования (по материалам диссертационных исследований). Вып. 2. — М.: ИХО РАО, 2006. — 216 с.
- 4 Беляева О.М. Художественно-образное мышление и его особенности в изобразительной деятельности / О.М.Беляева // Пути и средства повышение качества художественного образования и эстетического воспитания.-М.: МГПУ, 2010.- С. 78-83.
- 5 Борисов В.Ю. Развитие художественно-образного мышления школьников 4-5 классов / В.Ю.Борисов // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. -2010. - №125. -С.176-188.
- 6 Олесина Е.П. Художественное образование как основа развития культуры личности// Педагогика искусства. <http://www.arteducation.ru/AE-magazine> № 3, 2014
- 7 История зарубежного искусства: Учебник /Науч.-исслед.ин-т теории и истории изобраз. искусств ордена Ленина Акад. художеств СССР; Под ред. М.Т.Кузьминой, Н.Л.Мальцевой, 3-е, доп. изд.-М.: Изобразительное искусство, 1983.-488 с., ил. Искусство 18 века. Франция, Италия, Англия.
- 8 В.А.Фаворский. Об искусстве, о книге, о гравюре. -М., Издательство «Книга», 1986. -239 с. илл.
- 9 Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие.-М.: Прогресс,1974.- 392 с.
- 10 Волков Н.Н. Композиция в живописи. -М.: Искусство,1977.-263 с.
- 11 Грегори Р.Л. Разумный глаз. -М.: Мир, 1972. -209 с.
- 12 Ганзен В.А. Восприятие целостных объектов.-Л.: ЛГУ, 1974.-150 с.
- 13 Жегин Л.Ф. Язык живописного произведения (условность древнего искусства).-М.: Искусство, 1970.-124 с.
- 14 Игнатъев Е.И. Воображение и его развитие в творческой деятельности человека. -М.: Знание, 1968. - 32 с.
- 15 Киреенко В.И. Психология способностей к изобразительной деятельности. -М.: АПН РСФСР, 1959.- 304 с.
- 16 Юсов Б.П. Современная концепция образовательной области «Искусство в школе» // Виды искусства и их взаимодействие. — М.: ИХО РАО, 2001. — 240 с.
- 17 Инновационные тенденции интеграции и гуманитаризации образования: материалы Всероссийской конференции «Интеграция как условие гуманитаризации современного образования: Юсовские чтения» / Научный редактор Е.П.Олесина, ред. – сост. О.И.Радомская / под общей ред. Л.Г. Савенковой. – М.: ФГБНУ ИХОиК РАО, 2015. 294 с.)
- 18 Школяр Л.В. Концептуальные подходы к современному художественному образованию // Педагогика искусства. <http://www.arteducation.ru/AE-magazine> №.2 2014.
- 19 Савенкова Л.Г. Актуальные направления интегрированного и полихудожественного подходов в педагогике искусства // Педагогика искусства как новое направление гуманитарного знания. Ч.1. -М.: ИХО РАО, 2007. -С.41-49.
- 20 М.Б.Джанаев. Взаимодействие методов обучения и художественного творчества // Қазақстан мектебі. ҚР білім және ғылым министрлігінің «Құрмет белгісі» орденді республикалық ғылыми-педагогикалық журналы. №5(1049),2013. Мамыр. Б.13-18.
- 21 Ермолинская Е.А. Взаимодействие искусств как условие активизации педагогического творчества учителя изобразительного искусства: Дис. ... канд. пед. наук. — М., 2004. — 193 с., ил.
- 22 Синкевич И.А. Полихудожественное образование студентов педагогических вузов: Монография. — Мурманск: Федерал. агент. по образован.; МГПУ, 2009. — 203 с.
- 23 Djanaev M.B. The composition is the figurative and semantic form of cognition in the art education and training // NR 22 (90) 2013 Nauka I Studia. Przemysl. Nauka I Studia. Kolektyw autorow, 2013. - 78 str.
- 24 Henry Rankin Poore, Pictorial Composition (Composition in Art) (Dover Art Instruction) , Dover Publications; edition (June 1, 1976)
- 25 Lois Fichner-Rathus , Understanding Art, 2015, Cengage Learning, Inc
- 26 Nathan Goldstein , The Art of Responsive Drawing, 2008, Pearson Academic Computing
- 27 Charles Bouleau , The Painter's Secret Geometry: A Study of Composition in Art (Dover Books on Fine Art, Dover Publications; First Edition, First edition (August 20, 2014)

ИНТЕГРАТИВНЫЕ МЕТОДЫ В ОБУЧЕНИИ КОМПОЗИЦИИ

М.Б. Джанаев

к.п.н., ст.преподаватель

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы,
Казахстан, miyat53@mail.ru

В статье рассматриваются интегративные методы в обучении композиции. Показаны комплексные возможности обучения композиции, обеспечивающие применение различных приемов и техник видов художественной деятельности и их интеграции. Интегративные методы обучения композиции предусматривают комплексный подход к творческому процессу в композиционной деятельности средствами взаимосвязи и интеграции средств и техник различных видов искусств и разнообразных видов художественной деятельности. Комплексные интегративные методы обучения композиции содействует более динамичной и плодотворной интеграции материалов, средств, приемов и методов видов искусств и художественной деятельности, и тем самым способствует посильному созданию художественного образа. Предметом изучения является художественно-творческое развитие студентов на основе принципов и методов интегративного обучения композиции. Задачами данного исследования являются, изучение интегративных методов в обучении композиции как интерактивный инструментальный целостной системы художественно-творческого процесса.

Ключевые слова: композиция, художественная деятельность, творческий процесс, интегративные методы, выразительность, художественное образование, виды искусства, художественный образ

INTEGRATIVE METHODS IN TEACHING COMPOSITIONS

M.B. Janayev

Cand. Sci. (Pedagogy), senior lecturer

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan
miyat53@mail.ru

The article discusses integrative methods in teaching composition. The complex possibilities of teaching composition are shown, providing the application of various techniques and techniques of artistic activities and their integration. Integrative methods of teaching composition provide for an integrated approach to the creative process in compositional activities. By means of interconnection and integration of tools and techniques of various types of arts and various types of artistic activity. Comprehensive integrative methods of teaching composition contributes to a more dynamic and fruitful integration of materials, tools, techniques and methods of types of art and artistic activity, and thereby contributes to the feasible creation of an artistic image. The subject of study is the artistic and creative development of students on the basis of the principles and methods of integrative learning composition. The objectives of this study are the study of integrative methods in teaching composition as an interactive toolkit of an integrated system of artistic and creative process.

Key words: composition, artistic activity, creative process, integrative methods, expressiveness, artistic education, types of art, artistic image

Редакцияға 25.03.2019 қабылданды.

АКТУАЛЬНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СТИЛЯ «ФУТУРИЗМ» В ДИЗАЙНЕ ОДЕЖДЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Н.Н. Дуймагамбетова¹, Н.А. Володева²

¹ магистрант 2 курса специальности «Мода и дизайн костюма»

² кандидат искусствоведения, доцент

^{1,2} Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы, Казахстан,
email: nataliavolodeva@yandex.ru

В статье рассматривается футуризм как стилевое направление в современной вестиментарной моде. Путем искусствоведческого анализа творческих работ казахстанских дизайнеров подтверждена актуальность этого стилевого направления в отечественном дизайне одежды. Выявлены характерные черты и стилевые особенности стиля футуризм, заключающиеся в подчеркнутом минимализме, использовании инновационных материалов и технологий, интересе к конструктивно-технологическому аспекту дизайна. Установлены концептуальные основания футуризма в современной вестиментарной моде: визуализация утопических и антиутопических идей и образов будущего, акцентирование эргономических и функциональных свойств костюма, интерес к проблемам экологии и глобализации. Определены дальнейшие перспективы и возможности развития футуризма в дизайнерской практике.

Ключевые слова: футуризм, дизайн одежды, мода, костюм, дизайн

Культура века технологической трансформации, глобализации, культурного многообразия отличается стремлением к прогрессу, желанием заглянуть в будущее на сто, двести лет вперед, представляя утопические, либо, наоборот, антиутопические миры в их многообразных вариациях. Каждая вселенная, представленная на подиумах либо на экранах, отличается характерным концептуально-образным решением, которое четко передает замысел автора о человеке будущего и, разумеется, включает костюм не только как внешнюю оболочку тела человека, но и как знаковую систему, отображающую образ носителя, его социальное положение, статус, интересы и прочее. Закономерно, что казахстанские дизайнеры одежды, стремящиеся следовать общемировым трендам, также обращаются в своем творчестве к тематике футуризма. Вместе с тем, успешной реализации творческих идей отечественных авторов зачастую препятствуют причины социального, экономического либо методологического характера. Тем не менее, интерес к футуризму как к модному тренду, а также как к перспективному направлению современного дизайна, все возрастает. Целью данной работы является определение состояния футуризма как актуального направления вестиментарной моды в Республике Казахстан, анализ работ казахстанских дизайнеров, выполненных в стилистике футуризма, а также определение вектора развития данного стиля в казахстанской модной индустрии.

В целом футуризм в искусстве можно охарактеризовать как целый спектр авангардистских художественных движений, распространенных в начале XX века. Основной целью футуризма являлось прокламирование идей создания «искусства будущего», а также отрицание художественных традиций и наследия. Однако стиль футуризм в вестиментарной моде, возникший и распространившийся существенно позднее, чем в изобразительном искусстве, кинематографе и литературе, шире и многограннее. Одним из первых, кто представил идеи футуризма в своих творческих моделях одежды, стал итальянский художник и дизайнер Джакомо Балла. Он отрицал нейтральные цвета, симметричный дизайн и однородность, и настаивал на том, что одежда должна быть более выразительной, оттенки - более насыщенными, узоры - смелыми и геометрическими. Балла предпочитал асимметрию и многослойность одежды, которая при той или иной модификации создаст новый образ. В своем «Манифесте об одежде человека будущего» Джакомо Балла говорит: «Наши улицы выглядят бесцветно и упаднически. Люди носят ничтожную, безжизненную, декадентскую, пессимистичную одежду. Давайте создадим вещи будущего - они будут очень счастливые, простые и милые, они будут доставлять удовольствие телу, и в них будет просто взрыв цвета» [1; 168]. Одним из первых Дж. Балла высказал и мысль о применении инновационных материалов, обладающих особыми функциональными или эстетическими свойствами: «Вещи будут сиять и фосфоресцировать, появится ароматизированное белье (...) и ткани, которые меняют свой цвет в зависимости от настроения человека» [1; 168].

Позднее идеи, во многом наполненные футуристическим звучанием, развивали российские художники-конструктивисты, занимавшиеся в том числе и проектированием костюма – Н. Ламанова,

А. Родченко, А. Экстер, Л. Попова и другие [2]. В 1960-ые годы, после длительного периода спада, на волне прогресса в освоении космоса возник всплеск интереса к футуризму, в том числе - и в вестиментарной моде. Наиболее значимым образом футуризм проявился в работах П. Рабанна и П. Кардена. На сегодняшний день футуризм является одной из наиболее актуальных и перспективных тенденций не только в дизайне одежды, но и мировой культуре в целом. Он представляет собой уже не только абстрактное переосмысление идеи возможного «завтра», но и неразрывно связан с такими важными аспектами и трендами дизайна, как эргономика, эко-дизайн, использование инновационных технологий.

Тем не менее, несмотря на распространенность футуризма во всевозможных его проявлениях на мировых подиумах, в Казахстане футуризм как стилевое направление находится на начальной стадии своего развития. До 2010-х годов его идеи находили свое отражение в работах казахстанских дизайнеров не столь часто. Это обусловлено рядом исторических факторов и методологических проблем отечественного дизайна костюма. Легкая промышленность и моделирование одежды в СССР в целом и в КазССР в частности своей основной целью ставили удовлетворение потребительских запросов населения, то есть изготовление массовой, относительно недорогой и универсальной продукции, а не развитие концептуального дизайна (на что также повлиял отказ от продолжения развития идей конструктивистов в 1930-е годы и относительная изолированность от мировой моды). Народ следовал так называемой «застывшей моде». В своем докладе «Видимость моды в советских кинофильмах и журналах 1930—1940-х гг.» Татьяна Дашкова размышляет об отсутствии в СССР моды в буквальном понимании этого слова: «Одежда «невидима»», - утверждает автор [3]. Итогом этого стало формирование особой психологии потребителя, заключающейся в отказе от демонстрации своей индивидуальности, в боязни новизны и оригинальности. «Рамки социализма способствовали созданию некоего эталона, лекала которого рассылались по всем фабрикам, где, конечно же, не могла идти речь о футуризме» [4]. Исключением разве что является период ранних футуристов, включающий в себя отдельные фантастические фильмы («Аэлита», 1924 г.), период «оттепели» (1953-1964 гг.), когда был создан первый в мире скафандр, впоследствии послуживший точкой опоры для многих мировых футуристов, а также кинофильмы последних десятилетий СССР («Москва-Кассиопея», 1973 г., «Отроки во вселенной», 1974 г., «Гостя из будущего», 1984 г.). В массовой моде идеи футуризма не находили отражения вплоть до 1990-х годов, когда внутренний рынок наполнился импортированными изделиями, многие из которых, в особенности одежда спортивного стиля, были выполнены в стилистике футуризма (к примеру, распространенные в середине 1990-х годов минималистичные изделия флуоресцентных, так называемых «кислотных» цветов). Популярности данной одежды способствовало знакомство с образцами западной музыкальной культуры и визуального искусства, распространение музыкальных субкультур, существенная часть которых была тем или иным образом связана с поиском идей и смыслов в воображаемом мире будущего.

Если изначально футуризм в казахстанском дизайне одежды проявлялся главным образом в использовании минималистичного кроя и формы в изделиях спортивной направленности, в применении металлизированных материалов, тканей ярких и неоновых цветов, необычной и броской фурнитуры в коллекциях моделей одежды прет-а-порте, то в последнее десятилетие акценты сместились. На сегодняшний день одним из наиболее заметных проявлений футуризма в отечественном дизайне является синтез традиционного и футуристического, в частности, в таких вариациях, как неомадизм, этнофутуризм. Так, дизайнер Айнур Турисбек, представитель авангардного направления, позиционирует свое творчество как «неомадическое», выражая в своих работах концепцию «новых кочевников». «Неомадизм» в интерпретации А. Турисбек – это своеобразная футуристическая модификация казахского традиционного костюма и панк-рок-культуры. В коллекциях автора четко прослеживается мысль о сегодняшнем свободном человеке, не привязанном к конкретному месту обитания, но пребывающем в постоянном движении, впитывающем идеи глобализации, но в то же время бережно сохраняющем наследие предков. Творчеству дизайнера свойственен новаторский подход к подбору тканей и материалов, продуманный крой, отличающийся свободой и динамикой (Рисунок 1). Из сезона в сезон дизайнер использует кожу и отдает предпочтение черному цвету. Стилизованные, подвергшиеся деконструкции чапаны, удлиненные жилеты, скроенные на манер камзолов, брюки-шалбар, платья, переосмысленные и адаптированные в соответствии с визуальной стилистикой панк-культуры, находят своего потребителя не только в Казахстане, но и далеко за его пределами, в лице селебрити дальнего и ближнего зарубежья. В своих творческих поисках А. Турисбек стремится хотя бы на несколько шагов опередить современную моду.

Способ презентации коллекций Айнур Турисбек также отличается от рядовых показов. Ее фэшн-этюды – это слияние моды и других видов искусства, пластических и визуальных. Так, фэшн-миниатюра «Qadam Davos», представленная в Швейцарии в рамках международной Конференции «CaspianWeek - 2019», является «наглядным примером синтеза моды и искусства современного балета, отражающим историческую потребность человека проявлять эмоции посредством образов и танцевальных па» [5].

Рисунок 1. Футуризм в коллекции А.Турисбек

Рисунок 2. Футуризм в модели бренда «Mechanical Piano»

Еще одной заметной фигурой индустрии моды Казахстана является Леонид Жеребцов. Дизайнера отличает тонкое чутье на тренды, что подразумевает наличие футуристического видения. Одна из последних работ Л. Жеребцова (коллекция осень-зима 2017-2018 гг.) выполнена в русле неонеомадизма и этнофутуризма (Рисунок 3). Новаторски обыгран образ восточной женщины. В коллекции представлен широкий ассортимент одежды, начиная с таких базовых предметов гардероба, как джинсы, футболки, худи, платья, плащи, и заканчивая такими стилизованными элементами арабского костюма, как абайя и хиджаб. Юбки из искусственной кожи и овчины поверх брюк, футболки с короткими рукавами и лозунгами под прозрачными халатами, плащи из лакированной кожи, брючные костюмы – путем эклектичного смешения, казалось бы, несочетаемых элементов дизайнер создает костюмный образ представителя исламской культуры будущего, сочетающей урбанизм и этнику [6]. В коллекции фигурирует арабская каллиграфия, представленная в виде принтов на свитшотах и T-shirts, кинематические принты с оптическим эффектом, лакированные материалы. Спортивная куртка-бомбер меняет свою функцию и выступает в роли традиционного головного халата-накидки. Сам Л. Жеребцов в интервью сказал: «Это одежда современного ислама, где девушка хочет быть модной, стильной и при этом не нарушать религиозных убеждений» [7].

Рисунок 3. Футуризм в интерпретации Л. Жеребцова

Рисунок 4. Неонеомадизм в коллекции Ж. Жумабаевой

«Mechanical Piano» – один из казахстанских брендов, имеющих свою четкую концепцию, прослеживающуюся из сезона в сезон. В коллекциях прет-а-порте де люкс творческого дуэта Айгуль Куандыковой и Нурлана Туреханова чувствуется влияние японского дизайна, которое проявляется в интересе к архитектурной форме, в лаконичном крое, монохромных цветовых решениях. Заметны реминисцентные отсылки к творчеству Иссей Мияке – в выборе плиссированных материалов, в объемных силуэтах «oversize». Модели «Mechanical Piano» обладают всеми стилевыми признаками футуризма. Акцент ставится на оригинальность кроя и воздействие текстуры и фактуры материала на восприятие объемно-пространственного решения костюма (Рисунок 2) [8].

Рефлексия дизайнеров о возможности и результатах синтеза восточного мира с западным визуализирована в моделях коллекции, представленной на Казахстанской неделе моды сезона весна-лето 2015 г. Стилизованные шляпы-цилиндры и викторианские рубашки в сочетании с минимализмом и свободным обращением с силуэтом и формой, присущими японскому авангарду, порождают оригинальный и самобытный образ Алисы в футуристическом мире будущего. Завершают образ детали и аксессуары, такие, как пояс с вилкой, серьги, кожаные ботинки на шнуровке. Дизайн каждого объекта не является традиционным для него, он переосмыслен путем применения методов аналогии, деконструкции.

Существенную роль в модернизации казахстанского дизайна одежды играет проведение конкурсов. Основная цель этих мероприятий – поддержка молодых дизайнеров, стимулирование их творческого мышления, увеличение уровня осведомленности казахстанского потребителя об отечественном дизайне одежды в целом. Наиболее значимым мероприятием является конкурс молодых дизайнеров Open Way, благодаря которому стали широко известны имена авторов, чье творчество отличается новаторским взглядом на моду как с точки зрения концепции, так и с позиций методологии, используемой в проектной деятельности. Среди них - Жулдызай Жумабаева, финалистка конкурса Open Way 2016 года, основатель бренда «Judi-ai». В творческих работах автора идеи неомадизма представлены в необычном ракурсе. Традиции и новаторство вступают в симбиоз. Заимствуя комплектность, цветовую гамму, ряд конструктивных и формообразующих приемов традиционного костюма, дизайнер в то же время обогащает его за счет использования инновационных материалов и применения таких актуальных методов проектирования, как трансформация. Так, стилизованный головной убор «борик» стал капюшоном современного чапанакуртки (Рисунок 4). Заметно желание автора сохранить семантическое звучание цветовой гаммы казахского национального костюма (Рисунок 4). Интересен и подход к созданию лукбуков: дизайнер вдохновляется сюжетами архивных фотографий, сохраняя их композиционное и образное решение.

Особое направление в современном дизайне одежды – эко-тренд, заключающийся в разнообразных путях и способах решения проблем загрязнения окружающей среды, перепотребления ресурсов, либо в привлечении внимания к этим проблемам. В ракурсе футуризма это выражается в использовании инновационных материалов, обладающих особыми свойствами (биоразлагаемостью); либо в переработке материалов для их вторичного использования; в создании одежды длительного ношения (концепция «устойчивой моды»), в использовании отходов упаковки, мусора, сломанных предметов для создания концептуально значимых моделей; в использовании эко-материалов, являющихся заменой натуральным (меха, кожи).

Проявления футуризма можно наблюдать и в творчестве современных казахстанских клипмейкеров. Это стало возможным благодаря привлечению прогрессивно мыслящих дизайнеров, стилистов, концептуальных художников. Еще одним событием, отражающим футуристическое «сегодня» Казахстана, является «Гик кон» (Geek Con) – мероприятие, посвященное культуре комиксов, киноиндустрии, киберспорта и аниме, фестиваль-площадка для реализации творческих возможностей юных талантов. Первый фестиваль прошел в Нур-Султане в 2018 году [9]. Аналогичные мероприятия ежегодно проводятся в США (ComicCon), Российской Федерации (Comic Con Russia, Игромир) и других странах, и пользуются большой популярностью у людей всех возрастов. Как правило, собираются фанаты популярных франшиз (к примеру, Marvel Comics, DC comics, «Гарри Поттер», «Звездные Войны» и т.д.). В рамках стратегии «Рухани жаңғыру» для модернизации общественного сознания и представлений о современной культуре и искусстве планируется дальнейшее проведение и распространение комик-конов, что также должно послужить достижению цели популяризации футуризма. Одним из наиболее ярких проявлений гик-культуры в рамках данных мероприятий становится так называемый косплей (cosplay) – «костюмированная игра», перевоплощение в узнаваемые костюмные образы массовой культуры и искусства – кинофильмов, компьютерных игр, литературы, комиксов, аниме, манги. Как правило, эти костюмные образы носят футуристическую направленность (в соответствии со стилистикой первоисточника).

Все увеличивающаяся популярность мероприятий данного рода среди казахстанской молодежи указывает, что параллельно будет расти и интерес к футуризму как направлению в целом, и к использованию инновационных материалов и технологий в костюме в частности, поскольку изготовление костюмов косплея требует применения, к примеру, технологий 3D-печати, светоотражающих, металлизированных, голографических материалов, LED-лент и пр.

Методологические проблемы казахстанского дизайна одежды, препятствующие развитию футуризма, заключаются, на наш взгляд, в недостаточной проявленности концептуального вектора, в коммерческой направленности дизайнерского творчества, в незнании многих актуальных для современного дизайна методов проектирования. Тем не менее, в последнее десятилетие, благодаря глобализации, повышению престижа профессии дизайнера, увеличению информированности и интереса молодежи к актуальным трендам мировой моды, наблюдается прогрессивная динамика, заключающаяся в стремлении сломать устоявшиеся правила, подчеркнуть свою уникальность, а также в попытках создания концептуально значимых творческих проектов. Постепенно футуризм проникает в современную казахстанскую модную индустрию. Мы можем наблюдать это в творческих работах дизайнеров, представленных на подиумах MBFWAlmaty (Mercedes-Benz Fashion Week Almaty), KFW (Kazakhstan Fashion Week), а также в ситуативных моно-показах.

Наибольшими перспективами, по нашему мнению, обладает такое направление футуризма, как неонеомадизм. Казахстанским дизайнерам предстоит работать в остроконкурентной среде, и наличие собственного уникального стиля, базирующегося на традициях этноса, может выгодно выделить их работы. Следует отметить, что интерес к данному направлению обусловлен и запросами казахстанского потребителя. Также значительным спросом будут пользоваться изделия спортивного стиля и, в частности, его распространенной вариации – стиля спорт-шик, который является одним из перспективных трендов вестиментарной моды. Свою нишу будут занимать дизайнеры костюма кино и шоу-бизнеса, способные создавать яркие и запоминающиеся костюмные образы футуристической направленности для отечественных артистов и исполнителей.

Изучив и проанализировав творческие работы казахстанских дизайнеров одежды, выполненные в стилистике футуризма, можно сделать следующие выводы:

- стилевые признаки футуризма в наибольшей степени выражены в коллекциях одежды прет-а-порте спортивной направленности;
- в последнее десятилетие казахстанские дизайнеры одежды активно работают в направлении «неонеомадизм», являющемся стилевой вариацией футуризма;
- неонеомадизму свойственно сочетание таких типичных стилевых признаков футуризма, как лаконизм, минимализм, использование инновационного кроя, технологий и материалов, с характерными чертами традиционного костюма;
- одной из характерных черт неонеомадизма является синтез идей будущего, присущих футуризму, с идеями кочевой духовной культуры;
- в ближайшее десятилетие футуризм в творчестве казахстанских авторов в наибольшей степени будет проявляться в коллекциях одежды прет-а-порте, концептуальных коллекциях, в сценическом костюме.

Список литературы

- 1 Железняк О.Е., Пономарева О.В., Дьяченко И.В. Авангардные тенденции начала XX века в современной моде: дизайн костюма и технологические поиски // Архитектон: известия вузов. - 2012.- № 1 (37). – С. 167-175.
- 2 Нестерова М.А. От абстракции к идеализации: итальянский футуризм и русский конструктивизм в дизайне костюма первой трети XX века // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. - 2014. - № 6-1 (44).- С. 137-139.
- 3 URL: <http://www.fashiontime.ru/fashion/marketing/5508.html>
- 4 Гусарова К. Мода и социализм: симбиоз или параллельные миры? // «НЛО». Конференция журнала «Теория моды»: Москва, клуб «На Брестской», 26 апреля 2007 г. - 2007. - №87.
- 5 URL: <https://www.buro247.kz/news/fashion-news/turisbek-davos.html>
- 6 URL: <https://www.buro247.kz/fashion/collections/krasivye-i-svobodnye-chem-zapomnilsya-zaklyuchitelny-den-mbfwalmaty.html>
- 7 URL: <https://lady.day.az/news/fashion/949668.html>
- 8 URL: <http://whoop.kz/flow/places/artem-zigert-o-mechanical-piano-i-white-garden.html>

- 9 <https://welcometoastana.kz/ru/event/geek-con-astana-2018>], [<http://today.kz/news/zhizn/2018-08-04/768605-geek-con-2018-perviy-kazhastanskij-festival-gik-kulturyi-proshel-v-astane/>]

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КИІМ ДИЗАЙНЫНЫҢ «ФУТУРИЗМ» СТИЛІН ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Н.Н. Дуймагамбетова¹, Н.А. Володева²

¹ «Сән және киім дизайны» мамандығының 2 курс магистранты

² Өнертану кандидаты, доцент

^{1,2} Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ., Қазақстан,
email: nataliavolodeva@yandex.ru

Бұл мақалада футуризм қазіргі заманғы вестиментарлық сәндегі стильдік бағыт ретінде қарастырылады. Қазақстандық дизайнерлердің шығармашылық жұмыстарын өнертанулық талдау арқылы отандық киім дизайнындағы осы стильдік бағыттың өзектілігі расталды. Футуризм стилінің өзіне тән ерекшеліктері анықталды, ол барынша аздықты, инновациялық материалдар мен технологияларды пайдалануды, дизайнның конструктивтік-технологиялық аспектісіне қызығушылықты көрсетеді. Қазіргі заманғы вестиментарлық сәнде футуризмнің тұжырымдамалық негіздері орнатылған: болашақ утопиялық және антиутопиялық идеялар мен бейнелерді визуализациялау, костюмнің эргономикалық және функционалдық қасиеттеріне назар аудару, экология және жаһандану мәселелеріне қызығушылық. Дизайнерлік практикада футуризмді дамытудың келешегі мен мүмкіндіктері анықталды.

Түйін сөздер: футуризм, киім дизайны, сән, костюм, дизайн

RELEVANCE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF «FUTURISM» STYLE IN FASHION DESIGN IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

N.N. Duymagambetova¹, N.A. Volodeva²

¹ MA student, «Fashion and costume design»

² Candidate of art criticism, associate professor

¹⁻² Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan,
email: nataliavolodeva@yandex.ru

This article considers futurism as a style direction in contemporary vestimentary fashion. By analyzing the creative works of Kazakhstan designers the relevance of these stylistic trends in clothing design is confirmed. The characteristic the stylistic features of the futurism style, consisting in the emphasized minimalism, the use of innovative materials and technologies, the interest in the constructive and technological aspect of design, are revealed. The conceptual foundations of futurism in modern vestimentary fashion are established: visualization of utopian and dystopian ideas and images of the future, accentuation of ergonomic and functional properties of the costume, interest in the problems of ecology and globalization. Further prospects and opportunities of development of futurism in design practice are defined.

Key words: futurism, fashion design, fashion, costume, design

Поступила в редакцию 30.03.2019

НАУКА САСПЕНСА В ИСКУССТВЕ КИНЕМАТОГРАФА

Р.А. Альжанов

магистрант, кинорежиссер,
Казахская национальная академия искусств имени Т. К. Жургенова,
Алматы, Казахстан, email: Alzhanraim@gmail.com

В статье рассмотрены вопросы о значении и создании науки саспенса в искусстве кино. Рассматривается гипотеза о ведущей роли саспенса в создании фильма. Рассматриваются приемы саспенса в зависимости от целей и задач режиссеров. Изучается значение цвета и звука в создании саспенса. Сделан вывод о том, что цвет является важнейшим инструментом для построения глубокой эмоциональной связи фильма и его зрителя.

Ключевые слова: саспенс; кино; сюжет; сцена; напряжение

Создание кино - очень кропотливый и многогранный труд, требующий от создателей мастерского владения психологией восприятия окружающего мира человеком. Играя на струнах человеческой души, режиссеры способны создать на экране действие, которое запомнится зрителю навсегда. Как создать настолько прочную связь между публикой и фильмом? Здесь на помощь режиссеру приходит наука создания саспенса. От качества саспенса напрямую зависит вовлеченность зрителя в происходящее. Поэтому понимание основ работы с этим фундаментальным приемом киноязыка является первостепенным для создателей кино.

Современное общество наглядно показывает, что, несмотря на научный прогресс, в людях все еще сильны первобытные образы, создавшие в древние времена мифы и религии, архетипы и типажи, суеверия и традиции. Сознание человека сейчас изменилось, но никакое разумное начало, похоже, не в силах искоренить из него самые древние страхи, сильнейший из которых - страх неизведанного. Этот страх является истоком появления всех историй и легенд на земле и острой нужды человека в них, поскольку чтобы победить неизвестность, необходимо понять явление и объяснить его.

Хорошие сценаристы, драматурги и режиссеры прекрасно понимают это и используют для своих целей. Людям нравится смотреть на то, чего быть не может, но во что в глубине души они верят [1; 195]. Все сводится к томительному ожиданию. Это и есть основа и функция саспенса.

Саспенс (англ. *suspense* — неопределённость, беспокойство) — это состояние тревожного ожидания. В английском языке термин достаточно распространен и употребляется при обычных, бытовых ситуациях. Однако в русском языке этот термин применяют к кино и изредка к литературе. Термином «саспенс» обозначается продолжительная тревога и напряжение при просмотре фильма, а также набор художественных приёмов, используемых для погружения зрителя в это состояние. И хотя термин прочно ассоциируется среди кинолюбителей с именем Альфреда Хичкока, британского и американского кинорежиссера, продюсера и сценариста, этот прием киноязыка применялся задолго до него. Ярким примером служит одна из самых первых кинолент братьев Люмьер «Прибытие поезда» («Прибытие поезда на вокзал Ла-Сьота», фр. «L'Arrivée d'un train en gare de la Ciotat», 1896 г.), где поезд движется прямо в камеру. Учитывая новизну кино как явления и наивность зрителя того времени, прием имел менее длительный эффект, чем саспенс наших дней, тем не менее, он работал с феноменальным успехом — люди в ужасе покидали зрительный зал, полагая что поезд с экранов наедет на них [2; 10]. Но, если Люмьеры открыли саспенс, можно сказать, случайно, то спустя несколько лет начинается повсеместное изучение, применение и как следствие развитие этого художественного приема. Среди многих мастеров саспенса выделялся Дэвид Уорк Гриффит, американский кинорежиссер, актер, продюсер и сценарист. Являясь одним из первопроходцев в области создания киноязыка, он прибегал к такому виду сюжетной кульминации как «спасение в последний момент». В такой истории герой фильма спасался из опасной ситуации, только находясь на волосок от гибели. Саспенс создавался в момент ожидания развязки, когда зритель гадал, погибнет персонаж или ему удастся спастись.

В дальнейшем стремительное развитие саспенса происходит в Америке 30-х годов, когда на некоторые особо жестокие картины налагается строгая цензура под названием «Кодекс Хейса». «Кодекс Хейса», или Кодекс Американской Ассоциации Кинокомпаний (англ. *Motion Pictures Production Code*, «The Hays Code») — этический кодекс производства фильмов в Голливуде. Цензура

принята в 1930 году Ассоциацией производителей и прокатчиков фильмов (ныне Американская ассоциация кинокомпаний). Нарушать кодекс было можно, но такое кино не смогло бы выйти в прокат в кинотеатрах, принадлежавшим членам ассоциации. Принятая цензура более не позволяла открыто демонстрировать на экране насилие, акты мести, убийства, сцены явного эротического содержания и т.д. В наши дни подобные запреты кажутся немыслимыми для свободы творчества и самовыражения автора, но эти запреты послужили толчком к развитию кино и киноязыка, в частности. Кинодеятелям пришлось изобретать новые приемы и использовать творческий подход к созданию фильма. Если раньше было достаточно продемонстрировать устрашающее и шокирующее событие или омерзительное чудовище в жутком гриме (если речь идет о жанре хоррор), то после цензуры фильмы стали усложняться по структуре повествования, и по визуальному ряду, что повлияло на увеличение художественной ценности всего искусства кино в целом. Разумеется, до принятия цензуры существовало немалое количество картин, ставших знаковыми и культовыми для своего времени и почитаемые до сих пор, но кодекс спас большое количество жанров в кинематографе от последующей деградации и способствовал рождению новых. В истории кино это будет не первым случаем, когда налагаемые на свободу творчества рамки лишь усиливали развитие киноязыка.

С приходом Альфреда Хичкока в кино саспенс тесно и навсегда был связан с его именем, так как Хичкок превосходно овладел приемом, сделав его характерной чертой своего режиссерского почерка. Режиссер внес огромный вклад в изучение приема и рассмотрел его с научной точки зрения, как психологический способ постоянного владения вниманием публики. Хичкок связывал саспенс с драматургией в целом и подчеркивал, что саспенс сработает только в том случае, если режиссеру удастся грамотно подвести зрителя к нему. В таком случае напряжение, которое достигается зрителем при воздействии саспенса, не только приковывает все внимание к экрану, но и оставляет его в “подвешенном” состоянии, оставляя длительное послевкусие и после просмотра картины.

Говоря о саспенсе, следует упомянуть, что многие зрители путают его с термином «скример» (от англ. «screamer» — «крикун»). Скример появляется в самый неожиданный момент, и всё это сопровождается устрашающим криком, особенно когда дело касается жанров триллер или хоррор. Несмотря на кажущуюся схожесть функций, разница между понятиями велика. Саспенс, в отличие от скримера, имеет продолжительный эффект и нацелен на долгоиграющий результат. Функция саспенса заключается больше в погружении зрителя в мир картины путем завлечения вопросом “а что же там дальше?”, в то время как скример преследует цель шокировать внезапностью и “разрядить” напряжение. Приводя пример, можно вспомнить американские горки, где саспенс - это тревожное ожидание, пока вагонетка поднимается на высоту, а скример – это стремительное падение вниз. Саспенс заставляет находиться под своим влиянием в некоторых случаях до самых титров картины, в то время как шок от скримера проходит очень быстро, буквально в следующей сцене. Отличие кажется незначительным, но это ключевой момент в работе режиссера над функцией сцены.

Также существует различие между саспенсом и шоком (или эффектом удивления), описанное Хичкоком довольно подробно на всемирно известном примере с бомбой. В этом примере люди сидят за столом и о чем-то мирно беседуют, вдруг происходит мощный взрыв – оказывается, под столом героев была заложена бомба! Зритель удивлен, но лишь на пару мгновений. Это шок. Теперь рассмотрим иной вариант, где зритель заранее знает, что под столом заложена бомба и что взорвется она в точное время, к примеру, ровно в 14.00. И теперь если чередовать кадры, где сидящие за столом люди не подозревают об угрожающей им опасности и мирно разговаривают, и затем поставить кадры с бомбой, находящейся под столом, и далее часы, на которых время отсчитывает секунды до взрыва, то зритель будет вынужден переживать за судьбу героев на протяжении всей сцены. Это и есть саспенс. Этот пример с бомбой был воплощен Хичкоком в фильме «Саботаж» («Sabotage», «I Married a Murderer», 1936) [3; 49].

Таким образом, в основе искусства саспенса лежит наука о психологии. Только режиссер, хорошо разбирающийся в человеческой натуре и предугадывающий реакцию публики, способен произвести должный эффект. По мнению Хичкока, зритель должен отождествлять себя с персонажем для большего сопереживания. Отождествление достигается путем добавления в первой половине фильма, казалось бы, несущественных мелочей, рассказывающих о персонаже. В то же время раскрываются первые детали предстоящего конфликта, чтобы у публики на подсознательном уровне нарастало чувство тревоги за героя. «Публику следует по мере возможности наиболее полно информировать. Зная, чего ему следует ждать, зритель невольно подготавливает себя к восприятию, что очень существенно для создания саспенсов», — завещал Хичкок. Также для создания саспенса желательно, чтобы зритель знал о происходящем всё, или, по крайней мере, больше, чем герои, ибо

данное обстоятельство дает понять зрителю, где и какая опасность подстерегает его. «Нет, не ходи туда!», – то и дело раздаются тихие вскрики зрителей в зале кинотеатров во время сеанса какого-нибудь фильма жанра ужасов. Это происходит путем вживления зрителя в образ персонажа и в историю, происходящую на экране. В этом сила саспенса. Однако это вовсе не значит, что в погоне за элементом саспенса режиссеры должны полностью искоренять интригу в фильме. Это лишь значит, что режиссер должен точно и грамотно распределять информацию в зависимости от желаемого эффекта в сцене. Иногда, чтобы подготовить зрителя к более важному моменту с драматургической точки зрения, томительно нарастающий саспенс в сцене может закончиться...ничем.

Эффект переживания также достигается и дополняется путем эмпатии зрителей к персонажу. Согласно Александру Митте, безошибочный способ возбудить у публики сочувствие к герою – поставить его в драматическую ситуацию на основе общепринятых базовых человеческих ценностей. На героя обрушиваются беды, которые сильнее, чем возможности его характера, и тогда аудитория автоматически заинтересуется, каким способом герой сможет преодолеть трудности и будет ему сопереживать [4; 40]. Важно дать герою минимум альтернатив, выбор между двух зол или вообще поставить его в тупиковую ситуацию, где выход только один – преодолеть себя [6; 319]. Если персонаж имеет полную свободу выбора, фактор риска и страха снижается вместе с интересом публики.

Саспенс имеет свойство сжимать или растягивать время в кадре, что еще раз доказывает существенное значение этого приема в искусстве кино, ведь кино есть “запечатленное время в условном пространстве”. Хичкок говорил: в ключевой момент время должно быть растянуто. Секунда может длиться целую вечность, если это требуется для эмоционального вовлечения зрителей. Режиссер растягивает время в монтаже, показывая момент с разных точек зрения. У Хичкока такие сцены повторяются очень часто, но впервые такой прием был показан у Сергея Эйзенштейна в его знаменитой сцене “расстрела на одесской лестнице” в «Броненосце «Потемкине» (реж. Сергей Эйзенштейн, 1925). В сцене “расстрела” время нескольких мгновений было растянуто на несколько минут с помощью монтажа кадров, показывающих разные точки зрения на действие. Также роль сыграло и условное пространство. Реальная лестница в 10 раз короче, чем ее образ на экране [4; 49]. И Эйзенштейн, и Хичкок были сторонниками науки воздействия на аудиторию, согласно которой автор может с непогрешимой точностью произвести на публику требуемое впечатление путем выбора правильного кадра. Хичкок следовал собственным идеям для получения чистого отклика, и называл это «чистое кино» [6; 29].

Если верить Хичкоку, то саспенс пренебрежительно относится к достоверности повествования. Роль играет лишь исключительно эмоциональное вовлечение зрителя в действие фильма, и ничего более. Углубляясь в пояснение и аргументирование достоверности каждого момента в повествовании, можно спровоцировать появление эмоциональных дыр. Логика важна, но куда важнее эмоциональная целостность и возрастание напряжения. Хичкок говорил примерно так: «Смешно требовать от истории достоверности. Кусок жизни – это то, что вы получаете задаром перед входом в кинотеатр. А драма – это жизнь, из которой вырезали все скучное. Все должно быть принесено в жертву действию». Эти слова, естественно, должны восприниматься в рамках киноязыка. Актеры и среда реальны и правдивы. А время и пространство создаются с помощью киномонтажа и далее собираются воедино с другими элементами в условную реальность художественного фильма. [4; 50].

Звук в саспенсе способен дополнять напряжение. Помимо реплик актеров, окружающие их звуки, вроде треска костра, далекого волчьего воя в лесу, тиканья часов, стука капель дождя по крыше, шум грома, завывание ветра и т.д., способны дополнительно сообщить о таящейся опасности. Музыка также играет важную роль в создании саспенса, и композитор должен потратить немалое количество времени, придавая саундтреку необходимое напряжение. В отличие от стандартного музыкального сопровождения, которое может самостоятельно неплохо звучать и отдельно от фильма как цельное произведение, саундтрек к сценам саспенса специально пишется как дополняющий, поддерживающий и неразрывный элемент визуального ряда. Саундтрек из фильма «Челюсти» («Jaws», реж. Стивен Спилберг, 1975) является удачным примером, где тревога усиливается с нарастанием музыки и зрители чувствуют присутствие акулы-людоеда, даже когда ее нет в кадре. Молли Хаскелл пишет: «Челюсти» настолько крепко вцепились в наши умы, что мы даже думать не могли об атаках акул – в мозгу сразу возникали кадры из картины и ужасная музыка» [7; 86].

Саспенс принято делить на два вида – открытый и закрытый. В открытом саспенсе зрители знают больше, чем главный герой. Детектив приезжает в зловещий дом, где притаился убийца

(«Psycho», реж. Альфред Хичкок, 1960), и это заставляет публику с тревогой ждать, как развернутся дальнейшие события. Или же герой открыто видит угрозу, заранее знает о ней, что требует от него преодоления своих страхов и пределов. Закрытый саспенс не позволяет зрителю знать больше главного героя, и вместе с ним публика крадется по темным улицам или среди темного леса, вслушиваясь в шорохи и пытаясь понять, где притаилась угроза. В данном случае саспенс играет на воображении зрителя, заставляя его домысливать образы, что имеет очень сильное подсознательное воздействие – ведь у каждого свои страхи. Поэтому в самой знаменитой сцене в душе самого знаменитого фильма Хичкока лицо убийцы скрыто, и эта тайна является ключевой развязкой саспенса.

Однако стоит помнить, что саспенс есть инструмент киноязыка, с которым следует работать очень внимательно и дозированно. Если забыть так называемое правило “вдох-выдох”, позволяющее зрителю перевести дух и расслабиться между сценами, то непрерывное напряжение может вызвать дискомфорт и потерю внимания. Все элементы саспенса подразумевают размеренность и нарастание вплоть до катарсиса, а не постоянное грубое давление, что может плохо сказаться на драматургии всего фильма в целом. В связи с этим в фильмах всегда существуют “расслабляющие” сцены. К примеру, в фильмах ужасов часто все самое страшное происходит ночью, а день – это время для догадок и передышки.

Из всего сказанного можно выделить условия, помогающие существенно развить саспенс:

- 1) Неуверенность героя в своем будущем.
- 2) Враги героя намного сильнее.
- 3) Риск и опасность постоянно растут.
- 4) Герою страшно, но он преодолевает себя и побеждает страхи.
- 5) Надежда - главная движущая сила. Зрители надеются на победу вместе с главным героем.
- 6) Правило “вдох-выдох”. Напряжение чередуется с расслаблением. Зрителей нельзя перегружать напряжением, иначе интерес угаснет.
- 7) Чем меньше шансы на спасение, тем сильнее саспенс. Саспенс – регулируемый фактор.

Саспенс – это нечто, что находится в самом сердце поэтики кино. Все правила и условности действуют в нем с предельной убедительностью [4; 46].

В завершение подведем итог сути саспенса. Эта наука является тем приемом киноязыка, который поддерживает статус кино как самостоятельного вида искусства, значительно обогащая визуальную составляющую фильма, воздействуя на эмоции зрителя на самом глубинном, подсознательном уровне. Понимание работы режиссеров при работе с наукой саспенса и использование его психологических возможностей - это способ создать кино, которое останется в памяти зрителей навсегда, ведь ничто так крепко не врезается в память, как пережитые сильные эмоции в своем чистейшем, первозданном виде.

Список литературы

- 1 Фрумкин Г.М. Сценарное мастерство. – М.: Гаудеамус, 2011.
- 2 Разлогов К. Мировое кино. История искусства экрана. – М.: Эксмо, 2013.
- 3 Трюффо Ф. Хичкок/Трюффо. – М.: Эйзенштейн-центр, 1996.
- 4 Митта А. Кино между Адом и Раем. – М.: АСТ, 2012.
- 5 Макки Р. История на миллион долларов. М.: Анф, 2015. /R. Mackee. Story: Substance, Structure, Style and the Principles of Screenwriting. NY.; HarperCollins, 2010.
- 6 Вильярехо Э. Фильм: Теория и практика. Х.: Гуманитарный центр, 2015.
- 7 Хаскелл М. Стивен Спилберг: Человек, изменивший кинематограф. М.: Эксмо, 2018.

КИНЕМАТОГРАФИЯ ӨНЕРІНДЕГІ САСПЕНС ҒЫЛЫМЫ

Р.А. Альжанов

магистрант, кинорежиссер,

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,

Алматы, Қазақстан, email: alzhanraim@gmail.com

Мақалада кинематография өнеріндегі мазасыздық ғылымы мен мағынасы туралы мәселелер қарастырылады. Кинотеатрдың пайда болуындағы шудың басты ролі туралы гипотеза қарастырылады. Директорлардың мақсаттарына және мақсаттарына байланысты техниканы шектеу қарастырылған. Саспенс

жасау кезінде түс пен дыбыстың мағынасын зерттелінген. Түс фильм мен оның аудиториясы арасындағы терең эмоционалдық байланыс жасаудың маңызды құралы болып табылады.

Түйін сөздер: *саспенс; кино; сюжет; сахна; кернеу.*

THE SCIENCE OF SUSPENCE IN THE ART OF CINEMATOGRAPHY

R.A. Azlhanov

Master student, movie director

Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov,

Almaty, Kazakhstan, email: alzhanraim@gmail.com

The article deals with the issues of the meaning and creation of the science of suspense in the art of cinematography. The hypothesis of the leading role of suspense in making a film is considered. I reviewed the techniques of suspense depending on the goals, and objectives of directors. The meaning of color and sound in creating suspensions has been studied. It is concluded that color is an essential tool for building a deep emotional connection between the film and its audience.

Keywords: *suspense; cinema; story; scene; tension*

Поступила в редакцию 20.03.2019

БОЛАТ НУСИМБЕКОВ И ГЛАВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЕГО ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ КИНОФИЛЬМОВ

С.З. Баймуханова¹, Н.Х. Жаксыбаев²

¹ докторант 2 курса специальности 6D040600 – «Искусствоведение»

² магистрант 2 курса специальности 6M040200 – «Операторское искусство»

¹ Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова, Алматы, Казахстан
email: snezhana06@inbox.ru

² Университет «Туран», Алматы, Казахстан

Документальное кино, активно снимавшееся еще 30 лет назад на просторах стран Содружества Независимых Государств, сегодня стало почти не актуальным. Для того, чтобы понять, насколько интересно и полезно может быть неигровой вид кинематографа современному зрителю, авторы статьи решили исследовать этот вопрос на примере работ телевизионного оператора и режиссера Булата Нусимбекова (р. 1955). Впервые в рамках научной работы компаративным методом проанализированы некоторые его документальные ленты. Этот метод позволяет увидеть в историческом разрезе этическую составляющую кинематографа, как средства пропаганды и воспитания граждан своей страны. В связи с тем, что визуальное восприятие есть основной источник постижения окружающего мира, в работе делается вывод – профессия оператор самая необходимая для реализации любых творческих проектов. Документальное кино - необходимый инструмент в исследовании истории своего народа.

Ключевые слова: визуальное восприятие, зритель, кино, телевидение, кинооператор, документальное кино, видео контент, национальные кинорежиссеры

*«Пространство - мера всех вещей, время - мера всех событий.
Когда смыкаются горизонты пространства и времени,
начинается национальная история».*

Назарбаев Н.А.

Фото из архива Б. Нусимбекова

Осознание того факта, что люди, животные, объекты зафиксированные на пленку остаются внутри нее не видоизменяясь, заинтриговало в конце XIX века многих. Поэтому синематограф, воспринимавшийся изначально как новый вид развлечения, получил свое дальнейшее развитие.

Людьми, решившими сделать из этого зрелища еще один вид искусства, стали предприниматься попытки обращения к архитектуре, литературе, театру, живописи, музыке,

фотографии, скульптуре и другим видам, уже заявившим о себе как об искусстве. Вследствие этого появились: сценарий, бутафория, глубина сцены, грим, музыкальное сопровождение, освещение и многое другое. Постепенно процесс создания фильма усложнялся, становились необходимы новые специалисты для работы, содружество которых позже стало называться — творческий коллектив.

Одним из незаменимых специалистов реализации творческих проектов и замыслов режиссера на съемочной площадке оказался оператор. И теперь, говоря о тех или иных достижениях кинематографа, необходимо, наряду со вкладом режиссеров, сценаристов, художников, актеров и людей других специальностей, отмечать и оценивать работу кинооператоров. Ведь, чем ярче талант кинооператора, тем весомее его вклад в решение общей художественной задачи фильма.

Оператор – человек с необычайно сложной и удивительно интересной профессией. Для тех, кто по-настоящему увлечен ею, она одновременно является видом искусства и ремеслом, а точнее их сочетанием.

Сегодняшний кинооператор, выполняющий комплексные задания кинорежиссера, должен владеть техникой натурной и павильонной съемки, техникой цейтрафер и рапид-съемки, техникой комбинированной и мультипликаторной съемки. Он обязан иметь достаточное представление о технике специальных видов съемки, применяемых в научной кинематографии, ибо все это входит в арсенал изобразительных средств кино. Таким образом, его технические познания в идеале охватывают широкий круг вопросов, а это требует длительной и систематической подготовки, связанной с изучением ряда дисциплин. Ведь художественный фильм — это, прежде всего произведение искусства. Также нельзя забывать, что порою кинооператор работает в отрасли промышленности, производящей идеологические ценности и соответственно знания в этой сфере ему так же необходимы для наиболее полного освещения этой тематики.

Почти у каждого оператора имеется свой определенный стиль съемки. Частично стиль приходит с опытом, частично с вдохновением и частично берется из ниоткуда. Нет какой-то определенной формулы, поскольку манера съемок исходит от снимающего человека. Образы рождаются из замысла, из плана, из создания визуального подхода к конкретной истории. То есть стиль – это индивидуальный подход художника.

А что же тогда телевидение? Известно, что телевидение, по сути, родилось изначально из передачи статичного изображения на расстояние, благодаря определенным электрическим сигналам (волнам). К нему так же, как и к кинематографу, после звука, прибавился цвет (при этом цветные телевизоры еще долгое время считались своеобразным индикатором зажиточности), позже появляется формат цифрового вещания.

В 1920 году английский кинорежиссер Джон Грирсон первым в мире предложил называть документальное кино творческой разработкой действительности. На сегодняшний день документальное (неигровое) кино разделяют на самостоятельные поджанры и именно с него и стало брать метод подачи материала телевидение. А цикл тематического киножурнала под общим названием «*Киноправда*», выпускаемый советским кинорежиссером Дзигой Вертовым в 1922–1924 годы, оказал влияние на методы развития публицистики в мировом масштабе. В национальном телевидении основателем теории отечественной телевизионной журналистики является **Барманкулов Марат Карибаевич** — один из первых отечественных тележурналистов [1].

В моменты становления телевидения на просторах советского государства, некоторые рассматривали его, как «малозкранный кино», не имеющее своих, отличных от киноискусства, выразительных средств и художественных форм, потому что многое телевидением было позаимствовано у кинематографа. Например, первые игровые фильмы фактически отличались от кинофильмов лишь меньшим объемом, преобладанием крупных планов над общими (продиктованными размерами экранов домашних телеприемников тех лет), более медленным развитием событий и интимным характером повествования, связанными с особенностями восприятия телепрограмм. С середины 60-х гг. велись поиски специфики игрового телевизионного кино. В 70-х годах произошло более четкое размежевание функций ТВ и кино, в связи с тем, что кино стало искать сюжеты и приемы съемок, не свойственные телеэкрану. В телефильмах начали использоваться условные приемы и средства, характерные для театра и эстрады. Наряду с формами коммуникации, присущими информационным, журналистским жанрам, на телевизионные фильмы стали оказывать влияние приемы художественной коммуникации, свойственные традиционным зрелищам. Взаимосвязь кино, литературы, театра с телевидением оказалась широким полем взаимообогащающих отношений на долгие десятилетия.

Бесспорным остается тот факт, что телевидение – мощное средство формирования гражданина и личности, а также наиболее быстрый и легкий способ получения и передачи визуальной информации.

Рассматривая телевидение в настоящее время, мы можем предположить, что оно, скорее всего, является неким «зеркалом» духовной и социальной жизни общества.

Казахстанский культуролог Бекет Нуржанов в своей книге «Культурология» отмечал: «Реалистическое искусство всегда было удовлетворением неискоренимого желания реальности, неотъемлемо присущего массам, установлением коммуникации с объектами и ситуациями, способными это желание удовлетворить. Желание реальности – это желание простоты, единства, понятности коммуникабельности» [2; 116]. Затем автор сожалеет о том, что телевидение становится порнографией, «делая доступным, предельно видимым самое интимное и святое, для западной культуры начиная с эпохи Возрождения» [2; 116].

Но как исследователи, мы не можем подписывать весь телевизионный контент одним ярлыком «плохо», хотя не можем отрицать тот факт, что визуальная культура общества в целом падает стремительными темпами. Тем не менее, мы должны понимать, что на каждом телеканале существует свой видео контент, рассчитанный на определенный уровень телезрителей и такое понятие, как рейтинг. Помимо ток-шоу для взрослых, некоторые телеканалы наполняются культурными циклами передач, например, исторической направленности для духовного и культурного развития зрителя.

Казахстанский кинооператор **Болатхан Шолтаевич Нусимбеков** - один из тех авторов, кто создает аудиовизуальный продукт, рассчитанный на человека, желающего стать более образованным.

В мир национального телевидения в 1980 году его привела большая мечта – путешествия вокруг света. За время работы на киностудии «Казахфильм» он снял более 20 документальных фильмов. Работал на национальном телеканале «Хабар». Является автором-оператором и режиссером-постановщиком первого республиканского сатирико-юмористического киножурнала «Камча», целью которого были борьба с пьянством, взяточничеством, бюрократией и иными негативными явлениями советского общества.

Затем **Нусимбеков** становится одним из создателей проектов «Линия судьбы», «Тағдыр жолы», «Больше жизни», «Екі жүрек - бір тағдыр», «Больше, чем любовь», «Егіз жүрек», «Современники», «Магия творчества», «Территория кино», «Золотое сечение», «Такое вот кино», «Алтын дiңгек», «Тағдырластар», в которых запечатлевает уникальных людей, живущих в Казахстане. Об истории, социальной жизни и культуре народа, о научных открытиях и тайнах природы рассказывают его проекты «Территория открытий», «Заповедники Казахстана», «Золотое сечение», «Алтын дiңгек», размещенные на канале NB Media.kz видео хостингового сайта YouTube.

В 2011 году при поддержке АО «Казахфильм» Болат **Нусимбеков** как режиссер-постановщик снял документальный кинофильм «Когда душа не может молчать». Фильм рассказывает о классике казахского кино Мажите Бегалине. Автором сценария выступила Нургуль Тусупбекова, консультантом – Касым Бегалин. «Мы чувствовали огромную ответственность рассказать историческую правду, основанную на конкретных фактах» – говорит в интервью режиссер [3].

Мажит Бегалин является одним из четырех классиков казахского кино наряду с Шакеном Аймановым, Султаном Ходжиковым и Абдуллой Карсакбаевым. В этой картине интересно показана жизнь режиссера, его кинематографическая деятельность, история фильмов, созданных им. Смотря эту киноленту, зритель словно приоткрывает для себя историю жизни Мажита Бегалина. Узнает, что будучи юношей, Мажит Бегалин добровольцем ушел на войну, был демобилизован в связи с потерей правой руки. Затем поступил во Всероссийский государственный университет кинематографии на режиссерский факультет. Пройдя серьезный отбор, стал одним из лучших казахстанских кинорежиссеров.

Бегалин грезил мечтою отразить уникальность и патриотичность личности ученого, географа, просветителя Чокана Валиханова, труды которого сыграли огромную роль в изучении культуры народов Средней Азии. В 1957 году он осуществил свой замысел, создав киноленту «Его время придет». Киновед, историк кино Бауыржан Ногербек в своей книге «Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино» посвятил именно этому фильму отдельную подглаву, написав: «Биографический фильм М. Бегалина остался непревзойденной картиной о Чокане Валиханове» [4; 188].

В своем фильме «За нами Москва» (1967) Мажит Бегалин восстановил правду о победе над фашистами под Москвой, показав подвиг солдат-казахов в рядах Панфиловской дивизии во главе с Бауржаном Момыш-улы. Отражая своих работах героизм и мужество солдат, он показал ужасы

войны и трагедию страны, теряющей людские жизни. «Я снимаю фильмы о войне для того, чтобы люди помнили, насколько она бессмысленна и бесполезна. Молодое поколение должно помнить и знать историю своей страны, чтобы не повторять ошибок прошлого» – говорил он в одном из интервью. В 1972 году Нусимбеков был награждён Серебряной медалью имени А. П. Довженко «За произведения на героико-патриотическую тему».

В киноленте «Песнь о Маншук», вышедшей на экраны советской страны в 1974 году, очень интересно показаны эпизоды, когда Маншук Маметова (ее играет Наталья Аринбасарова) во снах видит воспоминания мирной жизни. Они даются в светлой тональности черно-белого фильма: отец, народные гуляния в родных бескрайних степях, юноша, в которого была влюблена героиня, яблоки – четко символизируют светлую линию ее «прошлой жизни». Такими кинематографическими приемами режиссер подчеркивает красоту мира без войны, важность свободы.

У каждого режиссера-документалиста свои методы в выборе героя и темы. У кого-то методы провокации или наблюдения. У Булата Нусимбекова – уважение к людям, о которых он хочет рассказать зрителю. На наш вопрос «Что же главное в документальном кино?» он отвечает – «Правда, уважение, любовь и интерес к человеку, о котором хочешь снимать кино».

В 2013 году к юбилею Султана Ходжикова Б.Нусимбековым был создан документальный фильм «Война и мир Султан-Ахмета Ходжикова». В его основу легла история одного из самых лучших фильмов в казахстанском кинематографе на историческую тему – «Кыз-Жибек», вышедшего на экраны в 1970 году. Новость о запуске экранизации социально-бытового эпоса была объявлена в средствах массовой информации. Многие литературоведы считают этот эпос ценнейшей частью устного народного творчества. Казахстанский киновед Раушан Оспанова в своей статье «Киноискусство 60-х годов на материале художественных фильмов» пишет: «...обращение казахского кино к эпосу – это следствие общего интереса к истории нации, ее культуре, желание ощутить «времен связующую нить. Мир эпоса – важнейшая сфера духовной культуры казахского народа» [5].

Жизнь кочевников с ее специфическим восприятием целостности мира и себя в нем эстетически отразились в этом киноэпосе. Фильм наполнен глубоким смыслом, а именно – идеей единства казахского народа. Этические нормы существования индивида в обществе кочевников четко и ясно раскрыты зрителю: совесть, добро, сочувствие, дружба, самопожертвование, любовь. Сегодня смело можно сказать, что до сих пор эта кинолента остается одной из самых успешных и масштабных в Республике Казахстан. Именно с этим кинорежиссером до сих пор не сравнится в нашей стране ни один другой режиссер, снимавший свои художественные игровые фильмы с самым разным бюджетом, на всевозможные исторические события. Эпический масштаб, эмоциональное восприятие, образы, прописанные и сыгранные каждым членом съемочной группы, поражают и продолжают вдохновлять своей чистотой современного зрителя.

Творческие люди всегда на виду общественности. Болат Нусимбеков не исключение. За весь период работы ему приходилось слышать и читать о том, что его герои показаны однобоко, нет широты их личности, масштабности. Некоторые коллеги говорили, что порою действующие лица в фильмах Болата раскрываются как гении, не понятые своими современниками, а это не всегда обоснованно и достоверно. «Не ошибается лишь тот, кто ничего не делает», гласит народная мудрость. Безусловно, ошибки и недочеты в работах были, однако Болат, найдя достойного сценариста для своих работ – Нургуль Тусупбекову, прислушиваясь к конструктивной критике общественности, идет дальше, совершенствуя свои методы создания аудиовизуальных произведений.

В 2014 году Нусимбеков снимает следующую документальную киноленту – «Шакен Айманов: человек и легенда». В ней он раскрывает важные факты о жизни и творчестве этого потрясающего человека. Название киноленты несет смысловую нагрузку, в полной мере отражая ее идею. Юрий Померанцев, Раушан Оспанова, Бауржан Ногербек, Асанали Ашимов, Бибигуль Тулегенова, Шолпан Алтайбаева, Андрей Кончаловский и другие люди, работающие или исследующие творчество Айманова, говорят самые нужные и важные вещи, из которых режиссер удивительным образом выстраивает структуру цельной киноленты о национальном человеке-легенде, первом профессиональном казахском кинорежиссере.

Киновед Раушан Оспанова в своей еще неопубликованной книге о Шакене Кенжетеевиче Айманове пишет: «Радио в те годы было единственным источником культурной информации в далеких аулах и по нему люди слушали голос Куляш Байсеитовой, звучание домбры, кобыза, стихи великих акынов прошлого читал Шакен Айманов. Голос Шакена в годы войны звучал по радио часто. Он читал стихи, рассказывал о своих друзьях. Его красивый голос творил чудеса,

богатые оттенками звучания слова, интонациональная культура – это была высочайшая культура речи» [6; 30].

В 2018 году режиссер Нусимбеков открывает зрителю мир еще одного талантливого сына своей страны. К юбилею первого профессионального художника театра и кино Кулахмета Ходжикова выходит документальный фильм «Тарлан». И мы узнаем удивительные факты из истории искусств нашей страны, которую творили такие патриоты, как Кулахмет Ходжиков. Например, в 1970 году Ходжиков основал Республиканский музей народно-прикладного искусства в Алма-Ате и стал его первым директором, неустанно занимаясь и заботясь о его сохранении и развитии. Сегодня эта коллекция бесценных памятников казахского народного искусства составляет гордость одного из крупнейших музеев страны – **Государственного музея искусств Республики Казахстан им. А. Кастеева**. Кулахмет стал достойным продолжателем дел своих родителей, чтобы донести до всех прошлое и настоящее своего народа, сохранить достижения прикладного, архитектурного и духовного богатства нации. Эскизы декораций и костюмов, раскадровки, грим, типажи, выполненные им к кинофильмам (за долгие годы работы вышло свыше десяти), отличают знание жизненной ситуации, продуманность каждого композиционного решения. Безусловно, именно поэтому фильм режиссера Абдуллы Карсакбаева «Меня зовут Кожа», в котором Кулахмет Ходжиков работал художником-постановщиком, получил «Поощрительный диплом» Международного Каннского кинофестиваля в 1967 году. Фильм режиссера Шакена Айманова «Безбородый обманщик» 1964 года, где Кулахмет Ходжиков вместе с Сахи Романовым работали художниками-постановщиками, на IV кинофестивале республик в 1965 году получил «Специальный диплом за лучшее изобразительное решение фильма».

В цикле передач «Линия судьбы» казахстанского телеканала «Хабар» Нусимбеков выступил как режиссер и оператор-постановщик фильма «Ермек Серкебаев» о народном артисте СССР, оперном и камерном певце, актёре, педагоге.

Затем он снял двухсерийный фильм о выдающемся теоретике, телепублицисте, авторе свыше 20 монографий по журналистике, телевидению, культурологии, тюркологии, телевидению, авторе первых цикловых передач на Казахском телевидении – Марате Барманкулове. М. Барманкулов был основателем Института мировой журналистики и литературы в 1990-х годах, являлся вице-президентом Евразийской Экономической Академии, обладателем премии высшей персональной общенациональной журналистской премии №1 «Алтын самрук» от Академии журналистики, а также учителем Б.Нусимбекова.

«Кино — искусство зрелищное, пластическое, и изображение является одним из главнейших компонентов в воплощении идейно-художественных задач. Специфика этого вида искусства предполагает особое значение профессии кинооператора, роль которого в процессе работы над фильмом трудно переоценить» пишет советский оператор Марина Голдовская в своей книге «Десять операторских биографий» [7]. Понимая это, многие страны поощряют кинематографистов за созданные ими образные и композиционные решения, продуманность каждого кадра и эпизода. Ведь любая награда – это благодарность страны художнику и огромный стимул двигаться дальше к творческим вершинам. Не обойден вниманием нашей страны и Болат Нусимбеков. На IV церемонии награждения Национальной кинематографической премии «Кулагер-2010» эксперты Союза кинематографистов и тележурналисты вручили награду «За вклад в развитие кинематографа и освещение темы кино на телевидении» ему как оператору программы «Территория кино» и продюсеру Нургуль Дюсековой. В декабре 2011 года Болату Нусимбекову присвоено звание «Академик Проектной Академии KAZGOR». Также он стал Лауреатом премии Союза журналистов Казахстана 2015 года в номинации «Фототелемастерство» за создание художественных образов казахстанцев на республиканских телеканалах. Является лауреатом высшей общенациональной премии «Алтын жұлдыз», премии Союза журналистов РК, обладатель почетного титула «Мастер экрана» Союза кинематографистов РК. Работы Б. Нусимбекова вошли в золотой фонд казахского кино и телевидения.

Все фильмы-портреты, создаваемые **Болатханом Шолтаевичем Нусимбековым**, основаны на исторических фактах, архивных материалах, документах, личных фотографиях, воспоминаниях современников главных героев. В своих небольших фильмах, посвященных съемкам (фильм о фильме), Болат дает много кадров со съемочных площадок, интервью режиссеров, операторов, художников-постановщиков, осветителей, актеров и гримеров. Это позволяет увидеть и понять, как снимался тот или иной фильм, узнать мнения съемочной команды, услышать некоторые секреты или истории съемок, которые потом становятся байками, передаваясь из уст в уста, подчеркивая национальные черты и характеры людей.

Для каждой своей картины Нусимбеков находит особую изобразительную палитру, соответствующую драматургическому материалу. Порой приятно удивляют умелое сочетание трагизма и поэтичности в его фильмах о первых профессиональных казахах кинорежиссерах: Шакене Айманове, Мажите Бегалине, Султане и Кулахмете Ходжиковых, о первых архитекторах Толеу Басенове, Малгабаре Мендикулове, Юрии Ратушном, Тохтаре Ералиеве, Калдыбае Монтахаеве, Владимире Кацеве, Александре Коржемпо, Абдысагите Татыгулове, инженере Владимире Оконечникове. Это перечисление можно было бы продолжать, но бесспорно то, что все его операторские и режиссерские работы объединяет одна особенность – глубокое проникновение в суть снимаемых фильмов, серьезный, обдуманный творческий подход к поискам изобразительной формы, созвучной замыслу картины. Он точно чувствует драматургию произведения, понимая, что необходимо укрупнить или отдалить, взять в рамки кинокадра. Сознательно и интуитивно он отбирает качественный и редкий материал из государственных и частных архивов для более полного раскрытия героя. *Способность прочесть сценарий, осмыслить драматургическую задачу, понять образы, характеры героев — важнейшая задача и режиссера и оператора.* Нусимбеков проявил во всех фильмах глубокое понимание стоящих перед ним, как перед оператором и режиссером, не только технических, но и принципиально - художественных задач. Заинтересованный в том, чтобы запечатлеть во времени лучших представителей Республики Казахстан, он бережно раскрывает их профессиональную деятельность с соблюдением всех этических и эстетических норм.

Киновед Р.Г.Оспанова в своей еще неоконченной книге о Шакене Айманове приводит его же слова: «Художественный фильм – это отбор из множества» [6; 35]. Этот «отбор из множества» Нусимбеков делает уверенно и правильно, работая над биографическими документальными фильмами, стараясь раскрыть внутреннюю составляющую героя, говоря о начале его карьеры, творческом росте, жизненном пути, взлетах и падениях. Позволяет себе брать из творческих работ героя наиболее значимые, напрямую отражающие его личность.

Н.А. Назарбаев в своей статье «Семь граней Великой степи» отметил: «Убежден, у народа, который помнит, ценит, гордится своей историей, великое будущее. Гордость за прошлое, прагматичная оценка настоящего и позитивный взгляд в будущее – вот залог успеха нашей страны» [8].

Документальные работы Болат Нусимбекова обладают свойством сохранять и воспитывать в зрителе визуальную культуру. Образы, составляющие его фильмы и созданные им посредством специфики телевизионного языка, обогащают наше чувственное восприятие мира, а порою меняют его в лучшую сторону.

Благодаря героям его кинофильмов и таким кинематографистам как он, народ будет помнить, ценить и гордиться своей историей. Поскольку документальные киноленты и циклы передач Б.Нусимбекова основаны на архивных свидетельствах, видеозаписях и воспоминаниях близких людей, они претендуют быть частью лекций по истории казахского кинематографа и истории Казахстана.

Список литературы

1. Барманкулов М. Наследники белого лебедя. Dashti Kypchak. 13.02.2019.
2. Нуржанов Б.Г. Культурология. Алматы: Университет «Кайнар», 1994
3. Inform.kz https://www.inform.kz/ru/kogda-dusha-ne-mozhet-molchat-istoricheskaya-pravda-omazhite-begaline_a2416050
4. Ногербек Б.Р. Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино. А.: «RUAN», 2008
5. Оспанова Р. Очерки истории казахского кино. Алма-Ата: «Наука», 1966
6. Оспанова Р. Шакен Айманов. Воспоминания. Неопубликованная рукопись.
7. Голдовская М. Десять операторских биографий. М., Искусство, 1978
8. Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи. zakon.kz. 21 ноября 2018 г.

БОЛАТ НҮСІМБЕКОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДЕРЕКТІ КИНОФИЛЬМДЕРІНІҢ БАСТЫ ҚҰРАУШЫСЫ

С.З. Баймуханова¹, Н.Х. Жақсыбаев²

¹ PhD докторант

² 6M040200 - «Операторлық өнер» 2-курс магистранты

Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан,
email: snezhana06@inbox.ru

² «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан

Осыдан 30 жыл бұрын Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің кеңістігінде белсенді түсірілген деректі кино бүгінде өзекті емес. Қазіргі көрерменге кинематографтың ойын емес түрі қаншалықты қызықты және пайдалы болатынын түсіну үшін, мақала авторлары бұл мәселені телевизиялық оператор мен режиссер Болат Нүсіпбековтің (р. 1955) жұмыстарының мысалында зерттеуді шешті. Ғылыми жұмыс аясында алғаш рет компаративтік әдіспен оның кейбір деректі таспалары талданды. Бұл әдіс тарихи тұрғыда кинематографтың этикалық құрамдастарын өз елінің азаматтарын насихаттау және тәрбиелеу құралы ретінде көруге мүмкіндік береді. Визуалды қабылдау қоршаған ортаны түсінудің негізгі көзі болғандықтан, жұмыста кез келген шығармашылық жобаларды іске асыру үшін ең қажетті оператор мамандығы деген қорытынды жасалады. Деректі кино - өз халқының тарихын зерттеудегі қажетті құрал.

Түйін сөздер: визуалды қабылдау, көрермен, кино, теледидар, кинооператор, деректі кино, бейне контент, ұлттық кинорежиссерлер

BOLAT NUSSIMBETOV AND THE MAIN COMPONENT OF HIS DOCUMENTARY FILMS

S.Z. Baymukhanova¹, N.Kh. Zhaksybayev²

¹ PhD student

² master student of the program 6M040200 – «Camera art»

¹ T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan, email:
snezhana06@inbox.ru

² Turan University, Almaty, Kazakhstan

Documentary films, which were actively shot 30 years ago in the expanses of the Commonwealth of Independent States, today has become almost irrelevant. In order to understand how interesting and useful can be a non-fiction kind of cinema to the modern viewer, the authors decided to investigate this issue by the example of the works of television operator and director Bulat Nusipbekov (b. 1955). For the first time in the framework of scientific work comparative method analyzed some of his documentaries. This method allows us to see in the historical context the ethical component of cinema as a means of propaganda and education of citizens of their country. Due to the fact that visual perception is the main source of comprehension of the surrounding world, the work concludes that the profession of the operator is the most necessary for the implementation of any creative projects. Documentary film is a necessary tool in the study of the history of its people.

Key words: visual perception, viewer, cinema, television, cameraman, documentary, video content, national filmmakers

Поступила в редакцию 01.04.2019.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОПЕРАТОРСКОЙ РАБОТЫ В КОММЕРЧЕСКОЙ ВИДЕОРЕКЛАМЕ

В.Э. Цой

кинооператор, магистрант

Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова,

г. Алматы, Казахстан, email: vse_vlad@mail.ru

В статье рассматриваются психологические аспекты воздействия коммерческого рекламного ролика на потенциального потребителя. Оператор, как психолог при создании необходимого контента. Анализ существующих подходов к созданию коммерческих реклам и роли оператора в них. Разбор основных операторских техник и приемов для создания необходимой эмоциональной окраски рекламного ролика. Приведены выводы о важности знаний психологии кинооператором.

Ключевые слова: кинооператор, реклама, психология, операторские приемы, коммерческая реклама

Коммерческая видеореклама – это наглядная информация, сведения, которые распространяются по различным медиаканалам и ресурсам, способствующая увеличению лояльности потенциальных клиентов к рекламируемому продукту/товару/услуге. Значительным преимуществом видеорекламы над аудио- и текстовой рекламой является использование красивого динамичного изображения, помимо других средств убеждения потенциального клиента, таких как: грамотный продающий слоган и продуманная речевая текстовка.

Рынок коммерческой видеорекламы очень динамичен, собственно, как и сама реклама, и поэтому в данном сегменте отсутствуют какие-либо аксиомы. Зачастую, массовый выпуск однородных рекламных роликов быстро теряет актуальность, в связи с чем теряется интерес к рекламируемому продукту. Поэтому специалисты стараются привнести что-то новое и оригинальное в следующую рекламную кампанию.

На сегодняшний день наше общество можно назвать потребительским. И для такого общества реклама в принципе необходима. Грамотно созданный рекламный контент способствует экономическому росту компании-изготовителя, а так же в какой-то мере повышает статус потребителя. Стремление человека к обладанию лучшими товарами – один из наиболее важных психологических элементов влияния на потребителя для создателей коммерческой рекламы.

Основной целью коммерческих рекламных роликов является не просто привлечение внимания как можно большего количества людей, а воздействие на зрителя, который должен проникнуться симпатией именно к данному товару, необходимо найти доверие у потенциального потребителя. В таком аспекте рекламного контента одну из главенствующих ролей играет человеческая психология, как наука о поведенческих мотивах и желаниях человека.

Психология рекламы – это раздел психологии, занимающийся анализом и оценкой нужд и ожиданий потенциальных клиентов, а также разрабатывающий методы и средства воздействия на общество для повышения спроса на продукт. Реклама – это массовая информация, распространяемая повсеместно, и именно поэтому цель психологии рекламы – найти позитивный отклик у наибольшей части общества. Главной целью данного раздела психологии является создание наиболее результативного диалога между производителем товара и потребителем рекламы.

Законы психологии применяются и работают абсолютно во всех видах рекламной продукции. Начиная с самого простого – рекламных флаеров (листочков), заканчивая наиболее сложным – видеорекламой, сочетающей в себе многие составляющие: изображение, звук, текст, слоган.

Известный исследователь рекламы Р.Ривз в 1994 году рассматривал запоминаемость рекламы как наиболее важный показатель ее эффективности. «Мы проводим регулярные опросы жителей в 275 районах, разбросанных по всей стране. Каждая выборка опрошиваемых тщательно классифицируется по признакам возраста, уровня доходов, расы, величины населенного пункта. Мы проводим оценку только крупных рекламных кампаний...»

Мы определяем:

1. число лиц, запомнивших (и не запомнивших) вашу текущую рекламу. Отношение этих чисел мы называем “внедрением”;

2. число потребителей товара в группах запомнивших и не запомнивших. Разность этих двух чисел дает количество лиц, привлеченных к потреблению вашего товара с помощью текущей рекламы. Этот показатель мы называем «вовлечением в потребление»» [1; 257–275].

Данный подход к изучению показателя «вовлечения в потребление» представляется абсолютно актуальным и сегодня.

Углубившись в историю коммерческой рекламы можно выделить два традиционных подхода в психологии рекламы: немецкий и американский.

Немецкий подход характеризует задачу следующим образом: отыскать способы воздействия на психологию человека для образования в нем необходимости в рекламируемом товаре. Было предположение, что подобную необходимость можно создать искусственно. Очень грамотно описал такой подход в своей статье Б. Витис (B. Wities): «Люди в своем мышлении имеют параллель к даваемому им через посредство органов чувств, это способность духа перенимать готовые мысли и суждения других мыслящих существ и давать этим суждениям возможность оказывать на них свое интеллектуальное действие» [2; 108]. Данное явление получило название интеллектуальной рецепции. Согласно Витису, интеллектуальная рецепция может оказать огромное влияние на поведение человека, она может противодействовать собственному мышлению. «Слышанное слово, сообщение, воззрение действуют и оказывают часто бессознательное влияние на наше поведение». А воля человека поддается наиболее сильному импульсу, и неважно, свой он или чужой.

В дополнение к интеллектуальной рецепции, реклама усиливает влияние на психологию человека посредством инструментов, действующих на органы чувств. Чувственные ощущения уже откладываются в памяти и ассоциируют товар с хорошим качеством либо другими достоинствами.

Немецкий подход основан на психологии бихевиоризма (изучающее поведение человека, как объективный феномен психики). М.Л. Власова в своих трудах, опираясь на Джона Уотсона, одного из основателей бихевиоризма писала, что поведение потребителя можно предсказывать и даже контролировать, как поведение машин. Для этого «необходимо лишь поставить перед ним фундаментальный или условный эмоциональный стимул... сказать ему что-то такое, что scuет его страхом, или вызовет легкое раздражение, или вызовет приступ нежности и любви, или коснется глубоко запрятанных психологических или житейских потребностей» [3; 2]. Джон Уотсон считал, что реклама должна акцентировать не столько содержание, сколько делать выразенный акцент на стилистику и форму. Необходимо произвести WOW-эффект новым образом. Согласно автору, цель рекламы состоит в том, чтобы потенциальный покупатель почувствовал некоторое недовольство теми товарами, которыми он уже обладает, и побудить желание приобрести новое.

Американский подход был ориентирован на процесс усиления актуальности товара с помощью рекламы. То есть рекламы направлена не на навязывание товара, а на демонстрацию желаний людей. Считается, что даже лежащие на поверхности потребности поддаются изменению под воздействием рекламы лишь в незначительной мере.

Оба подхода едины в том, что для успешного продвижения продукта необходимо добиться гармонии выпускаемого товара с потребностями современного покупателя, а не стараться подстроить потребности под выпускаемый продукт.

В данный момент оба подхода продолжают свое существование, и в сегменте коммерческих рекламных роликов это проявляется особенно явно. Например, производители спортивной одежды часто пытаются произвести WOW эффект, используя в качестве бренд-амбассадоров известных личностей, вкупе с динамичными съемками, яркими цветами и «кричащими» слоганами.

Пример: реклама бутс Adidas «Пусть ненавидят». Очень простая павильонная съемка, в светлой тональности с частыми вспышками. Данная рекламная кампания была создана после инцидента с уругвайским футболистом Луисом Суаресом, который во время футбольного матча сборных Уругвая и Италии укусил защитника оппонента Джорджо Кьеллини. Слоган был выбран очень точно, иллюстрируя отношение многих фанатов честной игры, но ведь в квалифицированности футболиста Суареса сложно усомниться. Так что, можно интерпретировать ролик как: «пусть ненавидят», а я продолжу забивать голы.

(Источник: www.youtube.com)

Автомобильный сегмент, наоборот, чаще использует американский подход в производстве рекламных роликов. Ведь вся новаторская электроника направлена на удовлетворение современных человеческих потребностей, прежде всего – безопасности, а также разного рода интеллектуальной помощи при езде на различных поверхностях и маневрах. Пример: реклама Volvo о будущей безопасности на дорогах. И слоган у компании соответствующий – For Life (Для жизни). Реклама как микро-фильм, с драматургией, снята очень кинематографично. Очень сильный сюжет, повествующий о волнении девочки, которая впервые пойдет в школу и о матери, которая предрекает ей замечательное будущее, полное дружбы, любви, путешествий и положительных эмоций. Параллельно в автомобиле Volvo XC60 едет девушка, игнорируя правила безопасного движения: разговор по мобильному телефону и употребление кофе. Из-за разлитого напитка девушка отвлекается от дороги и не замечает ту самую девочку на пешеходном переходе. Резкая остановка благодаря интеллектуальной системе City Safety. Текстовка – «Sometimes the moments that never happen, matter the most», что можно перевести как «Некоторые важнейшие моменты в жизни могут никогда не произойти».

(Источник: www.youtube.com)

Эмпатия, на наш взгляд, при создании коммерческих рекламных роликов имеет большое значение. Необходимо искренне сопереживать, но быть спокойным, уметь поставить себя на место потенциального клиента. Для этого рекламные компании создают карту эмпатии. Она визуализирует нужды потенциальных потребителей, чтобы ясно понять, на кого следует ориентировать данный продукт.

Съемочной группе, как главному звену в создании коммерческой видеорекламы, необходимо эмпатировать большинству потенциальных покупателей, поэтому важно четко понимать, на какой сегмент общества направлена реклама, особенно сейчас, когда она таргетируется. Считаем важным, чтобы оператор-постановщик эмпатировал сюжету рекламы. Именно глубокий анализ прочитанного оператором сюжета в конечном итоге влияет на конечное визуальное изображение. Необходимо полное эмоциональное погружение съемочной группы в создаваемый ролик. Ведь именно от этого

зависит выбор светового и тонального наполнения каждого кадра, а также используемые ракурсы и масштабы. Использование подобных психологических аспектов относится не только к съемке рекламы, но и к любому кинопроизводству. Однако, главной особенностью коммерческой видеорекламы является ограниченный хронометраж, который ведет к тщательной проработке на пре-продакшне. При этом каждый выбранный кадр должен быть «чистым», идеальным и продающим из-за малого хронометража коммерческих рекламных роликов, в отличие от социальной рекламы и фильмов.

Движение камеры и необходимая смена кадров сегодня используется для придания необходимой выразительности в той или иной сцене. Так создается эмоция, которая будет понятна зрителю в контексте видеоролика. Психологический фактор имеет ключевую роль в данном процессе. Ведь раньше, в начале XX века, фильмы снимали лишь с использованием общих планов, дабы захватить все происходящее действие. Это было оправдано, ведь человеку было в новинку увидеть жизнь глазами другого человека, да и технически выполнить динамическую съемку было очень сложно из-за больших габаритов и массы съемочной техники. Сегодня же зритель очень избирателен и придирчив ко всем аспектам кинопроизводства, и поэтому непозволительно снимать картину или видеоролик, не используя хотя бы базовые элементы и техники операторского искусства. Психология в операторском искусстве занимает, действительно, большое место, несмотря на неочевидную, с первого взгляда, связь.

Рассмотрим основные операторские приемы, влияющие на психологическое состояние зрителя:

1. Ракурс. «Ракурс – сильное средство в арсенале оператора. Необычная точка съемки усиливает выразительность кадра, но легко может исказить, изуродовать объект съемки, будь то архитектурное сооружение, фигура человека или его лицо» [4; 24]. Съемка человека с нижнего ракурса делает его величественнее, сильнее и увереннее. Зритель, смотря на экран глазами камеры, видит как персонаж буквально довлеет. И ровно наоборот, съемка человека с верхнего ракурса вызывает ощущение «принижения» персонажа, показа его слабости.

2. Крупность планов. Особо стоит отметить сверхкрупный план, который отличается наибольшей выразительностью и способен создать сильный и яркий акцент. Экстремально крупные планы показывают зрителю части тела или объекта, делая даже малейшие движения более драматичными и усиленными. Часто экстремально крупные планы снимаются в рапиде (замедленной съемке).

3. Композиционное построение кадра. Это то, что по сути является азбукой операторского мастерства: грамотно выстроенный кадр способен прояснить внутреннее состояние персонажей. Ограничив кадр правильным образом, можно создать иллюзию замкнутости, «тюрьмы», которую человеку нужно преодолеть. Об этом замечательно написал С.Медынский: «Включая в кадр определенный участок окружающего мира, кинооператор совершает творческий акт: он заставляет людей, сидящих в зале, смотреть на выбранный им объект – это и есть первая фаза той самой системы управления...» [5; 20].

4. Правильное световое решение. Ни для кого не секрет, что свет в съемочном процессе играет огромную роль. Группа осветителей всегда действует в команде с операторской группой, где последнее слово остается за оператором-постановщиком. Драматургия в кадре зачастую создается именно светом. Сильный контраст, грубые тени и обилие контрового света в темной тональности погрузят зрителя в достаточно мрачную атмосферу. А при постановке романтических сцен команда осветителей используют абсолютно другую схему постановки света. Создается мягкий рисунок с пастельными оттенками, очень мягкие тени и возможные засветки.

5. Выбор оптики. На сегодняшний день существует огромный выбор объективов разных фирм-производителей. У каждого оператора имеются свои фавориты. Не будем углубляться в наименования линеек объективов, а отметим фактор получаемого изображения. При одинаковых заявленных производителем характеристиках 2 объектива выдадут абсолютно разные результаты. На психологию восприятия влияют, как правило, два фактора: фокусное расстояние и степень открытия диафрагмы. Нестандартное использование объективов способно заставить зрителя чувствовать картину иначе. При съемке портретов рекомендуется использовать широкоугольную оптику, при съемке общих планов – применять длиннофокусные объективы. Съемка с открытой диафрагмой позволяет создать боке, на фоне которого органично смотрятся романтические кадры.

6. Движение камеры. Очень сильный инструмент с точки зрения создания необходимой атмосферы. Вариации плавного и резкого движений способны кардинально изменить настроение картины. От простого повествования до нагнетания тяжелого эмоционального состояния.

Огромное значение в психологическом восприятии коммерческой видео рекламы имеет цвет. Цвет – одна из наиболее выразительных составляющих визуального мира. Можно отметить, что восприятие цвета зрителем зачастую основано на уже знакомых ассоциациях. Так, красный цвет – цвет страсти, опасности, зеленый – природы и жизни. Однако восприятие цвета непосредственно влияет на физиологию человека, что непосредственно связано с психологией человека. «Шарль Фере открыл, что сила мускульных сокращений и скорость кровообращения увеличиваются от степени окрашивания света, причем в определенной последовательности — меньше всего от наличия синего цвета, несколько больше от зеленого, затем от желтого, оранжевого и красного. Эта физиологическая особенность человеческого организма целиком подтверждается психологическими наблюдениями за эффектом, вызываемым данным цветом» [6; 677].

У цвета очень много характеристик, одной из самых простых является принадлежность локальных цветов к теплым и холодным. «Наиболее активно нашим зрением воспринимаются теплые цвета, менее активно – холодные. Психологически мы ощущаем «теплые» объекты как бы «выступающими» на первый план, а «холодные» - «отступающими» в глубину [4; 120].

Видеоролики сегодня, как и кино, обладают способностью психологически влиять на сознание людей, создавая различные чувства и настроения. Создатели видеорекламы стремятся передать эти эмоции зрителям через изображение, однако с течением времени и стремительным научно-техническим прогрессом были усовершенствованы техники передачи эмоций, используя различные методы. Таким образом, нетрудно заметить, что оператор-постановщик является настоящим психологом, который благодаря своим профессиональным знаниям и навыкам способен дотронуться до душевной составляющей зрителя только через визуальное повествование. Именно оператор выступает тем, кто реализует киноязык на практике, без необходимости вести диалог.

Западные маркетологи вывели следующие формулы воздействия рекламы на поведение человека: AIDA и AIDMA (Attention – Внимание, Interest – Интерес, Desire – Желание, Motivation – Мотивация, Action – Действие). Эти подходы обычно приписывают американскому маркетологу Сент Эльмо Льюису. «The mission of an advertisement is to attract a reader, so that he will look at the advertisement and start to read it; then to interest him, so that he will continue to read it; then to convince him, so that when he has read it he will believe it. If an advertisement contains these three qualities of success, it is a successful advertisement» [7; 124]. Эти формулы ориентированы на все виды рекламы, но для коммерческих рекламных роликов релевантна формула ICAST (Image – Изображение, Creative – Креативность, Audio – Аудио, Story – Сюжет, Text – Текстовка), где порядок – уровень влиятельности на потребителя.

В последние годы коммерческая реклама сильно изменилась. Огромное количество роликов сделало потребителей избирательными не к продукции, а именно к рекламе. Таким образом, на сегодняшний день происходит завоевание рынка большей креативностью, красотой, формой рекламы. Потребителя необходимо ошеломить рекламой сразу, именно поэтому при съемке коммерческих рекламных роликов огромное внимание уделяется операторской работе. Только кинооператор в состоянии воплотить в жизнь симбиоз мнения заказчика и работы режиссера, используя для этого современное техническое оборудование вкупе с творческим «я» кинооператора. Современное техническое оборудование позволяет визуализировать необходимую атмосферу, наполненную нужным светом, цветом и формами. В настоящее время съемочный процесс коммерческих рекламных роликов очень схож со съемочным процессом художественных фильмов. Имеется сходство в администрировании, планировании, использовании аналогичной техники, а также насыщенного пре-продакшна и пост-продакшна. Одним из главных отличий в съемочном процессе коммерческих рекламных роликов и съемке художественных фильмов является работа кинооператора. Работа кинооператора при съемке рекламных роликов должна быть более точна, чем работа кинооператора при съемке художественного фильма, что связано с ограничением по хронометражу видеоролика, а следовательно, и его более плотным и насыщенным содержанием.

Список литературы

- 1 Ривз Р. Реальность в рекламе. М.: «Библос», 2017.
- 2 Лебедев-Любимов А. Н. Психология рекламы. СПб.: «Питер», 2002.
- 3 Власова М.Л. Социологические методы в маркетинговых исследованиях. М: Издательство ГУ ВШЭ, 2005.
- 4 Волюнец М.М. Профессия: оператор. М.: «Аспект пресс», 2008.
- 5 Медынский С.Е. Компонуем кинокадр. М.: «Искусство», 1992.

- 6 Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М.: «Прогресс», 1974.
7 Elmo Lewis E. St. Catch-Line and Argument. «The Book-Keeper», 1903

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БЕЙНЕ ЖАРНАМАДАҒЫ ОПЕРАТОРЛЫҚ ӨНЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІ

В.Э. Цой

кинооператор, магистрант

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан, email: vce_vlad@mail.ru

Мақалада коммерциялық жарнамалық роликтің тұтынушыға әсерінің психологиялық аспектілері талқыланады. Оператор қажетті құрамды жасаған кезде психолог ретінде болады. Коммерциялық жарнамалар жасауда қолданыстағы тәсілдерді талдаушының және оператордың ролін атқарады. Коммерцияның қажетті эмоционалдық бояуын жасау үшін негізгі операторлық әдістер мен тәсілдерді талдау қажет. Оператордың психологиялық білімдерінің маңыздылығы туралы тұжырымдар келтірілген.

Түйін сөздер: оператор, жарнама, психология, камера техникасы, коммерциялық жарнама

В статье рассматриваются психологические аспекты воздействия коммерческого рекламного ролика на потенциального потребителя. Оператор выступает как психолог при создании необходимого контента. Дается анализ существующих подходов к созданию коммерческой рекламы и роли оператора в них. Автор приводит ряд основных операторских техник и приемов для создания необходимой эмоциональной окраски рекламного ролика. Приведены выводы о важности знаний психологии кинооператором.

PSYCHOLOGICAL ASPECT OF CINEMATOGRAPHER WORK IN COMMERCIAL VIDEOS

V.E.Tsoy

cinematographer, master student

Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan, email: vce_vlad@mail.ru

The article deals with the psychological aspects of the impact of a commercial on a potential consumer. Cinematographer, as a psychologist when creating the necessary content. Analysis of existing approaches to the creation of commercial video and the role of the cinematographer in them. Analysis of the main camera techniques and methods for creating the necessary emotional coloring of the commercial. The conclusions about the importance of psychology knowledge by a cinematographer are given.

Key words: cinematographer, advertising, psychology, camera techniques, commercial

Поступила в редакцию 02.04.2019

ПОЯВЛЕНИЕ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ КИНЕМАТОГРАФА

Т.А. Бектурсунов

кинооператор, магистрант специальности «Операторское искусство»
Казахская национальная академия искусств им.Т.К. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан, email: 113-th@mail.ru

Статья посвящена истории и развитию кинематографа. Показано, как он зарождался и формировался на протяжении его существования до наших дней. Анализируется, какие тенденции и технологии применялись для решений и замыслов режиссеров и операторов. Автор показывает, какие жанры и направления в мировом кинематографе появились в процессе технического и цифрового прогресса. Особое внимание уделяется зарождению интерактивного кино в мире игровых и развлекательных компьютерных игр.

Ключевые слова: *кинематограф, киноаппарат, развитие кинематографа, цифровые технологии, инновации в кино*

С приходом кинематографа в нашу жизнь, мы представить не можем существование без него, ведь кино стало частью культуры, развлечением и средством духовного развития, а для некоторых стран экономически важной сферой деятельности. Прошло чуть более века, когда братья Люмьер изобрели и запатентовали киноаппарат под названием синематограф. Это изобретение дало толчок к развитию нового искусства - кино. Предшественником кинематографа была фотография. Согласно словарю, фотография — это технология записи изображения путём регистрации оптических излучений с помощью фотоматериала полупроводникового преобразователя.

Первым человеком, доказавшим, что свет, а не тепло делает серебряную соль тёмной, был немецкий физик Иоганн Генрих Шульце. В 1725 году, пытаясь приготовить светящееся вещество, он смешал мел с азотной кислотой, в которой содержалось немного растворённого серебра. Шульце обратил внимание на то, что когда солнечный свет попадал на белую смесь, она становилась тёмной, в то время как смесь, защищённая от солнечных лучей, совершенно не изменялась. Этот эксперимент дал толчок целой серии наблюдений, открытий и изобретений в химии, которые спустя немногим более столетия привели к изобретению фотографии.

Съёмочный киноаппарат за время своего появления претерпел много трансформаций, адаптируясь под требования нового подхода и прогресса в киноиндустрии и телевидении, а сегодня и интернета. В основу изобретения киносъёмочного аппарата легла фотография и камера обскура. Статичная фотография преобразовалась в движущую картинку за счёт фиксирования изображения на киноплёнку. С изобретением камеры изобретатели начали снимать и фиксировать буквально все, что движется и что было интересно авторам, тем самым открывая новые законы зарождающегося кинематографа. И тогда создатели съёмочного аппарата поняли, что будущее за движущейся картинкой. Они стремительно внедряли этот процесс и распространяли его за счёт показов в кинотеатрах, тем самым дав толчок новой отрасли.

Первый публичный показ кино произошёл 28 декабря 1895 года в «Гранд-кофе» на бульваре Капуцинов в Париже. Когда зрителям показали приближение поезда, они вставали с мест и убегали, боясь быть раздавленными поездом. Изначально хронометраж длился около 50 секунд, примерно 17 метров плёнки, это обуславливалось тем, что в киносъёмочный аппарат был рассчитан только на такое количество киноплёнки. Это были первые минифильмы, где актеры должны были разыграть перед камерой сценку, с драматургическим развитием сюжета, где есть начало середина и конец. С другой стороны, киноискусство еще только стояло на пороге своего зарождения, еще не был придуман монтаж фильма и масштабирование плана. Изначально все снималось на общем плане или в рамках съёмочного объектива камеры в 50мм.

Появление первого съёмочного киноаппарата дало толчок профессии киноактера. Он чувствовал дистанцию от камеры, границу кадра и хронометраж времени, которое ему выделялось на сцену. Этот факт дисциплинировал актеров и способствовал развитию нового языка в кинематографе, способствуя появлению новых профессий в этой индустрии. Зритель недоумевал, почему фильмы были настолько короткими, и требовал продолжения кинокартины громким свистом. Этот факт был обусловлен техническим несовершенством киносъёмочной аппаратуры, которая со временем увеличила длину фильмов до 15-20 минут. Демонстрация и камера уже могли вмещать

примерно 200 и 300 метров пленки. Усовершенствование съёмочного и проекционного оборудования дало толчок к увеличению хронометража фильмов, возросло число качественных художественных приемов съёмки, хорошей актерской игры и режиссерской постановки [1; 28]. Сами братья Люмьер считали, что когда будет удовлетворено любопытство зрителей, кино встанет на службу науке и просвещению. Популярность кинематографа в обществе дала большой экономический толчок его развитию и распространению в широких массах, а вместе с тем и формированию новых жанров в кино. Сегодня киноискусство формирует более сложные подходы к созданию продукта, при этом с экономической точки зрения это способствует более бюджетному решению его задач.

С развитием кинематографа режиссеры и операторы искали новые приемы и методы съёмки, разрабатывая новые технические приспособления и оборудование, как например, кран-стрелка, который мог спокойно поднять оператора с кинокамерой, а также тележки и боксы для подводной съёмки. История кинематографа есть цепь их множества технических и творческих открытий в кино.

Братья Люмьер, сами того не осознавая, ввели такие новации в съёмках, которые сегодня активно применяются в кино, музыкальных видеоклипах и на телевидении. К примеру, в одном из архивных материалов, когда рабочие сносили старую стену, Люмьеру было интересно запечатлеть этот момент и Луи поставил киносъёмочный аппарат прямо перед этим действием, а Огюст Люмьер подгонял рабочих, чтобы те были активнее и чтобы сам процесс падения был зафиксирован, так как лимит пленки был ограничен и уже на показе, когда оператор забыл выключить лампу на проекторе, перематывал пленку на начало, а зрители в зале заметили, как на экране та самая стена из руин сама по себе восстановилась, за что публика обвинила их в колдовстве и магии [1; 26]. Братья Люмьер видели смысл существования кинематографа в техническом усовершенствовании и обогащении фотографии. Кино – это просто-напросто живая фотография. Позже свое мнение о кинематографе выскажет известный французский режиссер Мельес [2; 32]. По его мнению, кино не только «живая фотография», точно воссоздающая на пленке окружающую действительность, но так же и орудие, позволяющее использовать другие выразительные средства для создания зрелищ с неограниченными художественными возможностями.

Изучая ленты того периода из фильмографии, не возможно не отметить тот факт, что киносъёмочный аппарат во всех лентах стабилизирован настолько четко, что восхищаешься надежностью и качеством изображения того времени. Статичная камера того времени требовала четкости кадра и фиксации на важных моментах. Режиссер не давал случайным людям закрыть обзор или действие в кадре, так как оператор в это время крутил ручку киноаппарата. Арнхейм утверждал, что в синематографе [4, 131], новизна в выборе съёмки не только заманчива, но и привлекательна. Показывая объект под определенным углом зрения, камера способна дать ему свое более или менее глубокое толкование. Также в серии лент есть архивные кадры, на которых впервые показан футбол. Камера не подвижна и не может уследить за мячом, и только по реакции игроков можно наблюдать, что где-то за кадром идет борьба за мяч. Из той же серии фильмов братьев Люмьер в период с 1895 по 1905 годы можно наблюдать, как была изобретена панорама. Камера была установлена в поезде вагона, который въезжал в город Лион и направлялся на вокзал Пэраж. Удивительный обзор города раскрывался в динамике кадра, где в глубине виднелись горы и старые дворцы. На самом деле на современном профессиональном языке этот прием называется «проездом», но в те времена это называли «панорамой». Так же можно наблюдать и вертикальную панораму или проезд, когда камера была установлена на лифте Эйфелевой башни, где раскрывался обзор Парижа. Эти кадры были показаны публике в день официального рождения кино 28 декабря 1895 года.

Первопроходцы или изобретатели синематографа братья Люмьер сразу поняли, что движение камеры создает визуальную силу кадра, с этой целью они давали указания своим операторам снимать на оживленных улицах, где всегда происходит какое-то действие или движение. Чуть позже, сами того не подозревая, братья Люмьер придумают крупный план, который зафиксирован в архиве под названием «детство». Луи заснял свою племянницу, которая кормила кошку, и камера была установлена настолько близко, что можно было разглядеть черты лица девочки и кошки, которая выпрыгнула из кадра, а затем снова вошла в кадр к девочке. В фильмографии братьев Люмьер можно заметить, что крупный план был придуман неосознанно, но четкость и внятность кадра была продумана настолько точно, что в композицию или в границе кадра попадают только целостность и главный объект в кадре. Это видно в знаменитой ленте «Завтрак младенца», где изображен стол с посудой, еда, вино, и герои кормят из ложечки своего ребенка. Главное в этой ленте то, что камера установлена по отношению к объекту близко, и герои получились очень выразительными на экране. Позже кинематографисты назовут такой план средним.

Еще один пример среднего плана: камера была установлена на шлюпке, а матросы на среднем плане активно гребут веслами. Позднее подобное снимет С.Эйзенштейн в своем знаменитом фильме «Броненосец Потёмкин». Через десять лет американский режиссер Гриффит официально объявит об изобретении крупного плана в кино. Конечно, не сразу будет придуман линейный монтаж по крупности, но с развитием этого молодого, еще не окрепшего на тот момент киноискусства, будет придуман внутрикадровый монтаж, когда в кадре есть своё драматургическое развитие и сюжет. Тому доказательством служат ленты, снятые в период зарождения кинематографа. Хроникальные кадры 1896 года, когда в городе Лионе по улице святого Архиепископа произошло наводнение, и оператору нужно было запечатлеть этот момент, показать улицу, где произошло наводнение, скопление людей, лошадиные повозки, которые с трудом шли по воде. Камера была установлена в месте, в котором передавалось вся суть житейской проблемы, и с точки зрения эстетики и визуального решения была передана глубина и динамика внутри кадра. Позже режиссер Рауль Ольша отметит, что для камеры существует только одно удачное место, и Люмьер в этом плане всегда подбирал удачную точку для выразительной и точной передачи замысла и настроения кадра. Уникальность этих кадров в том, что сегодня они стали достоянием не только французов, но и всего мира. В них есть жизнь людей того периода, как они работали и отдыхали. Жаль только, что звук в кино придёт намного позже, ведь оригинальное звучание этих кадров было бы еще выразительнее и способствовало бы более глубокому погружению в ту эпоху и атмосферу.

Наверное, в нашем мире появление изобретений человечества происходит в нужное время, тем самым позволив развиваться киноискусству. С появлением кинематографа кино стало для людей инструментом познания мира и науки. Если смотреть с профессиональной точки зрения, фильмы братьев Люмьер безупречны как по содержанию и композиции кадра, так и по точности выбранной точки съёмки, ракурса, правильного экспонированного киноплёнки, экспозиции кадра. Изучив все фильмы братьев Люмьер, которые сохранились до наших дней, восхищаешься их профессионализмом и творческому поиску, стремлению познать и освоить этот новый вид искусства. Безусловно, Луи Люмьер был первым режиссером и оператором, который открыл миру этот удивительный и многогранный вид искусства - кинематограф, который позже вберёт в себя все виды искусства и станет одним из любимых и увлекательных видов человеческой деятельности. Сегодня мы не мыслим жизнь без съёмочного аппарата, который используется во всех сферах жизни, будь то медицина, наука, космическая отрасль, телевидение и интернет. Сегодня у любого, кто обладает смартфоном, есть встроенная видеокамера и функция фото- и видеосъёмки, с редактированием, монтажом и распространением материалов в интернете.

В эпоху развития современных инновационных и высоких информационных технологий открылись большие возможности и доступность для любого человека заниматься видеосъёмкой и даже снимать кино с запуском его в прокат. В начале зарождения кино или даже лет 20 назад, производство кино было недоступно обычным людям по причине дороговизны съёмочной аппаратуры. Сам процесс проявки плёнки и её обработки трудоемок и дорог как высокотехнологичное производство. С приходом цифровых кинокамер и носителей появились и цифровые кинопроекторы, которые могут работать на хард-дисках или флэш-картах, удельная масса которых составляет всего несколько грамм.

Сегодня рынок может предложить большой спектр товаров в сфере видео- и аудиооборудования. Маленькая студия может свободно конкурировать с большими киностудиями, в которые вкладываются огромные средства из бюджета государства, и очень часто они не могут окупить вложенные в них средства [5; 7]. Телевизионная техника постоянно совершенствуется. В этом процессе участвует огромное количество компаний, тысячи специалистов по электронике, оптике, светотехнике, записи изображения и звука. В век информативных технологий, где идет постоянный обмен информацией при помощи интернета, появилась большая необходимость в обновлении и подаче информации высокого качества.

Мировые брэнды предлагают большой ассортимент оборудования и съёмочной техники высокого класса, кроме того, рынок предлагает и альтернативные бюджетные варианты для создания собственного независимого фильма. Для реализации своего продукта помимо кинотеатров есть площадка для продвижения и показа своей продукции - YouTube.

Современный кинематограф стал более техничным, технологичным и разноплановым. Появились новые жанры и направления в кино. В техническом плане ни один голливудский экшен-фильм не обходится без спецэффектов и компьютерной графики [6; 310]. Визуальные эффекты стали основой изобразительно-постановочного решения в исторических, фантастических фильмах, фильмах катастроф и других жанрах. Однако, есть и обратная сторона современного кинематографа,

когда спецэффекты становятся самоцелью, и авторы забывают про сюжет и идею фильма.

С приходом цифровых технологий вырос потенциал кинематографа, появилась возможность смотреть кино в формате 3D и увидеть работу совершенно новых технологий, таких как 5D. В ближайшем будущем мы сможем смотреть кино нового формата. Как известно, прорывным открытием в 21 веке было создание 3D формата, ярким примером которого является научно-фантастический фильм «Аватар» режиссера Джеймса Камерона. При создании фильма использовались революционные технологии. Большая часть фильма создавалась при помощи компьютерной графики, были использованы анимированные персонажи, созданные при помощи технологии захвата движений. И фильм, и его подача в новом для кинематографа формате 3D произвели революцию в стереокино [7; 323]. На компьютере возможно не только создавать трехмерные персонажи в 3D графике, в том числе и с использованием технологии захвата движения, но и синтезировать трехмерное пространство со сложнейшим движением виртуальной камеры. Эта тенденция оказала влияние и на производителей техники, которые стали выпускать телевизоры 3D. Сегодня этой технологии уже 10 лет, и формат 3D не остановился в своем развитии, предлагается новый формат 5D - трехмерная реальность с дополнением комбинации новых спецэффектов, таких как движущая платформа с акустикой и порывами ветра и воды, когда есть такая необходимость. Движение в пространстве и смена температуры в кинотеатре создают эффект полного погружения в атмосферу и сюжет фильма.

Также создается ощущение живой реальной картинке, которую можно потрогать руками. Еще большее ощущение погружения в фильм дают зрителям очки виртуальной реальности, изначально разработанные для использования в военных целях. Эта разработка стала самой востребованной в мире развлечений и компьютерных игр. Ощущение погружения в мир виртуальной реальности создает акустический и зрительный эффект присутствия в заданном пространстве. Система в 5D очках разработана на базе 3D способом передачи на каждый глаз отдельного изображения, создавая ощущения объёмности, а при помощи специальных перчаток можно контактировать в виртуальном пространстве. Очки виртуальной реальности дают возможность видеть картинку со всех сторон. Кино, в котором можно видеть изображение в диапазоне 360 градусов, приводит в восторг зрителя. Еще официально никто не снял фильм в формате 360 градусов (VR-кино), режиссеры ищут применение этой новинки, но формат легко прижился и подарил огромное количество возможностей создателям видеоигр.

Интерактивное кино поднимает кинематограф еще на одну ступень вверх, теперь на сюжет фильма можно влиять. Интерактивное кино трудно назвать традиционным кино, скорее это новый игровой жанр. Работает это даже с помощью обычного смартфона: в переломном моменте сюжета зрителю предоставляется возможность повлиять на сюжет и действие главного героя – например, пойти в другую сторону, поспорить или согласиться с собеседником. В зависимости от выбора зрителя, показывают тот или иной фрагмент видео. В кинотеатре такое кино увидишь очень редко, но в мире гейм-индустрии оно пользуется огромной популярностью. Как далеко заведет технический прогресс кинематограф, искусство компьютеризированного кино - пока не ясно. Известно одно: создатели фильмов стараются снять барьер между зрителем и происходящим на экране. Зритель уходит в кино, погружаясь в виртуальное пространство, участвует в нем непосредственно, примеряя маску актера или режиссера. Сложно предсказать, насколько далеко уйдут создатели, но традиционное кино, которое мы видим на белых экранах, однозначно останется. Главное помнить кино таким, каким придумали создатели кинематографа и что кино должно, в первую очередь, воздействовать на эмоции и чувства зрителя.

Список литературы

- 1 Теплиц Е. История киноискусства. М.: «Прогресс», 1968
- 2 Аристарко Г. История теорий кино. М.: «Искусство», 1966
- 3 Вольнец М.М. Профессия: оператор. М.: «Аспект Пресс», 2011
- 4 Арнхейм Р. Искусство и визуальное восприятие. М.: «Прогресс», 1974.
- 5 Сидаренко В.И., Огурчиков П.К. Профессия – продюсер кино и телевидения. Практические подходы. М.: «Юнити», 2010
- 6 Волкова П.Д., Герасимов А.Н., Суменова В.И. Профессия - кинематографист. Екатеринбург: У-Фактория, 2004
- 7 Ромм М.И. Беседы о кино и кинорежиссуре. М.: «Культура», 2016

КИНЕМАТОГРАФТЫҢ ПАЙДА БОЛУ МЕН ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Т.А.Бектурсунов

кинооператор, магистрант, «Операторлық өнер» мамандығы.

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан, Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan, email: 113-th@mail.ru

Бұл мақала кинематографтың пайда болуы мен бүгінгі күнге дейінгі қалыптасу тарихына арналған. Кино режиссерлері мен операторларының идеяларын іске асуына ықпал еткен үрдістер мен технологиялар зерделенген. Кино жанрларының пайда болуы мен даму үрдістері қандай техникалық және цифрлық прогреске байланысты болғаны сараланған. Киноның жаңа бағыт-бағдары мен даму жолындары компьютер ойындары әлеміндегі интерактивті үрдіс ретінде қарастырылған.

Түйін сөздер: кинематограф, киноаппараты, кинематография, сандық технологиялар, кинодағы инновация

EMERGENCE AND DEVELOPMENT TRENDS OF CINEMATOGRAPHY

T.A. Bektursunov

cinematographer, master student, specialty «Cameraman art»,

Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan, email: 113-th@mail.ru

This article is devoted to the history and development of cinema. How it was formed and originated throughout its existence to this day. What trends and technologies were applied to the solution and ideas of directors and cameramen. What genres and direction in cinema appeared in the process of its development and technical and digital progress. The new trend and the birth of cinema as interactive in the world of gaming and entertainment computer games.

Key words: cinematograph, cinema machine, cinema development, digital technologies, innovations in cinema

Поступила в редакцию 24.04.2019

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың Еуразиялық интеграция туралы бастамасының 25 жылдығына арналған ғылыми – тәжірибелік семинар

Әлеуметтік-гуманитарлық факультеті «Экономика және бизнес» кафедрасының ұйымдастыруымен 2019 жылы 24 сәуірде Университеттің мәжіліс залында «**ЕУАЗИЯЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ БОЛАШАҒЫ**» атты тақырыпта Н.Ә.Назарбаевтың Еуразиялық экономикалық интеграция туралы алғаш ұсынған идеясының 25 жылдығына арналған ғылыми-тәжірибелік семинар өткізді. Семинарға қатысқан Әлеуметтік-гуманитарлық факультеттің ұжым мүшелері, қонақтар, студентер мен магистранттар, кафедраның оқытушылары Нархоз университетінің танымал профессорлары э.ғ.д. **У.А.Текенов пен З.С.Кенжебаеваның** баяндамаларын, пікір алмаса сөйлеген сөздерін тыңдап, жасалған қорытындыларды бір ауызбен бекітті.

Семинарды кіріспе сөзбен модератор, кафедра меңгерушісі, профессор, ҚПФА және ХАА-ның академигі **Ш.З. Заманбеков** ашты. Алғы сөз оқу және оқу-әдістемелік жұмыстар жөніндегі проректор **Жүніс Қайрат Әлішерұлына** берілді. Проректор Еуразиялық интеграцияның қажеттілігі мен маңыздылығына тоқтала келіп, жиынға қатысушыларға Еуразия бірлігіндегі Елбасы рөлінің жылдан жылға өсіп келе жатқанын айтты. Сонымен бірге Қазақстанның Еуразиялық интеграция негізінде қол жеткен тамаша табыстарына тоқталды.

«Еуразиялық экономикалық интеграция: идея және жүзеге асырылуы» атты тақырыпта негізгі баяндаманы э.ғ.д., профессор **Р.А. Қамшыбаев** жасады. Ол өз сөзінде Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев күшті стратег ретінде өзінің болашақты көрегендігімен осыдан 25 жыл бұрын Еуразиялық экономикалық одақтың қалыптасатындығын біліп, осыған қатысты ойын 24 наурыз 1994 жылы Ломоносов атындағы Москва мемлекеттік университетінде дәріс оқығанда айтқанына тоқталды. Бүгінгі таңда Еуразиялық интеграцияның іс жүзінде қандай жетістіктерге жеткенін көрсете отырып, оған мүше елдердің, оның ішінде Қазақстанның экономикалық дамуына, тауар айналымына және халықтың өмір сүру сапасының жақсаруына қажетті жағдай жасап тұрғанын айтты. Бұған қоса алдағы уақытта ЕАЭО-ға мүше елдердің бірыңғай тауар, қызмет көрсету, капитал және еңбек нарықтарын қалыптастыру бағытында күш-жігерді әлі де болса біріктіру керектігін атап көрсетті. 2018 жылы қабылданған жаңа Кеден кодексіне тоқталып, оның Еуразиялық интеграцияның әрі қарай дамуына және тереңдеуіне мүмкіндік беретінін айта кетті.

Профессор **У.А.Текенов** «Проблемы и перспективы приграничной торговли Казахстана и России в рамках ЕвразЭС», профессор **Кенжебаева З.С.** «Возможности и угрозы цифровизации национальной экономики в контексте ЕвразЭС», профессор Абралиев О.А. «Қазақстанның аграрлық салаларын дамытуға Еуразиялық экономикалық одақ елдерінің өзара қарым-қатынас артықшылықтарын пайдалану тиімділігі», доцент **Жунусов Қ.Г.** «Еуразиялық интеграцияны тереңдету заманауи талабы», доцент **Дабылтаева Н.Е.** «ЕАЭС: тенденции и перспективы развития интеграционных процессов», «Экономика» мамандығының 2 - курс студенті **Қалымжан Лалагул** «Қазақстан мен Өзбекстан мемлекеттерінің сыртқы саудасын ұлғайту жолдары» тақырыптары бойынша баяндамалар жасады. Бұл баяндамаларда ЕАЭО-ға мүше елдері экономикалық дамуының теориялық және практикалық мәселері талқыланды.

Еуразиялық интеграцияға қатысушы елдердің мақсаттарына байланысты әртүрлі нысандарды қабылдау керек екені, олардың ұлттық экономикалық мүдделерін қанағаттандыру үшін өзара тиімді шарттармен қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты ұсыныстар жасалды. ЕАЭО-да елдің мамандану және кооперациялық қатынастарының әлеуетін сәтті жүзеге асыру негізінен өзара саудаға кедергі келтіретін жағымсыз құбылыстарды болдырмауға, байқалып жатқан кедергілерді алып тастауға байланысты шараларды айқындап, келісілген саясатты әзірлеу керектігі айтылды. Сонда Еуразиялық одақтың ішінде интеграциялық процестер кең өріс алады деген пікірлер айтылды. Ал қорытынды пікір алмасуда Еуразиялық интеграция әлемдегі интеграциялық бірлестіктердің үздік түрлеріне айналатыны, Қазақстан үшін бұл интеграцияның аса қолайлылығы мен оңтайлығы күмәнсіз екені көрінісін тапты.

Шуахбай ЗАМАНБЕКОВ

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Экономика ғылымдарының кандидаты, профессор,
“Экономика және бизнес” кафедрасының меңгерушісі

«Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы»

журналына мақалаларды жариялау

ТАЛАПТАРЫ

ISSN 2306-5079

Журнал мынадай пәндер бойынша ғылыми - педагогикалық мазмұндағы мақалаларды жариялайды: «Жаратылыстану», «Физика, математика, информатика», «Филология», «Тарих, экономика, құқық», «Педагогика және психология», «Өнер және мәдениет» .

Мақалалар қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде қабылданады. Егер түпнұсқа мақала басқа тілде жазылса, осы тілдердің біріне аудару қажет, ал автор аударма сапасына жауап береді.

Саны	Қабылдану мерзімі	Қаралу мерзімі	Шығу мерзімі
№ 1	1- ақпанға дейін	02-16 ақпан	наурыз
№ 2	1- мамырға дейін	02-16 мамыр	маусым
№ 3	1- қыркүйекке дейін	02-16 қыркүйек	қазан
№ 4	1- қарашаға дейін	02-16 қараша	желтоқсан

Өтінім толтырып, мақала автордың атымен ресімделген файлда (Бакирова.doc) email: vestnik@kazmkpu.kz электронды поштасымен қабылданады.

Мақалаларға қойылатын техникалық талаптар:

1. Мәтін Microsoft Word редакторында жазылған, шрифт Times New Roman, өлшемі 11 пт, аралық 1, өрістер - барлық жерде 2 см.
2. Мақаланың көлемі 5-10 бет.
3. Мақалаға бірден үш авторға дейін рұқсат етіледі.
4. Мақаланың бірінші бетіндегі жоғарғы сол жақ бұрышында FTAXP - ғылыми-техникалық ақпараттың халықаралық рубрикасы көрсетіледі. FTAXP www.grnti.ru сайтында анықталады.
5. Мақала атауы бас әріптермен жазылады.
6. Авторлар туралы толық деректер курсивпен (аты-жөні мен әкесінің аты инцалдармен, тегі, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ұйымы, қаласы, елі, авторлардың бірінің e-mail).
7. Аңдатпада 5-6 сөйлем болуы керек, бұнда жүргізілген зерттеу жұмыстарының қысқаша және нақты сипаттамасы, зерттеудің мақсаты, әдістері және негізгі нәтижелері келтіріледі.
8. Түйін сөздер 5-тен 8-ге дейін, сипатталған тақырып үшін ойлаудың маңыздылық деңгейімен беріледі. Түйінді сөздер зат есімдері, нақты атаулар, географиялық атаулар, сөз тіркестері болуы мүмкін. Сын есімдер, сөйлемдер, қысқартулар (мысалы, танымал КСРО, БҰҰ, ДНҚ) кілт сөздер бола алмайды.
9. Мақалада келтірілген суреттердің, графиктердің, кестелердің саны бестен аспауы керек. Әрбір сурет, графика, кесте дереккөзде көрсетілуімен бірге жүреді (Дереккөзі: www.stat.gov.kz немесе Дереккөзі: Автордың құрастыруымен).
10. Microsoft Equation және Microsoft Word редакторында теріліп, нөмірленіп, сілтемелер жасалынады.
11. Әдебиеттер тізіміндегі дереккөздері тек мәтінде көрсетілген сілтемелер болуы керек. Дереккөздер саны кем дегенде жеті, дереккөздердің нөмірленуі - мәтінде көрсетілгендей болуы шарт.
12. Графиктер, сызбалар, диаграммалар әдебиеттерге жасалған сілтемелер дереккөзінің нөмері мен беті тік жақшамен көрсетіледі: [1; 15].
13. Әдебиеттер тізімінен кейін екі түйін сөздермен аңдатпа беріледі: егер мақала қазақ тілінде жазылса, аңдатпалар орыс және ағылшын тілдерінде беріледі; егер мақала орыс тілінде болса, аңдатпалар қазақ және ағылшын тілдерінде беріледі, ағылшын тіліндегі мақалада – анотациялар қазақ және орыс тілдерінде ресімделеді.
14. Аңдатпаға дейін мақаланың атауы келтіріледі, авторлар туралы толық мәліметтер курсивпен (аты, әкесінің аты, тегі, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ұйым атауы, қала, мемлекет, авторлардың бірінің e-mail). іс жүзінде аңдатпа (5-6 сөйлем), түйін сөздер (5-8).

Мақалаларға этикалық талаптар:

15. Бұдан бұрын жарияланбаған, түпнұсқалық ғылыми жұмыстар қабылданды.
16. Автор ұсынылған мақала басқа ғылыми басылымда қарастырылмағанын кепілдік береді.
17. Авторлар (авторлық бірлестік) ғылыми-зерттеу жұмыстарының этикасына сүйене отырып, дереккөздермен жұмыс істеу барысында, шамадан тыс өзін-өзіне сілтеме жасауды болдырмау керек.

18. Авторлық бірлескен мақалада, авторлардың нұсқаулық тәртібі әрбір автордың мақаладағы жұмысына қосқан үлесінің маңыздылығына негізделеді.

19. Мақалалар таңдалынып плагиат үшін тексеріледі. Мәтіннің бірегейлігі кем дегенде 70% болуы керек.

20. Плагиат анықталған жағдайда редакция алқасы мақаланы жариялаудан және келесі жолы мақаланы автордан қабылдаудан бас тартуға құқылы.

Мақаланы жариялау құны - 7500 теңге. Шетелдік авторлар төлемнен босатылады.

Университеттің банктік деректемелері:

ЖСК/ИИК ТЕНГЕ-KZ61826A1KZTD2025263
БСК/БИК ALMNKZKA
БСН/БИН 990 240 005 438
КБЕ 16
Филиал АҚ «АТФ Банк» Алматы қ., 050060, Төле би көшесі, 24

Төлемнің мақсаты: журналға мақала беру үшін.

Редакцияның мекен жайы:

<http://vestnik.kazmkpu.kz>
Алматы қаласы, Әйтеке би көшесі, 99.
Бас оқу ғимараты, Ғылым бөлімі, 104.
Тел.: 8 (727) 237-00-18
<http://vestnik.kazmkpu.kz/index.php?lang=kz>
email: vestnik@kazmkpu.kz

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ

для публикации в научном журнале

«Вестник Казахского Государственного Женского Педагогического Университета»

ISSN 2306-5079

Журнал включен в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК для публикации основных результатов научной деятельности. Раздел. Образование, подраздел Педагогические науки.

Приказ №768 МОН РК от 16 мая 2018 года

Содержание

1. Принимаются ранее не опубликованные, оригинальные научные работы.
2. Указать на актуальность работы (концептуальное и научно-практическое значение, применение идей, методик и технологий).
3. Описать научно-исследовательские результаты (новизна, актуальность, особенность, концепция сравнительных исследований, оригинальность идеи, решение исследовательских задач).
4. Структура (логическая последовательность, стиль изложения).
5. Соблюдение законодательства Республики Казахстан, в том числе законодательства об охране интеллектуальной собственности.
6. Не менее 7 источников в списке литературы.
7. Все статьи проверяются на плагиат, уникальность текста составляет не менее 70%.

Технические требования

1. Текст набирается в редакторе Microsoft Word, шрифт Times New Roman, размер 11 пт, интервал 1, поля – везде 2 см.
2. Объем статьи 5-10 страниц.
3. Допускается от одного до трех авторов на одну статью.

4. В верхнем левом углу на 1-ой странице статьи указывается МРНТИ - международный рубрикатор научно-технической информации. МРНТИ определяется на сайте www.grnti.ru
5. Название статьи пишется заглавными буквами.
6. Полные данные об авторах приводятся курсивом: инициал имени, инициал отчества, фамилия, далее обычным шрифтом: ученая степень, научное звание, название организации, город, страна, email одного из авторов.
7. Аннотация должна содержать 5-6 предложений, дающих краткое и ясное описание проблемы, цели, методов и основных результатов проведенного исследования.
8. Ключевые слова в количестве от 5 до 8 приводятся по степени смысловой важности для описываемой темы. Ключевыми словами могут быть существительные, имена собственные, географические названия, словосочетания. Не могут быть ключевыми словами аббревиатуры (за исключением общеизвестных, например, СССР, ООН, ДНК), прилагательные, предложения.
9. Количество приводимых рисунков, графиков, таблиц в статье должно быть не более пяти. Каждый рисунок, график, таблица сопровождается указанием источника (Источник: www.stat.gov.kz или Источник: Составлено автором).
10. Формулы и символы выполняются в формате Microsoft Equation и Microsoft Word, нумеруются, в тексте даются ссылки на них.
11. Список литературы должен содержать только те источники, на которые даются ссылки в тексте. Количество источников не менее семи, нумерация источников – по мере появления в тексте.
12. Ссылки на источники, графики, диаграммы, схемы указываются в тексте в прямых скобках с указанием номера источника и страницы, на которую дается ссылка: [1; 15].
13. После списка литературы даются две аннотации с ключевыми словами: если статья написана на казахском языке, даются аннотации на русском и английском языках; если статья на русском языке - аннотации на казахском и английском языках, если статья на английском языке - аннотации на казахском и русском языках.
14. Перед аннотацией дается название статьи, полные данные об авторах (курсивом инициал имени, инициал отчества, фамилия, далее обычным шрифтом: ученая степень, научное звание, название организации, город, страна, email одного из авторов).

Сроки приема и рассмотрения статей

Номер	Срок принятия статей	Срок рассмотрения статей
№ 1	до 1 февраля	02-16 февраля
№ 2	до 1 мая	02-16 мая
№ 3	до 1 сентября	02-16 сентября
№ 4	до 1 ноября	02-16 ноября

Стоимость за публикацию статьи - 7500 тенге.

Банковские реквизиты Университета:

ЖСК/ИИК ТЕНГЕ-KZ61826A1KZTD2025263

БСК/БИК ALMNKZKA

БСН/БИН 990 240 005 438

КБЕ 16

Филиал АО «АТФ Банк» г. Алматы, 050060, ул. Толе би, 24

Адрес редакции:

Республика Казахстан, г. Алматы, 050000, ул. Айтеке би, 99,

КазГосЖенПУ, Главный учебный корпус, каб. 104.

Тел.: 8 (717) 237-00-18

<http://vestnik.kazmkpu.kz/index.php?lang=ru>

Статьи направлять на адрес: vestnik@kazmkpu.kz

Просьба не производить оплату до получения письменного сообщения от редакции о приеме статьи в печать.

CONTENTS

Section 1 Natural Sciences

- G.N. Bektemirova, R.Sh. Izbassarova, N.S. Mamytova** 8
Problems of formation of information competence of biology students of pedagogical university

Section 2 Physics, Mathematics, Computer Science

- B.R. Kaskatayeva, A.K. Pirmakhanova** 16
Efficiency of differentiated and individual training in the elements of mathematical analysis in a profile school
- A.S. Rvanova** 22
Implementation of effective technologies in geometry teaching
- D.A. Serikbaeva** 29
Features of use of independent work in math class
- A.I. Tazhigulova, E.V. Artykbaeva, A.Zh. Arystanova** 35
Domestic experience of developing a digital continent for foreign language

Section 3 Philology

- B.A. Amirbekova** 42
The picture of the world's formation mechanisms in the public mind
- G.A. Mashinbayeva, E.R. Ignatova, D.S. Tolmacheva** 48
Innovative methods of teaching aspects of "audition" and "speaking" at the lessons of Russian as a foreign language and Kazakh as a foreign language
- G.N. Nurmanova** 57
Methods of diversity of tasks using information and communication technologies in teaching the Kazakh language
- G.B. Shaikenova** 64
Artistic peculiarities of the novel "Ai, dunia-ay!" by Beksultan Nurzhekeuly
- A.E. Aytbayeva, B. Kozekeyeva** 70
The image of a national hero in the novel by K. Mukhanbetkali "TAR KEZEN"
- T.K. Albekov** 76
Oral stories - the source of history of people
- T.E. Kydyr, Zh.B. Beisenbinova** 81
Research and translation of the work of Ali-Shir Nava'i "Muhakamat al-Lugatayn"
- A.B. Derbisali, Sh.D. Burkitbayeva** 86
Didactico-philosophical verses as the basis for people's educational activities (on the example of works of Uzbek poets of Kazakhstan)
- M.A. Zhumasheva** 90
Contactology: the scope of turkism in persian language
- Sh.T. Adibaeva, D.A. Sabirova** 97
Family world in the postmodern literature
- K.S. Yakubayeva, A.S. Aitpayeva** 104
Work with thematic texts as a way of oral speech development
- L.Yu. Mirzoeva, Zh. B. Erzhanova** 113
Educational potential of information and communication technologies in the study of special terminology when teaching English as a foreign language (on the material Quizlet)
- A.K. Kapanova, A.A. Mukhametzhanova** 119
Peculiarities of cross-cultural competence and its problems in teaching
- G.N. Omarova, L. Koken, M.V. Knol** 124

Distance learning foreign languages in a non-language university

K.M. Smakova	129
Conceptual understanding of communicative competence	
B.A. Zhetpisbayeva, D.Kh. Shalbayeva	134
Application of “zone of proximal development” theory in teaching foreign languages within inclusive education	

Section 4
History, Economics, Law

Sunita Meena	142
Kazakhstan –the US relationship after the 9/11 attack	
D.B. Yussupova	151
Shamanism customs that have become part of everyday life of the uighur people	
A.A. Simonova, A.V. Shvetsova	157
Women's international projects as a factor in the formation of gender culture of the university	
R.S. Saurbayeva	163
The role of volunteering in the socialization of students	
B. Bikhondiev, Zh.A. Orynkhanova	168
Significant problems of economic insolvency and bankruptcy	

Section 5
Pedagogy – Psychology

G.K. Ibragimova	174
Methods for assessing the quality of preschool education in Kazakhstan and international practice	
S.K. Abildina, A.M. Beisenbayeva	183
The evolution of didactic ideas about teaching and research activities	
Ye.N. Agranovich	190
Model of self-organization of educational activity of students in the context of the implementation of the technology "time management"	
S.K. Abildina, D. Baisalov, Zh.B. Asetova	197
Formation of spiritual culture of future teachers of primary classes in the system of higher education	
N.A. Zavalko, S.G. Sakhariyeva, N.N. Radchenko	204
Implementation of individualization of education of preschoolers in modern conditions	
A.N. Sarzhanova, G.S. Kvasnyh	209
Organization of individually-differentiated learning of reading	
D. Urkinbaeva, D.Sh. Omash	214
The development of competences of students using the method of case studies	
N.M. Makhatova, A.K. Mukazhan, Z.Zh. Khamitova	219
New types of summative assessment according to the updated curriculum content	
M.K. Zhazykova	227
The interaction of school and family in education tolerance in a growing generation	
Zh. A. Massaliyeva, K.N. Darkulova	235
Inclusive education: need and opportunities	
G.S. Orzaeva	240
Modern trends in the formation of the bases of professionalism of future special teachers	
M.K. Bapayeva, S.T. Bapayeva, T. Rakisheva	246
Psychological support of students when the state of frustration	
A.T. Delden	253
Non-traditional drawing techniques in the development of creative abilities of preschool children	
S. Otaraly, A. Zhumanova, A. Alikei	259

Study of the functional capabilities of the main educational department's students

Section 6
Art and Culture

A.S. Aryntayeva	266
Folk character of the modern Kazakh stage art	
A.A. Tleubergenov, V.A. Karataeva	274
European avant-garde and contemporary musical culture of Kazakhstan	
I.R. Aukhadiyev	281
Technologies and innovative approaches in the training of choreographers	
A.S. Yerkebay, B.K. Nurpeis	286
New interpretations of the national liberation movement in the theatrical direction	
A.B. Kenjakulova	295
The folklore of the steppe modern Kazakh graphics	
A.T. Yespenova	302
Contemporary research in the arts and crafts of independent Kazakhstan (based on jewellery art)	
M.B. Janayev	307
Integrative methods in teaching compositions	
N.N. Duymagambetova, N.A. Volodeva	313
Relevance and prospects of development of «futurism» style in fashion design in the Republic of Kazakhstan	
R.A. Azlhanov	319
The science of suspense in the art of cinematography	
S.Z. Baymukhanova, N.Kh. Zhaksybayev	324
Bolat Nussimbetov and the main component of his documentary films	
V.E. Tsoy	331
Psychological aspect of cinematographer work in commercial videos	
T.A. Bektursunov	337
Emergence and development trends of cinematography	
Sh. Z. Zamanbekov	342
Scientific and practical seminar dedicated to the 25th anniversary of N. Nazarbayev's initiative on Eurasian integration	

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ЖЕНСКОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING
UNIVERSITY**

№2 (78) 2019

<http://vestnik.kazmkpu.kz>
email: vestnik@kazmkpu.kz

Беттеуші Гульчахра Джексембиева
Көркемдеуші редакторы Нурболат Пошанов
Техникалық редактор Жалғас Мәсәлім

18.06.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16
Компьютерлік терілім.
Әріп түрі «Times New Roman»
Шартты баспа табағы 22,125
Таралымы 300 дана
Тапсырыс № 38

«Қыздар университеті» баспасы.
050000, Алматы, Гоголь көшесі, 116 үй